

SZÁVAI 60!
A
KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
DUPLA (No. 48-49)
TEMATIKUS SZÁMA
A 60 ÉVES SZÁVAI FERENC
TISZTELETÉRE

Gulyás László
főszerkesztő

Bács Gábor–Kolontári Attila–Molnár Gábor
vendégszerkesztők

2020. július 5.

Szeged–Kaposvár–Budapest

KÖSZÖNTŐ

Kedves Feri!

Mint jelen tisztelgő kötet főszerkesztőjének, engedtessek meg, hogy egy szubjektív történettel kezdjem köszöntőmet. Rendkívüli módon ódzkodom az utazástól, így amikor meghívót kaptam Tóth Imi PhD-védésére, nagyon sokat vacilláltam, hogy elmenjek-e. De mivel Imivel több éven keresztül együtt koptattuk a pécsi doktori iskola padjait, végül is felkerekedtem. Az évtizedek távlatából azt kell mondjam, hogy jól döntöttem, hiszen egy életre szóló barátsággal gazdagodtam. Ugyanis, amikor megérkeztem Ormos tanárnő azzal fogadott, hogy „*László jó, hogy jött, itt van Szávai prof., mindketten jók a Monarchiából, maguknak együtt kellene dolgozniuk.*”

Innen indult a kapcsolatunk, és vált előbb szakmai együttműködéssé, majd mély emberi barátsággá. Kezdjük a szakmával: együtt csináltuk meg a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására szakmai hálózatot, a Közép-Európai Közleményeket és a nagy konferenciasorozatot. Mivel közben Feri közel 9 évig a Kaposvári Egyetem rektora volt, a konferenciasorozat egyik fontos elemét – a „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” – mindig Kaposvárott rendeztük.

Feri a mai napig meghatározó kutatója az Osztrák–Magyar Monarchia és a 19-20. századi Magyarország gazdaságtörténetének. De, ami még ennél sokkal fontosabb, kiváló ember és remek kolléga. Ez alatt azt értem, hogy a magyar társadalomtudósok azon szűk csoportjához tartozik, akik annak ellenére, hogy magasra törtek és messzire jutottak, megőrizték segítőkészségüket, jó szándékukat, választott hivatásuk iránti alázatukat. Feri az MTA doktoraként, rektorként, professzorként (és még hosszasan sorolhatnánk tudományos funkcióit) nem azt nézi, hogy hogyan lehet a fiatal és/vagy idősebb kollégák útjába állni, hanem arra keres megoldást, hogy miképp és hol lehetne segíteni nekik. Ritka és ezért nagyon megbecsülendő magatartás ez napjaink tudományos életében. Fiatalabb kollégái a Kaposvári Egyetemen és a Budapesti Corvinus Egyetemen órákon keresztül tudnának mesélni arról a támogatásról, segítségről vagy éppen csak emberi gesztusokról, baráti biztatásról, amit pályafutásuk során Feritől kaptak.

Ferivel kapcsolatban beszélünk kell a „*szép az élet, szép a Világ*” érzésről. Feri volt az egyik kitalálója a „*Nulladik szekció*” fogalmának. Ezen szekciót mindig

a konferencia előestéjén rendezzük, szűkebb-tágabb baráti körben. Power pontos prezentáció helyett tematikája három dolog körül forog, úgymint finom ételek fogyasztása, jó borok kortyolgatása és érdekes történetek elbeszélése (ezen történetek tipikus témáit feddje most játékos homály!).

A tudományos módszertan szabályainak megfelelően vonjuk le eddigi gondolatmenetünk konzekvenciáját: Szávai Feri kiváló ember, nagy tudós és remek barát!

Kedves Feri, Isten éltesse! Ezzel a tisztelő kötettel kívánunk Neked nagyon boldog születésnapot és még sok-sok aktív évet erőben, egészségben a magyar történettudomány javára és mindannyiunk közös örömére!

*A kötet szerkesztői és szerzői nevében
Gulyás László*

TABULA GRATULATORIA

Bács Gábor, Bebesi György, Bene Krisztián, Bradean-Ebeinger Nelu, Cseresnyés Ferenc, Csicsmann László, Domonkos Endre, Dömök Csilla, El-Meouch Nedim Márton, Gál Zoltán, Gazdag Ferenc, Gulyás László, Hajdú Zoltán, Hamerli Petra, Hermann Róbert, Kaposi Zoltán, Kerekes Sándor, Kolontári Attila, Koponicsné Györke Diána, Ligeti Dávid, Lőrinczné Bencze Edit, Majdán János, Majoros István, Makkai Béla, Miklós Péter, Molnár Gábor, Murádin János Kristóf, Nagy Imre, Olasz Lajos, Rostoványi Zsolt, Orosz László, Suba János, Szalai Gábor, Szilágyi István, Tefner Zoltán, Tóth Imre, Újváry Gábor, Vizi László Tamás, Zachar Péter, Zeman Ferenc, Zsinka László,

Ambartsumyan Karine Razmikovna, Kryuchkov Igor Vladimirovich, Kryuchkova Natalya Dmitrievna, Ptitsin Andrei Nikolaevich

Közép-Európai Közlemények

**A történelemtudomány, a regionális tudomány,
a földrajztudomány és a gazdálkodás-
és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata**

**Ezen folyóiratszám
a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására
129-130. kiadványa**

Jelen folyóiratszám megjelenését támogatta:

PADA

PALLAS ATHÉNÉ
DOMUS ANIMAE
ALAPITVÁNY

**A megjelenés időpontja:
2020. július hónap**

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem,
Károli Gáspár Református Egyetem

A Szerkesztő Bizottság tagjai:

a 2018. május 1.– 2021. április 30. közötti időszakban

Prof. Dr. Gál Zoltán Pécsi Tudományegyetem és MTA KRTK, a „**Régiótörténeti Kutatások**
rovat” vezetője

Dr. habil. Szabó Pál Péter – Eötvös Lóránd Tudományegyetem, a „**Regionális tudományi közle-**
mények rovat” vezetője

Dr. PhD Káposzta József – Szent István Egyetem, a „**Fiatalkorúak rovat**” vezetője

Prof. Dr. Gazdag Ferenc – NKE, Budapest, a „**Nemzetközi tanulmányok rovat**” vezetője

Hajdú Zoltán DSc – MTA KRTK, a „**Politikai földrajz rovat**” vezetője

Dr. habil. Keczer Gabriella – SZTE, a „**Gazdálkodás- és vezetéstudomány rovat**” vezetője

Dr. PhD Miklós Péter – SZTE, az „**Újragondolt negyedszázad 1919–1944 rovat**” vezetője

Dr. PhD Vizi László Tamás – Kodolányi János Főiskola, a „**Versailles 100 rovat**” vezetője

Dr. PhD. Csüllög Gábor – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Prof. Dr. Majoros István DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Dr. PhD Döbör András – SZTE JGYPK

A Szerkesztő Bizottság határon túli tagjai:

Dr. PhD Andrej Tóth – Silesian University in Opava, University of Economics, Prague

Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék

Dr. PhD Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

6727 Szeged, Lówy Sándor utca 37.

SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

Dékan: Döbör András

6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség székhelye:

SZTE JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet
6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség levélcíme:

Egyesület Közép-Európa Kutatására, 6727 Szeged, Lówy Sándor u. 37.

A Szerkesztőség e-mail-címe:

laszlo.gulyas65@gmail.com és/vagy gulyas.laszlo@jgypk.u-szeged.hu

ISSN 1789-6339 (nyomtatott)

ISSN 2676-878X (online)

Nyomda:

S-Paw, Üllés

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK

A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

1. **Folyóiratunk lektorált folyóirat.** Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két, PhD vagy DSc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. **dupla vak lektorálás!**
2. **Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:**
 1. **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
 2. **EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
 3. **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikk)
3. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottsága folyóiratlistáján 2010 és 2016 között C-kategóriás folyóiratként szerepelt.**
4. **2017-től folyóiratunk előrelépett, a IX. Osztályon B-kategóriás folyóirat minősítést kapott.**
5. **Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a DSc eljárás során A-kategóriás folyóiratként fogadja el.**
6. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.**
7. **Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában, teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:**
 - A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: www.vikek.eu
 - SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: <http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>
8. **Folyóiratunk évente négyszer jelenik meg, az alábbi időpontokban:**
 - adott évi első szám: **március**
 - adott évi második szám: **május**
 - adott évi harmadik szám: **október**
 - adott évi negyedik szám: **december**

CENTRAL EUROPEAN STUDIES
A REFERENCED JOURNAL OF HISTORY, REGIONAL SCIENCE, GEOGRAPHY,
ECONOMICS AND MANAGEMENT

Our journal was founded in 2008, as a scientific forum of the Virtual Institute for Central-European Research, in close cooperation with the University of Szeged. Four issues are published each year, in March, May, October and December.

Geographically, the topics are focused on Central-Europe, covering the following scientific areas: 20th century history and political-geographical issues, regional science (regionalism and regionalization), economics and business administration.

The journal is headed by an editorial board. Basically, papers are written in Hungarian, with English abstracts. But it is possible to submit papers written in English as well, with the permission of the editor-in-chief. Submitted papers are blind-reviewed by two lecturers.

Editor-in-chief:

László Gulyás – University of Szeged

Deputy Editor-in-chief:

Ferenc Szávai – Kaposvár University, Corvinus University of Budapest

Editorial Board:

Zoltán Gál, University of Pécs (Pécs) – *Regional History Research*
Pál Péter Szabó, Eötvös Loránd University (Budapest) – *Regional Science*
József Káposzta, Szent István University (Gödöllő) – *Young Regionalists*
Ferenc Gazdag, National University of Public Service (Budapest) – *International Studies*
Zoltán, Hajdú, Hungarian Academy of Sciences KRTK (Budapest) – *Political Geography*
Gabriella Keczer, University of Szeged (Szeged) – *Economics and Management Science*
Péter Miklós, University of Szeged (Szeged) – *Rethinked Quarter Century 1919–1944*
László Tamás Vizi, Kodolányi János University of Applied Sciences, (Székesfehérvár) – *Versailles 100*
Gábor Csüllög, Eötvös Loránd University (Budapest)
István Majoros, Eötvös Loránd University (Budapest)
Zoltán Maruzsa, Eötvös Loránd University (Budapest)
András Döbör, University of Szeged (Szeged)
Andrej Tóth, University of Economics (Prague)
Imre Nagy – University of Novi Sad (Novi Sad)
Márton Tonk, Sapientia Hungarian University of Transylvania (Cluj-Napoca)

Published by:

VIKEK – Association for Research in Central Europe, Hungary and
University of Szeged, Juhász Gyula Faculty of Education, Hungary

Address:

Egyesület Közép-Európa Kutatására Hungary, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.
laszlo.gulyas65@gmail.com and
SZTE-JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet
Hungary 6725, Szeged, Boldogasszony sgt. 6.
gulyas.laszlo@jgyph.u-szeged.hu

Download from: vikek.eu

HU ISSN 1789-6339 (print)
HU ISSN 2676-878X (online)

Szeged, Hungary
July, 2020

Tartalomjegyzék

XIII. évfolyam 1. szám, 2020/1. no. 48.

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ROVAT

Kaposi Zoltán: A pécsi gazdasági elit a dualizmus korában	17
Orosz László: Alternatívák a megmaradásért vívott harcban. Az erdélyi szászok a dualizmus korában	35
Makkai Béla: Útmutató a megmaradáshoz – a regáti magyar diaszpóra kalendárium	49
Tefner Zoltán: Német–osztrák–magyar szakértői bizottsági konferencia a lengyel vámpolitika kérdéséről (1916. augusztus 29.-szeptember 1.)	59
Vizi László Tamás: Öt hónap a Népjóléti Minisztérium élén. Batthyány Tivadar minisztersége (1917. augusztus 18.-1918. január 25.	71
Suba János: A Magyar Királyság határkiigazításának költségei 1890-1918 között.	87
Bradean-Ebeinger Nelu: Tantárgystruktúra, oktatási cél és módszer a Bécs Keleti Akadémia diplomataképzésében (1754-1918)	105

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

Gál Zoltán: Aranykor után: Trianon hatása a bankszektorra	117
Domonkos Endre: A földreformok és következményeik Közép- és Kelet-Európában az 1945 és 1948 közötti időszakban	141

VERSAILLES 100 ROVAT

Ligeti Dávid: Ex Oriente Pax. A Monarchia keleti fronti háborújának vége 1917-ben	157
Bene Krisztián: Berthelot tábornok romániai tevékenységének mérlege és emlékezete	165
Olasz Lajos: Magyarország légi honvédelme 1918-19-ben	183
Majoros István: A francia sajtó a trianoni békeszerződés aláírásáról	203
Rostoványi Zsolt: Sykes–Picot-egyezmény: az „arabság Trianonja”?	213

ÚJRAGONDOLT NEGYESZÁZAD 1919-1944 ROVAT

Miklós Péter: Az aradi ellenforradalmi kormány történetéhez	225
Zeman Ferenc: Pártpreferenciák a két mandátumos törvényhatósági jogú városokban a két világháború között	233
Murádin János Kristóf: Bárány Dániel, az Erdélyi Párt földművelésügyi minisztere a magyar kormányban 1940 és 1944 között	243

Hamerli Petra: Dino Grandi elképzelései a fasiszta mozgalom elveiről és céljairól 257

Kolontári Attila: Tizenkét perc Alekszej Fjodorovics Merekalov életéből 267

REGIONÁLISTUDOMÁNY ROVAT

Dömök Csilla: A régiók fejlődése és a szubnacionális mobilizáció az Európai Unióban 279

GEOPOLITIKA ROVAT

Szilágyi István: A versaillesi békerendszer geopolitikai következményei 289

Szalai Gábor: Korábbi, államilag szervezett lakosságcserek hatása a csehszlovák–magyar egyezmény megszületésére 303

XIII. évfolyam 2. szám, 2020/2. no. 49.

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Majdán János:** Vasutak a Dráva mentén 321
Bebesi György: Vitte, a gazdaságpolitikus 333

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ROVAT

- Hajdú Zoltán:** A magyar földrajztudomány és az Osztrák-Magyar Monarchia
 1867-1918 343

REGIONÁLISTUDOMÁNY ROVAT

- Lőrinczné Bencze Edit:** Horvátország hét éve az Európai Unióban 357
Koponiczné Györke Diána: Az EU 2021-2027-es több éves pénzügyi
 keretének a hatása a vidékfejlesztésre 369
Nagy Imre: Szerbia határon átnyúló együttműködésének földrajzi sajátosságai
 az EU külső határán 381

KÖZÉP-EURÓPA ROVAT

- Tóth Imre:** Egy államjogi fikció sorsa. Az NDK elporladása és a kelet-német
 menekültválság 1989-ben 395

HADTÖRTÉNELEM ROVAT

- Hermann Róbert:** Huszárok hőstettei az 1849. téli hadjáratban a főhadszíntéren . 407

GEOPOLITIKA ROVAT

- Gazdag Ferenc:** Vázlatpontok a magyar külpolitika három évtizedének
 oktatásához 419
Cseresnyés Ferenc: A menekültek és bevándorlók Európában az 1950-es
 évektől napjainkig 431
Csicsmann László: Repedések a transzatlanti kapcsolatokban? A Közel-Kelet
 példája 443
Zsinka László: Integráló erők lehetősége a nemzetközi rendszerekben. Fogalmi
 alapvetés 455
El-Meouch Nedim Márton: Az EU ETS kvótarendszer eredményessége a
 globális klímaváltozás elleni harcban – fókuszban Kelet-Közép-Európa 471

MŰVELŐDÉSTUDOMÁNY ROVAT

- Újváry Gábor:** Gondolunk még Piroshkára? Az „Ichdenkeoft an Piroshka”
 szerepe a németek magyarságképében 491

KÖZGAZDASÁGTAN ROVAT

- Kerekes Sándor:** A környezetgazdaságtan és a regressziós diszkontinuitás.
A klímagazdaságtan színe és visszája 501

IDEGEN NYELVŰ TANULMÁNYOK

- Ambartsumyan, Karine Razmikovna:** Influence of the Events of February 1917
on Ideas of Local Communities about the State System of Caucasus People 519
- Kryuchkov, Igor Vladimirovich:** Issues and Prospects for the
Development of Hungarian Agriculture at the Turn of the 19-20th
Centuries in Dispatches of Russian Diplomats 527
- Kryuchkova, Natalya Dmitrievna:** Female Emigration in the British Empire in
the Late 19th and Early 20th Centuries in Assessments of Modern Researchers .. 537
- Ptitsin, Andrei Nikolaevich:** Austro-Hungarian Entrepreneurs in Russia in the
Conditions of the First World War 547

FILOZÓFIA ROVAT

- Bács Gábor:** Az 5D nem menti meg az S4 logikát 555
- Molnár Gábor:** A társadalomtudományok rendszere és a társadalomelmélet 565

VERSAILLES 100 ROVAT

- Zachar Péter:** Az osztrák hivatásrendi államszervezet és az érdekképviseltek
kérdése 581
- Gulyás László:** A trianoni békediktátum történetének új kutatási irányai
1. Ideiglenes államterek a Magyar Királyság területén. Elméleti alapvetés 597

CONTENTS

No 48

AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY SECTION

Zoltán Kaposi: Composition and Changes of the Economic Elit of Pécs (1867-1914)	17
László Orosz: Alternatives in the Fight for Survival. The Transylvanian Saxons in the Era of the Dual Monarchy	35
Béla Makkai: Guideline on Maintaining National Identity – The Hungarian Diaspora Calendar of Regat	49
Zoltán Tefner: German–Austro–Hungarian Conference of Specialist Comission on the Issue of the Customs Policy (29th August–1st September 1916)	59
László Tamás Vizi: Five Months Leading the Ministry of Welfare. The Ministership of Tivadar Batthyány (18th August 1917–25th January 1918)	71
János Suba: Cost of the Border Adjusment of the Kingdom of Hungary Between 1890-1918	87
Bradean-Ebinger Nelu: Structure, Purpose and Methods of Courses in the Diplomat Training at the Oriental Academy in Vienne (1754-1918)	105

ECONOMIC HISTORY SECTION

Zoltán Gál: Impact of Post WWI Border Changes on the Hungarian Banking and Urban Networks	117
Endre Domonkos: The Consequences of Land Reform in Central and Eastern Europe between 1945 and 1948	141

VERSAILLES 100 SECTION

Dávid Ligeti: „Ex oriente Pax” The End of the Monarchy’s War on the Eastern Front	157
Krisztián Bene: Results and Remembering of General Berthelots’ Activities in Romania	165
Lajos Olasz: Home Defense of Hungary in the Air in 1918-1919	183
István Majoros: The French Press about the Signature of the Peace Treaty of Trianon	203
Zsolt Rostoványi: Sykes-Picot Agreement: „Trianon of the Arabs”?	213

RETHOUGHT QUARTER CENTURY SECTION

Péter Miklós: To the History of the Counter-Revolutionary Government of Arad	225
Ferenc Zeman: The Party Preferences in the Two Mandate Municipality Rank Cities Between the Two World Wars	233

Kristóf János Murádin: Baron Dániel Bánffy, the Transylvanian Party's Minister of Agriculture in the Hungarian Government Between 1940 and 1944 .	243
Petra Hamerli: The Conception of Dino Grandi Regarding the Aims and Principles of the Fascist Movement	257
Attila Kolontári: Twelve Minutes of Aleksei Fyodorovich Merekalov's Life	267

REGIONAL SCIENCES SECTION

Csilla Dömök: The Advancement of Regions, and the Subnational Mobilisation in the European Union	279
--	-----

GEOPOLITICS SECTION

István Szilágyi: Geopolitical Consequences of the Peace-System of Versailles	289
Gábor Szalai: The Impact of Former, Government-Organised Population Exchanges on the Birth of Czechoslovak–Hungarian Treaty	303

No 49

ECONOMIC HISTORY SECTION

- János Majdán:** Railway Lines Along the Drava River 321
György Bebcsi: Witte, the Economic Politician 333

AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY SECTION

- Zoltán Hajdú:** The Hungarian Geography and the Austro–Hungarian Monarchy
 1867-1918 343

REGIONAL SCIENCES SECTION

- L. Edit Bencze:** Seven Years After - Croatia in the European Union 357
K. Diana Györke: The Effects of the EU'S 2021-2027 Multiannual Financial
 Framework on Rural Development 369
Imre Nagy: Geographical Characteristics of Serbia's Cross-Border Cooperation
 at the External Border of the EU 381

CENTRAL-EUROPE SECTION

- Imre Tóth:** The Fate of a State Law Fiction. The End of the GDR and the East
 German Refugee Crisis in 1989 395

MILITARY HISTORY SECTION

- Róbert Hermann:** Hussars' Feat of Arms in the Main Theater of War During
 the Winter Campaign of 1849 407

GEOPOLITICS SECTION

- Ferenc Gazdag:** Bullet Points for the Education of Three Decades of Hungarian
 Foreign Policy 419
Ferenc Cseresnyés: Refugees and Migrants in Europe from the 1950s to
 Today 431
László Csicsmann: Cracks in the Transatlantic Relations? The Example of
 the Middle East 443
László Zsinka: Perspectives of the Integrative Forces in International System.
 Concepts and Terminology 455
Márton Nedim El-Meouch: The Effectiveness of the EU ETS Carbon Quota
 System in the Fight Against Global Climate Change – East-Central Europe
 in Focus 471

CULTURAL STUDIES SECTION

- Gábor Újváry:** Piroshka in the Germans' Image of Hungarians 491

ECONOMY SECTION

- Sándor Kerekes:** Environmental Economics and Regressive Discontinuity – The Two Sides of Climate Economics 501

STUDIES ON FOREIGN LANGUAGE

- Ambartsumyan, Karine Razmikovna:** Influence of the Events of February 1917 on Ideas of Local Communities about the State System of Caucasus People 519
- Kryuchkov, Igor Vladimirovich:** Issues and Prospects for the Development of Hungarian Agriculture at the Turn of the 19-20th Centuries in Dispatches of Russian Diplomats 527
- Kryuchkova, Natalya Dmitrievna:** Female Emigration in the British Empire in the Late 19th and Early 20th Centuries in Assessments of Modern Researchers 537
- Ptitsin, Andrei Nikolaevich:** Austro–Hungarian Entrepreneurs in Russia in the Conditions of the First World War 547

PHILOSOPHY SECTION

- Gábor Bács:** 5D Does Not Save S4 555
- Gábor Molnár:** Social Theory and the System of Social Sciences 565

VERSAILLES 100 SECTION

- Péter Zachar:** The Austrian „Standestaat” and the Question of Advocacy Organisations 581
- László Gulyás:** New Research Directions in the History of the Treaty of Trianon: Provisional State Formations on the Territory of the Kingdom of Hungary. 1. Theoretical Foundation 597

KAPOSZI Zoltán
egyetemi tanár, az MTA doktora
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

professor
University of Pécs Faculty of Business and Economics, Pécs,
Hungary

email: zoltan.kaposi@ktk.pte.hu

A PÉCSI GAZDASÁGI ELIT A DUALIZMUS KORÁBAN

COMPOSITION AND CHANGES OF THE ECONOMIC ELITE OF PÉCS (1867-1914)

ABSTRACT

Pécs developed rather quickly in the period of the Dual Monarchy. The industrial sector's development was especially quick and significant innovations came alive. In our study we present the changes in the composition of the economic elite through half a century and the groups of this class which significantly influenced the city's administration. We used multipositional approach to distinguish four major groups in our database. The Pécs related aristocracy and nobility played significant role in the life of the city. Due to the economic development more and more plant owners, wholesalers, bankers and managers of the coal mines of the First-Danube-Steamboat-Shipping Company became part of the elite. The third group consisted of lawyers, city administrators and state bureaucrats. The fourth group was made of Church leaders possessing vast amounts of lands; therefore, rather wealthy they were. We used tax assessment lists, archive sources, literature, press sources, statistical statements, estate inventories of deceased etc... As a result of our examinations we can state that the quick economic development modified the composition of the elite; however, the traditional social classes' positions remained strong in the life of the city.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, dualizmus, gazdasági elit, Pécs, változás

Keywords: economic history, dualism, economic elite, Pécs, changes

1. Bevezetés

Pécs a 18. század óta a Dél-Dunántúl legnagyobb városa. A sokáig egyházi városként működő város 1780-ban megszabadult nagyhatalmú földesurától és

szabad királyi városi rangot kapott, majd pedig az 1871. évi községi törvénytől kezdve törvényhatósági jogú vároként működött. Pécs népessége szinte folyamatosan növekedett: 1785-ben 8500, 1850 körül 15.000 fős volt a város, míg az első világháború előtt már csaknem elérte az 50.000 főt,¹ amivel a 27 magyarországi törvényhatósági jogú város között a 12. pozíciót foglalta el.² Pécs gazdaságának fejlődése különösen az a dualizmus időszakában gyorsult föl, amikor főleg az ipar területén jelentős innovációk jöttek létre (Zsolnay-kerámiagyár, Hamerli-kesztyűgyár, Angster-orgonagyár stb.). De nemcsak az ipar fejlődött gyorsan: megőrizte Pécs korábbi piacközponti jellegét is, hiszen a térségnek sokáig a legnagyobb piaca volt, ahol a helyi kiskereskedelem folyamatos erősödése mellett a nagykereskedelemnek is hatalmas lehetőségei voltak. Pécs a 19. század második felében Budafok mellett az ország második legnagyobb borkereskedő városa volt. A növekedés sajátos ágazata volt a szénbányászat: 1852 után a Dunai Gőzhajózási Társaság (DGT) révén a város határában nagyüzemi szénbányászat indult meg. Nem feledkezhetünk meg a hitelforgalom és a közlekedési ágazat fejlődéséről sem. Bár Pécs az országos vasút rendszerbe elég későn tudott bekapcsolódni, de a gyors fejlődését mutatja, hogy a háború előtt már a MÁV üzletigazgatósági központja is Pécsre került. Említsük meg még a sajátos gazdasági vonások között a városi mezőgazdaságot, amely egyrészt a 2500 holdat kitevő szőlő, másrészt pedig a mintegy 2300 hold egyéb agrárterület révén jelentős élelmiszer- és jövedelmi forrása volt a helyi lakosságnak.³ Pécs szabad királyi város a 19. század első felében egy olyan település volt még, ahol a mezőgazdaság, a kereskedelem és az ipar együttesen adta város gazdasági jelentőségét. A gazdasági fejlődés jól tükröződik a foglalkozási szerkezet változásban.

1. táblázat: A keresők foglalkozási szerkezetének változása Pécsen (1869–1910)

Table 1. Sectoral Changes of Income Earners in Pécs 1869-1910

Foglalkozási ág	1869-ben (fő)	1869-ben (%-ban)	1910-ben (fő)	1910-ben (%-ban)
őstermelés	1962	17,0	1714	7,2
bányászat	1025	8,9	1303	4,3
ipar	3625	31,4	8558	35,8
kereskedelem, szállítás, hitelélet	730	7,6	2911	12,2
értelmiségi	590	5,1	1852	7,8
személyes szolgálat	2902	25,1	3135	13,1
egyéb	714	6,2	4390	18,4
Keresők összesen	11 548	100,0	23 973	100,0

Forrás: Népszámlálás (1870), Népszámlálás (1910/2) és KATUS (1995) adatai alapján összeállítva.

A táblázat adataiból a változások világosan tükröződnek. A keresőket tekintve 1869–1910 között a mezőgazdaságból élők aránya 17%-ról 7,2%-ra csökkent. A csökkenéshez azonban hozzá kell tennünk, hogy az abszolút számokban nézve a keresők esetében sokkal kisebb a visszaesés, hiszen míg 1869-ben 1962, addig a háború előtt még mindig 1714 ember dolgozott a mezőgazdaságban, vagyis létszámuk mindössze 5%-kal csökkent. Az is látható, hogy a háború előtti időkben a pécsi gazdaság legfontosabb ágazata az ipar és a bányászat volt, amely 1910-ben több mint 40%-át foglalkoztatta a keresőknek. Gyorsan nőtt a kereskedelemről és hiteléletből élők száma, nem is beszélve az értelmiségi rétegek erősödéséről. Mindenképpen szólnunk kell ugyanakkor a régi patriarchális vonásokat mutató cselédek magas számáról, nem is beszélve a hatalmas tömeget kitevő napszámos és egyéb rétegről. Most nem részletezendő társadalmi és gazdasági elemzéseink azt mutatják, hogy az első világháború előtti időkben a szegények aránya a városi lakosság mintegy negyedére tették ki.

2. A gazdasági elit rétegei Pécsen

A továbbiakban megpróbáljuk bemutatni a polgári rendszer során létrejött gazdasági elit csoportjait. Vizsgálatunkhoz korabeli virilislistákat, levéltári forrásokat, genealógiai és biográfiai szakirodalmat, sajtóforrásokat, nekrológokat, statisztikai kimutatásokat, hagyatéki leltárakat stb. egyaránt felhasználunk. Előzetes eredményeinkből az látszik, hogy a gyorsan fejlődő gyáripár, valamint az egyre szélesebb körű állami és városi bürokrácia terjedése miatt ebben a korban az elitben már alapvetően a vagyon és jövedelem dominált; és sok esetben jöttek létre házasságok révén olyan rokonsági csoportok, amelyek igen széles körű ráhatást tudtak gyakorolni a város működésére. A tanulmányunk kötött keretei között nincs lehetőségünk arra, hogy az elitek elméleti problémáival is foglalkozzunk, hiszen az egy külön tanulmányt feltételezne. Azt azonban rögzítjük, hogy az elit vizsgálatakor a gazdasági jelleg mellett figyelemmel voltunk a közösségi, a politikai és a kulturális életében is betöltött pozíciókra is, vagyis adatbázisunkat multipozicionális szemlélettel alakítottuk ki. Jelezzük előre, hogy a törvényhatósági jogú Pécs társadalomszerkezete – hasonlóan a hazai városokhoz – több ponton elütött a megszokott országos képtől. A korábbi németes városi fejlődés a maga zártságával, befelé fordultságával sok olyan jellegzetességet alakított ki, amelyekkel Pécs társadalma különbözött más térségek városaitól.

2.1. Arisztokraták, nagy- és középbirtokosok

A szokásos induktív módszert megfordítva, most kezdjük azzal, ami alig volt. A város 1780-ban megszabadult a püspökség hatalmától, ugyanakkor más nagybirtokosok, arisztokraták nem nagyon jelentek meg a városban. Sok olyan magyarországi nagyváros volt, amelybe jelentős számú arisztokrata vagy nagybirtokos költözött be. Pestnek a Nemzeti Múzeum környékén kialakult palotanegyede, avagy

Buda Úri utcája nyilván a főváros-jellegből is következik, de még az olyan kisebb városokban, mint például Sopron, Kőszeg stb., is jelentős számú főrangú élt. pedig ismert, hogy egy-egy (vállalkozó) földesúr igen sokat jelenthetett egy település életében. A dél-dunántúli térségben Nagykanizsán a hg. Batthyány-családnak nagy szerepe volt a térség gazdasági fejlődésében⁴, Kaposvárott a hg. Esterházy uradal-mában létrejött béruradalmi fejlesztések (cukorgyár stb.) térségmeghatározó sze-reppel bírtak.⁵ Pécssett viszont a 19. századi történelme során nem voltak olyan patronáló földesurak, akik gazdasági beruházásaik révén elő tudták volna mozdí-tani a város gazdasági fejlődését. Ez különösen azért volt fájó pont, mert amúgy Baranya vármegye tele volt nagybirtokkal és nagybirtokossal (Frigyes főherceg, Schaumburg Lippe herceg, Esterházy Miklós herceg, Draskovich Iván gróf stb.), de ők nem Pécssett éltek, s így tekintélyes jövedelmeiket sem a városban költötték el.⁶ A püspökség, a káptalan a városfejlesztésbe funkcionálisan nem nagyon tudott bekapcsolódni, ez irányú tevékenységük a városon belül az egyházi kézben lévő épületekre korlátozódott, érdemi gazdaságfejlesztési tevékenység nem kapcsoló-dott hozzájuk; bár kétségtelen, hogy a soktízezer holdnyi baranyai földjeik bevétele révén ez a lehetőség fennállt volna. A régi időkől gróf Majláth György főispánnak maradt ugyan egy palotája,⁷ de más városokhoz hasonlóan, jelentős jövedelmekkel rendelkező főnemések beruházásai Pécssett nagyon hiányoztak. Báró Wenckheim Viktor ugyan 1860-ban megörökölte Czindery László pécsi telkeit, házait, ipari létesítményeit és fürdőjét, de rövid idő alatt elszórakozta az örökségét, így ő sem tudott arisztokrataként Pécs hasznára lenni.⁸

Emeljük ki ugyanakkor a később (a kiskozári Újhegy részeként) Pécshez kap-csolt Üszögpuszta tulajdonosait. 1849–80 között Biedermann Gusztáv, majd ezt követően a Grósz-család tagjai sokat tettek az ottani mezőgazdaság és infrastruk-túra fejlesztéséért, s ezen keresztül Pécs közellátásáért (e famíliák nem a városi, hanem a megyei virilislistákon szerepeltek). Biedermann Gusztáv családja az év egyik részét mindig Üszögön töltötte, de télen általában Bécsben, Badenben vagy Abbáziában élt a családjával.⁹ A familia szentegáti ágából Biedermann Rezső báró felesége, Bleichröder Elza nemcsak a birtokközpont melletti Szigetváron, hanem Pécssett is jelentős karitatív tevékenységet végzett: többek között a Pécsi Jótékony Nőegylet elnökeként 1905-ben 40.000 koronát adományozott a társaság új székházának (Mária utca 18.) létrehozására.¹⁰ (Az adományozó 1903–1918 között volt elnöke a Nőegyletnek.) Szintén nagy ráhatása volt Pécsre és a helyi politikai és tár-sadalmi közéletre Benyovszky (II.) Móricnak (1872–1936), aki előbb 1906–1910 között Baranya megye főispánja, majd 1917–18-ban Baranya megye és Pécs város főispánja volt. Benyovszky számos megyei és pécsi intézménynek vagy társaság-nak volt aktív résztvevője, így többek között a Baranya vármegyei Gazdasági Egye-sület, a Dunántúli Bank Rt. és a Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület elnöke is volt.¹¹

Ha az arisztokraták keveset is, de gazdag középbirtokosok azért gyakrabban előfordultak Pécssett. A Baranya és Somogy vármegyékben élő középbirtokosok közül elég sok famíliának volt Pécssett háza és telke.¹² Ez már régi folyamat volt,

a 18. század közepétől nyomon követhető. Olyan nemesi rétegről van szó, amelynek tagjai több szálon kötődtek Pécshez. Számos familia gyermekei Pécssett jártak iskolába, itt végezték a gimnáziumot. Többen voltak közülük, akik Baranyában, Somogyban hivatali címeket viseltek, s meghatározó szerephez juthattak a közigazgatásban. Olyan famíliákról van szó, mint például a Somssich, a Tallián, a Gaál stb., s közülük az idők során többen főrangú címet is szereztek. Voltak köztük többen, akik a nyarakat vidéki kastélyaikban töltötték, viszont télre beköltöztek a városba, amely nagyobb biztonságot tudott nyújtani.

Egy jövedelmi szinttel lejjebb található az aktív gazdasági szerepet játszó birtokosok, mint például a Nádosy, a Kammerer, a Jeszenszky, az Ország stb. Az ő esetükben a kapcsolat nem csak az igazgatás területe. Sokan közülük vezető szerepet játszottak a megyei gazdasági életben, ott voltak a Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara vezetésében, a Baranya vármegyei Gazdasági Egyesületben, a tejszövetkezetekben, a pécsi Sertéshízlaló Rt-ben stb. Még fontosabb, hogy az általuk vezetett minőségi gazdálkodást folytató uradalmi gazdaságok jelentős élelmiszerbeszállítók voltak: Pécs tej- és húsellátása stb. jelentős mértékben az ő gazdaságaik révén oldódott meg. Nádosy Kálmán egyik főszervezője volt az 1888. évi pécsi országos kiállítás és vásárnak.¹³ Az említett középbirtokos családok telkei, házai a pécsi belvárosban helyezkedtek el, sok esetben egymás között forgatták épületeiket (ami persze a legtöbbször házassági okokra vezethető vissza). Jelentős volt e réteg karitatív és patronáló tevékenysége is, a Nádosy család pl. több generáción keresztül meghatározó szerepet játszott a megyei és városi evangélikusok támogatásában.¹⁴

2.2. nagyiparosok, nagykereskedők, nagyvállalkozók, vállalatirányítók

A pécsi elit átalakulásában és bővülésében nagyon fontos volt az a városon belüli ipari és kereskedelmi növekedés, amelyre fentebb már utaltunk. A gazdasági fejlődés, az iparosodás során kialakult egy olyan vállalkozó tulajdonosi réteg, amely akár több száz fővel működő gyárakat is üzemeltetett. E réteg számos képviselője került be a városi bizottságokba, testületekbe, avagy egyéb szakmai és kulturális szervezetekbe. Működésük tehát nemcsak a gyárra, a céggel kapcsolatban lévő más vállalatokra és pénzintézetekre, a gyári munkások állásának vagy éppen lakásának biztosítására, hanem a város életének teljességére is kiterjedt. A vállalkozók, s főleg a gyártulajdonosok közül többen a város legnagyobb adófizetői is voltak.

Néhány fontos személyt mindenképpen meg kell közülük említenünk. A gyárosok közül Zsolnay Vilmossal (1828–1900) kezdjük a sort. Zsolnay Vilmos kereskedő családból származott, majd 1868-ban vette át bátyja kerámiaipari manufaktúráját, amit három évtizedes munkájával Magyarország egyik meghatározó jelentőségű gyárává fejlesztett. Zsolnay bár nem volt vegyész, de nagy kitartással, akarattal és szorgalommal kísérletezte ki azokat az innovatív termékeket, amelyek a Zsolnay névhez ma is hozzátartoznak. Az innovációk egybekapcsolódtak a sikeres vállalkozás kialakításával, a hazai és külföldi piacok meghódításával.¹⁵

Zsolnay Vilmosnak sikerült a gazdálkodását stabilizálni, s növekvő jövedelmei révén 1896–97-ben Pécsen a legnagyobb adófizetők listáján már első helyen állt.¹⁶ Életpályája a gazdasági sikerek mellett tele volt számos közéleti elismeréssel. Pécs szabad királyi város díszpolgára lett, megkapta a Ferencz József-rend középkeresztjét, a II. oszt. Vaskorona-rendet, a francia becsületrendet, a belga kir. Lipót-rend lovagkeresztjét és még számos egyéb kitüntetés tulajdonosa volt a vállalkozó.¹⁷ Zsolnay Vilmos 1900-ban halt meg, s a családi vállalkozás ezután fia, Zsolnay Miklós kezébe került, aki kiegészített két lánytestvérével, akik évjáradék fejében lemondtak tulajdonrészükről. Zsolnay Miklós esetében még szélesebb működési horizontot láthatunk: szakmai tevékenysége mélyen összeépült a várossal. A Pécsi Kereskedelmi- és Iparkamara vezetőjeként, az 1907. évi országos kiállítás szervezőjeként, a pécsi francia emlékmű, a Zsolnay-mauzóleum és a Zsolnay Vilmos szobor állítatójaként kiemelkedő szerepet játszott. A városi múzeumnak 790 Zsolnay-dísz tárgyat adott át letétbe. 1907-ben Pécs Város Díszpolgára címet szerzett. Különböző szervezetekben mintegy száz elnökséget vállalt, s 1913-tól még a főrendiháznak is tagja lett.¹⁸ A 20. század elején már Zsolnay Miklós volt a legnagyobb adófizető Pécsen. A Zsolnay-gyárban a folyamatos fejlesztések révén a háború előtt már mintegy 800 főt foglalkoztattak.¹⁹

A másik világhírűvé vált vállalkozás az Angster orgona- és harmóniumgyár volt. Angster József (1834–1918) egy 200 fős német és horvátok által lakott délkelet-dunántúli kis faluban, Kácsfaluban született, egy nádfedeles vályogházban.²⁰ Apja ácsmester volt, de mellette muzsikus is volt.²¹ Előbb Eszéken asztalosnak tanult, majd iparos vándorútra ment: előbb Bácskában, majd tíz évig nyugati területeken – ezenközben öt évig Bécsben – tanulta a mesterségét, s közben egyre inkább az orgonakészítés felé fordult.²² 1866-ban telepedett le Pécsen, s hozta létre saját vállalkozását. Első jelentősebb orgonája 1869. március 21-én szólalt meg a pécsi zsinagógában.²³ Ezután egyre másra jöttek a megrendelések, s az Angster gyár a századforduló táján 80–100 fős üzemmé vált. Az alapító vezetése mellett 600 orgonát és 1500 harmóniumot gyártottak.²⁴ Angster mélyen vallásos ember volt: *„Egyházának hűséges fia, vallásának meggyőződéses követője és gyakorlója volt mindenkor. Nem külső máz volt nála a vallás... üzleti életét, foglalkozását, munkásaihoz való viszonyát, társadalmi szereplését, családi életét egyaránt irányította.”* – írták róla halála után.²⁵ Angster a katolikus mozgalmakban vezető szerepet játszott; munkásságáért XV. Benedek pápától megkapta a Nagy Szent Gergely Rend lovagkeresztjét.²⁶ Angster József társadalmi felemelkedését alapvetően tehetségének, szorgalmának, kitartásának köszönhette: az a vállalkozói szellem, amelyben cégét elindította, széles kibontakozási lehetőséget biztosított számára. A vállalkozó halála előtt tíz évvel visszavonult, üzemét fiai vezették tovább.

Az elithez sorolható gyárosok között szinte minden nagyobb cég tulajdonosa kapcsán azt láthatjuk, hogy a szakmai vállalkozói munka mellett a város egészére vonatkozóan is érdemi tevékenységeket folytattak. A kesztyűgyáros Hamerli János, majd halála után két fia a legtöbb adót fizetők listáján a 19. század vége felé

mindig az első húsz között foglalt helyet. A konzervatív gyáralapító fiai már szervesen beépültek Pécs társadalmi életébe. Hamerli Imre éveken át a pécsi munkás-betegsegélyező pénztárnak elnöke, illetve éveken át gondnoka volt a Matessa árva-
gyermek jótékony intézetének. Hamerli Józsefnek a gyára és a vaskereskedése mellett arra is volt energiája, hogy felrázza a tespedésből a Pécsi Dalárdát, a pécsi tornasportot, emellett még számos más közügyet intézett; híres volt ugyanakkor szociális célú adományairól is.²⁷ Az 1910 körül már mintegy 200 főt foglalkoztató pécsi bőrgyár²⁸ egyik alapítója, Höfler Jakab (1860–1940) alapvetően a Hamerli János-típushoz hasonlított: a nagy szakismerettel rendelkező gyáros munkájának és családjának élt; de emellett szakmáját szélesebben is tudta képviselni, mivel tagja volt a Pécsi Kereskedők Testülete bőripari szakosztályának.²⁹ A város közepén, a Munkácsy utcai gyárteleppel rendelkező Kindl Ferenc (1845–1906) gépgyárost nemcsak a 60–70 fős dolgozói létszámmal működő cég vezetése, hanem számos társadalmi és szakmai intézményben végzett munka emelte az elit tagjai közé. Kindl Pécs város közgyűlésének virilis jogon volt tagja, de mellette az Iparkamarában beltágként is érdemi munkát végzett, nem is részletezve a Pécsi Kölcsonös Segélyező Egylet igazgatótanácsa tagságából fakadó tevékenységét.³⁰

Az asztalosiparos segédként indult, de néhány évtized alatt jelentős méretű bútörüzet létrehozó Hoffmann Károly (1823–1890) és fia, Hoffmann Lajos (1851–1917) is aktív tagja volt a pécsi társadalomnak. A vagyonossá vált Hoffmann Károly 27 éven keresztül volt tagja a pécsi képviselőtestületnek, de mellette ott találjuk a pécsi közigazgatási bizottságban, a Kamarában stb. Alapítója és elnöke volt a Kegyelet nevet viselő Első Pécsi Temetkezési Intézetnek. Úgy tartották számon Hoffmant, mint a pécsi jótékonykodás egyik fontos emberét. Fia, Lajos, átvéve apja üzemét, azt gyárrá fejlesztette, szintén számos funkciót betöltött Pécs gazdasági és társadalmi életében, tagja volt a törvényhatósági bizottságának, 1901-től haláláig alelnöke volt az Iparkamarának, s a helyi iparosok is egyik vezérüknek tekintették.³¹ Akárcsak apja, Hoffmann Lajos is szabadelvű gondolkodásúként híve volt a modernitásnak, ugyanakkor kizárólagos elkötelezettje a minőségű munkának és termékeknek.³²

Térségi központi helyzetéből következően a nagykereskedelem kivételesen jó lehetőséget biztosított a meggazdagodásra. Pécs város Nagykanizsa mellett a dél-dunántúli térség legnagyobb kereskedelmi központja is volt, s a kortársak közül is sokan úgy tekintettek a városra, hogy Pécs egy kereskedő város. A virilislistákon szereplő nagykereskedők száma is ezt sugallhatja, ám a helyzet ennél sokkal összetettebb. Tény, hogy a 19. század végén már a város vasútközponti jellege is segítette a nagykereskedelelem működését. Nem véletlen tehát, hogy a városi elitben jónéhány nagykereskedőt is találunk. A századvégi adatok szerint a legtöbb adót fizetők között igen jelentős volt a nagykereskedők száma. 1887–1901 közötti időszakban évente 8–10 körül járt a nagykereskedők száma; amelyhez még 10–12 egyéb kereskedő is kapcsolódott.³³ A kereskedők között azonban természetesen több olyan személy is található, aki egyaránt foglalkozott iparral, kereskedelem-

mel, hitelérettel és más gazdasági tevékenységgel, így sokszor nehéz eldönteni, hogy a hova is sorolhatjuk őket. Így például a parketta- és faárugyáros Engel, a porcelángyáros Zsolnay, a pezsgőgyáros Littke, a kesztyűgyáros Hamerli, a sörgyáros Scholz egyaránt jelentős méretű szőlővel, s nem utolsósorban borkereskedelemmel is foglalkozott.

A pécsi nagykereskedők közül kétségtelenül kiemelkedik Engel Adolf (1820–1903), aki Pécs egyik legsikeresebb vállalkozója volt a dualizmus korában. A zsidó származású Engel nagyon szerény körülmények között nőtt fel, családja egyike volt azon néhány famíliának, akik már az 1820-as években is a városban lakhattak. Tizenkét évesen már önmagáról kellett gondoskodnia. A kereskedelemről szerzett kisebb-nagyobb megtakarításaiból fejlesztette Lyceum utcai üzletét, ahol kezdetben bútorkkal és különböző fatermékekkel foglalkozott. Kereskedelemben gyűjtött pénzét felhasználva ipari beruházásokba fogott, s Pécsen a vasút mentén parkettagyárat hozott létre, ahova később külön iparvágányt is építtetett. Engel Adolf a self made man típus igazi képviselője Pécs városában, akinek működési hatóköre a Dél-Dunántúl jelentős részére. Pécsen 5 holdas szőlője mellett jelentős méretű erdeje is volt a városban és azon kívül is.³⁴ Néhány évtized alatt Engel a Monarchia egyik legnagyobb faipari vállalkozójává vált, termékei eljutottak Németországba, Svájcba, Franciaországba is. Számos városon belüli ingatlant vásárolt, s ezek között jónéhány olyan volt, amelyet a város közönsége is szabadon használhatott. Ő volt az, aki jelentős lépéseket tette a balokányi fürdő kiépítésére. Megvette a volt Czindery-kertet Wenckheim bárótól, amely szintén rendelkezésre állt a városi lakosságnak, ugyanakkor ott gőzfürdőt is épített.³⁵ Számos földbirtokot vásárolt, 1880-ban megvette Montenuovo Alfréd től jánosi (ma Mecsekjánosi) birtokát, de vett az egyik fiának Ócsárd-Pázdányon is egy kisebb uradalmat. Engel Adolf indította el a komlói szénkitermelést is. Meghatározó szerepe volt az izraelita hitközség kiépítésében, egy rövid ideig a hitközség elnöke is volt, tevékenyen részt vett a gyülekezet iskolaalapításában, mindkét zsinagóga felépítésében, vagyonából rendszeresen áldozott a hitközség céljaira. 1887-ban – jánosi előnévvel – magyar nemesi címet szerzett.³⁶ A nagyvállalkozó 1903-ban meghalt, ám cégét már korábban átszervezte, amely az Engel Adolf és fiai néven működött tovább.

A pécsi kereskedelem egyik fő gazdasági ága a bornagykereskedelem volt. A legnagyobb borkereskedelem az Engel József és fia cégé volt.³⁷ A hatalmasra nőtt céget az alapító vállalkozó két fia, Adolf és Mihály vezette. Ez a cég forgalmazta a Pécs-Villány vidék borainak jelentős részét, ám a 19. század végi borhamisítási botrány miatt lassan háttérbe szorultak. Mellettük még számos bornagykereskedő vált híressé a század vége felé. A nagyobb forgalmat elért bornagykereskedők között találjuk Wertheimer Jakab (1831–1915) cégét is, amelynek talán legnagyobb szerepe volt a pécsi borok hírnevének hazai és külföldi megteremtésében: „*Első pozíciót foglalt el a monarchia bornagykereskedői között...*” írták róla halála után. Wertheimer cége főleg a boszniai háború során futott föl, s ezt követően a közép-európai országok mindegyikébe szállított bort, de termékei eljutottak a

kemény piaccal rendelkező Franciaországba is. Wertheimer neve – még a borhamisítási botrány időszakában is – egyet jelentett az üzleti tiszteséggel. Évtizedeken át tagja volt a pécsi törvényhatósági bizottságnak, de betöltötte az izraelita hitközség elnöki címét is, nagy szerepe volt az izraelita tápintézet létrehozásában, a tanítók helyzetének javításában. Egyik lánya Füchsl Arnoldhoz, a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara elnökéhez ment férjhez.³⁸ Említsük még meg a nagy borkereskedők között Tauszig (Teleki) Zsigmondot, Jankovics Hugót, Oblath Adolfot, Schwabach Zsigmondot, Szeifricz Antalt (1839–1911). Szeifricz 1864-ben érkezett Pécsre, ahol fűszerkereskedést nyitott, amit 1872-ben eladott sógorának, Eizer Jánosnak, s bornagykereskedéssel kezdett foglalkozni, amit egészen 1899-ig folytatott. Tevékenysége kiterjedt a helyi pénzügyi élet számos ágára is. Váltóbírálója volt a pécsi törvényszéknek és az Osztrák-Magyar Banknak, s munkájáért királyi kereskedelmi tanácsosi kinevezést kapott. A pécsi bornagykereskedők közül sokan belekeveredtek a borhamisítási botrányba, ami után többen felszámolták üzletüket, elköltöztek, számos kereskedő csődbe jutott, köztük például a négy évvel korábban még császári és királyi udvari szállítói címet szerző³⁹ Schwabach Zsigmond Amerikába szökött, korabeli sajtóhírek szerint mintegy 500.000 korona adósságot hátrahagyva.⁴⁰

Ám nemcsak a borkereskedelem adta a meggazdagodás lehetőségét. A fűszerkereskedők közül a már említett, Bécsből jött Eizer Jánost emeljük ki, aki híres alakja volt a pécsi polgári társadalomnak. (Mindjárt hozzá kell tenni, hogy a fűszer mellett borral is foglalkozott.) Eizer hosszú éveken át a Kereskedelmi- és Iparkamara pénztárosa, emellett a Pécsi Fűszerkereskedők Egyesületének elnöke volt.⁴¹ A terménykereskedők közül Schapringer Joachimot említjük elsőként, de személyével majd a bankárok között foglalkozunk részletesebben. A virilis nagykereskedők között megemlítjük még a vaskereskedő Hamerli Józsefet, illetve Vasváry Györgyöt, míg a textilkereskedők közül Krausz Simont. Tegyük hozzá, hogy nehéz lenne nem meglátni a nagyiparosok és a nagykereskedők közötti összefonódás elemeit. Családtörténeti kutatásaink elég egyértelműen mutatják, hogy számos esetben sajátos klánkapcsolatok épültek ki egyes vállalkozó familiák tagjai között.

Különleges pozíciót foglaltak el a városi elitben DGT mindenkori vezetői. Mivel a vállalat külföldi tulajdonban volt, itteni vezetői főleg külföldiek (osztrákok vagy csehek) voltak. Egyes pécsi vagy Pécs környéki üzemegységeket a mindenkor vezetőkről neveztek el. A Hessenből származó, onnan Ausztriába került nagyvállalkozó, Johann Martin von Cassian 1862–89 között vezérigazgatója volt a DGT-nek, róla nevezték el a Pécs-bányatelepi új szállító- és légaknákat. Anton Rücker a DGT elnöke volt 1906–1910 között, nevét a Rücker-akna őrzi. A századfordulóra azonban a felsőbb vezetők között felbukkant már néhány magyar származású szakember is. Schroll József főbányagondnok a pécsbányai üzem vezetője volt.⁴² Pécs és a mellette lévő falvak társadalmára a legnagyobb hatást Wiesner Raymár (1843-1900) bányamérnök, a DGT pécsi bányauzemeinek igazgatója gyakorolta. Egy évtizedig állt igazgatóként a pécsvidéki bányaművek élén. Szor-

galmazására vezették be 1892-ben a társulati iskolákban a magyar oktatási nyelv használatát, valamint alatta ment végbe a bányatelepi utcák, az üzemi feliratok, a bányászköszönés magyarítása. Alapítója volt a Pécs-bányatelepi magyar dalárdának. Kezdeményezésére és támogatásával került Pécsre 1895-ben az országos bányaaaltisztképző iskola, az aknászképző bányaiskola.⁴³ Korabeli sajtó és történetírói visszaemlékezések szerint humánus kapcsolatot tartott fenn munkásaival; Lenkei Lajos egyenesen vajszívűnek nevezte. Állandó kapcsolatban volt a pécsi és a vármegyei vezetőkkel, akiket gyakran hívott ebédre.⁴⁴ Wiesner tagja lett a Nemzeti Kaszinónak, a Pécsi Katolikus Körnek. Közügyekben kifejtett tevékenységéért a Millenium idején megkapta a Ferenc József Rend lovagkeresztjét. Kezdeményezésére épült fel a DGT (ma is meglévő) Mária utcai díszes palotája. 1898-ban az országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület díszelnökévé választották.⁴⁵ Wiesner, s a többi DGT bányavezető azért is érdekes számunkra, hiszen esetükben – ellentétben a tulajdonosaik által vezetett pécsi ipari üzemekkel – egy újfajta vállalatirányítási formával, vagyis a menedzser alakjaival ismerkedhettek meg a pécsiek.

A reformkorban meginduló városi hitelélet szélesedése a 19. század második felére egyre több vállalkozónak kínált kiemelkedési lehetőséget. A Pécsre beköltöző vagy már itt született zsidóság számára a kereskedelem és a hitelélet területe nyújtott karrierlehetőséget: 1910-ben e két gazdasági ág területén a keresők csaknem fele zsidó származású volt.⁴⁶ A hitelélettel foglalkozók esetében is sokszor látszik a többes foglalkozás: a pénzügyi csoport tagjai pályájukat sokszor kereskedőként, nagykereskedőként vagy éppen ipari vállalkozóként kezdték, s csak e tevékenység felfutása mellett vagy után váltak pénzügyi szakemberré vagy bankkárrá. A pécsi hitelélet reprezentánsai közül kiemelkedett a Schapringer család két tagja. A família tagjai több generáción keresztül ott voltak a város virilisei között.⁴⁷ A családi vállalkozást a Nagykanizsáról Pécsre 1837-ben áttelepedett Schapringer Joachim (1809–1896) terménykereskedő alapozta meg, aki később banküzletet nyitott. Két fia, Mór és Gusztáv követte őt a bank- és kereskedőüzletben, de egyidejűleg az Adria Biztosítótársaság pécsi főügynöksége is a család kezében volt. Schapringer Joachim 1848–1874 között elnöke volt a pécsi hitközségnek, elnöksége idején alakultak meg a hitközség iskolái, s épült fel a zsinagóga. Nevéhez több nagy összegű karitatív adomány kapcsolódik.⁴⁸ A dualizmus korában tevékenyen részt vett a közéletben. 1872–1894 között a városi képviselőtestület virilis tagja, s a város egyik legnagyobb adófizetője volt. A Pécsi Kereskedelmi- és Iparkamara alelnöke, alapító tagja és hosszú ideig elnöke volt a kölcsönös segélyező egyesületnek, tagja volt a pécsi nemzeti kaszinónak. 1886-ban a király csepregi előnévvel nemességet adományozott neki.⁴⁹

A magánbankár-csoportból kiemeljük még az Ullmann-família néhány tagját. Az Ullmannok több generáción keresztül jelen voltak a város életében. Ullmann M. Károly 1876-ban alapította bank- és váltóüzletét. Schapringerhez hasonlóan alelnöke volt a kereskedelmi- és iparkamarának, 1885-től 15 éven át virilisként tagja

volt a törvényhatósági bizottságnak. Ullmann a Trieszti Általános Biztosító Társaság főügynöke volt, a forgalmazás terén elért eredményeiért kereskedelmi tanácsossá nevezték ki.⁵⁰ A két magánbankár esete, kiegészülve még számos más pénzintézmény vezetőjével, világosan mutatja, hogy a pénzügyi elit tagjai is mélyen beépültek a városi közéletbe, annak irányításába, pénzük és befolyásuk révén azt hatásosan előmozdíthatták. Érdekes ugyanakkor, s erre Schweitzer József már 1964-ben megjelent munkájában is rámutatott, hogy a pécsi zsidóság elit tagjai Engelen és Schapringeren kívül országos vagy regionális hatású ipari vagy egyéb beruházásokat nem hoztak létre,⁵¹ ellentétben például a nagykanizsai zsidó vállalkozókkal, akiknek nevéhez sörgyár, gőzmalom, szeszgyár stb. kapcsolódott.⁵²

2.3. Városirányítók, államigazgatási- és egyéb intézményvezetők

E réteg esetében a társadalmi kiemelkedés nagyon sok tényező függvénye. Jelentős számban látunk e csoporton belül olyanokat, akiknek karrieríve a pécsi iskolai évek után a jogi egyetem elvégzésén át vezetett a hivatalig, majd pedig a hivatali, s a politikai életben való részvétel hosszú távú erős pozíciót biztosíthatott.

Nézzük először a polgármestereket! A kiegyezés után a pécsi polgármestereket a közgyűlés választotta. A vizsgált korszakban öt polgármestere volt a városnak, közülük az első, Bubreg Mihály már 1865-ben kezdte hivatalát, az utolsó, Nendtvich Andor pedig az 1906. évi kezdet után egészen 1936-ig viselte. Az első polgármester, Bubreg Mihály egy pécsi kézműves fia volt, aki elvégezte a pécsi joglyceumot, majd az 1848–49-ben folytatott tevékenysége miatt politikai megfigyelés alá került, de később engedélyezték számára az ügyvédi tevékenységet.⁵³ Őt Taray Endre követte 1874-ben, mivel azonban 1875-ben országgyűlési képviselővé választották, összeférhetetlenség miatt hamar lemondott hivataláról. Taray (eredeti nevén Csacsinovics) iparos és korcsmáros családból származott, Pécssett joglyceumot végzett, ügyvéd lett, majd 1844-től több politikai rendszert is túlélve működött Pécssett.⁵⁴ Aidinger János 21 évig volt a város polgármestere. Kereskedő családból származott, jogakadémiát végzett, majd a város aljegyzője lett, s a hivatali pályán gyorsan haladva választották meg 1875-ben polgármesternek.⁵⁵ Hasonló a pályáíve Majorosy Imrének is, aki jómódú jogász családból származott. A ciszterci gimnázium elvégzése után a püspöki jogakadémián végzett, majd a pesti egyetemen szerzett doktorátust. Ezután ügyvédként dolgozott, majd volt városi aljegyző, főjegyző, s Aidinger országgyűlési képviselővé választása után tíz évig polgármester.⁵⁶ Nendtvich Andor indulása is hasonló volt: középiskola, jogakadémia, törvényszéki gyakornok, aljegyző, majd 1906-ban polgármesterré választották.⁵⁷ Az öt polgármester pályájából látható, hogy a politikai elitbe való bekerüléshez a biztos családi és anyagi háttér mindenképpen szükséges volt, de a sikeres hivatali pálya nem feltételezte az „induló gazdagságot”.

Pécssett számos olyan állami-, köz- és magánintézmény volt, amelyeknek vezetői, alapítói, működtetői a városban élő polgárok közül kerültek ki, s mint ilyenek, közmegebecsülésnek örvendtek. Ne felejtjük el, hogy vizsgált korszak a hazai pol-

gárosodás időszaka, amikor a bürokratizálódás erősödött, ugyanakkor a társadalmi igények és elvárások növekedése miatt egyre több közintézményre volt szükség. Pécssett adataink alapján ebbe a csoportba számíthatunk néhány kórházigazgatót, különböző szegényintézetek létrehozóit és vezetőit, karitatív szervezetek meghatározó egyéniségeit, a kulturális élet intézményeinek vezetőit, a nagyobb iskolák irányítóit, a nagyobb szálloda- és vendéglőtulajdonosokat. De ide tartoznak az államigazgatási szervezetek és az állami tulajdonú intézmények (posta, vasút, dohánygyár stb.) vezetői is, a rendőrfőkapitányok, a katonaság parancsnokai stb. is. Emeljük ki közülük Opris Pétert (1848–1913), aki különböző magyarországi postai állások betöltése után került Pécsre, ahol a posta és a távírda egyesítése után a pécsi intézmény első vezetője lett (postaigazgató). Oprisnak alapvető szerepe volt a pécsi postapalota felépítésében.⁵⁸ Egy másik eset lehet a régi pécsi patrícius családból származó dr. Erreth Lajos (1846–1918) 1871-től folytatott magánorvosi tevékenységet Pécssett, majd pedig a Városi Közkórház sebésze, később negyed évszázadon át igazgatója volt.⁵⁹ Doktor Sándor nőgyógyász és sebész tevékenysége elvülhetetlen a pécsi bábaképző megalapításában és irányításában (1901–21 között igazgatója volt), avagy az 1905–10 közötti Pécsi Orvos Egyesület irányításában.⁶⁰ Mindjárt hozzá tehetjük: vagyonos és nagy jövedelemmel bíró réteg volt az orvosi társadalom krémje; a vizsgált korszakban számos kiemelkedő tudású pécsi orvosról vannak információink. Hölbling Miksa (1811–1901) már a reformkorban is élénk orvosi és természettudományos tevékenységet folytatott: közismert volt a Baranya megyei és pécsi gyógyító munkájáról, tudományos közéleti szervező tevékenységéről. Ő volt többek között Majláth országbíró, Prandau báró, Scitovszky primás, Haas és Szepeszy püspökök háziorvosa, s így egyben az egész püspöki rezidencia gyógyítója is.⁶¹ Tagja volt a Pesti Királyi Orvosegyesületnek és a Magyar Természettudományi Társulatnak.⁶² Adatainkból nyilvánvaló, hogy sok olyan értelmiségi is a gazdasági elithez tartozott, akiknek munkája a magánpraxis és a közösség határán zajlott. Egy jövedelmi vizsgálat alapján 1887–1901 között 136 pécsi virilis között 24 ügyvéd végzettségű szerepelt, s ez még akkor is jelentős, ha tudjuk, hogy az ügyvédek döntően az elit jövedelmi listájának alsó felében helyezkedtek el.⁶³ Tevékenységük széles volt: közöttük kereskedő vagy más gazdasági társaságok ügyészei (ma jogtanácsosnak mondanánk) ugyanúgy előfordultak, mint önálló ügyvédi gyakorlatot folytatók.⁶⁴

2.4. Az egyházi elit tagjai

Bár kétségtelen, hogy 1780-tól, vagyis Pécs szabad királyi várossá válásától az egyházi ráhatás jelentősen csökkent, de ettől még a pécsi egyházi intézményeknek erős ráhatásuk volt a város társadalmára. Megalapozta ezt az is, hogy a négy római katolikus főintézménynek (püspökség, káptalan, székesegyház és papnevelde) Pécs határain belül jelentős telkei (szőlők, majorok, raktárak, magtárak, gyümölcsösök, épületek stb.) voltak, ugyanakkor hatalmas nagybirtokai a város határain kívül. A 19. század vége felé a püspökségnek 21.950, a káptalannak 25.173, a papneveldeknek

9322, a székesegyháznak 6405 hold földje volt.⁶⁵ Az egyház társadalmi hatásai a hitéleti tevékenységen túl az iskolai funkciókban, a szegénypolitikában, az ingatlankezelésben, az építkezésekben egyaránt megfoghatók, vagyis a mindenkori egyházi intézményi vezetők látásmódja, gondolkodása nagy hatást gyakorolt a város, s a mellette lévő falvak életére. A katolikus többségű városban nagy szerepe volt annak, hogy kik töltötték be vezető funkciót egyházban. A vizsgált korszakban öt püspök váltotta egymást, s mindegyikükhöz jelentős intézményi változások is kötődtek. Természetesen a püspökök származásában a más foglalkozási érkezés a meghatározó. Girk György apja egyszerű bajai halászmester, Kovács Zsigmond és Dulánszky Nándor apja uradalmi gazdatiszt volt; Hetey Sámuel egy Vas megyei nemesi családból, Zichy Gyula pedig az ősi gróf Zichy-család nagylángi ágából származott.⁶⁶

A mindenkori püspökök uradalmaikból és egyéb gazdasági érdekeltségeikből hatalmas jövedelmekkel rendelkeztek, a jövedelmi listákon általában elől szerepeltek. Jövedelmeiket kiegészíthette a nem egyházi vagyoni és családi gazdasági háttér. A törvények értelmében tagjai voltak a főrendiháznak, így befolyásuk a politika mezején is látszódott. A katolikusokon kívüli felekezetek esetében a világi vezetők általában már önmagában is jelentős gazdasági szakemberek voltak: ez főleg a támogatásoknál, adományoknál és pénzszerzés területén (templomépítés, fenntartás stb.) vált fontossá. Az evangélikusok esetében visszautalunk a Nádosy Kálmánról írtakra, az izraeliták esetében pedig utalunk a közösség vezetői között a Schapringerekre; az említett esetekben is egyértelmű, hogy az adóbefizetés, a városvezetés, avagy a városban elindult fejlesztések szempontjából is jelentős társadalmi csoportról van szó.

3. Összegzés

Ha végigtekintünk a pécsi elitről mondottakon, s összevetjük azt más nagyobb dél-dunántúli városok társadalmi vezető csoportjaival, akkor mindenképpen több eltérést is láthatunk. Az egyik, hogy Pécs térségi központi jellegéből következően a társadalmi elit igen széles bázissal bírt a vizsgált korszakban. Ugyanakkor a vállalkozói szabadság időszakában a gyáriparosodás révén egyre több ipari és kereskedelmi vállalkozó jelent meg az elitben. A város egyházi, közigazgatási és iskolaközponti jellegéből, s a joglyceum létéből is fakadt, hogy a jogi végzettségűek, az értelmiségiek is nagy arányban képviseltették magukat az elitben. A térségben lévő rendezett tanácsú városok (Nagykanizsa, Kaposvár, Szekszárd) társadalmi elitjében jóval nagyobb arányú maradt a tradicionális vezető rétegek szerepe (földbirtokosok, agrárvállalkozók), ami persze szorosan összefüggött azzal is, hogy az ott létrejött ipari vállalkozások mérete is messze elmaradt a pécsiektől, így tulajdonosaik kevésbé tudták befolyásolni a városok működését.⁶⁷ Érdekes még azt is kiemelni, hogy mindhárom városban magas volt a zsidóság aránya, s e társadalmi csoport tagjainak beépülése az elitbe – még ha sokszor elkülönült intézményeken vagy szervezeteken keresztül – relatíve békés körülmények között mehetett végbe.

JEGYZETEK / NOTES

1. Lásd: Katus László (1995) tanulmányának táblázatait.
2. Népszámlálás (1910): 6. 216. alapján számolva.
3. A pécsi gazdaság dualizmus kori fejlődéséhez lásd: Kaposi Zoltán (2006): 31–137.
4. Kaposi Zoltán (2014): 117–126.
5. A MIR béruradalomra és a cukorgyárra lásd: T. Mérey Klára (1985) adatait.
6. Pécsi Napló, 1899. december 29.
7. Sonkoly Károly (1999): 2. 20–31.
8. Kaposi Zoltán (2019/a.): 71–72.
9. Lásd: Kaposi Zoltán (2019/b.) tanulmányát.
10. Pécs Lexikon (2010): 1. 360. Lásd még: Árvai Tünde (2016): 77.
11. Életrajzi kötete: Czeininger Tamás (2001); ill. Pécs Lexikon (2010): 1. 101.
12. Ehhez lásd: Madas József (1978) adatait.
13. Kaposi Zoltán (2019/a.): 64–165.
14. Baldauf Gusztáv (1926): 43–45.; illetve Kaposi Zoltán (2019/a.): 165.
15. Zsolnay vállalkozásához lásd: Rúzsás Lajos (1954) monográfiájának adatait.
16. Lásd: Jávor Kata (2004): 242.
17. Romváry Ferenc (2002): 211.; lásd még: Pécsi Közlöny, 1900. március 25.; Pécsi Közlöny, 1900. március 29.
18. A felsoroláshoz lásd: Vargha Dezső (1999): 213–227.; illetve Pécs Lexikon (2010): 2. 432–433.
19. Egy korabeli címtár adata alapján. Említi: T. Mérey Klára (1999): 21.
20. Angster József (1999): 75.
21. Walcker-Mayer, Werner (1994–95): 334.
22. Pécs Lexikon (2010): 1. 39.
23. Angster József (1993): 59.
24. Walcker-Mayer, Werner (1994–95): 335.
25. Dunántúl, 1918. június 11.
26. Angster József (1993): 105.
27. Lenkei Lajos (1922): 212.
28. Jakab Antal (1999): 123. Táblázat alapján.
29. Pécsi Napló, 1940. január 20.
30. Kindl Ferenchez: Pécs Lexikon (2010): 393.; Pécsi Közlöny, 1906. június 6.
31. A két Hoffmannhoz lásd: Pécs Lexikon (2010): 1. 307.
32. Pécsi Napló, 1917. május 3.
33. Bérdi György (1977): 114. Táblázat, ill. 116.
34. Összesen 932 hold. Lásd: Gazdacímtár (1895): 74–75.

35. Lásd Engel Adolf életrajzi kötetét: Engel Adolf (2009): illetve Pécs Lexikon (2010): 1. 199.
36. Pécs Lexikon (2010): 1. 199.
37. Ez véletlen névegybeesés, nem voltak rokonai a fent emlegetett Engel Adolfnak.
38. Életpályájához lásd: Pécsi Napló, 1915. február 16.
39. Pécsi Közlöny, 1898. május 3.
40. Lásd Pécsi Napló, 1902. május 7.; Lenkei Lajos (1922): 234–235.; lásd még Vörös Andrea (1996) tanulmányát.
41. Eizerről lásd: Lenkei Lajos (1922): 198.; Pécsi Közlöny, 1906. jan. 9.
42. Pécs Lexikon (2010): 2. 252–253.
43. Szirtes Gábor (1998/b.): 115–116.
44. Lenkei Lajos (1922): 221–222
45. Szirtes Gábor (1998/b.): 120–122.
46. Arányuk 1900-ban 52%, 1910-ben 47,5% volt. Lásd: Népszámlálás (1910): 6. 278.
47. Bérdi György (1977): 117–118.
48. Pécs Lexikon (2010): 2. 192–193.
49. Pécsi Figyelő, 1896. augusztus 2.
50. Pécs Lexikon (2010): 2. 339.
51. Schweitzer József (1966): 64.
52. Lásd: Kaposi Zoltán (2014): 151–168. elemzését.
53. Pécs Lexikon (2010): 1. 123. alapján.
54. Pécs Lexikon (2010): 2. 291. alapján.
55. Pályájához lásd: Szirtes Gábor (1998/a.) tanulmányát.
56. Pályaívéhez lásd: Nagy Imre Gábor (2004): 2. 51–63. tanulmányát.
57. Életrajzát lásd: Pécs Lexikon (2010): 2. 24.
58. Pécs Lexikon (2010): 2. 49.
59. Működéséhez lásd: Pécsi Napló, 1903. március 12.
60. Pécs Lexikon (2010): 1. 174.
61. Pécsi Napló, 1901. február 27.
62. Pécs Lexikon (2010): 1. 321.
63. Bérdi György (1977): 118.
64. Vértesi Lázár (2002): 169.
65. Az adatokhoz: Forster Gyula (1897): 187–192. Táblázatok; illetve Várady Ferenc (1897): 532.
66. A püspökök származásához: Borsy Károly (2001): 1. 34–38. tanulmányának adatait. Lásd még a Pécs Lexikon (2010): 1. 263–264, 424, 181–182, 301. és a Pécs Lexikon (2010): 2. 418. adatait.
67. A vállalkozásokhoz lásd: Thirring Gusztáv (1912): 304., 308–309. A táblázatos adatok szerint 1900-ban Pécsen 10, ezzel szemben Nagykanizsán, Kaposváron és Szekszárdon is mindössze 3-3 olyan vállalkozás volt, amelyben a foglalkoztatás meghaladta a 100 főt.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Angster József (1993): A pécsi orgonagyár és a család története. Pécs
- Angster József (1999): Az Angster-család és az Angster orgonagyár történetéből. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok (Szerk: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs. 37–61.
- Árvai Tüde (2016): Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19–20. századi történetéből. Pécsi Mozaik 5. Pécs
- Baldauf Gusztáv (1926): A pécsi ág. hitv. ev. egyházközség története a kezdetektől 1917-ig. Pécs
- Bérdi György (1977): Pécs legnagyobb adófizetői 1887–1901. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 20–21. Pécs. 113–125.
- Borsy Károly (2001): Pécs püspökei a török idők után. Pécsi Szemle, 2001. 1. 24–41.
- Czeininger Tamás (2001): Gróf Benyovszky Móric főispán. Abaliget
- Engel Adolf (2009): Életemből. Pécs
- Forster Gyula (1897): A katolikusok autonómiájáról. IV. közlemény. Budapesti Szemle 92. kötet. 1897. 250–252.
- Jakab Antal (1999): A Pécsi Bőrgyár történetéből. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. (Szerk: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs. 108–126.
- Jávor Kata (2004): A Zsolnay család. Iparosok és művészek öt nemzedéke. In: Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. (Szerk: Sebők Marcell) Budapest. 230–248.
- Kaposi Zoltán (2019/a): Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 14. Budapest
- Kaposi Zoltán (2019/b): Bécstől Szentegátig. A Biedermann familia uradalmi a Dél-Dunántúlon (1849–1914). Közép-Európai Közlemények (12. évf., No. 44.) 2019. 1. 101–122
- Kaposi Zoltán (2014): Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850–1945). In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa. 99–250.
- Katus László (1995): Pécs népessége 1848–1920 között. In: Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége 1543–1990 (Szerk: Vonyó József). Pécs
- Lenkei Lajos (1922): Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései. Pécs
- Madas József (1979): Pécs belvárosának utcanevei. In: Baranyai Helytörténetírás 1977 (Szerk.: Szita László). Pécs
- Nagy Imre Gábor (2004): Majorossy Imre a múzeumalapító polgármester (1847–1927). Pécsi Szemle, 2004. 1. 51–63.
- Pécs Lexikon (2010): Pécs Lexikon I–II. (Szerk.: Romváry Ferenc). Pécs
- Romváry Ferenc (2002): A Zsolnay-gyár 1945 után. In memoriam Zsolnay Vilmos. In: Iparosok és bányászok a Mecsekalkján. Gazdaságtörténeti tanulmányok (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső). Pécs. 211–226.

- Rúzsás Lajos (1954): A pécsi Zsolnay-gyár története. Budapest, 1954.
- Schweitzer József (1966): A Pécsi Izraelita Hitközség története. Budapest.
- Sonkoly Károly (1999): A pécsi Majláth-palota. Pécsi Szemle, 1999. 2. 20–31.
- Szirtes Gábor (1998/a): Aidinger János, Pécs modern közigazgatásának megteremtője. Pécsi Szemle, 1998. 1. 54–59.
- Szirtes Gábor (1998/b): Pécsi Panteon. Portrék a millenium korából. Pécs
- T. Mérey Klára (1985): Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Budapest
- T. Mérey Klára (1999): Baranya megye ipara (1850–1914). In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok (Szerk: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs. 7–34.
- Várady Ferenc (1897): Baranya múltja és jelenje I–II. Pécs.
- Vargha Dezső (1999): Zsolnay Miklós életútja (1857–1922). In: Angstertől Zsolnayig (Szerk: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs. 213–228.
- Walcker-Mayer, Werner (1994–95): Az Angster orgonaépítés történetének 125 éve. Baranya. Történelmi Közlemények. 7–8. évf. 1994–95.
- Vértesi Lázár (2002): Ügyvédek Pécs társadalmában a 19–20. század fordulóján. In: Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. (Szerk.: Varga Lajos – Vonyó József). Pécs. 167–194.
- Vörös Andrea (1996): Adalékok az Engel Adolf és Fiai cég történetéhez. In: Az Előadások Pécs történetéből '94 és az Előadások Pécs történetéből '95 című konferenciák válogatott előadásai (Szerk: Vonyó József). Pécs. 275–283.

Sajtóforrások

- Dunántúl, Pécsi Figyelő, Pécsi Közlöny, Pécsi Napló Statisztikai források
- Gazdacímtár (1895): A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897.
- Népszámlálás (1870): A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest, 1871.
- Népszámlálás (1910/2): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 2. kötet. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint. MSK. Új sorozat, 48. kötet. Budapest, 1913.
- Népszámlálás (1910/6): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 6. kötet. Végeredmények összefoglalása. MSK. Új sorozat, 64. kötet. Budapest, 1920.
- Thirring Gusztáv (1912): A magyar városok statisztikai évkönyve I-II. Budapest.

OROSZ László
tudományos főmunkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

senior research fellow
Veritas Research Institute for History and Archives
email: laszlo.orosz@veritas.gov.hu

**ALTERNATÍVÁK A MEGMARADÁSÉRT VÍVOTT
HARCBAN.
AZ ERDÉLYI SZÁSZOK A DUALIZMUS KORÁBAN**

**ALTERNATIVES IN THE FIGHT FOR SURVIVAL.
THE TRANSYLVANIAN SAXONS IN THE ERA OF THE
DUAL MONARCHY**

ABSTRACT

By virtue of their peculiar historical development, a local German-speaking people with their own distinct national and political consciousness had already called Transylvania home for some 700 years by the time of the Austro–Hungarian Compromise of 1867. This consciousness was supported by their advanced and structured society, strong economic base, advanced cultural life, own educational system, network of patriotic and traditionalist organizations, high quality political, scientific and literary works, vibrant media and diverse associational and communal life. Prior to the regime change that occurred in 1918, these support institutions prospered. Even so, the Transylvanian Saxons were not satisfied; they regarded the Austro–Hungarian Compromise of 1867 and their subsequent loss of feudal privilege in exchange for meeting the requirements of the Bourgeois Age as national grievances, which led to a fundamental reconsideration of how best to advocate for their interests. As a result, their attitude towards the framework of Dualist Hungary significantly changed. All this led to major fault lines within the Transylvanian Saxon community even as a lively political life emerged at the same time. We would be scarcely wrong to claim that the coexistence of both pro- and anti-Hungarian sentiments, having arisen from the experiences and advocacy strategies of the „Hungarian Times”, would make their presence felt even after the regime change in 1918.

Kulcsszavak: erdélyi szászok, a trianoni béke előzményei, politikai gondolkodás, kisebbségi érdekérvényesítés, nemzetiségpolitika

Keynotes: Transylvanian Saxons, antecedents of the Treaty of Trianon, political thought, minority advocacy, nationalities policy

Az alábbi tanulmány célkitűzése, hogy a VIKÉK állandó konferenciafolyamának egyik korábbi állomásához¹ kapcsolódóan kibontott témánk (az erdélyi szászok túlélési stratégiája 1918 után, a békerendezéssel létrehozott Nagy-Románia keretében) közvetlen előzményébe, vagyis a szászok dualizmus kori érdekérvényesítő képességébe, egyszersmind a közösség belső politikai törésvonalaiiba nyújtson betekintést. A szászok magatartásának a nevezetes medgyesi nyilatkozatuk (1919. január 8.) előtti szakasza ugyanis fontos tanulságokkal szolgál abban a tekintetben, hogy a többnemzetiségű Erdély román impérium alá kerülésével változott-e (s ha igen, mennyiben) a mindenkori államalkotó nemzet viszonyulása más etnikumú kisebbségeihez. Arról is hű képet alkothatunk az 1918 előtti illetve utáni államalakulat nemzetiségpolitikai gyakorlatának összevetése, és a majd negyedmillió szászág későbbi sorsának nyomon követése révén, hogy a trianoni traumát követően az erdélyi magyarság (dacosan bénult) politikai fellépésével szemben a németajkú közösség vitathatatlanul pragmatikusabb közelítésmódja történelmi léptékben kifizetődőbb volt-e: rövidebb távon illetve hosszabb perspektívában milyen utat, sorsot eredményezett.

Témánk kibontását megelőzően elsősorban is azt rögzítsük: az Erdélyben a Kiegyezés idején már jó 700 éve honos németajkú lakosság sajátos történelmi fejlődése révén igen erős nemzeti és politikai öntudattal rendelkezett. Alátámasztotta ezt fejlett és tagolt társadalma, erős gazdasági bázisa, mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és hitelszervezetei kiterjedt hálózata, magas színvonalú kulturális élete, így az alapszinttől a felsőoktatásig terjedő iskolarendszere, honismereti és hagyományörző szervezeteinek egész sora, színvonalas politikai, tudományos és szépirodalma, irigylésre méltóan sokrétű egyesületi és társulati élete, színes sajtója. E tényezőket az erdélyi szász társadalomban oly nagy befolyással bíró, a hagyományos német erényeket spirituálisan is felkaroló (még Johannes Honterus által evangélikus alapokon megszervezett) elkülönült, nemzeti egyháza csak még tovább erősítette. A szászok e háttérintézményei az 1918-as impériumváltást megelőzően javában prosperáltak.

Nem tagadható ugyanakkor az sem, hogy 1867 után számos (a korszellemhez egyébként teljesen illeszkedő és a feudális viszonyoknak a polgári kor elvárásaihoz passzoló átalakítása során más európai államok által is követett) intézkedés született, melyek között azonban nem egy szükségtelen és kontraproduktív túlkapás is volt. Erdély németajkú közössége komoly sérelemként élte meg például a község- és egyéb helynevekről szóló 1898-as törvényt, mely magyar elnevezést kényszerített a nemzetiségi településekre és az őket körülvevő számos földrajzi természeti objektumra, nem törődve azzal, hogy az ott honos etnikum által

használt saját megnevezés az adott közösség gyöngéden ápoltt évszázados hagyományainak fontos részét képezi. Nem titkolt ellenérzést szült az 1868-as nemzetiségi törvény preambulumban kinyilvánított tétel is, a politikai magyar nemzet fogalma kapcsán, amely igazából csak a jogegyenlőség és nem pedig az etnikai azonosság ráerőszakolt deklarálása kívánt lenni: „Magyarország összes honpolgárai [...] politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, amelynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”²

A legalapvetőbb sérelemnek azonban egyértelműen azt tekintették, hogy feudális eredetű kiváltságait, évszázados múltú jogi státuszukat a dualizmus Magyarországnak polgáriasodó viszonyai között eltörölték. Mint ismeretes, az 1876. évi XII. tc. feloszlatta az (1224-es) *Andreanum*, illetve az ennek Mátyás király által (1486-ban) kiadott megerősítése révén kialakult *Universitas Saxonum* idejétmúlt igazgatási különállását (immáron közművelődési alapítványként definiálva azt, vagyonát azonban nem bántva³), a Királyföldet pedig beillesztette az újjárajzolt polgári megyerendszerbe. E rendelkezés tehát – amúgy harmadízben már, de ezúttal véglegesen – véget vetett a középkori szász autonómiának⁴. Mindez a „magyar elnyomás” jogkorlátozó sérelmeinek non plus ultrájaként rögzült az erdélyi szász közgondolkodásban, megfélemlítve arról, hogy a szász kollektív emlékezeti kánonba a magyar túlkapasok természetes ellensúlyaként bevonult bécsi kormányzat kétszer is végrehajtotta már e jogfosztást! (Első ízben II. József 1784-ben, de halálával e reformja is hatályon kívül került; másodszor a neoabszolutizmus idején, 1852-ben került rá sor, ám pár év múlva – 1861-ben – újra visszaállt a régi állapot.) Az újabb visszarendeződésnek most már semmi esélyét sem látván, szász oldalról azonnal megfogalmazódott egy a megváltozott keretrendszerhez alkalmazkodó új érdekképviselői szerv felállításának igénye: így született meg 1876-ban a Nagyszeben székhellyel létrehozott Szász Néppárt.⁵

Az erdélyi szász politikai elit természetesen vereséggé könyvelte el a feudális kiváltságok elvesztését, ám azt, hogy mindez a polgári fejlődéssel párhuzamosan úgyszólván be fog következni, voltaképp maguk is tudták régóta. Mégis, mivel mindezt az osztrák–magyar kiegyezéshez kötötték, magát a Kiegyezést, illetve a vele Magyarország és Erdély között helyreállított uniót⁶ ambivalens módon ítélték meg, továbbá egyértelmű és végleges törést szenvedett – korábban sem feltétlenül pozitív – magyarságképük is.⁷ Leplezetlenül ellenségesen viszonyult az új körülményekhez a privilégiumokat sirató, hagyományosan hivatali karriert befutott idősebb nemzedékük (*Altsachsen*), akik ily módon hallani sem akartak semmiféle „egyesülésről” és „magyar uralomról”, ellenben a modernizációban önnön gazdasági pozíciói folytán is érdekelt fiatalabb generációjuk (*Jungsachsen*) anakronizmusnak tekintette már a szász különállást, így a tényekkel való megbékélést és a magyarsággal való ésszerű megegyezést propagálta.⁸

A kérdés kapcsán természetesen komoly belső harcok dúltak, melyek épp aktuális alakulása és elmozdulása jól tükrözte a mély megosztottságot. Az unió tényét kény-

szerűen tudomásul vették ugyan, ám a Szász Néppárt kezdetben (az alapító Franz Gebbel iránymutatása szerint) ellenzéki tömörülésként jelenik meg a budapesti parlamentben. Majd csak Tisza Kálmán bukását követően, a kilencvenes évek elején vált irányvonalat, amikortól (új vezetőjük, Karl Wolff felfogásához illeszkedve) immár a magyarokkal való megbékélés szellemében folytat kormánytámogató politikát, mivel belátja, csakis e stratégia követésével van lehetőség a szász érdekek képviselésére.⁹ Az alapvető iránymódosítás legfontosabb következménye a németiség szempontjából az volt, hogy a 235 ezres (az 1910-es népszámlálás szerint Erdélyben 9%-ot kitevő) szászság illuzórikus politikai autonómiájáról áthelyeződött a hangsúly egy szívós és következetes „mélymunkára”, nevezetesen a gazdasági és a kulturális intézményrendszer megszilárdítására, elsősorban annak érdekében, hogy a prioritások ésszerű átrendezését követően felértékelődött szóban forgó területeken stabil lábakon állhassanak.¹⁰ Demográfiai tekintetben ugyanis (és ezt már ők is világosan látták) megmaradásuk kilátásai aligha fognak érdemben javulni: két legfontosabb városukat tekintve, Brassóban 32,4%-ról 26,6%-ra esett vissza részarányuk 1880 és 1910 között, Nagyszébenben pedig 71,9%-ról 50,3%-ra.¹¹

Az új irányok és prioritások kijelölése tehát vitathatatlanul indokolt és bölcs előrelátásról tanúskodó döntés volt. Nem győzhetjük eléggé hangsúlyozni e szász nemzetstratégiai alapelv jelentőségét, már csak azért sem, mert mindez – a hamarosan bekövetkező impériumváltás megélését is megkönnyítve – kontinuum alapmotívumává kristályosodik a közösség érdekérvényesítésére hivatott nemzetspolitikai gondolkodásnak. Ugyanakkor azt is rögzítenünk kell (e téren viszont fontos különbséget láthatunk az impériumváltást követő gondolkodáshoz képest), hogy a szász politika hivatalos vonulata önnön – szűkkeblűen értelmezett – szász közösségük koncesszióiért cserébe hallgatolagos hozzájárulását adta ahhoz, hogy nem forszírozza a Magyarország egyéb területein szétszórta élő német (sváb) testvérek politikai jogainak képviselését. A csöndes építkezéshez tehát a csöndes szemlehungyás, illetve félrenézés társult.

A tévedés kockázata nélkül kijelenthető, hogy az erdélyi szász társadalom¹² XIX. század végi, még a „magyar időkből” származó tapasztalatai 1918 után, az impériumváltást követően is éreztetik majd hatásukat. Feltétlen ennek tudhatunk be olyan jelenségeket, illetve magatartásformákat, mint a felszín alatti tudatos építkezés, a kisebbségi létből fakadó kooperációs kényszer az országos politikában, vagy épp a hatalomgyakorló többségi nemzet kormányzó erejének támogatása a sok jót nem ígérő opponálással szemben. Olyan túlélési stratégiák ezek, melyeket a megalakuló Nagy-Románia németisége bizonyíthatóan 1918 előtről hozott magával. Az átörökölt viselkedésformákhoz képest azonban alapvetően megváltozott gondolkodást jelent majd a partikuláris érdekek, a kisszerű és önző erdélyi szász szempontok feladása, pontosabban felcserélése a nemzeti közösség egészének érdekeivel, vagyis az impériumváltás után a szászokon kívül immár a partiumi és bánáti svábokat, illetve a bukovinai, besszarábiai, dobrudzsai németeket

is összefogó „romániai német” horizonttal. Persze azért ennek előzményei is még a „magyar Erdély” időszakára mennek vissza.

A Szász Néppárt 1890 után megújult stratégiáját az ún. „Feketék” (*Schwarzen*) konzervatív, kormánytámogató, és az együttműködés révén gyarapodást remélő vonulata vitte Karl Wolff¹³ irányításával. Ezzel az „opportunistá orientációval” élesen szembehelyezkedett a soron következő fiatal, radikális generáció, akiket, mint a dolgokat nem értő, tehát még „éretlen” ifjakat, a „Zöldek” (*Grünen*) gúnynévvel bélyegezte meg a párt irányvonalát közben tartó vonulat. A Zöldek elégedetlenek voltak a kiegyezés rendszerével, a megalkuvó szász politizálással, és a nemzetiségektől lojalitás gyanánt önnön nemzeti törekvéseik feladását váró kormányzattal. Így aztán a Lutz Korodi, Rudolf Brandsch, Viktor Orendi-Hommenau, Adolf Schullerus, Oskar Wittstock fémjelezte tömörülés, szakítva a fősodorról, következetesen kereste az elégedetlenkedő többi nemzetiséggel való kapcsolatot. E közeledés fontosságát látnunk kell a Trianonhoz vezető úton, aminek különösen fontos sarokköve volt a szászok és a románok egymásra találása és a kölcsönös szolidaritásvállalás például a sajtóperek kapcsán. Ismeretes, hogy a szászok nem titkolt részvételt követték a román Memorandum-per (1894) alakulását.¹⁴ A különösen aktív Lutz Korodi¹⁵ a románok védelmében a nemzetiségi kérdés megfontoltabb kezelését kérte számon, amiért is a „nemzetiségi gyűlölködés felszítása” címen vád alá helyezték; ennek folyományképp 1903-ban inkább elhagyta az országot, ám Berlinből tovább folytatta a sajtóharcot.¹⁶

A Zöldek azonban nem csupán az általános nemzetiségpolitikai erőmező tekintetében, vagyis a magyar nemzeti törekvésekkel szembeni nemzetiségi egységfront¹⁷ mögé felsorakozással viselkedtek elefántként a porcelánboltban, hanem saját belső ügyeik, a „német néppolitikai kérdések” kezelése kapcsán is. A főttebb már jelzett hallgatolagos konszenzust felrúgva ugyanis nyíltan felkarolták Nagy-Magyarország visszamaradott politikai öntudatú német néprészeit,¹⁸ márpedig ez – ti. a „svábkérdés” kezelése – újabb súlyos nézeteltéréseket hozott Zöldek és Feketék között. A svábok érdekében a magyar parlamentben szót emelő szász Brandschot¹⁹ épp szász képviselőtársai intették le: Wilhelm Melzer, Budapest felé gesztust téve, egyenest kijelentette, hogy „a szász politika semmiféle közösséget nem vállal a sváb mozgalommal, s hogy a szász politika csupán a szász érdekek védelmét tartja szem előtt.”²⁰ E kikezdhethetetlen tabu ledöntése az erdélyi szász politikai mozgalom radikálisai részéről, s ennek részeként a magyar politika által gyanakvással fogadott kapcsolatfelvétel a sajtóharcok során régóta hangjukat hallató (külső, pángermán körök által is tüzelt) bánáti sváb körökkel,²¹ már ekkoriban kijelölte a későbbi irányt, a romániai németiség egységes közösségi érzületének követendő útját.

Az összeomlást²² követően az erdélyi románok december 1-jei gyulafehérvári határozata²³ kész tények elé állította a szász elitet. Fél évszázaddal később megismételte magát a történelem: ahogy annak idején 1867-ben, úgy most 1918-ban is a fejük fölött hoztak döntést, a szászok megkérdése nélkül határoztak szülőföldjük, és egy újabb unió sorsáról. S ahogyan akkor, úgy most is kételyek gyö-

törték őket, ezért óvatosságból a végsőkéig halogatták állásfoglalásukat bármelyik fél oldalán.²⁴ Félelmeiket mégis legyőzte egyfelől a „magyar elnyomás” idején a román kisebbségi politikusokkal (Maniu, Vaida-Voevod) kialakított jó kapcsolat gyümölcsöztethetőségének reménye, másfelől a szász politikusok későbbi állandó hivatkozási alapját adó említett gyulafehérvári román proklamáció hangzatos ígérete: „Minden nemzet önmagát kormányozza saját nyelvén, saját közigazgatással, a saját kebeléből vett egyének által; önmaga látja el közoktatását és igazságszolgáltatását.”²⁵

A románsággal együtt élő nemzetiségeknek kilátásba helyezett teljes egyenjóság csábító ajánlata, ugyanakkor persze a „régí világ” letűnését nyomatékosító román katonai megszállás ténye hamar nyilvánvalóvá tette, hogy a szászok számára lekerült a napirendről Budapest szerepeltetése politikai horizontjukon,²⁶ és vele lekerült a pozicionálási kényszer is a Magyarországon belüli autonómia kérdésében. Holott épp ez, az autonómia igénylése illetve elutasítása jelentette a Rudolf Brandsch körül tömörülő Magyarországi Német Néptanács (*Deutscher Volksrat für Ungarn*) és a Jakob Bleyer²⁷ vezette Német-magyar Néptanács (*Deutsch-Ungarischer Volksrat*) közötti küzdelemben az alapvető törésvonalat.²⁸ Brandsch már 1918. november végén, a Román Nemzeti Tanáccsal folytatott tárgyalásait²⁹ követően, a román alternatívát választotta, és működését is áttette az újonnan létrejött nagy-román állam területére.³⁰ Az erdélyi szászok 1919. január 8-i medgyesi gyűlésükön – a gyulafehérvári határozat nemzetiségi programjában bízva – kimondták csatlakozásukat a Román Királysághoz, hangsúlyozva, mennyire üdvözlük s mintegy feltételnek tekintik a románok gyulafehérvári határozatának nemzetiségi programját. A „[...] tények ismeretében és abban a meggyőződésben, hogy Erdélyben világtörténelmi jelentőségű folyamat van kibontakozóban, az erdélyi szászok a népek önrendelkezési jogára hivatkozva kimondja csatlakozását a Román Királysághoz és testvérként üdvözlí a román népet, nemzeti eszméi megvalósításához pedig tiszta szívből kíván szerencsét. A szász nép ezzel nem csak a világtörténelem fejlődését veszi tudomásul, hanem [...] hangot ad annak a reményteljes óhajának, hogy a román nép és a román állam, melynek a szászok őseitől örökölt rátermettségét felajánlja, a szászokkal szemben mindvégig nemes és igazságos magatartást fog tanúsítani.”³¹

Hogy e bizalom – és ennek ellenpólusaként a Budapest iránti viszony, mely félelmetes gyorsasággal zuhant minden korábbi sérelmet és nézeteltérést túlszárnyaló mélységbe – jogos volt-e, annak kapcsán az utókor már realisabb ítéletet tud alkotni, mint a csatlakozás kimondásával a száguldó szekér útjába állni nem akaró, és kényszerhelyzetében csak a románok jóindulatára apellálni tudó korabeli szász politikai elit.

JEGYZETEK / NOTES

1. XI. Köztes-Európa - Régiótörténeti, politikai és történeti földrajzi kutatások konferencia. Románia, Erdély, Partium, Bánság, Székelyföld, Bukovina, Besszarábia, Regát, Galícia: Történelmi régiók sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Rendező szervek: Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézete. Szeged, 2018. 12. 07.
2. Az 1868-as nemzetiségi törvény kapcsán mindmáig alapvető munka Mikó Imre (1944): Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Minerva. Kolozsvár. [Reprint: Optimum. Budapest. 1989.], különösen 179–181. és 247–250. old. – Lásd még a törvényhez Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 101–104. old.
3. Az 1876 után közművelődési egyesületként továbbélő „szász univerzitás” majd 1921-ben, a román földreform során veszt el vagyona jó részét, a maradékát pedig 1937-ben, amikor teljesen felosztatják, s javait szétosztják egy román kultúregyesület és a szász egyház között.
4. Az erdélyi szász autonómia kapcsán lásd Jakab Elek (1871): A királyföldi viszonyok ismertetése. I–II. Heckenast. Pest. – Müller, Georg Eduard (1928): Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876. Krafft&Drotleff. Hermannstadt. – Kessler, Wolfgang (Hrsg.) (1990): Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität. Böhlau. Köln–Wien.
5. Ennek operatív testületeként, tehát egyfajta pártelnökségként működött az ún. Zentralaussschuß, mely voltaképp kijelölte a szász közösség politikai célkitűzéseit és a magyar országgyűlésbe megválasztott szász képviselők irányvonalát. Vö. Roth, Harald (1993): Der „Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen” 1918/1919. Südostdeutsches Kulturwerk. München. 17–18. old.
6. 1868. évi XLIII. tc. Lásd Balogh Sándor (szerk.) (2002): A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Napvilág. Budapest. 96–98. old.
7. Magyarságképük torzulásához Balogh F. András (1993): Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása. Erdélyi Múzeum 1993/3–4. szám. 50–59. old.
8. Cziráki Zsuzsanna (2006): Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet. Imedias. Kozármisleny. 159–161. old.
9. E politikai irányváltás és a „szász–magyar kiegyezés” kapcsán lásd Egry Gábor (2003): Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. Múltunk 2003/2. szám. 112–158. old. – Uő (2003): Egység és válság. A szász nemzeti mozgalom egy évtizede. 1890–1900. Pro Minoritate 7. évf. 4. szám. 22–34. old. – Uő (2004): Egy másik kiegyezés. Adalékok az 1890. évi Sachsentag történetéhez. Korunk 2004. április. 89–98. old. – Uő (2009): Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914). Pro-Print. Csíkszereda. 243–252. old.

10. Wagner, Ernst (1985): *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*. Wort und Welt. Innsbruck. 66–71. old.
11. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. (1912). Athenaeum, Budapest. 384–385. ill. 438–439. old.
12. A századforduló szász társadalma kapcsán lásd Seewann, Gerhard (2015): *A magyarországi németek története I–II*. Argumentum. Budapest. I. 164–173. old., továbbá Cziráki (2006). 163–173. old. – Lásd még Göllner, Carl (red.) (1988): *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*. Böhlau. Köln–Wien., valamint Csallner, Alfred (1989): *Zur wirtschaftlichen und sozialen Lage der Siebenbürger Sachsen 1910–1959*. Vier Beiträge. (Hrsg. von Ernst Wagner.) Böhlau. Köln–Wien.
13. Wolff (1849–1929) működése kapcsán lásd Wagner, Ernst (1989): *Der Wirtschaftsmann und Politiker Dr. Carl Wolff*. Zum Gedenken an seinen 60. Todestag. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 38. évf. 314–320. old. – Eisenburger, Eduard (1979): *Pionier moderner Wirtschaftsformen*. Karl Wolff. In. Uő: *Sie erkannten die Zeichen der Zeit*. Rumäniendeutsche politische Zeit- und Lebensbilder aus zwei Jahrhunderten. Dacia. Cluj-Napoca. 141–157. old.
14. A perhez Kemény G. Gábor (1956): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. II. kötet 1892–1900. Tankönyvkiadó. Budapest. 5–18. és 226–273. old.
15. Korodi (1867–1954) működése kapcsán lásd Eisenburger, Eduard (1979): *Erprobter Freund der Schwaben und Rumänen*. Lutz Korodi. In. Uő: *Sie erkannten die Zeichen der Zeit*. Rumäniendeutsche politische Zeit- und Lebensbilder aus zwei Jahrhunderten. Dacia. Cluj-Napoca. 129–139. old.
16. Uo. 135. old.
17. A Zöldek ráébredtek, hogy alapvetően át kell értékelniük az 1890-es évektől a Feketék által kikövezett, a magyar szupremácia tudomásulvételén alapuló szász érdekérvényesítési stratégiát. E felismerés és a nyomában járó radikális fordulat ugyanakkor azzal járt, hogy Rudolf Brandsch és Wilhelm Copony képviselőket a budapesti parlamentben – 1914-ben járunk már – sorai elhagyására kényszerítette a kormánypárt. Vö. Schmidt, Isolde (1939): *Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848–1914*. Max Schick. München. 112–123. old. – A Zöldeknek a magyarsággal szemben védekező, s ezzel együtt a románság körében tapogatózó új irányvonalat annál is nehezebben sikerült keresztülvinniük, merthogy a szászok hivatalos (Fekete) irányvonala, amit még erősítettek is a fönt jelzett adatok a fontosabb városaikban bekövetkezett etnikai visszaszorulásukról, épp a románok számszerű erősödésében látta a szászokat fenyegető igazi veszélyforrást, és ennek feltartóztatásában csakis a magyarokat vélhette szövetségesnek. Vö. Roth (1993). 20. old.
18. Az erdélyi szászokéhoz képest jelentősen megkésett nemzeti ébredést, a magyar nacionalizmussal szembeforduló bánáti sváb politikai körök aktivizálódását, a magyarországi német nemzeti mozgalom kezdeteit tárgyalja Senz, Ingomar (1977): *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg*. Oldenbourg. München. – Lásd továbbá V. Windisch Éva (1965): *Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben*. Akadémiai. Budapest.
19. Brandsch (1880–1953) működése kapcsán lásd Kessler, Karl (1969): *Rudolf*

- Brandsch. Ein südosstdeutscher Volksmann. Südosstdeutsches Kulturwerk. München. – Eisenburger, Eduard (1983): Rudolf Brandsch. Zeit- und Lebensbild eines Siebenbürger Sachsen. Dacia. Cluj-Napoca. – Schödl, Günther (1976/77): Rudolf Brandsch und die „südosstdeutsche“ Minderheitenpolitik. Südosstdeutsches Archiv 19/20. évf. 121–143. old.
20. Idézi Eisenburger, Eduard (1979): Sie erkannten die Zeichen der Zeit. Rumäniendeutsche politische Zeit- und Lebensbilder aus zwei Jahrhunderten. Dacia. Cluj-Napoca. 137. old. – Lásd továbbá Cziráki (2006). 161–163. old., valamint Seewann (2015). I. 129–145. old.
21. Madaras Éva (1964): Edmund Steinacker tevékenysége a magyarországi németiség nemzeti öntudatának felébresztése érdekében a 19. század utolsó harmadában. Acta Universitatis Debreceniensis 3. évf. 111–142. old.
22. Erről bővebben lásd Gulyás László–Szávai Ferenc (2019): A Monarchia utolsó két hónapja In. Gulyás László főszerk. (2019/a): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák–Magyar Monarchia bukása. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 480-483. old. Továbbá Gulyás László (2019/c): Az Osztrák–Magyar Monarchia bukásának előzményei a Nagy Háború alatt. In. Gulyás László szerk. (2019/b): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 15-37. old.
23. Az együtt élő nemzetiségek egyenjogúságát hirdető 1918. december 1-i gyulafehérvári román proklamáció szövegét lásd Romsics Ignác (szerk.) (2000): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I–II. Osiris. Budapest. I. 70–71. old.
24. Cziráki (2006). 182. old.
25. Ehhez az ígérthez nyúltak vissza az impériumváltás utáni keserű magyar visszhangok is a két világháború közötti korszak reprezentatív Erdély-tanulmánykötetében. Lásd Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar–román viszony az utóbbi évtizedekben. In. Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Franklin. Budapest. [Új, módosított kiadása: 1999. Maecenas. Budapest. 171–201, 189. old.]
26. A Brandsch-irányvonal áttörésében az játszotta a fő szerepet, hogy a Szász Néppártot irányító Zentralausschuß belátta, ha a háború végével a wilsoni önrendelkezés eszméje utat tör magának, akkor egy-egy nép mérete lesz a döntő az érdekérvényesítésben, ez ad majd súlyt neki, nem pedig kulturális nagysága, vagy a szállásterülete felvirágoztatásában játszott történelmi szerepe. – Wilson gondolatai és szerepe kapcsán lásd Gulyás László–Szávai Ferenc (2018): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old.
27. Bleyer (1874–1933) működése kapcsán Schwind, Hedwig (1960): Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. Südosstdeutsches Kulturwerk. München. – Fata Márta (1992): Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933). Pécs. – Hambuch Vendel (szerk.) (1994): Jakob Bleyer. Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933). St. Gerhards-Werk. Budapest. – Grósz András (2014): A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). PhD-értekezés. ELTE. Budapest.
28. Az I. világháborút követő átrendeződés hazai német vonatkozású történései – különö-

- sen a Brandsch- és Bleyer-irányzat közti küzdelem – kapcsán inkább rendkívül gazdag forrásanyaga, mintsem napjaink szemléletmódjához illeszkedő megközelítése okán ajánlható Schlereth, Ludmilla (1939): *Die politische Entwicklung des Ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19*. Max Schick. München. – Bleyer integritásvédő magatartásához lásd még Orosz László (2016): *A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez*. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a *Neue Post* című napilapban az I. világháború idején. In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk.: Ujváry Gábor. VERITAS Intézet–Magyar Napló. Budapest. 123–145. old.
29. A szászok és románok tárgyalásairól részletesebben Roth (1993). 43–49. old. – E tapogatózásokra már Jászi és Maniu találkozója után került sor. Az aradi román–magyar tárgyalásokhoz lásd Köpeczy Béla (főszerk.) (1986): *Erdély története I–III*. Akadémiai. Budapest. III. 1711–1714. old.
30. Az Osztrák-Magyar Monarchia fölbomlásának folyamatát sikertelenül próbálta föltartóztatni az uralkodó 1918. október 16-i manifestuma, mely a birodalom osztrák felét „szövetséges állammá” nyilvánította, ahol „minden néptörzs saját külön állami közösséget alkot települési területén”. Az egyes népek nemzeti tanácsainak megalakítására vonatkozó felszólítás ugyanakkor a birodalom magyar felében sem maradt visszhang nélkül, így a magyaroké mellett a többi magyarországi népcsoport – az elszakadást nyíltan felvállaló – nemzeti tanácsai is sorra létrejöttek. – Az uralkodói manifestum szövege kiadva: Romsics (szerk.) (2000). I. 58–59. old. – A fölbomlás és a nemzeti tanácsok témájához legújabban Gulyás László (szerk.) (2018): *Sorsdöntő napok Közép-Európában 1918 őszén*. Tematikus szám. *Acta Scientarium Socialium* 48. szám.
31. A témához kapcsolódó legfrissebb magyar nyelvű áttekintés hamarosan megjelenik a Trianon centenáriumaának apropóján a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására által koordinált nagyprojekt reprezentatív könyvsorozatában. Lásd Orosz László: *Az erdélyi szászok csatlakozása Nagy-Romániához: Medgyes, 1919. január 8*. In: Gulyás László (főszerk.): *A trianoni békediktátum története hét kötetben*. II. kötet: *A katonai megszállástól a magyar békedelegáció elutazásáig 1918–1920*. (Várható megjelenés: 2020 júniusa) – Lásd továbbá Roth (1993). – Uő (1994): *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*. Böhlau. Köln–Weimar–Wien. – A nyilatkozatot (magyar nyelven) közli Cziráki (2006). 199–201. old.
32. A témához számos adalékot tartalmazó tanulmánykötet Heppner, Harald (Hrsg.) (2017): *Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg*. Böhlau. Köln–Weimar–Wien.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. (1912). Athenaeum, Budapest.
- Balogh F. András (1993): *Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása*. Erdélyi Múzeum 1993/3–4. szám. 50–59. old.

- Balogh Sándor (szerk.) (2002): A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Napvilág. Budapest.
- Beyer, Hans (1965): Rudolf Brandsch und Hans Otto Roth. Südostdeutsche Vierteljahresblätter 14. évf. 223–228. old.
- Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar–román viszony az utóbbi évtizedekben. In. Mályusz Elemér (szerk.): Erdély és népei. Franklin. Budapest.
- Csallner, Alfred (1989): Zur wirtschaftlichen und sozialen Lage der Siebenbürger Sachsen 1910–1959. Vier Beiträge. (Hrsg. von Ernst Wagner.) Böhlau. Köln–Wien.
- Cziráki Zsuzsanna (2006): Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet. Imedias. Kozármisleny.
- Eisenburger, Eduard (1979): Sie erkannten die Zeichen der Zeit. Rumäniendeutsche politische Zeit- und Lebensbilder aus zwei Jahrhunderten. Dacia. Cluj-Napoca.
- Eisenburger, Eduard (1983): Rudolf Brandsch. Zeit- und Lebensbild eines Siebenbürger Sachsen. Dacia. Cluj-Napoca.
- Egry Gábor (2003): Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. Múltunk 2003/2. szám. 112–158. old.
- Egry Gábor (2003): Egység és válság. A szász nemzeti mozgalom egy évtizede. 1890–1900. Pro Minoritate 7. évf. 4. szám. 22–34. old.
- Egry Gábor (2004): Egy másik kiegyezés. Adalékok az 1890. évi Sachsensag történetéhez. Korunk 2004. április. 89–98. old.
- Egry Gábor (2009): Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914). Pro-Print. Csíkszereda.
- Fata Márta (1992): Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933). Pécs.
- Göllner, Carl (red.) (1988): Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918. Böhlau. Köln–Wien.
- Grósz András (2014): A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). PhD-értekezés. ELTE. Budapest.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gulyás László (szerk.) (2018): Sorsdöntő napok Közép-Európában 1918 őszén. Tematikus szám. Acta Scientarium Socialium 48. szám.
- Gulyás László–Szávai Ferenc (2018): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old.
- Gulyás László főszerk. (2019/a): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.

- Gulyás László szerk.(2019/b): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. Szegedi Egyetemi Könyvkiadó-Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged.
- Gulyás László (2019/c): Az Osztrák–Magyar Monarchia bukásának előzményei a Nagy Háború alatt. In. Gulyás László szerk.(2019/b): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. Szegedi Egyetemi Könyvkiadó-Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged. 15-37. old.
- Gulyás László-Szávai Ferenc (2019): A Monarchia utolsó két hónapja In. Gulyás László főszerk. (2019/a) I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák–Magyar Monarchia bukása. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 480-483. old.
- Hambuch Vendel (szerk.) (1994): Jakob Bleyer. Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933)/Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschtum (1874–1933) [két nyelvű]. St. Gerhards-Werk. Budapest.
- Heppner, Harald (Hrsg.) (2017): Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg. Böhlau. Köln–Weimar–Wien.
- Jakab Elek (1871): A királyföldi viszonyok ismertetése. I–II. Heckenast. Pest.
- Kemény G. Gábor (1952–1999): Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I–VII. Tankönyvkiadó (a VII. köt. MTA TTI). Budapest.
- Kessler, Karl (1969): Rudolf Brandsch. Ein südostdeutscher Volksmann. Südostdeutsches Kulturwerk. München.
- Kessler, Wolfgang (Hrsg.) (1990): Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität. Böhlau. Köln–Wien.
- Köpeczy Béla (főszerk.) (1986): Erdély története I–III. Akadémiai. Budapest.
- Madaras Éva (1964): Edmund Steinacker tevékenysége a magyarországi németiség nemzeti öntudatának felébresztése érdekében a 19. század utolsó harmadában. Acta Universitatis Debreceniensis 3. évf. 111–142. old.
- Mikó Imre (1944): Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Minerva. Kolozsvár.
- Müller, Georg Eduard (1928): Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876. Krafft&Drotleff. Hermannstadt.
- Orosz László (2016): A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a Neue Post című napilapban az I. világháború idején. In. VERITAS Évkönyv 2015. Szerk.: Ujváry Gábor. VERITAS Intézet–Magyar Napló. Budapest. 123–145. old.
- Orosz László (m.a.): Az erdélyi szászok csatlakozása Nagy-Romániához: Medgyes, 1919. január 8. In. Gulyás László (főszerk.): A trianoni békediktátum története hét kötetben. II. kötet: A katonai megszállástól a magyar béke delegáció elutazásáig 1918–1920. (várható megjelenés: 2020.)
- Romsics Ignác (szerk.) (2000): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I–II. Osiiris. Budapest.

- Roth, Harald (1993): Der „Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen“ 1918/1919. Südostdeutsches Kulturwerk. München.
- Schlereth, Ludmilla (1939): Die politische Entwicklung des Ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19. Max Schick. München.
- Schmidt, Isolde (1939): Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848–1914. Max Schick. München.
- Schödl, Günther (1976/77): Rudolf Brandsch und die „südostdeutsche“ Minderheitenpolitik. Südostdeutsches Archiv 19/20. évf. 121–143. old.
- Schwind, Hedwig (1960): Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. Südostdeutsches Kulturwerk. München.
- Seewann, Gerhard (2015): A magyarországi németek története I–II. Argumentum. Budapest.
- Senz, Ingomar (1977): Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg. Oldenbourg. München.
- V. Windisch Éva (1965): Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben. Akadémiai. Budapest.
- Wagner, Ernst (1985): Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Wort und Welt. Innsbruck.

MAKKAI Béla

egyetemi docens

**Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és
Társadalomtudományi Kar, Budapest**

associate professor

**Károli Gáspár University of the Reformed Church in
Hungary, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Budapest, Hungary**

email: b61makkai@gmail.com

ÚTMUTATÓ A MEGMARADÁSHOZ – A REGÁTI MAGYAR DIASZPÓRA KALENDÁRIUMA

GUIDELINE ON MAINTAINING NATIONAL IDENTITY – THE HUNGARIAN DIASPORA-CALENDAR OF REGAT

ABSTRACT

The Big Illustrated Calendar of the Hungarians living in Romania used to be an informative-educational printed paper launched by the Hungarian government, as part of the so-called national defense strategy in 1901. The Calendar, which was loyal to the host country, was published according to the needs of the emigrant workers. Furthermore, its main aim was to strengthen the emigrants' relationship with the home country with its literary pieces and lifestyle-management related articles. The Calendar played a significant part in strengthening the Hungarian identity until the incursion of the Romanians in 1916.

Kulcsszavak: nemzetvédelmi akció, képes naptár, identitás-örzés, magyar diaszpóra, Ó-Románia

Keynotes: national defense strategy, illustrated calendar, maintaining national identity, Hungarian diaspora, Old-Romania

1. Bevezetés

A Romániai Magyarok Nagy Képes Naptára a magyar kormányzat 1901-ben elindított titkos nemzetvédelmi akciójának tájékoztató-nevelő jellegű kiadványa volt az egyenetlen minőségű magyar hetilapok szolgáltatásainak kiegészítésére, s a kivándorolt magyarok mindennapi szükségleteire.

A kalendárium elkészítésre vonatkozó döntés 1904 márciusában született. A fel-fellángoló hitviták miatt elkészítésére a tapintatos Julián Egyesület kapott megbízást.¹ A miniszterelnökség a kiadványt a magyar ipari és általában vett gazdasági érdekek figyelembevételével, a kint élő magyarokat érintő és érdeklő témák taglalására szánta; a román állammal szemben lojális megközelítésben és tapintatos hangnemben. A szerkesztési munkákra és a nyomdaköltségekre 6000 frankot irányoztak elő.²

A kiadvány céljairól és hasznáról úgy tájékoztatták a közös Külügyminisztériumot, hogy egy jól szerkesztett, olcsó, de tartalmas naptár „rendkívüli szolgáltatokat tehet”, mint a szegények szinte egyedüli olvasmánya.

2. A szerkesztés elvei és gyakorlata

A szerkesztést és kiadást Poliány Zoltánra bízta, aki a Regátban (s majdan Szlavóniában is) sikeres újságírói tevékenységet fejtett ki. A szerkesztéshez azonban jogi szakismeretekre is szükség volt, amit a külképviseletek referenseinek bevonásával kívánták biztosítani. A szakszerű tájékoztatás mellett, az olvasási kedv fokozása érdekében külön fejezetet szántak a kivándoroltak mindennapi életének bemutatására. A gazdag képanyaggal vélhetően a kivándoroltak érzelmi kötődéseit kívánták erősíteni az ó-hazához.

Az előállítást – megfelelő nyomda hiányában – az anyaországban tervezték a kinti tanítók és lelkészek közreműködésével. A 200 oldalas kalendáriumot próbaképpen 2000 példányban, 50 baniért szánták piacra vinni, októberi megjelenéssel.³

A fogyasztói igények és példányszám felmérését a lelkészekre bízta, a Miniszterelnökség azonban sietett leszögezni, hogy a kalendárium nem vallási célokat szolgál.⁴

Poliány a befejező munkálatokkal a tervezettnél tovább időzött Budapesten,⁵ ám a kiadvány határidőre megjelent. A közös külügyminisztériumnak küldött példányokhoz a miniszterelnökség mellékelte a szükségesnek ítélt változtatások indoklását is.

E szerint a szépirodalmi fejezetben helyet kapott az az intelm, amely „... a székelyek azon szokásos tulajdonsága ellen fordul, hogy ha Romániába kivándorolván, ott rosszul megy is dolguk, hamis szégyenérzettől vezettetve azt írogatják haza, hogy jó sorsuk van s ez által újabb rajokat csalogatnak a kivándorlásra.” „Azon célból pedig, hogy a naptár terjesztése elé román részről ne gördítsenek akadályokat”, képes riport ecsetelte a román királyi nyaralóhely, Sinaia szépségeit. Iskolák és templomok ábráin túl a királyi pár és Sturdza miniszterelnök képét is közölték, természetesen jeles magyar személyiségek mellett. Ám hogy az akcióról bizalmas értesülések ki ne derüljenek, Szmrecsányi püspökről nem említették, hogy tiszte szerint egyúttal a katolikus iskolák névleges fenntartójának, a Szent László Társulatnak az elnöke.⁶ A kiadvány a Franklin Társulat nyomdájában készült 11 ív terjedelemben. A példányszám emelése helyes döntésnek bizonyult,

ugyanis a 3000 példány igen gyorsan elkelt – mégpedig román sajtó tetszésétől kísérve.

Kedvezően alakultak a kiadási költségek is, hiszen az árbevétel a hirdetési díjak levonásával a tervezett összegnek még a felét sem érték el.⁷ A kiadvány a kivándorolt magyarok körében hamar közkedvelté vált. Erről tanúskodik, hogy az 1906. évi naptárat már 5000 példányban adták közre, igaz, a közreműködők körét is bővíteni kellett.⁸

A miniszterelnökség azonban a kiadások mérséklésére, illetve a bevételek növelésére törekedett. A Julián Egyesület vezetése ezzel szemben egy tartalmas és „fogyasztóbarát” naptár megjelentetését képviselte, akár többletkiadás árán is.⁹ Klebelsberg Kuno, az egyesület ügyvezető igazgatója a naptár legfontosabb fejezete, a Hasznos tudnivalók tartalmi frissítésére figyelmeztetett, mondván, a kivándorlóknak éppen a gyorsan változó regáti (és anyaországi) törvények hiányos ismerete okozza a legtöbb gondot.¹⁰

Az összehangolt munka mégis gyümölcsözőnek bizonyult. S a terjesztés érdekében Poliány vidéki körutazást is tett.¹¹ Hogy milyen eredménnyel? Nem tudjuk. Szerkesztői munkássága azonban a magyar közösség és a román királyi udvar elismerését is kivívta. Az I. Károly 40 éves uralkodói jubileumára rendezett nemzetközi kiállításon lojális hangvétele elismeréseként a kalendárium nagydíjat nyert.¹²

A hazai közgyűjteményekben nem, csak a román fővárosban fellelhető kiadvány első kézbe vehető darabja az 1907. évi. Anyitó oldalán a magyar és a román dinasztia tagjai szerepeltek a legfontosabb életrajzi adatokkal. Alább három felekezet egyházi ünnepnapjai sorjázta, a számos görögkeleti munkaszüneti nappal, (amelyek a magyar iskolák tantervére oly káros hatással voltak). A csillagjegyek leírása után a magyar királyok, fejedelmek jegyzéke következett. A bevételek és kiadások rögzítésére vonalazott rovatok szolgáltak. Az 5-iktől a 16-ikig terjedő oldalakat illusztrált naptár töltötte ki a név- és ünnepnapokkal. A 21-ik oldaltól a naptári év fontosabb közéleti eseményeit foglalták össze. A kormánykoalíció vezéralakjainak arcképeit a madéfalvi székely emlékmű felvétele követte, de számos kép ecsetelte a két főváros szépségeit is. A 33-ik oldal az ellenzéki tulipános mozgalomról tájékoztatta a regáti magyarokat, s egy külföldi blokkba sűrítve a természeti csapások és társadalmi robbanások (az orosz forradalom) rémisztő eseményeiről. A 47-48-ik oldalon az 1906-ban elhunyt főnemesekről, tudósokról, művészekről emlékeztek meg. Az általános részt Poliány Hazafiság és politika című írása és Petőfi örökbecsű János vitéze zárta.

A romániai fejezetet az uralkodó pár bemutatása nyitotta, majd a jubileumi kiállítás ismertetése következett, regáti magyarok kiállítási pavilonjának kezdeményezője, Poliány tollából. A 138-ik laptól húsz oldalon át a magyar egyházi-, oktatási- és közművelődési intézményekről tájékozódhatott az olvasó. A Hasznos tudnivalók című fejezet igyekezett megvilágítani a magyar állampolgárság fontosságát, visszaszerzésének módját, a követség és konzulátusok feladat- és hatáskörét, díjtételeit; de hosszasan taglalta a visszavándorlás feltételeit, s a honvédelmi

kötelezettség teendőit, a külföldön élőknek kínált könnyítésekkel. A megélhetési feltételek javítása érdekében ismertették a román cselédtörvény tudnivalóit, s a szövetkezet alapítás előnyeit. A kiadványt a vám-, vasúti- és postai tarifák, illetékek felsorolása, s a nyomtatványok helyes kitöltésére vonatkozó útmutatás és 12 oldalnyi szórakoztató adoma zárta.¹³

Az egyházi és oktatási intézmények helyi képviselői jóvoltából a naptár kilenc vidéki városban is kapható volt és szépen fogyott.¹⁴ Az 1907. május 22-én megtartott naptár-értekezleten ennek ellenére a takarékosági szempontok kerültek előtérbe.¹⁵ Azzal minden érintett tisztában volt, hogy a kelendőség főként a romániai viszonyokat taglaló fejezettől függ. Az aktuális terveket Poliány ismertette a beavattakkal. Az általános részt a Franklin Társulat többi naptárából emelték át. Az irodalmi blokkban helyet kapott egy amerikás magyar tragédiába torkolló életútja, valamint Arany-balladák, Tompa Mihály virágénekei, a kuruc-korról szóló ismerettség, Rákóczi fejedelem képével és a hamvai hazahozatalát megörökítő híradással, végül egy Szeged és Petőfi kapcsolatát fejtegető írás és A Tisza című vers.¹⁶

Már a romániai fejezethez csatolódott a nagyváradi Szent Vince Intézet ismertetése, melynek számos romániai ösztöndíjas tanulója volt. Ebben a blokkban kívánták közölni az új romániai követ és konzuli tisztviselők arcképét, valamint a román királyné kötetének magyar vonatkozásait elemző írást. A Bukaresti Magyar Társulat fél évszázados jubileumát méltató írást fénykép illusztráció tette teljesebbé. A magyar egyesületek közül a tíz éves betegsegélyzőre jutott több figyelem, amelynek sok kivándorolt hazai román tagja is volt. Statisztikai számsorok hitelesítették a magyar iskolák bemutatását a kiemelkedő diákok névsorával. Brăiláról és Giurgiuról fényképes beszámoló készült. Szó esett a romániai magyar ipari létesítményekről s ugyancsak a hazafias öntudat erősítése okán a bukaresti közgyógyászatról és kórházakról a magyar orvosok (pl. Fialla Lajos) szerepének méltatásával. Hasznos tudnivalók körében a romániai törvények módosításai és értelmezése mellett a hazai iparos iskolák bemutatása, s a magyarországi munkavállalás törvényi szabályozása kapott helyet. Külön cikk hívta fel az idegenbe szakadt magyarok figyelmét az óhazába történő visszatelepülés erkölcsi parancsára és lehetőségeire.¹⁷

Az 1908-as kalendáriumban a világeseményeket formáló nagyhatalmú személyiségek is helyet kaptak.¹⁸ S Vörösmarty Honszeretet című verse jól megfért Jókai és Arany munkáival; a regáti kivándoroltak sorsa a bukovinai sziget-magyarságéval.¹⁹

A romániai fejezetben az „alapító atyák” egyike (Nagy József) életútja nyitotta a félszáz éves Magyar Társulatról szóló krónikát,²⁰ amit egyéb magyar egyesületek ismertetése követett. Az oktatási blokkban²¹ az iparos-tanonc oktatás megszervezését, valamint a lányoknak szervezett kézimunka-oktatást övezte a legnagyobb elismerés, amiatt, mivel az iskolapadból kikerülő fiatalok román mester, vagy művezető keze alatt gyorsan felejtették anyanyelvüket...

A romániai fejezetben Európa utolsó parasztfelkelésének jutott a főszerep.²²

A számozatlan záró hirdetési oldalak újdonsága a Közhasznú könyvek kínálata, amelyek nem csak a hivatali ügyintézés, de az egészséges életmód, a jövedelem-kiegészítés és a mindennapi életvezetés terén is hasznos tanácsokkal szolgáltak.²³

A kalendáriumkészítésben is kellő rátermettséget mutató Poliány érdemeit időközben beárnyékolta az Újváry esperessel elmérgesedő viszonya. A botrányos végkifejlettel fenyegető viszályt csak a szerkesztő Eszékre helyezésével lehetett kiküszöbölni. Poliány eltávolítása miatt azonban a naptár terjesztése nehézségekbe ütközött. A csekély árbevétel és a sokágú értékesítési teendők megoldatlansága látván az 1909-es naptár ingyen terjesztését fontolgatták (ahogy ezt a kevésbé tehetős szlavóniai magyar szórványban is tették).²⁴ Egy költségtakarékos, karcsúbb (13 helyett²⁵ 7,75 ívnyi) kalendáriumot terveztek, amelynek előállítási árát a színes borítólapon elhagyása, s a Franklin Társulat állandó hirdetési tételei mérsékeltek.²⁶

Az 1909-es naptár terjesztését Hertz Ignác bukaresti könyvkereskedő vállalta. A készletből négyezret vett át, amit aztán háromszoros áron, 80 baniért értékesített.²⁷ A készlet java a 60%-os áremelés ellenére elfogyott... A maradék 680 példányt pedig a Szent László Társulat munkatársai osztották ki a bukovinai székelek között.²⁸

3. A szerkesztőváltás után

A regáti magyar közgondolkodásra „megfelelő” szellemi-erkölcsi befolyást gyakorolni szakavatott szerkesztő nélkül aligha lehetett. Az új helyzetben a különféle témák feldolgozását az akció ágak felelősségébe utalták: Várady L. Árpádtól a Szent László Társulat történetéről kértek és kaptak ismertetést.²⁹ A református konvent világi elnöke, Bánffy Dezső, ex-kormányfő pedig Antal Gábor püspökről, s a 400 éves Kálvin-évforduló emlékművének alapkövetételéről (Bocskai alakjával) tájékoztattak.³⁰ A Földművelésügyi Minisztérium Állami gyermekmenhely Marosvásárhelyen címmel küldött anyagot, amelyből kiderül, hogy az intézménynek 400 regáti gondozottja van, akik ily módon „... meg vannak mentve a magyarságnak, az életnek, a jövőnek”.³¹

Az így összegyűlő anyagokat a kiadó 1909 szeptemberében küldte nyomdába.³² Ám az 1910. évi naptár csupán 2000 példányban jelent meg, a korábbiaknál jóval mérsékelt áron.³³

Újváry esperes feltételezhetően a készlet felével gazdálkodhatott, s lelkészek és presbiterek útján juttatott példányokat a református iskolák tanulóinak és a szórványgyülekezeteknek. 18 vidéki település részesült a példányokból, ám néhol a küldemény nem ért célba.³⁴ Több helyütt kevesellték a felkínált példányszámot, míg mások a szerkesztést (katolikus részrehajlásért) bírálták, noha a reformátuság létszamarányosan több példányhoz jutott. Ezzel együtt mindenhol örömmel és hálával fogadták az „újévi ajándék”-ot.³⁵

Az 1910-es kiadványban a naptár rész után (a 17. oldalon) a két haza királyainak arcképe, s alatta a szokványosnak aligha mondható szöveg a két társtalan keleti

népről, s a kalendárium elvi célkitűzéseiről, ami nem volt más, mint a nemzeti érzés és öntudat ébren tartása, valamint a magyar-román barátság ápolása.

Mindezek jegyében az első fejezetet a hercegek fotói, és a regáti magyarok anyaországi kötődéseit karbantartani hivatott, hazafias írások nyitották meg. Majd egyházfők fényképei és a Szent László Társulat története következett (22-24.). S ami protestáns körökben visszatetszést keltett – hosszabb beszámoló foglalkozott a bräilai katolikus magyar közösséggel (24-28).

A hazai szociálpolitikai kezdeményezés, a különféle (pl. állami) földparcellázások kérdését a kalendárium a kivándorlás szélesebb távlataiba helyezte. Elrettentő példaként idézve az amerikai magyarok gyári rabszolgamunkáját, s az Argentínába csalogató ingyen-birtokok kockázatait – hazatelepedésre bízta a regáti magyarságot. Ugyanakkor figyelmeztette a legkevesebb 4000 korona saját erővel bíró igénylőket az üzerek által állított csapdákra, és a célravezető ügyintézés lépéseire. Néhány oldallal hátrább az útlevéligénylés- és hosszabbítás egyszerűsített módját és jelentősen csökkentett díjtételeit ismertették.³⁶ A 32-39. oldalak az iskolák személyi- és teljesítmény-adatait közölték felekezeti bontásban. Ezt követően felhívták az olvasók figyelmét, hogy „Ahaza nem mond le egyetlen fiáról sem”, s a konzulátus hazaviszi a munkaképtelen vagy előregedett kivándorlókat, akkor is, ha időközben honpolgárságukat veszítették. Az írás ugyanakkor a „kölcsonosság” jegyében, a letelepedett életmód, az adózás és vérrel adózás, azaz a katonai szolgálat kötelmeit is számba vette. Ahogy más család- és munkajogi kérdéseket is, jelesül a hazainál szigorúbb, ám kivándorlóknak jó kereseti lehetőséget biztosító 1892-es román cselédtörvényt.³⁷

A hazafias érzés ébren tartását a Talpra magyar!, vagy Benedek Elek: A honvág című verse, a Boszniába látogató király képe, s a „legnagyobb magyarról” szóló írás szolgálta. Valójában ebbe a körbe tartoztak a magyar feltalálók és tudósok rövid életrajzai a Műegyetem fényképével.³⁸ A Theodor Rooseveltt Monarchia-beli látogatásáról készült összefoglaló is utalt a magyarság érdemeire. Az 1911. évi naptárat forgatva a testi egészség megőrzéséről is találunk hasznos tanácsokat.³⁹

Az új naptárat már Ágoston Sándor eszéki református lelkész jegyezte, Újváry esperes azonban az ő megkerülésével tiltakozott a Julián Egyesületnél a bräilai katolikusokról szóló tudósítás ellen, hogy máskor hasonló „megbotránkoztató” írások ne kerülhessenek a kiadványba.⁴⁰ A kellemetlen közjáték ellenére az 1914. évi naptár református akcióágra eső 1000 példánya zökkenőmentesen eljutott a célközönséghez.⁴¹

Az utolsó békeév őszén nyomdába adott kötetben a szerkesztő, a naptári fejezetet követő oldalon a két király szokásos páros portréja alá azt a bombasztikus kísérő szöveget helyezte, hogy ők ketten egy világháborútól mentették meg az emberiséget... (Lássuk be, ha így is volt, nem túl hosszú időre...)

A romániai magyar egyházi és iskolai élet híreit csak ritkán szakították meg az óhazából tallózott hírek. Újdonság ugyanakkor a figyelmeztető felhívások, jelmondatok megjelenése a láblécen, vagy két írás között. E vastagon és dőlten szedett

óvó, buzdító felhívások jellemző példái: „Ügyes-bajos dolgaiddal fordulj bizalommal a magyar konzulátushoz, papodhoz, tanítódhoz.” Míg a kenyéradó hazában való boldoguláshoz volt tanácsos megfontolni ezt a tanítást: „Ha idegenben vagy, ne élj vissza az idegen nép vendégszeretetével: Tartsd tiszteletben szokásait, törvényeit.”⁴² Az anyaországot az 1883 óta fennálló szövetségi viszony, a diaszpóra tagjait pedig megélhetési okok ösztönözték ez utóbbi jó tanács megszívlelésére. A román idegenellenesség mind gyakoribb megnyilvánulásai ellenére a kalendáriumban csak a figyelmes olvasó érzékelt hangsúly eltolódásokat. Pl. Románia és a háború című írás, és a Magyar Vöröskeresztnek az „ellenséges” Szófiába küldött ápolóiról készült fénykép összevetésével...⁴³ A küszöbön álló háború előtt azonban volt miért erősíteni a regáti kivándoroltak nemzeti tudatát... S ezt – miként a korábbiak – az 1914-es naptár is megtette. A kötet tömör és érzelmes összegzéseként értelmezhetjük Tompa Mihálynak a Levél egy kibujdosott barátom után című művéből idézett mondatát: „Szívet cseréljen az, a ki hazát cserél.”⁴⁴

4. A világháború és a megszűnés

Nos, a választás ideje igen hamar elkövetkezett! A viszonyok feltartóztathatatlan változását mutatta az 1915. évi naptár, amelyben I. Károly és Antal püspök képe jelent meg gyászkeretben; s az orosz és román titkosszolgálat szerepét is felvető debreceni bombamerényletről kelt írás.⁴⁵ A szarajevói merényletben elhunyt trónörökös pár nekrológiának különös felhangot adott Rudolf főherceg halálának huszonötödik évfordulója.⁴⁶ A merénylet vészterhes következményeit Potiorek, Conrad és Hindenburg tábornokok s Bülow, volt kancellár, az antant részéről pedig Joffre és Kitchener portréja,⁴⁷ valamint az első magyar Dreadnought, a Szent István csatahajó és egy 420 milliméteres ágyú-monstrum fényképe érzékeltette.⁴⁸

A bizonytalan időkben a kivándorolt magyarok ösztönösen szorosabbra zárták soraikat, de az anyaország is demonstrálni kívánta segítőkészségét. Az 1915-ös naptár talán ezért is villantotta fel az anyaországi továbbtanulás számos lehetőségét,⁴⁹ s beszámolt regáti diákok brassói haza-látogatásáról is.⁵⁰

A kivándoroltak küzdelmeinek elismerésével, helyes arányérzékkel, a szerkesztő nem fukarkodott. Az boszniai Vučijak-on erdőirtással új életet teremtő magyar pionírok példáján⁵¹ mégis túltett az a Párizst járt asztalos, aki szorgalmának köszönhetően úriemberré küzdötte fel magát, s – hazatérve, az Orosházi Inasotthon megalapításával – a mindennapok hazafiságából is jó példával szolgált.⁵²

Az elbocsájto hazához való lojális kötődés további felértékelődését mutatja az 1916. évi kötet, amelyben indokoltan a világháború kapott főszerepet, s ez a „háborús üzemben” működő felekezetekre és az iskolákra is igaz. A témák, a leányiskolák kötszer- és meleg ruha készítése a fronton harcolóknak, az óráközi szünetben „orosz-verést” játszó diákok, a hadifoglyok felkutatására szegődött tanítónő esete, a kivándoroltak önkéntes bevonulása, a hétköznapi emberek milliárdos békekölcson-jegyzései, a magyar husárok limanovai diadala, s a szomorú sorsú Gyóni

Gézától idézett versek a burkolt háborús propaganda részét képezték. A szövetségesek, mint a török „testvér”, vagy Mackensen (s Kövess tábornok) dicsérete, és a magyarhoz képest bosszúálló természetűnek tartott franciák szembeállítására már leplezetlenül jókra és rosszakra redukálta a küzdelem szereplőit.⁵³

Ebben a vészterhes helyzetben nagyon is érthető, ha a kalendárium, a semleges államokat lesben állóknak és nyereszkeskedőknek bélyegezte.⁵⁴ S az olvasóknak nem lehetett kétsége a felől, hogy mindez Romániára is értendő. Annál kevésbé, mert a regáti magyarok ekkor már nem csak tanúi, de gyakran elszenvedői voltak a románok tüntető antantbarátságának. – S 1916 augusztusában bekövetkezett az, amire az anyaországban csak kevesen, de a regáti kivándoroltak már régóta számítottak: a szövetséges és „semleges” Románia Erdély elleni támadása!

Az általunk ismert utolsó romániai magyar naptár szerkesztője mindezt kifinomult ösztönökkel megsejthette, hiszen a korábbi években hosszú oldalakra rúgó Adomák-ra az 1916-os kötet végén mindösszesen tíz sor jutott...

JEGYZETEK / NOTES

1. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 50. doboz 866/1904.
2. A Miniszterelnökség a Julián Egyesülethez. Tisztázat, 1904. ápr. 13. MNL OL K 26 ME 859. cs. 1712. 1904 XVIII. t. 1712. asz.
3. Miniszterelnökségi fogalmazvány a közös külügyminiszterhez, 1904. júl. 18. MNL OL K 26 ME 859. cs. 3459. 1904 XVIII. t. 1712. asz.
4. Fogalmazvány Szmrecsányi és Bartók püspökökhöz, 1904. jún. 18. MNL OL K 26 ME 859. cs. 3460. 1904 XVIII. t. 1712. asz.
5. Miniszterelnökségi emlékeztető. MNL OL K 26 ME 859. cs. 4689. 1904 XVIII. t. 1712. asz.
6. Miniszterelnökségi fogalmazvány Gołuchowski, közös külügyminiszterhez, 1904. okt. 20. MNL OL K 26 ME 859. cs. 5135. 1904 XVIII. t. 1712. asz.
7. Tarkovich József 1905. márc. 8-ai levele Tisza Istvánhoz. MNL OL K 26 ME 859. cs. 1234. 1905 XVII. t. 1234. asz.
8. Poliány a tanítóság közreműködését kérte a terjesztéshez. Miniszterelnökségi fogalmazvány Szmrecsányi és Bartók püspökökhöz. MNL OL K 26 ME 859. cs. 4010. 1905 XVII. t. 1234. asz.
9. Tarkovich levele Wekerle Sándorhoz, 1906. ápr. 21. MNL OL K 26 ME 859. cs. 2189. 1906 XVII. t.
10. Fogalmazvány a közös külügyminiszternek, 1906. máj. 29. MNL OL K 26 ME 859. cs. 2963. 1906 XVII. t. 2189. asz.
11. MNL OL K 26 ME 859. cs. 2805. 1907 XX. t. 81. asz.
12. Tarkovich 1906. dec. 29-ei levele Wekerléhez. MNL OL K 26 ME 859. cs. 81. 1907 XX. t. 81. asz.

13. BMÚ, 1906. nov. 18.
14. BMÚ, 1907. okt. 27.
15. Az 1907. máj. 22-ei értekezlet jegyzőkönyve. MNL OL K 26 ME 859. cs. 2920. 1907 XX. t. 81. asz.
16. Uo.
17. Uo.
18. Mint G. Washington, Aerenthal, közös külügyminiszter, Pjotr Sztolipin, orosz miniszterelnök, Clemenceau, stb. Naptár (1908): p. 25-44.
19. A Józseffalva-i tanító tudósítása a bukovinaiakról. Uo. p. 96.
20. Uo. 120-131.
21. Uo. 136-145.
22. Uo. 146-147.
23. Az ajánlott címek: Magyar levelező, Házi titkár, Orvosi tanácsadó, Ügyes-bajos ember könyve, Házinyúl-tenyésztés és értékesítés, Kertészkönyv, Magyar konyha. Uo. 200-201.
24. Hrvatska, 1909. okt. 9.
25. Az 1907. máj. 22-én tartott értekezlet jegyzőkönyve. MNL OL K 26 ME 859. cs. 2920/1907 XX. t. 81. asz.
26. A miniszterelnökségi emlékeztető. MNL OL K 26 ME 859. cs. 2036. 1908 XX. t.
27. Tarkovich 1908. dec. 14-ei levele Wekerléhez. MNL OL K 26 ME 859. cs. 5748. 1908 XX. t. 2036. asz.
28. Tarkovich 1908. dec. 28-ai levele Wekerléhez. MNL OL K 26 ME 859. cs. 5977. 1908 XX. t. 2036. asz.
29. Miniszterelnökségi fogalmazvány, 1909. ápr. 10. MNL OL K 26 ME 859. cs. 1902. 1909 XX. t. 313. asz.
30. Bánffy 1909. jún. 15-ei levele Wekerléhez. MNL OL K 26 ME 859. cs. 3512. 1909 XX. t. 313. asz.
31. Az agrárminiszter 1909. júl. 28-ai átirata Wekerlének. MNL OL K 26 ME 859. cs. 4046. 1909 XX. t. 313. asz.
32. Uo.
33. Tarkovich levele Khuen-Héderváryhoz, 1910. febr. 14. MNL OL K 26 ME 859. cs. 758. 1910 XX. t.
34. Újváry 1911. jan. 12-ei levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 80. d. 376/1911.
35. Uo.
36. Naptár (1911): p. 40.
37. Uo. p. 44-45.
38. Uo. p. 81-89.
39. Életmentés dióhéjban Uo. 76-78. és 97-98.
40. Újváry 1912. máj. 11-ei levele a Konventi Elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 80. d. 338/1912.

41. Degenfeld József és Baksa Lajos 1914. máj. 12-ei levele a Konventhez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 56. d. 2749/1914.
42. Naptár (1911): p. 28.
43. Naptár (1914): p. 47., 57.
44. Uo. p. 69.
45. Naptár (1915): p. 111.
46. Uo. 49-54., 62-64.
47. Uo. 55., 71., 75.
48. Uo. 92-93., 66.
49. Uo. p. 24-44.
50. Uo. p. 23.
51. Uo. p. 48.
52. Uo. 94-95.
53. Naptár (1916): p. 78.
54. A semlegesek. Uo. p. 67-68.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Sajtó források

BMÚ = Bukaresti Magyar Újság (Bukarest)

Hrvatska (Zagreb)

Egyéb források

Naptár (1908-1910) = Romániai Magyarok Nagy Képes Naptára (1908-1910) Szerk.: Poliány Zoltán, Budapest, 1907-1909.

Naptár (1911-1916) = Romániai Magyarok Nagy Képes Naptára (1911-1916) Szerk.: Ágoston Sándor, Budapest, 1910-1915.

Levéltári források

RZsL, 2. f. Külügyi ir. = A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2. fond Külügyi iratok (Az Oláh-Moldvai misszióegyházak iratai)

MNL OL K 26 ME = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 26. Miniszterelnökség iratai, a „Romániai actio” iratanyaga

TEFNER Zoltán
egyetemi magántanár
Budapesti Corvinus Egyetem

professor
Corvinus University of Budapest, Hungary
email: zoltan.tefner@uni-corvinus.hu

**NÉMET–OSZTRÁK–MAGYAR SZAKÉRTŐI
BIZOTTSÁGI KONFERENCIA A LENGYEL
VÁMPOLITIKA KÉRDÉSÉRŐL
(1916. AUGUSZTUS 29 – SZEPTEMBER 1.)**

**GERMAN–AUSTRO–HUNGARIAN
CONFERENCE OF SPECIALIST COMMISSION
ON THE ISSUE OF THE CUSTOMS POLICY
(29. AUGUST – 1. SEPTEMBER 1916)**

ABSTRACT

In my paper I present the discussion between the German Empire and the Austro–Hungarian Monarchy on how to develop the economic system in the Polish Kingdom after they have won the war against the Entente. The Central Powers had occupied in August 1915 the whole territory of what was formerly known as Russian–Poland, which they divided it into a German and an Austro–Hungarian territory where they set up two General–Military–Governments: the German zone with the capital of Warsaw, and the Austrian zone with the centre in Lublin. The two great powers were rivals on the Polish issue throughout the war. At the high summer of 1916 – because of the catastrophic defeat suffered from the Russian army – Germany had taken the initiative over the Danube Monarchy in this rivalisation. As the more powerful partner it vindicated for itself the right to say what kind of customs system must be arranged in Poland. The Germans wanted Poland to be drawn into the German customs system. The representative and leader of the Austro–Hungarian delegation, Kajetán Mérey upheld the case for an independent Polish customs system. The conference would end without any result.

Kulcsszavak: Orosz–Lengyelország, vámpolitika, politikai rivalizálás a központi hatalmak között, önálló lengyel vámrendszer

Keynotes: Russian-Poland, customs policy, political rivalisation between the central powers, independent polish customs system

Bevezetés

1916 nyarán a Nagy Háború kritikus szakaszához érkezett. A júniusban megindult Bruszilov-féle támadás katonai és politikai válságot idézett elő Németországban, de főleg Ausztria–Magyarországon. A Monarchia hadserege katasztrofális vereséget szenvedett, az emberveszteség elesettekben, sebesültekben és foglyokban egyes vélemények szerint jóval meghaladta a másfél milliót. Ebből az óriási számból csak a hadifoglyok tettek ki 600 ezret.¹ Bruszilov győzelme, amely sajátos taktikájának volt köszönhető², arra kényszerítette a központi hatalmakat, hogy átgondolják katonai és politikai stratégiáikat. A német–osztrák–magyar viszony 1916. április 16-a óta nem volt jó. A kapcsolatra a rivalizálás nyomta rá a bélyegét. A német kancellár, Bethmann Hollweg a lengyel ügy kapcsán Berlinben összehívott tárgyaláson – a korábbi két háborús év német politikájával szöges ellentétben – közölte Burián Istvánnal, a Monarchia közös külügyminiszterével, hogy a Monarchiának nincs helye Lengyelországban egy győztes háborút követően. Németország katonai, politikai és gazdasági befolyását mindenképpen ki akarja terjeszteni a teljes Lengyel Királyságra, más néven Orosz-Lengyelországra, amit a két birodalom csapatai még 1915 augusztusában foglaltak el véglegesen. Burián halálosan megsértődött. A sértődöttség 1916 egész nyarán át tartott. A diplomáciai érintkezésekben Burián végig kitartott korábbi álláspontja mellett: Lengyelország közös szerzemény, amit közösen foglaltak el, ott a befolyás is kondominium formájában érvényesül, ahogy azt a szárazföldi hadviselésről szóló Hágai Jegyzőkönyv kimondja.

Közben azonban két nagyon fontos fejlemény változtatta meg a két szövetséges közötti viszonyt. Az egyik a német politika expanzívvá válása. Mind Németországban, mind a német szövetségesi táborban egyre népszerűbbé vált Friedrich Naumann úgynevezett Kelet-Európa-terve.³ A másik pedig a hadászati szükségszerűség, amelyet az 1916-os év katonai kudarcai hoztak felszínre. Az első esetben Burián nehezen értette meg, hogy a németek egy új, német vezetésű Kelet-Európát akarnak, amelyben a jövő Lengyelországa kulcsszerepet játszik, mint német csatlósállam, s a német gazdaság integráns része. A német „Pufferstaat”, az „ütköző-állam” ennek a háború során világhatalmi nézetrendszerre fejlődő tervnek lett a része. A másik fejleményt az jelentette, hogy a mind a német mind a k. u. k. katonai gondolkodásban nagy változás következett be – a *kényszer* hatása alatt. Akkor még szó sem volt arról, hogy a központi hatalmak olyan katasztrofális vereséget szenvednek, ami a Monarchia szétdarabolásához vezetett volna⁴, de az tény, hogy Conrad vezérkari főnök 1916 júliusában az idegösszeroppanás határára jutott. Egy részleges felbomlást vizionált, de legalábbis a dualizmus megszüntetését. A nagy emberveszteségek – nemcsak a keleti fronton, hanem a belga és a francia frontokon

is – arra a meggyőződésre bírták a katonai és politikai vezetésben egyre nagyobb súlyra szert tett Hindenburgot és Ludendorffot, hogy a hiányzó emberanyagot pótolja. Az 1894-től 1896-ig született német korosztályok létszáma katasztrofálisan megcsappant, míg szinte magától kínálkozott az a lehetőség, hogy az elfoglalt lengyel területek férőkapacitását igénybe vegye a két hadsereg a háború megnyerésére. Ebben a tervben a két német katonai vezető partnerre talált Franz Conrad von Hötzendorff osztrák–magyar vezérkari főnökben, aki a másik kettőhöz képest még inkább szorult helyzetben volt (a nagy vereségért 1916 nyarán őt is hibáztatták). Burián azonban nem tárgyalt, a Monarchia jogait követelve Lengyelországban tovább duzzogott. Megnyerése a katonai lobbik és a német császár, illetve a német kancellár, Bethmann Hollweg szövetkeztek.

Burián ekkora nyomás alatt fokozatosan beadta a derekát, s hajlandónak mutatkozott ismét tárgyalóasztalhoz ülni Bethmann Hollweggel Bécsben a Ballhausplatzon. A tárgyalások augusztus 11-én folytak, s bár Burián itt sem tárgyalt, mégis meg tudtak egyezni két fontos dologban: az egyik a jövő lengyel hadseregének felállítása osztrák–magyar és német koprodukcióban, a másik pedig annak a döntésnek a meghozatala, hogy mi legyen a lengyel gazdaság sorsa a – remények szerint – győztes háborút követően.⁵ A két politikus azonban kevésnek érezte saját maga illetékességét ahhoz, hogy ezekben a „szakkérdésekben” ők maguk döntsenek, ezért született egy határozat, amelynek értelmében a hadsereg és a gazdaság kérdését két „szakértői bizottság” fogja rövid határidőn belül megtárgyalni, egy katonai és egy vámpolitikai

A német álláspont

A vámpolitikai bizottság augusztus 29-től szeptember 2-ig két fő kérdésben tartotta meg német és osztrák–magyar szakértők részvételével az ülést. A vendéglátó, a Birodalmi Belügyi Hivatal⁶ az ügy természetéből adódóan főleg közgazdász szakértőket kért fel a delegációba. Két alapvetően különböző érdeket kellett összhangba hozni: a lengyel vámterület Németországhoz csatolását, s azt, hogy Lengyelország legyen önálló vámterület. Az előbb a németeknek állt érdekében, Ausztria–Magyarországnak pedig az önálló lengyel vámterület.⁷ Augusztus 16-án a vámügy a Közös Minisztertanács elé került. Érdemes visszaidéznünk a tanács állásfoglalását: Lengyelország bekebelezése a német vámrendszerbe kedvezőtlenebb, mint egy önálló lengyel vámrendszer. „Már a lengyelek érdekében is az önálló lengyel vámterület álláspontját kell képviselnünk, s mindenképpen ügynünk kell arra, hogy Ausztria–Magyarország állása Lengyelországban a Német Birodalommal szemben *ne ad inferiorem*, alávett, alsóbb értékű legyen. Különben ebből a galíciai lengyelekre nézve a császári–királyi osztrák kormánynak a legnagyobb nehézségei támadhatnak.” Az osztrák–magyar delegációnak Mérey Kajetánnal az élen ezt az álláspontot kellett érvényre juttatni.

Karl Helfferich belügyi államtitkár⁸, aki az elnöki funkciót töltötte be, a német álláspont előnyeivel kezdte az ülést. Hangsúlyozta, hogy az orosz gazdaság testéből kiszakított Lengyelország gazdaságilag csak úgy tud regenerálódni, ha az egy erős gazdaságba integrálódik. Hangsúlyozta továbbá, hogy Németország szerepvállalása a lengyel gazdaság szanálásában nem önérték, csupán azt a célt szolgálja, hogy mindhárom félnek „jó legyen”, a három állam közül mindegyiknek, de különösen a lengyeleknek „életérdek” ez a megoldás.⁹ Helfferich védekezésül csak annyit bocsátott előre, hogy ez a szerep, amit most a német delegáció elvállal, nem biztos, hogy a birodalom érdekeit szolgálja, hiszen Lengyelország iparilag esetleg a német gazdaság riválisává is válhat. Lengyelország mindenhez hozzájuthat, amittől kiválása során Oroszországban elvesztett. Danzig (!) például Lengyelország természetes kikötője, amely az élénk kereskedelmet biztosíthatja.

Ezzel szemben egy önálló lengyel vámterület különösen a lengyel iparnak okozhat károkat. A lengyel népgazdaság – egyedül – esetleg rosszul teljesít majd, legyengül, s ismét az oroszokhoz való csatlakozással próbálkozik majd, amelynek politikailag beláthatatlan következményei lennének. Ezt a veszélyt egyedül az tudja elhárítani, ha a lengyel gazdaság a német gazdaságot választja. Mert a lengyel emberek elégedetlenek lesznek, ha rosszul megy a soruk, s ettől a veszélytől csak a Német Birodalom tudja őket megvédeni.¹⁰ Ha Ausztria–Magyarországnak is kára származna a lengyel gazdaság orosz orientációjából (elsősorban politikailag), az kihatna a két hatalom hagyományos barátságára is. Ha pedig a két nagyhatalom gazdasági kapcsolatai jók, abból a lengyelek is profitálnak.

Az osztrák–magyar álláspont

A tárgyaláson az osztrák–magyar delegációt vezető Mérey Kajetán¹¹ vette át a szót, s kijelentette, hogy a Monarchiának minden szempontból az a jó, ha Lengyelország a *tényleges* önállóság birtokába jut. Hiszen nincs olyan kicsiny állam, amelynek az önálló vámpolitika ne sikerült volna. Miért ne lenne ez sikeres a nagy belső piaccal megáldott Lengyelországban? Mérey ellentmondott Helfferichnek abban, hogy Lengyelország boldogulása egyedül csak német segítséggel képzelhető el, hiszen Lengyelország fix szempontok alapján mindig is élénk kereskedelmi kapcsolatban állt Németországgal is, s ha megvalósul az önálló vámterület, akkor ezek a régi szempontok újra érvényre jutnak. Mérey az önállóság hangoztatásával nagyon találékonyan elvezette a tárgyalás fonalát a politika területére. Lengyel önállóság – politikai szükségszerűség. A két fogalom összekötésével a német álláspont már az elején romokban hevert, hiszen a lengyel önállóság volt az, amely a Pufferstaat, az „ütközőállam” szempontjaival a leginkább ellenkezett.

Milyen visszahatása lehet a Németországhoz való kapcsolásnak a német gazdaságra? – tette fel a kérdést Mérey. Mindenképpen ki kell venni s kérdést a konferencia programjából, más irányt kell vennie: Lengyelország gazdasága Németországnak előnyöket biztosít, a Monarchiának nem – bár az osztrák–magyar delegációval

nem a féltékenység és az irigység mondatja ezt – következtetett tovább Mérey –; egyetlen pont Helfferich expozéjában az, hogy Lengyelország kiválása az orosz rendszerből mindenképpen nehézségeket fog okozni az országnak. Az osztrák–magyar álláspont lényege éppen az, hogy kiutat mutat ebből a csapdából. Helfferich máshogy látta, s német előnyökben gondolkodott. Mérey közölte, hogy az 1867-es kiegyezés óta fennálló törvények alapján a vámügyi rendelkezés sem képzelhető el másként, minthogy a két szövetséges hatalom a paritás alapján vesz részt mindenben, ami Lengyelországban történik. Minden preferencia Németország és Lengyelország között, valamint a Monarchia és Lengyelország között automatikusan preferenciát jelent Németország és a Monarchia között is (magyarul: itt sem kerülhet előnybe Németország). Mérey magyarként – bár a „Gesamtmonarchie” érdekeit képviselte – a dualizmust, általa a Monarchia nagyhatalmi státuszát védelmezte.¹² Az azt negligálni akaró Németországgal szemben.

A lengyel gazdaság gyengesége és a német protekció

A konferencia folyamatában ekkor kerültek előtérbe a közgazdasági szakértők, s vita a részletkérdések felé fordult. Dr. Richter, üzemgazdász, helyettes belügyi államtitkára¹³ is máshogy látta a lengyel önállóságot. Amennyiben Lengyelország a maga lábára állni kényszerül, az súlyos fiaskóhoz vezet. Életképtelen lesz a gazdasága. Az osztrák–magyar felvetés nem állja meg a helyét, hiszen azok a kis államok, amelyek eredményes vámpolitikát folytatnak, hosszú történelmi fejlődés eredményeként teszik ezt, Lengyelország önálló állami létéből viszont kimaradt 121 év, kiragadták egy összefüggésből (akármilyen volt is az), s emiatt nem lesz képes újra lábra állni. Richter így folytatta: a mezőgazdasági termények tekintetében, mint a burgonya, vagy a szeszfélek Lengyelország önellátó, sőt exportképes is lehet, feltéve – s ez volt a német logika szerint a fő buktató – ha lesz valaki, aki felveszi ezeket a terményeket. Richter hangsúlyozta, hogy erre a befogadásra a leginkább a német gazdaság alkalmas.¹⁴ Sokkal kényesebb a lengyel textilipar helyzete, amelynek belföldön nincs felvevőpiaca. Az eddigiekben az orosz piac mindent felvett, de ha nincs egy erre alkalmas másik, akkor ez csak elmélyíti az életképtelenséget. Richter logikája nem volt minden alap nélküli: ha a lengyel vámhatár lezárul, annak az a következménye, hogy az export lelassul, a lengyelek kénytelenek lesznek tengerentúli szállításokkal próbálkozni, s ezek sikertelenek lesznek, akkor ismét csak nem marad más hátra, mint az integráció az orosz piacon belül a maga nem kívánatos politikai következményeivel együtt.

A belső pénzpiac nehezen fog lábra állni – folytatta Richter államtitkár. Nem tudja kitermelni a forrásokat a hadserege, az infrastruktúrája számára. A közvetlen adókból nem lehet az egész adórendszert működtetni, nem lehet az országot és annak népét magasabb szinten ellátni. A közvetett adók megemlése pedig általános elégedetlenséget fog okozni. Nem fog tudni a jövőbeni lengyel kormány más-hoz nyúlni, mint a behozatali vámbevételekhez, de ha azokat túl magasra emeli,

akkor elzárja magát a külföldtől. Ezzel szemben, ha az ország Németországgal áll vámunióban, akkor az elégséges vámkvótát fog neki kialakítani, amely biztosítani fogja Lengyelország pénzügyi vitalitását.¹⁵ Mérey ezekkel az érvekkel szemben csak azt tudta felhozni, hogy a lengyelek politikailag és katonailag korlátozások esetében is tudják majd működtetni az államot, miközben előnyös gazdasági szerződések révén meg tudnak élni szuverenitásuk korlátozása nélkül is.

A „két önállóság” német elmélete. A kereskedelmi szerződések ellenőrzése

Augusztus 30-a, a konferencia második napja továbbra is a német „agymosás” jegyében telt el, az osztrák–magyar delegáció védekező, de szellemes visszavágásaitól kísérvé. Richter – a második tárgyalási napon elnök – Mérey kereskedelmiszerződés-kötési elméletét támadta meg. Lengyelország vámpolitikai szabadon futása magát a lengyel társadalmat sem elégítené ki, hiszen a kifelé érvényben lévő önállóság befelé a korlátozások érzését keltene. Mert a belső ügyekben *két önállóság* létezne: egy valódi- és egy látszatönállóság. A kereskedelmi szerződések ügyében – hiába önálló a gazdaságpolitika formálisan – két olyan erős gazdaság közé szorulva, mint a német és az osztrák–magyar, mégis mindenképpen hozzájuk kellene igazodni. Richter megfogalmazása túl áttételesre, ködösre sikerült – a történész nem gondolhat másra, mint arra, hogy gazdaság szereplői szemében ez a dualitás disszonáns érzések melegágya lehet. Lépten-nyomon érezniük kellene a központi hatalmak figyelő tekintetét.¹⁶ Richter okfejtése annyira ellentmondásosra sikerült, hogy Burián egy jókora kérdőjellel széljegyzetelte Mérey Kajetán feljegyzését. Amire természetesen azt is lehetett volna mondani, hogy egy német vámunióba bezárt Lengyelország szerződéseinek megkötésénél a német ellenőrzésnek még inkább ki lenne téve. Nagyobb lenne a szolgaság, s a gazdaság szereplőinek haragja még harsogóbb lenne a szervilizmus olyan fokát érezve, ami Németországtól ered.

De Mérey ezt nem mondta. Csupán annyit mondott, hogy az önállóság és az ellenőrzés ellentétpárok, s nem feltétlenül jelent ellenőrzést a központi hatalmak részéről. Majd azt is hozzátette, hogy az augusztus 11-i bécsi találkozón Bethmann Hollweggel sem ebben egyeztek meg. Az azonban szükséges lenne, hogy a jövőben Lengyelországnak képviselői leüljenek a központi hatalmak gazdaságpolitikusaival, s megállapodás születne a lengyel gazdaságpolitika játéktéréről. Ez lenne a megoldás, nem pedig az, hogy minden egyes szerződés megkötésénél ki kellene kérni a két hatalom hozzájárulását. (Hozzá kell tenni utólag, hogy Mérey sem értett egyet azzal, hogy a lengyelek a jövőben teljesen szabadon, „nyakló nélkül” kössenek szerződéseket. Sőt: a lengyeleket *fait accompli* elé kellene állítani azzal, hogy a gazdaságpolitika teljes konstrukcióját a német és az osztrák–magyar politikuson alakítják ki, ezt *in medias res* közlik a lengyel kormányzattal, aztán ezt követően minden megy a maga útján.)

Az „átmeneti gazdaság” német gondolata

S ekkor Richter elővezetett egy – utólag megítélve – kivihetetlen ötletet, az úgynevezett *átmeneti gazdaság* ötletét. Miért is gondoltak a németek egy ilyen megoldásra, utólag nehezen megválaszolható kérdés. Hacsak azért nem, hogy a tárgyalópartnereiket „elaltassák”? Az átmenetet az jelentette volna, hogy egy ideig (!) a lengyel textilipar feleslegét az orosz belső piac vesz fel, aztán, amikor a lengyel ipar felerősödik, a lengyelek más utakra lépnek. Addig, amíg ez az átmenet lejátszódik Varsóban egy „átmeneti rezsimet” kellene felállítani. Mérey: „Ennél a pontnál azt válaszoltam, hogy, amennyiben egy ilyen átmeneti kormány mind a lengyelek, mind Oroszország számára gazdaságilag kívánatos is lenne, Oroszország azt valószínűleg mégis elutasítaná, mert nincs oka arra, hogy Lengyelország számára ezt az új állapotot kellemessé tegye, s hogy megkönnyítse az átmenetet.”¹⁷

A konferencia – miután látta a német delegáció, hogy az általánosságokkal nem megy semmire – átfordult statisztikai elemzésekbe. Következett von Schönebeck német titkos kormányfőtanácsos, közgazdász. Lengyel túltermelés: ha le van zárva a lengyel vámhatár, az áruk a lengyelek nyakán maradnak. Statisztika: a lengyel gabonafejadag 200 kilogramm, miközben a német 170 és 200 kilogramm között mozog. Lengyelország tehát agrárexport ország, s nyugodt békekörülmények között még inkább rá lesz utalva arra, hogy exportáljon. Még inkább export-kiszolgáltató az ipar, hiszen a termékek 80–85%-a külföldön talál gazdára.¹⁸ Ebből az önálló vámterület esetében nehézségek támadnak; az orosz vámtételek nagyon magasak, teljesen ki van zárva az ottani értékesítés. De a központi hatalmak esetében is magas a vámkorlát. Ergo: nincs értelme az önálló lengyel vámterületnek.

Miért passzív a lengyel kiviteli mérleg?

Másnap, augusztus 31-én a berlini főkonzul, Joannovics kezdte a felszólalások sorát. Nyilvánvaló volt, hogy statisztikával szemben statisztikával kell válaszolni. Az ellenindoklás pedig nem lehetett más, mint annak bizonyítása, hogy Lengyelország a maga mezőgazdasági és ipari túltermelésével is meg tudja állni a helyét az önálló vámrendszeren belül is. Joannovics a legaktuálisabb forrásra hivatkozott, amely a „Lengyel Királyság kereskedelmi mérlege” címet viselte. Varsóban adta ki a Lengyelország Gyárosainak Egyesülete feltehetően közvetlenül a háború előtt. Az adatok az akkori helyzetből kiindulva naprakészen bizonyították, hogy Lengyelország mezőgazdasági termékeinek kereskedelmi mérlege több, mint 60 millió rubeles passzivitást mutat. Összességében minden: szántóföldi termelés, kertművelés, állattenyésztés és az ezeket körülvevő feldolgozóipar. Csak a gabona 11.7 rubel, a liszttermékek 19.2 rubel passzívumot mutatnak, tehát azt mutatják, hogy ez a mennyiség az ország fogyasztásának kielégítésére sem elég. Mindezek a hiányok csak úgy lennének eltüntethetők, ha az ország átfogó agrárreformokon esne át. A reformok végrehajtásának a szociális és a nemzeti struktúra „delikát oldalait”

kellene átfognia, tehát nem lenne elég, ha csupán a *föld terméshozamának növelésére* történnének kísérletek. Joannovics végső summázatában annak adott hangot, hogy pontosan a *német állampolitika módszerei* nem alkalmasak arra, hogy ezeket a reformokat végrehajtsa, ezekhez egy *önálló lengyel kormány* kell. S ezzel az elemzéssel a főkonzul ki is jelölte az osztrák–magyar lengyelpolitika vámpolitikai irányának sakköveit.

Mit lehetett még ehhez hozzátenni? Ha valaki elszakad a pusztá realitás talajáról, s a legszélesebb összefüggésekben tudja szemlélni egy ország gazdaságpolitikáját, annak mindenképpen előnye van azokkal szemben, akik vagy nem látják, vagy látni sem akarják azt. Aztán ott volt még a kereskedelmi mérleg hiánya ipari termékekben. A statisztika szerint a lengyel kereskedelmi mérleg ipari termékekben 180 millió hiányt mutat, a pótlás, mintegy 1/3 részben Oroszországból (!) érkezik, a másik 2/3 más külföldi országokból. Lehet-e ezt a hiányt pótolnia a háború befejezése után Lengyelországban, amikor mindenki a nyersanyagokra fog vadászni? A legkevésbé abban az esetben, ha az ország a német vámterület része lesz, mivel Németország minden erővel arra fog törekedni, hogy a saját nyersanyagszükségletét elégítse ki. A késztermékek területén sem volt jobb a helyzet. Mert igaz, hogy 176 millió többletet tudott felmutatni ez az ágazat, de ez kizárólag az egykori orosz exportból származott. Minden más késztermék-ágazat negatív. Az orosz behozatal pedig elérte a 135.4 millió rubelt, ebből 70 millió gyapjúszővés termékeiből jött. Mindezeket a termékeket Németország hozná be az országba, ahelyett, hogy Lengyelország vinne ki termékeket máshová. Tehát előny származna a vámunióból Németországnak, s hátránya Lengyelországnak.

A lengyel áruforgalom északi orientációja

Sajátos módon a német küldötteknek fogalmuk sem volt arról, hogy egy ilyen statisztikai kimutatás létezik – jelenti Mérey. Helyette, amikor átvették a szót, az adatok megbízhatatlanságát kezdték el firtatni. Újra hozták a saját statisztikai számaikat, s mindenki tudta, hogy a játék az ő előnyeikre megy ki: amit az oroszok haszonban elvesztettek Lengyelországban, azt ők akarják birtokolni. Elzász-Lotaringiát említették például, ahol hasonló átmeneti rezsimet terveztek a franciákkal: egy rövid periódus zajlik le, amíg a tartomány fejlődik, majd átkerül a német vámunióba, ahol felvirágzik. Mindennek a tervnek a cáfolatát a magyar Kereskedelmi Minisztérium államtitkára, von Lers adta azzal a megállapításával, hogy Elzász-Lotaringia példája nem alkalmazható Lengyelországra. Elzász privilegizált ipari gócpont, szén- és érclelőhelyek, a Rajna közelsége – sokkal jobb lehetőségei vannak, mint Lengyelországnak. Azonkívül Németország, mint értékesítési terület egészen más, mint Oroszország, az orosz felvevőpiacot sosem tudja pótolni. Von Lers még egy messze előremutató megjegyzést tett a lengyelek „kezelésére”, korlátozására vonatkozóan. Mégpedig azzal kapcsolatban, hogy a lengyel gazdaságot sosem tudja a német politika bezárni, nem biztos, hogy nyugat felé fordul, mert az

mindig tenger felé fog orientálódni.¹⁹ Danzig a cél, s a magyar államtitkár is úgy látta, hogy ez „egy jogos kívánság Lengyelország részéről”. Mint ahogy az sem tagadható, hogy Lengyelország német pártfogás nélkül is képes lesz majd fejlődni, kiépíteni közlekedési hálózatát, s magas adóbevételeket kasszírozni.²⁰ Richter helyettes államtitkár erre sem tudott egyebet mondani, minthogy a lengyel törekvés Danzig felé, amennyiben Lengyelország önálló gazdasági teret alkot, sokkal élénkebb lenne, s ez Németország szempontjából nem kívánatos. (A sorokból így az olvasható ki, hogy a vámunió egyúttal Danzig védelmét is jelentené a lengyelekkel szemben.) Dr. Riedl, az osztrák Kereskedelmi Minisztérium osztályfőnöke kifogásolta, hogy a németek a gyapotkereskedelem ellenében köztes vámokat akarnak bevezetni. Saját maguk ellen cselekszenek, mert ezek a vámok konkurenciát teremtenek.

Közben a bokros teendőinek elvégzése után visszaérkező Helfferich megjegyezte, hogy ezek a vámok csak átmenetiek, bizonyos átmeneti idő után leépítik ezeket. A zárás előjátékaként Mérey summázta a tanulságokat, amelyek egy irányba mutattak: a német vámterületbe kerülés a lengyel gazdaság szempontjából egészségtelen lenne. Három kategóriát állított fel. Az egyik csoportba azok az iparágak tartoztak, amelyek az orosz vámpolitika védelmét élvezve fejlődtek ki. Ezek az iparágak sorvadásra vannak ítélve, mert nem tudtak gyökeret eresztetni a hazai talajba. Másodszor: vannak iparágak, amelyek bár hazai talon állnak, de fejlődésük természetellenesen túlhajtottan ment végbe; ezek főleg az orosz felvevőpiacon fejlődtek, rá voltak utalva az orosz fogyasztókra. Miután kiváltak Oroszországból, károsodnak ugyan, de fennmaradnak. A harmadik csoportba azok tartoznak, amelyek a lengyel talajon fejlődhetek volna, de éppen az első két csoport fejlődése korlátozta őket. Ezeknek a fejlődése, *fejlesztése* kívánatos.

A probléma megoldásának elhalasztása

A konferencia végül is nem intézett el semmit, határozatot sem hoztak. Helfferich és a többi delegációtag még a végén is, a zárszóban is az elzász-lotaringiai 1871 utáni állapotokat emlegette, az akkori átmeneti kormányt, az „időlegesen korlátozott köztes vámokat”, amelyeket majd leépítenek bizonyos átmeneti időszak után. Amiről a konferencia során kiderült, hogy rossz elképzelés, mivel az akkori francia állapotokat nem lehet összehasonlítani az 1916-os orosz állapotokkal. Helfferich zárszavában kijelentette, hogy a téma még nem „spruchreif”, azaz „megbeszélésre még nem érdemes”. Majd akkor tárgyalunk róla – mondta –, ha a gazdasági kapcsolatok Németország és a Dunai Monarchia között tisztábban lesznek láthatók. Mérey sem tudott mást mondani, minthogy elismerte az eredménytelenséget, s kijelentette, hogy [...] osztrák–magyar részről a döntést a Lengyelországot érintő gazdasági kérdésekről is csak politikai szempontok alapján lehet meghozni.²¹ A politika viszont átmeneti harmonikus állapot után ismét ellentmondásokkal telítődött Németország és a Monarchia között. A következő hónapok dip-

lomáciáját a „szövetség és rivalizálás” fogalompár jellemzi a legjobban, ahogy azt Heinz Lemke 1917 februárjáig az egész lengyelkérdést részleteiben végigtárgyaló munkájának címe is mondja.²²

JEGYZETEK / NOTES

1. Kecskeméti J.: Taktikai újításnak köszönhetette sikerét Bruszilov. In: <https://honvedelem.hu/cikk/taktikai-ujitasnak-koszonhetette-sikeret-bruszilov/>. Letöltés: 2019. december 8.
2. Uo., ill. Aggházy K., Stefán V.; [ill. Jámor Tibor] (1934): A világháború 1914–1918. Országos Közművelődési Tanács, Vác. 218.
3. Naumann, F. (1916): Mitteleuropa. Berlin, Druck u. Verlag von Georg Reimer.
4. Ez 1918-ban konkrét tényyé vált. Gulyás L.–Szávai, F.: Wilson elnök szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzásáról szóló geopolitikai döntés megszületésében. In: Geopolitikai Szemle I. évfolyam 2019/1. „Wilson június 26-án válaszolt külügyminiszterének, az alábbi módon: »Egyetértek Önnel abban, hogy nem tarthatjuk tovább tiszteletben a mesterséges Osztrák Birodalom integritását. Kétlem, hogy Magyarország bármivel is szervezesebb egységet alkotó része volna, mint Csehország«”. 173. old. Lásd még Gulyás László–Szávai Ferenc (2018): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old.
5. HHStA. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 (12–14). Nr. 12. Verhandlungen über die Zukunft Polens (II. Teil). Die Delegiertenbesprechungen in Berlin betreffend die zollpolitische Stellung Polens.
6. Reichsamt des Innern.
7. A Monarchia egy a 19. századból átnyúló terv, az ausztrapolonista megoldás megvalósításán dolgozott a háború mind a négy évében. Az önálló lengyel vámterület az osztrák–lengyel terv gazdasági vetületének tekintendő. Lásd többek között: Tefner Z.: István Burián and the Settling of the Polish Issue during the First World War. In: Prague Papers on History of International Relations 2016/2. 82–103. old.; Tefner, Z.: Háborús szövetség és vetélkedés. Ahogy a lengyelkérdést az Osztrák–Magyar Monarchia néhány jelentős politikusa látta (1914–1918). In: Közép-Európai Közlemények, XI. évfolyam 1. szám, 2018/1. No. 40. 75–95. old.
8. Helfferich, Karl (1872–1924): német közgazdász, politikus. Jogi és közgazdasági tanulmányainak befejezése után a Német Gyarmatügyi Irodánál helyezkedett el 1901-ben. Ismert pénzügyi szakértőként 1906-ban kinevezték a Bagdadi Vasúti Társaság igazgatójának, majd a berlini Deutsche Bank élére került. Az első világháború során pénzügyi államtitkárnak, belügyi államtitkár, alkancellár. A háborúhoz szükséges pénzügyi összegeket kölcsönökből és nem adóztatásból fedezte, ez azonban növelte az inflációt. Főként a katonai vezetők elképzeléseit támogatta, többek között a korlátlan tengeralttjáró háborút.
9. HHStA. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 (12–14). Nr. 12. Verhandlungen über die Zukunft Polens (II. Teil). Die Delegiertenbesprechungen in Berlin betreffend die zollpolitische Stellung Polens.

10. Uo.
11. Mérey Kajetán von kapos-mére (1861–1931): osztrák–magyar diplomata. 1884-ben került a Monarchia külügyi szolgálatába. Állomáshelyei: Belgrád, Bukarest, Párizs, Konstantinápoly. 1895-ben a Ballhausplatzon az elnöki osztály vezetője. 1907-ben a Monarchia első meghatalmazottja a 2. hágai békekonferencián. 1910-től vatikáni nagykövet. 1915-ben megbízzák a békétárgyalások előkészítésével. Abreszt-litovszki fegyverszünet aláírója és a békedelegáció vezetője.
12. Ress I. (2016): Das Königreich Ungarn im Ersten Weltkrieg. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. Teilband 1/2: Vom Vielvölkerstaat Österreich–Ungarn zum neuen Europa der Nationalstaaten. Hrsg.: Rumpler, H. Redaktion: Schmied-Kowarzik, A. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1123–1139. old.
13. Helfferich időleges távolléte alatt ő vezette a tanácskozást.
14. HHStA. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 (12–14). Nr. 12. Verhandlungen über die Zukunft Polens (II. Teil). Die Delegiertenbesprechungen in Berlin betreffend die zollpolitische Stellung Polens. „In dieser Beziehung biete Deutschland ein sehr erwünschtes Débouché.”
15. Felszólalása végén Richter megígérte Méreynek – a németek hasonló ígéretekre a háború során mindig kínosan vigyáztak –, hogy részesedést biztosít a német kormányzat a Monarchiának lengyelországi exportigényeinek kielégítésére.
16. HHStA. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 (12–14). Nr. 12. Verhandlungen über die Zukunft Polens (II. Teil). Die Delegiertenbesprechungen in Berlin betreffend die zollpolitische Stellung Polens. „Dem Gefühle der Nicht-Abhängigkeit entspreche eine Zollunion besser, als eine rein formelle Selbständigkeit, bei welcher die tatsächliche Abhängigkeit von den Zentralmächten den Polen auf Schritt und Tritt fühlbar werden müßte.”
17. Uo.
18. Valóságban a statisztikai adatok garmadája hangzott el von Schönebeck hozzászólásában, ezeket Mérey a mellőzte beszámolójában.
19. HHStA. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 (12–14). Nr. 12. Verhandlungen über die Zukunft Polens (II. Teil). Die Delegiertenbesprechungen in Berlin betreffend die zollpolitische Stellung Polens. „Polen werde auch ohne den Anschluß an Deutschland nach dem Meere (Danzig) gravitieren und es sei wohl als berechtigter Wunsch anzusehen.”
20. Uo. „Auch die finanzielle Entwicklung Polens dürfte ihm gestatten, trotz der deutschen Einwendungen, seine Verkehrswege auszubauen und zu erhöhten Steuereinnahmen zu gelangen.”
21. Uo.
22. Lemke, H. (1977): Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im ersten Weltkrieg (bis zur Februarrevolution). Hermann Böhlau Nachf., Wien–Köln–Graz.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Aggházy K., Stefán V.; [ill. Jámboor Tibor] (1934): A világháború 1914–1918. Országos Közművelődési Tanács, Vác.
- Gulyás László–Szávai Ferenc (2018): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old.
- Gulyás L.–Szávai, Ferenc (2019): Wilson elnök szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzásáról szóló geopolitikai döntés megszületésében. In: Geopolitikai Szemle I. évfolyam 2019/1. szám 165–176. old.
- Kecskeméti János: Taktikai újításnak köszönhetette sikerét Bruszilov. In: <https://honvedelem.hu/cikk/taktikai-ujitasnak-koszonhetette-sikeret-bruszilov/>. Letöltés: 2019. december 8.
- Lemke, H. (1977): Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im ersten Weltkrieg (bis zur Februarrevolution). Hermann Böhlau Nachf., Wien–Köln–Graz.
- Naumann, F.(1916): Mitteleuropa. Berlin, Druck u. Verlag von Georg Reimer.
- Ress I. (2016): Das Königreich Ungarn im Ersten Weltkrieg. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. Teilband 1/2: Vom Vielvölkerstaat Österreich–Ungarn zum neuen Europa der Nationalstaaten. Hrsg.: Rumpler, H.. Redaktion: Schmied-Kowarzik, A. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Tefner Zoltán (2016): István Burián and the Settling of the Polish Issue during the First World War. In: Prague Papers on History of International Relations 2016/2.
- Tefner, Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés. Ahogy a lengyelkérdést az Osztrák–Magyar Monarchia néhány jelentős politikusa látta (1914–1918). In: Közép-Európai Közlemények, XI. évfolyam 1. szám, 2018/1. No. 40.

Felhasznált forrás:

- Haus- Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Wien. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 (12–14). Nr. 12. Verhandlungen über die Zukunft Polens (II. Teil). Die Delegiertenbesprechungen in Berlin betreffend die zollpolitische Stellung Polens.

VIZI László Tamás
főiskolai tanár, rektorhelyettes
Kodolányi János Egyetem, Orosháza

College Professor, General Vice Rector
Kodolányi János University, Orosháza, Hungary
email: lvizi@kodolanyi.hu

tudományos főigazgató-helyettes
Magyarságkutató Intézet, Budapest

Deputy Director General for Science
Institute of Hungarian Research, Budapest, Hungary
email: vizi.laszlo.tamas@mki.gov.hu

ÖT HÓNAP A NÉPJÓLÉTI MINISZTERIUM ÉLÉN.
BATTHYÁNY TIVADAR MINISZTERSEGE
(1917. AUGUSZTUS 18.–1918. JANUÁR 25.)

FIVE MONTHS LEADING THE MINISTRY OF WELFARE.
THE MINISTERSHIP OF TIVADAR BATTHYÁNY
(18th AUGUST 1917–25th JANUARY 1918)

ABSTRACT

King Charles IV appointed Tivadar Batthyány, who was 59 and politician of the Independence and 48 (Károlyi) Party, two times Minister Without Portfolio in 1917 within 5 days. First, in the government of Earl Móric Esterházy, later in Wekerle Sándor's. In both governments, he was commissioned to attend social issues. Batthyány immediately started to organise welfare and labour under a ministry and to create the framework of human, material and financial resources. He planned and prepared the necessary amendments and began to set out the detailed rules connected to the operation of the ministry. According to his plans, the whole public healthcare, mother and child support, protection of female labour, public charity, labour exchange, occupational safety, issues of agricultural and industrial workers and estate servants, housing, disabled veteran care, child welfare, orphans, illegitimate children would have been ordered under the authority of the

Ministry of Welfare. Only a few of these grandiose plans were accomplished. They were rejected by the parliamentary majority or failed due to the indifference and political manoeuvres of Prime Minister Sándor Wekerle. Thus, the majority of these social initiatives failed. There was success only on the field of public supply due to the organisation of wartime kitchens and public supply programmes which were vital during wartime. The governmental crisis in January 1918 resulted in the abdication of Batthyány. In the political transition he did not get any role. Therefore, the extensive, coherent socio-political and institutional attempt in the last years of WW I to solve the cumulating social problems failed.

Keywords: Tivadar Batthyány, ministry of welfare, social initiatives, public healthcare, housing, disabled veteran care, wartime kitchen, public sustenance, social-political reforms

Batthyány Tivadar népjóléti kormányzati tervei és törekvései

Az 1917 nyarán 59. életévében járó, akkor éppen a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Pártban politizáló Batthyány Tivadar grófot¹ az a nem mindennapi megtsítettetés érte, hogy öt napon belül kétszer is tárca nélküli miniszterre nevezte ki az uralkodó, IV. Károly. Jegyezzük meg gyorsan, hogy nem valami adminisztrációs hiba, vagy malőr történt, hanem előre nem kalkulált miniszterelnök cserére és így kormányváltásra került sor. Esterházy Móric gróf,² aki 1917. június 15-től töltötte be a miniszterelnök posztot, augusztus közepén még kezdeményezte négy tárca nélküli miniszter – köztük Batthyány Tivadar gróf – kinevezését, melyet a király augusztus 18-án jóvá is hagyott,³ majd a két nappal későbbi minisztertanácson váratlanul bejelentette, hogy megromlott egészségügyi állapotára tekintettel kérte felmentését a tisztég alól. Esterházy lemondását Károly elfogadta, s egyúttal az Esterházy-kormány programjának továbbviteli kötelezettsége mellett Wekerle Sándort 1917. augusztus 23-án kinevezte miniszterelnöknek.⁴ A megalakuló, harmadik Wekerle-kormányban Batthyány Tivadar ismételt tárca nélküli miniszteri megbízást kapott.

A tárca nélküli miniszterek ügyköreit – így Batthyány Tivadarét is – az 1917. augusztus 24-i minisztertanács tárgyalta.⁵ A kormány Batthyányt a „szociális jellegű teendők” ellátásával bízta meg, majd úgy határozott, hogy „[...] miniszter úr munka-és hatáskörének tüzetesebb megállapítása, személyzetének a szakminisztériumok létszámából való kirendelése, a hivatalok elhelyezése, számviteli és pénztári szolgálatának ellátása tekintetében a szakminiszter urakkal egyetértőleg konkrét javaslat fog a minisztertanács elé terjesztetni.”⁶

A minisztertanács döntésével meg kívánta teremteni a minisztérium működéséhez szükséges személyi, tárgyi és pénzügyi kereteket. Ennek jogszerű végrehajtása viszont törvénymódosítást igényelt, melynek tényével a miniszterelnök is tisztában volt. Tudta, hogy a népjóléti ügyek miniszterének és a minisztériumnak a hatáskörébe utalandó ügyekről az országgyűlésnek kell határoznia. Ezért az 1917. augusztus 30-i minisztertanácson a témát a tárca nélküli miniszterek hatáskörei-

nek megállapítása kapcsán napirendre is tűzte. Előterjesztésében Wekerle indítványozta, hogy Batthyány Tivadarnak, mint a népjóléti ügyek miniszterének legyen feladata megtervezni és előkészíteni az országgyűlés elé terjesztendő szükséges törvénymódosításokat, valamint kidolgozni a minisztérium működésével kapcsolatos részletes szabályokat.⁷ A minisztertanács elfogadta Wekerle előterjesztését, s egyúttal intézkedett arról, hogy a minisztérium megszervezésével és a felmerülő ügyek intézésével kapcsolatosan – a törvényi lehetőségeket kihasználva – Batthyány mellé két olyan személy kerüljön kinevezésre, akik komoly minisztériumi és szervezési tapasztalattal rendelkeznek. A minisztertanácsi határozat értelmében, Batthyány javaslatára így került a miniszter mellé Dr. Papp Dezső kereskedelemügyi miniszteri osztálytanácsos, a magyar szociálpolitika ismert szakértője, és Medve Miklós miniszteri titkár, aki korábban a király személye körüli minisztériumban is Batthyány munkatársa volt. Batthyány mellé a határozat értelmében még egy fő irodatisztet helyeztek.⁸

A Wekerle-kormány képviselőházi bemutatkozására és a kormányprogram ismertetésére 1917. szeptember 12-én került sor. A miniszterelnök beszéde elején leszögezte, hogy az Esterházy Móric által 1917. június 12-én bemutatott kormányprogramot változatlanul és egészében fenntartja, s azt képviselni fogja. Beszédének elején elődje programjának két leglényegesebb elemét, a választójog reformját és a szociális reformok szükségességét emelte ki. Utóbbival kapcsolatban megjegyezte, hogy „[...] fokozott figyelemmel igyekszünk megvalósítani azokat a szociális jellegű intézkedéseket, melyeket programunkba felvettünk. Ezek közé sorolom a rokkantak, hadiárvak és özvegyek ellátását, a hadisegélyek és a közalkalmazottak háborús segélyének felemelését, újabb szabályozását, a hanyatló irányú népesedési mozgalom mellőzhetetlen jobbítása érdekében az anya- és gyermekvédelemnek és az egész közegészségügynek hatványozott gondozását. Ide sorolom a betegsegélyezést, a balesetek elleni s az aggkori biztosítást, a munkásvédelemnek és szervezkedésnek és a magánalkalmazottak jogviszonyainak szabályozását, ide a lakásügy rendezését, sőt tágabb értelemben véve a népnevelés és a birtokpolitika kérdéseit is.”⁹ A felsorolt szociális feladatok közül három témát külön is kiemelt Wekerle. Elsőként a munkásság és a kisebb jövedelmi viszonyokkal rendelkezők lakáshelyzetének javításának szükségességéről beszélt. Kiemelte, hogy miközben a kormány eltökélt abban, hogy a helyzetet jobbjítsa, számos nehézséggel kell szembenéznie. Ilyennek nevezte az építőanyagok drágaságát, ami miatt gyors eredményre nem lehet számítani. Másodsorban a népnevelés ügyét említette, s ezzel kapcsolatban a népoktatás és nevelés gyorsabb ütemű fejlesztését és gyakorlatiasabbá tételét hangsúlyozta.¹⁰ Harmadikként a birtokpolitika fontosságára hívta fel a figyelmet. Wekerle szerint a helyes birtokpolitika az „egyik leghatékonyabb eszköze a gazdasági és szociális haladásnak s azért mindent elkövetünk, hogy a birtokpolitikának rég vajdó kérdését megoldásra juttassuk.”¹¹

Wekerle beszédében a tárca nélküli miniszterek feladatairól is szólt. A népjóléti intézkedések körére kiterjedő tárca nélküli miniszter sikeres működésének előfel-

tételeként – a minisztertanácsi határozattal összhangban – törvénymódosítás szükségességét jelezte annak érdekében, „hogyan egyes a rendes igazgatás körébe tartozó intézkedések is [a népjóléti intézkedések végrehajtásával megbízott tárca nélküli miniszter] hatáskörébe legyenek utalhatók.”¹²

Ilyen előzmények után kezdett hozzá gróf Batthyány Tivadar a népjóléti és munkaügyek minisztériummá szervezéséhez. Terveiről és minisztériumának feladatairól nagy lelkesedéssel és kitörő önbizalommal nyilatkozott az őt kérdező újságírónak: „Boldog vagyok és büszke, [...] hogy e tárca élére kerültem, nagy terveim vannak, s megvalósításukhoz a legszebb reményeim. Tárgyaltam már Wekerlével, s ahogy a miniszterelnök programnyilatkozatában már jelezte, legközelebb törvényjavaslat kerül a parlament elé minisztériumom megszervezéséről, feladatainak és eszközeinek meghatározásáról. Ezen dolgozom most, októberben a Ház elé kerül ez a javaslat és nincs kizárva, hogy a javaslat benyújtásakor egy rövid felszólalással körvonalazni fogom a programomat. Más oldalról a terveket már pontosabban megjelölték és az információ szerint a népjóléti minisztérium ügykörébe kell kerülnie a közegészségügy egész komplexumának. A minisztérium ügykörébe fog tartozni a szaporodás kérdése is. Ide kell tartoznia az egész anya és gyermekvédelemnek, továbbá a női munka védelmének is. A közjótékonyágnak ki kell jönnie a belügyminisztériumból és be kell illeszkedni a szociális minisztérium ügykörébe. Idevaló a kivándorlás rendkívül fontos kérdése is. A háború után elsősorban a visszavándorlás szempontjából kell fölfogni a kérdést. A kérdést korántsem szabad rendőri kérdésnek minősíteni, hanem mint munkaközvetítő hivatást kell fölfogni. A szociális minisztériumba kell kerülni az összes munkaközvetítő és munkásvédelmi ügyeknek. Az ipari és mezőgazdasági munkások és a cseledeket érdeklő ügyek intézésére a népjóléti minisztérium hivatott. A lakáskérdés, a hadirokkant ellátás a szociális minisztérium ügye és végül idetartoznak majd a gyámügy, az elhagyott és törvénytelen gyermekek ügye, az egész patronázs-ügy,¹³ a rabok és a megjavult bűnösök gondozása, valamint a kultúryomor és a magánjótékonyág irányítása.”¹⁴

Papp Dezső vezetésével először a minisztérium szervezeti és hatásköri területeit rögzítették. Ennek eredményeként nyolc ügycsoportot, ill. feladatkört határozták meg, melyek a következők voltak:

- 1). munkaügy;
- 2). közegészségügy;
- 3). munkásbiztosítás ügye;
- 4). gyermekvédelem;
- 5). lakásügy;
- 6). közsegélyezés és a közjótékonyág ügye, ideértve a népélelmezéshez, a népruházkodáshoz, a nép fogyasztási hitelének kielégítéséhez: a zálogház ügyéhez, és a jogvédelemhez fűződő problémákat;
- 7). a hadigondozás, a hadirokkantak, hadiárva és hadiözvegyek gondozásának ügye;

- 8). a munkaügyi és népjóléti politika irányelveinek megállapításához nélkülözhetetlen munkaügyi és népjóléti statisztika ügye.¹⁵

Batthyány célként tűzte ki a minisztériumnak a napi politikai változásoktól történő mentesítését. Ennek érdekében megszüntette a politikai államtitkári állást és az egyes ügycsoportok élére állandó, nem politikai, hanem szakmai vezetők kinevezését tervezte. Elsőként a közegészségügy területén kezdeményezte a magas szintű szakmai vezetés megteremtését. Ennek érdekében a korszak legismertebb és legnagyobb szakmai elismertségével bíró orvosprofesszoraival konzultált, s mutatta be nekik az ország közegészségügyi megszervezésére vonatkozó terveit. Elképzelése szerint a magyar közegészségügyet a községi orvostól felfelé államosítani kell, ami automatikusan együtt járna azzal, hogy a községi, járási, megyei, kerületi és országos orvosi állások kivétel nélkül állami kinevezés alapján kerülnének betöltésre. Ezzel együtt valamennyi orvos állami tisztviselővé válna, s ebből adódóan illetményeik egy részét az államtól kapnák. Az országos közegészségügy szakmai vezetője Batthyány szerint a közegészségügyi főosztályt államtitkári rangban irányító „orvosszakértő”, aki az orvostudomány legmagasabb szintű szakmai grémiumból kerülne ki, s egyben a miniszter állandó helyetteseként is tevékenykedne.¹⁶

Batthyánnak meggyőződése volt, hogy a közegészségügy a népjóléti tárca valamennyi ügykörét érinti, azzal szoros összefüggésben áll, s így a közegészségügynek az egész népjóléti és munkaügyi kérdés tekintetében kulcsfontosságú szerepe van. Vallotta, hogy „Orvosra van szükség a munkásügyek terén, a munkásvédelem, a munkaegészségügy, a gyermekvédelem, lakásügy, közjótékonyosság, hadigondozás stb. stb. terén. Egyik sem képzelhető el orvosi közreműködés nélkül;” Tervei szerint az orvosi kart be kell kapcsolni „a legalsótól a legfelsőbb fórumig a szociális intézmények adminisztratív szervezetébe [...]”¹⁷

Batthyány terveinek megvalósulása esetén a munkásügyek – munkasközvetítés, munkásbiztosítás, ideértve az időskori biztosítást stb. – kezelése fokozatosan, a maga összességében az állam feladatkörébe ment volna át, ami a munkásügyek teljességének állami kezelésbe és irányítás alá kerülését jelentette volna. Ennek pedig politikai következményeként minden bizonnyal fokozatosan gyengült volna a munkásság körében a szociáldemokrata párt befolyása.¹⁸

Batthyány a minisztérium további legsürgetőbb feladatának a kormányprogrammal egybehangzóan a lakáskérdésnek és az emberek élelmezésének a mielőbbi megoldását tekintette. A miniszter pontosan tudta, hogy a háború végeztével a frontokról százezer számra hazatérő katonák komoly szociális feszültséget, de akár szociális válsághelyzetet is előidézhetnek, ha számukra a három legfontosabb életszükségletet, az elszállásolásukat, a tisztességes ruhaneművel való ellátásukat és a folyamatos élelmezésüket nem sikerül biztosítani. Tudta, hogy a nyomasztó lakáshiány enyhítése érdekében minél több ideiglenes kislakás építését kell megkezdni. Ezért a miniszterelnöknél kezdeményezte, hogy addig, amíg a Népjóléti Minisztérium nem tudja megkezdni a tényleges munkáját, átmenetileg bízza meg

őt a lakás és élelmezési kérdések intézésével és koordinálásával. Wekerle ebbe beleegyezett, s Batthyány rendelkezésére bocsátotta a pénzügyminisztérium lakás-építési osztályát, amely addig a kispesti Wekerle-telep ügyeit intézte. Batthyány ezzel emberfeletti feladatot vállalt magára, hiszen az építkezéshez szükséges nyersanyagok még korlátozottan sem álltak rendelkezésre. Erre egyébként a miniszterelnök a bemutatkozó beszédében is tett utalást. De hasonló volt a helyzet a tüzelőanyag terén is. Batthyány és munkatársai azonban nem ismertek lehetlent. Az alternatív építőanyagok és fűtési eszközök sokaságával helyettesítettek szinte minden, az építkezéshez szükséges anyagot. Batthyány tervbe vette a Wekerle-telep bővítését, állami tulajdonban lévő kőbányai területek beépítését, a Vérmezőn egy ideiglenes hivatal-telep létesítését, ahova a budapesti lakóingatlanokban működő hivatalokat szándékozott költöztetni. Így szabadítva fel azokat lakhatási célokra. De nemcsak a fővárosban, hanem a vidéki nagyvárosok kültereki területein a kisebb településeken, egészen a községekig, falvakig bezárólag egy-két szobás lakások építését szerette volna elérni.¹⁹ Batthyány nagyszabású lakásépítési tervei azonban nagyrészt megvalósulatlanok maradtak. Emlékirataiban erre a következő magyarázatot adta: „Wekerle, mikor jelentéseim alapján látta, hogy minő hatalmas munka előtt állunk, bizonyára azt hitte, – és ebben néki igaza volt – hogy ő a lakásproblémát nálam jobban meg tudná oldani. Így azután velem szemben, különösen mint pénzügyminiszter, egy bizonyos passzív rezisztenciát gyakorolt, amivel működésemet teljesen megállította. Ismételt, hiábavaló szorgalmazások után bejelentettem a miniszterelnöknek, hogy így dolgozni képtelen vagyok, a felelősséget a bekövetkezendőkért e téren vállalni nem vagyok hajlandó, és hivatalos aktával átküldöttem neki a pénzügyminisztériumba a rendelkezésre álló aktaszerű anyagot.”²⁰ Batthyány lakásépítési akciótérve tehát elbukott, miközben a miniszterelnök által magához vont program sem valósult meg.

Batthyány a közélelmezés terén sikeresebben tudta elérni és megvalósítani céljait. Miután ennek átvételéhez Wekerle ugyan úgy hozzájárult, mint a lakásépítéshez, Batthyány a minisztertanács 1917. november 9-én hozott határozata alapján átvette Hadik János gróf közélelmezési minisztértől a feladatot.²¹ A fővárosban és vidéken nagyszabású népélelmezési akciókat kezdeményezett, ahol a nélkülözőket meleg ebédrel és a lehetőség szerint vacsorával is ellátták. Legfőbb feladatának azonban az egész országra kiterjedő hadikonyha intézményének a megszervezését tekintette. Batthyány abból indult ki, hogy fel kell készülni a háború befejezésekor hazaözönlő katonatömegek élelmezésére. Elsősorban Budapesten, de vidéken is, s biztosítani kell a katonák meleg ételekkel való ellátását mindaddig, amíg azok munkába nem állnak, s keresetükből önmagukról gondoskodni nem tudnak.²² Ilyen előzmények után indultak útjukra a hadikonyha-akciók.²³ Szervezésüket szerencsére nem a nulláról kellett kezdeni, hiszen Budapesten már 1914-től jól működő, a nélkülözőknek napi több ezer adag ételt főző népkonyhák működtek.²⁴ Batthyány kezdeményezésére és Bárczy István budapesti polgármester támogatásával a budapesti népkonyhákat 1917 ősztől folyamatosan hadikonyhákka alakították át. Budapesten az első három

hadikonyhát 1918. január 20-án nyitották meg.²⁵ Batthyány jó érzékkel bevonta a hadikonyha-akciókba a különböző társadalmi szervezeteket, jótékonyági egyesületeket, s megnyerte az ügynök Izabella főhercegnőt,²⁶ aki az akció védnöke lett. De állandó támogatója volt a hadikonyha-akciónak maga IV. Károly is.

Batthyáynak azt is sikerült elérnie, hogy minisztertársa, gróf Hadik János köz-élelmiszerügyi miniszter egyrészt pénzzel,²⁷ másrészt pedig élelmiszerek és egyéb főzőanyagok folyamatos és rendszeres kiutalásával segítette a konyhákat. De a jó ügy érdekében számos esetben sikeresen kilincselte nagyvállalkozóknál és pénzintézeteknél is.²⁸

Ugyan azon a minisztertanácson, ahol Batthyány átvette a köz-élelmiszerügyi feladatokat, Ugron Gábor belügyminiszter „általános népbiztosítás” tárgykörében tett felszólalásában kifejtette azon álláspontját, hogy „sem a közegészségügy, sem a gyermekvédelem, sem a szegényügy megoldásra váró kérdéseiben eredményes politikát csinálni nem lehet, ha a betegség ellen kötelező általános népbiztosítás a népfelnevelés politikáját alá nem támasztja.”²⁹ Ugron azon véleményének adott hangot, hogy a népbiztosítás kérdését új, népjóléti minisztérium ügyköréhez kell csatolni, s a népbiztosítás ügye, „és az annak folytán keletkezett átiratok további intézkedés végett a népjóléti miniszter úrhoz tétessenek át.”³⁰

A belügyminiszter az anya- és csecsemővédelem kérdésében, valamint általában a földművelő nép összes szociális ügyeiben vitatta a földművelésügyi minisztérium illetékességét, s a következőkkel érvelve kérte a minisztertanácsot, hogy kérdést a népjóléti tárca kezelésébe utalja. „[...] alig képzelhető olyan kormányzati és igazgatási rendszer, amely akár az egészségügy, akár az anya- és csecsemő- és gyermekvédelem, akár a szegényügy terén aszerint működne eltérő szervek útján, hogy földműveléssel, iparral, kereskedelemmel, szellemi vagy egyéb munkával foglalkozókról van szó. Az osztályoknak, foglalkozási ágaknak ilyen elkülönítése és az egyetemes érdekekben különböző elbánás nézete szerint a szociális béke helyett a legélesebb és legelkeseredettebb osztályellentétekre vezetne, s amint hogy a jelenben nincs ilyen elkülönítés a lakosság eme szociális ügyeiben, azt a jövőben meghonosítani még kevésbé szabad.”³¹ Miután a minisztertanács az előterjesztés értelmében határozott mindkét esetben, a népbiztosítás, valamint anya- és csecsemővédelem, valamint a parasztság szociális ügyeinek intézése átkerült a Batthyány Tivadar vezette tárcához. A Batthyány rendelkezésére álló öt hónap azonban kevés volt ahhoz, hogy érdemi lépések születhessenek.

Batthyány Tivadar távozása a népjóléti tárca éléről – a szociális kezdeményezések kudarca

Amikor a Pesti Hírlap tudósítójának Batthyány Tivadar miniszterrel készült interjúja a lap 1918. január 23-i számában megjelent, még kevesen gondolták, hogy Batthyány két nap múlva távozni fog a kormányból és egyúttal a kabinet is jelentősen átalakul. A miniszteri nyilatkozatból ezt ugyanis egyáltalán nem lehetett kiolvasni.

Éppen ellenkezőleg. Egy átgondolt, nagy ívű szociális koncepció vízióját vázolta fel benne Batthyány, s egyúttal néhány speciális kérdés kezelésének a módjaira is kitért. Nevezetesen a mezőgazdasági munkások ügyére és a népbiztosításra. Az újságíró kérdéseire Batthyány kifejtette: „Néhány hónap óta a napi- és szaksajtó nagy örömmre élénken foglalkozik a Népjóléti minisztérium szervezésének ügyével. Mindig helyes és üdvös, ha a sajtóban pro et kontra taglalják a közérdekű kérdéseket, mert csak így tisztázódnak a fogalmak és alakulnak ki a meggyőződések. Sajnálatomra azonban, amióta a Köztelek múlt évi november 24-iki számában³² meghúzta a vészharangot, amiért én a felállítandó Népjóléti minisztérium ügykörébe a mezőgazdasági jóléti intézményeket is be akarom vonni, úgy látom, bizonyos agrárköröket nagyhangzású ijesztgetésekkel igyekeznek az én terveimmel szemben sorakoztatni. E törekvéssel szemben készséggel adom meg a kellő felvilágosításokat. Elsőbben is minden ép elméjű emberhez intézem a kérdést vajon józanul elképzelhető-e, hogy Magyarországon oly népjóléti minisztérium állíttassék fel, amelynek remélhetőleg áldásos működéséből a falu népe, vagyis a lakosság közel 70 százaléka törvényileg kizáratnék? Ugyebár, amidőn az állam, a törvényhozás elhatározza, hogy a kereső néptömegek jogviszonyait egészségügyi és anyagi jólétét az eddiginél intenzívebb módon kívánja gondozni, e célra külön költségvetéssel önálló minisztériumot állít fel, az osztó igazság, a józan ész, a falu és város népei közötti összhang fenntartásának nagy érdekei egyaránt azt kívánják, hogy a város és a falu néptömegeinek mindegyikét a maga igényeihez mérten, de egyenlő szeretettel és egyenlő erővel támogassa.

Ahhoz tehát szó sem férhet, hogy Magyarországon a népjóléti minisztériumnak épp úgy kell a magánalkalmazottakat, ipari munkásokat, házi cselédeket gondozása alá venni, mint a bányászt, erdészeti, vízi, vagy építési és gazdasági munkásokat. Magától értetődik, hogy mindenkor különös gondot kell a népjóléti miniszternek fordítani arra, hogy az egyes termelő osztályok különleges érdekeit épp úgy figyelembe részesítse, mint a különböző munkákat végző munkásosztályok különleges helyzetét és érdekeit.

Ami [...] a munkaközvetítést és a szociális biztosítást illeti, megjegyzem, hogy a mai helyzet mindkét tekintetben igazán tarthatatlan. Van egy munkaközvetítőnk, amelyet az állam az ipar részére szervez, s amelynek hatásköréből a falu népe ki van zárva. Fennáll a földművelésügyi minisztérium fennhatósága alatt a mezőgazdasági munkásokra vonatkozó munkaközvetítő, amely leginkább az arató munkások közvetítésével foglalkozik. Egységes munkaközvetítés hiányában most tervez a Hadigondozó szegény rokkantjaink részére országszerte egy harmadik munkaközvetítő intézményt. A leszerelés idejére pedig, ha egységes munkaközvetítő szerv nem létesülne, megérhetjük még azt is, hogy a hadvezetőség egy negyedik munkaközvetítő intézmény felállítására kényszerülhet.

Kérdem, elképzelhető-e, hogy a háború befejezését követő években, amidőn a legnagyobb állami érdek, hogy hazatérő katonáink, valamint külföldön élő véreink egész éven át itthon munkához juttassanak, kérdem, elképzelhető-e, hogy ilyen népszerűségi költséget igénylő szervezetlenség mellett ezt az óriási problémát meg

tudjuk oldani? Higgyék el nekem, elsősorban a falu népének ügyét, amelynek érdekeit annyira szívemen viselem, szolgálom, amidőn egy miniszter főnnhatósága alá kívánom helyezni az összes munkaközvetítő szerveket, olyképpen, hogy mindegyik szakma a maga igényeihez mérten szolgáltatassék ki, a munkaerők oly kíváncsatos legjobb hasznosítása azonban az egységes fővezetés által biztosítva legyen.

Ami pedig a szociális biztosítást illeti, [...] igenis szükségesnek tartom, hogy úgy az ipari munkások, mint a bányászok, házi cselédek, valamint a falu népének bal-eset betegség elleni és ennek betetőzéseképp az aggkori biztosítása mutatis mutandis egységes vezetés alatt létre jöjjön olyképp, hogy minden érdekkör önálló ellátásban részesíttessék, az adminisztratív kiadások azonban a helyes szervezet és a munkaerők teljes kihasználása által a biztosítottak javára lehetőleg minimumra szoríttassanak.

Nézetem szerint a legfőbb probléma a közegészségügy reformjával kapcsolatos betegség elleni népbiztosítás, amelynek megoldása csakis egységes irányítás mellett képzelhető. Utalok e tekintetben gróf Apponyi Albert azon kérvényére, amelyet, mint a Stefánia Szövetség elnöke intézett e tárgyban az országgyűléshez, valamint a múlt év végén tartott közegészségügyi kongresszusra, amely közegészségügyünk reformja érdekében, mint egyedül lehetséges és célravezető megoldást, ugyanezt ajánlja. Egészen bizonyos, hogy a kor követelményeivel, amelyek rohamlépésben sürgetik a szociális reformok megvalósítását, számolnunk kell, de ép oly bizonyos, hogy ha kellő körültekintéssel, mindenkor a hazai viszonyokat véve figyelembe, fogjuk a szociális reformokat a falun, a bányában és a városokban egyaránt megvalósítani, ezzel nemcsak, hogy nem rombolunk, hanem ellenkezőleg, a magyar nemzeti állam alapjait fogjuk megerősíteni.”³³

Akkor mégis mi okozta a miniszter távozását a Wekerle-kormányból? Ennek hátterében egyrészt az 1918 január közepén kibontakozó kormányválság, másrészt pedig a Batthyány által elképzelt szociális intézkedéseknek és reformoknak a vártnál kedvezőtlenebb kormányzati fogadtatása, s ebből adódóan a jóval szerényebb eredmények húzódtak meg. A kormányválságot az generálta, hogy a Wekerle-kormány politikai helyzete parlamenti többség hiányában állandó labilitást mutatott, és valójában a parlamenti többséget adó Nemzeti Munkapárt és az erősödő, demokratikus, liberális oldal kettős szorításában vergődött. Ilyen helyzetben pedig a kabinet sikertelensége kódolható volt. Wekerle úgy próbálta a helyzetet kezelni, hogy közeledett Tiszához, és egy új pártalakulásban, a 48-as Alkotmánypártban látta a politikai kibontakozás lehetőségét.³⁴ Ennek érdekében az Alkotmánypártot vezető ifj. Andrassy Gyulával, valamint az Egyesült Függetlenségi és Negyvennyolcas Pártot vezető Gróf Apponyi Alberttel kezdett tárgyalásokat. Rajtuk kívül a Katolikus Néppártnak és az Országos Keresztényszocialista Pártnak a közeledő fúziójából formálódó Keresztényszociális Néppárt vezetésével³⁵ kereste a kapcsolatot.³⁶

Wekerle új pártformációjában viszont Batthyány pártja, a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt³⁷ nem kapott szerepet. A miniszterelnök ugyanakkor többször is felkereste Batthyányt annak lakásán,³⁸ ismertette vele programját, s próbálta meggyőzni arról, hogy tartsa meg tárcáját. Még arra is hivatkozott, hogy

az uralkodó személyes kívánságát közvetíti, amikor maradásra kéri.³⁹ Batthyány kifejtette Wekerlének, hogy programját elfogadni nem tudja, mert azzal elárulná választójogi és szociális elveit. Wekerle ekkor meglepő ajánlatot tett: „rúgd fel a pártodat és maradj meg miniszternek!”⁴⁰ Miután Batthyány ezt visszautasította, az 1918. január 25-én lemondott, majd egyúttal ismételt miniszterelnöki kinevezést kapott Wekerle már nem Batthyányt, hanem helyére gróf Esterházy Móricot jelölte a kormányba tárca nélküli miniszternek.⁴¹ A király egyúttal felmentette Batthyányt eddigi megbízatása alól. A királyi legfelső kézirat a következőket tartalmazta: „Kedves gróf Batthyány! Magyar minisztériumom lemondása és saját kérelme folytán Önt tárca nélküli magyar miniszteri állásától ezennel kegyelemben felmentem s fáradhatatlan szorgalommal teljesített szolgálatai elismerésül önnek a belső titkos tanácsosi méltóságot díjmentesen adományozom.”⁴² A király a kabinet új tagjainak eskütétele után búcsúkihallgatáson fogadta a távozó minisztereket.⁴³ Batthyány emlékirata szerint tájékoztatta az uralkodót a népjóléti tárca szervezésével kapcsolatos addigi tárgyalásairól, s állítása szerint átadta a királynak a minisztertanács elé terjesztett javaslatának⁴⁴ egy példányát, amely részletesen ismertetette a tárcával kapcsolatos terveit. Batthyány a királyi kihallgatás után nem titkolt elégedettséggel jegyezte fel, hogy „Jól esett látnom, hogyha már odahaza «nagyjaink» oly csekély érzéket tanúsítanak a háború okozta állapotok közepette a szociális reformok iránt, maga a király mily tiszteletreméltó módon értékeli munkámat és az azt tárgyzó reformokat.”⁴⁵

A kormányválság okozta politikai átrendezésen kívül – amelyben, mint azt fentebb láthattuk, Batthyány pártjának nem osztottak kormányzati pozíciókat – nyilván az is szerepet játszott Batthyány távozásában, hogy miniszterségének alig több mint öt hónapja alatt nem sikerült megvalósítania, de nagyrészt még csak megkezdnie sem azokat a szociális reformokat és intézkedéseket, amelyeket eredetileg tervezett. Ennek egyik oka a pénzügyi források elégtelenségében keresendő.

A tárca nélküli miniszteri posztokat megteremtő, a magyar felelős miniszterek számának ideiglenes felemeléséről szól 1917. évi XI. törvénycikk, ugyan rendelkezett arról, hogy a tárca nélküli minisztériumok költségeinek fedezésére „évi négy-százezer korona átalányösszeg” kerüljön átadásra,⁴⁶ de ennek realizálásához ezeket az összegeket a költségvetésben kellett volna biztosítani. Márpedig az 1917. október 12-én a minisztertanács elé terjesztett 1917-1918. évi állami költségvetésben ezek a tételek nem, vagy csak eseti jelleggel szerepeltek. A minisztertanácsra a pénzügyminisztérium vezetésével megbízott Wekerle, amikor bemutatta az 1917-18. évi állami költségvetési előirányzatot, ahhoz a következőket fűzte: „A jelen költségvetési előirányzatban még nem jutnak kifejezésre ama feladatokkal és teendőkkel kapcsolatos költségek, [...] amely állami feladatok és teendők a háború következményeként jelentkeznek, s amelyek közül példaként a rokkantakról és a háborúban elesettek hátramaradottairól való gondoskodást említi. Jelenleg ugyanis még korai volna a háborúból folyó ezeket a jövő szükségleteket az előirányzat számaiba önteni akarni, hanem be kell várni az események kialakulását, hogy a

teendők programját azokhoz alkalmazzuk.”⁴⁷ Némi bizakodásra csupán az adott okot, hogy a miniszterelnök nem zárkózott el az eseti jellegű, a költségvetést nem megterhelő és már elindított akciók pénzügyi támogatásától. Wekerle úgy fogalmazott, hogy „Nem jelenti ez azt, hogy már a háború alatt is a szükséghez képest esetenként meg ne tétessék, vagy a lehetőséghez képest elő ne készíttessék mindaz az intézkedés, amely a háború ütötte sebek orvoslására és az állami életnek úgyszólván minden terén reánk váró feladatoknak a megoldására szükséges. E részben máris nem egy akció indult meg, amelyeknek megalapozásával felmerülő költségek az előirányzatban részben kifejezést is nyernek. A jövőt illető javaslatoknak és programoknak szerves egységként az állami költségvetési előirányzatban való egybefoglalására azonban a dolog természeténél fogva még nem kerülhetett sor.”⁴⁸

Ezek a költségvetési keretek azonban elégtelenek voltak azoknak a feladatoknak a véghezviteléhez, amelyeket Batthyány eredetileg a népjóléti tárca hatáskörébe szeretett volna vonni. Batthyány egy komplex, a szociális kérdéskört egészen széleskörűen és kiterjesztően értelmezett, széles hatáskörökkel rendelkező népjóléti minisztériumot képzelt el. Nyilatkozatai ezt teljességgel alátámasztják. Csakhogy Wekerle egészen másként gondolta. A miniszterelnök egy szűk hatáskörrel bíró, a szociálpolitikai reformokat csak fokozatosan életbe léptető népjóléti tárcát tudott elképzelni, támogatni és finanszírozni.⁴⁹ Így Batthyány és Wekerle között már a kezdet kezdetén súlyos ellentétek feszültek.

Szinte áthidalhatatlan problémát jelentett továbbá, hogy a népjóléti minisztérium hatáskörének kialakításához – ahogyan erről az 1917. augusztus 30-i minisztertanácson volt is szó – törvénymódosításra lett volna szükség. Ezt pedig a Munkapárti többségen, amely magának a népjóléti tárcának a létrehozását is ellenezte, aligha lehetett volna keresztülvinni. Mindezzel egyébként Batthyány is tisztában volt, s tudta, „hogy a képviselőház munkapárti többsége, Tiszával az élén, a népjóléti minisztérium felállítását nem helyezte, hisz Tisza István még gúnyolódott is a terv felett.”⁵⁰ De a konzervatív agrárius körök is aggodalommal figyelték Batthyány törekvéseit, s mindent elkövettek annak érdekében, hogy a cselédek és a gazdasági munkások ügyei ne kerülhessenek a népjóléti minisztérium hatáskörébe, s maradjanak továbbra is a földművelésügyi minisztérium felügyelete alatt.⁵¹

Wekerle, aki pontosan tisztában volt a parlamenti erőviszonyokkal, gyorsan átlátta, hogy nem érdemes egy olyan ügy mellett elköteleződni, amelyet a Munkapárti többséggel képtelenség elfogadtatni. Ezért nemhogy a népjóléti minisztérium hatáskörére vonatkozó törvénytervezetet nem nyújtotta be, de „nem jutott még odáig sem, hogy ha már a szervezési törvény rögtöni benyújtása mellett nem is, de legalább e törvények tartalma, nevezetesen pedig a minisztériumnak általános javasolt feladatköre tekintetében állásfoglalt volna.”⁵²

Mérlegre téve Batthyány Tivadar gróf alig valamivel több, mint öt hónapos miniszterségét, összességében megállapítható, hogy Batthyány pontosan látta és jól érzékelte azokat a szociális problémákat és feszültségeket, amelyek a háború előrehaladtával egyre égetőbben feszítették, és már-már robbanással fenyegették a

magyar társadalmat. Batthyány szerint ezeknek az egyre torlódó szociális problémáknak a megoldására csak egy intézményesített, átfogó szociálpolitikai reformot felvállaló, azt következetesen végrehajtani tudó, széles hatáskörrel és megfelelő költségvetési forrással támogatott népjóléti minisztérium lenne alkalmas. Terveit azonban még kis részben sem tudta megvalósítani. Azok megfeneklettek a parlamenti többség ellenállásán, és áldozatául estek Wekerle Sándor miniszterelnök taktikázásának és közömbösségének.

JEGYZETEK / NOTES

1. Batthyány Tivadar gróf (1859–1931) tanulmányait a fiumei tengerészeti akadémián végezte. Rövid ideig tengerésztisztként is szolgált. Később is szorosan kötődött a Tenger mellékhöz. 1884-től az „Adria” hajóstársaság kormánybiztosi feladatait látta el. 1892-től folyamatosan országgyűlési képviselő volt. Megfordult a Szabadelvű Pártban, a Nemzeti Pártban, a Függetlenségi és 48-as pártban, végül 1916-ban a Károlyi Párt meghatározó politikusa lett. 1917. június 15-e és augusztus 18-a között a király személye körüli, majd 1918. január 25-ig tárca nélküli (népjóléti) miniszter volt.
2. Esterházy Móric a család galántai és fraknoi grófi ágának leszármazottjaként 1881-ben született Majkpusztán. A szokásos arisztokrata neveltetést – egyetemi tanulmányok Budapesten, Oxfordban, nyugat-európai és észak-amerikai utazások – követően 1905-től kapcsolódott be a magyar belpolitikába. 1906-ban és 1910-ben is országgyűlési képviselő lett. IV. Károly 1917. június 15-én az akkor 36 éves fiatal arisztokratát miniszterelnökké nevezte ki.
3. Budapesti Közlöny, 1917. augusztus 19. LI. évf. 190. szám. 1. old.
4. Budapesti Közlöny, 1917. augusztus 21. LI. évf. 191. szám. 1. old.; Batthyány Tivadar gróf (1927): Beszámoló. I. Szerzői kiadás, Budapest. 158.; Batthyány Tivadar két kötetes munkáját szövegű közléssel, jegyzetekkel ellátva 2017-ben az Athenaeum Kiadó jelentette meg. Sajtó alá rendezte Kovács Attila Zoltán.
5. A minisztertanács a kinevezett tárca nélküli miniszterek közül Vázsonyi Vilmost az új választójogi törvény előkészítésével, gróf Hadik Jánost, az Országos Közélelmezési Hivatal elnökét a közlelmezési ügyek, gróf Batthyány Tivadart a szociális (népjóléti), Földes Bélát az átmenetgazdasági teendők vitelével bízták meg. Később röviden választójogi, közlelmezési, népjóléti és átmenetgazdasági minisztereknek nevezték őket.
6. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) K27 1917.08.24.1022.
7. MNL K27 1917.08.30.1004.
8. MNL K27 1917.08.30.1004-1005.; Batthyány (1927): 167. old.
9. Az 1910. évi június hó 21-ére meghirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXXVI. kötet. Budapest, 1917. (a továbbiakban KN.) 8–9. old.
10. KN 9. old.
11. KN 10. old.

12. KN 11. old.
13. A patronázs kifejezés a francia patronage szóból származik, s több jelentése ismert. Talán a gyámolítás magyar szó adja vissza leghívebben az értelmét. Tágabb értelem jelenti a bajbajutott, akár önhibájukból, akár önhibájukon kívül álló okokból szerencsétlen sorsú embertársaink felebaráti támogatását és segítségét. Szorosabb értelemben azonban patronázs alatt rendszerint az elhagyatott, az erkölcsi züllés lejtőjére sodort vagy már bűnelkövető gyermekek, fiatakorúak és felnőtt büntettek iránti emberbaráti segítséget, ezeknek a további süllyedéstől való megmentésére irányuló feladatot; patronázs munka alatt pedig az ennek megvalósítására irányuló tevékenységet értjük. A témát részletesen elemzi Finkey Ferenc: Patronázs-munka és a Fiatakorúak Felügyelő Hatósága. A Fiatakorúak Budapesti Felügyelő Hatóságának Kiadványai 2. ATTILA-Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1943.
14. Magyar Ipar, 1917. szeptember 23. XXXVIII. évf. 38. szám. 596–597. old.
15. Batthyány (1927): 168. old.
16. Batthyány (1927): 168-169. old.
17. Batthyány (1927): 170. old.
18. Batthyány (1927): 170. old.; A munkásbiztosítás hasonló szempontok szerinti államosítására majd az 1920-as évek elején Dr. Benárd Ágost minisztersége idején lesz kormányzati törekvés. Nem meglepő, hogy ezzel a kezdeményezésével Benárd a szociáldemokrata képviselők állandó politikai céltáblájává vált.
19. Batthyány (1927): 171-173. old.
20. Batthyány (1927): 173. old.
21. MNL K27 1917.11.09.1088-1089.
22. Batthyány (1927): 172. old.
23. A Hadikonyhák Országos Bizottságának megalakulása. Magyarország, 1917. október 25. XXIV. évf. 264. szám. 10. old.
24. Ezek közül a legismertebb volt az újpesti, és a pesterzsébeti népkonyha, valamint Weiss Manfréd csepeli és Wolfner Gyula újpesti népkonyhája. 1916-ban a budapesti népkonyhák naponta kilencezren étkeztek. Lásd erről Szijj Jolán főszerk. (2000): Magyarország az első világháborúban. PETIT REAL Könyvkiadó, Budapest. 499. old.
25. A hadikonyhák megnyitása. Pesti Hírlap, 1918. január 22. XL. évf. 18. szám. 10. old. Az első három budapesti hadikonyhát a Budafoki út 14., a Lajos utca 92., és a Rottenbiller utca 66. számú házban alakították ki. Mind a három helyet még aznap meglátogatta gróf Batthyány Tivadar népjóléti miniszter, Bíró Henrik, a hadikonyhák bizottságának ügyvezető alelnöke és dr. Csopor József tanácsos.
26. Isabella von Croÿ hercegnő (1856–1931) a vesztfáliai Dülmenben született. 1878-ban ment feleségül Habsburg–Teschén Frigyes főherceghez. A főhercegi család Pozsonyban, az egykori Grassalkovich-palotában rendezte be otthonát. A főhercegi pár számtalan előkelő vendéget fogadott itt. A legismertebb közülük Ferenc Ferdinánd trónörökös volt, aki később Izabella főhercegnő egyik udvarhölgyét, Chotek Zsófiát vette feleségül. Izabella ezt sohasem felejtette el a trónörökösnek. Izabella főhercegnő egész életében központi szerepet játszott a jótékonykodás. Támogatta a pozsonyi gyermekmenhelyet, s 1917-től elkötelezte magát a Batthyány

Tivadar által kezdeményezett hadikonyha-akciók mellett. Erre lásd Batthyány (1927): 174-175. old.; Izabella főhercegnő gyakran személyesen is meglátogatta ezeket a konyhákat. Egy ilyen budapesti látogatásáról filmfelvétel is készült. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5401> (Letöltve: 2020. 02. 17.)

27. MNL K27 1917.12.13.1025-1027.
28. Batthyány (1927): 174. old.
29. MNL K27 1917.11.09. 1041.
30. MNL K27 1917.11.09. 1041.
31. MNL K27 1917.11.09. 1041-1042.
32. A Batthyány elleni agrárius fellépés fő oka az volt, hogy a mezőgazdasági munkásság munkaközvetítését ki akarta venni a földművelésügyi tárca kezéből, és saját minisztériumához szerette volna vonni. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) 1917. évi jelentése a tárgyban így fogalmazott: „A népjóléti miniszternek is vannak ambíciói. A mezőgazdasági munkások ügyét akarja kikapcsolni a földművelésügyi minisztériumból. Szerencsétlen gondolat, amely, ha megvalósul, kézzel foghatólag fogja szembeállítani a munkaadót és a munkást, mert, íme érdekeik annyira elütők, hogy azok gondozását külön minisztériumokra kellett bízni. Mi a jelenlegi földművelésügyi minisztert érélyes és munkaképes egyénnek tanultuk ismerni, nem tételezzük fel tehát róla, hogy a földművelésügyi tárca ügykörét maga csökkentse azon okból, mert az neki túlságos nagy és terhes volna s azt sem hisszük, hogy elegendő eréllyel ne rendelkezék, ügykörét megosztó törekvések visszautasítására. Épp azért kellő bizalommal várjak, hogy az idegen sáfárok között eréllyel fog szétütni s a földművelésügyi tárca mai egységét megbolygatni nem engedi.” Köztelek, 1917. november 24. XXVII. évf. 47. szám. 1957-1958. old.
33. Pesti Hírlap, 1918. január 23. XL. évf. 19. szám. 4. old.; A Batthyány Tivaddal készült interjút kivonatossan közli: Népszava, 1918. január 24. XLVI. évf. 20. szám. 4. old.
34. A 48-as Alkotmánypárt hivatalosan 1918. január 25-én alakult meg.
35. Keresztényszociális Néppárt vezető politikusai Simonyi-Semadam Sándor, Szmrecsányi György, gróf Zichy János voltak.
36. Batthyány emlékirataiban ezt a következőképpen kommentálta: „Wekerle Sándor a megoldást egy új pártalakulásban vélte feltalálhatni, amelyben a baloldali pártok nagy részét akarta egyesíteni Tisza Istvánnal és híveivel, a béke, a különbéke, a demokratikus és szociális haladás komoly híveinek kizárásával.” Batthyány (1927): 185. old. Batthyány ezzel a sommás megállapításával valójában a kormányból kimaradó pártokat, elsősorban a Károlyi Pártot próbálta meg beállítani úgy, mintha egyedül Batthyány pártja, a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt képviselné a demokratikus és szociális elveket, holott ez nyilvánvalóan erős csúsztatás volt.
37. A pártot a Függetlenségi és 48-as Pártból 1916-ban kilépő 26 képviselő – köztük Batthyány Tivadar – alapították.
38. A miniszterelnök Batthyánynál. Pesti Hírlap, 1918. január 16. XL. évf. 14. szám. 5. old.; Batthyány (1927): 187. old.
39. Batthyány (1927): 187. old.
40. Batthyány (1927): 187. old.; Batthyány Wekerle „ajánlatát” a Károlyi Párt 1918.

január 26-án este kezdődő pártértekezletén nyilvánosságra is hozta, amelyet a másnapi újságok közöltek is: „A függetlenségi és 48-as párt szombaton este hét órakor pártértekezletet tartott. Gróf Károlyi Mihály elnöki megnyitója után gróf Batthyány Tivadar elmondotta, hogy Wekerle miniszterelnök tegnapelőtt felkérte, hogy hagyja el pártját, lépjen be az ő pártjába és tartsa meg tárcáját. A felhívásra egyszerű nemmel felelt.” Pesti Hírlap, 1918. január 27. XL. évf. 23. szám. 6. old.

41. Budapesti Közlöny, 1918. január 26. LII. évf. 22. rendkívüli szám. 2. old.; Pesti Hírlap, 1918. január 26. XL. évf. 22. szám. 1. old.
42. Budapesti Közlöny, 1918. január 26. LII. évf. 22. rendkívüli szám. 1. old.; Pesti Hírlap, 1918. január. 27. XL. évf. 23. szám. 5. old.
43. Pesti Hírlap, 1918. január 27. XL. évf. 23. szám. 5. old.
44. Ilyen előterjesztés a minisztertanácsi jegyzőkönyvek között nem található. Más források szerint a létrehozandó Népjóléti Minisztérium hatáskörével, ügybeosztásával és szervezetével kapcsolatos minisztertanácsi előterjesztést Batthyány 1917. október 31-én küldte meg előzetes tájékozással a kormány tagjainak. Bognár Iván (1966): A Népjóléti Minisztérium és a Népjóléti Népbiztosság szervezete 1917–1919. Levéltári Közlemények, 37. évf. 1966/2. szám. 296. old.
45. Batthyány (1927): 190. old.
46. A magyar felelős miniszterek számának ideiglenes felemeléséről szóló 1917. évi XI. törvényt az uralkodó 1917. augusztus 4-én szentesítette, kihirdetésére 1917. augusztus 9-én került sor. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91700011.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (Letöltve: 2020. 02. 14.)
47. MNL K27 1917.10.12. 1006-1007.
48. MNL K27 1917.10.12. 1007-1008.
49. Batthyány (1927): 170-171. old.
50. Batthyány (1927): 167. old.
51. Batthyány (1927): 167. old.; Lásd a Köztelek 1917. november 24-i számában közölt kritikákat és a 29. számú lábjegyzetet.
52. Bognár (1960): 296. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- A magyar felelős miniszterek számának ideiglenes felemeléséről szóló 1917. évi XI. törvény <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91700011.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>
- Az 1910. évi június hó 21-ére meghirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXXVI. kötet. Budapest, 1917. Batthyány Tivadar gróf (1927): Beszámoló. I. Szerzői kiadás, Budapest.
- Bognár Iván (1966): A Népjóléti Minisztérium és a Népjóléti Népbiztosság szervezete 1917–1919. Levéltári Közlemények, 37. évf. 1966/2. szám.
- Budapesti Közlöny, 1917. augusztus 19. LI. évf. 190. szám.

Budapesti Közlöny, 1917. augusztus 21. LI. évf. 191. szám.

Budapesti Közlöny, 1918. január 26. LII. évf. 22. rendkívüli szám.

Finkey Ferenc: Patronázs-munka és a Fiatalkorúak Felügyelő Hatósága. A Fiatalkorúak Budapesti Felügyelő Hatóságának Kiadványai 2. ATTILA-Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1943.

Köztelek, 1917. november 24. XXVII. évf. 47. szám.

Magyar Ipar, 1917. szeptember 23. XXXVIII. évf. 38. szám.

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) K27

Magyarország, 1917. október 25. XXIV. évf. 264. szám.

Népszava, 1918. január 24. XLVI. évf. 20. szám.

Pesti Hírlap, 1918. január 16. XL. évf. 14. szám.

Pesti Hírlap, 1918. január 22. XL. évf. 18. szám.

Pesti Hírlap, 1918. január 23. XL. évf. 19. szám.

Pesti Hírlap, 1918. január 26. XL. évf. 22. szám.

Pesti Hírlap, 1918. január 27. XL. évf. 23. szám.

Szijj Jolán főszerk. (2000): Magyarország az első világháborúban. PETIT REAL Könyvkiadó, Budapest.

SUBA János
térképtárvezető
Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár,
Budapest

Directory map collection
Military History and Museum, Map Archive, Budapest
email: subajabos@mail.militaria.hu

A MAGYAR KIRÁLYSÁG HATÁRKIIGAZÍTÁSÁNAK
KÖLTSÉGEI 1890-1918 KÖZÖTT

COSTS OF THE BORDER ADJUSTMENT OF THE
KINGDOM OF HUNGARY BETWEEN 1890-1918

ABSTRACT

The most important condition for solving the border issue is to create proper financial circumstances as it indicates how seriously the task is taken. This study reviews the financial conditions of the border designation. These amounts primarily apply to the technical tasks: the costs of layout, boundary markers and mapping. In the given period it could take place as part of the yearly budget approved by the law, in a general term, like 'for national border adjustment' or under a particular name. It usually turned out within the procedure that the money was not enough, as always, therefore additional loans were necessary later approved by the Council of Ministers. It could be carried out using the budget of one of the Ministries. The study reviews the financial conditions of the border designation based on these perspectives. One of the most important tasks of the parliament was to approve the yearly Budget Act. The border designation as an item in the budget first appeared in paragraph IV, 1890 in the column 'costs of Ministry of Interior'. The last itemized denomination was the paragraph XXII, 1916, in which the cost of border designation appeared at the Ministry of Interior among the regular outcomes, while it belonged to the transitional outcomes at the Prime Minister's Office

Kulcsszavak: Magyar Királyság, határ, törvények, költségvetés

Keynotes: The Kingdom of Hungary, border, law, budget

1. Bevezetés

Az államhatárok megvonása egyben a terület szuverenitását is kijelöli, hiszen az államhatárok az államok kizárólagos hatalma (szuverenitása) alá eső területeket választanak el egymástól. A határok pontos megvonása ezért mind az állam belső élete, mind az államközi kapcsolatok szempontjából elengedhetetlen. Nem jogi, hanem politikai kérdés, hogy egy tényleges esetben hol vonják meg a határt. Az államhatár lényege, hogy nemzetközi jellegű választóvonal.¹

Az évszázadok során felhalmozódott vitás határszakaszok akadályai a polgári magyar állam kiépítésével újra a felszínre kerültek.² A magyar közigazgatás vezetőinek szembesülni kellett, amikor az állam földrajzilag körülhatárolt területét határjelekkel akarta megjelölni.³ Ezeket a kérdéseket meg kellett oldani, diplomáciai úton lerendezni, jogilag törvénybe iktatni, és a műszaki munkálatokat elvégezni.⁴

A jogi feltételeknél első helyen az országgyűlés által hozott törvénycikk állnak.⁵ Ezek lezárták a két ország között politikai síkon lezajlott tárgyalásokat, az elért eredményeket rögzítik, másfelől ez a további munkák kiindulási alapja, mert meghatározzák a műszaki munkálatok menetét és a továbblépés lehetőségét. Így a törvények egy folyamatot zárnak le, annak végeredményét emelik törvényerőre (delimitáció), másrészt ebből kiindulva újabb más - geodéziai, térképészeti jellegű (demarkáció) folyamatokat indítanak el. Esetleg a törvény bizonyos időszakokat (évenként, 10 évenként) jelöl ki a határ felülvizsgálatára (redemarkálásra).

2. A határmegállapítás pénzügyi feltételei

A határkérdés megoldásának végrehajtásának három feltétele közül a pénzügyi feltételek megteremtése a legfontosabb, mert ez jelzi, hogy mennyire komolyan gondolták a feladat megoldását. A költségek tervezése a költségvetésben történhet az évenkénti költségvetésben törvényileg jóváhagyva, általánosan megfogalmazva, pl: „*országos határkiigazítás céljára*”, vagy pontos megnevezéssel. Általában menetközben derülnek ki, hogy pénz, (mint mindig) kevés, ezért póthitelek szükségesek, amelyeket a Minisztertanács hagyott jóvá. Ez történhet valamely minisztérium költségvetésnek terhére. E szempontok alapján vizsgáljuk meg a pénzügyi feltételeket.

2.1. Költségvetési törvények

Az országgyűlés tevékenységének egyik legfontosabb feladata volt az éves költségvetési törvény elfogadása. A költségvetési törvény az országgyűlés joggyakorlatában folyamatosan alakult és fejlődött ki. 1867. február 28-án Andrássy Gyula miniszterelnök, előterjesztést tett a Háznak arra, hogy a kormány az államháztartás vitelére a törvényhozástól felhatalmazást kapjon. Így jött létre az 1867. XVIII. tc.⁶

Az első rendszeres költségvetést Lónyay Menyhért 1868. ápr. 16-án terjesztette elő, ez volt az 1868. XXVIII. tc. és kiemelte, hogy a magyar országgyűlés a közter-

hek megállapításának és az állami költségvetés évenkénti megszavazásának jogát teljes egészében először fogja gyakorolni. Ez a költségvetés még az úgynevezett nettó-rendszer szerint készült, ez az angol-amerikai rendszer, azaz az egyes igazgatási ágakra szükséges kiadásokat az azokban elérhető bevételek levonásával tün-
tette fel.

Az 1869. évi állami költségvetésről szóló 1868.L. tc., már eltért az előző évi költségvetési törvenytől.⁷ Ez bruttó-rendszerben készült, azaz külön sorolta fel az összes kiadásokat és külön a fedezetet. Ezzel az országgyűlés magáévá tette a francia költségvetési rendszert, amely, egy törvényben irányozza elő az összes kiadásokat és bevételeket, és azokat évről-évre a parlament elé terjeszti.

Az első teljes állami költségvetést az 1872.VII. tc., foglalja magában, amely minden részletével, minden minisztérium részéről külön indokolással kísérve terjesztett elő, és tartalmazta az előző költségvetési évre megszavazott tételekkel való összehasonlítást is.⁸

A költségvetési jog gyakorlására vonatkozó terjedelmesebb jogszabályok ezután csak az 1897. XX. tc.-ben jelennek meg, amelynek első fejezete 46 §-ban szabályozza a költségvetési előirányzat készítését, a költségvetési törvény összeállítását, végrehajtását és az állami vagyon kezelését.⁹

A költségvetés a kialakult évtizedes gyakorlat szerint az összes állami feladatok rendszeres összefoglalását és mérlegelését tartalmazza, vagyis az állam egész működési programját jelenti, tehát legmagasabb kormányzati tevékenységet is jelent: az állami élet teljes szervezését. Az 1897. XX. tc., értelmében a magyar költségvetés beosztása a következő:

Kiadási rész:

- A.) Rendes kiadások,
- B.) Rendkívüli kiadások,
 - a.) átmeneti kiadások
 - b.) beruházások,

Bevételi rész:

- A.) Rendes bevételek,
- B.) Rendkívüli bevételek.

Mindkét rész feloszlik fejezetekre (kormányzati ágak szerint csoportosulnak).

A fejezetek címekre, a címek rovatokra ez utóbbiak pedig alrovatokra oszlanak fel.

A kiadási rész külön tünteti fel a személyi és külön a dologi kiadásokat.

Amikor a pénzügyi év kezdetekor a költségvetés az országgyűlés által nincs megszavazva, és a kormány nem kap felhatalmazást (indemnítást), hogy a költségvetés megszavazásáig az államháztartást a megelőző év költségvetés alapján vezesse, költségvetésen kívüli állapot áll be.

A dualizmus időszakában négyszer volt költségvetési törvényen kívüli állapot.¹⁰ A háború alatt, amikor nem volt költségvetési törvény, akkor a megelőző év költségvetése alapján működött a pénzelosztás, vagyis ugyanannyit terveztek a határkijelölésre, mint az előző költségvetésben.

3. Határkijelölés a költségvetési törvényekben

A vizsgálódásunk 24 költségvetési törvényt érint 22 év alatt a dualizmus korában. 24 költségvetési törvényben szerepel határmegállapításra kikülönített pénzösszeg. 1890-1916 között 44 esetben szerepel a „*határrendezés, határkiigazítás*” költségvetési tételként. Az 1891-i és az 1910-i költségvetési törvényben nem szerepel, mint tétel a határrendezési és határkiigazítási költség. 1905-ben pedig nem volt költségvetése az országnak az ismert belpolitikai események következtében.

A költségvetési törvények elemzését a következő szempontok alapján végezzük el: időszakasz:tól-ig, a költségvetési tételek és szervezet (melyik közigazgatási szervezet kapja a pénzt).

Az 1890. IV. tc.-ben jelenik meg először a határmegállapítás mint költségvetési tétel, a Belügyminisztérium Rendkívüli – Átmeneti, – kiadások rovatában¹¹ a román határvonalnak az 1888. XIV. tc., értelmében¹² teljesítendő megvizsgálása alkalmából felmerülő költségekre 15 000 Koronát¹³ terveztek.

Az utolsó tételes megnevezés az 1915/16 évi költségvetési évet törvénybeiktató 1916. XXII. tc., amelyben a rendes kiadások tételben a Belügyminisztérium általános közigazgatási kiadások rovatában az „Országos határrendezési és határkiigazítási költség” 16 000 Korona, míg a Miniszterelnökség rovatban az átmeneti kiadások tételben határrendezés címszó alatt 20 000 Korona, összesen 36 000 Korona volt tervezve.¹⁴ A háborús idők költségvetési törvényeit most nem elemezzük, mert a háború miatt a határkitűző munkálatokat beszüntették, illetve a már csak a betervezett műszaki munkálatok folytak. A háborús idők 10 darab költségvetési törvényeiben a már eddig tervezett pénzösszegeket állították be.¹⁵

A költségvetési tételek megnevezése szempontjából a határkijelölés költségeit három csoportba tudjuk osztani:

- Rendkívüli-átmeneti kiadások,
- Átmeneti kiadások és
- Rendes kiadások tétel alatt szerepelnek.

A rendkívüli átmeneti kiadások rovatban két esetben fordul elő, elsőnek az 1890. IV. törvényben¹⁶, amikor is a határkijelölésre megjelenik az elkülönített pénz a Belügyi tárcánál, és a már említett 1900. XIX. törvény is¹⁷, a rendkívüli átmeneti kiadások rovatban szerepelteti a határkijelölésre megszavazott pénzösszeget.

22 törvényben 1892-1916-ig átmeneti kiadások tétel alatt szerepel a határkijelölésre elkülönített pénz. Ebből 17 törvényben 1892-1909-ig a Belügyminisztérium költségvetésében található. Az 1899. VIII. tc.-től¹⁸ kezdve évenként 1909 L. tc.-ig.¹⁹ 10 törvényben a belügyi tárcánál az általános közigazgatási kiadások rovatban szerepelnek. Itt egyrészt az „*országos határrendezési és határkiigazítási költség*” címszó alatt általánosan megnevezve, másrészt viszont a tényleges éppen időszerű határkijelölő munkálatokra van elkülönítve a pénz.

Az 1912 V. tc.-től²⁰ kezdve 4 éven keresztül jelenik meg a rendes kiadásként a határkijelölés költsége a Belügyi tárcánál, általánosságban „országos” megnevezés alatt.

1904. XXI. tc.-ben²¹ jelenik meg a Miniszterelnökség, mint költségvetési szerv a határkiigazítás végrehajtásnak folyamatában. A vizsgált időszakban 9 év költségvetésében, mint átmeneti kiadásként jelenik meg, először a 3 évig a határszakasz tényleges megnevezésével, majd 1908. XXVII. tc.-től²² 6 éven keresztül határszakasz megnevezése nélkül „határrendezési költségek” tétel alatt.

1904-től a határkijelölések végrehajtására két közigazgatási szervezet kap pénzt a költségvetésből. A Belügyminisztérium elsődlegessége adott, hiszen az „országos határvonal rendezésére és kiigazítása” a felügyelete és vezetése alatt zajlott. 1901-től a költségvetésben a Belügyi tárca e tételre egy keretszámot (tervezett) kapott, ez évenként 16 000 Koronát jelentett. 1901-1909-ig ez az összeg nem növekedett.

3.1. A „határkijelölés” összegei

1890 és 1915 között a költségvetésben 804 712 Korona volt tervezve. Ebben benne van a már említett 1900. XIX. tc., a maga 200 000 Koronájával, ami az egész összeg 25%-t (1/4-t) jelenti. Igaz külön tc.-ként jelenik meg. A pénzüsszegek elosztásból is kitűnik, hogy a legnehezebb, a leghosszabb és így a legköltségesebb határszakasz a román határszakasz kijelölése volt. Amelyet a költségvetési törvények erre a célra fordított pénzüsszegek nagysága is bizonyítja.

A dualizmus időszakában az összes költségek 38%-t 304 000 Koronát a román határszakasz munkálataira fordították. A román határszakasz munkálataira fordított pénzüsszeg megoszlása a következő volt: 1890-ben a román határvonalnak az 1888. XIV. tc., értelmében teljesítendő megvizsgálása alkalmából felmerülő költségekre 15 000 Koronát jelöltek ki. 1894-1898 között 4 éven át évi 10 000, 1899-ben 5 000, 1900 és 1901-ben évi 12 000 Korona volt tervezve, hivatalos megfogalmazás szerint a „*magyar -román határrendezésből kifolyó háromszöglelési munkálatok keresztülvitele alkalmából felmerülő költségek*”. Illetve az 1900. XIX. tc., 200 000 Koronája, amely a román határszakaszon felállított határjelek kicserélése folytán felmerülő költségek fedezésére szükséges hitel engedélyezéséről szólt. Utoljára 1906-ban 10 000 Korona jelenik meg a „magyar-román határ háromszögtani felmérése alapján készülő új térképek előállítás költségeire”.

Az összegek megoszlása 10 év alatt történt, 1890., 1894-1901 között és 1906-ban a román határszakasz munkálataira tervezett pénzüsszeg 70%-a 212 000 Korona (két törvényben) 1900-ban került megszavazásra. A fennmaradó 30% 104 000 Korona viszonylag arányosan oszlik meg évenkénti lebontásban: 1890-ben 5%, 1894-1898 között és 1906-ban 3%, 1901-ben 4% az egészhez viszonyítottan. A román határszakasz munkálataira összesen 304 000 Korona-t terveztek a belügyi tárca terhére. Ez a belügyi tárca erre a célra kikülönített költségének több mint a felét 54%-t jelentette.

A fennmaradó 46%, az a belügyi tárca másik tételének az „országos határvonal rendezésére és kiigazítása” címén kiutalt pénzösszeg volt. Ez 1892 XIV. tc.-től²³ kezdődött és tartott a dualizmus végéig. Az itt szereplő pénzösszeg nagysága 1892-1898 között évi 6 000, 1899-ben 3 000, 1900-ban 26 000, 1901-től évi 16 000 Korona volt. E tétel alá minden akkor „időszerű” határkiigazítás „pénzügyi biztosítása” belefért. Itt általában személyi kiadásokat számoltak el.

Ennek százalékos megoszlása a következő volt: az összes tervezett pénzösszegből 1892-1898 között 2,3%-az, 1899-ben 1%, 1900-ban 10%, 1901-1916-ig évi 6% volt. 1892-1916 között e tétel alatt összesen 263 000 Koronát terveztek. Ez az összes határmegállapítási költségvetésnek 33%-t jelentette. A belügyi tárca „országos határvonal rendezésére és kiigazítása” címén 263 000 Koronát, míg a román határszakasz munkálataira 304 000 Korona-t kapott a költségvetésből. Eza vizsgált időszakban összesen 567 000 Koronát tett ki. Ez az összes határkiigazítási költségnek 70%-t jelentette.

A határkijelölés folyamata azonban ennél többbe került, ezért a pénz másik részét a Miniszterelnökség adta tényleges műszaki munkálatokra, majd 1908-tól már a tényleges határszakasz megnevezése nélkül jelenik meg a költségvetésben. Ez azért volt, mert a már elkezdett műszaki munkálatok elhúzódtak. Így nem kellett a költségvetésben megnevezni a már munkába vett határszakaszt.

A fennmaradó 30%-t 237 712 Koronát a Miniszterelnökségnek kiutalt pénzösszeg alkotta, amely 1904.XXI. tc.-től²⁴ jelenik meg a költségvetési törvényekben 1907 IX. tc.-ig.²⁵ tényleges megnevezéssel. Amelynek a megoszlása a következő volt: A horvát határszakasz kijelölésére három alkalommal: 1904-ben, 1906-ban, és 1907-ben évente 14 000 Koronát terveztek. Ez az összeg 1904-ben és 1907-ben a határkijelölés éves költségvetéséből 25%-t, 1906-ban 21%-t jelentette. Ez három év alatt 42 000 Koronát jelentett. Ezzel párhuzamosan a stájer határ kijelölésére 1904-ben és 1906-ban 25 356 Koronát, míg 1907-ben 25 000 Koronát terveztek. Ez 1904-ben a határkijelölés éves költségéből 45%-t, 1906-ban 38%-t, 1907-ben 45%-t jelentett. Ez három év alatt 75 712 Koronát jelentett. Ez 55%-l volt több mint a horvát határszakasz.

1908-tól évente 20 000 Koronát terveztek a „határrendezési költségekre” a Miniszterelnökség kiadási rovatába. Ez az összeg 56%-a volt az erre a célra tervezet költségeknél. A fennmaradó 16 000 Korona a Belügyminisztérium költségvetésébe volt tervezve. Ez azt jelentette, hogy a költségeknél 1904-től 56%, 1905-ben 60%, 1907-ben 71%, 1908-tól évente 56%-át jelentette az összes ilyen jellegű kiadásoknak.

A Miniszterelnökség megjelenése a költségvetési tételben azt jelentette, hogy a politikai vezetés a már politikailag megoldásra váró, vagy már megoldott való határkérdések megoldásának befejezésére ily módon látott gyors megoldási lehetőséget. A Belügyminisztérium pedig általában- a román határszakasz műszaki kijelölése után - az „országos” vagyis az egész ország határvonalának „karbantartására” tervezte be a pénzösszeget a költségvetésben. Ezt a már említett számok

és százalékok is mutatták. Összesen 804 000 Korona volt, amelyből a Belügyminisztériumnak 567 000 Korona jutott: amelynek megoszlása az „országos határvonalra” 263 000 Korona, a román határszakaszra 304 000 Korona.

A Miniszterelnökségnek 231 712 Koronát utaltak ki, megoszlása: a horvát határszakaszra 42 000 Korona, a stájer határszakaszra 75 712 Korona, és általánosan (név nélkül 120 000 Korona jutott.

3.2. Az „országhatárrendezés” és „határkiigazítás” tervezet költségeinek túllépése

A hiteltúllépés alános volt a tárgyalt időszakban. A költségvetés tervezése egy dolog a valóságban azonban mindig kevés volt. Hiteltúllépések mindig előfordultak, ezért a munkálatokat irányító Belügyminisztérium vezetője, illetve a Miniszterelnökség póthiteleket kért, amelyet a Minisztertanácsnak kellett jóváhagynia. Ezekből a póthiteligénylések összegéből tudjuk igazán rekonstruálni a határmegállapítás tényleges költségét, amelyet a munkálatokat irányító tárca erre a célra fordított. Néhány példát kiragadva ennek alátámasztására, évek szerint haladva:

1901. febr.13-i Minisztertanácsi ülésen a Miniszterelnökség túlkiadásai között találjuk a Sichenburg-Marienthali határkiigazítási költségekre 1 800,16 Korona előirányzat nélküli kiadást.²⁶

1900. márc.14-i Minisztertanácsi ülésen a Belügyminisztérium hiteltúllépést jelentett be. Ez a túlkiadás a magyar-román határ háromszögelési munkálatainál következett be. Az 1899. évi költségvetésben átmeneti kiadások V. fejezet 6. tétel alatt lévő 5 000 forinton felül a magyar-román határ háromszögelési munkálatai során felmerült 520, 74 forint túlkiadás.²⁷

1900. márc.21-i Minisztertanácsi ülésen döntés született a magyar-román határvonalon felállított határjelek kicserélésére. A jóváhagyott törvényjavaslattal és az összegből a Belügyminisztérium már 1900 ápr. 25-én túlkiadást jelentett be.²⁸ A határjelek kicserélésével megbízott államépítészeti hivatalokat az építési anyagoknak kellő időben való beszerzésére és a szükséges előkészületek megtételére 94 000 Korona előleget utalt ki a saját költségvetéséből.

1900. márc.28-án a Belügyminisztérium túlkiadás jelentett be a határrendezési és igazgatási költségekre. Az előirányzott 3 000 Forint, valamint a Minisztertanács által legutóbb engedélyezett 10 000 forintnyi póthitelen felül a magyar-román határ, Zala és Belovár-Körös és Varasd vármegyék közötti határvonal műszaki költségei miatt 1 259 Forint, vagyis 2 518,10 Korona túlkiadás merült fel.²⁹

A Belügyminisztérium az 1901. ápr.2-i ülésen bejelentette, hogy a Belügyi tárca 1900. évi költségvetésében az átmeneti kiadások VII. fejezet 8 cím „országos határrendezési és határkiigazítási költségek” címén felvett 26 000 Korona hitelen felül 1 587, 21 Korona túlkiadás merült fel. Amiatt, hogy Zala és Belovár-Körös, valamint Varasd vármegyék közötti határrendezés műszaki munkálatai során 631,21 Korona költséget még a költségvetési időszak letelte előtt át kellett utalni a Pénzügyminisztériumnak.³⁰

A Belügyminisztérium 1912 évi elszámolásából kiderül, hogy a rendkívüli kiadások, átmeneti kiadások III. fejezet 2. cím alatt a „határrendezési költségekre” felvett 20 000 K hitellel szemben kifizettek 36 141,19 Koronát, így 16 141,19 Korona túlkiadás merült fel. Ez a túlkiadás onnan ered, hogy a Stájerország mentén elvonuló államhatár rendezési költségeire a Horvát-Szlavón „beligazgatási hitel, illetve a pénzügyi tárca terhére” előlegezett kiadásokat a tervezetnek megfelelően átutalták. A többletkiadás azért lépett fel, mert a „határrendezési költségekre” előirányzott hiteleket több éven át nem vették, vagy kis mértékben vették igénybe. „Az 1912 évet megelőzően számításba vett kiadások átutalásának szükségessége csak 1912-ben állt elő.”³¹

A háborús évek alatt is szóba kerültek a határrendezési munkálatok túlkiadásai is. 1914. okt. 9-én a Minisztertanács azt tárgyalta, hogy Horvát-Szlavónország és Stájerország, Krajna, illetve Dalmácia közötti határvonalon folytatott határrendezési munkálatoknál az 1914 év első felében személyi és dologi költségek tekintetében 1616,70 Korona kiadás merült fel. Mivel 1914-ben a határrendezési költségekre csak 10 000 Korona hitelt szavaztak meg, így 6016,70 Korona túlkiadás mutatkozik.³²

Az 1916. szept.1-i ülésen a Pénzügyminisztérium a magyar-osztrák államhatár és Horvát-Szlavónország és Krajna, illetve Stájerország menti szakaszán végzett határrendezési munkálatok miatt a felmerült költségek fejében 32 763,45 Korona megtérítését kérte. Így a ME „átmeneti kiadásainak” V. fejezet. 2 címe alatt „Határrendezési költségekre” az 1914/15 évre megállapított és az 1916 évi XXII. tc. értelmében az 1917/18 költségvetési évre is irányadó első felére is érvényben lévő 20 000 Korona hitel terhére így a 2 763,45 Korona túlkiadás mutatkozott.³³

1918. jan.4-i Minisztertanácsi ülésen a Pénzügyminisztérium magyar-osztrák államhatár és Horvát-Szlavónország és Krajna, illetve Stájerország menti szakaszán végzett határrendezési munkálatok miatt a felmerült költségek fejében 28 988,88 Korona megtérítését kérte. Így az 1917/18 költségvetési évre is irányadó költségvetés szerint rendelkezésre álló 20 000 Korona hitel terhére eddig kiutaltak 11 014,96 Koronát. A rendelkezésre álló hitel így csak 8 985,14 Korona. A most kért 28 988,84 Korona kiutalása után 20 003,84 Korona túlkiadás mutatkozott.³⁴

4. Összegzés

Akiragadott példák is mutatják, hogy a határmegállapításra kikülönített pénzek nem fedezték a határmegállapítás folyamatának tényleges költségeit. Amit tudtak azt a költségvetési tc.-ben beállították, ez általában a folyamatban lévő (műszaki) munkálatok végrehajtására, illetve folytatásának fedezésre volt elég. A menetközben felmerült pénzösszeg elszámolása a Belügyminisztérium, ill. a Miniszterelnökség hitelkeretét terhelték meg, úgy, hogy a következő évre tervezett költségvetésből utalták át. Azoknál a munkálatoknál, ahol az osztrák kormány is érdekelt volt, pl: Románia esetében ott a költségeket természetesen megosztották, illetve a megállapodás szerint fizették a határkijelölés költségeit.

Összesítve a Belügyminisztérium és a Miniszterelnökség részére tervezett kiadásokat megállapíthatjuk, hogy a költségek a vizsgált időszakban állandóan növekedtek, illetve beálltak egy adott szintre, amelyet továbbiakban „önműködően betervezték”.

Megállapítható, hogy a kezdeti 6 000 Koronáról (1892, 1893.) állandóan emelkedett először beállt 16 000 Koronára 6 éven át (1894-1898, és 1902-1903) majd 1899-ben visszaesett 8 000 Koronára. 1900-ban elérte a maximumot 238 000 Koronával, majd 1901-ben 28 000 Korona volt. 1905-től a Miniszterelnökségtől kiutalt pénzösszegek miatt megnöttek átlag 55-65 000 Koronára, majd 1908-tól beállt évi 36 000 Koronára. Amely állandó maradt a költségvetési törvényekben. A tervezett műszaki munkálatokra külön tétel alatt utaltak ki pénzösszegeket. pl: 1890-ben 15 000 Koronát, illetve a már említett 1900 XIX.tc-ben 200 000 Koronát.

JEGYZETEK / NOTES

1. Az államhatárról bővebben: Suba János: Államhatár-elméletek a XIX-XX századi szakirodalomban In: „Az ezer éves magyar rendvédelem” Rendvédelem-történeti füzetek XI. évf./14. sz. Budapest 2005 127-132.p. Suba János: Az államhatár fogalmának változásai a magyar földrajzi szakirodalomban In: Az Integrálódó Európa politikai földrajza III. magyar politikai földrajzi tanácskozás Pécs, 2002. november 7-8.(szerk: Reményi Péter PTE TTK FI. Pécs. 2004. 125-129. p.
2. Suba János: A Dualista Magyarország államhatárának kialakulása 1868 -1918 között In: „Dualista Magyarország rendvédelme” Rendvédelem-történeti Tudományos Konferencia. Előadás a Rendőrtiszti Főiskolán Rendvédelem-történeti Füzetek III./4. sz.(szerk: Dr. Újhelyi Gabriella) Budapest 1993. 87-101. p.
3. A határjelekről bővebben: Suba János: Az Államhatár és határjelei In: „Az ezer éves magyar rendvédelem” Rendvédelem-történeti füzetek XI. évf./14. sz. Budapest 2005. 120-126.p
4. Közigazgatási vetületéről lásd: Suba János: A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867-1941 között In: „A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában” XIII. Rendvédelem-történeti tudományos konferencia 1999. október 6 -7. Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám Budapest 2001 102 - 107. p
5. A határviták, és azok megoldása mindig végig kísérték a magyar törvényalkotást. Lásd: Suba János: A történelmi Magyarország államhatáráról szóló törvények IN: „Az ezer éves magyar rendvédelem” Rendvédelem-történeti füzetek (Acta Historiae Praesidii Ordinis), XI. évf./14. sz. Budapest 2005. 102-119.p.
6. 1867. évi XVIII. törvénycikk Az 1868-dik év első év harmada folytán viselendő közterhekről
7. 1868. évi L. törvénycikk Az 1869-ik évi államköltségvetésről
8. 1872. évi VII. törvénycikk Az 1872. évi államköltségvetésről
9. 1897. XX. tc., Az állami költségvetés megállapításának szabályai

10. Az első 1899. január 1-március 19-ig, a második 1903. május 1-től- 1904. március 30-ig, a harmadik 1905. január 1-től 1906. június 9-ig, a negyedik pedig 1910. január 1-től augusztus 12-ig tartott. (Suba J.)
11. 1890. évi IV. törvénycikk Az 1890. évi államköltségvetésről.
12. 1888. évi XIV. törvénycikk Az osztrák-magyar Monarchiának Romániával, a Monarchia két állama és Románia közt fennforgott határvillongások kiegyenlítése végett, a határvonal újabb megállapítása és azzal kapcsolatos kérdések szabályozása tárgyában kötött, s Bukarestben 1887. évi december 7-én november 25-én aláírt nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről
13. 1867-től a hivatalos fizető eszköz az ezüstalapú Osztrák-magyar forint =100 krajcárt ért 1882-ig. 1878-ban alakult meg az Osztrák-Magyar bank, amely 1880-tól bocsátott ki egyik oldalán német, másik oldalán magyar nyelvű bankjegyeket. 1882-től áttértek egy új aranyalapú valutára, amely a Korona elnevezést kapta. A Korona volt aranyban (10, 20 Korona), illetve papírpénzben. A Korona 1926. december 31-ig volt érvénybe.
14. 1916. évi XXII. törvénycikk Az 1916/17. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról.
15. Lásd: 1914. I. tc., 1915.XV.tc., 1915. XXI. tc., 1916. XXII.tc. 1916.XL.tc., 1917.IX. tc., 1917.XIII.tc., 1918. III.tc., 1918.VIII. tc., 1918. X. tc.
16. 1890. évi IV. törvénycikk Az 1890. évi államköltségvetésről
17. 1900. évi XIX. törvénycikk A magyar-román határvonalon felállított határjelek kicserélése folytán felmerülő költségek fedezésére szükséges hitel engedélyezéséről
18. 1899. évi VIII. törvénycikk Az 1899. évi állami költségvetésről
19. 1900. évi XIX. törvénycikk A magyar-román határvonalon felállított határjelek kicserélése folytán felmerülő költségek fedezésére szükséges hitel engedélyezéséről
20. 1912. évi V. törvénycikk Az 1912. évi állami költségvetésről
21. 1904. évi XXI. törvénycikk Az 1904. évi állami költségvetésről
22. 1908. évi XXVII. törvénycikk Az 1908. évi állami költségvetésről
23. 1892. évi XIV. törvénycikk Az 1892. évi állami költségvetésről
24. 1904. évi XXI. törvénycikk Az 1904. évi állami költségvetésről
25. 1907. évi IX. törvénycikk 1907. évi állami költségvetésről
26. 1901. február 13-i Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve MOL K 27
27. 1900. március 14-i Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve MOL K 27
28. 1900. március 21-i Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve MOL K 27
29. 1900. március 28-i Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve MOL K 27
30. 1901. április 2-i Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve MOL K 27
31. 1913. május 5-6 Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve MOL K 27
32. 1914. október 9-i Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve MOL K 27
33. 1916. szeptember 1-i. Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve MOL K 27
34. 1918. január 4-i Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve MOL K 27.

FORRÁSOK / SOURCES

Az állami költségvetések törvényei. Országos Törvénytár (továbbiakban OT.)

1870. XI. tc., 1870. évi állami költségvetés OT. 1869-1871.,
 1871. X. tc., 1871. évi állami költségvetés OT. 1869-1871.,
 1872. VII. tc., 1872. évi állami költségvetés OT. 1872-1874.,
 1873. XXI. tc., 1873. évi állami költségvetés OT. 1872-1874.,
 1873. XXXV. tc., 1874. évi állami költségvetés OT. 1875-1876.,
 1875. XXXIII. tc., 1875. évi állami költségvetés OT. 1875-1876.,
 1875. LV. tc., 1876. évi állami költségvetés OT. 1875-1876.,
 1876. XLVI. tc., 1877. évi állami költségvetés OT. 1875-1876.,
 1878. XVII. tc., 1878. évi állami költségvetés OT. 1877-1878.,
 1879. XII. tc., 1879. évi állami költségvetés OT. 1879-1880.,
 1880. XXI. tc., 1880. évi állami költségvetés OT. 1879-1880.,
 1880. LVII. tc., 1881. évi állami költségvetés OT. 1879-1880.,
 1882. IV. tc., 1882. évi állami költségvetés OT. 1882-1883.,
 1883. IV. tc., 1883. évi állami költségvetés OT. 1882-1883.,
 1884. I. tc., 1884. évi állami költségvetés OT. 1884-1886.,
 1885. II. tc., 1885. évi állami költségvetés OT. 1884-1886.,
 1886. VI. tc., 1886. évi állami költségvetés OT. 1884-1886.,
 1887. XII. tc., 1887. évi állami költségvetés OT. 1887-1888.,
 1888. VI. tc., 1888. évi állami költségvetés OT. 1887-1888.,
 1889. XVIII. tc., 1889. évi állami költségvetés OT. 1889-1891.,
 1890. IV. tc., 1890. évi állami költségvetés OT. 1889-1891.,
 1890. XXXIX. tc., 1891. évi állami költségvetés OT. 1889-1891.,
 1892. XIV. tc., 1892. évi állami költségvetés OT. 1892-1893.,
 1893. VII. tc., 1893. évi állami költségvetés OT. 1892-1893.,
 1893. XXXIX. tc., 1894. évi állami költségvetés OT. 1892-1893.,
 1895. IV. tc., 1895. évi állami költségvetés OT. 1894-1895.,
 1896. VI. tc., 1896. évi állami költségvetés OT. 1896.,
 1897. XI. tc., 1897. évi állami költségvetés OT. 1897.,
 1898. VI. tc., 1898. évi állami költségvetés OT. 1898.,
 1899. VIII. tc., 1899. évi állami költségvetés OT. 1899.,
 1900. VI. tc., 1900. évi állami költségvetés OT. 1900.,
 1901. IV. tc., 1901. évi állami költségvetés OT. 1901.,
 1902. XII. tc., 1902. évi állami költségvetés OT. 1902.,
 1904. V. tc., 1903. évi állami költségvetés OT. 1904.,
 1904. XXI. tc., 1904. évi állami költségvetés OT.

1904., 1906. IX. tc., 1906. évi állami költségvetés OT.
1906., 1907. IX. tc., 1907. évi állami költségvetés OT.
1907., 1908. XXVII. tc., 1908. évi állami költségvetés OT
1908., 1908. L. tc., 1909. évi állami költségvetés OT. 1909.,
1911. XIV. tc. 1911. évi állami költségvetés OT. 1911.
1912. V. tc. 1912. évi állami költségvetés OT. 1912.,
1912. LXVI. tc. 1913. évi állami költségvetés OT. 1913.
1914. XXVII. tc. 1914/15. évi állami költségvetés OT. 1914.,

FÜGGELÉK / APPENDIX

1. táblázat. Az államhatár-megállapítás pénzügyi feltételeinek törvényi biztosítása. A dualista Magyarország 1890–1916 évi költségvetésében
table 1: Legal guarantee for the financial conditions of border designation in the 1890–1916 budget.

A)

Sor-szám	Év	Év törvény	Költségvetési tétel	Költségvetési szerv	Költségvetési tétel megnevezése	Határ szakasz	Összeg	Összes összeg
1	1890	1890. IV. tc	Rendkívüli Átmeneti kiadások	Belügyminisztérium	A romániai határvonalnak az 1888. XIV. tc. értelmében teljesítendő megvizsgálása alkalmából felmerülő költségekre	román	15 000	15 000
2	1892	1892. XIV. tc.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium	Határrendezési és határkiigazítási költség	országos	6 000	6 000
3.	1893	1893. VII. tc.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	6 000	6 000
4.	1894	1894.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	6 000	16 000
5.		XXXI. tc			A magyar -román határrendezésből kifolyó háromszögelési munkálatok keresztülvitele alkalmából felmerülő költségek	román	10 000	
6	1895	1895.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	6 000	16 000
7		IV. tc.			A magyar-román határrendezésből kifolyó háromszögelési munkálatok keresztülvitele alkalmából felmerülő költségek	román	10 000	
8.	1896	1896.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	6 000	16 000
9.		VI. tc.			A magyar-román határrendezésből kifolyó háromszögelési munkálatok keresztülvitele alkalmából felmerülő költségek	román	10 000	
10	1897	1897.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	6 000	16 000
11		XI. tc.			A magyar-román határrendezésből kifolyó háromszögelési munkálatok keresztülvitele alkalmából felmerülő költségek	román	10 000	
12	1898.	1898.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	6 000	

13.		VI. tc.			A magyar-román határrendezésből kifolyó háromszögelési munkálatok keresztülvitele alkalmából felmerülő költségek	román	10 000	16 000
14.	1899.	1899.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	3 000	8 000
15.		VIII. tc.		ált. közigazgatási kiadások	A magyar-román határrendezésből kifolyó háromszögelési munkálatok keresztülvitele alkalmából felmerülő költségek	román	5 000	
16.	1900	1900.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	26 000	38 000
17.		VI. tc.		ált. közigazgatási kiadások	A magyar-román határrendezésből kifolyó háromszögelési munkálatok keresztülvitele alkalmából felmerülő költségek	román	12 000	
18.	1900	1900. XIX. tc.	1900 évi rendkívüli kiadások	Belügyminisztérium ált. közigazgatási kiadások külön rovatban	A magyar-román határszakaszon felállított határjelek kicserélése folytán felmerülő költségek fedezésére szükséges hitel engedélyezéséről.	román	200 000	200 000

B)

Sor szám	Év	Év törvény	Költségvetési tétel	Költségvetési szerv	Költségvetési tétel megnevezése	Határ szakasz	Összeg	Összes összeg
19.	1901	1901.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	16 000	28 000
20.		IV. tc.		Ált. közig. kiadások	A magyar-román határrendezésből kifolyó háromszögelési munkálatok költsége	román	12 000	
21.	1902	1902. XII. tc.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium ált. közig. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	16 000	16 000
22.	1903	1904. V. tc.	Átmenti kiadások	Belügyminisztérium Ált. közig. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	16 000	16 000

23.	1904	1904.	Átmenti kiadások	Miniszterelnökség	Horvát-dalmát határrendezés költségeinek fedezése	horvát	14 000	55 356
24.		XXI. tc.			Horvát-stájer határrendezés költségeinek fedezése	horvát	25 356	
25.				Belügyminisztérium ált. közigaz. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	16 000	
26.	1906	1906.	Átmenti kiadások	Miniszterelnökség	Horvát-dalmát határrendezés költségeinek fedezése	horvát	14 00	65 356
27.		IX. tc			Horvát-stájer határrendezés költségeinek fedezése	horvát	25 356	
28.				Belügyminisztérium	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	16 000	
29.				Ált. közigazgatási kiadások	A magyar-román határ trigonometriai felmérése alapján készülő új térképek előállítás költségeire	román	10 000	
30.	1907	1907.	Átmenti kiadások	Miniszterelnökség	Horvát-dalmát határrendezés költségeinek fedezése	horvát	14 00	55 000
31.		IX. tc.			Horvát-stájer határrendezés költségeinek fedezése	horvát	25 000	
32.				Belügyminisztérium ált. közig. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	16 000	
33.	1908	1908.	Átmenti kiadások	Miniszterelnökség	Határrendezési költségek		20 000	36 000
34.		XXVII. tc.		Belügyminisztérium ált. közig. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	16 000	
35.	1909	1909.	Átmenti kiadások	Miniszterelnökség	Határrendezési költségek		20 000	36 000
36.		L. tc.		Belügyminisztérium ált. közig. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	16 000	
37.	1911	1911. XIV. tc	Rendes kiadások	Belügyminisztérium ált. közig. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	országos	16 000	

38.			átmeneti kiadások	Miniszterelnökség	Határrendezési költségek		20 000	36 000
39.	1912	1912. V.tc.	Rendes kiadások	Belügyminisztérium ált. közig. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	ország- gos	16 000	36 000
40.			átmeneti kiadások	Miniszterelnökség	Határrendezési költségek		20 000	
41.	1913	1912. LXVI. tc.	Rendes kiadások	Belügyminisztérium ált. közig. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	ország- gos	16 000	36 000
42.			átmeneti kiadások	Miniszterelnökség	Határrendezési költségek		20 000	
43.	1914 1915	1914. XXVII. tc.	Rendes kiadások	Belügyminisztérium ált. közig. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	ország- gos	16 000	36 000
44.			átmeneti kiadások	Miniszterelnökség	Határrendezési költségek		20 000	
43.	1915 1916	1916. XXII. tc.	Rendes kiadások	Belügyminisztérium ált. közig. kiadások	Országos határrendezési és határkiigazítási költség	ország- gos	16 000	36 000
44.			átmeneti kiadások	Miniszterelnökség	Határrendezési költségek		20 000	

Forrás: állami költségvetések törvényei Országos Törvénytár

Szerkesztette: Suba János

2. táblázat. Az államhatár-megállapítás pénzügyi fedezetének megoszlása, költségvetési szervek és határszakaszok szerint Magyarországon 1890–1915 között a költségvetési törvények alapján

Table 2: Divison of the financial coverage for border designation according to budgetary entities and border segments in Hungary, 1890–1915, based on the budgetary laws.

Költségvetési szerv megnevezése						
Költségvetési év	Belügyminisztérium		Miniszterelnökség			Kiutalt összeg összesen
	Határszakasz megnevezése		Határszakasz megnevezése			
	Országos	Román	Horvát	Stájer	Nincs neve	
1890		15 000				15 000
1891						
1892	6 000					6 000
1893	6 000					6 000
1894	6 000	10 000				16 000
1895	6 000	10 000				16 000
1896	6 000	10 000				16 000
1897	6 000	10 000				16 000
1898	6 000	10 000				16 000
1899	3 000	5 000				8 000
1900	26 000	12 000				38 000
1900		200 000				200 000
1901	16 000	12 000				28 000
1902	16 000					16 000
1903	16 000					16 000
1904	16 000		14 000	25 356		55 356
1905						
1906	16 000	10 000	14 000	25 356		65 356
1907	16 000		14 000	25 000		55 000
1908	16 000				20 000	36 000
1909	16 000				20 000	36 000
1910						
1911	16 000				20 000	36 000
1912	16 000				20 000	36 000
1913	16 000				20 000	36 000
1914/15	16 000				20 000	36 000
Összesen 1	263 000	304 000	42 000	75 712	120 000	804 712
Összesen 2	567 000		237 712			804 712

*Forrás: állami költségvetések törvényei Országos Törvénytár
Szerkesztette: Suba János*

BRADEAN-EBINGER Nelu
egyetemi tanár
Budapesti Corvinus Egyetem
Nemzetközi, Politikai és Regionális Tanulmányok Intézet

full professor
Corvinus University of Budapest
Institute of International, Political and Regional Studies
email: nelu@uni-corvinus.hu

**TANTÁRGYSTRUKTÚRA, OKTATÁSI CÉL
ÉS MÓDSZER A BÉCSI KELETI AKADÉMIA
DIPLOMATAKÉPZÉSÉBEN (1754–1918)**

**STRUCTURE, PURPOSE AND METHODS OF COURSES
IN THE DIPLOMAT TRAINING AT THE ORIENTAL
ACADEMY IN VIENNA (1754–1918)**

ABSTRACT

In the following paper, I will present the history of the well known and famous high school „Orientalische Akademie” in Vienna. The study will focus together with the historical issues on the teaching of the carrier diplomats in the time before the First World War retrospectively into the 19th and 18th centuries.

The paper shows, as well as the conclusion, that the teaching and the structure of the study projects were on a very high level. All of the needful substances and knowledges used in the diplomatic branch, as law, history, economics was available for the students of this school. The teaching activity in the linguistic area was prominent in European relations too. Our study presents the methods and the very rich scale of the offering on the teaching-forms in their historical development from 1754 into the beginning of the 20th century. Most of these methods are also used in the pedagogical praxis up to date as for example: sensomotoric style of learning, development of the extroverted type of the individuum, grammatical interiorization in the diplomatic professional language.

Kulcsszavak: szenzomotoros tanulási stílus, az extrovertált személyiségtípus fejlesztése, grammatikai interiorizáció a diplomáciai szaknyelvben.

Keywords: sensomotoric style of learning, development of the extroverted type of the individuum, grammatical interiorization in the diplomatical professional language.

Az úgynevezett „vesztfáliai rendszer” a harmincéves háború után megvetette a későbbi nemzeti államok kialakulásának alapjait.¹ A Habsburg Birodalom előtt a 18. századra megszűnt nyugat felé a terjeszkedés lehetősége (kompenzáció, házasság, háborúk stb.). Az újabb területek szerzése, a régi feudális-rendi módszerekkel folytatott *birodalomgyarapítás* előtt bezárultak a kapuk. Maradt a keleti terjeszkedés, például a középkori lengyel állam rovására, amit 1772-ben, majd még kétszer felosztottak egymás között a szomszéd hatalmak, Oroszország és Poroszország.² De a hódításokkal sok baj volt, a lengyelek újra és újra megpróbálták lerázni az idegen uralmat. Még 1863-ban is kirobbant egy nagy lengyel felkelés, amit az oroszok véresen levertek, de a Habsburg Monarchiának is eleinte többször meggyúlt a baja a lengyel forradalmárokkal, így 1846-ban is a krakkói parasztlázadás során.³

Terjeszkedni tehát máshol kellett, például a Balkánon a Török Birodalom rovására, és ami kutatásunk számára a legfontosabb: a kereskedelem kiterjesztésével a Közel- és Közép-Kelet országaira. A kereskedelem és a keleti diplomácia török, arab, perzsa nyelvismeretet igényelt, ami a 18. század elején Bécsben az állami szolgálat szintjén még nem volt. Az akut nyelvi szakemberhiány gerjesztette az igényt, hogy kellene egy tolmácsiskolát alapítani, ahol a fenti nyelveket oktatják. Legalábbis Kaunitz herceg, Mária Terézia kancellárja így gondolta, tanulmányozta a francia mintákat, és adta az ötleteket az uralkodónőnek. A bécsi Keleti Akadémiát Mária Terézia alapította 1754-ben. „Hivatalosan Keleti Nyelvek Császári-királyi Akadémiájának nevezték, a gyakorlatban azonban mindenki a rövidebb névváltozatot használta: Orientalische Akademie. Az iskola egészen 1918-ig, a Monarchia felbomlásáig működött, s (nyelvileg is) nagyon magasan képzett diplomatákat adott a Habsburg-birodalomnak, 1867 után az Osztrák-Magyar Monarchiának.” – olvashatjuk az iskola genéziséről szóló fejezetben a téma nyelvoktatási aspektusát feldolgozó Tefner Zoltán könyvében.⁴

Történetileg ezért korántsem érdektelen az intézet keletkezése, s kevésbé feldolgozott aspektusa, az ott folyó nyelvoktatás. Egyrészt tartalmilag, másrészt módszertanilag. Részleteiben ábrázolva a képzés különféle formáit és formaváltozásait az idők során. A nyelvi képzés korabeli módszereinek fejlődését és magas minőségét úgy lehet legjobban érzékelni, ha azokat a mai nyelvtanítás módszertani kultúrájával vetjük egybe.⁵ Mi tette szükségessé az intézmény megalapítását? – teszi fel a kérdést több szerző. Az Akadémia történetét és egész működési mechanizmusát az osztrák történész, Heinrich Pfusterschmid-Hardtenstein „Von der Orientalischen Akademie zur K. u. K. Konsularakademie. Eine Maria-Theresianische Institution und ihre Bedeutung für den auswärtigen Dienst der Österreichisch-Ungarischen Monarchie” című tanulmányában inkább a külpolitika szükségleteit emeli ki. 1754 előtt a Habsburg Monarchia elvesztett két nagy háborút a poroszok ellen. A birodalom területileg és tekintélyét, hatalmi-politikai presztízsét illetően volt

kárvallottja elsősorban a két sziléziai háborúnak.⁶ A birodalomnak le kellett vonni a megfelelő következtetéseket. Nyitás kelet felé, a nyugati kapu a porosz szoldateszka miatt be van zárva.⁷

Külpolitika, „külügyek” természetesen korábban is voltak, intézményszerű szervezettség kevésbé: a külügyek intézése a nagy császári épületekben elszórtan, különféle helységeekben, kancelláriákon, vagy egyszerűen csak irodákban történt.⁸ „A külpolitikai vezetőkben (sokuk egy személyben katonai vezető is) is hasonló igények merültek fel, hiszen hiányoztak azok az emberek, akik megfelelő szinten tudták volna képviselni a birodalom érkei a vereség, avagy a győzelem teremtette új helyzetben. Sok időnek kellett még eltelnie ahhoz, míg 1848-ban létrejött egy olyan intézmény, amit már Külügyminisztériumnak, „Ministerium des Aeußern”, hívtak, de addig is megfigyelhető egy lassú folyamat, amelynek kebelében a külügyi kancelláriákon dolgozó hivatalnokok presztízse nőttön-nőtt.⁹ Miközben egészen az elején a beszürkítő irodai munkát végezték: latin és francia nyelvű leveleket fogalmaztak, sifírozottak, iktattak, expedáltak, a nyers jegyzetektől kalligrafikus minőségű kész dokumentumokat gyártottak. Csak kimagasló külpolitika-csináló személyiségek, mint Kaunitz és Metternich alatt léptek ki ezek a háttérben dolgozó emberek az ismeretlenségből, s lettek a későbbiek során a dolgokat vezető és kivitelező tanácsosok, szekcióvezetők, sőt befolyásos külpolitikuskok.”¹⁰

A tantárgystruktúra korai időszaka. A nyelvi képzés primátusa. Nevelési cél

Nehezen találtak rá a valóban hasznos modellre, Bécsben eleinte – már a 17. század közepétől kezdve – próbálkoztak átmeneti megoldásokkal. Hogy tudjanak beszélni a törökökkel, a konstantinápolyi görögök, a fanarióták segítségét vették igénybe, akik híresek voltak sokoldalú nyelvtudásukról. Az úgynevezett dragomán-, azaz tolmácsszolgálatot eleinte velük próbálták megoldani. Megbízhatóságukkal kapcsolatban azonban hamar kifogások merültek fel, fontos állami információk sok esetben a török portánál kötöttek ki.¹¹ A fanarióta görögök politikai erkölcsi valahol a machiavellizmus legszélsőségebb szárnyán helyezkedtek el, sötét dolgok kifundálói voltak.¹² Az átmeneti megoldást célirányosabb próbálkozások követték. Már a 17. században küldtek ki a konstantinápolyi követségre ügyes, jó eszű gyerekeket, akik a követséghez tartozva „a város utcáin, a piacokon, a török hivatalokban gyakorolták a nyelvet, hogy elérjék azt a nyelvi kompetenciát, amivel már tolmácsként lehetett őket alkalmazni.”¹³ A végső megoldást a francia minta szolgáltatta. Anton Wenzel von Kaunitz (1711–1794), Mária Terézia híres kancellárja rövid ideig párizsi követként szolgált, s jól ismerte a francia diplomataképző iskolákat.¹⁴ Az úgynevezett Académie de Torcy, majd később az École des Langues Orientales mintáit egyszerűen adaptálták osztrák viszonyokra. „Tehetséges fiatal fiúkat gondosan kiválasztani, majd alapos nyelvi és szakmai képzésben részesíteni, szinte katonai fegyelem mellett – ezek voltak az irányadó alapelvek.

A „jeunes de langue”, bécsi változatban a „Sprachknaben”, vagy „Konsulareleven” részben önköltségesen vehettek részt a képzésben, főleg a gazdag arisztokraták gyerekei, de ösztöndíjas lehetőségeket is biztosítottak a szegényebb, sokszor polgári származású növendékeknek.”¹⁵ A Keleti Akadémia sajátosan kora újkori intézmény volt, tele a rendiség hagyományaival, az embereket rang szerint kezelő szokásokkal, de Kaunitz ügyelt arra, hogy ez az intézmény egy kissé az „Insel de Seligen”, a „Boldogok Szigete” legyen. *Demokratikus szociológiai alapmodell*, ahogy Tefner fogalmazza meg Gidden demokrácia elmélete alapján.¹⁶ „Bécsben, a császári udvar által szemmel tartva, tehetséges fiatalokat [gyűjtünk össze], akik mind a Keleten, mind a Nyugaton szükséges nyelvekben, de ezen kívül – az arra hivatott tanárok által – a tudományokban is olyan képzésben részesülnek, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy Ausztria kereskedelmi és politikai érdekeit a Keleten jól képviseljék.” – szólta a Kaunitz-i útmutató.¹⁷

Az persze az első időkben talány volt, hogy milyen irányban halad a képzés. A tolmácsképzés szolgáltatta az alapot, de elég-e ez a Monarchia keleti előrenyomulásához? Milyen tantárgyi struktúrában képzelték ezt a célt elérni Kaunitz és utódai? Kell-e még ezeknek a mégoly tehetséges fiúknak valamilyen plusz ismeret? Tefner a bécsi levéltárnak a Keleti Akadémia iratait tartalmazó fondok alapján választ ki néhány tantervi táblázatot, de ez elég arra, hogy szemléletes képet kapjunk a tantárgyi viszonyokról. 1754-ben, tehát a megalakulás pillanatában, a kínálat még meglehetősen szerény.¹⁸ A szakmai tantárgyak öt témakört alkottak, általános képzés, hittan, földrajz, történelem, és kalligráfia, a nyelvi blokk szintén tárgyból áll: török, olasz, latin, francia és újjörög.¹⁹ 1773-ra a választék nagyon kibővült: aritmetika, földrajz, természettan, természettörténet, művészetek és kézművesség, bölcsészeti tárgyként a metafizika és erkölcstan, világtörténet, oszmán történet, katekizmus, jog, illetve szépirodalom. A nyelvi képzés struktúrája a kereskedelmi kapcsolatok keleti irányú bővülését tükrözte, a fent idézett európai nyelveken kívül tanítottak már olaszt is, s a török mellett belépett a perzsa és az arab.²⁰

Jól kitalált tantárgystruktúrák váltják egymást a 19. század többször megújuló tanterveiben. Ilyen az 1812-es: az elsősöknek – már aki még nem tudja – kötelező a francia (kevés volt ilyen), aztán belép a sarkalatos nyelv, a *török*. Tefner megállapítja, hogy a módszertani következetesség végigvonul az Akadémia történetének 154 évén.²¹ Itt, 1812-ben láthatjuk először megjelenni azt a módszertani elvet, hogy a török az első, s a másik két keleti nyelv, az arab (vulgararab) és a perzsa „a törökkel összefüggésben” oktatandó.²² S a másik jól kitalált rendszer, hogy miután az első évben megtörtént a török nyelv alapozása, a második tanév első félévében rögtön megjelenik az *oszmán történelem*. „Ennek a rendszernek az alapelgondolása már itt megjelenik: a szaktárgy nem választható el a filológiai vonaltól, hanem hogy ezek egymást kiegészítve, kölcsönhatásban segítsenek abban a leendő diplomátáknak, hogy a világot a maga egységében tanulják meg szemlélni. Ugyancsak egy ilyen panteista újítás a kronológia oktatása a III. évfolyamon, de ez más előrehaladott török és perzsa nyelvi ismeretek birtokában, hangsúlyozva azt, hogy leg-

inkább a Kelet időtörténete áll a kronológia-oktatás középpontjában. Az V. évfolyamon 1812-ben már oktatnak főtárgyként török alkotmánytant – nyilvánvalóan komparativista módszerrel, végig véve mindazokat a szerződéseket is, amelyek a Habsburg-monarchia és az Oszmán Birodalom között érvényben voltak. Mindez akkor már természetesen török nyelvű előadás és szeminárium keretében.”²³

Nagy ugrást téve, majd szemügyre véve az 1833-as tantárgylistát, mindenekelőtt a történeti és jogi tárgyak differenciálódása figyelhető meg. Az Akadémia akkori igazgatója, Joseph von Rauscher reformjai alaposan átalakították a tantervet. Van diplomáciai államtörténet, Ázsia története a kalifátusok bukásáig, a török népek története és jogtörténete, természetes magán-, állam- és nemzetközi jog, Polgári Törvénykönyv, általános bírósági és csődeljárási rend, kereskedelmi jog, váltójog, tengerjog, statisztika. S ami ismét csak a balkáni kemény viszonyok miatt felgyülemlett keserűségnek lehetett a következménye: büntetőtörvénykönyv, törvénykönyv a rendőri túlkapásokról. A nyelvek sora változatlan képet mutatott, kivételt képezett az angol (!), természetesen *akkor még csak választható tárgyként*.² Ha a táblázatokat összehasonlítjuk, akkor látunk egy határozott fejlődési vonalat: a tantárgyválaszték fokozatosan nő, nyilvánvalóan az egyre inkább modernizálódó kor parancsait követve. Vannak furcsa témák is (vagy legalábbis mai szemünkkel nézve furcsa témák) programon, ilyen az 1773-as listán még szereplő háborúfegyver- és löporismeret; a kor balkáni viszonyait ismerve nem csodálkozhatunk azon, ha egy diplomatának másra is szüksége volt ott, mint az intézkedni tudásra. Ugyancsak az 1773-as tantárgyak között találjuk azokat a „képességtárgyakat”, mint a tánc, a vívás és a szabadkézi rajz.²⁵

Aztán bekövetkezett az, amely minden iskola életében bekövetkezik, a tantárgystruktúra telítetté válik. Ilyenek voltak a nyelvek. A 19. század közepére elért egy bizonyos határt, amelyen túl már értelmetlennek látták a hallgatók terhelését, pontosabban belátták azok túlterhelését. 1800 után nagy gondot fordítottak az általános műveltségi alapprogramra, nevelési célként megfogalmazva – ma így mondanánk – a minden oldalúan fejlett „kultúremberek” képzését. Az olasz nyelv a tengerjog miatt foglalt el kiemelt helyet (a Mediterránumban a tengerjog hagyományosan egyet jelentett az olasz nyelvvel), a francia pedig a mai angolhoz hasonlóan általános munkaeszköz volt a nemzetközi kapcsolatokban. Csupán a mai ember fülének hangzik érdekesen az, hogy csak 1833-ban vezették be az angolt, mint választható tárgyat, s csak 1897-ben lett kötelező tárgy.²⁶

Kezdeti módszerek

A kezdeti módszerek monoton memorizálásban merültek ki. Egy mondat törökül, egy mondat németül, majd fordítva. Nincs olyan modern nyelvtanítási módszer, amely ezt a technikát egyértelműen tiltaná, az azonban ma már mindenütt evidencia, hogy nagy baj, ha a nyelvtanítás *csak* ebből áll. Bizonyos változásokat a módszertan területén a század közepe hozott.²⁷ A kritika három fő kifogásból

táplálkozott: túl sok nyelvet tanít az intézet, időben nem fér bele az, hogy a növendékek a sok nyelvet jól elsajátítsák, aztán a memorizálásos módszer időrabló volta, s ami mindebből következik, hogy csak a receptív tanulás jut érvényre, ahelyett, hogy a növendékek problémamegoldó intelligenciáját fejlesztenék. Jogos kifogások, akármelyek akármelyik mai „modern” nyelvtanítási „projektben” is megállnák a helyüket. Az első időszakban nagy szerep jutott a latinnak: a grammatika alapmodellje, rajta keresztül magyarázták el a többi nyelv nyelvtani jelenségeit.²⁸

1871-ben nagy változások történtek a külügy vezetésében, amikor Andrassy Gyula lett a közös külügyminiszter. Intézményi reformokat léptettek életbe. Nem annyira a Keleti Akadémián folyó nyelvtanításé – hiszen az akadémia Andrassy szemében az alpontok alpontja volt, ő maga sem volt úgynevezett „karrierdiplomata” –, hanem a Ballhausplatz, a külügyminisztérium hivatali szervezetében. Osztályok, részlegek szűntek meg, embereket bocsátottak el.²⁹ Meglepőnek nem mondható – mint ahogy számos más kulturális világmegváltó terv esetében sem a 19. században – hogy a végrehajtást elsodorta a világpolitika. Az 1875-ben meglepetésszerűen kirobbant nagy keleti válság háttérbe szorított minden „békebeli” programot. Andrassyt és az egész diplomáciai apparátust létkérdések foglalkoztatták.³⁰

A mindent átalakító reformokra Andrassy 1879-es leköszönése után majd húsz évet kellett várni. Miután 1898-ban is napvilágot látott egy 19 oldalas reformtervezet (a bécsi levéltárban az „Organisations-Entwurf für die Orientalische Akademie Jänner 1898” cím alatt található)³¹, 1898-ban teljesen új alapokra helyezték az intézmény működését. A változásokat meghatározó, ezúttal már 80 oldalas tervezetet Michael Pidoll von Quintenbach³² az intézet akkori igazgatója készítette, emlékirat formájában.³³ Tefner így jellemzi a nagy politikai változásokat a 19. Század legvégén: „Ezekben az évszázadokban az európai diplomáciában, s így Ausztriában is, a szolgálatnak egy hármass rétegződése vált általánossá: fent, az irányítás szintjén állt a minisztériumi szolgálat, a bécsi diplomácia nyelvére lefordítva, a Ballhausplatz apparátusa, ez alatt álltak presztízsből a követségek, majd legalul a konzuli szolgálat, enyhén lekezelve az első kettő által. A századfordulón ez a helyzet tartóhatatlanná vált, miután a világ kinyílt, s az Osztrák-Magyar Monarchia is nyitott a világra. A megváltozott társadalmi környezet mindenkorinál nagyobb számban hívta életre a konzulátusokat. A képzési rendszernek rá kellett hangolódnia a változásokra.”³⁴ Nemkülönb a nyelvoktatásnak is. Lecsökkent a keleti nyelvek iránti szükséglet. A Török Birodalom, mint nagyhatalom már régóta halott volt.

Új sztenderdek

De mik voltak ezek a sztenderdek? A fent idézett 19 oldalas „Entwurf” mindössze három (!) oldalt szánt a nyelvoktatásra, az 1898-es már jóval többet, mintegy 7 oldalt.³⁵ A második iratból mindenekelőtt az tűnik elő, hogy a szakmai tantárgyakat tartja fontosabbnak a nyelveknél, s hogy ez az óraszámokban is kifejeződik: 1898 után ötven százalék alá csökkent a nyelvórák száma a szakmai tárgyak-

hoz viszonyítva.³⁶ „Az akadémián folyó nyelvészeti oktatásnak az oktatási célnak megfelelően mindenekelőtt gyakorlatiasnak kellett lennie.”³⁷ A Promemoria ezzel a bekezdéssel a lecsökkentett óraszámot indokolta, miközben a színvonalból nem engedett. Az ellentmondás megszüntetésére a módszertan jelentette a kiutat.³⁸

„Eltekintve a szűkebb értelemben vett keleti nyelvektől, amelyek oktatása különlegességük miatt különleges eljárással jár – ide számít a hosszú előkészítő oktatást igény kínai is – a modern nyelveket az akadémián az úgynevezett analitikus módszerrel kell oktatni.” – szól a Promemoria egy másik bekezdése.³⁹ Bárdos Jenőnek fent említett módszertani könyvében az analitikus módszer lényegében olvasásos, elemzésen alapuló módszert jelent: „A szöveg lehető legkisebb részeinek feltárása és aprólékos magyarázata. Tipikus iskolai eljárás, amely már az ókorban is ismeretes volt, majd legmagasabb tökélyre a francia eredetű szövegmagyarázó módszerekben jutott. Korábbi metodikákban analitikus módszernek is hívták.”⁴⁰ Az analitikus módszer, az úgynevezett „bal féltekés” emberek kerülnek előtérbe. Bárdos két lehetséges módszert tart fontosnak a nyelvtanítás esetében: az egyik a holisztikus, a másik a szelektív módszer.⁴¹ Az első az úgynevezett „bal féltekés”, analitikus elméknek való, amely tulajdonképpen egy preszkriptív módszer, s nagy korrektségi fokot képes elérni.⁴² (előbb megtanulok minden szabályt, aztán jöhet a szöveg). A szelektáló módszer belátja, hogy szükségtelen, egyes esetekben lehetetlen ez a teljességre törekvés. A nyelvtani szerkezetek válogatása történhet becsült nehézségi fokuk, vagy hasznosságuk alapján. Nem tudjuk, hogy ezek a „méretekre szabott” pedagógiai nyelvtanok rendelkezésre álltak-e. Egy bizonyos, az oktatás anyanyelv–idegen nyelv relációban történt, mégpedig a legismertebb alapelve, a kontrasztivitás elve alapján⁴³ (Így van németül, ennyiben különbözik tőle a perzsa.)

Közben modern idők jöttek, az Akadémia hipermodern épületet kapott a Bolzmangasse 8 szám alatt, s új oktatási elméletek jöttek: szenzomotoros tanulási stílus, az extrovertált személyiségtípus fejlesztése, diplomáciai szaknyelv és a grammatikai interiorizáció látens állapota között összefüggés kibontása – csupa olyan módszertani nívó, amelynek a sikeréért meg kellett küzdeni a profeszoroknak is. De: több mint izgalmas belegondolni abba, hogy mindez micsoda energiabefektetést kívánt a hallgatóktól. Ráadásul az akadémiai „Zögling” általános személyiségjegyének kellett, hogy legyen az önsanyargató maximalizmus (a jelenség nem elszigetelt, ugyanezzel találkozunk az éppen ezekben az időkben útjára indult pesti Eötvös Collegium növendékeinél is). Majd egy újabb pedagógiai kísérlet: „Egységben látni a világot” – a diplomata, mint nyelvész és filozófus „A nyelv nem magáról beszél, hanem arról, ami van, vagy ami vélhető. De mivel a nyelv nyílt választásból és nyílt kérdésből utal az idő és a jövő nyitottságába, teljességébe és távolába, kirajzolódik a »jelenváló« emberi világ messzi horizontja. Ezért hallgatjuk azt, aki történeteket mesél.” – idézi Hans-Georg Gadamer német filozófust Tefner Zoltán idézett munkájában.⁴⁴ A „fecsegő”, szereplésre kész Zögling került előtérbe, a nyelviskolák tanárainak kedvelt típusa. Hogy mennyire, nem tudjuk,

mint ahogy azt sem, hogy a Bárdos által megjelölt típusok mennyire voltak jelen a Bolzmanngassén folyó nyelvoktatásban (a bécsi nép a szinte fényűzően berendezett épületet előszeretettel csak „Hotel Bolzmanngasse” néven emlegette).

Összefoglalás

A növendékek közös nagykövetek, külügyminiszterek lettek: Csáky Imre, Ugron István⁴⁵, aki 11 nyelven beszélt, s a nagyon Művelt Burián István⁴⁶. Összefoglalásként megint csak egy idézettel jövőnk elő: „Külföld és belföld következményeiben és kihatásaiban jelentős intézménynek tekintette és tekinti az akadémiát. A legfontosabb hozadék az, hogy a hallgatók közül sokan vitték sokra. S amikor már a Monarchia nem is létezett, az ott végzett növendékek az utódállamokban még mindig országuk külügyi sikereiért dolgoztak, sokszor egymás ellenfeleiként. Ilyen volt a sok közül a Horthy-korszak magyar királyi külügyminisztere, a fent többször idézett Csáky Imre (1882–1961). S még nagyon sokan mások. A birodalom sem azért hullott szét, mert az egykori „Zöglínek” rosszul végezték a dolgukat, hanem azért, mert a nemzetközi körülmények ezt a sorsot szánták neki. Nem azért volt a katasztrófa, merthogy az intézet rosszul válogatta, vagy tanította növendékeit. Valamennyien egy olyan eszme és birodalom szolgálatában éltek le az életüket, amelyet lehet konzervatívnak, vagy elavultnak nevezni, de diplomatait nem lehet szolgálati lazasággal, vagy hűtlenséggel vádolni. A nagy világégés négy éve alatt közülük senki sem állt át az ellenséghez, senki sem kémkedett, senki sem tagadta meg a parancsot. Egy sajátos történeti-szociológiai képződmény utolsó mohikánjai voltak, akiket úgy hívtak a régi monarchiában, hogy „Dienstadel”, – „szolgálati nemesség”. Még akkor is, ha közülük származásilag nem is mindenki tartozott a nemesek közé.”

JEGYZETEK / NOTES

1. Kissinger, Henry (2000): Diplomácia. Panem Könyvkiadó, Budapest. 54–59. old.
2. Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó.
3. Tefner Zoltán (1996): Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika. Lénia, Érd.
4. Tefner Zoltán (2018): Nyelvtanítás a bécsi Keleti Akadémián 1754–1918. GlobEdit, Riga.
5. Bárdos Jenő (2000): Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és módszertana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
6. Pfusterschmid-Hardtenstein, Heinrich (1989): Von der Orientalischen Akademie zur K. u. K. Konsularakademie. Eine Maria-Theresianische Institution und ihre Bedeutung für den auswärtigen Dienst der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Szerk.: Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch.

- Band VI. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. 1. Teilband. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 125. old.
7. Tefner Zoltán (2018): 8. old.
 8. Pfusterschmid-Hardtenstein, Heinrich (1989): 137. old.
 9. Uo. 125. old.
 10. Tefner Zoltán (2018): 9. old.
 11. Pfusterschmid-Hardtenstein, Heinrich (1989): 137. old.
 12. A fanariótákról lásd összefoglalóan: Bosrsi Kálmán Béla (2018): Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenézise. Magyar Szemle Könyvek, Budapest.
 13. Matsch, Erwin (1986): Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920. Wien-Köln. 78. old. Fontos előzmény: a 17. század végén működött már egy képző tanfolyam Bécsben, Giovanni Bp. Podesta vezetése alatt, de ez a forma idővel megszűnt. [Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátus írásbeli közlése]. In: Tefner Zoltán (2018): 10. old.
 14. Tefner Zoltán (2018): 10. old.
 15. Uo.
 16. Uo. A megállapítás alapja: Giddens, Anthony (1999): Soziologie. Nausner & Nausner, Graz–Wien. 370. old.
 17. Idézi: Pfusterschmid-Hardtenstein, Heinrich (1989): 139. old.
 18. Tefner Zoltán (2018): 10. old.
 19. Uo.
 20. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA). Min. des Äussern. Archiv der Konsularakademie 1770–1828. Karton 52.
 21. Tefner Zoltán (2018): 11. old.
 22. HHStA. Min. des Äussern. Archiv der Konsularakademie 1770–1828. Karton 52.
 23. Tefner Zoltán (2018): 11. old.
 24. Uo.
 25. HHStA. Min. des Äussern. Archiv der Konsularakademie 1770–1828. Karton 52.
 26. Tefner Zoltán (2018): 11. old.
 27. Skalweit, Lena (2017): Dolmetscher und ihre Ausbildung im Zeitalter der europäischen Expansion. Osmanisches Reich und Afrika. Berlin: Frank & Timme.
 28. Lásd: Joukova, Alexandra (2002): Dolmetscher- und Sprachausbildung an der orientalischen bzw. diplomatischen Akademie in Wien. Masterarbeit, Universität Wien. A latin nyelv, mint minőségi bélyeg: „die Ordnung der Logik”.
 29. Tefner Zoltán (2007): 271–276. old.
 30. Uo. 322–334. old.
 31. HHStA. Min. des Äussern. Adm. Reg. Archiv der Orientalischen Akademie bzw. Konsularakademie. F 8. Karton 360. Organisationsentwurf für die Orientalische Akademie. Jänner 1886. In: Tefner Zoltán (2018): 19. old.

32. Michael Freiherr Pidoll zu Quintenbach (1851–1941): osztrák pedagógus, az intézet igazgatójaként 1898 és 1904 között vett részt annak átszervezésében.
33. HHStA. Min. des Aeussern. Adm. Reg. Archiv der Orientalischen Akademie bzw. Konsularakademie. F 8. Karton 364. Promemoria betreffend die Reorganisation der k. u. k. Orientalischen Akademie 1898. In: Tefner Zoltán (2018): 19. old.
34. Tefner Zoltán (2003): 20. old.
35. HHStA. Min. des Aeussern. Adm. Reg. Archiv der Orientalischen Akademie bzw. Konsularakademie. F 8. Karton 364. Promemoria betreffend die Reorganisation der k. u. k. Orientalischen Akademie 1898. A törököt még mindig heti 31 órában oktatták úgy, hogy az órákat mind az öt évfolyamra elosztották. A korábban oly nagy jelentőségű arab már csak heti 4, a perzsa pedig csak 2 órát kapott. 34. old. b. b. Orientalische Section. A tervezet egyébként más tantervi részeknél is gyakran hivatkozik az „ökonómiára”, s a nyelvészeti előadások számát korlátozni igyekszik a kiscsoportos, direkt oktatási formák javára: „[...] mit Rücksicht auf die gebotene Ökonomie des Lehrplanes musste von der Beibehaltung specieller Vorlesungen über diese Fächer abgesehen werden.”
36. Uo.
37. Uo. HHStA. Min. des Aeussern. Adm. Reg. Archiv der Orientalischen Akademie bzw. Konsularakademie. F 8. Karton 364. Promemoria betreffend die Reorganisation der k. u. k. Orientalischen Akademie 1898. A törököt még mindig heti 31 órában oktatták úgy, hogy az órákat mind az öt évfolyamra elosztották. A korábban oly nagy jelentőségű arab már csak heti 4, a perzsa pedig csak 2 órát kapott. 34. old. b. b. Orientalische Section. A tervezet egyébként más tantervi részeknél is gyakran hivatkozik az „ökonómiára”, s a nyelvészeti előadások számát korlátozni igyekszik a kiscsoportos, direkt oktatási formák javára: „[...] mit Rücksicht auf die gebotene Ökonomie des Lehrplanes musste von der Beibehaltung specieller Vorlesungen über diese Fächer abgesehen werden.” In: Tefner Zoltán (2003)
38. Tefner Zoltán (2003): 20–21. old.
39. Uo.
40. Bárdos Jenő (2000): 56. old.
41. Uo.
42. Uo.
43. Uo. 57–59. old.
44. Gadamer, Hans-Georg – Koselleck, Reinhart (2000): Historik, Sprache und Hermeneutik. Tübingen. In: Tefner Zoltán (2003): 26. old.
45. Tefner Zoltán (2011): Ugron István és a német politika 1918 áprilisában-májusában. In: Századok, 2011/6.
46. Tefner Zoltán (2016): István Burián and the Settling of the Polish Issue during the First World War. In: Prague Papers on History of International Relations 2016/2.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bárdos Jenő (2000): Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és módszertana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Adamer, Hans-Georg – Koselleck, Reinhart (2000): Historik, Sprache und Hermeneutik. Tübingen.
- Joukova, Alexandra (2002): Dolmetscher- und Sprachausbildung an der orientalischen bzw. diplomatischen Akademie in Wien. Masterarbeit, Universität Wien.
- Kissinger, Henry (2000): Diplomácia. Panem Könyvkiadó, Budapest.
- Matsch, Erwin (1986): Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920. Wien-Köln.
- Pfusterschmid-Hardtenstein, Heinrich (1989): Von der Orientalischen Akademie zur K. u. K. Konsularakademie. Eine Maria-Theresianische Institution und ihre Bedeutung für den auswärtigen Dienst der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Szerk.: Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch. Band VI. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. 1. Teilband. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Skalweit, Lena (2017): Dolmetscher und ihre Ausbildung im Zeitalter der europäischen Expansion. Osmanisches Reich und Afrika. Berlin: Frank & Timme.
- Tefner Zoltán (1996): Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika. Lénia, Érd.
- Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó.
- Tefner Zoltán (2011): Ugron István és a német politika 1918 áprilisában-májusában. In: Századok, 2011/6.
- Tefner Zoltán (2016): István Burián and the Settling of the Polish Issue during the First World War. In: Prague Papers on History of International Relations 2016/2.
- Tefner Zoltán (2018): Nyelvtanítás a bécsi Keleti Akadémián 1754–1918. GlobEdit, Riga.

GÁL Zoltán
egyetemi tanár,
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

professor
University of Pécs Faculty of Business and Economics, Pécs,
Hungary

**ARANYKOR UTÁN: TRIANON HATÁSA A MAGYAR
BANK- ÉS VÁROSHÁLÓZATRA**

**IMPACT OF POST WWI BORDER CHANGES ON THE
HUNGARIAN BANKING AND URBAN NETWORKS**

ABSTRACT

In this short study, I examine the effects of the post WWI Treaty of Trianon on the Hungarian banking system. I analyze the long-term impact of border changes on the Hungarian banking network and on urban development in Hungary between the two world wars. Boundary changes have caused a huge loss of assets and equity capital for the banking system, with severed branches and interrupted bank links resulting in years of frozen assets and the accumulation of non-performing loans. It also outlines the factors influencing the territorial reorganization of banking centers in the interwar period not only in the context of consequences of the peace treaty, but also in the context of trends of market concentration, in line with international trends. The combined consequence of border changes and concentration trends is the strengthening of Budapest's dominant role at the expenses of regional banking centers.

Kulcsszavak: bankhálózat, Trianon, bankfiók, vagyonszétválás, városhálózat, centralizáció

Keywords: banking network, Trianon, bank branch, loss of assets, urban network, centralization

Bevezetés

Szávai Ferenc gazdaságtörténeti munkásságának kiemelkedő állomása volt a trianoni békeszerződés gazdasági következményeinek bemutatása az államutódlás perspektívájából. Az Osztrák-Magyar Monarchia egykori közös (állami, illetve államkincstári) vagyonának felosztását az Osztrák Köztársaság és a Magyar

Királyság között kiterjedt levéltári kutatásokkal alapozta meg. A közös vagyon felosztása a történelemben egyedülálló volt, csakúgy, mint ennek a témának a professzionális feldolgozása.

Rövid tanulmányban a trianoni békeszerződés hatásait vizsgálom más szempontból. A határváltozásoknak a magyarországi bankrendszerre, annak fiókhálózatára és a városfejlődésre gyakorolt hatását elemzem a két világháború közötti Magyarországon. A vizsgálat támaszkodik egy korábbi, a dualizmuskori városhálózat banki funkcióit bemutató vizsgálatunkra, amelyben a magyarországi városok hierarchikus rangsorát a banki mérlegadatokat felhasználva elemezte. Jelen tanulmány célja, hogy felvázolja a két világháború közötti időszakban a bankközpontok területi átrendeződésére ható tényezőket, úgy, hogy azokat ne csak pusztán Trianon következményeinek kontextusába, hanem a piacok – nemzetközi trendekbe illeszkedő – természetes koncentrációs folyamatába illesszük, amelynek keretében bemutatjuk a bankpiacok területi koncentrációjának, Budapest erősödő bankközponti dominanciájának a vidéki bankközpontokra gyakorolt hatásait.

Trianon hatása a bankhálózatra: Budapest, mint pénzügyi központ erősödő dominanciája

A határváltások következményei egy teljesen kedvezőtlen makrogazdasági környezetet teremtettek Magyarországon, de az utódállamok számára is. Az egy főre eső GDP becslés alapján számított fejlettségi szakadék az utódállamok és a legfejlettebb nyugat-európai országok között egyedül Csehszlovákia esetében szűkült (60%-os szintről 79%-ra szűkítette a fejlettségi rést 1929-ig). Magyarország esetében 1910 és 1924 között a szakadék ugrásszerűen megnőtt (60%-ról 50%-ra zuhant vissza), a területi változások nemcsak a térségben a legnagyobb GDP-esést produkálták, és a „Trianoni” gazdasági válság erősebb visszaesést eredményezett, mint a nagy gazdasági világválság. Jugoszlávia és Románia esetében a jelentős területgyarapodás csak a második világháborúig tartó stagnálást eredményezett (30, ill. 28%-án a nyugat-európai fejlettségi szintnek).¹

Az 1920-ban kialakított trianoni *országhatárok teljesen szétdarabolták a nemzetgazdaság alapvető területi-munkamegosztási és pénzügyi kapcsolatait*. A békeszerződések következtében lecsökkent méretű és gazdasági teljesítőképességű, a területelcsatolások következtében torzult szerkezetű nemzetgazdaság nemzetközi nyitottsága és pénzügyi piaci kitettsége erősödött.² A gazdasági nacionalizmus, a zárttá váló nemzetgazdasági rendszerek, *protekcionista és a nemzetközi tőkemozgásokat korlátozó, protekcionista gazdaságpolitika* összességében negatív hatást gyakorolt az egész térségre nézve. Magyarország egyre növekvő függése a külkereskedelemtől és a nemzetközi pénzügyi piacoktól látványosan felerősödött, miközben a korábbi tőkeexportőr országok egyre inkább a hazai gazdaságukba fektettek be, így a tőkeimportőrök külső forrásai elapadtak. Magyarországot sújtó háborús jóvátétel mellett az adósságszolgálat jelentős terheket rótt az országra.

Magyarország 1920 tavaszán elkülönítette pénzrendszerét, a Monarchia államai közül utolsóként, de a pénzügyi stabilizációhoz (az önálló pénz megteremtéséhez) nem volt lehetőség külföldi tőke bevonására az ország ellenséges politikai elszigeteltsége miatt.³ Az 1920-as évek közepére zöld utat kapott a külföldi tőke nagyarányú beáramlása. Az államháztartás szanálásához felvett külföldi kölcsönök (Speyer-kölcsön, Rothschild- és Barings-hitel) törlesztése súlyos adósságszolgálati terhet jelentett. A külföldi tőkebeáramlás is hozzájárult a bankszektor konszolidációjához és feltőkésítéséhez, aminek eredményeként a bankrendszer csak 1925 után visszatért a „szokásos üzletmenethez”. A bankkonszolidáció és a külföldi tőkebeáramlás a bankszektor feltőkésítése következtében a bankok regenerálódtak s visszatértek hagyományos üzletágaikhoz.

A két világháború közötti időszak Magyarországon a trianoni határváltozások is jelentősen befolyásolták nemcsak a nemzetgazdaság, hanem a városi gazdaságok és a helyi pénzpiacok működését is. A századelőig tartó eredményes modernizáció pár évtizedes időszaka alatt látványos gazdasági fejlődés (még!) csak szigetszerűen, a nagyobb városokban és azok környékén, illetve néhány innovációs övezetben ment végbe. A városok, különösen a regionális központok szerepe – a bankok által közvetített pénzügyi innovációk révén is – döntő volt a környező térségek periféria-helyzetének és az ebből fakadó regionális különbségek mérséklésében. A két világháború közötti időszakban a pénzintézeti rendszeren belül alapvető változások zajlottak le. Ez a bankhálózat méretének csökkenésén túl a bankrendszer hálózati- és területi szerkezetének megváltozásában is megmutatkozott. A korábban a helyi-regionális bázisú bankok dominanciáját mutató struktúra fokozatosan egy fővárosi koncentrációjú és fiókhálózati formába szerveződő bankrendszerre alakult át.⁴

Az új ország- és vámhatárok nemcsak a korábban egységes vámterülethez tartozó régiók, utódállamok közötti szabad tőke- és szolgáltatásáramlást akadályozták, de az *egységes pénzügyi piac és pénzügyi intézményi hálózatok feldarabolódásához vezettek*. A határváltozások negatív hatásai közül a kiépített hitelintézeti hálózat szétDarabolását kell kiemelnünk. A hitelintézeteknek 66%-a az utódállamokhoz került, ugyanakkor a hitelintézetek eszközállományának (vagyonának) csak 26%-a jutott az elcsatolt területek pénzintézeteire.

A bankhálózat területi felosztását követően az anyaországban maradt a bankok eszközállományából, illetve a részvénytőkéjéből közel háromnegyed rész. Mindez elsősorban Budapest székesfőváros hitelszervezetének 1920 előtt is nyilvánvaló dominanciájával (tőkekoncentrációjával) magyarázható. Bizonyos üzletágakban, – például a jelzálogkölcsönzésben⁵ – az elcsatolt területek tőkekihelyezéseinek jelentős része a magterületek hitelintézeteiből származott. Emellett nagyon sok, az utódállamokhoz került hitelintézetet szoros partnerbanki (affiliációs) kapcsolatok fűztek a fővárosi pénzintézetekhez, amelyek „(...) működésük sugarának megrövidítését kevésbé érezték; aggódni kell azonban a határainkon kívül esett kisebb intézetek sorsán, amelyeket a kapcsolat elvesztésén kívül a súlyosabb gazdasági hely-

zet válsága is fenyeget.”⁶ Az elvesztett háború és a trianoni béke által megszabott új országhatárok az eddiginél jóval szerényebb utakra terelték a magyarországi pénzügyintézetek tevékenységét. A magyarországi pénzügyintézetek bár a körülményekhez mérten igyekeztek az anyaintézet és az elcsatolt bankfiókok és partnerbankjaik közötti üzleti forgalmat fenntartani, de előbb vagy utóbb rákényszerültek az elcsatolt területekre került fiókjaik, illetve érdekeltségi kapcsolataik felszámolására. A határokon túl mindenütt megkezdődött az új nemzeti bankrendszerek berendezkedésének folyamata.⁷ Bizonyos elcsatolt határszéli területek kisebb ügyfelei (pl. a későbbi Burgenland, Baranya, Esztergom, Zemplén vármegyék elszakított részei) erősebben kapcsolódtak a trianoni országrész bankközpontjaihoz (Szombathely, Sopron, Pécs, Esztergom, Sátoraljaújhely), így ezen területek aktívái is az anyaországhoz került bankközpontokban voltak nyilvántartva. Azon üzletágak (váltó, betét) állományának több mint 40 százaléka az elcsatolt területekre jutott, ahol a fővárosi bankok aktivitása általában kisebb volt (1. táblázat).

1. táblázat. A bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek egyes banki üzletágainak területi felosztása a trianoni szerződést követően, az 1915-ös bázisév arányában (százalék)

	Bankok, takarékpénztárak száma	Saját tőke	Idegen tőke	Vagyon	Takarékbetét	Váltótárca	Jelzáloghitel	Értékpapírtárca
Trianoni Magyarország	33,8	66,5	75,2	73,8	63,3	58,7	80	75,3
Elcsatolt területek	66,2	33,5	24,8	26,2	36,7	41,3	20	24,7

Forrás: Magyar Statisztikai Szemle 1923. 302-303., Szádeczky–Kardoss 1928.

Ahatárváltozások következtében azonban nemcsak az ország pénzügyintézeti tökérejeének, illetve vagyonának nagysága, hanem a pénzügyintézeti vonzásközpontok száma is erőteljesen lecsökkent: a történeti Magyarország legjelentősebb (pénzügyintézeti) regionális központjainak⁸ több mint a fele, az ellenpólus-városok mindegyike (Arad, Temesvár, Nagyvárad, Kolozsvár, Pozsony, Zágráb) az ország új határain kívülre került. A pénzügyintézeti hierarchia második szintjén még nagyobb volt a veszteség: a 35 II. rendű pénzügyintézeti centrumból csak 14 maradt Magyarországon. A békeszerződés nyomán egy új térbeli rend állt elő a Kárpát-medencében, átalakítva az ország természeti, gazdasági-társadalmi, forgalmi, és a teljes geopolitikai helyzetét.⁹ A vidéki városi hitelintézetek tekintetében a banki eszközállomány vesztesége több, mint 2,5-szerese az országosnak, ami azt jelentette, hogy a vidéki városok banki vagyonának mintegy 65%-a az utódállamokhoz került. A vidéki pénzügyi központok szintjén tehát nagyobb volt a veszteség, mint országos átlagban (a Budapest dominancia miatt). *Mindez egyértelműen mutatja, hogy az ígé-*

retesen fejlődő vidéki pénzügyi központok elcsatolásával az egyharmadára apadt országon belül tovább erősödött a bankrendszer budapesti eszközkoncentrációja, míg a vidéki központok szerepe és száma egyre csökkent.

A határváltozás – egyik a legszembetűnőbb – következménye *Budapest szerepének aránytalan megnövekedése*, amely a hitelszférában különösen érzékelhetővé vált.¹⁰ Mindez egyértelműen mutatja, hogy az ígéretesen fejlődő vidéki pénzügyi központok elcsatolásával tovább erősödött a bankrendszer budapesti eszközkoncentrációja, míg a vidéki központok szerepe és száma pedig lecsökkent. Olyan óriási erőforrások összpontosultak a fővárosban (tőkepiac, ipari centrum, aránytalan népességkoncentráció, kulturális szerep), melynek következtében Budapest egyre nagyobb mértékben magához vonzotta a lecsökkent területű ország erőforrásait. A főváros korábban is meglévő pénzpiaci túlsúlya még tovább növekedett. A területi koncentrációt nagymértékben tovább erősítette a trianoni határváltozás, aminek az egyik a legszembetűnőbb következménye Budapest gazdasági szerepének aránytalan megnövekedése volt. Mindez egyértelműen mutatja, hogy az ígéretesen fejlődő vidéki pénzügyi központok elcsatolásával tovább erősödött a bankrendszer budapesti eszközkoncentrációja, míg a vidéki központok szerepe és száma pedig lecsökkent. A hitelintézeteknek 66%-a az utódállamokhoz került, ugyanakkor a hitelintézetek eszközállományának csak 26%-a jutott az elcsatolt területek pénzintézeteire. Budapest szerepének erősödését mutatja, hogy részesedése a hitelintézeti saját tőke állományon belül 1913-ban 50%-ról 1934-re 79,3%-ra, a hitelintézetek vagyonmérlegéből való részesedése 59,7%-ról 82%-ra nőtt.¹¹ A bankok számából csak 26%-kal részesedett, de a városi bankszektor alkalmazottjainak így is 77%-a Budapesten dolgozott.

A magyarországi bankrendszer fejlődési szakaszai időbeli késéssel ugyan, de leképezték a nemzetközi trendeket. A dualizmus korának bankrendszere alapvetően a helyi, regionális beágyazottságú és jelentőségű bankok, az ún. „egyfiókos” pénzintézetek rendszerén nyugodott. A két világháború közötti időszakban tovább folytatódott Budapest bankközponti szerepének megerősödése, de a folyamat gyökerei a századfordulóig visszanyúlnak.¹² A bankpiac természetes módon egyre inkább koncentráldott, amelynek következtében a vidéki pénzintézetek egyre nagyobb hányada olvadt be a legnagyobb fővárosi intézményekbe. A bankrendszer konszolidációját az első világháború és az azt követő inflációs időszakban megerősödő állami beavatkozás tovább erősítette.¹³

Az egyfiókos bankrendszer helyébe pedig fokozatosan az országos kiterjedésű fiókhálózatra építő fiókhálózati bankok (*branch banking*) integrálódó nemzeti bankpiaca lépett. A fővárosi nagybankok kiterjedt vidéki fiókhálózat kiépítésével háttérbe szorították az egyre szűkebb mozgástérrel rendelkező helyi-regionális bankközpontokat.¹⁴

A banktőke térbeli koncentrációja már a 20. század elejének egyik jellemző folyamata volt. Ezt a folyamatot a fővárosi nagybankoknak a vidéki bankpiacokra történő behatolása, valamint a kisebb vidéki pénzintézetek önállóságának a meg-

szűnése jellemezte. A főváros nagybankjainak megnövekedett tőkeereje az országos fiókhálózat kiépítésével a *bankcsoportok* megszervezését is lehetővé tette. A fiókosítás legtöbbször a már meglévő bankok tulajdonjogának megszerzését, majd fiókká alakítását, vagy új bankfiók létesítését jelentette, de emellett a nagyobb bankok a pénzügyi ellenőrzés más módszereivel affiliáltak már meglévő vidéki intézeteket is. Az érdekközösségbe vonás a pénzintézetek részvénytöbbségének a megszerzését jelentette. Amíg 1894-ben csak 85 bank és takarékpénztári fiók volt az országban, addig 1909-re számuk 307-re emelkedett, s ebből 134 intézet tartozott a budapesti nagybankok érdekeltségi körébe, amelyek a részesedési rendszer útján az egész hitelszervezet tőkeerejének 57%-t ellenőrizték.¹⁵ A trianoni határváltozások után az első világháború időszaka alatt közel 500-ra emelkedett fiókszám 1924-re 297-re esett vissza, amelyből 211 fővárosi 86 pedig vidéki bankok fiókja volt. A fiókhálózat 41%-a Budapesten, 54%-a vidéken, illetve a maradék 15 fiók az elcsatolt területeken, továbbá más külföldi területen működött (az elcsatolt területeken működő fiókszám már 1923 és 1924 között csökkent 4 fiókinézettel). A partnerintézetek száma 222 volt 1924-ben, amiből 160 a fővárosi, 62 vidéki bankok affiliációja volt. A fővárosi bankoknak 120 partnerintézetük működött vidéken, 29 fiók az elcsatolt területeken, s további 11 külföldön. Az elcsatolt területeken működő fiókok és affiliációk mindegyike budapesti banki érdekeltség volt.¹⁶

A bankhálózat koncentrációja tehát már a 20. század elején megindult, de ebben az időben még a nagybankoknak is kevés, általában csak 2-3 fiókjuk volt, s ekkor még a *bankrendszeren belül a kisebb méretű, önálló, elsősorban a helyi bankpiacokhoz kötődő pénzintézetek domináltak*. A bankhálózaton belüli természetes koncentráció a két világháború közötti Magyarországon erősödött fel. A kis vidéki bankok megszűnésével, a fővárosi bankok leányintézetévé válásával a vidéki bankoknak csak 25–30%-a maradt meg önállónak az ekkorra már Budapest erőteljesebb dominanciáját mutató, a trianoni békeszerződés után harmadára lecsökkent területű országban. Az inflációs konjunktúra új bankalapításainak zöme is a főváros hálózatát gyarapította. Az 1923-ban még 2574 önálló hitelintézetből 1928-ban már csak 1838 működött, ami azonban több volt, mint ezen az országrészen 1913-ban, de a koncentráció előrehaladásával, illetve a válságot követő csődök miatt 1938-ra 1619 hitelintézet maradt, de ezek fele is – nevét megtartva – valamely nagybank többségi tulajdonába került.¹⁷ 1925 és 1934 között számuk 927-ről, közel 50%-os csökkenés következtében 551-re esett vissza, 1943-ra pedig – a zsidó tulajdonban lévő bankok bezárásával – számuk 200-ra csökkent.¹⁸ A bankrendszer konszolidációját megerősödő állami beavatkozás a korszakban tovább erősítette.¹⁹ Budapesten 1928-ban még 282 pénzintézet működött, ami 1/3-al volt több mint az 1913-ban működő 212 pénzintézet, amely akkor még egy 20 milliós prosperáló gazdaságú ország pénzpiacaként funkcionált. 1934-re a válság által is újabb lendületet kapó koncentrációs folyamatok (illetve csődök) révén számuk 105-re apadt.

A pénzügyi koncentrációt a bankok és takarékpénztárak számának csökkenése kísérte. 1925 és 1934 között számuk 927-ről, közel 50%-os csökkenés következté-

ben 551-re esett vissza, 1943-ra pedig – a zsidó tulajdonban lévő bankok bezárásával – számuk 200-ra csökkent.²⁰ A koncentráció növekedése még szembetűnőbb volt a banki kategória esetében. Országosan mintegy 40%-os volt a csökkenés 1926 és 1934 között (508-ról 306). A bankok száma legnagyobb mértékben a fővárosban csökkent (54%-kal), ahol a koncentráció a térben legerősebben hatott. A vidéki városokban a bankok száma 25%-kal csökkent, de azon belül a törvényhatósági jogú nagyvárosokban 36,7%-os volt a csökkenés mértéke. Budapesten 1934-ben 93 működő bankot találunk, ezt követően Debrecenben 9, Miskolcon, Szegeden és Pécsen 7-7 bank működött. A koncentráció mértéke a 6 legnagyobb bank²¹ esetében 1927-ben sem haladta meg a 13 legnagyobb magyar pénzügyintézet mérlegfőösszegének a 61,5%-át, tehát nem alakult ki 80% feletti kvázi monopólium, mint amilyet Ausztriában a Creditanstalt képviselt. Az 1930-as években a fővárosban lelassult a koncentráció, csak néhány pénzügyintézet fuzionált. *A nyugat-európai példákhoz képest a hazai bankkoncentráció viszonylagos lassúsága és a hitelintézetek relatíve nagy száma azonban továbbra is a magyar bankrendszer sajátosságga maradt.*²²

Az önálló pénzügyintézetek számának fokozatos csökkenésében azonban leginkább a megváltozott makrogazdasági viszonyok (inflációs konjunktúra vége, válság, természetes koncentráció) közepette egyre inkább a *nemzeti piac orientált (főváros-központú), fiókhálózati dominanciával jellemezhető bankrendszer kialakulása játszott szerepet, amely fokozatosan átvette a helyi pénzpiacokhoz kötődő, lokális-regionális és jellemzően egyfiókos bankrendszer helyét*

Magyarországon 1934-ben 464 bank működött, amelyből 55%-a a városokban, a maradék pedig a községi jogállású településeken. A *banki eszközállomány területi megoszlása* a hálózaténál is jóval nagyobb koncentrátságot mutatott. Budapest koncentrált a banki vagyont 76%-át, míg a vidéki városokra közel 18% esett. A banki vagyont 93,7%-a így a városokban koncentrált, míg a hitelintézeti hálózat 45%-át kitevő községi bankokra és takarékpénztárakra a banki eszközök mindössze 6,3%-a esett.

A bankpiaci koncentráció és a szervezeti centralizáció folyamata tükröződött a foglalkoztatottak létszámcsökkenésében és területi arányváltozásában is. A pénzügyintézeti szektorban foglalkoztatottak száma az 1910-es 19 400 főről (amelynek közel 50%-a Budapesten koncentrált) 1925-ig 13 383-ra csökkent, amelynek 70%-a volt fővárosi foglalkoztatott. A legnagyobb létszámcsökkenés a banki és takarékpénztári szegmenst, illetve a gyorsabban konszolidálódó vidéki nagyvárosokat és Budapestet jellemezte.²³ A bankkoncentrációt a *városi banki alkalmazottak számának* 1925 és 1934 között mért csökkenése is jelzi (10 044-ről 7611 alkalmazottra). Ugyanakkor a banki alkalmazottak 67%-a (az összes hitelintézet tekintetében 56,5%-a) a fővárosban dolgozott, ami a fővárosi bankcsoportok és intézeteik dominanciáját mutatta a csökkenő számú egyfiókos, illetve bankfiókokat tömörítő vidéki városokkal szemben. A teljes hitelintézeti szektorban 1934-ben 13309 alkalmazottat foglalkoztattak, amelynek 72,2%-a városi pénzügyintézeteknél

dolgozott (56,5% a fővárosban, 15,7% a vidéki városokban). A banki és takarékpénztári szektorban ennél jóval magasabb, 87 százalékos volt a városi alkalmazottak aránya.

A pénzügyi koncentráció erősödése önmagában még nem jelentette a vidéki pénzügyi élet hanyatlását, ugyanis a fővárosi nagybankok fiókhálózatuk jelentős bővítésével a pénz- és tőkepiaci szolgáltatásaikat részben vidéki fiókjaikon keresztül végezték, másrészt a vidéki bankok egyharmadának a teljes önállósága megmaradt ezekben az években is.²⁴ Korszakunkban a bankfejlődést a közepes nagyságú pénzügyintézetek erősödése jellemezte. *Az vidéki pénzügyi piacok önállósága azonban erőteljesen csökkent*, egyes üzletágaknak 85–90%-a a partnerbanki kapcsolatok vagy a fiókosítás révén közvetlenül, vagy közvetve a működési körüket térben is kiterjesztő budapesti nagybankok irányítása alá került. Mindez akkor történt, amikor a hitelszféra dinamizmusa és expanziója a megváltozott világgazdasági környezetben amúgy is lassult a századelőhöz képest.

„Elveszett” lendület – a vidéki bankközpontok hanyatlása

Az egyfiókos bankrendszer helyébe pedig a nemzeti piac orientált (főváros-központú), fiókhálózati bankok (branch banking) nemzeti bankpiaci integrációja lépett. A bankpiaci koncentrációban azonban nem elsősorban Trianon, hanem a megváltozott makrogazdasági viszonyok (természetes koncentráció, inflációs konjunktúra vége, válságot követő kényszerfúziók) játszottak szerepet. Ebben az időszakban a – mindenekelőtt a nagy gazdasági világválságot követően – a vidéki bankok egyre nagyobb hányada vált a nagybankok affiliált intézetévé, illetve beolvadva azok fiókjává. A fővárosi pénzügyintézetek kiterjedt vidéki fiókhálózat kiépítésével háttérbe szorították az egyre szűkebb mozgástérrel rendelkező helyi-regionális bankközpontokat. Budapest koncentrált a banki eszközállomány 76%-át, míg a vidéki városokra közel 18% esett 1925-ben, de 1934-re a fővárosi arány 87%-ra nőtt.²⁵

A bankoknak és takarékpénztáraknak csak mintegy 53%-a működött a városokban 1934-ben. Budapest részesedése az országos hálózathoz 22%, a városi hálózathoz 41,6% volt.²⁶ A koncentráció mértékét azonban jelzi a városoknak – a századelőhöz és a hálózati részarányukhoz képest – igen magas, 93,7%-os részaránya a vagyonmérlegekből, s ezen belül is kimagasló Budapestnek, 75,8%-os részesedése (1934).²⁷

A magyar pénzügyintézetek tőkeerejüknek, kihelyezhető hiteleiknek nagyobb hányadát elvesztették a háború és az azt követő inflációs időszakban. Mivel a bankok sajáttőke állománya jelentősen megcsappant, így azok alapvető hitelezői funkciójuknak sem tudtak maradéktalanul eleget tenni, nemzetközi bankközi piaci hitelfelvétel, illetve tőkeemeléssel végrehajtott pótlólagos forrásbevonás nélkül. A pénzügyintézeti szektor nagyobb veszteségeket szenvedtek el, mint az iparvállalatok. *A hitelintézetek vagyonszerzése sokkal hátrányosabban érintette a vidéki*

városok bankjait, amelyek saját tőke veszteségei nagyobbak voltak a fővárosiaknál. A gyengébb tőkeerejű vidéki pénzintézetek saját tőke veszteségeit csak fúziók, felszámolások révén lehetett felszámolni, amely tovább erősítette a koncentráldási folyamatokat. Az óriási vagyonszűkülések okait kereshetjük az állami hadikölcsön jegyzésében való szerepvállalásban, a pénzromlásban, a békeszerződés súlyos gazdasági rendelkezéseiben, illetve abban, hogy a terület-elcsatolás következtében sok hazai pénzintézet vesztette el fiókjait és partnerintézetait. A pénzintézetek tőkeerejének, vagyonának és forgalmának drasztikus csökkenése nemcsak – a szektor csúcsidőszakának számító – a „boldog békeidők” értékeihez képest volt feltűnő, de a pénzintézeti vagyonok nagysága több város esetében még az 1883-as szintet sem érte el.²⁸

A sikeresebb pénzintézetek példája alapján az iparvállalati és ingatlanbefektetések bizonyultak értékállóknak a háborús és inflációs időszakot követően. A bankrendszerért veszteségek mértékét jelzi, hogy a bankrendszer adózás utáni nyeresége még 1938-ban sem közelítette meg a 25 évvel korábbit.²⁹ Az 1909-es évet bázisévnek (=100) tekintve a városi bankok és takarékpénztárak részvénytőkéje 1925-ben 29%-ra esett vissza, de 1934-re is csak az 1909-es szint 45,9%-át érte el. A takarékbetétek esetében 1925-ben 17,8, 1930-ban 62,4, míg 1934-ben csak 48,5 százalékos értékkel találkozunk. A jelzáloghitelek esetében a területvesztés és az infláció drasztikusan elértéktelenítette az állományt, ami 1925-ben mindössze 0,5%-a volt az 1909-es állománynak, s 1930-ra is csak 26,7%-át érte csak el³⁰ (2. táblázat).

Budapest bankközponti pozíciójának egyértelmű erősödését mutatja a saját tőkék fővárosi arányának emelkedése az 1915-ös 56%-ról, több mint 76%-ra (1925), ami egyértelműen a nemzeti bankpiac területének lecsökkenéséből, illetve ezen túlmenően a fővárosi bankok erősödő expanziójából fakadt.³¹ Az inflációs időszakot jellemző expanzió során a pénzintézetek lehetőséget kaptak saját, illetve ezzel párhuzamosan idegentőke állományuk bővítésére. A legdinamikusabb növekedés a közepes nagyságú intézeteket jellemezte. Az előbbi eszközével a részvénykibocsátással finanszírozott alaptőke-emelés szolgált. A pénzintézeteknek nemcsak a magas hitelkamatokkal megtámogatott hitelezési aktivitása, de egyéb szolgáltatásai bővültek, részt vettek a külföldi hitelekkel finanszírozott kölcsönügyletek közvetítésében, majd a stabilizációt követően ismét megélnékültek a bankok iparvállalati szolgáltatásai. A modernebb üzletágakban (folyószámla), illetve a jelzáloghitelezés tekintetében a fővárosi bankok dominanciája meghatározó volt, míg a kereskedelmi forgalomban elterjedt tradicionálisabb váltóüzletág a vidéki pénzintézetek forgalmában volt jelentősebb.

A különböző banki üzletágak³² területi eloszlásának folyamatait megvizsgálva képet kaphatunk a helyi bankrendszernek nemzeti piaci központú átalakulási folyamatáról, illetve a pénzpiacot jellemző jelentős területi különbségekről. Amíg 1909-ben *részvénytőkének* csak 54,2%-a koncentráldott a fővárosban (de a mai országrészre számítva 75%-a), addig 1934-re Budapest részesedése 82,4%-ra nőtt.

2. táblázat
néhány pénzüintézet saját tőkéjének változása, 1913 – 1925

Pénzüintézet	Pénzüintézetek saját tőkéje	
	Ezer Koronában	
	1913	1925
Budapesten		
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	165 898	43 158
Magyar Általános Hitelbank	137 800	53 346
Angol–Magyar Bank	105 044	9 927
Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület	68 072	16 401
Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank	62 339	12 085
Hazai Bank	53 750	9 840
Magyar Országos Központi Takarékpénztár	37 659	11 221
Belvárosi Takarékpénztár	20 575	3 453
Vidéken		
Pécsi Takarékpénztár	3 929	1 726
Általános Forgalmi Bank, Debrecen	3 200	1 489
Szeged-Csongrádi Takarékpénztár	5 840	1 382
Szombathelyi Takarékpénztár	2 285	943
Békéscsabai Takarékpénztár Egyesület	2 650	906
Győrvárosi és Megyei takarékpénztár	1 924	870
Győri Első Takarékpénztár	3 061	863
Kecskeméti Takarékpénztár Egyesület	2 802	807
Esztergomi Takarékpénztár	2 797	694
Gyöngyösi Bank	989	691

Forrás: Szádeczky-Kardoss 1928: 88.

A teljes városállomány részesedése 92,3%-os volt, így 1934-ben csupán a fennmaradó rész esett a községekben székelő bankokra és takarékpénztárakra. A fővárosi bankok egyesített részvénytőkéje 1934-ben 262,2 millió pengőre rúgott, ami mintegy fele volt csak az 1909-es tőkeállománynak. A vidéki városoké mindössze 56,6 millió pengő volt, a fővárosi állomány egyötöde. Az összes fővárosban székelő hitelintézet sajáttőke állományát vizsgálva Budapest intézetei 425 millió pengőt koncentráltak, s részesedésük 79,3%-os volt az országosból. Látványosan növelte a főváros sajáttőke részesedését a városhálózaton belül 1925 és 1934 között (81,9-ről 86,8%-ra), párhuzamosan a vidéki városok bankjainak tőkevesztésével (18,1-ről 13,2%-ra). A főváros és a vidéki városok közötti nagyságrendi különbségeket jól jelzi, hogy egyetlen vidéki város sem volt, ahol a bankok és takarékpénztárak

részvénytőkéinek összege meghaladta volna az 5 millió pengőt (3. táblázat).³³

A *bankok részvénytőkéje* alapján vidéken Debrecen, Szombathely, Szeged, Pécs és Miskolc sorrend adódott 1934-ben. A legerősebb tőkeháttérrel Debrecen, Szombathely, Szeged, illetve Pécs pénzpiacai rendelkeztek. Debrecen esetében közel kétharmados visszaesésről, míg Szombathely és Pécs esetében jelentős előretéréről beszélhetünk. E két utóbbi város, részben az elcsatolt vagy a lehanyatló bankközpontok szerepkörét vette át a nyugati régióban. Az országos rangsor élén álló Debrecen az abszolút volumeneket (a bankok összesített mérleg-főösszegét) tekintve is a vidéki Magyarországnak a legnagyobb pénzügyi centruma volt, ugyanakkor az egy főre eső részvénytőke nagyságát tekintve Pécs már megelőzte Debrecenét. Szeged a legnépesebb vidéki városként csak a 3. volt a fajlagos részvénytőke mutató tekintetében, míg Szombathely 35 ezer lakosával a 2., ugyanakkor meglepő, hogy az 1918 előtt ipari, kereskedelmi és pénzügyi központként egyaránt prosperáló Miskolcon – a világháborút követő vagyonszerzést követően – nem működtek igazán tőkeerős bankok. A legfeltűnőbb, hogy a Dunántúlon korábban Pécs vetélytársának számító Győr csak a 16., Székesfehérvár pedig csak a 19. helyen állt, még Kaposvár is megelőzte őket a maga 7. helyével. A két korábban jelentős regionális bankcentrum (Győr, Miskolc) visszaesésével párhuzamosan új tőkeerősebb pénzügyi intézetekkel rendelkező – korábban másodrendű – központok (Szolnok, Kaposvár, Gyöngyös) kiemelkedése figyelhető meg a két világháború közötti korszakban.³⁴

A *takarékbetét üzletágban* mintegy 95 százalékban a részvénytársasági bankok és takarékpénztárak részesedtek a forgalomból. Budapest az 1909-ben mért 33,4%-os részaránya (a Trianoni területre számolva 55%) 1934-ig 78%-osra nőtt, s ezzel párhuzamosan a vidéki városok részaránya 1909 és 1934 között 30-ról (a Trianoni területre számolva 46%-ról) 11%-ra esett vissza. A községi pénzügyi intézetek 12%-át koncentrálták a betétállománynak. A hagyományosan a vidéki pénzügyi intézetek bázisüzletágának számító takarékbetét esetében jelentős visszaesés figyelhető meg a vidéki városokban az infláció és a gazdasági világválság éveiben (1913-ban az elhelyezett banki takarékbetéteknek csak 22,5%-a esett a fővárosra, míg 1934-ben már 72,1% volt ez az arány). A városhálózaton belül a betétállományból a vidéki városok még 58%-kal (Trianoni Magyarországra számolva 35,2%-kal), és 1925-ben is még 37,7%-kal részesedtek, ami 1934-ra 23%-ra csökkent. Ezzel egy időben Budapest részesedése a városhálózaton belül 1909 és 1934 között 42%-ról 77%-ra nőtt. Ennek következtében csak a banki és takarékpénztári ágazatban 1934-ben már a fővárosi bankok tartották kezükben az üzletág városokra eső részének a 78%-át, a törvényhatósági városokra 9,1%, a megyei városokra pedig 13% jutott. A gazdasági válság hatására jelentkező betételvonás, illetve a megtakarítási hajlandóság csökkenése jobban sújtotta a vidéki városokat, s amíg az állomány csökkenése 15%-os volt a fővárosban, addig a törvényhatósági városok esetében ez közel 42%-ra tehető, aminek következtében közel 10%-kal nőtt a főváros részesedése az 1920-as évek végéhez képest is. Mindez a vidéki pénz-

3. táblázat
Bankok és takarékpénztárak üzletági mutatóinak városi rangsora 1934-ben

	Részvénytőke állomány		Takarékbetét-állomány		Folyószámla betét		Váltóállomány		Banki jövedelmek	
	Millió pengő		Millió pengő		Millió pengő		Millió pengő		Millió pengő	
1	Budapest	262,3	Budapest	545,2	Budapest	854,1	Budapest	1100,0	Budapest	153,0
2	Debrecen	4,9	Pécs	13,0	Pécs	11,8	Pécs	39,4	Pécs	3,86
3.	Szombathely	4,3	Szombathely	12,3	Szolnok	6,8	Debrecen	39,0	Debrecen	3,29
4.	Szeged	3,1	Szeged	11,2	Békéscsaba	6,4	Szombathely	28,3	Szombathely	2,55
5.	Pécs	2,8	Debrecen	8,6	Szeged	5,6	Szolnok	27,9	Szeged	2,20
6	Miskolc	2,6	Miskolc	7,0	Debrecen	5,5	Szeged	26,5	Szolnok	2,11
7	Szolnok	2,6	Baja	6,5	Nyíregyháza	4,9	Nyíregyháza	26,4	Nyíregyháza	2,06
8.	Kaposvár	2,5	Szolnok	6,3	Kaposvár	4,6	Békéscsaba	24,8	Békéscsaba	2,03
9.	Békéscsaba	2,4	Nyíregyháza	6,1	Gyöngyös	4,1	Miskolc	20,4	Baja	1,95
10	Kecskemét	2,2	Székesfehérvár	5,2	Szombathely	4,0	Baja	18,6	Miskolc	1,76
11	Gyöngyös	2,0	Kaposvár	4,9	Győr	3,3	Kaposvár	17,5	Kaposvár	1,46
12	Nagykanizsa	1,8	Békéscsaba	4,8	Miskolc	3,3	Kecskemét	17,4	Kecskemét	1,41
13.	Nyíregyháza	1,7	Esztergom	4,7	Nagykanizsa	2,7	Győr	14,5	Nagykanizsa	1,22
14.	Baja	1,6	Eger	4,2	Kecskemét	2,4	Nagykanizsa	14,2	Győr	1,20
15.	Esztergom	1,5	Győr	4,2	Székes-fehérvár	2,4	Székesfehérvár	12,7	Esztergom	1,09
16	Hódmezővásárhely	1,3	Nagykanizsa	3,9	Baja	2,0	Esztergom	12,0	Székesfehérvár	1,01
17	Győr	1,2	Kecskemét	3,8	Eger	2,0				

Forrás: Gál Z. szerkesztése Szőnyi 1937 alapján.

intézetek önállósága elvesztésének, fővárosi bankcsoportokba integrálódásának, illetve a vidéki pozícióvesztésnek is köszönhető. A bankokban és takarékpénztárakban elhelyezett takarékbetétek állományát tekintve Pécs³⁵ állt az első helyen 13 millió pengővel, majd Szombathely (12,3 millió), Szeged (11,2 millió), Debrecen (8,7 millió) követte (Budapesten 545 millió P volt a betétállomány nagysága).³⁶ A lakosság számához viszonyítva általában az „iparforgalmi” foglalkozási dominanciájú városokban volt a legnagyobb a takarékbetét állomány, illetve annak az egy főre vetített átlaga is.³⁷

Az egyik legmodernebb kereskedelmi banki üzletágnak számító *folyószámlás tartozások* tekintetében – a 91,4%-os részarányt képviselő budapesti bankok után, amelyek esetében a folyószámla tételek a mérlegfőösszeg jelentős hányadát, mintegy 50–60%-át tették ki. Vidéken a takarékbetétállomány még ebben az időszakban is meghaladta a folyószámlabetétek nagyságát. A fővároson kívül Pécs város bankjai rendelkeztek a legnagyobb folyószámla betétekkel, mintegy kétszer annyi, mint a rangsorban utána következő Szolnok pénzügyintézetei. Debrecen ebben a tekintetben csak az 5. helyen állt, míg Szombathely a 9., Győr csak a 10., illetve Miskolc a 11. helyre szorult vissza. A takarékbetétek értékállóságának csökkenésével párhuzamosan a reálértéküket jobban őrző folyószámla betétek váltak a legfontosabb mérlegtétellel az inflációs korszakban.³⁸ A folyószámla üzletág meghatározó jelenléte Pécs esetében a fejlett hiteléhez kapcsolódó élénk ipari és kereskedelmi tevékenységet, illetve vagyonos polgárságot feltételezett, amely a bankszektor részéről kiegyensúlyozott vállalkozói számlakezelést igényelte. A takaré- és folyószámlaüzlet volumene alapján Pécs volt ebben az időszakban *a legnagyobb idegen tőkével rendelkező vidéki városunk*.³⁹

A *jelzálogüzletágban* a fővárosi bankkoncentráció növekedése még látványosabb: Budapest aránya 1909 és 1934 között 54,2%-ról (Trianoni területen 74,9%) 95,5%-ra nőtt az országon belül. A főváros bankjainak a városi bankok hálózataán belüli részesedése 77%-os volt 1934-ben. A városhálózaton belül 1925 és 1934 között a főváros koncentrációja 91,6-ról 93,5%-ra nőtt, míg a vidéki városoké 8,4%-ról 6,5%-ra csökkent. Ebből az következett, hogy a jelzálogüzletágból lényegében kivonult a vidéki, kevésbé tőkeerős pénzügyintézetek többsége, így az lényegében a budapesti bankok által monopolizált üzletággá vált. A tőkeerőben meggyengült vidéki pénzügyintézetek leginkább váltóhitelezésben használhatták ki a rövidlejáratú hitelkonstrukciók iránt az inflációs időszakban megnövekedett igényt. A városhálózaton belül 1909 és 1930 között – rendhagyó módon – a vidéki városok 28,8%-ról 40%-ra növelték részarányukat. Meg kell azonban jegyezni, hogy a világválság hatására arányuk a bankok és takarékpénztárak szegmensében 4 év alatt 30% alá esett vissza (27,7%).⁴⁰

A *váltóállomány* – mint a legelterjedtebb tradicionális, rövidlejáratú kereskedelmi hitelforma és legnagyobb arányú aktív mérlegtétel – a két világháború közötti időszakban is megőrizte viszonylag jelentős szerepét az ipari-kereskedelmi profilú vidéki városok hiteléletében. A fővárosi bankok mintegy 2/3-os, míg

a vidéki városok közel egyharmados részesedést tudhattak magukénak (1913-ban Budapest részesedése 35%-os volt, ami a területvesztéssel 60%-ra nőtt) 1921-re. Budapest részaránya az országos váltóállományból 1934-ben 64,4%-os, a vidéki városoké 23%-os volt. Megfigyelhető, hogy a főváros részesedése a városi váltóállományból 1925 és 1934 között tovább nőtt 63,7-ről 69%-ra, párhuzamosan a vidéki városok 36,3%-ról 31 százalékra való aránycsökkenésével. Az összes hitelintézettel számolva Budapest aránynövekedése a városokon belül a nevezett időszakban 68,2-ről 73,7%-osra nőtt, míg a vidéki városoké 31,8-ről 26,3-ra csökkent.⁴¹ A váltóállomány az 1920-as évek végétől gyors ütemben nőtt, s a válság időszakában is csak kisebb csökkenés figyelhető meg ebben az üzletágban. Bár a gazdasági világválság idején a takaré- és folyószámlabetétek mellett, a váltókölcsönök is erősebben csökkentek a vidéki városokban, nagyrészt a fővárosi bankok által rendelkezésre bocsátott viszontleszámítolási hitel híján. A válság hatását a vidéki városok bankjai ezért is érezték meg jobban. A fővárosi bankok vidéki affiliált intézeteik működését – különösen a vidéket jobban sújtó válságperiódusban – jegybanki források igénybevételeivel, viszontleszámított váltókkal finanszírozták. Pécs város bankjai rendelkeztek a legtöbb, rövidlejáratra kihelyezhető hitel felett (39,5 millió P), majd Debrecen, s tőlük lemaradva Szombathely, Szolnok és Szeged bankjai következtek a sorban (Budapesten 1,1 milliárd P volt a váltóállomány). Miskolc itt is csak a 8., Győr a 12., Székesfehérvár pedig csak a 14. helyet foglalta el.

Az aktív üzletágak közül, a váltóhitelnél modernebb *folyószámlahitel* korszakunkban került előtérbe. A banki mérlegek vagyondalának második legjelentősebb tételeként jelentőségüket. A fővárosi dominancia talán ebben az üzletágban is 90% körüli. Vidéki városok között a Szombathely, Debrecen, Pécs és Gyöngyös a sorrend adódott, bár ezek a városok is nagyságrendekkel elmaradtak a fővárosi bankok értékeitől, ugyanúgy, mint a 94,5%-os budapesti koncentrációt mutató *értékpapírtárca* esetében, amelyben vidéken egyedül Pécs város banki értékpapír állománya haladta meg az 1 millió pengőt.⁴² A *bankok jövedelmezőségi mutatói* tekintetében Budapest hitelintézetei 78%-os arányban részesültek a szektor országos nyereségéből, a vidéki városokra ebből 13,5% jutott. Vidéken Pécs vezette a városok rangsorát 1934-ben, megelőzve Debrecent, Szombathelyt és Szegedet is.⁴³

A *vagyonmérleg főösszegének területi bontása* jól érzékelteti a bankszektorban a két világháború közötti időszakban a helyi bankrendszerből (unit banking) a nemzeti piaci központú fiókbanki (branch banking) rendszerbe történő átmenetet, illetve a koncentrációs folyamatokat. A városokban koncentrálódott a pénzintézetek eszközállományának 94%-a, következésképpen a községekre mindössze 6% esett. Még szembetűnőbb a városhálózaton belüli aránytalanság. Budapest 87,2%-al, a vidéki városok pedig mindössze 12,8%-kal részesedtek az országos eszközállományból. A folyamatot vizsgálva 1925 és 1934 között a vidéki városok részarányának csökkenése (18,2%-ról), illetve a főváros részarány növekedése (81,8%-ról) figyelhető meg, ami egyértelműen mutatja a *vidéki városok pozíció-*

vesztését és a magyarországi bankpiac területi átrendeződését Megállapítható, hogy a válság folyamatai a bankpiaci koncentráció folyamatait felerősítették, s egyértelműen a fővárosi bankszektor dominanciáját, illetve a vidéki piacok lassú hanyatlását erősítették.

A Trianon következtében megbomlott térszerkezeti egyensúly nemcsak egy sajátos belső centrum-periféria viszonyt alakított ki az országon belül, amely – Budapest súlyának aránytalan megnövelése mellett – napjainkig konzerválta bizonyos hátrányos helyzetű határmenti térségek periférikus jellegét, hanem megakasztotta a vidéki városfejlődés dinamikáját is. *A pénzügyi központoknak új területi hierarchikus rendje alakult ki, amely leginkább a vidéki városok pénzügyi funkcióvesztésének folyamatait tükrözte.* Az elcsatolással a keleti országrészben megszűnt a regionális centrumok folyamatos láncolata: a megmaradt központok (Szeged, Miskolc és Debrecen) is veszítettek jelentőségükből és csak részlegesen feleltek meg feladataiknak. A Dunántúlon Pécs és Szombathely regionális pozíciójának jelentős erősödésével leginkább e két városra koncentráálódtak a korábban erősebben szóródó funkciók (2. ábra).

A banki és takarékpénztári eszközállomány alapján a *legnagyobb vidéki pénzügyi központtá Debrecen vált*, amely már a történeti Magyarországon is a 4. legnagyobb bankközpontnak számított. Az összesített mérlegfőösszegek alapján 1934-ben Debrecen (65 millió P) ugyan megelőzte a második helyen álló Pécsset (55 millió P), de több mutató tekintetében is (váltótárca, alaptőke, hitelintézeti jövedelem), azonban a legmodernebb üzletágnak számító folyószámlás tartozások és az értékpapírtárca esetében Pécs bankrendszerének minőségi vezető pozíciója – az összes hitelintézetet figyelembe véve is – kiemelkedő.⁴⁴

A *városok pénzügyi központi szerepkörét* – a vonzáskörzetük számára végzett szolgáltatások volumene alapján kiszámolt – jelentőségtöbbletek, illetve a betét- és a vagyonmutatók, a pénzügyintézetek és a banki foglalkoztatottak létszámának bevitelével elvégzett klaszter analízis segítségével jellemezhetjük. (2. ábra) Ennek alapján Pécs, Szombathely, Szolnok, Debrecen tekinthetők regionális központoknak. Közülük is Pécs és Szombathely regionális banki funkciói tűntek leg-erősebbnek, ami a pénzügyintézeteik kiterjedt vonzáskörzetével és kiterjedtebb fiók és partnerbanki hálózataikkal magyarázható. Szolnok az Alföld magterületeinek bankközpontjává vált, ami nem kis részben a régió perifériáin működő pénzügyi központok elcsatolásának, illetve a megmaradó határszéli központok jelentőségvesztésének a következménye. Ez utóbbi jellemezte Debrecen, de különösen Szeged pénzpiacait is, amelyek a határokon átnyúló kapcsolataik meggyengülésével a fővárosi expanzió legfontosabb célterületei lettek. A korábban jelentéktlenebb középvárosok (Békéscsaba, Kaposvár) is bekerültek a II. rendű vidéki bankközpontok sorába (Szeged, Nyíregyháza, Baja), illetve néhány korábbi regionális központ veszített jelentőségéből (Miskolc, Győr). A III. rendű központok sorában találhatjuk a korábbi regionális központot, Székesfehérvárt, illetve a századfordulón is már lassabban fejlődő kis- és középvárosokat (Nagykanizsa), a szerényebb gazda-

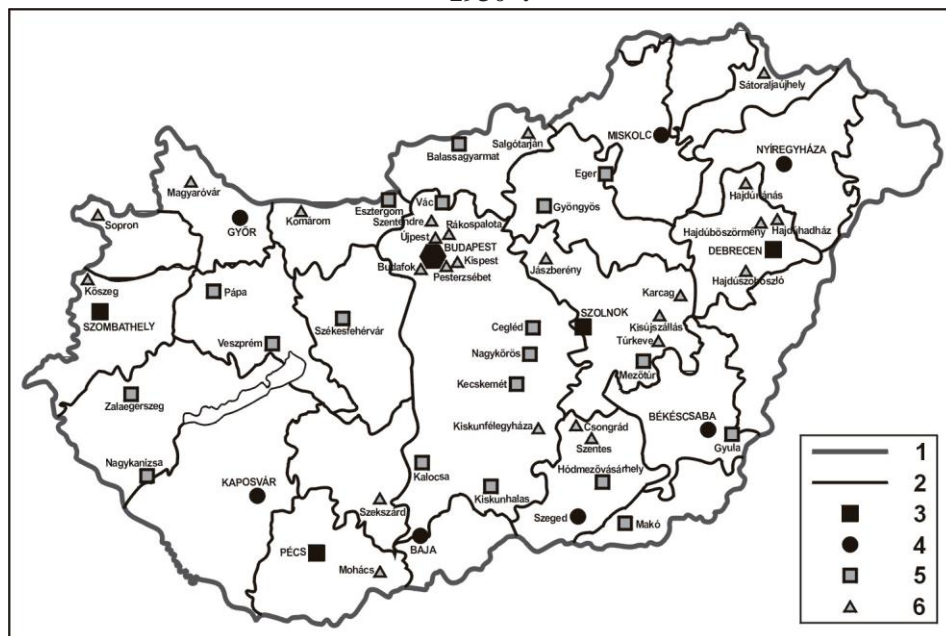
sági háttérű megyeszékhelyeket (Esztergom, Veszprém, Eger, Gyula). A IV. rendű központok csoportjába a határváltozások egyértelmű kárvallottjai (Sopron, Sátoraljaújhely, Kőszeg, Magyaróvár) mellett leginkább az alföldi városok tartoztak.

A pénzügyi központok, illetve a városi székhelyű pénzügyi intézetek regionális eloszlását megfigyelve a két világháború közötti időszakban kialakult egy kelet-nyugati megosztottság, amelynek előzményei Trianon előttre nyúlnak vissza. A Dunántúl a bankhálózat és a forgalmi mutatók tekintetében hátrányba került. Az 1934-ben működő 222 vidéki városi pénzügyi intézet 70%-a a keleti országrész városaiban koncentrálódott. Az északi régió részaránya 17,5%, míg az Alföldé közel 53% volt. A keleti országrészek felülreprezentáltságát jelzi, hogy a jelzálogos kölcsönök közel kétharmada a keleti régiókban koncentrálódott, s azon belül is több mint a fele az Alföldön. Már az 1909-es pénzügyi szempontú városhierarchia vizsgálatokból is kitűnt, hogy az elmaradottnak semmiképpen sem tekinthető dunántúli régió nagyvárosai kisebb fejlődési dinamikát mutattak a századfordulón, mint a korábban periférikusnak számító keleti-délkeleti országrészek regionális centrumai és bankpiacai. A Dunántúl nem tudott lépést tartani az ország középső és keleti régióinak fejlődési ütemével, s sok szempontból csak a századforduló után tudott magára találni. A háború és a békeszerződés következtében azonban ismét felértékelődött a dunántúli városok pénzügyi szerepköre, egyenes következményeként a legdinamikusabban fejlődő regionális bankközpontok országhatárokon kívülre kerülésének.⁴⁵

Kitekintés

A két világháború közötti időszakban a magyarországi bankközpontok területi átrendeződésére ható tényezőket áttekintve megállapítható, hogy a hazai bankrendszer területi fejlődését a trianoni határváltozások közvetlen következményei mellett a nemzetközi trendeket kisebb-nagyobb időbeli késéssel követő területi koncentráció és szervezeti centralizáció folyamatai határozták meg. Az egységes pénzügyi piacnak és a pénzügyi intézményi hálózatnak a határváltozásokat követő feldarabolódása, az ígéretesen fejlődő vidéki pénzügyi központok elcsatolása csak részben volt okozója Budapest, illetve a fővárosi banki eszközkoncentráció aránytalan megnövekedésének. A megmaradt vidéki pénzügyi központok számát és jelentőségét tehát tovább csökkentették a banktőke térbeli koncentrációjának a 20. század elejéig visszanyúló folyamatai. A bankpiac természetes koncentrációja következtében a vidéki pénzügyi intézetek egyre nagyobb hányada olvadt be a legnagyobb fővárosi intézményekbe, vagy vált a legnagyobb bankcsoportok érdekeltségi hálózatának részévé. Az egyfiókos bankrendszer helyébe korszakunk végére az országos kiterjedésű fiókhálózatra építő fiókhálózati bankok integrálódó nemzeti bankpiaca lépett. A bankrendszer konszolidációját az első világháborút és a nagy gazdasági világválságot követően megerősödő állami beavatkozás tovább erősítette. A fővárosi nagybankok kiterjedt vidéki fiókhálózat kiépítésével háttérbe

1. ábra. Magyarország városhierarchiája a pénzügyi szerepkör alapján, 1930*.

* az eszköz- és a betétállomány alapján nagysága, a szektorban foglalkoztatottak száma alapján elvégzett klaszteranalízis alapján

Jelmagyarázat: 1. Országhatár, 2. Megyehatár, 3. Regionális bankközpont, 4. II. rendű bankközpont, 5 III. rendű bankközpont, 6. Kis jelentőségű bankközpont.

Forrás: saját szerkesztés

szorították az egyre szűkebb mozgástérrel rendelkező helyi-regionális bankközpontokat. Tanulmányunk nemcsak a vidéki városok pénzügyi funkcióvesztésének folyamatait mutatja be, hanem a vidéki pénzügyi központok területi hierarchikus rendjének átalakulását.

JEGYZETEK / NOTES

1. Gál Z – Schmidt A: Geoeconomics in Central and Eastern Europe: Implications of FDI In: Munoz J M (szerk.) *Advances in Geoeconomics*. 344 p. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2017. pp. 76-93. (Europa Economic Perspectives)
2. Gulyás László: A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 26-i beszéde, *TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK* 3: (1) pp. 151-164. Lásd még Gulyás László (2009/b): Az első világháború és Trianon következményei a magyar gazdaságra In. Gulyás László szerk. (2009/a): *A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig*. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101-112. old.
3. Szávai Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei*, Pro Pannonia Kiadó, 2004.
4. Gál 2001: 157-184.
5. Az elcsatolt területek jelzálogos kölcsöneinek 57,5%-át a trianoni Magyarország pénzüintézetei folyósították. Buday 1923: 158-159.
6. Buday 1923: 159.
7. A Magyar Általános Hitelbank Rt. fiókjai közül pl. 1922-ben megszűnt a kassai és a pozsonyi fiók. Megalakult viszont Pozsonyban a MÁH érdekeltségű Szlovák Általános Hitelbank, amelyik átvette a két korábbi fiókot. Az új alapítás létrehozásában természetesen közreműködött a Magyar Általános Hitelbank Rt. is. Romániában a brassói, temesvári és nagyváradi fiókok egészen 1940-ig tartották magukat. Ekkor átadták üzleteiket a Brassó székhellyel alapított Általános Hitelbanknak. A Jugoszláviában maradó szabadkai fiók ezzel szemben – többek között a Hitelbank segítségével – 1923-ban önállósult, majd beolvadt a Zágrábban levő Horvát Általános Hitelbank Rt.-be. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a jugoszláv hatóságok korlátozásai miatt teljesen felszámolta eszéki és újvidéki fiókjait, de erdélyi fiókjait is leányintézetében, a kolozsvári Erdélyi Bank- és Takarékpénztárban egyesítette.
8. Gál Zoltán vizsgálataiban 13 regionális pénzüintézeti központot, illetve 35 másodrendű pénzüintézeti központot azonosított. Gál (1998).
9. Buday 1922: 205-226.
10. Zoványi 1986: 47-71.
11. Budapest részesedése a folyószámla üzletágban korábbi 88%-os részesedése 91,4%-ra nőtt, a jelzáloghitelezési üzletágban pedig 63,5%-ról 71,4%-ra.
12. Lásd erről Gál 2005b, 2006:
13. APénzügyi Központ 1916-os, illetve a Magyar Nemzeti Bank 1924-es megalakulásával intézményesülő állami beavatkozás (szigorú monetáris szabályozás és felügyelet) a háború és békeszerződés hatásaival felerősödve jelentősen csökkentették a hazai pénzüintézetek gazdasági szerepét és mozgásterét.
14. Gál 2006: 95.
15. Gál 1998: 24–26.
16. Szádeczky–Kardoss 1928: 18.

17. Tomka 1996: 66.
18. Gál Zoltán (2008b): „Aranykor után”: Amagyarországi bankközpontok területi átrendeződése a két világháború közötti korszakban. KORALL–TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 9:(31) pp. 45-74.old.
19. A Pénzügyi Központ 1916-os, illetve a Magyar Nemzeti Bank 1924-es megalakulásával intézményesülő állami beavatkozás (szigorú monetáris szabályozás és felügyelet) a háború és békeszerződés hatásaival felerősödve jelentősen csökkentették a hazai pénzintézetek gazdasági szerepét és mozgásterét. Az 1930-as években azonban – a válság által indokoltnál nagyobb mértékű – állami befolyás a bankfelügyeleti rendszer erősítése révén egyre több felügyeleti jogosítvánnyal rendelkezett, s egyre inkább ellenőrzést szerzett, s felgyorsította a kényszerfűzőket a függetlenségükhöz hagyományosan ragaszkodó vidéki pénzintézeteknél.
20. (Nagy) Magyar Compass, (szerk. Berényi Sándor), Budapest, 1934. Az inflációs korszakban jelentősen nőtt a bankok száma. A fővárosban 1921 és 1924 között közel száz, vidéken 40 új bank és takarékpénztár alakult. Az újonnan alakult részvénytársasági vállalkozások mellett nagy számban új magánbankházak is alakultak, amelyeket az inflációs konjunktúra által kínált spekulációs profitlehetőségek tartottak fenn. A bankalapítók sorában megjelentek a „homo novusok”, akik részvénytársasági pénzintézeti gyakorlattal rendelkeztek, s kapcsolatrendszerüket a nagybankok tisztviselőiként szerezték. Az inflációs korszak intézetalapítási hullámát nagy bukások és felszámolások követték. Az inflációs konjunktúra nemcsak az ipari érdekeltségek finanszírozását tette kifizetődővé, de a kimondottan spekulációs célú befektetések és bankügyletek száma is ugrásszerűen megnőtt. Az új alapítások nem voltak hosszú életűek, a krízis utáni hanyatlásuk, esetenként súlyos bukásuk eleve kódolva volt.
21. Magyar Általános Hitelbank, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár, Angol–Magyar Bank, Magyar–Olasz Bank, Magyar Országos Központi Takarékpénztár
22. Tomka 1996: 66.
23. Magyar Statisztikai Évkönyvek vonatkozó kötetei. Budapest esetében 25,7%-os, a törvényhatósági jogú városok esetében 27,4%-os volt a létszámcsökkenés, míg a megyei városokban csak 13%-os csökkenést regisztráltak 1925 és 1934 között.
24. A 6 legnagyobb fővárosi bank mérlegfőösszegében 1913 (62,6%) és 1927 (61,5%) között még némi koncentráció csökkenés is megfigyelhető.
25. Gál Zoltán (2008b): „Aranykor után”: A magyarországi bankközpontok területi átrendeződése a két világháború közötti korszakban. KORALL–TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 9:(31) pp. 45-74.old.
26. (Nagy) Magyar Compass, (szerk. Berényi Sándor), Budapest, 1934.
27. Szőnyi (1937): 30–31. A specializált hatáskörű pénzintézetekkel Budapest részaránya 82%.
28. Szádeczky–Kardoss 1928: 87-88, 100. Pénzintézeti Központ kötelékébe tartozó pénzintézetek száma 1913 és 1925 között 22,6%-ra csökkent (1913 = 100%), a pénzintézetek összes tőkéje pedig a bázisévnek csupán 14,9%-ára.

29. Tomka 1996: 101.
30. Szőnyi 1937: 7-10.
31. Szőnyi 1937: 35.
32. A részvénytársasági pénzüintézetekre, a bankokra és takarékpénztárakra számolva.
33. Szőnyi 1937: 38.
34. Szőnyi 1937: 38-40.
35. Gál 2002: 38. Az 1924-ben megalakult Nemzeti Bank első hitelinformációs jelentésében a Pécsi Takarékpénztár, mint az ország legtőkeerősebb vidéki takarékpénztára szerepelt. Az 1925-ös mérlegadatokat az 1913-as bázisév adataival (4 millió korona) összevetve a Pécsi Takarékpénztár 1,7 millió koronás saját tőkéjét tekintve a legerősebb vidéki pénzüintézet volt, s pozícióját saját tőkéje 57,6%-ának elvesztése ellenére is sikerült megtartania. Az inflációs időszakot jellemző pénzüintézeti expanzió, a saját és idegen tőkék nominális gyarapításának legfőbb eszközéül az alaptőke-emelés és a részvénytársasági érdekeltségek számának növelése szolgált. A többi várossal történő összehasonlításban azonban Pécs pénzüintézeteinek pozíciója jelentősen megerősödött a világháború előtti időszakhoz képest. Ez a kedvező pozíció részben abból is fakadt, hogy a hosszúra nyúló szerb megszállás ellenére is Dél-Baranya elvesztése csak kisebb területi és kapcsolatrendszerbeli veszteségeket jelentett a pécsi bankok számára.
36. Szőnyi 1937: 44-45.
37. Az egy főre eső betétállomány nagysága (pengőben): Budapest 542, Szombathely 346, Esztergom 274, Baja 234.
38. Tomka 1996: 77.
39. Gál 2002: 41.
40. Szőnyi 1937: 52.
41. Szőnyi 1937: 53-55.
42. Szőnyi 1937: 33.
43. Szőnyi 1937: 59-60.
44. Szőnyi 1937: 115. Békéscsaba és Szolnok 43,2, illetve 40,7 millió pengővel a 3-4. helyen állt a banki-takarékpénztári vagyonnagyság tekintetében. Az inflációs válságot sikeresen átvészelve Pécs és Szombathely az 1909-es eszköz nagyság szerinti rangsorban betöltött 18., illetve 19. helyéről nem kis meglepetésre a vidéki városok élmezőnyében stabilizálta pozícióját. A korábban kisebb vagyonú alföldi középvárosok (Nyíregyháza, Békéscsaba, Szolnok, illetve a Dunántúlon Baja és Kaposvár) megelőzték a nagy vesztesnek számító Miskolcot és Győrt, amelyek nem tudták megőrizni korábbi előkelőbb pozíciójukat.
45. Nagy 2007: 45-47; Gál 2003: 239-40. Ezek a pénzügyi földrajzi elemzések is hozzájárultak a sematikus „fejlett Dunántúl” és az „elmaradott Alföld kép” változásához. Összességében azonban az Alföld – mint nagyrégió – a századfordulón a gazdagabb régiók közé sorolható, s mint a történeti Magyarország központi területe, – ha civilizációs szinten nem is – gazdasági lehetőségeiben és jövedelmében a 20. század elejére lényegében utolérte a Dunántúlt. Ugyanakkor nem beszélhetünk egységes alföldi

városfejlődésről sem (a Nagyalföld is számos, eltérő fejlődésű mezőrégióra osztható), mint ahogy nem szabad a megszokott módon hivatkozni a dunántúli, felvidéki és erdélyi, tehát a nyugatias indíttatású városfejlődés, illetve az alföldi városfejlődés különbségeinek regionális meghatározottságára, hiszen az magán az Alföldön belül sem volt egységes gyökerű és kifutású, amire az innovációs zóna városainak dinamikus fejlődése a legjobb példa.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bácskai Vera (1997): A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai. In: Sasfi Csaba –Németh Zsolt (szerk.): Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Csokonai Kiadó, Debrecen,
- Bácskai Vera–Nagy Lajos (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban, Budapest, Akadémiai Kiadó,
- Beluszky Pál (1990): A polgárosodásunk törékeny váza – Városhálózatunk a századfordulón, (Városhierarchia – Vázlat, tényképekkel). Tér és Társadalom, 3-4.
- Beluszky Pál (1999): The Hungarian urban network at the end of the second millennium. Discussion Papers, 27. Pécs: Centre for Regional Studies, 2001.
- Buday László (1922): The Organization of capital. In: Dismembered Hungary. New York, 205–226.
- Buday László (1923): Magyarország küzdelmes évei. (A megcsönkített Magyarország.) Budapest
- Christaller, Walter (1939): Die zentralen Orte in Süd Deutschland, Jéna, Fischer Verlag-Passim,
- Conzen, Michael P. (1979): The Maturing Urban System In the US. 1840-1910. In.: = Ward, David (szerk.): Geografic Perspectives on America's Past, New York, Oxford University Press, 253-274.
- Gál Zoltán (1997): A magyarországi városhálózat összehasonlító vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben, In: Sasfi Csaba –Németh Zsolt (szerk.): Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 50–68.
- Gál Zoltán (1998): A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón. (Kandidátusi értekezés) Pécs
- Gál Zoltán (1998/a): A hazai bankok aranykora. In: ABN AMRO Magazin 24–26.
- Gál Zoltán (1998/b): A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón. In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 455–474.
- Gál Zoltán (1999): A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón. In: Püski L. – Timár L., Valuch T. (szerk.): Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. KLTE Történelmi Intézet, Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 227–249.

- Gál Zoltán (2000): A pénzüintézetek szerepe az alföldi városok modernizációjában (az alföldi városok pénzüintézeti funkciói a 20. század elején) In: Frisnyák Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, 321–343.
- Gál Zoltán (2002): Pécsi bankok aranykora: Pécs bankrendszerének története a XIX. század végén és a XX. Század első felében. In: Szirtes Gábor –Vargha Dezső (szerk.): Iparosok és bányászok a Mecsekalján – gazdaságtörténeti tanulmányok. (Pannónia Könyvek) Pro Pannonia Kiadó, Pécs,
- Gál Zoltán (2003): A dunántúli bankpiacok átalakulása a 19–20. század fordulóján. In: Frisnyák Sándor – Tóth József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Nyíregyháza–Pécs, 239–252.
- Gál Zoltán (2005/b): The „golden age of the local-regional banking”: the spatial structure of the Hungarian banking system at the turn of the 19/20th century. In: European Association for Banking and Financial History Bulletin, No. 2/2005. 19-30.
- Gál Zoltán (2006): „Golden Age of Regional Banking”: Financial functions of the Hungarian Urban Network in the Early 20th Century. In: Gál, Zoltán (ed.): Discussion Paper Series. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, No. 49. Pécs, 95.
- Gerschenkron, Alexander (1984): Gazdasági elmaradottság – történeti távlatból. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Good, David (1973): Backwardness and the Role of Banking in Nineteenth-Century European Industrialization. – Journal of Economic History 33, (pp. 845-850).
- Gulyás László (2009/b): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra In: Gulyás László szerk. (2009/a): A modern magyar gazdaság története. Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101-112. old.
- Gulyás László (2012): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683-1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László (2015): A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 26-i beszéde, TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 3: (1) pp. 151-164.
- Gyáni Gábor (szerk.) (1995/a): A modern város történeti dilemmái. Debrecen,
- Gyáni Gábor (1995/b): Az ipari vállalkozás szerepe a dunántúli városfejlődésben. In: V. Fodor Zs. (szerk.): Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Veszprém, 7–18.
- Gyáni Gábor (1997): Iparosodás és urbanizáció Magyarországon. In: Sasfi Csaba – Németh Zsolt (szerk.): Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 50-65.
- Kövér György (2002): Mobilbankok Magyarországon a kiegyezés után In: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 215-220.
- Kövér György (1997): A pesti kereskedő bankár másodvirágzása és az ipari finanszírozás a 20. század első felében. In.: Replika, 1997. március, 47-53.

- Nagy Mariann (2007): A Dunántúl és alrégiói Magyarország gazdasági szerkezetében – a 19. sz. második fele és a 20. század eleje. (Tanulságok a 21. sz. elején élők számára). In: Limes, 3. 35-60.
- Siptár Lajos (1946): A Pécsi Takarékpénztár második ötven évének története 1895-1945 (kézirat) BML. K3593.
- Siptár László (1988): A száznégy évig fennállott Pécsi takarékpénztár rövid története (1845–1948. december 30.) In: A Hazai Első takarékpénztár megalapításának 150 éves, az OTP létrejöttének 40 éves évfordulójára született pályaművek. Országos Takarékpénztár 60.
- Gál Z – Schmidt A (2017): Geoeconomics in Central and Eastern Europe: Implications of FDI In: Munoz J M (szerk.) Advances in Geoeconomics. 344 p. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group, pp. 76-93.
- Szádeczky–Kardoss Tibor (1928): A magyarországi pénzügyintézetek fejlődése. Közgazdasági Könyvtár, Budapest
- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei, Pro Pannonia Kiadó.
- Szőnyi Gyula (1937): A magyar városok hitelintézetei. Statisztikai Közlemények
- Tomka Béla (1996): A magyarországi pénzügyintézetek rövid története (1836–1947), Gondolat Kiadó, Budapest
- Tomka Béla (1999): Érdek és érdektelenség – A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892-1913. Debrecen University Press.
- Williams, Peter – Smith, William (1986): From Renaissance to Reconstructing the Dynamics of Contemporary Urban Development. In: Williams, P. – Smith, W. (ed.): Gentrification of the City. 211.
- Zoványi, Gábor (1986): Structural Change in a System of Urban Places: The 20th Century Evolution of Hungary's Urban Settlement Network. Regional Studies 20. 47–71.

Források

- MSK 35 1913: A Magyar Szent Korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. (Szerk. Vargha Gyula.) Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 35. kötet, Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest
- NMC 1925-1938: Nagy Magyar Compass (Szerk. Berényi Sándor.) Budapest
- MPC 1938-39: Magyar Pénzügyi Compass (szerk. Kormos Gyula) 1938–39.
- Thirring Gusztáv 1913: A magyarországi városok statisztikája. Budapest, Magyar Statisztikai Évkönyv, Új folyam, Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal kötetei

DOMONKOS Endre
tudományos főmunkatárs
Budapesti Gazdasági Egyetem, Alkalmazott Tudományok
Egyeteme Külkereskedelmi Kar

senior research fellow
Budapest Business School University of Applied sciences,
Faculty of International Management and Business,
Budapest, Hungary
email: Domonkos.Endre@uni-bge.hu

A FÖLDREFORMOK ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN AZ 1945 ÉS 1948
KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

THE CONSEQUENCES OF LAND REFORMS IN CENTRAL
AND EASTERN EUROPE BETWEEN 1945 AND 1948

ABSTRACT

After World War II land reforms, which were implemented in the Central and Eastern European countries had profound impacts on the structure of estates. With the expropriation of estates over 50 hectares, the share of latifundium ceased to exist in all countries of the region, while farms between 2 and 5 hectares comprised 20-30 per cent of the whole arable land. Land reforms strengthened the role of small farmers in the agricultural production and abolished the dominance of landlords both economically and socially. Despite the introduced measures in the agriculture there were many problems that remained in the region, such as the low level of domestic capital accumulation and technical-technological backwardness. As a result of the Two- and Three-Year plans, which were carried out in Central and Eastern Europe in the second half of the 1940s, 70 per cent of investments rendered to the reconstruction of industry and transport sector. Taking into account the difficult circumstances of the agriculture (war damages, lack of domestic accumulation and finally, low level of mechanisation) it was very difficult to reorganise it after the period of war.

The objective of my paper is to analyse the consequences of land reforms in the Central and Eastern European countries, which were implemented after 1945.

Besides the changes in the structure of estates, it is necessary to highlight the factors that determined the development of agriculture in the region. Because of length constraints, I will not evaluate the collectivization of the agrarian sector.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, földreformok, Közép- és Kelet-Európa, mezőgazdaság, birtokviszonyok

Keynotes: economic history, land reforms, Central and Eastern Europe, agriculture, the structure of estates

1. Bevezetés

A második világháború után a közép- és kelet-európai országokban végrehajtott földreform-intézkedések alapvető változásokat eredményeztek a birtokviszonyok terén. A régió valamennyi országában a 2 és 5 hektár közötti gazdaságok az összes földterület 20-30%-át tették ki, miközben az 50 hektár feletti földterületek kisajátításával és felosztásával a nagybirtokrendszer gyakorlatilag megszűnt. Az agrárreform megerősítette a kisparaszti gazdaságok mezőgazdasági termelésben játszott szerepét és megszüntette a nagybirtokosok korábbi gazdasági és társadalmi befolyását. Ugyanakkor a térség országaiban a második világháborút követő években bevezetett földreformok nem oldották meg a mezőgazdaság alapvető szerkezeti problémáit (alacsony belső tőkefelhalmozás és technikai-technológiai elmaradottság). Ráadásul a régió államaiban 1940-es évek második felétől meghirdetett két- és hároméves újjáépítési tervek beruházási forrásainak több mint 70%-át az ipar és közlekedés helyreállítására fordították. Ilyen körülmények között – figyelembe véve a mezőgazdaságot ért háborús károkat és az általános tőkehiányt, valamint a gépesítés alacsony fokát – rendkívül nehéz feladat volt az agrárágazat újjászervezése.

Tanulmányom célja Közép- és Kelet-Európa országaiban 1945 utáni időszakban végrehajtott agrárreformok mezőgazdaságra gyakorolt hatásainak értékelése. Fontos szempontot jelent a birtokviszonyok terén bekövetkezett változások mellett az agrárszektor fejlődését meghatározó tényezők bemutatása. Terjedelmi korlátok miatt előadásomban nem kívánok foglalkozni a mezőgazdaság kollektivizálásának kérdéskörével.

2. A földreformok és következményeik Közép- és Kelet-Európában a második világháborút követő években

A második világháborút követő években mélyreható gazdasági és társadalmi változásokra került sor Közép- és Kelet-Európa országainak mezőgazdaságában. A gazdasági és politikai életben bekövetkezett radikális átalakulási folyamattal párhuzamosan a hagyományos társadalmi rétegek (nagybirtokosok és felső középosztály) korábbi befolyása megszűnt.¹ 1918-hoz hasonlóan a térség valamennyi országa – a földbirtokmegoszlás különbségei szerinti eltérésekkel – földreformot hajtott végre. A birtokszerkezet átalakítására irányuló intézkedések elfogadását leginkább a

paraszság szorgalmazta, de a paraszti követeléseket a városi lakosság és az értelmiség is támogatta.² A két világháború közötti időszakban számos közép- és kelet-európai országban (Lengyelország és Magyarország) fennmaradt a nagybirtokrendszer és súlyos problémát jelentett az 5 hektárnál kisebb földterülettel rendelkező törpebirtokosok igen magas száma.³ Lengyelországban például az összes parasztgazdaság 68,3%-a volt 5 hektár alatti.⁴ Magyarországon az 1920 és 1938 között végrehajtott agrárreform ellenére továbbra is fennmaradt az egyoldalú birtokszerkezet. A mezőgazdaságilag hasznosítható földek mintegy 45%-a nagybirtok volt, vagyis 100 katasztrális holdnál nagyobb kiterjedésű gazdaság. További problémát jelentett, hogy hazánkban a kevesebb mint 1 hektár birtokkal rendelkező agrárproletariátus a mezőgazdasági népesség 52,3%-át tette ki szemben a romániai 15,7 és a bolgár 9,1%-os aránnyal.⁵ Az 1945 utáni években bevezetett földreformok legfőbb célja tehát a két világháború közötti időszakból fennmaradt birtokmegoszlás radikális átalakítása és a paraszság tisztességes megélhetéséhez szükséges földterület biztosítása volt. Az agrárágazatot érintő intézkedések során döntő fontosságú volt a gazdasági nacionalizmus szerepe. Közvetlenül a világháború után a német megszállókkal együttműködő személyek és a háborús bűnösök földbirtokait kártalanítás nélkül kisajátították. A földreformok jelentőségét növelte, hogy a kommunista pártok mellett a különböző színezetű, de jelentős politikai erőt képviselő parasztpártok is megfogalmazták politikai és gazdasági programjaikban a birtokszerkezet átalakítását. Mindebből következett, hogy a háború végén megalakult baloldali pártkoalíciók, a lublini Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság 1944. július 22-i programja, a cseh és a szlovák Nemzeti Frontra épülő kormány kassai programja, vagy a Magyar Függetlenségi Front 1944 decemberében meghirdetett szegedi programja első és legfontosabb követeléseik között különböző földreformtervek szerepeltek. Az 1944-45 folyamán, a háborút követő első hónapokban végrehajtott agrárreformok jelentős különbségeket mutattak, legnagyobb szabásúak azokban az országokban voltak, ahol a nagybirtokrendszer befolyása továbbra is fennmaradt.⁶

Időrendben az első földosztásról szóló rendeletet Lengyelországban fogadták el. A Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság (PKWN) már 1944. szeptember 6-án törvényt alkotott a földreformról. Ennek értelmében minden 50 hektár, illetve meghatározott területeken (a nyugati és a tenger melléken) 100 hektár feletti földbirtok felosztását vett tervbe. Kimondták a háborús bűnösök és az árulók földjének kártalanítás nélküli kisajátítását. A jogszabályt 1945-ben tovább finomították a földelaprózódás csökkentése érdekében. 1946 végéig a régi lengyel területeken parcellázásra került 9300 nagybirtok, 3,1 millió hektár földterület. Ebből körülbelül 1 millió hektár volt az államosított erdő. A kis- és szegényparaszság között felosztásra került 1,2 millió hektár, 387 ezer család jutott ilyen formában földhöz. Állami kezelésben megközelítőleg 900 ezer hektár maradt.⁷ A PKWN földosztásról szóló dekrétuma szabályozta a beszolgáltatási kötelezettséget is: a törpegazdaságok kivételével minden parasztgazdaság köteles volt az államnak hektáronként évi huszonöt kiló búzát beszolgáltatni.⁸

Az intézkedések következtében a nagybirtokos réteg gazdasági és politikai befolyása megszűnt. Ugyanakkor az 1945. évi törvénymódosítással a parasztság gazdasági pozícióját nem sikerült lényegesen javítani. Az átlagosan kiosztható szántóföld 3 hektár volt, a földnélküliek esetében 5,4 hektár. A mezőgazdasági termelés újjászervezése a földreform ellenére igen nehezen ment, nemcsak a háborús pusztítás, hanem az eszköz- és tőkehiány is gátolta a gyorsabb talpra állást.⁹ Az agrárreform szorosan összekapcsolódott a világháborút követő években a kelet-európai országban lezajlott területi és népességváltozással. Az új nyugati területekről kitelepítették a német lakosságot, a lengyeleket pedig áttelepítették Nyugat-Beloruszsiából és Nyugat-Ukrajnából a potsdami egyezményben Lengyelországhoz újból visszacsatolt területekre. A földbirtokviszonyok átalakítására irányuló intézkedés az ország földterülete közel felének kisajátításával és több mint egyötödének felosztásával járt együtt.¹⁰ A földreform és az ország területén lezajlott népességváltozás következtében 1945 és 1949 között 6 millió hektár, a nyugati országrészben pedig 3,6 millió hektár földterületet osztottak szét. 1945 és 1949 közötti periódusban összesen 347 ezer új gazdaságot létesítettek és 254 ezer parasztcsaládot juttattak földterülethez. Az agrárreform következtében jelentős mértékben megváltozott a birtok- és tulajdonosi szerkezet. Míg 1931-ben az 5 hektárt meghaladó birtokok aránya az összes szántóföldi területen belül 35,8%-a volt, addig 1950-re meghaladta a 42%-ot. 1945 után a kis- és törpebirtokosok száma jelentősen csökkent.¹¹

A nagybirtokrendszer felszámolása bár kétségtelenül jelentős változásokat eredményezett a lengyel birtokszerkezetben, de továbbra sem oldotta meg a lengyel mezőgazdaság alapvető problémáit (általános tőkehiány és belső tőkefelhalmozás alacsony szintje). A nagybirtokok felosztása ellenére nem állt rendelkezésre elegendő, megművelésre alkalmas földterület. Ráadásul a hatékonyan működő és piacra termelő nagybirtokokkal szemben a kisparaszti gazdaságok nem rendelkeztek a mezőgazdasági termeléshez szükséges korszerű technikai eszközökkel és gépekkel. Az agrártermelés újbóli megindítását gátolta a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása. Ez utóbbi kényszerintézkedés egyáltalán nem vette figyelembe a mezőgazdasági termékek piaci árát és nem tette érdekelté a parasztságot a termelés növelésében. 1946 nyarán a kormányzat vissza is vonta a parasztok körében rendkívül népszerűtlen, kötelező beszolgáltatást szabályozó rendelkezést.¹²

A lengyelországihoz hasonló radikális földreformot hajtottak végre a világháborút követően Magyarországon. 1945. március 18-án jelent meg a sajtóban a Belügyminisztérium 600. számú rendelete a földreformról. A rendelkezés egyrészt pártpolitikai akaratot, másrészt pedig a nincstelen és törpebirtokos parasztság gazdasági-politikai igényét volt hivatva kiszolgálni.¹³

A miniszterelnöki rendelet előírta, hogy teljes egészében el kell kobozni a nyilas és szélsőjobboldali vezetők, valamint a háborús bűnösök, továbbá az 1000 holdon felüli nagybirtokokat és az ipari, kereskedelmi és banktőke földbirtokait is maradéktalanul ki kellett sajátítani. Az 1000 hold alatti úri birtokok maximálisan 100, a paraszti birtokosok pedig 200 hold földet tarthattak meg. Ez alól egyetlen kivétel

volt: az antifasiszta ellenállásban részt vevők, akik 300 holdig mentesülhettek a kisajátítás alól. A katolikus egyház 862 ezer holdnyi birtokából 765 ezer holdat vettek igénybe. Szemben a világi birtokokkal, amelyek kisajátításáért jelképes kárpótlás járt, az egyház semmiféle kompenzációban nem részesült. A rendelet első sorban a megművelhető földterülettel nem rendelkező cselédek és napszámosokat, valamint a törpebirtokosokat és a nagycsaládosokat akarta földhöz juttatni.¹⁴

A birtokosoktól elvett földeket az egyes településeken megalakult népi földosztó bizottságok felmérték és azt követően az igénylők között szétosztották. Az országban mintegy 730 000 igénybejelentés történt, amiből a helyi bizottságok mintegy 643 000 igényt tartottak jogosnak, s ennek megfelelően osztották szét a rendelkezésre álló földeket. Igénylő lehetett bárki, akinek helyi kötődése volt. Előnyt élvezhetett a földszerzésnél az az ember, akinek korábban egyáltalán nem volt földje, de cselédként, béresként vagy egyéb mezőgazdasági alkalmazottként dolgozott.¹⁵

Összesen 5,6 millió kataszteri hold föld igénybevételére került sor, ez az ország 16,5 millió kataszteri holdnyi mezőgazdaságilag hasznosítható területének a 35%-a volt. Az igénybe vett föld 60%-át magánszemélyek között osztották szét, a többit (főleg erdőket és legelőket) állami vagy szervezeteki tulajdonba adták. A kisajátított birtokok felszereléseit, gazdasági berendezéseit, gazdasági épületeit, a vetőmagot és az állatállományt, valamint a takarmányt is igénybe vették. 1500 körüli kastély és kúria, s mintegy 8000 kataszteri hold belsőség (kert, park stb.) állami tulajdonba került.¹⁶

Égészében véve elmondható, hogy a nagybirtokok felosztásával egy-egy tulajdonos átlagosan 5,1 hold földet kapott. A legnagyobb földeket azok kaphatták, akik korábban agrármunkások voltak, esetükben akár 15 holdhoz is hozzájuthatott egy ember, míg a legkisebb földeket azok szerezhették, akik már korábban is parasztként éltek, csak éppen kisbirtokkal rendelkeztek. Utóbbiak esetében az átlagos birtokméret hozzávetőlegesen 3-4 hold volt.¹⁷

1.táblázat. A birtokmegoszlás alakulása az 1945-ös földreform után

Table 1. The composition of estates after the land reform in 1945

Birtoknagyság-csoportok (kat. holdban)	Birtokok száma % -ban	Birtokok területe % -ban	Átlag (kat. holdban)
0-5	68,1	17,9	2,04
5-10	18,8	21,1	8,73
10-20	8,5	17,3	15,9
20-50	3,4	14,7	33,15
50-100	0,7	8,1	87,16
100-200	0,3	4,4	129,32

Forrás: Buday-Sántha Attila (2001): Agrárpolitika, vidékpolitika. Dialóg Campus Kiadó. Pécs. 72. old.

Az agrárágazatot érintő reform során a földhöz juttatottak közel 90%-a volt korábban cseléd, mezőgazdasági munkás és törpebirtokos. Ők kapták a felosztott föld több mint 93%-át.¹⁸

A magyar földreform végrehajtása során alapvető problémát jelentett, hogy nem lehetett minden rászoruló megfelelő módon földdel kielégíteni. Mivel túl sok volt az igénylő és lényegesen kevesebb a rendelkezésre álló szétosztható földterület, ezért a mezőgazdasági munkások 52, a gazdasági cselédek 47, a törpebirtokosok 44%-a nem kapott földet. A kisbirtokosok (5 katasztrális holdon felüli parasztok) egyáltalán nem jutottak földhöz.¹⁹

A magyarországi földreform bár kétségkívül hozzájárult a mezőgazdasági termelés újbóli megindításához, de az agrárágazat gazdasági feltételeit tovább rontotta az 1946-ban megállapított diszkriminatív árrendszer, amely közel 40-50%-osra nyitotta az agráröllőt. További problémát jelentett a mezőgazdaság kedvezőtlen hitelezése és a beruházási források szűkössége. Az ipar és a közlekedés újraindítása miatt alig maradt pénz az agrárszektor fejlesztésére. Míg 1946 augusztusa és 1947 júliusa között az ipar 2,654 milliárd Forint hitelt kapott, a mezőgazdaság ennek alig több mint 16%-át.²⁰

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a korabeli viszonyok közepette a földosztás tömegesen hozott létre hosszú távon teljesen életképtelen birtokokat. A statisztikai adatok szerint ugyanis 1949-ben az összes birtok 56,5%-a 5 holdnál kisebb, árutermelésre gyakorlatilag alkalmatlan gazdaság volt, ami az összes megművelhető terület 20,9%-át jelentette. Az 50 holdnál nagyobb árutermelő gazdaságok az összes birtoknak csak 0,6%-át tették ki és a földterületnek is mindössze 7,4%-ával rendelkeztek.²¹ Ráadásul a tapasztalattal nem rendelkező új birtokosok közül sokan felhagytak a gazdálkodással és legtöbbször segédmunkásként dolgoztak gyárakban vagy bányákban.²² A radikális reform eredményeként a magyar mezőgazdaság kisüzemi lett, alapvetően kisméretű birtokkal rendelkeztek a földtulajdonosok. Mivel a kisüzemi gazdaságok elsődlegesen a családok ellátására termeltek, ezért óriási kihívást jelentett számukra a belső piac és a városi népesség élelmiszerrel-ellátásának biztosítása.²³

A földbirtokviszonyok átalakítására irányuló rendelet lényeges hatást gyakorolt a magyar agrártársadalom szerkezetére. A föld nélküli rétegek aránya az 1941. évi 46%-ról 17%-ra csökkent, a kisbirtokos parasztoké 47%-ról 80%-ra növekedett. A gazdagparaszti és volt nagybirtokos réteg együttesen 7%-ról 2,8%-ra csökkent.²⁴ Végül a magyar mezőgazdaság második világháború utáni reorganizációját nagymértékben gátolta az 1945 májusában bevezetett mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatását szabályozó rendszer. Ennek megfelelően minden gazda köteles volt a saját – és családja – szükségletén felüli terményeket beszolgáltatni az állam részére.²⁵

Mindezen kedvezőtlen körülmények ellenére a magyar mezőgazdaság még világviszonylatban is gyorsan növelte termelését, de megfelelő fejlesztési források hiányában 1949-ben csak az 1938-as szint 85%-át érte el.²⁶ A főbb növény-

féleségek többségének termésátlaga és termésmennyisége továbbra is jelentősen elmaradt a háború előttitől. Az 1949-ben betakarított búza össz mennyisége például 83, a kukorica pedig 76%-át tette ki a háború előttinek.²⁷

A magyar és a lengyel földosztás mértéke mögött ugyan elmaradt, de mégis átfogó szerkezeti változásokat idézett elő a Csehszlovákiában végrehajtott agrárreform.²⁸ A földbirtokviszonyok átalakítására irányuló intézkedések célja a parasztság földhétségének csökkentése, valamint a munkásság és parasztság szoros szövetségének kialakítása volt. Magyarországhoz hasonlóan Csehszlovákiában is spontán paraszti földosztó bizottságok alakultak. Az 1945 júniusában elfogadott törvény értelmében az összes ellenséges tulajdonban lévő földet kártalanítás nélkül kisajátították. A háborús bűnösöktől és kollaboránsoktól elkobzott birtokok nagysága elérte a 2,9 millió hektárt, amely Csehszlovákia összes földterületének 25%-át tette ki. A közel 1,8 millió hektárnyi szántóföldi terület 78%-a korábban német és magyar birtokosok kezén volt. Ez utóbbi intézkedést egészítette ki 1947 júliusában – az 1919-ben hatályba léptetett földreform revíziójaként törvénybe iktatott – újabb földosztásról szóló rendelet, amely 250, később pedig 150 hektárban jelölte meg a földbirtokok felső határát. Ennek következtében újabb 800 ezer hektár föld felosztását tették lehetővé. A cseh–morva területeken összesen 100 ezer hektár, Szlovákiában pedig 275 ezer hektár szántóterületet vettek igénybe. 1948 februárjában, a kommunista hatalomátvételt követően a magántulajdonú birtok felső határát 50 hektárban állapították meg, ami mintegy 700 ezer hektár igénybevételezt jelentette. A felosztott földbirtokokat túlnyomórészt föld nélküliek és törpebirtokos parasztok kapták.²⁹

A három intézkedés összesen 4,5 millió hektár földterületet érintett, ami 350 ezer, korábban birtokkal nem rendelkező vagy törpebirtokos parasztcsalád kezére juttatott 1,7 millió hektár földet. Állami erdő- és szántógazdaságot létesítettek közel 1,7 millió hektár területen. A földreform során az összes földterületnek mintegy 14%-át osztották szét. A csehszlovák agrárreform lényeges változásokat eredményezett a birtokszerkezetben. 1948-ban a 20 és 50 hektár közötti birtokkal rendelkező mezőgazdasági üzemek a szántóföldi területek 62%-át tették ki, így a közép-európai országban világháború után végrehajtott földreform a kis- és közepes méretű parasztgazdaságok mezőgazdasági termelésben játszott szerepének megerősítését szolgálta.³⁰

A földbirtokviszonyok radikális átalakítására került sor Németország szovjet megszállási övezetében. 1945 őszén kártalanítás nélkül kisajátítottak minden 100 hektár feletti földterületet és 7112 mezőgazdasági üzemet, továbbá átlagosan 30 hektár nagyságú kisparaszti birtokot. Összesen 0,6 millió hektár községi tulajdonban lévő földterületből 200 ezer új parasztgazdaságot hoztak létre. A parasztcsaládoknak juttatott átlagos birtoknagyság 8,5 hektár volt.³¹ Elkobozták a korábban „aktív nácik és háborús bűnösök” földbirtokát. Meghagyták azonban az egyházi birtokokat, valamint a 100 hektár alatti tehermentes középparaszti birtokokat. Megjegyzendő, hogy a kisajátítások valójában sokkal szélesebb kört érintettek, mivel a

megszállók számos gazdálkodót háborús bűnösnek nyilvánítottak. A felszabaduló 2,1 millió hektár földet (a mezőgazdasági haszonterület 35%-át) 119 000 mezőgazdasági munkás, és a keleti német területekről elűzött 83 000 személy között osztották fel. Ezenkívül 113 000 kevés földdel rendelkező paraszt kapott pótlólagos földkiegészítést.³² Más szerzők szerint mintegy 335 000 parasztcsalád jutott kisbirtokhoz, miközben a fennmaradó 1 millió hektár földterület közösségi tulajdonba került.³³ Ugyanakkor az újonnan létesített kisparaszti gazdaságok nem biztosítottak tisztességes megélhetést a családok számára és nem oldották meg az agrárágazat alacsony belső tőkefelhalmozásának problémáját.

A Balkán államaiban végrehajtott földreformok mérete és jelentősége messze elmaradt a magyar, lengyel és csehszlovák intézkedésekhez képest. Ezekben az országokban ugyanis vagy az eredeti paraszti földbirtok szerepe volt meghatározó (például Bulgáriában és Jugoszláviában), vagy az első világháború után bevezetett rendelkezéseknek eredményeként a földterület nagy része paraszti kézen volt.³⁴ A második világháborút követő földreformok ezért kisebb korrekciók végrehajtására, a törpebirtokok kiegészítésére és újonnan keletkezett megművelhető földterülettel nem rendelkező csoportok földhöz juttatására irányultak.³⁵

Romániában az 1944 augusztus végén Sănătescu tábornok vezetésével megalakult koalíciós kormány egyik legfontosabb feladata a mezőgazdasági termelés újbóli megindítása volt. Biztosítani kellett a lakosság és a román haderő, valamint a megszálló szovjet hadsereg élelmiszerellátását. A politikai pártok (Nemzeti Liberális Párt és Nemzeti Parasztpárt, szociáldemokraták és kommunisták) gazdasági programjainak egyik legfontosabb eleme a földbirtokviszonyok radikális átalakítása volt. A királyi Romániában ugyanis a földkérdés társadalmi-politikai feszültségforrás volt, amely 1945 tavaszán továbbra is megmaradt.³⁶

1945. március 20-án fogadta el a koalíciós kormány a földreformról szóló törvényt. A jogszabály előírta a németek és háborús bűnösök, továbbá minden 50 hektár feletti földbirtok kártalanítás nélküli kisajátítását. A rendelkezést később kiterjesztették az erdélyi szászokra és a Bánátban élő sváb lakosságra is. A földesúri birtokok mellett elkobozták a mezőgazdasági gépeket és az állatállományt is. Az 1948 tavaszán végrehajtott agrárreform nem módosította jelentősen a birtokszerkezetet. Összesen 1,1 millió hektár földterületet juttattak mintegy 917 ezer földdel és mezőgazdasági eszközökkel nem rendelkező parasztcsaládnak. Az intézkedések következtében 400 ezer új parasztgazdaságot hoztak létre és 500 ezer kisbirtokos paraszt földjét egészítették ki. A nagybirtokok felosztásával egy-egy tulajdonos átlagosan 5-8 hektár földet kapott. Az 1-3 hektár közötti gazdaságok aránya az 1941. évi 35,1%-ról, 1948-ra 36,1%-ra, a 3 és 5 hektár közötti birtokok részesedése pedig 18,1%-ról 22,6%-ra növekedett. A leglényegesebb változás az 1 hektár alatt földbirtokok esetében történt. Az ún. törpebirtokok részaránya az összes megművelt földterületből 1948-ra – 1941-hez viszonyítva – 23,3%-ról 17,5%-ra csökkent. Ugyanakkor a korábban földdel nem rendelkező parasztnak juttatott földbirtok gazdaságilag sem bizonyult életképesnek. Ráadásul a szétapró-

zódott birtokállomány továbbra is fennmaradt, amely az ipari takarmánynövények termesztése helyett az egyoldalú gabonatermelésnek kedvezett. A kormányzat nem ösztönözte a mezőgazdasági termelés intenzívebbé tételét és nem támogatta a szövetkezeti mozgalom szerepének megerősítését. Az 1945-ben alapított Szövetkezeti Intézet tevékenysége nagyrészt a gabonakészlet begyűjtésére korlátozódott.³⁷ A földreform a világi arisztokráciát – a királyi család kivételével – és az agrártulajdonnal rendelkező nagyvállalkozói rétegeket valóban megfosztotta hatalmuk egyik legfontosabb alapja, a mezőgazdasági tulajdon döntő részéről. Hangsúlyoznunk kell, hogy a földkérdés radikális megoldása eredményeként túlsúlyba került a szegény- és középparaszti tulajdoni struktúra hosszabb távon alkalmatlan volt közgazdaságilag kiegyensúlyozott, korszerű technikai színvonalat és társadalmi szükségleteket biztosítani képes termelésre. A létrehozott csekély számú állami gazdaság ezen a helyzeten nem változtatott érdemlegesen, így magában hordozta a földkérdés újragondolását.³⁸

A román mezőgazdaság talpra állását nagymértékben hátráltatta a kedvezőtlen időjárás. 1945-ben szárazság miatt a termés hozam alig érte el az 1944. éviszintet, és a következő évben is csak a háború előtti szint 59%-át tette ki. A Szovjetunióknak teljesítendő jóvátételi szállítások miatt nem jutott elegendő pénzügyi forrás az agrárszektor fejlesztésére. 1946-1947-ben rendkívül hideg tél volt a balkáni országban, amely kedvezőtlenül befolyásolta a mezőgazdasági termelést. Moldávia térségét éhínség sújtotta. Mindezek következtében a betakarított gabona mennyisége még 1948-ban is a világháború előtti szint 62%-a körül alakult.³⁹

Jugoszláviában a második világháború utolsó évében a Jugoszláv Kommunista Párt határozatot fogadott el a háborús bűnösök és az ellenséges tulajdonban lévő földterületek kártalanítás nélküli elkobzásáról. Az 1945. augusztus 23-án életbe lépett törvény alapján az állam összesen 1,6 millió hektár földterületet (köztük mintegy 160 ezer magántulajdonú birtokot) vett igénybe. A német nemzetiségűek birtokainak közel 40%-át, összesen 637 ezer hektár földterületet sajátítottak ki, és osztották szét 316 ezer parasztszalád között.⁴⁰ Az ellenséges tulajdon elkobzása mellett a birtoknivellálódást elősegítette, hogy a szántóföldeknél 25-35 hektárban, az összes földterületnél pedig 45 hektárban maximálták a birtokterületeket. A földhözjuttatottak közül mindössze 71 ezer föld nélküli volt. A fejenként átlagosan kiosztott 2,5 hektár föld többnyire csak a korábbi birtokok kiegészítésére szolgált. Az igénybe vett földek felén állami gazdaságok létesültek.⁴¹

A földosztással egybekötve mintegy 60 ezer családot, nagyjából szerbeket telepítettek a mezőgazdaságilag passzív déli területekről az északi termékeny vidékekre, mintegy háromnegyed részben a Vajdaságba, elsősorban a kitelepített németek helyére.⁴²

A mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása – az általános élelmiszerhiány miatt – a háborút követő években is fennmaradt. A gazdasági világválság idején (1929–1933) felállított gabonafelvásárlással és értékesítéssel foglalkozó monopolszervezet, a PRIZAD továbbra is működött.⁴³

Megállapítható, hogy a Jugoszláviában végrehajtott agrárreform csak kismértékű változást eredményezett a birtokszerkezetben és megerősítette a kisparaszti gazdaságokra épülő mezőgazdaságot.

A térség országai közül a Bulgáriában bevezetett földreform alapvetően nem módosította a balkáni ország birtokszerkezetét, ahol a kisparaszti gazdaságok voltak túlsúlyban. A magántulajdonú földek egyharmada és a szántóföldi területek kétharmada 5 hektár vagy annál nagyobb kiterjedésű volt. A Bolgár Kommunista Párt gazdasági bizottsága előírta minden 20 hektárnál nagyobb földterület felosztását. Az agrárreform során az összes földterület 3,6%-át vették igénybe és osztották szét 1946. június 1-jéig 129 000 kisparaszti gazdaság között.⁴⁴ Az egyháztól elvett 120 ezer hektár mellett az intézkedés eredményeként megközelítőleg 2,5 ezer birtokból hasítottak le további 45 ezer hektár területet. Az így nyert földek többségét 120 ezer család birtokállományának kiegészítésére fordították.⁴⁵

A háborút követő első években súlyos élelmiszerhiány alakult ki a nagyobb városokban. Az időjárási viszonyok kedvezőtlenül befolyásolták az agrárágazat termelését. 1944-ben a heves esőzések, 1945 és 1946 tavaszán pedig szárazság miatt rendkívül rossz volt a termés. A gabonafélék terméshozama és az állatállomány 1945-1946-ban alig érte el az 1939. évi szint 60%-át.⁴⁶ A gazdasági világválság idején (1929–1933) megalakított, gabonafelvásárlással foglalkozó ügynökség, a Hranoiznos továbbra is működött, és közel 23 különböző agrártermék értékesítésével foglalkozott. A mezőgazdasági cikkek felvásárlására és értékesítésére szakosodott monopolszervezet a világháború idején bevezetett beszolgáltatási rendszerre épült, amely előírta a parasztgazdák számára meghatározott terménymennyiség kötelező állami beadását.⁴⁷

3. Konklúzió

A második világháborút követően Közép- és Kelet-Európa országaiban bevezetett földreformok alapvető változásokat eredményeztek a birtokviszonyok terén. A gazdagparasztok és a föld nélküli mezőgazdasági munkások száma csökkent, a kisparaszti gazdaságok száma pedig növekedett.⁴⁸ Alapvető problémát jelentett, hogy a földhöz juttatottak nagy része földbirtokkal nem rendelkező zsellér, vagy törpebirtokos volt. A szegényparaszti rétegek nem rendelkeztek a földterület megműveléséhez szükséges ismeretekkel. A korszerűen gazdálkodó és hatékonyan termelő nagybirtokkal szemben az agrárreform során létesített 5 hektár nagyságú földterületek nem biztosítottak tisztességes megélhetést a parasztsaládoknak. Az agrárágazat nehéz helyzetét tovább súlyosbította a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása. Ez utóbbi kényszerintézkedés újabb forrásokat vont el a mezőgazdaságtól, amelyet csak állami költségvetésből biztosított pótlólagos beruházásokkal lehetett volna biztosítani. Az általános tökehiány és az alacsony beruházási ráta miatt erre a lépésre a térség országaiban nem került sor.

A kisparaszti birtok – szemben a technikailag korszerű felszerelésekkel gazdálkodó nagybirtokkal – alapvetően önellátásra és nem pedig piacra termelt. A parasztgazdák többsége sokszor még a földterület megműveléséhez szükséges eszközökkel és felszerelésekkel sem rendelkezett.

A mezőgazdasági termelés volumene 1946 és 1948 közötti időszakban egyetlen közép- és kelet-európai országban sem érte el a világháború előtti utolsó békeév színvonalát; Csehszlovákia, Magyarország és Románia esetében 90%-a körül alakult, Lengyelországban alig haladta meg annak háromnegyedét, s csupán Bulgária közelítette meg az 1930-as évek végének termelését.⁴⁹ Végül az agrárszektor újjászervezése során a legfőbb akadályt a paraszti magángazdaságok teljes felszámolása és a mezőgazdaság szovjet minta alapján történt kollektivizálása jelentette. Mindkét tényező döntő mértékben meghatározta a közép- és kelet-európai országok nemzetgazdaságaiban meghatározó szerepet játszó agrárágazat későbbi fejlődését.

JEGYZETEK / NOTES

1. Iván T. Berend – György Ránki: Polen, Ungarn, Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914-1980. In: Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 824. old.
2. Teichova, Alice: Eastern Europe in Transition: Economic Development during the Interwar and Postwar Period. In: Teichova Alice (1997): Central Europe in the Twentieth Century. An Economic History Perspective Aldershot, Hants England. Ashgate. 15. old.
3. Domonkos Endre (2016): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a második világháború idején. A félperiféria és a világ gazdasági folyamatoktól való elzárkózás. Aposztróf Kiadó. Budapest. 96-113. old.
4. Palotás Emil (2003): Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó. Budapest. 297-298. old.
5. Teichova, Alice: East-central and south-east Europe, 1919-1939. In: Peter Mathias – Sidney Pollard (1989): The Cambridge Economic History of Europe. Volume VIII. Cambridge University Press. Cambridge. 900-901. old.
6. Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 592-593. old. Magyarországra vonatkozóan lásd Gulyás László (2012/a): A kommunista hatalomátvétel első fázisa Magyarországon. (1945-1947). Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In: Schlett András (szerk): Földindulások–Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei. Szent István Társulat az apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 35-46. old.
7. Szokolay Katalin (2006): Lengyelország története. Balassi Kiadó. Budapest. 222-223. old.

8. Davies, Norman (2006): Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest. 853. old.
9. Szokolay (2006): 223. old.
10. Berend – Ránki (1976): 594. old.
11. Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy (1985): The Polish Economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London & Sydney. 190. old.
12. Landau – Tomaszewski (1985): 191-192. old.
13. Kaposi Zoltán (2004): A 20. század gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 278-279. old.
14. Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 281-282.
15. Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 332. old.
16. Gunst Péter (2006): Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 122. old.
17. Kaposi (2004): 279-280. old.
18. Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 39. old.
19. Gunst (2006): 122. old.
20. Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 120. old.
21. Honvári (2005): Uo.
22. Lendvai Edina: A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. Mezőgazdaság. A koalíciós időszak (1945-1949). In. Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. Szeged, JATE Press Kiadó, 161 - 163. old.
23. Kaposi (2002): 334. old.
24. Gunst (2006): 123. old.
25. Kovács János (2004): Egyetemes és magyar agrárfejlődés. Debrecen. 223-224. old.
26. Buday-Sántha Attila (2001): Agrárpolitika, vidékpolitika. Dialóg Campus Kiadó. Pécs. 75. old.
27. Romsics (1999): 313. old.
28. Berend – Ránki (1976): 594. old.
29. Teichova, Alice: Die Tschechoslowakei 1918-1980. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan. A. Van Houtte, Hermann Kellenbenz, Ilja Mieck, Friedrich Vittinghoff (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 625. old.
30. Teichova (1987): 625. old.
31. Henning, von Friedrich-Wilhelm: Deutschland von 1914 bis zur Gegenwart. Die Deutsche Demokratische Republik. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und

- Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 474. old.
32. Németh István (2002): Németország története. Egységtől az egységig (1871-1990). Aula Kiadó. Budapest. 486. old.
 33. Henning (1987): Uo. 474. old.
 34. A jugoszláv állam gazdaságának működéséről lásd Gulyás László három könyvét: 1. Gulyás László (2012/b): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683-1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 2. Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 3. Gulyás László szerk. (2019): A Délvidék története 5. kötet. Titótól Milosevicig 1944-2000. Közép-Európai Monográfiák No25. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
 35. Berend – Ránki (1976): 595. old.
 36. Balogh László (2001): Románia története. Aula Kiadó. Budapest. 112-113. old.
 37. Hitchins, Keith (1994): Rumania 1866-1947. Clarendon Press. Oxford. 538-539. old.
 38. Balogh (2001): 114-115. old.
 39. Lampe, John R. – Jackson, Marvin (1982): Balkan economic history, 1550-1950: from imperial borderlands to developing nations. Indiana University Press. Bloomington. 540-541. old.
 40. Sundhaussen, Holm: Jugoslawien von 1914 bis zur Gegenwart. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 887. old.
 41. Berend – Ránki (1976): 595. old.
 42. Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 119. old.
 43. Lampe – Jackson (1982): 547. old.
 44. Lampe, John R. (1986): The Bulgarian economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London. 125. old.
 45. Berend – Ránki (1976): 595. old.
 46. Lampe – Jackson (1982): 543. old.
 47. Lampe (1986): 126. old.
 48. Berend – Ránki (1987): 826. old.
 49. Berend – Ránki (1976): 618. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Almási István (1998): Négy évtizede új úton a magyar mezőgazdaság. HUNGEXPO. Budapest. 42-43. old.
- Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 592-618. old.
- Balogh László (2001): Románia története. Aula Kiadó. Budapest. 112-113. old.
- Buday-Sántha Attila (2001): Agrárpolitika, vidékpolitika. Dialóg Campus Kiadó. Pécs. 72-76. old.
- Davies, Norman (2006): Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest. 852-853. old.
- Domonkos Endre (2016): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a második világháború idején. A félperiféria és a világ gazdasági folyamatoktól való elzárkózás. Aposztróf Kiadó. Budapest. 96-113. old.
- Gulyás László (2012/a): A kommunista hatalomátvétel első fázisa Magyarországon. (1945-1947). Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In. Schlett András (szerk): Földindulások-Sorsfordulók. Kollektívizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei. Szent István Társulat az apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 35-46. old.
- Gulyás László (2012/b): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683-1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László szerk. (2019): A Délvidék története 5. kötet. Titótól Milosevicig 1944-2000. Közép-Európai Monográfiák No25. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gunst Péter (2006): Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 122-125. old.
- Henning, von Friedrich-Wilhelm: Deutschland von 1914 bis zur Gegenwart. Die Deutsche Demokratische Republik. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 469-481. old.
- Hitchins, Keith (1994): Rumania 1866-1947. Clarendon Press. Oxford. 538-539. old.
- Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 114-120. old.
- Iván T. Berend – György Ránki: Polen, Ungarn, Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914-1980. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 769-846. old.
- Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 113-124. old.

- Kaposi Zoltán (2004): A 20. század gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 278-279. old.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 332-333. old.
- Kovács János (2004): Egyetemes és magyar agrárfejlődés. Debrecen. 223-224. old.
- Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy (1985): The Polish Economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London & Sydney. 187-194. old.
- Lampe, John R. (1986): The Bulgarian economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London. 124-127. old.
- Lampe, John R. – Jackson, Marvin (1982): Balkan economic history, 1550-1950: from imperial borderlands to developing nations. Indiana University Press. Bloomington. 520-556. old.
- Lendvai Edina: A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. Mezőgazdaság. A koalíciós időszak (1945-1949). In. Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. Szeged, JATE Press Kiadó, 161-163. old.
- Németh István (2002): Németország története. Egységtől az egységig (1871-1990). Aula Kiadó. Budapest. 486-487. old.
- Palotás Emil (2003): Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó. Budapest. 297-298. old.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 37-41. old.
- Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 281-313. old.
- Sundhaussen, Holm: Jugoslawien von 1914 bis zur Gegenwart. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 847-915. old.
- Szokolay Katalin (2006): Lengyelország története. Balassi Kiadó. Budapest. 222-223. old.
- Teichova, Alice: Die Tschechoslowakei 1918-1980. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan. A. Van Houtte, Hermann Kellenbenz, Ilja M., Friedrich Vittinghoff (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 598-639. old.
- Teichova, Alice: East-central and south-east Europe, 1919-1939. In. Peter Mathias – Sidney Pollard (1989): The Cambridge Economic History of Europe. Volume VIII. Cambridge University Press. Cambridge. 897-904. old.
- Teichova, Alice: Eastern Europe in Transition: Economic Development during the Interwar and Postwar Period. In. Teichova Alice (1997): Central Europe in the Twentieth Century. An Economic History Perspective Aldershot, Hants England. Ashgate. 5-15. old.

LIGETI Dávid
tudományos főmunkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

senior research fellow
VERITAS Research Institute and Archives, Budapest,
Hungary
email: david.ligeti@veritas.gov.hu

**„EX ORIENTE PAX.” A MONARCHIA KELETI FRONTI
HÁBORÚJÁNAK VÉGE 1917-BEN**

**„EX ORIENTE PAX.” THE END OF THE MONARCHY’S
WAR ON THE EASTERN FRONT IN 1917**

ABSTRACT

In summer 1917, the last major campaign was fought between Russia and the Austro–Hungarian Empire. After the abolition of the Romanov dynasty in March 1917, the new Russian government decided that the Dual Monarchy had to be knocked out of the war. To execute this bold plan, the Russian Minister of War Alexander Fyodorovich Kerensky initiated a grand-scale offensive. Although initially achieving impressive successes, the Russians could not duplicate the results of the Brusilov Offensive of the previous year.

After withstanding the attack, the Central Powers led a successful counteroffensive, which nearly swept the enemy completely out of Austro–Hungarian territory. This near-victory transformed into a catastrophe for the Russians, for they could not continue the war. After the Bolshevik takeover, they were forced to sign a ceasefire. In March 1918, a peace treaty was also signed in Brest-Litovsk, which sealed the defeat of Russia in WWI.

Kulcsszavak: Osztrák–Magyar Monarchia, első világháború, Kerenszkij-offenzíva, Bukovina, Galícia, Breszt-Litovszk, béke

Keywords: Austro–Hungarian Empire, First World War, Kerensky-offensive, Bukovina, Galicia, Brest-Litovsk, peace.

Bevezetés

1917 nyarán az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország közötti háború utolsó nagy hadjáratára került sor a keleti fronton. Az orosz márciusi forradalom révén hatalomra került úgynevezett Ideiglenes Kormány annak ellenére, hogy békét ígért sokat szenvedett lakosságának, antant-nyomásra egy újabb offenzíva megindításáról döntött. A kormány hadügyminiszteréről, Alekszandr Fjodorovics Kerenszkijről elnevezett támadás során az orosz haderő megkísérelte újra áttörni a frontot, és egy jelentős győzelemmel be kívánta fejezni a háborút.

A kezdeti sikerek ellenére a Kerenszkij-offenzívának messze nem sikerült megismételni az egy évvel korábbi Bruszilov-offenzíva eredményeit. Sőt mi több, a központi hatalmak ellentámadása kisöpörte az oroszokat a Monarchia területéről, így a dualista állam földjén három évvel a háború kitörése után gyakorlatilag nem maradt ellenség. Bukovina és különösen fővárosának, Czernowitznak visszafoglalása után joggal érezhette úgy a dunai birodalom közvéleménye, hogy a háború győzelmesen véget ért. Ez a folyamat – Lenin hatalomátvétele után – 1917. december 22-én fegyverszünettel zárult le, majd 1918. március 3-án parafálták a breszt–litovszki békét, amely Ausztria–Magyarország számára jelentős területi és gazdasági nyereséget jelentett. Jelen ünnepi tanulmányomban ennek az időszaknak a történetét kívánom összefoglalni.

Előzmények

A már három éve tartó öldöklő háború következtében 1917-re minden fél kimerült a keleti fronton. A rendkívül hektikus 1916-os hadiév végképp meggyőzte az antantot arról, hogy össze kell hangolni a hadműveleteit – ez korlátozottan sikerült csak a Verdun–Somme-i mészárlások, illetve az olasz hadszíntér elkeseredett harcainak, valamint a Bruszilov-offenzíva idején. A franciák 1917 elején összehangolt offenzívát terveztek valamennyi fronton. Eszerint a franciák a Somme és az Oise folyók, az angolok pedig Bapaume és Vimy között indítják meg támadásukat, s ehhez számításba vették az olasz és az orosz offenzívát is.¹ Az eredetileg februárra tervezett támadást a rendkívüli időjárási viszonyok késleltették: februárban mínusz 20 fokot mértek, majd az olvadás akadályozta a csapatok mozgását – márciusban pedig bekövetkeztek az oroszországi változások.

A súlyos ellátási nehézségektől szenvedő Orosz Birodalomban – elsősorban a hátszág kétségbeejtő helyzete miatt – március folyamán elkergették a cárt, és új kormány alakult. Mindenki számára egyértelmű volt, hogy egyedül a béke lenne üdvöztető az ország számára, ugyanakkor az előző évek súlyos veszteségeit – különösen pedig a kongresszusi Lengyelország elvesztését – lehetetlen volt elfogadni. Ennek megfelelően az új, Lvov herceg vezette kormány a háború folytatása mellett döntött, sőt beleegyezett abba, hogy tehermentesítő offenzívába kezd. Ezt az előző évhez hasonlóan ismét a franciák szorult helyzete tette szükségessé. Május folya-

mán a francia hadsereg egyik legsúlyosabb krízisét élte át, miután Nivelle vezérkari főnök offenzívája összeomlott a Siegfried-vonal mentén: a francia összvesztesség 271 ezer főre rúgott.² Ezt követően általános lázadás tört ki a haderőben, amit csak drákói szigorral tudott megfékezni az újra kinevezett Pétain tábornok. Világos volt azonban, hogy ezzel a hadsereggel jó darabig nem lehet támadni, így az angolok Flandriában kezdtek offenzívába, hogy javítsanak szövetségesük sanyarú helyzetén. A nyugati antant kérésére az olaszok májusban megkezdték a 10. isonzói csatát, az oroszok pedig megindították a Kerenszkij-offenzívát. A keleti fronti támadásra azért is szükség volt, mert a németek elkezdték csapataik minőségi cseréjét a nyugati arcvonal javára: keletre így a 34 évnél idősebb, vagy nagyon fiatal katonákat csoportosították át.³

Az orosz hadműveleti terveket Bruszilov tábornok dolgozta ki, aki ekkorra már orosz vezérkari főnök lett, a korabeli források ennek köszönhetően az 1917. évi hadjáratot Bruszilov második offenzívájának nevezték.⁴ Az oroszok legsikeresebb tábornoka eredetileg még tavasszal támadt volna, ám a márciusi események lehetetlenné tették minden nagyobb hadműveletet. A nyár elejére a mintegy 70 kilométer hosszúságú Buczac–Stanislaw frontvonalon negyven hadosztályt sikerült koncentrálni, amelybe az eurázsiai impérium legkiválóbb katonáit – az összes gárdadivíziót, valamint a harcedzett szibériai és finn alakulatokat – tömörítették. Egy évvel korábban a cári hadsereg még mintegy 400 kilométer hosszú arcvonalon támadt, így már ez a volumenkülönbség is jól mutatta az 1917. évi korlátozott lehetőségeket. Bruszilov lényegében lemásolta az előző év haditervét: meglepetészerű tüzérségi előkészítést követően több gyalogsági hullámmal kívánta áttörni az ellenség védelmét.

Az áttörésre kiszemelt frontszakaszon – a logisztikai és utánpótlási nehézségek ellenére – az orosz tábornok háromszoros fölényben támadhatott a zászlóaljak számát tekintve.⁵ Bruszilov legnagyobb nehézsége abból adódott, hogyan tüzelje újabb súlyos harcokra a megfáradt katonákat. Végül azt a megoldást választotta, hogy a hátszorból frissen átvezényelt alakulatokat vetett be tömegesen: az addig a fronton lévő csapatok harci szelleme alaposan megcsappant, sőt gyakran került sor frontbarátkozásokra, fraternizálásokra. Számolni kellett a központi hatalmak propagandájának hatásával is, amelynek a fronton lévő katonák voltak jobban kitéve.⁶ A harcselekmények intenzitása így a megelőző hónapokban minimálisra zuhant.

Az Áttörés

Június 29-én és 30-án rövid tüzérségi előkészítés történt, majd megkezdődött a gyalogsági roham, amelynek következtében több ponton átszakadt a cs. és kir. erők védelmi vonala. A legsúlyosabb helyzet Złoczównál alakult ki, amely már több alkalommal volt nagy k. u. k.-vereségek színhelye: 1914. augusztus 30-án itt érte el végzete a 3. hadsereget, ami Kelet-Galícia elvesztéséhez vezetett. A Kerenszkij-offenzíva által érintett alakulatok veszteségi rátája 1916-ot idézte, bár – a jóval

rövidebb támadási szektor végett – összességében kisebb csapást jelentett. A k. u. k. IX. hadtest július 2-án estére harcoló állományának döntő részét elvesztette, miután június 30-i 16 ezres löfegyverszáma két nap múlva már csak 6700 puskát számlált.⁷ Az orosz erők legnagyobb sikerüket a Tersztyánszky Károly tábornok vezette 3. hadsereg ellen érték el július 6. és 9. között,⁸ aminek következtében a magyarországi kiegészítésű alakulatok ismét jelentékeny veszteséget könyveltek el. A zömében magyarokból felépülő, békeidőben miskolci székhelyű – k. u. k. 15. hadosztályt kíméletlen harcokat követően szinte teljesen felmorzsolta az ellenség; néhány nap alatt csak ez az egység mintegy nyolcezer magyar harcost veszített.

Szintén súlyos helyzet alakult ki Zborów környékén, ahol a 19. – zömében csehek alkotta – gyaloghadosztályt verte szét az ellenség. A divízió végzetét az is előmozdította, hogy az oroszok sikerrel vetettek be egy volt cseh-szlovák hadifoglyokból verbuvált dandárt, amely a császári és királyi 35. és 75. gyalogezredek – zömében szintén csehekből álló – katonáit sikerrel bírta rá a megadásra, illetve átállásra.⁹ A káoszt tovább fokozta Károly király július 2-i amnesztiarendelete, amelyben – többek között – mintegy száz korábban elfogott és kivégzésre váró dezertőrnek adott kegyelmet.

Ellentámadás

Az osztrák–magyar hadvezetés azonban annyiban tanult a korábbi hibákból, hogy a mélységi védelem hatékony kiépítésével mérsékelni tudta a veszteségeket, valamint lefékezhetette a támadók lendületét. Mindennek köszönhetően az orosz áttörés mértéke és veszélyessége nem közelítette meg 1916 júniusának katasztrófáját. Az osztrák–magyar vezérkar felismerte, hogy sürgősen ellenlökést kell indítani az orosz támadás kivédéséhez. Július 7–8-án Arthur Arz vezérkari főnök a németekhez fordult támogatásért, akik összesen 6 hadosztálynyi erősítést küldtek a nyugati frontról. Az ellentámadás terveit még június végén a várható offenzíva ismeretében dolgozták ki. A fő cél az volt, hogy Bruszilov csapatainak szárnyait felgöngyöljék, és az orosz erőket bekerítsék. A hadművelet a Dnyeszter-menti offenzíva néven vonult be a háború történelmébe.¹⁰

A német erősítések bevetését különösen indokolta, hogy az orosz támadás az egy évvel korábbi Bruszilov-offenzívához hasonlóan súlyos gazdasági veszélyt is jelentett: Galíciának jelentős szerepe volt a központi hatalmak olajtermelésében, így a tartomány eleste közvetve akadályozhatta volna a bűvárhajó-háború folytatását is,¹¹ amelynek szerepe tovább nőtt az április 6-i amerikai hadüzenet követően. Így július 19-én megindult a központi hatalmak ellencsapása, amelyet már az első napon siker koronázott.¹² Ezzel nem pusztán a Kerenszkij-offenzíva elhárítása, hanem Kelet-Galícia felszabadítása is lehetségessé vált. Július 25-én a németek bevették Tarnopolt, amely a háború kezdete óta orosz megszállás alatt volt, augusztus 2-án pedig Czernowitz is újra a Monarchia kezére került.¹³ Két hét múlva a dualista állam területéről sikerült az utolsó orosz erőket is kiűzni, ami

hatalmas lélektani sikert jelentett a k. u. k. haderő számára a negyedik évébe lépő háborúban. Az orosz hadsereg morálja az újabb kudarc miatt valósággal megropant, és ezután már nem volt méltó ellenfele a központi hatalmaknak. Arz büszkén állapíthatta meg, hogy „az 1914-ben 6,5 millió embert számláló, a háború folyamán 15 millió embert hadiszolgálatra mozgósító orosz hadsereg nem jelentett további veszélyt”.¹⁴

Miután a Monarchia bukovinai területeit visszahódította, augusztus folyamán az addig nyugodt moldvai harctéren is intenzív harcok kezdődtek. Az antant által reorganizált román haderő orosz támogatással nagyszabású támadást indított a moldvai fronton küzdő német 9., valamint az osztrák–magyar 1. hadsereg ellen. Jóllehet a csaknem kétszeres túlerőben lévő antantcsapatok támadását sikerrel verte vissza, August von Mackensen tábornagy is elszenvedte egyik legnagyobb harctéri kudarcát, amikor a románok megállították augusztus 6-án indított ellen-támadását a marașesti csatában.

Az antant számára a Kerenszkij-offenzíva egyik legpozitívabb hozadékát a moldvai siker jelentette, amely igazolta a román hadsereg újjászervezését végző Berthelot-misszió munkáját, egyben bizonyította azt a tényt, hogy a románok nem leírhatók. Jóllehet a Regát újabb 21 ezer katonát veszített, a román morálra rendkívül jól hatott az a tény, hogy megállították a frontáttöréseiről híressé vált tábornagy támadását. Hazánkra másfél év múlva jelentett végzetes következményt, hogy ekkor nem sikerült megsemmisíteni a román hadsereget.

A központi hatalmak 1917 nyarán tehát elhárították a keleti fronton az antant utolsó támadásait, a sikerek felfedték azonban, hogy a többször súlyosan megvert orosz és román seregek még mindig szívósan tudtak harcolni, és a háború – egyelőre – tovább folytatódott. Ekkor teljesen kifizetődőnek látszott Károly azon döntése is, amellyel kilenc hónappal korábban átvette a cs. és kir. haderő feletti főparancsnokságot. Az osztrák császár – az orosz cár 1915-ben tett lépéséhez hasonlóan – jelentős kockázatot vállalt magára a főparancsnokság átvételével: vereség esetén reputációja jelentősen sérülhetett, siker esetén viszont ugyanúgy nőhetett, ahogy ez 1917 nyarán meg is történt. Károly hadvezéri nimbuszát az őszi caporettói siker tovább emelte, de a Czernowitzba diadalmas hadvezérként érkező uralkodó mégis augusztus elején élvezhette legjobban a siker ízét. Különösen Kelet-Galícia és Bukovina jelentékeny zsidó lakossága fogadta nagy lelkesedéssel a királyt. A győzelem okozta örömben ugyanakkor nem kevés ürmös is vegyült: nehéz volt megállapítani, hogy a siker mennyiben volt az osztrák–magyar csapatok érdeme, és mennyiben a németeké.¹⁵

Következmények

A Kerenszkij-offenzívát követően az orosz hadsereg nagyobb hadművelet lefolytatására már nem volt képes és a csapatok morálja alapvetően megrendült. Elszalasztva az utolsó alkalmat a győzelem kivívására, világossá vált, hogy az ország

vesztesként fog kikerülni az első világháborúból és ennek a helyzetnek egyenes következménye lett az év végi fegyverszünet, majd az 1918. márciusi 3-i breszt-litovszki béke, amely a Baltikum, valamint a mai Fehéroroszország és Ukrajna jelentékeny területeinek Szovjet-Oroszországtól való elcsatolását is szentesítette. A központi hatalmak igen nagy győzelmet arattak keleten: az Oszmán Birodalommal együtt már az ázsiai expanzió ideje és mértéke volt kérdéses – augusztus elején már a bakui olajmezők felosztásának tervéről tárgyaltak.¹⁶ Az augusztusban bekövetkező első jelentős nyugati fronton elszenvedett német kudarc, majd az 1918. őszi fegyverszünetek eltörölték ennek a diadalnak az eredményeit.

Az Orosz Birodalom az 1914–1917. évi harcok során elvesztett területeinek visszafoglalására csak negyedszázaddal később, 1939–40-ben, illetve véglegesen 1944-ben kerülhetett sor. Am a Monarchia állampolgáraiból kiállított és a Kerenszkij-offenzíva során be is vetett cseh és szlovák alakulatok már egy új európai hatalmi struktúra első hírnökeivé váltak, különösen azután, hogy az antant 1918 augusztusában hadviselő félnek ismerte el Csehszlovákiát. Két hónappal később IV. Károly – Wilson 14 pontja¹⁷ alapján való – békeajánlata kapcsán az Amerikai Egyesült Államok úgy nyilatkozott erről az „államról”, amelynek genezise 1917 nyarához köthető, hogy az „fel van ruházva a megfelelő autoritással arra, hogy a csehszlovákok katonai és politikai ügyét intézze”.¹⁸ Mindebből egy új, határokkal felszabdalt, gyenge és végzetesen megosztott Kelet-Közép-Európa képe bontakozott ki, amely felrobbantotta a Monarchia által képzett politikai és gazdasági egységet, vagyis annak vámunióját is. Ez utóbbit alapvetően pozitív gazdasági hatások kísérték a dualizmus időszakában: „erőteljes munkaerő-áramlás, jól működő külkereskedelem, a két ország kölcsönös fejlődése, közös vállalatok, felzárkózás megindulása a fejlettebb országokhoz”.¹⁹ Az Orosz Birodalom felett aratott győzelemmel esély kínálkozott arra, hogy ez a jól működő struktúra újabb lengyel, ukrán területekkel bővüljön.

A háborút bő egy évvel később megnyerő antant Köztes-Európában új, ál-nemzetállamok hálózatában volt érdekelt, így a Monarchia keleti fronton 1917-ben aratott jelentős győzelme rövid idő alatt semmivé foszlott.

JEGYZETEK / NOTES

1. Majoros István (1987): A keleti front és Oroszország a francia politikában (1917. II.–1918. X.). Századok, 1987/6. 1102. old.
2. Hajdu Tibor–Pollmann Ferenc (2015): A régi Magyarország utolsó háborúja. Osiris Kiadó. Budapest. 2015. 273. old.
3. Majoros (1987): 1104. old.
4. Szerk. Szijj Jolán–Ravasz István (2000): Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. PETIT REAL. Budapest. 2000. 360. old.

5. Kocsis András (2001): A k. u. k. hadsereg az első világháborúban. (Tények, vélemények). ELTE. Budapest. 2001. (PhD disszertáció) 153. old.
6. Manfred Rauchensteiner (2017): Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása. Zrínyi. Budapest. 2017. 617. old.
7. Szerk. Edmund Glaise-Horstenau–Rudolf Kiszling (1936): Österreich-Ungarns letzter Krieg. VI. köt. Wien. 1936. 250–251. old.
8. Pollmann Ferenc (2003): Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása. Balassi. Budapest. 2003. 120–121. old.
9. Edmund Glaise von Horstenau (1980): Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Band I. K. u. k. Generalstabsoffizier und Historiker. Eingeleitet und herausgegeben von Peter Broucek. Hermann Böhlau Nachf. Wien–Köln–Graz. 1980. 423. old.
10. Szijj–Ravasz (2000): 130. old.
11. Reinhold Lorenz (1959): Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie. Verlag Styria. Graz–Wien– München. 1959. 396. old.
12. Hajdu–Pollmann (2015): 290. old.
13. Rauchensteiner (2017): 620. old.
14. Arthur Arz von Straussenburg (1935): Kampf und Sturz der Kaiserreiche. Günther Verlag. Wien–Leipzig. 1935. 77. old.
15. Rauchensteiner (2017): 621. old.
16. Arthur Arz von Straussenburg (1924): Zur Geschichte des Grossen Krieges. Aufzeichnungen von Generaloberst Arz. Rikola Verlag. Wien–Leipzig–München. 1924. 282. old.
17. Erről bővebben lásd Gulyás László–Szávai Ferenc (2018): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old. Továbbá Gulyás L.–Szávai, Ferenc (2019/a).: Wilson elnök szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzásáról szóló geopolitikai döntés megszületésében. In: Geopolitikai Szemle I. évfolyam 2019/1. szám 165-176. old.
18. Gulyás László–Szávai Ferenc (2019/b): A Monarchia utolsó két hónapja: 1918. szeptember–október. In. Gulyás László (főszerk.): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. köt. Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák–Magyar Monarchia bukása. 481. old.
19. Szávai Ferenc (2019): A Monarchia, mint „közös piac”. In. Gulyás László (főszerk.): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. köt. Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák–Magyar Monarchia bukása. 103. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Arthur Arz von Straussenburg (1935): *Kampf und Sturz der Kaiserreiche*. Günther Verlag. Wien–Leipzig. 1935.
- Edmund Glaise von Horstenau (1980): *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*. Band I. K. u. k. Generalstabsoffizier und Historiker. Eingeleitet und herausgegeben von Peter Broucek. Hermann Böhlaus Nachf. Wien–Köln–Graz. 1980.
- Edmund Glaise-Horstenau–Rudolf Kiszling (szerk.) (1936): *Österreich-Ungarns letzter Krieg*. VI. köt. Wien. 1936.
- Hajdu Tibor–Pollmann Ferenc (2015): *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Osiris Kiadó. Budapest. 2015.
- Gulyás László–Szávai Ferenc (2018): *Közép-Európa és Wilson 14 pontja*. BBC History 2018/október. 46–51. old.
- Gulyás László–Szávai, Ferenc (2019/a): Wilson elnök szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzásáról szóló geopolitikai döntés megszületésében. In: *Geopolitikai Szemle* I. évfolyam 2019/1. szám 165–176. old.
- Gulyás László–Szávai Ferenc (2019/b): A Monarchia utolsó két hónapja: 1918. szeptember–október. In: Gulyás László (főszerk.): *A trianoni békediktátum története hét kötetben*. I. köt. Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák–Magyar Monarchia bukása. 480–483. old.
- Kocsis András (2001): *A k. u. k. hadsereg az első világháborúban. (Tények, vélemények)*. ELTE. Budapest. 2001. (PhD disszertáció)
- Reinhold Lorenz (1959): *Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie*. Verlag Styria. Graz–Wien–München. 1959.
- Majoros István (1987): A keleti front és Oroszország a francia politikában (1917. II. – 1918. X.). *Századok*, 1987/6. 1101–1118. old.
- Pollmann Ferenc (2003): *Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása*. Balassi. Budapest. 2003.
- Manfried Rauchensteiner (2017): *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Zrínyi. Budapest. 2017.
- Szávai Ferenc (2019): A Monarchia, mint „közös piac”. In: Gulyás László (főszerk.): *A trianoni békediktátum története hét kötetben*. I. köt. Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák–Magyar Monarchia bukása. 96–103. old.
- Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.) (2000): *Magyarország az első világháborúban*. Lexikon A–Zs. PETIT REAL. Budapest. 2000. 360. old.

BENE Krisztián
egyetemi docens,
Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

associate professor
University of Pécs, Faculty of Arts Pécs, Hungary
email: bene.krisztian@pte.hu

BERTHELOT TÁBORNOK ROMÁNIAI TEVÉKENYSÉGÉNEK MÉRLEGE ÉS EMLÉKEZETE

RESULTS AND REMEMBRANCE OF GENERAL BERTHELOT'S ACTIVITIES IN ROMANIA

ABSTRACT

General Henri Berthelot had a successful career as a professional military officer before World War I and he gained considerable experience both as a team officer and as a member of the General Staff. In 1916 he was appointed Head of the French Military Mission to Romania. The Romanian army has suffered heavy defeats and the general played a major role in supplying, training and rebuilding the Romanian armed forces. Despite of his efforts, Romania concluded a ceasefire at the end of 1917, so the French military mission had to return to France. In 1918 at the end of the war Romania had again declared war on the central powers, so General Berthelot was redirected to the country with the aim of contributing to the fight against Russian Bolshevik forces by deploying a reorganized Romanian force. In order to achieve this goal, the general, now the commander of the Danube Army, set up in October 1918, considered it important to satisfy the western territorial demands of Romanian politics, and therefore supported the Romanian troops' action against Hungary. His attitude also aroused the disapproval of his French generals in the area, which eventually led to his repatriation in April 1919, but so far significant Hungarian territories have been under Romanian occupation due to his involvement. The Romanian government highly valued his work, awarded him honorary state citizenship with numerous honours and a rural estate, and in addition, many public spaces and a village were named after him.

Kulcsszavak: Berthelot tábornok, Románia, francia katonai misszió, Dunai Hadsereg, emlékezet.

Keynotes: General Berthelot, Romania, French Military Mission, Danube Army, remembrance.

1. Bevezetés

Henri Berthelot tábornokot a francia tisztikar egyik legtehetségesebb tagjaként tartották számon az első világháború előtt, aki nagyon jó teljesítményt nyújtott mind a rábízott egységek irányítása során, mind pedig a vezérkar tagjaként. Ez a kivételesen sikeres karrier megtorpant a világháború kitörése után, amikor a Németország elleni francia haditerv – amelynek Berthelot volt az egyik kidolgozója – látványos kudarcot vallott és a vereség szélére sodorta Franciaországot. Ebből kifolyólag a következő két év folyamán a tábornok különböző egységek vezetőjeként próbálta feledtetni hibáját, ami harctéri teljesítményével sikerült is neki, ezért amikor a vezérkar úgy döntött, hogy egy katonai missziót küld a megrendült helyzetű Romániába, szinte magától értetődő módon esett a választás Berthelot-ra a különítmény vezetőjeként. A tábornok beváltotta a hozzá fűzött reményeket, mivel nem csupán a román haderőt sikerült újjászerveznie, hanem a román politikai vezetéssel is rendkívül szoros kapcsolatot épített ki. Ugyanakkor ez sem tudta megakadályozni, hogy Oroszország háborúból való kilépése után Románia is fegyverszünetet kérjen, majd pedig békét kössön a központi hatalmakkal, ezért a francia katonai misszionának is vissza kellett térnie Franciaországba. Berthelot ebből kifolyólag 1918 nyarán az ötödik hadsereg parancsnokaként folytatta tevékenységét a nyugati hadszíntéren, azonban ez a megbízatása nem tartott sokáig, mivel az antanterők már ekkor egyeztetéseket folytattak Románia újbóli hadba lépéséről, amiben fontos szerep jutott az országban otthonosan mozgó tábornoknak is. 1918 októberében már a francia Dunai Hadsereg parancsnokaként tevékenykedett a balkáni hadszíntéren, novembertől pedig az újból hadviselő Romániában szervezte az oroszországi bolsevikok elleni fellépést. Ennek során kiemelt prioritásnak tekintette a román területei igények kielégítését, amelynek következtében a támogatását élvező román hadsereg jelentős kiterjedésű magyar területeket szállt meg Erdélyben és a Bánságban. Bár ezirányú tevékenysége végül hazarendeléséhez vezetett, ahol további sikeres pályafutás várt rá, ez már nem fordíthatta vissza az így kialakult katonai helyzetet, amely magyar szempontból rendkívül kedvezőtlen volt. Nem meglepő módon a román vezetés nagyon hálás volt Berthelot segítségért, ezért a háború után számos elismeréssel jutalmazta, emlékét pedig a mai napig ápolják az országban.

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk ennek ahazánkban viszonylag kevésbé ismert francia katonatisztnek az életútját, akinek közép-európai működése az első világháború alatt és után nagymértékben hozzájárult az új államok határainak kialakulásához. Bár ritkábban szokták kitérni tevékenységére, mint a Magyarországon működő más francia tisztekére, döntéseinek következményei miatt érdemes jobban megismerni előéletét, motivációit és tetteit.

2. Berthelot pályafutása 1916 végéig

Henri Mathias Berthelot 1861. december 7-én született Franciaországban a Loire megyei Feurs községben. Anyja Françoise Coquard, apja pedig Claude Berthelot csendőrszázados volt, így a rendvédelmi-katonai pályafutás közel állt a fiatal Berthelot-hoz, aki 1879-ben szerzett érettségi bizonyítványt a nagymúltú és kiváló képzést nyújtó lyon-i úgynevezett császári gimnáziumban. 1881-ben sikerült bejutnia a Saint-Cyr katonai akadémiára, ahol az Egyiptomról elnevezett évfolyam hallgatójaként folytatott tanulmányokat. Kiemelkedő tehetségről téve tanúbizonyítást évfolyama 342 hallgatója közül a negyedik legjobbként végezte el az iskolát. Katonai adatlapjának tanúsága szerint Berthelot fizikai kinézete a következőképpen festett: barna hajú és szemöldökű, szürke szemű, kis orrú, átlagos szájú, kerek állú, ovális arcú, valamint 1 méter 80 centiméter magasságú volt.¹

Katonai szolgálata első állomásaként 1883-ban hadnagyi rangban Algériába vezényelték, ahol az 1., majd a 2. zuávezred kötelékében teljesített szolgálatot. 1885 januárjában Indokínába vezényelték, ahol az 1. és 2. annamita vadászászlóalj soraiban szolgálva átesett a tűzkeresztségen, 1886-ban főhadnagyi kinevezést kapott, majd 1887-ben az Annami Birodalmi Sárkányrend lovagi fokozatával tüntették ki. Ugyanebben az évben lázas megbetegedése miatt visszavezényelték Franciaországba, ahol a 96. gyalogezred kötelékében folytatta szolgálatát. 1888-ban felvették a Hadiiskolába, ahol emelt szintű tiszti képzésben részesült, majd kötelező vezérkari gyakorlaton vett részt, és ennek lezárultával 1891 novemberében századosi rangot kapott. Ezzel egyidőben hivatalosan a 91. gyalogezred kötelékébe nyert beosztást, azonban felsőbb utasításra Ausztriába küldték, hogy tökéletesítse német nyelvtudását. Innen 1893 márciusában tért vissza Franciaországba, ahol a 132. gyalogezredhez irányították. Itt ismerkedett meg Joseph Brugère tábornokkal,² aki a 132. gyalogezred felettes alakulatát, a 12. gyaloghadosztályt vezette. A tábornok pártfogásába vette a tehetséges fiatal századost, akit 1893 szeptemberében segédtisztjévé nevezett ki és a következő évek során egyengette pályafutását. Ez a megbízatás 1897 decemberéig tartott, amikor Berthelot visszatért a 132. gyalogezredhez, majd 1899 júliusában a 115. gyalogezredhez. 1899 decemberében újból Brugère tábornok mellé került, aki Párizs katonai kormányzójaként teljesített szolgálatot és vezérkarába helyeztette a fiatal tisztet. Az 1900-ban megrendezett párizsi világkiállításon ő felügyelte a francia hadsereget bemutató pavilon felállítását és működését a rendezvény alatt. 1900 júliusában a Legfelsőbb Háborús Tanács alelnökévé nevezték ki Brugère tábornokot, aki segédtisztjeként az új beosztásába is magával vitte Berthelot századost. Az utóbbit munkája elismeréseképpen 1900 novemberében zászlóaljparancsnokká nevezték ki.³

1901 szeptemberében került sor a francia szárazföldi haderő éves nagy hadgyakorlatára Reims térségében, amelyet a francia köztársasági elnök és II. Miklós orosz cár is megtekintett. A hadgyakorlat levezénylése Brugère tábornok és stábjá feladata volt, amely a visszajelzések alapján jól sikerült.⁴ Minden bizonnyal itteni

szolgálatiért kapta meg a Becsületrend lovagi fokozatát Berthelot is 1902 júliusában.⁵ 1903-ban önálló parancsnoki megbízatást kapott – korábbi pártfogója stábját maga mögött hagyva – a 20. gyalogos vadászszázlójának parancsnokaként. 1906 januárjában Brugère tábornok újból igényt tartott Berthelot szolgálataira és a hadsereg fegyverbeszerzéseért felelős szolgálatához nevezte ki. A felívelő pályájú tiszt ebben a szerepkörben is jól megállta a helyét, mivel 1907 márciusában alezredesi rangba lépett előre, majd ugyanezen év októberében a vezérkar technikai bizottságának titkára lett. A vezérkari munka tovább gyorsította Berthelot előrelépését a ranglétrán, mivel 1910-ben ezredessé nevezték ki, majd 1911-től a 94. gyalogezred parancsnoka lett, de közben megőrizte pozícióját a vezérkarban is a következő két és fél év során.⁶ A hadsereg főparancsnokának, Joseph Joffre tábornoknak a stábjában dolgozott, 1913 augusztusában oroszországi útjára is elkíserte felettesét. 1913 decemberében dandártábornoki kinevezést kapott, 1914 januárjától pedig már a vezérkar aktív tagja volt, a hadműveletek megtervezésében is részt vett. Joffre annyira bízott Berthelot képességeiben, hogy rábízta a Németország elleni hadműveletek kidolgozását, így a később XVII-es terv néven ismertté vált francia offenzíva tervei szinte teljes egészében az újdonsült dandártábornok munkájának eredményeként születtek meg.⁷ Jól jelzi, hogy a francia hadvezetés mennyire bízott a terv sikerében és mennyire értékelte annak kidolgozóját, hogy Berthelot tábornokot 1914 augusztusában a Becsületrend tisztí fokozatával tüntették ki.⁸

A terv értelmében egy Németország elleni háború esetén a gyors mozgósítással felduzzasztott létszámú francia haderőt a vasút segítségével rövid idő alatt a francia–német határvidékre kell összpontosítani, majd nagyerejű offenzívák sorozatával vissza kell szerezni az 1871-ben elveszített elzászi területeket. Ez a terv nem számolt a rendkívül kedvezőtlen terepviszonyokkal, a német haditervekkel, valamint a német haderő nyugaton bevethető létszámával. Ezek a tényezők ugyanakkor meghatározónak bizonyultak, mivel a francia hadseregével azonos létszámú német csapatok szilárd védelmet alakítottak ki a számukra kedvező terepre támaszkodva, ugyanakkor pedig Belgiumon keresztül nagyszabású átkaroló hadműveletet indítottak, amelyet csak Párizs előterében sikerült megállítani. Ezzel tehát a francia haditerv teljes kudarcot vallott, a francia katonai vezetésnek pedig a remélt gyors győzelem helyett hosszan elhúzódó háborúra kellett berendezkednie, amely ráadásul a konfliktus utolsó napjáig Franciaország területén zajlott és elképesztő méretű károkat okozott.⁹

Ez a kudarc természetesen Berthelot pályafutására is kihatott, akit 1914 novemberében eltávolítottak a vezérkar kötelékéből és egy frissen felállított egység, az 5. tartalékos hadtest élére neveztek ki ideiglenes vezérőrnagyi rangban, ami a magasabb rendfokozat ellenére egyértelműen jelentős visszalépés volt a tábornok korábbi beosztásához képest. Az alakulat kötelékébe csupán két különítmény, a 14. gyalogoshadosztály és az 55. tartalékos gyalogoshadosztály tartozott, tehát nem képviselt különösebben magas harcértéket. A kritikus hadi helyzetben az egység ennek ellenére fontos feladatot kapott: egy, az észak-franciaországi Soissons váro-

sától északra elhelyezkedő hídfőállást kellett megszilárdítania. A január 8-án meginduló francia offenzíva az 55. tartalékos gyalogoshadosztály bevetésével kezdetben sikeresen teret nyert a német védőkkel szemben, de a 10-én végrehajtott német ellentámadás visszavetette a francia csapatokat.¹⁰ 13-án a 14. gyalogoshadosztály próbálta visszafoglalni az elveszített állásokat, de nem járt sikerrel.¹¹ A hadművelet súlyos kudarccal zárult: a francia haderő 11.000 katonát és 25 ágyút veszített, valamint teljes egészében fel kellett adnia a hídfőállást. A parancsnokság a kudarc fő felelősenek Berthelot tábornokot tartotta, akit ezért január végén le is váltottak az alakulat éléről.¹²

Ezt követően a tábornok egy ideig nem kapott újabb parancsnoki beosztást, ami jól jelzi, hogy mennyire megingott a felsőbb vezetés Berthelot képességeibe vetett hite. A hadi helyzet alakulása mégis úgy hozta, hogy újabb esélyt kapott a bizonyításra, amikor 1915 augusztusában a 32. hadtest megürült parancsnoki posztjára nevezték ki tényleges vezérőrnagyi, majd később altábornagyi rangban. Az alakulathoz két egység tartozott, a 40. és a 42. gyalogoshadosztályok, amelyek a háború első napja óta kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan harcoltak, tehát ez a hadtest harcedzett, élvonalbeli különítmény volt.¹³ A negyedik hadsereg kötelékébe tartozó hadtest 1915 őszén a második champagne-i csatában vett részt, ahol az elszenvedett veszteségek ellenére jól helytállt, majd egy hosszabb pihenő után – amely 1915 december végétől 1916 március elejéig tartott – 1916 tavaszán a verduni csatában vetették be. A három hónapig tartó részvétele során a hadtest a rábízott védelmi és támadási feladatokat sikeresen teljesítette,¹⁴ Berthelot vezetői képességeit pedig annyira elismerték, hogy átmenetileg egy harmadik hadosztályt – az úgynevezett ideiglenes Weywada hadosztályt, mely a 14. és 248. gyalogoshadosztályból állt – is a parancsnoksága alá helyezték.¹⁵ A hadtestet a központilag kidolgozott rotációs rendszerhez igazodva június közepén kivonták a harcokból és a hátszögbe irányították pihentetésre és feltöltésre. Berthelot tábornokot az itt nyújtott teljesítménye alapján a francia nézőpont szerinti győzelem egyik kivívójának tekintették, 1916 májusában a Becsületrend parancsnoki fokozatával jutalmazták,¹⁶ így sikerült kitörnie korábbi elszigeteltségéből, és a francia hadvezetés újból számolt vele komolyabb feladatok kapcsán is.¹⁷

3. A romániai katonai misszió élén

A balkáni hadszíntér az antanterőknek az 1915 áprilisában a Dardanellák elfoglalására indított partraszállási hadműveletének kudarca után vált nagyobb jelentőségűvé, amikor a Török Birodalommal szemben sikertelenül bevetett francia és brit nemzetközösségi haderőt Görögországba szállították át, ahol Szaloniki központtal egy megerősített tábornok hoztak létre azzal a céllal, hogy onnan nyújtsanak támogatást Szerbiának. Ennek következtében rövid időn belül az itteni erőkoncentráció – még ha a szerb állam védelmét nem is tudta biztosítani – lehetővé tette az antant balkáni pozícióinak védelmét a központi hatalmak Szerbia legyőzése után dél felé

előretörő csapataival szemben. A Szövetséges Keleti Hadseregen belül működő Francia Keleti Hadsereg létszáma 1916 végére már elérte a 210.000 főt, így egyértelműen Franciaország biztosította a haderő legnagyobb részét, amelynek következtében az egyesített hadseregek parancsnoka is francia volt (1916 augusztusától 1917 novemberéig Maurice Sarrail, ezt követően 1918 júniusáig Adolphe Guillaumat, végül pedig a háború végéig Louis Franchet d'Espèrey tábornokok).¹⁸ Annak ellenére, hogy az antanterők egyértelmű létszámfölényben voltak a központi hatalmak csapataival szemben, nem voltak képesek áttörni az utóbbiak védelmi vonalait, ehelyett nagy veszteségekkel járó állásháború alakult ki a Balkán-félsziget kelet-nyugati irányban két részre osztó frontvonal mentén. Mivel az itt zajló hadműveletek nem jártak a remélt eredményekkel, az antantállamok fokozták diplomáciai erőfeszítéseiket annak érdekében, hogy saját oldalukon vonják be Romániát a háborúba, így pedig döntő győzelmet érjenek el a balkáni hadszíntéren.¹⁹

Románia 1914 augusztusában semlegesnek nyilvánította magát, de folyamatosan tárgyalt a két katonai-politikai blokk képviselőivel esetleges hadba lépésének ellentételezéséről. Mivel Románia legfőbb célja az Osztrák–Magyar Monarchia területén – elsősorban Erdélyben és a Bánságban – élő románok saját fennhatósága alatti egyesítése volt, amely területekről sem Bécs, sem Budapest nem kívánt lemondani, így a központi hatalmakkal érdemi megegyezésre nem volt esély. Az antant ugyanakkor készséggel tett ilyen irányú ígéretet, így 1916. július 23-án Románia megállapodást írt alá az antant képviselőivel a központi hatalmak elleni hadba lépéséről augusztusi 7-i dátummal. Utóbbi az is elősegítette, hogy Franciaország 121.000 puskát, 212 ágyút, 172 repülőt, valamint jelentős mennyiségű más hadfelszerelést szállított Romániának Arhangelszken keresztül július folyamán. Ennek ellenére a román kormány nem lépett be a háborúba, mivel újabb feltételeket szabott az antantnak, így végül csupán 1916. augusztus 17-én született újabb megállapodás, melynek értelmében Románia kizárólag az Osztrák–Magyar Monarchia ellen lép hadba, a központi hatalmakhoz tartozó Bulgáriát viszont nem támadja meg. Ennek következtében a román hadüzenetre augusztus 27-én este került sor, de a román hadsereg a nap folyamán már ezt megelőzően megindította támadását az erdélyi területek ellen.²⁰ A román vezetés elszeparált hadüzenete nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel rövid időn belül Németország, Bulgária és Törökország is hadat üzent Romániának, illetve aktívan részt is vett a román hadsereg elleni küzdelemből. Ebből kifolyólag a román haderő a kezdeti erdélyi sikerek után gyors és nagyszabású vereséget szenvedett (50.000 halott, 180.000 sebesült, 140.000 hadifogoly), a központi hatalmak csapatai pedig betörték Románia területére, 1916. december 6-án Bukarestet is elfoglalták. A királyi udvar és a kormány az ország északkeleti részére települt át, miközben a román hadsereg a Szeret folyó vonaláig szorult vissza, ahol már az orosz csapatok támogatását is élvezve új védelmi vonalat épített ki.²¹

Ebben a kritikus helyzetben a román kormánynak külső segítségre volt szüksége, ezért a közvetlen orosz támogatás mellett elsősorban Franciaország beavatkozását

kérte, amellyel már komoly múlta tekintett vissza a katonai jellegű együttműködése.²² Ennek következtében került sor 1916. szeptember 20-án egy francia katonai misszió felállítására, amelynek élére Berthelot tábornokot nevezték ki,²³ aki jelentős vezérkari tapasztalattal rendelkezett, így alkalmasnak tűnt a rá váró feladatok kivitelezésére, vagyis a vereséget szenvedett román hadsereg teljes újjászervezésére, felfegyverzésére, majd újbóli harcra vetésére. A megbízólevelét kézhez kapva Berthelot 1916. október 1-én hagyta maga mögött Párizst, hogy Nagy-Britannián, Norvégián, Svédországon és Oroszországon keresztül Romániába utazzon, ahová október 16-án érkezett meg egy 20 főt számláló különítmény élén.²⁴ Bár feladata alapvetően a hadsereg sorainak rendezése volt egy későbbi bevetésre, a különösen súlyos hadihelyzetben tanácsadói szerepét maximálisan kihasználva rávette a román hadvezetést, hogy december elején vállaljon csatát Bukarest előterében a központi hatalmak csapataival szemben. A tábornok abban bízott, hogy a marne-i csatához hasonlóan sikerülhet megállítani a német–osztrák–magyar csapatok előretörését az Argeş (Argyas) folyó mentén, azonban ez a kísérlet teljes kudarccal végződött, és néhány nappal később a román főváros is elesett.²⁵

Mivel egyértelművé vált, hogy a román hadsereg felkészültsége és felszereltsége nem teszi lehetővé, hogy a siker esélyével vegye fel a harcot a központi hatalmak erőivel szemben, a Szeret folyóra támaszkodó és az orosz csapatok által is megerősített védelmi vonal menedékében 1917 elejétől a román haderő újjászervezése vált az elsődleges feladattá. Ennek a feladatnak az oroszlánrésze a Berthelot vezetése alatt álló katonai misszióra hárult. A francia tábornok hivatalosan a román hadsereg főfelügyelői posztját látta el, valamint a román uralkodó személyes tanácsadója volt katonai kérdésekben. Február folyamán a közvetlen parancsnoksága alatt álló francia kontingens a 430 tisztet, valamint körülbelül 1.200 altisztet és közkatonát számlált. Ennek tagjait szaktudásuknak megfelelően osztottak be a román fegyveres erők különböző egységeihez (gyalogság, tüzérség, haditengerészet, légi erő stb.), hogy azok kötelékében működjenek közre a katonák kiképzésében és ismertessék meg velük a modern fegyverzetet.²⁶ Az utóbbi Franciaországból érkezett, amely nem csupán gyalogsági fegyvereket, tüzérségi anyagot és repülőket tartalmazott, hanem a román helyzet súlyosságára való tekintettel felszerelési tárgyakat, szövetet az egyenruhák elkészítéséhez, valamint élelmiszert is. A fegyverek és a felszerelés tengeri úton érkeztek Oroszország jeges-tengeri kikötőibe, ahonnan vasúton szállították tovább Romániába.²⁷ Bár a kiképzést hátráltatták a rossz higiénés viszonyok miatt terjedő járványok, az egységekhez rendelt francia katonák nagy erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a román alakulatok minél előbb harcra vethetőek legyenek.²⁸

A francia katonai misszió vezetése 1917 májusának végén úgy ítélte meg, hogy a francia vezetéssel végrehajtott újjászervezés sikeres volt, és a román hadsereg készen áll a harcokban való újbóli részvételre. Ugyanakkor Berthelot nem kívánta elengedni védenői kezét, ezért javasolta, hogy az alakulatok kiképzéséért felelős francia tiszteket vonják be az azokra vonatkozó hadművelleti tervek kidolgozá-

sába, amelyet a román kormány jóváhagyott, így a francia misszió tagjai a továbbiakban is nagy befolyást gyakoroltak a román hadsereg tevékenységére.²⁹ Ennek a haderőnek a bevetésére a Kerenszkij-offenzívához igazodva 1917 júliusában került sor, amely az orosz hadművelet kudarca miatt nem bizonyult sikeresnek, ugyanakkor a román csapatok szívósan védték moldvai pozícióikat, így nem került sor az előző évi összeomlásra hasonlító nagyszabású vereségre.³⁰ Az orosz katonai sikertelenség ugyanakkor annyira megrendítette az orosz kormány helyzetét, hogy november 7-én a bolsevikok átvették a hatalmat Oroszországban és azonnal békét ajánlottak a központi hatalmaknak. Tekintettel arra, hogy a román haderő önmagában csekély erőt képviselt a keleti hadszíntéren, a román vezetés istárgyalásokat kezdett ellenségeivel, amelynek eredményeképpen – Berthelot ellenkező tartalmú nyomatékos kérése dacára – december 9-én fegyverszüneti szerződést írt alá Foksányban (románul Focșani). Ezt követően már csak idő kérdése volt a béke megkötése, amelyre végül 1918. május 7-én Bukarestben került sor.³¹ A központi hatalmak képviselői már az előzetes tárgyalások során felszólították a román kormányt, hogy utasítsa ki területéről az antanthatalmak katonai misszióit, ezért ezek – köztük a Berthelot vezette francia különítmény is – március 9-én elhagyták Romániát. A francia katonák vasúttal jutottak el Murmanszkba, ahonnan hajóval utaztak Nagy-Britanniába, onnan pedig Franciaországba, ahova május 7-én érkeztek meg. A másfél évvel korábbi helyzethez képest megváltozott viszonyokat jól jelzi, hogy akkor az ellenkező irányú út megtételéhez két hét kellett, ekkor pedig már közel két hónapig tartott az utazás – elsősorban a forradalmi Oroszországon való átkelés nehézségei miatt.³²

Berthelot Romániában nyújtott teljesítményét a francia katonai és politikai vezetés éppúgy a messzesemenőig elismerte, mint a román kormány. Előbbi már 1917 augusztusában a Becsületrend főtiszti méltóságára emelte,³³ hazatérése után pedig 1918. július 5-én a franciaországi hadszíntéren harcoló 5. hadsereg parancsnokának nevezte ki.³⁴ A román király személyesen tüntette ki a román fegyveres erők újjászervezéséért, a balkáni országban pedig az oroszok térnyerésével szembeni kiállása kapcsán úgy emlékeztek rá, mint „aki románabb a románoknál”.³⁵ Berthelot új beosztásában is jól helytállt, mivel vezetése alatt az 5. hadsereg szeptemberben 30-án áttörte a német vonalakat és jelentős taktikai sikereket ért el.³⁶

4. A Dunai Hadsereg parancsnokaként

A balkáni hadszíntéren zajló események miatt a francia politikai vezetés figyelme hamarosan újra Berthelot-ra irányult, akit ekkor már korábbi tapasztalatai alapján a romániai ügyek szakértőjének és főképpen a román vezetés által nagyra értékelt személynek tartottak. A folyamatosan érkező erősítéseknek köszönhetően a Szövetséges Keleti Hadsereg 1918 nyarán már közel 600.000 főt tudott csatasorba állítani hozzávetőlegesen 30 hadosztály kötelékében, míg a másik oldalon csupán 14 hadosztály foglalt el védelmi állásokat. Ebből kifolyólag a nagyszabású

offenzíva, amely az új főparancsnok, Franchet d'Espèrey tábornok vezetésével szeptember 15-én vette kezdetét, elsőprő sikerrel járt. Néhány napi küzdelem után az antanterők áttörtek a frontvonalat, a háborús erőfeszítésekbe belefáradt Bulgária fegyverszünetet kért, a központi hatalmak más nemzetiségű erői pedig érdemi ellenállás kifejtése nélkül vonultak vissza észak felé.³⁷ Következésképpen a balkáni hadszíntéren egyértelmű antantgyőzelem született, ugyanakkor mégkérdéses volt, hogy ez egyben a többi hadviselő fél feletti győzelmet is jelenti-e, ezért a francia hadvezetés komoly diplomáciai erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Románia újból háborúba léptetésével harapófogóba szorítsa a visszavonuló német és osztrák–magyar csapatokat, ezzel pedig teljes és végleges győzelmet arasson a Balkánon és Kelet-Európában. A román vezetés – arra hivatkozva, hogy nemratifikálta a bukaresti békét – hajlott is rá, hogy újból belépjen a háborúba és valóra váltsa a háború előtti területi növekedésről szőtt álmait, ugyanakkor komolyan tartott a központi hatalmak visszavonuló csapatainak harcértékétől, ezért csupán akkor volt hajlandó megindítani saját hadműveleteit, amikor az antanterők elérik a Duna vonalát és közvetlen segítséget tudnak nyújtani számára. Ez ugyan nem felelt meg teljes mértékben a francia elvárásoknak, hiszen éppen a kétoldalról megvalósuló bekerítés lehetőségét tette lehetetlenné, de a francia kormány jobb híján elfogadta ezt a késleltetett hadba lépést.³⁸

Ebben a helyzetben kapott parancsot Berthelot 1918. október 1-én arra, hogy utazzon a Balkán-félszigetre, ahol az október 28-án a korábbi Francia Keleti Hadsereg egy részéből felállított Dunai Hadsereg vezetőjeként vezérezredesi rangban összetett feladatokat kellett végrehajtania. Az október 7-én Clemenceau által neki adott parancsnok értelmében korábbi kapcsolataira építve elő kellett készítenie Románia hadba lépését, ezt követően pedig a román és francia csapatok tevékenységét összehangolva fel kellett szabadítani az ország megszállás alatt álló területeit, majd pedig két évvel korábbi munkáját folytatva újjá kellett szerveznie a román haderőt annak érdekében, hogy az bevethető legyen akár az Osztrák–Magyar Monarchia, de még inkább a bolsevik Oroszország ellen. A Berthelot rendelkezésére álló haderő nem volt túl jelentős: három francia (a 30., az 57. és a 16. gyalomati) és egy brit (a 27.) gyalogoshadosztály, valamint egy lovasezred. Emellett a vezérkar fontos kikötése volt, hogy Berthelot-nak műveleteit a hadszíntér parancsnokának, Franchet d'Espèrey-nek az alárendeltségében kellett végrehajtania.³⁹ Vele párhuzamosan, de tőle nyugatabbra a Fiume–Zágráb–Budapest–Bécs vonalig tevékenykedett a Francia Keleti (majd 1919. március 1-től Magyarországi) Hadsereg fennmaradó (összesen három gyalogoshadosztály és egy lovasdandár) része Paul Prosper Henrys tábornok vezetése alatt, amelynek biztosítania kellett nem csupán a hadműveletek sikeres lezárását, de a háború utáni stratégiai pozíciók biztosítását is.⁴⁰

Berthelot október 13-án érkezett meg Szalonikibe és azonnal felvette a kapcsolatot a román vezetéssel annak érdekében, hogy elérje a mielőbbi újbóli román hadba lépést. Ugyanakkor minden erőfeszítése ellenére a román kormány csak

november 9-én üzent hadat, amikor az első francia csapatok átlépték a Duna vonalát,⁴¹ így a visszavonuló német csapatok (a Mackensen-seregcsoport) remélt bekerítésére nem került sor,⁴² mivel a román csapatok nem vállalkoztak az országon átvonuló erős kötelék megtámadására, csupán a nyomukban haladva kísérték őket nyugat felé.⁴³ Ezzel párhuzamosan Belgrádban november 13-án Károlyi Mihály magyar miniszterelnök és Franchet d'Espèrey tábornok aláírta a balkáni hadszíntérre vonatkozó fegyverszünetet, az úgynevezett belgrádi konvenciót, melynek értelmében a magyar (illetve osztrák és német) csapatoknak ki kellett vonulniuk Magyarország demilitarizált keleti és déli területeiről, ahová szövetséges csapatok vonulhattak be az egyezmény betartatásának céljából, miközben a magyar haderőt 6 gyalogos- és 2 lovashadosztályra kellett csökkenteni.⁴⁴ A román kormány – mint újbóli hadviselő és ebből kifolyólag szövetséges fél – azonnal elrendelte az erdélyi területek megszállását, így az első román alakulatok már november 12-én átlépték a magyar határt.⁴⁵ A román hadsereg a német kötelékek semlegesítésének szándékával indokolta előrenyomulását, a valóságban azonban 24 órával lemaradva haladt ezek mögött és került velük minden esetleges összecsapást. A valódi román cél egy olyan kész helyzet teremtése volt, amelyben a román csapatok a korábban Románia számára ígért területek – vagy esetleg még annál is nagyobb kiterjedésű földrajzi zóna – felett biztosítják katonai fennhatóságukat, hogy a béketárgyalások során még hatékonyabban tudják képviselni területi igényeiket.⁴⁶

Ehhez a szándékukhoz komoly támogatót találtak Berthelot tábornok személyében, akit maga a román királyi pár is nagy szeretettel és lelkesedéssel üdvözölt december 1-én, amikor nagyszabású ünnepség keretében közösen bevonultak a felszabadult Bukarestbe, miközben ugyanezen a napon Gyulafehérváron egy román nemzeti gyűlés mondta ki Erdély és más kelet-magyarországi területek Romániával való egyesülését.⁴⁷ Berthelot nem véletlenül írta naplójában, hogy Romániát második hazájának tekinti,⁴⁸ így magától értetődő módon teljes egészében azonosult a román külpolitikai célokkal, amely meggyőződésében azok a román ígéretek is megerősítették, mely szerint a magyarországi – és bukovinai – területekkel kapcsolatos igények teljesülése után a román hadsereg teljes egészében az oroszországi bolsevikok elleni intervenció haderőt fogja erősíteni.⁴⁹ A román vezérkar kérésére válaszolva december 2-án Clemenceau miniszterelnök engedélyezte a román hadsereg számára, hogy a belgrádi konvencióban megszabott demarkációs vonalig nyomuljanak előre, azonban Berthelot még ezen is túlment, amikor december 12-én engedélyezte a román csapatoknak, hogy a demarkációs vonalat átlépve további magyar területeket szálljanak meg. Ezt a – felettesei jóváhagyása nélkül meghozott – döntését csak december 15-én jelezte a hadszíntér parancsnoka, Franchet D'Espèrey, valamint Clemenceau felé. Ez az állásfoglalás parancsnoka rosszállását váltotta ki, aki semmissé tenni nem tudta beosztottja döntését, mely közben többek között Kolozsvár megszállásához is hozzájárult, de a miniszterelnök támogatásával elrendelte a román előrenyomulás leállítását, valamint rendreutasította Berthelot-ot hatásköre túllépéséért.⁵⁰

Ez az egyértelmű parancs akár rendezhette is volna a helyzetet, Berthelot azonban teljesen eltérően látta a helyzetet, mint felettesei. Egyrészt teljes mértékben azonosult az Erdélyre vonatkozó román állásponttal. Mint naplójából kiderül, 1918. december 25. és 1919. január 5. között egy erdélyi körúton vett részt, ahol nagyon meghatotta a románok lelkes üdvözlése, miközben teljes mértékben hitelt adott azoknak a híreszteléseknek, hogy a magyarok a románok kiűzését tervezték Erdélyből, valamint atrocitásokat követtek el ellenük. Emellett meg volt győződve róla, hogy a magyarok számaránya minimális a régióban, és az ezzel ellentétes tartalmú hivatalos statisztikákat a magyar hatóságok meghamisították.⁵¹ Ekkor tárgyalt Apáthy István erdélyi főkormánybiztossal is, akivel december 31-én megállapodott az eredeti demarkációs vonal nyugati irányú eltolásáról a Nagybánya–Kolozsvár–Déva vonalig.⁵² A román fél ugyanakkor nem tartotta be a megállapodást, ezért – Berthelot támogatását élvezve – január elején folytatta előrenyomulását, amelynek során január 14-én magát Apáthyt is letartóztatták. Az újabb előretörést csupán Franchet d’Espèrey január 22-i, illetve Clemenceau január 24-i és 28-i határozott parancsai állították le a Máramarossziget–Nagybánya–Zilah–Csucsá–Zám vonalon. Utóbbi újból hangsúlyozta, hogy Berthelot feladata a dél-országi intervenció elősegítése, nem pedig a magyarországi román terjeszkedés támogatása.⁵³

Ugyanakkor a francia diplomácia – amely még nem alakított ki végleges álláspontot a románoknak juttatandó területek pontos kiterjedéséről – úgy vélte, hogy egy semleges zóna kialakítása a román és a magyar fél között stabilizálná a folyamatosan változó helyzetet és lehetőséget adna rá, hogy a békekonferencián szülessen döntés a pontos határokról. A semleges zóna északi határa a Szamos és a Tisza, déli határa pedig a Maros volt, míg keleten az Arad–Nagyszalonta–Nagyvárad–Nagykároly–Szatmárnémeti vonal, illetve nyugaton a Debrecen–Orosháza–Hódmezővásárhely–Szegedtől öt kilométerre nyugatra húzódó tengely határolta.⁵⁴ A koncepció tervét március 20-án Vix alezredes adta át a magyar kormánynak (Vix-jegyzék), amely gyakorlatilag azonnal elutasította azt, ami maga után vonta a kormány bukását és a Tanácsköztársaság kikiáltását is.⁵⁵ A román vezetés azonnal megkezdte az új magyar politikai rendszer elleni katonai intervenció megszervezését, amelyet Berthelot is teljes mellszélességgel támogatott, ebből kifolyólag április 16-án engedélyezte a román hadseregnek, hogy a tervezett semleges zóna keleti határáig nyomuljon előre. Ez 20-ra megvalósult, azonban a román erők nem álltak meg, hanem a hónap végéig egészen a Tisza vonaláig haladtak előre, ahol a velük szemben álló kis létszámú magyar erők a folyóra támaszkodva meg tudták állítani az előretörésüket.⁵⁶ Ugyanakkor az események egyik fontos előmozdítója, Berthelot ezt már csak távolról követhette, mivel hatásköre folyamatos túllépése és feletteseivel való gyakori nézeteltérései miatt április 24-én Clemenceau leváltotta a Dunai Hadsereg éléről – amelynek parancsnokságát május 5-én Jean-César Graziani tábornok vette át – és hazarendelte Franciaországba.⁵⁷

5. Háború utáni elismerései és emlékezete

Bár 1919 májusában vissza kellett térni szülőhazájába, ez Berthelot számára nem jelentett törést sem katonai előmenetelében, sem pedig Romániával ápolt szoros kapcsolataiban. Hazatérése után 1919-ben Metz katonai parancsnokának nevezték ki, majd 1923-ban Strasbourgban töltött be ugyanilyen beosztást, miközben 1920 és 1926 között a Legfelsőbb Háborús Tanács tagja is volt, így komoly befolyást gyakorolt a francia hadsereg működésére.⁵⁸ 1922-ben a Becsületrend legmagasabb, nagykeresztési méltóságát is megkapta,⁵⁹ így mindezek alapján elmondható, hogy 1926-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig – amelyre a szokásos nyugdíjkorhatárnál három évvel később került sor – sikeres karriert tudhatott magáénak. Berthelot esetében azonban az igazi elismerések ennek ellenére nem Franciaországhoz, hanem elsősorban Romániához kötődnek, ahol a tábornoknak szinte külön kultusza alakult ki már életében, ami aztán korszakokon átnyúlóan halála után is folytatódott.

A tábornok rendkívül jó kapcsolatokat ápolt a román királyi párral, amely már 1918-ban román állampolgárságot adományozott neki, majd ezt követően is számos alkalommal találkozott vele. Mária román királyné két alkalommal is meglátogatta a tábornokot Franciaországban,⁶⁰ aki Foch marsallal együtt a királyi pár 1922-es gyulafehérvári koronázási ünnepségén is részt vett.⁶¹ Berthelot az 1920-as években számos alkalommal fordult meg Romániában különböző hivatalos látogatások alkalmával. A román hatóságok minden látogatása során nagy szeretettel fogadták és számos elismeréssel jutalmazták korábbi szolgálatait. Számos kitüntetés mellett 1923-ban a Hunyad megyei Alsófarkadinon található Nopcsa-kúriát – amelyet eredeti tulajdonosától a román állam elkobzott – a hozzá tartozó 70 hektáros birtokkal is neki adományozták,⁶² magát a települést pedig General Berthelot-nak nevezték át a tábornok iránt kiemelt elismerés jeleként. 1931-ben bekövetkezett haláláról az egész országban megemlékeztek, rövid idővel később pedig számos utcát és iskolát neveztek el róla, valamint több helyen is köztéri szobrot emeltek tiszteletére. Emlékét a következő évtizedek során is ápolták, a Románia érdekében tett erőfeszítéseit különösen nagyra értékelték és ennek megfelelően emlékeztek meg róla a történeti munkákban és a tankönyvekben is. A második világháború után a kommunista állam gyanakodva szemlélte a nyugati országhoz kötődő katona körül kialakult kultuszt, ezért azt eleinte háttérbe szorította, majd 1957-től kezdve teljes egészében betiltotta, így Berthelot neve eltűnt a történelemkönyvekből, még a nevét viselő község is új nevet kapott 1965-ben: Unirea (egység). Nicolae Ceaușescu hatalomra kerülése után viszont újból előtérbe került a tábornok emlékének ápolása, amely elősegítette a Franciaország felé való nyitást. Ez a tendencia – hol erősebben, hol gyengébben – a következő évtizedek során is fennmaradt, a román forradalom után pedig tetőpontjára ért, hiszen a román nemzeti érzelmek ápolása mellett a francia–román kapcsolatok szorosabbá tételét is elősegítette. Ennek jegyében került sor arra, hogy 2001-ben Alsófarkadint (Unirea-t) újból a tábornokról nevezzék el, a Román Tudományos Akadémiára vissza-

szállt kúriát (Berthelot eredetileg erre az intézményre hagyta végrendeletében a birtokot) pedig felújították. Eközben Franciaországban emlékét – néhány történeti szakmunkán kívül – szinte kizárólag az ott élő román közösség ápolja, amely szobrot állított neki és rendszeresen megemlékezéseket tart róla.⁶³

6. Összegzés

Annak ellenére, hogy Berthelot tábornok nem tartozott a legjelentősebb és legismertebb francia katonai vezetők közé, az első világháború alatti és utáni tevékenységének Magyarországra gyakorolt hatása kiemelkedő volt. A háború egy kritikus szakaszában nevezték ki a Romániába küldött francia katonai misszió vezetőjének, az országban töltött idő alatt pedig nem csupán szoros kapcsolatokat épített ki a helyi vezetéssel, hanem annyira azonosult is annak képviselőivel, hogy céljaikat és ellenérzéseiket is magáévá tette. Ebből kifolyólag teljes mértékben támogatta a Nagy-Románia létrehozására irányuló terveiket, mely ezen felül erős magyarellenes érzésekkel társult. Ennek megfelelően, amikor 1918-19 folyamán lehetősége nyílt rá, a román érdekek képviselőjében lépett fel még akkor is, amikor emiatt saját feletteseivel kellett konfrontálnia.

Természetének jobb megismerése érdekében érdemes egyik tisztára róla alkotott véleményét felidézni: *„Ez a kivételes intelligenciájú ember tele van hamis elképzelésekkel. [...] Furcsa figura ez a Berthelot tábornok. Ritka intelligens, elképesztő ékesszólással és íráskészséggel rendelkezik, emellett pedig hihetetlen emlékezőképességgel, amelyek segítségével mindenki csodálatát kiváltotta. A vezérkari kitelepülések során a térkép használata nélkül – amelyeket látszólag kívülről megjegyzett – elképesztő pontossággal adta ki az utasításokat. Ezt mindannyian elképesztőnek találtuk. Ugyanakkor az ítélőképessége nagyon rossz volt. [...] Elméleti szakember annak minden hibájával együtt: nem számol a csapatok harci kedvével és harcértékével, sem pedig az időtényezővel. Számára a katona csak egy paraszt a saktáblán, a vidék pedig egy lakosság és városok nélküli térkép.”*⁶⁴

Természetesen túlzás lenne azt állítani, hogy a román területgyarapodás – és az ehhez kapcsolódó magyar területveszteség – kizárólagosan az ő tevékenységének az eredménye lett volna, hiszen azokról a párizsi békekonferencián született döntés. Ugyanakkor a katonai status quo nagy hatást gyakorolt a határok meghúzására, annak kialakításában pedig központi szerepe volt Berthelot fellépésének, amely így hozzájárult ahhoz, hogy a Kárpát-medence keleti felének politikai hovatartozása a román érdekeknek és céloknak megfelelően alakuljon, amelyért a mai napig hálások neki Romániában.

JEGYZETEK / NOTES

1. AN LH/209/66. Berthelot, Henri Mathias. Registre matricule militaire, 1. old.
2. Joseph Brugère (1841–1918). A hosszú pályafutása során jelentős harctéri tapasztalatokat szerző tiszt 1887-ben kapott tábornoki kinevezést, 1892-től a 12. gyaloghadosztály, 1894-től pedig a 8. hadtest parancsnoka. 1894-től a Legfelsőbb Háborús Tanács tagja, majd 1900-tól alelnöke. 1906-ban nyugdíjba vonult, de 1914-ben kérte aktív szolgálatba helyezését. 1918-ig folyamatosan parancsnoki feladatokat látott el, a háború vége előtt néhány hónappal agyvérzésben hunyt el. AN LH/378/37. Brugère, Henri Joseph.
3. AN LH/209/66. Berthelot, Henri Mathias. Registre matricule militaire, 1-2. old.
4. Petit, Maxime (1916): Histoire de France contemporaine de 1871 à 1914. Larousse. Paris. 260. old.
5. AN LH/209/66. Berthelot, Henri Mathias. Registre matricule militaire, 2. old.
6. Grandhomme, Jean-Noël (2011): Henri-Mathias Berthelot, du culte de l'offensive à la stratégie globale. ECPAD. Paris. 208. old.
7. Lahaie, Olivier (2014): L'utilisation du renseignement de portée stratégique en France de 1911 à 1914. Stratégique. 2014/1. szám. 45. old.
8. AN LH/209/66. Berthelot, Henri Mathias. Promotion au grade d'Officier de la Légion d'honneur.
9. Duby, Georges (2007): Franciaország története II. Az új idők 1852-től napjainkig. Osiris Kiadó. Budapest. 219-223. old.
10. SHD GR 26 N 369/1. 55e division d'infanterie. J.M.O. 2 août 1914-31 décembre 1916, 30-35. old.
11. SHD GR 26 N 294/1. 14e division d'infanterie. J.M.O. 31 juillet 1914-27 septembre 1915, 40. old.
12. Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique (1931): Les Armées françaises dans la Grande Guerre. Tome II. Imprimerie Nationale. Paris. 317-327. old.
13. Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique (1923): Les Armées françaises dans la Grande Guerre. Tome III. Imprimerie Nationale. Paris. 310. old.
14. SHD GR 26 N 337/3. 40e division d'infanterie. J.M.O. 1er janvier 1916-3 janvier 1917, 17-46. old.; SHD GR 26 N 342/3. 42e division d'infanterie. J.M.O. 13 septembre 1915-1er novembre 1916, 72-113. old.
15. Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique (1923) 480. old.
16. AN LH/209/66. Berthelot, Henri Mathias. Promotion au grade de Commandeur de la Légion d'honneur.
17. Détrie, Jean-François (2017): Le général Arthur Boucher (1847-1933): une carrière atypique, une œuvre érudite (doktori értekezés). Université Paul Valéry – Montpellier III. Montpellier. 151. old.

18. Peev, Gueorgui (2016): Les Bulgares face aux Français sur le Front de Macédoine 1915–1918. In: Le Naour, Jean-Yves (szerk.): Front d'Orient, 1914-1919. Les soldats oubliés. Éditions Gaussen. Marseille. 83-99. old.
19. Galántai József (2000): Az I. világháború. Korona Kiadó. Budapest. 297-298. old.
20. Schiavon, Max (2016): Le Front d'Orient. Du désastre des Dardanelles à la victoire finale 1915-1919. Tallandier. Paris. 211-216. old.
21. Sandu, Traian (2015): La Roumanie, une victoire à la Pyrrhus. Irice. 2015/1. szám. 157-158. old.
22. Otu, Petre (2006): L'influence de la doctrine militaire française sur l'évolution de l'armée roumaine (1878-1940). Revue historique des armées. 2006/3. 38-40. old.
23. Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique (1933): Les Armées françaises dans la Grande Guerre. Tome VIII. Imprimerie Nationale. Paris. 72. old.
24. D'Azay, Francis B. (2018): « Vous me le rendrez à Bucarest !... » La mission roumaine du Général Berthelot (1916-1919). Petra. Paris. 19-48. old.
25. Otu, Petre (2006) 41. old.
26. Grandhomme, Jean-Noël (2006): La Roumanie en guerre et la mission militaire italienne (1916-1918). Guerres mondiales et conflits contemporains. 2006/4. szám. 22. old.
27. D'Azay, Francis B. (2018) 139-144. old.
28. Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique (1933) 322. old.
29. Otu, Petre (2006) 42. old.
30. Szijj Jolán (szerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 475-476. old.
31. Galántai József (2000) 415-416. old.
32. D'Azay, Francis B. (2018) 334-367. old.
33. AN LH/209/66. Berthelot, Henri Mathias. Promotion au grade de Grand-Officier de la Légion d'honneur.
34. Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique (1935): Les Armées françaises dans la Grande Guerre. Tome VI. 2e Volume. Imprimerie Nationale. Paris. 468. old.
35. Otu, Petre (2006) 43. old.
36. SHD GR 26 N 34/8. Ve armée. J.M.O. 20 juillet 1918-1er février 1919, 55-57. old.
37. Schiavon, Max (2016) 322-362. old.
38. Sandu, Traian (2015) 159-160. old.
39. Bernachot, Jean (1970b): Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. L'armée du Danube, l'armée française d'Orient. Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique. Paris.
40. Majoros István (1998): Francia intervenció Dél-Oroszországban (1918–1919). Századok, 1998/6. szám. 1330-1331. old.
41. D'Azay, Francis B. (2018) 378-401. old.

42. Sandu, Traian (1997): L'appui contesté du général Berthelot aux revendications roumaines au sujet de la Transylvanie et du statut d'allié, décembre 1918-avril 1919. *Revue roumaine d'histoire*, 1997/ 2. szám. 244. old
43. Szijj Jolán (szerk.) (2000) 442. old.
44. Ormos Mária: Még egyszer a Vix-jegyzékről. *Századok*. 1979/1. szám. 321-322. old.
45. Pollmann Ferenc (2015): A forradalmak kora (1918–1919). In: Hermann Róbert (szerk.): Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919. Zrínyi Kiadó. Budapest. 344. old.
46. Sandu, Traian (1997) 244. old.
47. Grandhomme, Jean-Noël (2006) 32. old.
48. D'Azay, Francis B. (2018) 419. old.
49. Sandu, Traian (2015) 160-161. old.
50. Ádám Magda (szerk.) (1993): Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932. Volume I. octobre 1918 – août 1919. Akadémiai Kiadó. Budapest. 140-155. old.
51. D'Azay, Francis B. (2018) 432-441. old.
52. Ormos Mária (1984): Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Kiadó, Budapest. 118. old.
53. Ádám Magda (szerk.) (1993) 209., 220-221., 227-228.
54. Bernachot, Jean (1970a): Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. L'armée française d'Orient l'armée de Hongrie. Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique. Paris.
55. Ormos (1984) 185-186., 208-211. old.
56. Szijj Jolán (szerk.) (2000) 591-592. old.
57. Sandu, Traian (1997) 247-248. old.
58. Torrey, Glenn E. (2000): Henri Mathias Berthelot: Soldier of France, Defender of Romania. The Center for Romanian studies. Iași, Oxford, Portland. 359. old.
59. AN LH/209/66. Berthelot, Henri Mathias. Promotion au grade de Grand-Croix de la Légion d'honneur.
60. Grandhomme, Jean-Noël (2007): La mémoire roumaine de la mission Berthelot (1918-2007). *Guerres mondiales et conflits contemporains*. 2007/4. szám. 24. old.
61. Grandhomme, Jean-Noël (2016): « L'homme fort du royaume ». La reine Marie et la construction de la grande Roumanie (1913-1922). *Guerres mondiales et conflits contemporains*. 2016/4. szám. 19. old.
62. Olay Ferenc (1929): Csonka-Magyarország megszállása és kulturális káraink. *Budapesti Szemle*. 1929/2. szám. 236. old.
63. Grandhomme, Jean-Noël (2007) 24-35. old.
64. Idézi Lahaie, Oliver (2014) 49. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Levéltári források:

Archives nationales:

AN LH/209/66. Berthelot, Henri Mathias.

AN LH/378/37. Brugère, Henri Joseph.

Service historique de la Défense:

SHD GR 26 N 34/8. Ve armée.

SHD GR 26 N 294/1. 14e division d'infanterie.

SHD GR 26 N 337/3. 40e division d'infanterie.

SHD GR 26 N 342/3. 42e division d'infanterie.

SHD GR 26 N 369/1. 55e division d'infanterie.

Szakirodalom:

Ádám Magda (szerk.) (1993): Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932. Volume I. octobre 1918 – août 1919. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bernachot, Jean (1970a): Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. L'armée française d'Orient l'armée de Hongrie. Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique. Paris.

Bernachot, Jean (1970b): Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. L'armée du Danube, l'armée française d'Orient. Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique. Paris.

D'Azay, Francis B. (2018): « Vous me le rendrez à Bucarest !... » La mission roumaine du Général Berthelot (1916-1919). Petra. Paris.

Détrie, Jean-François (2017): Le général Arthur Boucher (1847-1933): une carrière atypique, une œuvre érudite (doktori értekezés). Université Paul Valéry - Montpellier III. Montpellier.

Duby, Georges (2007): Franciaország története II. Az új idők 1852-től napjainkig. Osiris Kiadó. Budapest.

Galántai József (2000): Az I. világháború. Korona Kiadó. Budapest.

Grandhomme, Jean-Noël (2011): Henri-Mathias Berthelot, du culte de l'offensive à la stratégie globale. ECPAD Paris.

Grandhomme, Jean-Noël (2007): La mémoire roumaine de la mission Berthelot (1918-2007). Guerres mondiales et conflits contemporains. 2007/4. szám. 23-35. old.

Grandhomme, Jean-Noël (2016): « L'homme fort du royaume ». La reine Marie et la construction de la grande Roumanie (1913-1922). Guerres mondiales et conflits contemporains. 2016/4. szám. 7-21. old.

Grandhomme, Jean-Noël (2006): La Roumanie en guerre et la mission militaire italienne (1916-1918). Guerres mondiales et conflits contemporains. 2006/4. szám. 15-33. old.

- Lahaie, Olivier (2014): L'utilisation du renseignement de portée stratégique en France de 1911 à 1914. *Stratégique*. 2014/1. szám. 43-56. old.
- Majoros István (1998): Francia intervenció Dél-Oroszországban (1918–1919). *Századok*, 1998/6. szám. 1323-1342. old.
- Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique (1931): *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*. Tome II. Imprimerie Nationale. Paris.
- Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique (1923): *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*. Tome III. Imprimerie Nationale. Paris.
- Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique (1935): *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*. Tome VI. 2e Volume. Imprimerie Nationale. Paris.
- Ministère de la Guerre – État-Major de l'Armée – Service Historique (1933): *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*. Tome VIII. Imprimerie Nationale. Paris.
- Peev, Gueorgui (2016): Les Bulgares face aux Français sur le Front de Macédoine 1915–1918. In: Le Naour, Jean-Yves (szerk.): *Front d'Orient, 1914-1919. Les soldats oubliés*. Éditions Gaussien. Marseille. 84-90. old.
- Olay Ferenc (1929): Csonka-Magyarország megszállása és kulturális káraink. *Budapesti Szemle*. 1929/2. szám. 234-243. old.
- Ormos Mária (1979): Még egyszer a Vix-jegyzékről. *Századok*. 1979/1. szám. 314-332. old.
- Ormos Mária (1984): *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Otu, Petre (2006): L'influence de la doctrine militaire française sur l'évolution de l'armée roumaine (1878-1940). *Revue historique des armées*. 2006/3. 38-49. old.
- Petit, Maxime (1916): *Histoire de France contemporaine de 1871 à 1914*. Larousse, Paris.
- Pollmann Ferenc (2015): A forradalmak kora (1918–1919). In: Hermann Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*. Zrínyi Kiadó. Budapest. 339–352.
- Sandu, Traian (1997): L'appui contesté du général Berthelot aux revendications roumaines au sujet de la Transylvanie et du statut d'allié, décembre 1918-avril 1919. *Revue roumaine d'histoire*, 1997/ 2. szám.
- Sandu, Traian (2015): La Roumanie, une victoire à la Pyrrhus. *Irice*. 2015/1. szám. 155-170. old.
- Schiavon, Max (2016): *Le Front d'Orient. Du désastre des Dardanelles à la victoire finale 1915-1919*. Tallandier. Paris.
- Szijj Jolán (szerk.) (2000): *Magyarország az első világháborúban*. Lexikon A–Zs. Petit Real Könyvkiadó. Budapest.
- Torrey, Glenn E. (2000): *Henri Mathias Berthelot: Soldier of France, Defender of Romania*. The Center for Romanian studies. Iași, Oxford, Portland.

OLASZ Lajos
főiskolai docens
Szegedi Tudományegyetem-Juhász Gyula Pedagógusképző
Kar, Szeged

college associate professor
University of Szeged-Juhász Gyula Faculty of Education,
Szeged, Hungary
email: olasz@jgypk.szte.hu

MAGYARORSZÁG LÉGI HONVÉDELME **1918–1919-BEN**

HOME DEFENSE OF HUNGARY IN THE AIR IN 1918–1919

ABSTRACT

In the period of World War I, air warfare had appeared; flying forces had become an independent arm. Hungary did not have an air force of its own. The “aviation troops” comprised part of the Monarchy’s joint military forces. In November 1918, after the Monarchy’s split-up, the Hungarian military leadership had to set up the independent Hungarian flying forces from almost nothing. The Serbian, Romanian, and Czech military forces had already flying units that could reach any location in Hungary without hindrance with the support of the French Eastern Army stationing in the region. That was why it was essential for the Hungarian army to have a combat worthy air force despite the substantial military force reduction implemented as a result of the regulations of the armistice agreement. The general disarmament provision did not apply to the stock of the aviation troops. In the course of 1918–1919, the military leadership made efforts to set up a small but combat worthy air force by keeping trained airmen in service, collecting the flying stock available in the country, and activating the manufacturing capacity. Most of the pilots served even during the periods of revolutions not on ideological basis, but simply in order to protect their homeland.

Kulcsszavak: I. világháború, légi hadviselés, magyar légierő, légi honvédelem

Keywords: World War I, air warfare, Hungarian air force, home defense in the air

1. Légügyi helyzet a világháború végén

Az I. világháború idején a katonai repülés, szervezeti, haditechnikai és alkalmazási tekintetben egyaránt nagy fejlődésen ment keresztül. A háború folyamán kialakult a légi hadviselés, a légierő önálló fegyvernemmé vált. 1914. augusztus 1-jén az antant 595, a központi hatalmak 266 repülőgéppel rendelkeztek. Ezen belül az Osztrák–Magyar Monarchia 48 hadi célokra alkalmas repülőgépet (és 36 kiképző gépet) tudott felvonultatni. 1918. november 1-jén az antantnak már 11 381 katonai repülőgépe volt, a központi hatalmaknak pedig 5837 gépe. Ezeknek 60–70%-a állomásozott a hadművelleti területen (8065, illetve 4131 gép), de bevetésre csak 50%-uk került. A Monarchia 1918-ban 1733 repülőgéppel rendelkezett, ebből mintegy 1100 gép volt a hadművelleti területen, ezen belül az első-vonalbeli egységek állományába 717 gép tartozott.¹

A háborús tapasztalatok nyomán a légi harceszközök között a léggömbbel és a léghajóval szemben a repülőgép vette át a főszerepet. A világháború éve alatt az antant államok 141 260 repülőgépet és 187 743 motort gyártottak, míg a központi hatalmak termelése 53 362 repülőgép és 44 795 motor volt. Ebből a Monarchia gyáraiban 5431 repülőgép és 4346 motor készült (Magyarországon 2029 gép és 1146 motor). A Monarchiában a háború előtt 2 nagyobb üzem épített repülőgépeket (Lohner, Lloyd). A háború alatt további 7 repülőgépgyár létesült (Aviatik, Albatros, WKf, ÖFFAG, MARE, MÁG, Thöne-Fiala), repülőmotor-gyártást 6 vállalat folytatott. A repülőgépgyárak közül Magyarországon működött a MARE (Albertfalva), a MÁG (Mátyásföld), a Lloyd (Aszód) és a MARTA (Arad). A Monarchia repülőgép- és motorgyártásában 1914-ben 1451 munkás, 1918-ban pedig már 12 130 fő dolgozott (Magyarországon 4480 fő).²

Az osztrák–magyar légijáró csapatok állományába 1914 nyarán 12 harci század tartozott, a rendelkezésre álló kevés repülő miatt egyelőre csak 4–4 géppel, a 13. század Aspernbén kiképzést folytatott. A harci repülő alakulatok száma 1918 szeptemberére 85-re emelkedett (46 közel- és 10 távolfelderítő, 13 vadászipar, 3 gyalogsági, 5 bombázó század és 8 négygépes vadászipar), felállításra került további 5 század kerete is, de a nagy veszteségek miatt ezeket már nem tudták feltölteni. A háború kezdetén a Monarchia repülő egységei kötelékébe 211 fő hajózó (114 katonai pilóta, 60 fő léghajó- és ballonszemélyzet, 37 vízi repülő) és 835 fő földi személyzet tartozott. A légierő állományát 1918. október 10-én 5711 fő hajózó (4821 repülő, 322 fő léghajó- és ballonszemélyzet, 668 vízi repülő) és 45 551 fő földi személyzet képezte.³

A légi harceszközök alkalmazása révén nemcsak a frontvonal, hanem az ellenséges hátsó is támadások színterévé vált. A bombázások célpontjai alapvetően a katonai létesítmények, hadianyaggyárak és közlekedési csomópontok voltak, mindez azonban civil áldozatokkal is járt. Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország területére a központi hatalmak 2925 bevetés során 14 577 bombát dobtak, amely 2953 halott és 5925 sebesült polgári áldozatot követelt. Ezen belül

London vesztesége 594 halott és 1708 sebesült, Párizs 237 halott és 539 sebesült volt. Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia front mögötti területeire az antant hatalmak 5093 bevetés keretében 17 623 bombát dobtak, amely következtében 1131 civil lakos vesztette életét, 2721 fő pedig megsebesült. A fronttól való nagy távolság miatt Berlint és Bécsét nem érték légitámadások. 1918. augusztus 9-én azonban a 87. olasz repülőszázad 8 gépe, Gabriele d’Annunzio őrnaggyal az élen Padovából Bécs fölé repült, fényképeket készítettek és röpcédulát szórtak. Az eset jól jelezte, hogy repülőtechnika gyors fejlődésével a háborús pusztítás a hadviselő államok egész területére kiterjedhet.⁴

Katonai vezetőkörökben 1918 végére fokozatosan teret nyert a totális légi háború gondolata, mely a hátszínre részeként tekintette, és fontosnak ítélte, hogy légitámadásokkal nehezítse az ellenfél gazdaságának, közigazgatásának, közellátásának működését. Az olasz légierő 1918 végén 300 nagyteljesítményű Caproni bombázóval rendelkezett, melyek súlyos csapást mérhettek a német és osztrák–magyar hátszínre. Az olasz vezetés 1918 őszén azt javasolta, hogy a háború folytatódása esetén indítsanak éjszakai támadásokat az ellenség hadiipara és nagyvárosai ellen. Egy nappali légicsapás során Bécsre gépenként 1000 kg, Budapestre 850 kg bombát tudtak volna ledobni. Éjszakai bevetés esetén ennél 20–30%-kal többet. Az USA kormány 1918 őszén 1500 Caproni bombázó gyártását rendelte meg a hazai vállalatoknál, hogy 1919 tavaszán légitámadásokat indíthasson a központi hatalmak hadiipara ellen. A brit vezérkar is támadásokat tervezett Németország ellen. Berlint 650 repülőgéppel bombázták volna, remélve, hogy ezzel sikerül megtörni a német lakosság ellenálló képességét.⁵

A Monarchia 1918. november 3-án, Padovában fegyverszüneti egyezményt írt alá, és az osztrák–magyar haderő beszüntette a harcot. A Magyarországon, október 31-én kibontakozó polgári demokratikus forradalomban hatalomra kerülő Károlyi-kormány a békeszerződésig jelképes antant megszállásra számított, a status quo ante garantálása mellett, így elrendelte a haderő leszerelését. A fegyverszünet ellenére november 7-én szerb, 8-án cseh, 13-án román csapatok lépték át a demarkációs vonalat, és francia támogatással jelentős magyar területeket foglaltak el. A balkáni antant csapatok, a Francia Keleti Haderő, és általa támogatott szerb, román és cseh egységek előre nyomulásának megállítása érdekében a Károlyi-kormány november 13-án (kellő diplomáciai biztosítékok nélkül) aláírta a belgrádi katonai konvenciót, mely szerint a Magyar Királyság haderejét 6 békelétszámú gyalogos és 2 lovas hadosztályra kell csökkenteni. Ez azonban az idegen csapatok térfoglalását nem állította meg.⁶

A szerveződő cseh haderő keretében 1918. november 21-én szervezték meg az első repülő egységet, Mařaticében, a cseh területen állomásozó k. u. k. repülő pót-századok anyagából és a frontról hazarepült néhány gépből. A légierő december 30-án elvileg 50 géppel rendelkezett, ebből azonban csak 18 volt hadihasználatra alkalmas. Február 1-jén Tešinben felállították a 2. repülőszázadot. Szlovákia megszállásával egyidőben, február 2-án az 1. századot Eperjesre telepítették egy raját

pedig 4 bevethető géppel Kassára.⁷ A román légierő 1918. november végén 87 repülőgéppel rendelkezett, melyből 49 volt harci feladatra alkalmas. Az Erdélybe benyomuló román erők támogatására december 15-én felállították az 5. repülőosztályt, 21 felderítő és 9 vadászgéppel, közülük azonban csak 11 volt bevethető. A Monarchia bázisainak (Brassó, Kolozsvár, Máramarossziget) megszállásával a románok további repülőanyaghoz jutottak. 1919. február 16-án az 5. repülőosztály törzse Nagyszebenbe települt. Ekkor utánpótlásként 10 új gépet kapott.⁸

A balkáni francia légierő kötelékében 6 század harcolt szerb személyzettel. Ezekre alapozva hozták létre a szerb–horvát–szlovén légierőt, 81 hadi és kiképző géppel. A Monarchia balkáni bázisain további jelentős repülőanyag került délszláv kézre, melyből 130 felderítő és vadászgépet vettek át a délszláv repülő csapatok. 1918. november 10-én a magyar határok mentén 2 szerb repülőszázad állomásozott, 18 géppel, melyek közül 9 volt bevethető. A demarkációs vonalat átlépve, Újvidék és Lugos elfoglalásával a szerbek két jól felszerelt repülőtérhez jutottak, az ott összpontosított mintegy 30 hadi és 30 kiképző géppel. A szerb erők december 20-án 31 harcba vethető repülőgéppel rendelkeztek.⁹ A balkáni francia haderőt 15 repülőszázad (90 hadi géppel) kísérte. Ezen belül az ún. Magyarországi Hadsereg 2 századdal, 12 bevethető géppel rendelkezett, bázisuk 1918 decemberében Újvidék volt. A Magyarország határait jelentő demarkációs vonal mentén felvonuló francia, szerb, román és cseh erők 1918 végén 120–140 géppel rendelkeztek, melyek közül 80 volt harci feladatra alkalmas. Tartalékként további 70–80 antant repülőgép állomásozott még a Balkánon.¹⁰

2. Az önálló magyar légierő felállítása

Az világháború idején Magyarország nem rendelkezett saját légierővel, a Monarchia légiáró csapatai a közös k. u. k. hadsereg részét képezték. Magyar területen harci repülő egységek nem állomásoztak, csak 7 repülő kiképző bázis működött, ahol 8 pótszázad keretében folytak a repülések (1. Újvidék, 4. Szombathely, 5. Szeged, 7. Parndorf, 9. Arad, 13. Lugos, 15. Arad, 18. Szamosfalva). Ezen kívül 2 léghajó bázis (Szentandrás, Székesfehérvár), 2 repülő-hadtáptelep (Brassó, Máramarossziget), 2 anyagraktár (Csót, Zalaegerszeg), 1 anyagszertár (Cinkota), 1 repülőgép-javító műhely (Szeged) volt az országban. Ezeken a bázisokon, telepeken 1918. november elején 313 hadi és 335 kiképző (többségében rossz műszaki állapotú) gépet tároltak. A Szegeden 62 gépből csak 26, Aradon 70-ből 21 volt repülőképes. A következő hónapok során azonban a meglévő gépanyag jelentős része szerb és román hadizsákmányba került.¹¹

1918. november 3-án a Károlyi-kormány a katonai és polgári repüléssel kapcsolatos ügyek intézésére Légügyi Kormánybiztosságot állított fel. Ennek élére Hangay Sándort nevezték ki, helyettese Varjú Vilmos volt. A kormánybiztosság a Hadügyminisztérium (HM) és a Kereskedelemügyi Minisztérium (KEM) közös alárendeltségében működött. Ez a megoldás lehetővé tette a rendelkezésre álló

repülő eszközök és személyzet egy kézben történő összefogását, ugyanakkor bizonyos mértékig rejtett kereteket biztosított a katonai repülés újjászervezéséhez. Erre azért volt szükség, mert sem a padovai, sem a belgrádi egyezményben nem szerepelt repülő csapatok fenntartása. A kormánybiztosság 4 osztályból állt: elnöki, kísérleti-fejlesztési, műszaki ügyosztály és számvevőség. Hatáskörébe tartozott a katonai és polgári repülés minden intézménye és szervezete: a HM légügyi osztálya, a polgári repülés koordinálását ellátó, Ősz Lajos vezetésével működő Polgári Légügyi Bizottság, a repülőgépgyártó üzemek, illetve a korábbi közös légierő megmaradt anyagának elosztását intéző bécsi Likvidációs Bizottság.¹²

A katonai légügyek szakmai irányítását november 6-tól a HM 37. osztálya látta el, melynek élére Thomka Zoltán őrnagyot nevezték ki, helyettese Lukáts Károly százados volt. Az osztály alárendeltségébe tartoztak a repülő alakulatok, a vízi repülők, a szertárak és raktártelepek. Az osztály, forgalmi, személyügyi, műszaki és gazdasági csoportra tagolódott. A forgalmi (valójában katonai alkalmazási) csoportot Pál Andor százados, a személyügyit, Csenkey Géza százados vezette.¹³

November 6-án, a légi bázisokra egy-egy kormány megbízottat küldtek, akiknek feladata a meglévő erők felmérése, a személyzet összetartása, a gépek üzemképes állapotának biztosítása volt. Intézkedtek, hogy a reptereken állítsanak fel egy-egy „légi rendőr” rajt és szervezzenek „légi posta” részleget, a többi gépekkel pedig folytassanak kiképzést. A „légi rendőr” és „légi posta” elnevezés a katonai repülés rejtését célozta. Azt sugallta, hogy a bázisok polgári feladatot látnak el (posta-szolgálat, rendfenntartás). A kormánybiztosság azt remélte, hogy ez ellen az antant nem emel kifogást. Szegedre Szendrey László százados érkezett, aki megszervezte a repülőosztály és a javítóműhely további működését, nagyobb távú „posta-repülésekhez” azonban nem volt megfelelő (felderítő) gépük. Az aradi bázisra Medvey Frigyes őrnagyot rendelték ki, aki a franciák és románok közeledése miatt előkészítette a személyzet és a repülőanyag Szegedre való evakuálását, 3–4 üzemképes géppel pedig légi rendőr és légi posta szolgálatot állított fel. Kolozsváron Böhm Béla főhadnagy intézkedett, hogy a románok által fenyegetett repülőter anyagát elszállítsák. A hangárokat azonban nem bontatta le, hogy azokat felhasználhassák a később létrehozandó új repülő alakulat kiszolgálására.¹⁴

November 9-én felállították a Magyar Repülő Csapatok Parancsnokságát, amely Bogyay Artúr őrnagy, majd november 15-től Petróczy István alezredes irányítása alatt állt. Az új hadügyminiszter, Bartha Albert a légierőre vonatkozóan hatályon kívül helyezte elődje, Linder Béla nappal korábbi leszerelés parancsát. A kiadott új utasítás értelmében a repülőszemélyzet, továbbra is szolgálatban marad. A kormánybiztos a sajtó útján felhívást intézett a Monarchia repülő csapatainál szolgáló magyarországi illetőségű katonákhoz, hogy jelentkezzenek állományba vételre a Nádasdy-laktanyában. December 2-ig a légierő létszámát 1195 főre (265 tiszt, 930 fő legénység) sikerül feltölteni. A repülőgépgyárak 75%-os munkásleépítését elrendelő november 8-i utasítás azonban továbbra is érvényben maradt.¹⁵

A rendelkezésre álló erőkből 2 repülőcsoportot szerveztek. Az I. (budapesti) csoport alárendeltségébe került a mátyásföldi (légi rendőr) repülőosztály, az albertfalvai (légi posta) osztály, a rákosi repülő kiképzőosztály, a pozsonyi repülőosztály, a szombathelyi kiképző bázis, a tervezett győri és kaposvári repülő különítmény. A II. (aradi) csoport irányítása alá tartoztak a kelet-magyarországi bázisok, az aradi repülőosztály, a szegedi repülőosztály és a Repülőgép-javító Műhely, a kecskeméti repülő különítmény, a kolozsvári, beregszászi és miskolci bázis, ahol új osztályok felállítását tervezték.¹⁶

A légi rendőr és légi posta osztályok polgári célú, karhatalmi és kormányzati futárrepüléseket is végeztek. November 6-án a mátyásföldi légi rendőr osztály 3 gépe a főváros külső kerületei felett folytatott közbiztonsági repülést, az esetleges tömeges rendbontás megakadályozására. Beavatkozásra azonban nem volt szükség. A gépek az új kormány támogatására felszólító röplapokat szórtak le. November 8-án Tápiószűl térségéből zavargásokat jelentettek, de a kirendelt 3 vadászgép nagyobb tömegaktivitást nem tapasztalt. A délután folyamán Pest vármegye főispánja kérte 2 gép kirendelését Örkény fölé, beavatkozásra azonban nem volt szükség. November 7. és 13. között, a belgrádi tárgyalások idején a légi posta osztály gépei biztosították az összeköttetést Budapestről. November 13-án az albertfalvai osztály egy gépe miniszteri megbízottat vitt Lévára, és vele fél millió korona kézpénzt, a felvidéki közigazgatás költségeinek fedezésére. November 16-án, a köztársaság kikiáltásakor a légi rendőr osztály 4 gépe közbiztonsági repülést végzett a Parlament és a belváros felett, miközben a légi posta osztály 4 gépe propagandaröplapokat szórt.¹⁷

A repülő csapatok hadrendje folyamatosan változott. Az alakulatok november végén 52 felszállásra alkalmas hadi géppel rendelkeztek. A légierő 1918. november 16-án kiadott új hadrendje már külön csoportként kezelte a „Budapesti Légi Rendőrséget”, amelynek ekkor szervezték meg a második osztályát. A Légi Rendőrség parancsnokává Háy László századost nevezték ki. A légtér fegyveres védelmére azonban hivatalosan nem kapott felhatalmazást, mert a belgrádi konvenció értelmében a „Szövetséges és Társult Hatalmak” gépei Magyarország felett minden korlátozás nélkül, szabadon közlekedhettek. A légi posta osztály parancsnoka Szalay Ernő százados volt. Az egységek személyzettel és üzemképes gépekkel való feltöltése nagy nehézséget okozott. A szegedi, aradi, szombathelyi osztály, illetve Pozsonyban és Kecskeméten egy-egy különítmény december végére már bevetésre alkalmas állapotban volt. A beregszászi osztály és a kaposvári különítmény szervezés alatt állt. A miskolci és kolozsvári egység felállítása viszont a személyi és anyagihiány miatt késett. Komoly veszteséget jelentett, hogy Arad francia megszállás alá került. Január elején Aradról csak 8 gépet és 10–15 vagon felszerelést tudtak átmenteni Szegedre. A franciák bevonulása azonban hamarosan a szegedi bázis működését is megbénította.¹⁸

Január elején a légierőt átszervezték. A 37. osztály irányítását Petróczy alezredes vette át, a Repülő Csapatok vezetését pedig Bogay őrnagy látta el. Felállították a III. repülőcsoportot, Debrecenben, Steiner József százados vezetése alatt. Alá-

rendeltségébe utalták a helyi, szervezés alatt álló, illetve a miskolci, beregszászi és kolozsvári bázisra tervezett alakulatot. A légierő 8 harci repülőosztályra tagolódott: 1. Mátyásföld, 2. Albertfalva, 3. Győr, 4. Kaposvár (egy különítménye Szombathelyen), 5. Szeged (egy különítménye Kecskeméten), 6. Arad, 7. Beregszász, majd Debrecen (egy különítménye Miskolcon), 8. Rákos. A polgári elnevezések megszűntek, bár a harci osztályok a hivatalos jelentésekben esetenként kiképző egységként szerepeltek. Több repülő bázis idegen kézre kerülése, illetve a gépanyag elhasználtsága miatt a bevethető hadi gépek száma január 17-én már csak 36 volt. A HM által február 3-án kiadott hadrend a 8 repülőosztály 8-8 géppel és 1 különítmény 4 géppel való feltöltését tűzte ki célul, ami összesen 68 első-vonalbeli és 10 tartalék hadi gép rendszerbe állítását jelentette.¹⁹

Az újonnan felállított magyar légierő 1918 novembere és 1919 márciusa között főként felderítő és propaganda-bevetéseket végzett. A 2., 3. és 8. osztály gépei gyakran berepültek az 1919 februárjára cseh megszállás alá kerülő Felvidék fölé, Pozsony, Nyitra, Zsolna, Kassa térségébe. A győri 3. osztály február 2. és március 20. között. 15 repülést hajtott végre, 5 felderítő és 10 röplapszóró bevetést Pozsony, Komárom térségében. A cseh csapatok gyakran tüzet nyitottak a magyar gépekre. 1919. január 6-án az egyik gép 9 találattal tért vissza egy Pozsony feletti bevetésről. Február 18-án Komárom felett géppuskasorozat rongált meg egy magyar repülőt, mely saját területen kényszerleszállt. Február 20-án Rimaszombat térségében lelőttek egy magyar gépet, a személyzete fogságba esett. Február végén Komáromban a csehek légvédelmi üteget állítottak fel, hogy a további berepüléseket meggátolják.²⁰

Ezekben a hónapokban magyar területeket nem ért ellenséges légitámadás. A francia, szerb, román és cseh gépek csak elszórt felderítő és propaganda-repüléseket hajtottak végre. Az ellenséges repülők mozgását a magyar szervek nem tudták folyamatosan követni. Az ország feletti légi tevékenységről a 37. osztály csak esetenkénti jelentéseket kapott az egyes helyőrségektől, légi bázisokról, illetve a Budapesten és néhány nagyobb városban (Kecskemét, Kalocsa, Cegléd, Miskolc, Székesfehérvár, Veszprém, Győr,) működő figyelőállomások személyzetétől.²¹

A Tanácsköztársaság március 21-i kikiáltását követően, bár az új rendszer elismerte a belgrádi konvenciót, Ferdinand Foch marsall, az antant haderő főparancsnoka Budapest mielőbbi megszállását szorgalmazta. Magyarország elleni fegyveres fellépést sürgetett a Francia Keleti Haderő parancsnoka, Franchet d'Espèrey tábornok is. A francia és brit kormány ezt elutasította, a cseh, román, szerb területfoglalást viszont támogatta.²²

Március 24-én a kormány rendeletet adott ki, amely a légierő mindenalakulatát a szervezés alatt álló Vörös Hadsereg alárendeltségébe utalta, és egyúttal készségbe helyezte. A légügyek irányítását a Hadügyi Népbiztosság 37. osztálya végezte, melynek élére politikai megbízottként Hegyi Imre tábori pilótát nevezték ki. A légierő új vezető szerve, a Vörös Repülő Csapat Parancsnokság élére Steiner József őrnagy került. Elrendelték, hogy a katonai gépekre fessenek fel egy-

séges, nemzeti színű, ék alakú felségjelzést. A hadrend szerinti 8 repülőosztályt (1. Mátyásföld, 2. Albertfalva, 3. Győr, 4. Kaposvár, 5. Szeged, 6. Békéscsaba, 7. Debrecen, 8. Rákos) 2 különítmény (4/a. Szombathely, 5/a. Kecskemét), a szegedi kiképző osztály, a székesfehérvári léghajós bázis (2 ballon), a cinkotai anyagszer-tár, a csóti anyagraktár és a szegedi Repülőgép-javító Műhely egészítette ki.²³

A várható ellenséges légitámadások miatt elrendelték, hogy minden bázison reggel 7 órától napnyugtáig tartsanak készenlétben 1-1 repülőgépet. A leginkább fenyegetett körzetekben, Budapesten, Szegeden és Debrecenben reggel 8 és 17 óra között 2-2 gépet kellett készenlétben tartani. A repülő alakulatoknak telefo-non értesíteniük kellett a 37. osztályt, ha Budapestre futárgépet indítottak, nehogy téves riasztásra kerüljön sor a fővárosban. A légierő állományába ekkor 317 fő hajózó személyzet (142 tiszt, és 175 legénységi repülő) tartozott. A csapatok mint-egy 320 hadi és kiképző repülőgéppel rendelkeztek, de ezeknek alig 25%-a volt felszállásra alkalmas állapotban.²⁴

Az üzemeket utasították, hogy a meglévő nyersanyag és munkaerő adta lehe-tőségek között, minél több gépet gyártsanak. Az előzetes felmérés szerint havi 20–25 repülőgép építésével számoltak. Ez az elhasználódás, a szolgálat és kikép-zés közben bekövetkező veszteségek figyelembe vételével azt jelentette, hogy a repülőalakulatok állományát legfeljebb 5–6 gépre lehetett feltölteni. A 37. osztály március 26-án külön intézkedett, hogy a gyárakban szerelés alatt álló vadászgépe-ket mielőbb fejezzék be, fegyverzetüket lőjék be, hogy azok minél gyorsabban a csapatokhoz kerülhessenek.²⁵

Április 8-án ismét átalakították a repülő csapatok hadrendjét. A létszám feltöl-tésére újraindult a korábban leállított toborzás. Az osztályokat tábori repülőszá-zadokká szervezték át, melyek személyi, szervezési, kiképzési és anyag-ellátási szempontból a Repülő Csapat Parancsnokság, hadi alkalmazási, gazdasági-igaz-gatási és fegyelmi téren viszont a földi seregtestek (1–6. hadosztály és a székely különítmény) alárendeltségébe kerültek. A 8. repülőszázad a 37. osztály közvetlen irányítása alatt maradt. A légierő intézményei, szertárak, raktárak, javító műhe-lyek, kiképzőkeretek a 37. osztály alá tartoztak, az újonnan felállított 9. vízi repü-lőszázad pedig a Hadihajós Főparancsnokság és a 37. osztály közös alárendeltsé-gében működött.²⁶

Légi honvédelem 1919 nyarán

Az antanttal egyeztetve, április 16-án a román, április 17-én a cseh csapatok támadást indítottak a magyar területek ellen. A cseh 1. repülőszázad Kassáról vég-zett felderítő bevetéseket, 4 géppel. Később az egység Pozsony mellé települt, és Pezinok repteréről működött. Május 17. és június 23. között a század 26 harci bevetést hajtott végre, főleg a Léva körzetében. Június elejéig 5 új repülőgépet kapott, de általában csak 1–2 gépe volt bevethető állapotban. Kassáról április 23. után a 2. század folytatta a harcot, 2 bevethető felderítő géppel. Aktívan részt vett

a Putnok, Miskolc, Csap körüli harcokban, Miskolc ellen bombatámadást intézett. A harcok során 7 új gépet kapott, és 33 bevetést teljesített. Kassa magyar elfoglalásakor Iglóra költözött. A cseh csapatok támogatására június 6-án Pozsonyszőlőse települt BR 590 francia repülőszázad. Ez kezdetben 5 Breguet XIV géppel rendelkezett, majd június 12-én további 3 gépet kapott. A század bekapcsolódott a magyar csapatok elleni harcba. Június 6. és 24. között több mint 100 bevetés hajtottak végre, különböző repterekről (Nemesócsa, Nyitra).²⁷

A román erőket kísérő 5. repülőosztály 3 harci és 1 tartalék százada állományát 27–30 repülőgép képezte, ebből 15–16 volt üzemképes. A repülőanyag elhasználódása és a gyakori balesetek miatt bevethető gépei száma gyorsan csökkent. Májusban az osztály 9, július elején pedig újabb 8 gépet kapott. A franciák két kivonásra kerülő századuk anyagát, 20 Breguet XIV gépet szintén adtak át a román légierőnek. Az 5. osztály S 12 százada Debrecen, az N 7 század Nagyvárad, S 2 (majd B 2) század Békéscsaba repteréről működött. A gépek főként a földi csapatok harcát támogatták, de néhány bombázásra is sor került, április 24-én Diósgyőr, 26-án Csongrád térségében.²⁸ Arad és Szeged körzetében 2 francia repülőszázad (BR 508, SPA 523) állomásozott. A francia gépek is erősen elhasznált állapotúak voltak, május 18-án, Aradon a BR 508 század 8 gépe közül 3, június 1-jén a Szegeden lévő 7 repülőből 4 volt bevethető. A francia repülők elsősorban felderítő feladatokat láttak el. A szerb légi egységek szintén végrehajtottak néhány felderítő bevetést, de kerülték a közvetlen harci kontaktust, és egy minél erősebb légierő létrehozására koncentráltak. Az újvidéken állomásozó 2 szerb századot április 9-én a francia Magyarországi Hadseregnek rendelték alá.²⁹

A szorongatott magyar légierő április végén 132 hadi géppel rendelkezett, ebből 65 volt a harci egységeknél, de közülük csak 37 volt bevethető. Május végén a 104 hadi gépből 53 állt a csapok rendelkezésére (27 üzemképes állapotban). A tartalékot, illetve a sérült gépeket tároló cinkotai szertárban április végén 220 repülőgépet tartottak, közülük 22 üzemképes, 43 gyengén sérült volt. Május végén a szertár 257 gépéből 27 volt repülőképes és 44 gyengén sérült. A többi anyag használatatlan volt. A repülőipar 1918 novembere és 1919 augusztusa között mintegy 300 gépet gyártott. Ezek közül 120–130 került a csapatokhoz. A repülők számát növelte a Magyarországon átvonuló Mackensen hadsereg mintegy 60 gépének lefoglalása. A gyors amortizáció miatt a századok így is csak 30–40 bevethető géppel rendelkeztek. A személyi állományba júliusban 249 fő hajózó (188 pilóta, 61 megfigyelő) és 950 repülőkatona tartozott.³⁰

Május 13-tól új felségjelzés (fehér alapon ötágú vörös csillag) került a gépekre. Az átfestés azonban elhúzódott egy ideig még a nemzeti színű hadijel is használatban maradt. Május 28-án a repülő erők összefogása, hatékonyabb alkalmazása érdekében a repülőszázadokat kivonták a hadosztályok alárendeltségéből, és a Vörös Repülő Csapat Parancsnokság közvetlen irányítása alá kerültek, mely felett a 37. osztály diszponált. A légierő törzse Gödöllőn rendezkedett be. Az átszervezés ellenére a repülő egységeket ideiglenesen később is alárendelték földi seregtestek-

nek. Június 16-án az 1. és 6. század a II. hadtest, a 2., 4. és 8. század az V. hadtest, a 3. század a 80. dandár, az 5. század az I. hadtest alárendeltségében harcolt. Június 18-án a repülő alakulatok feletti irányítást a 37. osztálytól a Vörös Hadsereg Parancsnoksága vette át. A főváros védelmére június 21-én felállították a 10. (vadászrepülő) századot. A 37. osztály hatásköre már csak a repülőgépgyártásra, a szertárakra, raktárakra, illetve a repülő kiképzésre terjedt ki.³¹

Az ország légtérének védelmére április 8-án Légitámadást Elhárító Parancsnokságot hoztak létre, amely a Budapesti Katonai Parancsnokság alárendeltségében működött, és 31 löveggel rendelkezett. Ebből 20 a budapesti légvédelmi tüzércsoport állományába tartozott, melynek parancsnoka Tost Károly főhadnagy volt. A lövegeket a főváros 5 pontján állították fel. Az éjszakai támadások elhárítására május 16-án Konkoly Thege Pál főhadnagy vezetésével megalakult a Budapesti Fényszóró Csoport, mely a főváros 7 pontján 18 reflektorral rendelkezett. Június 4-én a két csoport a főváros védelmét biztosító Hídfő hadosztály tüzérandárjának alárendeltségébe került. Július 1-jén átszervezték a tüzérséget. A légvédelmi csoport a 43. tüzérezred számozást kapta. Az ezred 5 ütege közül az 1. üteg Csepel–Észak, a 2. üteg Budafok, a 3. üteg Csepel–Dél körzetében került tüzelőállásba, 4-4 löveggel. A 4. és 5. üteg az ország más körzeteinek védelmét szolgálta. A Fényszóró Csoport 1–4. osztaga 19 reflektorral a fővárosban, az 5–7. osztag Vecsés, Alsónémedi és Érd körzetében állomásozott. Budapest körül további 3 tüzércsoport felállítását tervezték. A déli (5 üteg) Csepel és Albertfalva, a keleti (2 üteg) Pestszentlőrinc és Mátyásföld, az északi (2 üteg) Óbuda térségét védte volna, de ezek felállítására már nem került sor.³²

A 37. osztály már március 22-én intézkedett a légvédelmi figyelő hálózat kiépítésére. Rendszeres jelentéstételre utasították a katonai helyőrségeket és repülő bázisokat. A fővárostól délre, mintegy 90 km-re, a Szolnok–Kecskemét–Székesfehérvár vonalon figyelő őrsöket állítottak fel. Budapesten 5 kiépített figyelő létesült. A figyelőrendszer központját a Citadellában rendezték be, Rév Pál főhadnagy parancsnoksága alatt. A 37. osztály április 25-én elrendelte, hogy a fővárost kettős figyelőgyűrűvel vegyék körül. A belső: Aszód, Nagykáta, Kecskemét, Dunaföldvár, Székesfehérvár, Bicske vonalán épült ki. A külső: Vác, Hatvan, Szolnok, Kiskunfélegyháza, Kalocsa, Siófok, Veszprém, Tata, Esztergom térségében húzódott. A figyelőőrsöket egymástól 15–25 km-re telepítették. Személy- és felszerelés-hiány miatt azonban az őrsöknek csak fele épült ki. Több város (Győr, Miskolc) helyi légtérfigyelő szolgálatot szervezett, 3–4 őrssel.³³

A légierő március 22-től gyakori felderítést folytatott, demarkációs vonal mentén. A békéscsabai 6. repülőszázad április 10. és 30. között 14 bevetést hajtott végre. A román előrenyomulás miatt azonban április 26-án a század 4 üzemképes géppel Abonyba települt, ahonnan május 3-án Mátyásföldre vezényelték. Május 12-én az 5. század egyik felderítője gépfegyvertűzzel támadta az aradi reptéren álló ellenséges gépeket. A győri 4. század, március 27. és május 16 között 21 repülést hajtott végre, közte 9 felderítő és 9 propaganda bevetést. A Vörös Hadsereg

Parancsnoksága május 8-án rendszeres légi felderítést rendelt el az ellenfél helyzetének, mozgásának tisztázására. Május 9-én a 2. század a Duna vonalán, a 6. század Rimaszombat térségében, a 7. század a Tisza vonalán végzett megfigyelést. Május 10-én a 7. század egy gépe Zágráb, Csáktornya, Gyékényes felett járt. Május folyamán összesen 98 felderítő bevetésre került sor.³⁴

Május 20-tól a felvidéki hadműveletek megindulásával az északnyugati régióban tovább élénkült a légi tevékenység. A győri 4. század két hónap során 73 repülést teljesített, ebből 30 felderítő, 2 propaganda, 10 légvédelmi elhárító és 7 karhatalmi bevetés volt. A magyar gépek néhány bombázó akciót is végrehajtottak. A 9. század W 29 jelzésű vízi repülőgépe június 5-én a komáromi cseh ütegeket bombázta. Június 10-én 2 magyar gép a Zólyom–Ruttká vasútvonalat, június 17-én 6 gép a rakamazi pályaudvart támadta.³⁵

A másik oldalról a cseh és francia gépek Almásfüzitőt, Lévát, Győrt bombázták. Almásfüzitőre 3 támadásban (június 9., 12., 19.) 20–25 bombát dobtak, és géppuskával lőtték az utakat. Lévát 9 bevetésben 4 alkalommal bombázták (június 10., 16., 21., 22.), ami 3 halott és 22 sebesült áldozatot követelt. A cseh felderítők berepültek Budapest és Gödöllő fölé is, bombát azonban nem dobtak. Győrt 9 (többségében francia) repülőgép 5 alkalommal támadta (június 12., 14., 17., 19., 21.). A ledobott 18–20 db 10–20 kg-os bomba csak kisebb károkat okozott. A támadók elűzésére a 4. repülőszázad június 14. és 23. között 10 légvédelmi bevetést hajtott végre. Június 17-én a Győrbe vezényelt 8. repülőszázad 9 vadászgépe is bekapcsolódott a város védelmébe, illetve Léva térségének légi biztosításába. A 8. század június 21-ig 13 harci bevetést teljesített.³⁶

Az északkeleti országrészben május 20-tól jelentősebb repülőerőt vontak össze, hogy felderítő és bombázó felszállásokkal támogassák a földi csapatokat, és elhárítsák a Miskolc és Füzesabony körzete elleni légitámadásokat. Miskolc felett gyakran jelentek meg cseh és román gépek. Május 23-án Miskolcnál egy légvédelmi ágyú súlyosan megrongálta, és leszállásra kényszerítette a cseh 2. repülőszázad egy gépét. Május 22-én és 31-én bombázták Miskolcot, amely 5 halott és 8 sebesült áldozattal járt. Füzesabonyt május 24-én érte légitámadás. Május 29. és június 8. között Miskolcon állomásozott a 7. repülőszázad, amely felderítést folytatott. Május 31-én odavezényelték a város védelmére a 8. század egy raját, majd június 3-án egy másik rajt is. A gépek június 12-ig 7 felderítő, 1 kísérő és 3 légvédelmi elhárító bevetést hajtottak végre.³⁷

Június 10-én a III. hadtest parancsnoka elrendelte, hogy a miskolci repülőszázadnál 2 gép egész nap készenlétben álljon. Intézkedett, hogy a távbeszélő hálózaton a légi riasztás minden más beszélgetéssel szemben elsőbbséget kapjon. Június 12-én a vadászok riasztást kaptak, és a felszálló 2 Aviatik D.I Sajószöged térségében beérte és lelőtte a debreceni román S 2 század egyik felderítőgépét. Június 29-én egy Debrecen felől Miskolc irányába repülő román gép miatt rendelték el a vadászok felszállását, de mire a gépek a megadott körzetbe értek, az ellenség már eltávozott. Miskolc térségébe vezényelték a 6. repülőszázadot is, amely június 7.

és július 31. között 48 bevetést hajtott végre. Gépei 6 alkalommal kaptak komolyabb légvédelmi tüzet. Július 1-jén a tiszai átkelők felett végrehajtott bevetés során az egyik felderítőnek ellőtték a légcsavarját, a gép saját területen sikeresen kényszerleszállt. Július 13-án egy másik felderítő szárnyát érte légvédelmi találat, de vissza tudott tért a repterére.³⁸

Az ország déli körzetében nem folyt ilyen intenzív légi tevékenység. Magyar részről a francia jelenlét miatt március 26-án Kecskemétre áttelepülő 5. század hajtott végre felderítő bevetéseket. Szeged fölé több alkalommal is berepültek a pilóták. Július 8-án az egyik gép fényképeket készített a repterről, a hidakról és a pályaudvarokról. A francia légvédelem 40 lövést adott le rá, de nem találták el. A Szegeden állomásozó francia vadászgépek parancsot kaptak, hogy támadják meg, a város fölé behatoló magyar gépeket, de mire felszálltak, a felderítő már eltávozott. A franciák attól tartottak, hogy a július 14-i nemzeti ünnepen a vörös repülők bombázni fogják a várost. Erre azonban nem került sor. A Francia Keleti Haderő parancsnoka támadó fellépést sürgetett a francia repülőszázadok részéről, de az egységek felett diszponáló De Lobit tábornok (Magyarországi Hadsereg) fontosabbnak látta, hogy a gépek pontos felderítési adatokkal szolgáljanak. Összetűzésre ritkán került sor. Július 18-án egy francia gépre Kistelek térségében tüzet nyitott a magyar légvédelem, de nem találta el.³⁹

Szegeden állomásozott a Nemzeti Hadsereg keretében felállított repülőszázad, amely június végén 18 hajózóval, 56 fő földi személyzettel, és elvileg 8 géppel rendelkezett, amiből azonban csupán 2–3 volt üzemképes. A pilóták csak néhány felderítő és propagandarepülést hajtottak végre (június 29., július 5., 12., 20., 28.), mert a megszálló francia hatóságok eltűrték ugyan a jelenlétüket, de lehetőségeiket erősen korlátozták.⁴⁰

A július 20-án induló tiszai offenzíva során fokozott légi tevékenység zajlott, különösen Csongrád és Szentés, illetve Fegyvernek és Abony térségében. A magyar gépek általában 3–4 db 12–25 kg-os bombával támadták a román állásokat. A saját csapatok védelmére a 43. (légvédelmi) tüzérezred 4. és 5. ütegének 6 lövegét a tiszai átkelőkhöz rendelték. A 3. repülőszázad egyik gépe Miskolcra indulva június 26-án sikeresen bombázta a kiskörei román pontonhidat és az azt védő légvédelmi üteget. Július 21-én az 5. század 5 bevetést hajtott végre 15 bombával és géppuskatűzzel a román erők ellen Csongrád és Szentés térségében. Július 30-án a tiszai fronton lévő összes repülőt a folyón átkelt román csapatok ellen vetették be. A 7. század egy gépe 4 db 20 kg-os bombával sikeresen támadta a fegyverneki román hadihidat. Július 31-én a 2. század gépei a tiszalöki híd körzetét bombázták. Szükség esetén a felderítőket is bevetették az ellenséges repülők elűzésére. Július 29-én Miskolcra egy kétüléses LVG C.VI vett üldözőbe egy román gépet, de az el tudott menekülni előle. A magyar csapatokat kísérő kis-számú légierő aktív harci tevékenysége ellenére a román haderő átkelt a Tiszán, és augusztus 4-re elfoglalta Budapestet.⁴¹

4. A légierő újjászervezése 1919 őszén

A tanácskormány lemondását követően, az újjáalakult HM augusztus 6-án elrendelte, hogy a „vörös” repülőcsapatokat ne fegyverezzék le, hanem minden megbízható pilótát továbbra tartsanak szolgálatban. Augusztus 7-én Repülő Csoport Parancsnokságot hoztak létre, mely szervezési, anyagi, ellátási, igazgatási és fegyelmi ügyekben a HM Szervezési csoportja 5. (személyügyi) osztályán működő légügyi előadó, Pálffy László százados, alkalmazás tekintetében pedig, a Hadműveleti csoport 3. (hírszerző) osztálya vezetőjének, Ottrubay Károly vkszt. őrnagynak az irányítása alatt állt. Augusztus 19-én újjászervezték a 37. osztályt, melynek élére Petróczy alezredest nevezték ki, helyettese Kenese Waldemár százados volt. Hatáskörébe tartozott a repülőcsapatok szervezése, felszerelése, személyi és anyagellátása, valamint a repülőgép gyártás felügyelete.⁴²

Az ország nagy részének román megszállása miatt az osztály csak minimális repülő erő felett rendelkezett. Augusztus 24-én a Nemzeti Hadsereg állományába 21 pilóta, 24 megfigyelő és mintegy 30 repülőgép tartozott, ebből 8–10 volt üzemképes. A gépek főként futárfeladatokat teljesítettek. Augusztus 5-től rendszeresen repültek Szeged és Székesfehérvár majd szeptember 20-tól Szeged és Siófok között. A gépek felderítést is folytattak, figyelték a románok mozgását, a meg nem szállt terület határvonalát. A gépek többsége Szombathelyen állomásozott, ahová a kaposvári 1., győri 4., kecskeméti 5. és budapesti 8. századnak a románok elől sikerült visszavonulni. A repülőgépek új felségjelzést kaptak. A vörös csillagot fehérrel lefestették, helyette az oldalkormányra az országot jelölő fekete H betű került.⁴³

Az 1919. szeptember 10-i St. Germain-i békeszerződés Ausztria számára a katonai repülés minden formáját megtiltotta. A HM számolt azzal, hogy Magyarország esetében is hasonló döntés várható. A 37. osztály szeptember 28-án javaslatot tett, hogy a légierő egy részét „polgáriasítsák”, így a békeszerződés korlátai ellenére is fenntartható lenne egy kisebb repülőerő. Október 1-jén a légierő állományában 118 fő hajózt (pilótát és megfigyelőt) tartottak nyilván. A tényleges létszám ennél kevesebb volt, mert 32 fő időközben leszerelt, 7 fő pedig eltűntként szerepelt.⁴⁴

Október 3-án a HM 37. osztálya részletes tervet készített a katonai repülés rejtésére vonatkozóan. Eszerint, a légügyek irányítását a KEM keretében felállításra kerülő Légügyi szakosztály venné át, Bogyay Artúr főfelügyelő (őrnagy) vezetésével. A szakosztály Közlekedési alosztálya irányítaná a légi rendőr (vadászrepülő) és a légi posta (felderítő, bombázó) egységeket, a pilótakiképző iskolát és az anyagszertárt. Október 25-én a Fővezérség elfogadta a tervezetet, de jelezte, hogy az egész katonai repülést a légi posta álcája alá kell vonni, mert az antant nem fogja engedélyezni a légi rendőrség működését. November 8-án a kormány a Nagykövetek Tanácsához fordult, hogy engedélyezze a légi rendőrség fenntartását, mert a közrend és stabilitás biztosítása Magyarországon a nagyhatalmaknak is érdeke. Az antant azonban ezt elutasította.⁴⁵

November 12-én új szervezés lépett életbe. Megalakult az Önálló Repülő Csapat Parancsnokság, melynek feladatkörét egyelőre a Fővezérség I. b. (légügyi) osztálya látta el. A repülő csapatok parancsnoka, a Fővezérség légügyi előadója (az I. b. osztály vezetője), Bogyay őrnagy, helyettese Pál Andor százados volt. A légi-erő hadrendjébe tartozott a szegedi repülőcsoport (Czapáry Jenő százados) 1 harci, 1 kiképző századdal és a Repülőgép-javító Műhellyel, a budapesti repülőszázad (Steiner József százados), a szombathelyi század (Háry László százados), valamint a siófoki repülő különítmény (Weldin Ferenc főhadnagy). A repülő egységek felett személyi, műszaki, kiképzési ügyekben és alkalmazás tekintetében a Repülő Csapat, egyéb anyagi, ellátási, fegyelmi vonatkozásban a területileg illetékes Katonai Körletparancsnokság rendelkezett. A katonai repülés rejtése érdekében november 18-án a HM 37. osztályát felszámolták. A légierő elvi, fegyverzeti, személyi ügyeinek és operatív feladatainak koordinálása ismét a Fővezérség I. b. osztályához került. A repülő csapatok felszerelésével, ellátásával, valamint a repülőgép-gyártással kapcsolatos ügyek a HM Katonai Közigazgatási csoportja Anyagi osztályának hatáskörébe ment át. A 37. osztály egyéb teendőit (szervezés, kiképzés) KEM keretében működő a polgári Légügyi Bizottság látta el.⁴⁶

A Nemzeti Hadsereg gépeinek egyetlen nagyobb akciója Horthy Miklós november 16-i budapesti bevonulásának biztosítása volt, melyben a szombathelyi repülőszázad 6 és a siófoki különítmény 2 gépe vett részt. A Repülő Csapat állományába december 1-jén 16 üzemképes hadi és 14 kiképző gép, 266 fő tiszt és legénység, és 116 fős műhelyszemélyzet tartozott. Ebből Szegeden állomásozott 5 hadi és 9 kiképző gép, 13 tiszt és 83 fő legénység, valamint a műhelyszemélyzet, Szombathelyen tartózkodott 7 hadi és 4 kiképző gép, 16 tiszt és 68 fő legénység. A szombathelyi századtól 3 hadi gépet a budapesti egységhez vezényeltek át. A mostoha körülmények, a gépek rossz műszaki állapota és a javító kapacitás szűkössége miatt december végén, Szegeden csak 3, Budapesten 3, Szombathelyen 2, Siófokon 2 hadi gép volt bevethető állapotban. Ebben közrejátszott, hogy a megszálló román csapatok november végéig, hadizsákmányként 353 vagon repülőanyagot szállítottak el az országból, közte 305 gépet (melyből 91 volt üzemképes), 206 sárkányt, 135 motort és számos egyéb felszerelést, fegyverzetet, speciális szerszámgepeket. Az anyagi veszteség 95 091 742 korona volt.⁴⁷

1920. január 1-jén felállították a KEM II. (légjáró) szakosztályát. Ez vette át az egykori 37. osztály korábbi feladatköreit, és csaknem teljes állományát. A szakosztály élére Petróczy Istvánt nevezték ki, január 29-től légiforgalmi igazgató (ezredes) beosztásban. A légügyek új vezető szerve titokban továbbra is a hadügyi tárca irányítása alatt állt, melynek neve 1920. március 15-én Honvédelmi Minisztériumra változott.⁴⁸ Az I. világháború végén nehéz körülmények között, jelentős áldozatok árán felállított, és 1919-ben az ország védelmében számottevő teljesítményt nyújtó önálló magyar légierő, alig egy év működés után a békeszerződés tiltó rendelkezései miatt ismét súlyos helyzetbe került, és fenntartása hosszú időn át csak rejtett keretek között volt lehetséges.

JEGYZETEK / NOTES

1. Peter, Ernst (1981): Die k.u.k. Luftschiffer- und Fliegertruppe Österreich–Ungarns 1794–1919. Motorbuch V. Stuttgart. 241–242., 258–260. old.; Morrow, John H. Jr. (1993): The Great War in the Air. Military Aviation from 1909 to 1921. Smithsonian Institution Press. London. 76. old.; Duz, P. D. (1989): Istoria Vozduhoplavanii i aviatsii v Rosszii. Masinosztroenie. Moszkva. 216–217. old.; Bowyer, Chaz (1988): RAF Operations 1918–1938. Willaim Kimber. Washington D. C.–London. 17. old.; Szijj Jolán – Ravasz István (szerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban. Petit Real. Budapest. 407., 581. old.; Madarász László (1928) Repülőink a világháborúban. Hadtörténelmi Közlemények. 29. évf. 2. sz. (177–204. old.) 190–194. old.
2. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (HIMHL) Hadügyminisztérium (HM) Bk. 149/1918.; Higham, Robin (1984): Air Power. A Concise History. Sunflower University Press. Yuma. 15–16. old.; Bücskov, V. N. – Szemenova, N. M. (red.) (1988): Aviacija v Rosszii I–II. Masinosztroeniye. Moszkva. II. 284. old.; Christienne, Charles – Lissarague, Pierre (1986): A History of French Military Aviation. Smithsonian Institution Press. Washington D. C. 157. old.
3. Grosz, Peter M. – Haddow, George – Schiemer, Peter (1993): Austro–Hungarian Army Aircraft of World War One. Flying Machines Press. Mountain View. 552–553. old.; Csonkaréti Károly (2008): A császári és királyi légierő. Hajja & Fiai. Debrecen. 19. old.; Nagyvárad Sándor – M. Szabó Miklós – Winkler László (1986): Fejezetek a magyar katonai repülés történetéből. Műszaki. Budapest. 35. old.; Durkota, Allan – Darcey, Thomas – Kulikov, Victor (1995): The Imperial Russian Air Service. Flying Machines Press. Mountain View. 4–5. old.; Peter 1981. 113–117., 189–192., 241–242. old.
4. Hunke, Heinrich (1935): Luftgefahr und Luftschutz. Mittler. Berlin. 13–14. old.; Morison, Frank (1937): War on Great Cities. Faber & Faber. London. 118., 180. old.; Bushby, John R. (1973): Air defence of Great Britain. Ian Allan. London. 41. old.; Crane, Conrad (1993): Bombs, Cities and Civilians. American Airpower Strategy in World War II. University Press of Kansas. Lawrence. 14. old.; Szijj – Ravasz 2000. 79–80. old.
5. Sárhidai Gyula (2000): A Caproni Ca 32 és Ca 33 bombázógépek fejlesztése. Magyar Repüléstörténelmi Konferencia Közleményei. 25. sz. 7–8. old.; Vajda F. Antal (2000): Az európai városok 1919-re tervezett bombázása. Magyar Repüléstörténelmi Konferencia Közleményei. 25. sz. 5–6. old.
6. HIM HL HM Eln. D. 4700/0921.; Romsics Ignác (2007): A trianoni békeszerződés. Osiris. Budapest. 62–63. old.
7. Rajlich, Jiří – Sehnal, Jiří (1992): Československé letectvo 1918–1924. Kolínské Noviny. Kolín. 25–26. old.
8. Avram, Valerin (1992): A román V. repülőosztály 1919-es tevékenysége Magyarország felett. Aero História. 6. évf. 10. sz. (32–41. old.) 34. old.; Bernád Dénes (1990): A Román Királyi Légierő első magyarországi hadjárata. I. rész. Aero História. 4. évf. 8. sz. (28–33. old.) 31–32. old.
9. HIM HL HM Eln. I. 31 679/1918.; HM Eln. I. 4013/1921., 4313/1921.
10. Bernachot, Jean (1970): Lés armées françaises en Orient. L’Armée de Hongrie. I–II. Imprimerie Nationale. Paris. I. 76–82., 259.; Danel, Raymond – Cuny, Jean (1980):

- L'Aviation française de bombardement et de renseignement 1918–1940. Larivière. Paris. 21., 33–34.
11. HIM HL HM Eln. I. 4013/1921.; HIM HL Tanulmánygyűjtemény (TGY) 3246. sz. 34–36. old.; Peter 1981. 260. old.
 12. Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára (MNL MOL) K 26. ME Res. 9221/1918.; HIM HL HM Eln. 1. a. 29 601/1918.; HM Eln. 37. 59/198., 90/1918.; Eperjesi László (1989): A magyar pilóták első érdekvédelmi szervezete 1918–1919. II–III. rész. Aero História. 6. évf. 5. sz. (43–52. old.) és 6. évf. 6. sz. (32–39. old.) II. 45. old.
 13. MNL MOL K 26. ME Res. 9221/1918.; HIM HM Eln. 1. a. 29 601/1918.; HM Eln. 37. 94/1918., Csanádi Norbert – Nagyváradai Sándor – Winkler László (1977): A magyar repülés története. Műszaki. Budapest. 122. old.
 14. HIM HL HM Eln. 37. 76/1918., 87/1918., 167/1918.
 15. HIM HL HM Eln. I. 4013/1921.; MNL MOL K 26. ME Res. 9221/1918.; Nagyváradai – M. Szabó – Winkler 1986. 110–111., 124–125. old.
 16. HIM HL HM Eln. 37. 2111/1919.; Eperjesi 1989. II. 45. old.
 17. HIM HL HM Eln. Eln. 37. 30/1918., 122/1918.; Czirók Zoltán (2009): A magyar repülőcsapatok 1918–1919. évi történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények. 122. évf. 3. sz. (603–634. old.) 605–606. old.
 18. MNL MOL K 149. BM VII. Res. 8810/1918.; Nagyváradai – M. Szabó – Winkler 1986. 110–115., 118., 124–125. old.; Czirók 2009. 606. old.
 19. HIM HL HM Eln. I. 32 349/1918.; Nagyváradai – M. Szabó – Winkler 1986. 127–128. old.
 20. HIM HL HM Eln. 37. 255/1918., 258/1918., 334/1918., 392/1918., 425/1918., 606/1918.
 21. HIM HL HM Eln. 37. 169/1918.
 22. HIM HL HM Eln. 37. 201.985/1919.; Vinaver, Vuk (1971): Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején. Századok. 105. évf. 6. sz. (1233–1241. old.) 1233–1235. old.
 23. HIM HL MTK Hadügyi Népbiztosság (HNB) Eln. 37. 647/1919., 737/1919., 847/1919.
 24. HIM HL HM Eln. 37. 601/1919.; HIM HL HNB Eln. 37. 737/1919.; Gellért Tibor (1969) A Magyar Tanácsköztársaság légierije. Hadtörténelmi Közlemények. 103. évf. 2. sz. (350–387. old.) 353–355. old.
 25. HIM HL HNB Eln. 37. 647/1919., 648/1919., 1257/1919.
 26. HIM HL HNB Eln. 37. 7848/1919., 8544/1919.; Eperjesy 1989. III. 33. old.
 27. Czirók 2009. 622–624. old.
 28. HIM HNB Eln. Hdm. 513/1919., 613/1919.; Bernád Dénes (1991): A Román Királyi Légierő első magyarországi hadjárata. II. rész. Aero História. 5. évf. 9. sz. (32–46. old.) 32–34. old.; Avram 1992. 37–38. old.
 29. Petrović, Ognjen et al. Srbska avijatika 1912–1918. Muzej Jugoslovenskog Vazduhoplovstva. Beograd, 1993 144–147.; Bernachot 1970. I. 186–191., 209., 325. old.

30. HIM HL HNB Eln. 37. 1684/1919., 10 756/1919.; HIM HL Vörös Hadsereg Parancsnokság (VHP) Lü. 63-30/1919.
31. HL MTK HNB Eln. 37. 531/1919., 1684/1919., 8544/1919.; 10 756/1919.; Czírók 2009. 608–609. old.; Eperjesy 1989. 33. old.
32. HIM HL VHP Hídfő ho.10/1919., 22/1919., 87/1919.; HIM HL VHP Légitámadásokat Elhárító Parancsnokság (LEP) 117/1919., 141/1919., 147/1919.; HIM HL TGY 2974. sz. I. rész. 21–22/4. old.
33. HIM HL HNB Eln. 37. 731/1919., 737/1919., 117 964/1919., 200 825/1919.; HIMHL VHP LEP 194/1919.; HIM HL VHP Lü. 63-36/1919.; Varga József (1996): A légvédelmi tüzérség története a kezdetektől a második világháború végéig. MH Légvédelmi Rakéta- és Tüzérfőnökség. Budapest. 34–35. old.
34. HIM HL VHP Lü. 63-12/1919.; HIM HL HNB Eln. Hdm. 521/1919., 531/1919., 605/1919., 731/1919.
35. HIM HL HNB Eln. Hdm. 525/1919., 581/1919., 609/1919.; HIM HL VHP Lü. 63-39/1919.; Gellért 1971. 509–511. old.
36. HIM HL VHP Lü. 63-41/1919.; HIM HL TGY 2825. sz. 12. old.; Czírók Zoltán (2005): Győr első bombázása – 1919. Arrabona. 43. évf. 1. sz. (177–186. old.) 178–183. old.
37. HIM HL HNB Eln. Hdm. 522/1919., 523/1919.; Rajlich – Sehnal 1992. 27. old.; Bernád 1991. 38. old.; Bernachot 1970. I. 209. old.
38. HIM HL VHP Légi Csapat Parancsnokság (LCSP) 354/1919. 371/1919.; HIM HL HNB Eln. Hdm. 612/1919.; Varga 1996. 35. old.; Bernád 1991. 37–38. old.
39. Bernachot 1970. I. 186–191., 209., 325. old.; Csendes László: Katonai térképészeti tevékenység a Magyar Tanácsköztársaság idején. Hadtörténeti Közlemények 1979/1. sz. 193. old.; Rajlich – Sehnal 1992. 27. old.; Bernád 1991. 38. old.
40. HIM HL HNB Eln. 37. 201 985/1919.; HIM HL Szegedi Körletparancsnokság Eln. 2181/1919.
41. HIM HL HNB Eln. Hdm. 605/1919., 613/1919., 730/1919.; HL HNB Eln. 6. 145 480/1919.; HIM HL VHP Lü.63-50/1919., HIM HL VHP IV. Hdt. 808/1919.; Gellért 1971. 509–511. old.
42. HIM HL HM Eln. 37. 1770/1919., 2157/1919.; HIM HL HM Eln. 5. 2128/1919.
43. HIM HL HM Eln. 37. 1771/1919.; HIM HL TGY 2787. sz. I. rész. 23–24. old.
44. HIM HL HM Eln. 37. 16 059/1919.; HIM HL TGY 1987. sz. 22–23. old.; Haubner, Fred (1982): Die Flugzeuge der Österreichischen Luftstreitkräfte vor 1938. Teil 1. Weishaupt. Graz. 14. old.; Czírók 2009. 628. old.
45. HIM HL HM Eln. D 16 059/1919., HL HM Eln. 37. 2134/1919. ; HL TGY 2787. Veszényi I. rész, 29. old.
46. HIM HL HM Eln. B 18 600/1919.; HIM HL HM Eln. 37. 2134/1919.; HIM HL TGY 2787. sz. I. rész. 24–28. old.; Nagyvárad – M. Szabó – Winkler 1986. 143. old.
47. HIM HL HM Eln. D. 4700/1921., 7486/1922.; HIM HL HM Eln. 37. 1798/1919, 2077/1919., 2197/1919., 2266/1919.; HIM HL TGY 3715. sz. 130–131. old.; Avram 1992. 40–41. old.
48. HIM HL HM Eln. I. 21 688/1920.; HL HM Eln. 37. 16 059/1920., 21 688/1920.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Levéltári források:

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára (HIM HL)
HIM HL Polgári Demokratikus Forradalom Hadügyminisztérium (HM)
HIM HL MTK Hadügyi Népbiztosság (HNB)
HIM HL MTK Vörös Hadsereg Parancsnoksága (VHP)
HIM HL VHP Hídfő hadosztály
HIM HL VHP Légi Csapat Parancsnokság (LCSP)
HIM HL VHP Légítámadásokat Elhárító Parancsnokság (LEP)
HIM HL Szegedi Körletparancsnokság
HIM HL Tanulmánygyűjtemény (TGY)
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL K 26. Miniszterelnökség Rezervált (ME Res.) ir.
MNL MOL K 149. Belügyminisztérium Elnöki Rezervált (BM VII. Res.) ir.

Szakirodalom:

Avram, Valerin (1992): A román V. repülőosztály 1919-es tevékenysége Magyarország felett. *Aero História*. 6. évf. 10. sz. 32–41. old.

Bernachot, Jean (1970): *Lés armées françaises en Orient. L'Armée de Hongrie*. I–II. Imprimerie Nationale. Paris.

Bernád Dénes (1990): A Román Királyi Légierő első magyarországi hadjárata. I. rész. *Aero História*. 4. évf. 8. sz. 28–33. old.

Bernád Dénes (1991): A Román Királyi Légierő első magyarországi hadjárata. II. rész. *Aero História*. 5. évf. 9. sz. 32–46. old.

Bowyer, Chaz (1988): *RAF Operations 1918–1938*. Willaim Kimber. Washington D. C.–London.

Bushby, John R. (1973): *Air defence of Great Britain*. Ian Allan. London.

Bücskov, V. N. – Szemenova, N. M. (red.) (1988): *Aviacija v Rosszii I–II. Masinosztroenije*. Moszkva. II.

Christienne, Charles – Lissarague, Pierre (1986): *A History of French Military Aviation*. Smithsonian Institution Press. Washington D. C.

Crane, Conrad C. (1993): *Bombs, Cities and Civilians. American Airpower Strategy in World War II*. University Press of Kansas. Lawrence.

Czirók Zoltán (2005): Győr első bombázása – 1919. *Arrabona*. 43. évf. 1. sz. 177–186. old.

Czirók Zoltán (2009): A magyar repülőcsapatok 1918–1919. évi történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*. 122. évf. 3. sz. 603–634. old.

Csanádi Norbert – Nagyvárad Sándor – Winkler László (1977): *A magyar repülés története*. Műszaki. Budapest.

Csonkaréti Károly (2008): *A császári és királyi légierő*. Hajja & Fiai. Debrecen.

- Danel, Raymond – Cuny, Jean (1980): *L'Aviation française de bombardement et de renseignement 1918–1940*. Lariviere. Paris.
- Durkota, Allan – Darcey, Thomas – Kulikov, Victor (1995): *The Imperial Russian Air Service*. Flying Machines Press. Mountain View.
- Duz, P. D. (1989): *Istoria Vozduhoplavanii i aviacii v Rosszii*. Masinosztroenie. Moszkva.
- Eperjesi László (1989): A magyar pilóták első érdekvédelmi szervezete 1918–1919. II–III. rész. *Aero História*. 6. évf. 5. sz. 43–52. old. és 6. évf. 6. sz. 32–39. old.
- Gellért Tibor (1969): A Magyar Tanácsköztársaság légereje. *Hadtörténelmi Közlemények*. 103. évf. 2. sz. 350–387. old.
- Grosz, Peter M. – Haddow, George – Schiemer, Peter (1993): *Austro–Hungarian Army Aircraft of World War One*. Flying Machines Press. Mountain View.
- Haubner, Fred (1982): *Die Flugzeuge der Österreichischen Luftstreitkräfte vor 1938*. Teil 1. Weishaupt. Graz.
- Higham, Robin (1984): *Air Power. A Concise History*. Sunflower University Press. Yuma.
- Hunke, Heinrich (1935): *Luftgefahr und Luftschutz*. Mittler. Berlin.
- Madarász László (1928): Repülőink a világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 29. évf. 2. sz. 177–204. old.
- Morison, Frank (1937): *War on Great Cities*. Faber & Faber. London.
- Morrow, John H. Jr. (1993): *The Great War in the Air. Military Aviation from 1909 to 1921*. Smithsonian Institution Press. London.
- Nagyváradai Sándor – M. Szabó Miklós – Winkler László (1986): *Fejezetek a magyar katonai repülés történetéből*. Műszaki. Budapest.
- Peter, Ernst (1981): *Die k.u.k. Luftschiffer- und Fliegertruppe Österreich–Ungarns 1794–1919*. Motorbuch V. Stuttgart.
- Petrović, Ognjen et al. *Srbska avijatika 1912–1918*. Muzej Jugoslovenskog Vazduhoplovstva. Beograd.
- Rajlich, Jiří – Sehnal, Jiří (1992): *Ceskoslovenské letectvo 1918–1924*. Kolínské Noviny. Kolín.
- Romsics Ignác (2007): *A trianoni békeszerződés*. Osiris. Budapest.
- Sárhidai Gyula (2000): A Caproni Ca 32 és Ca 33 bombázógépek fejlesztése. *Magyar Repüléstörténelmi Konferencia Közleményei*. 25. sz. 7–8. old.
- Szijj Jolán – Ravasz István (szerk.) (2000): *Magyarország az első világháborúban*. Petit Real. Budapest.
- Vajda F. Antal (2000): Az európai városok 1919-re tervezett bombázása. *Magyar Repüléstörténelmi Konferencia Közleményei*. 25. sz. 5–6. old.
- Varga József (1996): *A légvédelmi tüzérség története a kezdetektől a második világháború végéig*. MH Légvédelmi Rakéta- és Tüzérfőnökség. Budapest.
- Vinaver, Vuk (1971): Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején. *Századok*. 105. évf. 6. sz. 1233–1241. old.

MAJOROS István
professor emeritus
ELTE, Bölcsészettudományi Kar, Budapest

professor emeritus
ELTE, Faculty of Humanities, Budapest, Hungary
e-mail: imajoros6@gmail.com

A FRANCIA SAJTÓ A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS ALÁÍRÁSÁRÓL

THE FRENCH PRESS ABOUT THE SIGNATURE OF THE PEACE TREATY OF TRIANON

ABSTRACT

The study presents the correspondence and opinion of some French newspapers about the signature of the peace treaty of Trianon. All the newspapers in France have written about this event and we find the reports on the first page, sometimes with a photo. The French press presents the ceremony, the Hungarian delegates and in some lines the report presents the opinion of the journal about the peace treaty. And this opinion is negative about Hungary. The presented papers: Journal des Débats, Le Petit Parisien, Le Petit Journal, Le Matin, L'Humanité, L'Action Française.

Keywords: French press, opinion, Hungary, Grand Trianon, Hungarian delegates, Millerand, Osusky

Minket, magyarokat mindig érdekelt, hogy a Nyugat, a franciák, az angolok mit írtak Magyarországról. Erre azért figyeltünk, mert számunkra a Nyugat volt a példa, a minta, amelyet utol szerettünk volna érni, s rajongtunk főleg a francia kultúráért. Vártuk, hogy ez a „szerelem” talán kap valami viszonzást. Általában keveset kaptunk, így a francia-magyar kapcsolatot a viszonzatlan szerelem fogalmával lehet jellemezni.

A 19. században a francia közvélemény valóban keveset tudott Magyarországról. A század végén, a 20. század elején azonban valami változás azért történt. Egyre több információ jelent meg rólunk, s ez érthető is, hiszen a kiegyezéssel hazánk az Osztrák-Magyar Monarchia részeként az európai „nagyhatalmi klub”, az ötös-fogat tagja lett. A magyarországi információk ezért Párizs és a többi nagyhatalom számára is fontosak voltak. Az alábbi tanulmányban egy konkrét esemény, a tria-

noni békeszerződés aláírása kapcsán nézzük meg, hogy a francia sajtót vajon érdekelte-e ez az esemény, vagy mélyen hallgatott erről? Ez azért érdekes, mert ezzel a szerződéssel Magyarország hivatalosan is megszűnt a Monarchia része lenni, s egy kis ország lett belőle Európa közepén. Francia napilapokat néztem meg ezzel kapcsolatban, és szinte mindegyik újság tudósított a békeszerződés aláírásáról.

A szerződést 1920. június 4-én írták alá a Grand Trianon (Nagy Trianon) palotában. Egy napilap reagálását azonban az eseményt követő napon, június 5-én találjuk meg.

A konzervatív *Journal des Débats* nagy múltú lap, még 1789-ben alapították, s a nemzetgyűlés üléseiről, vitáiról tudósított. Az újság 1944-ben szűnt meg.¹ A lap, a június 6-i, vasárnapi számában az első oldalon tudósított az eseményről *A magyar szerződés aláírása* címmel (*La signature du Traité hongrois*). S ami az első oldalon jelenik meg egy újságban, az fontos és vezető hír. „*Pompa és ünnepélyesség nélküli ceremónia volt*” – kezdi a lap a tudósítást a szerződés aláírásáról. Magyarországról azt írja, hogy lakóinak száma 24 millióról 8 millióra csökkent, területe pedig 325 ezer km² – ről mintegy százezerre. Hozzáteszi, hogy az asztalnál ülőket azonban ez a legkevésbé sem érdekli. „*Ezt a sorsot, igazság szerint* – írja a lap, *Magyarország megérdemelte*”. Elveszítve hódításait az ország nem több mint „*magyar lakta terület*”. A térdnadrágos ezüstláncos szertartásmester, Fouquières, délután fél öt előtt jelentette be a magyar küldötteket.² Megnevezi az aláírásra felhatalmazott diplomatákat: Benart és Brasch-Lazar urakat. A neveket hibásan írja le a lap, de ez francia „*betegség*”. A lap mentségére szóljon, hogy azon újságok között van, amely azért közelít az eredetihez.³ Miután helyet foglaltak a patkó alakú asztalnál, az elnöklő Alexandre Millerand, francia miniszterelnök rövid beszédet mondott. Kiemelte, hogy a békeszerződés szövege ugyanaz, amit a magyar küldöttség május 8-án megkapott. Ezután felkérte a magyar diplomatákat, hogy írják alá a szerződést. Miután ez megtörtént, a szövetséges diplomaták következtek, élükön Hugh Wallace-szel, az Egyesült Államok párizsi nagykövetével. A lap kiemeli, hogy Csehszlovákia külügyminisztere, Beneš mögött egy fiatalember áll, kivirultan és nevető arccal: ő Stephan Osusky (Štefan), akit 14 éves korában „*a magyarok elzavartak a gimnáziumból*”, az állambiztonságot veszélyeztető összeesküvés miatt. Egészen a hadüzenetig Amerikában kellett élnie. „*Ez a ceremónia számára igazi értelmet kap: egy fájdalmas történet utolsó lapja, s egy új élet hajnala a Magyarország által elnyomott valamennyi népnek*” – írja a lap. Ezután Millerand bezárja az ülést, amely alig negyedórát tartott. A magyarok hagyják el elsőként a termet Henry ezredes társaságában. Az újság ezután arról tudósít, hogy Budapesten Rakovszky István, a nemzetgyűlés elnöke ezt mondta: „*Az épp most aláírt béke nem hozza meg az ígért örök békét, hanem új konfliktusok csíráit és a békétlenséget szórja szét a népek között. Mi hiszünk az isteni gondviselésben, nemzetünk vitalitásában, és saját energiánkban. Ezer éves közös élet után kiáltunk az elszakított területekhez: most elválunk, de nem örökre*”. A lap a tudósítás végén még arról ír, hogy a magyar delegáció elnöke állítólag az alábbi

nyilatkozatot tette Henry Wales-nek a Chicago Tribune munkatársának: „*Aláírtuk a békeszerződést, mert azt nekünk odatették, jöllehet politikai, katonai, etnográfiai és gazdasági szempontból elfogadhatatlannak tekintjük. S miközben aláírtuk, meg vagyunk győződve, hogy hamarosan az egész világ tudomást szerez a nekünk okozott tűrhetetlen helyzetről. S akkor a szövetséges hatalmak igyekeznek majd helyrehozni azt a bajt, amit nekünk okoztak*”. A tudósító különösebb kommentárt nem fűz a nyilatkozathoz.

A *Le Petit Parisien*⁴ június 5-ei számában terjedelmes tudósítást közöl a békeszerződés aláírásáról az első oldalon *A magyar küldöttek tegnap aláírták a békét a Nagy Trianonban* címmel. A tudósítás elején a trianoni Magyarország térképét mutatja meg, jelezve a szomszéd államokat. A tudósító, Jean Vignaud, emlékeztet arra, hogy egy évvel ezelőtt, ugyancsak júniusban a németek írták alá a békeszerződést. Az újságíró arra emlékeztet, hogy a háború első lángját a szerb-magyar konfliktus gyújtotta meg. A külügyminiszter választotta a Grand Trianont a magyar békeszerződés aláírásához. Az újságíró szerint vidámság volt a levegőben, mert ez az utolsó előtti békeszerződés. S azért is, mert tavaszi napfény fürdette a palota termét. Az egyik amerikai küldött pedig fehér rózsát tűzött a frakkjára. Az első sorban egy fiatalember áll: a görög király. Negyed ötkor megjelent Millerand, s helyet foglalt Hugh Wallace amerikai és lord Derby brit diplomata között, majd bejelentették a magyar küldöttséget. Két sovány, barna arcú férfi – írja a tudósító. A munkaügyi miniszter nevét pontatlanul írja: *Beynar*, a másikat azonban helyesen: *Drasche-Lazar*. Ezután Millerand felkérte a küldötteket, lássák el kézjegyükkel a szerződést. A tudósító két szót emel ki: *igazolom* (je certifie), *felkérem* (j'invite), azaz a francia miniszterelnök igazolta a szerződés hitelességét és felkérte a magyar küldötteket az aláírásra. Ezután a szövetséges diplomaták következtek. A tudósítás kitér a tollakra. Mindenki a saját írószerszámmal írta alá a szerződést, Millerand pedig elfogadta a Fouquières szertartásmester által neki átnyújtott tollat. Az aláírás húsz percig tartott, s 4 óra 44 perckor fejeződött be. A szertartás ezután a királyi kertben folytatódott, s a Grand Trianon egyik kapujánál két sor katona sorakozott fel. „*Csapataink tisztelegtek a két magyar diplomata előtt* – írja a tudósító, *akik hazájuk nevében ünnepélyesen elkötelezték magukat, hogy ezentúl a világ-békéért dolgoznak*”. A tudósítás ezzel befejeződött. A lap azonban a békeszerződés aláírásáról szóló cikk alatt megjelentetett egy másik írást is Magyarországról: *A magatartás, amihez Magyarországnak ezután tartania kell magát* címmel.

„*A magyarok* – írja L. Weiss, a cikk szerzője, *tizennyolc hónappal az Osztrák-Magyar Birodalom összeomlása után nem vita nélkül írták alá a szerződést*”. A feltételek első szövegét már január 15-én megkapták, s ők aztán egy sor jelentős megjegyzést tettek és tiltakoztak. Millerand erre határozottan válaszolt egy kísérő levélben (*Lettre d'envoi*), amelyet csatoltak a szövetséges és társult hatalmak válaszához (*Réponse des puissances alliées et associées*). A végleges szövegjelenték-telen módosításokkal különbözik az első változattól. Összességében a szerződés az új magyar államról szól, amelyet a magyar faj által lakott területre csökkentet-

tek. Románok, szlovákok, horvátok visszatértek fajtestvéreikhez. S bár az 1920-as Magyarország csak egyharmada az 1914-esnek, de valóban magyar. S megértjük, hogy a román, a csehszlovák és a jugoszláv küldöttség Versailles-ba érkezése miatt hasonlít egy igazi tüntetéshez. Titulescu, Cantacuzène, Pašić, Trumbić, Beneš és Osusky urak meg akarják erősíteni ezt a határozatot, hogy a magyarok soha ne léphessenek ki a most aláírt határok közül. S a két legboldogabb közülük a szlovák Osusky és a horvát Trumbić, a magyar állam egykori alattvalói. S megértjük azt is, hogy egyetlen magyar államférfi sem akarta pecséttel ellátni a vereséget. Apponyi gróf, és Teleki gróf januárban eljöttek, de most nincsenek itt.⁵ Soós úr, a hadügy-miniszter bár elfogadta ezt a gyászos missziót, az utolsó pillanatban visszalépett. Benart és Brasche-Lazar a jelenlegi kormány legkevésbé ismert tagjai (a névírás itt sem pontos). A trianoni szerződés, amely Versailles, Saint-Germain és Neuilly után jött, lezárja a háborús periódust Közép-Európában. A Duna partján a jövőben a békének kell uralkodnia. S ez így is lesz, ha a magyarok bizonyos feltételeket elfogadnak – írja a lap. Először a parlamentnek ratifikálnia kell az elfogadott feltételeket és végre kell azokat hajtani. Egyes politikai vezetők a ratifikálás érdekében szólaltak fel. S bár revánsról beszélnek, elfogadják a kialakult helyzetet. A magyaroknak – folytatja a lap, nem szabad restaurálni a régi dinasztiát. A nagykövetek tanácsa már közölte, hogy ezt nem fogadná el. A szomszédos népek ugyanis annyit szenvedtek a Habsburgok alatt, hogy valamelyikük trónra kerülése csak újabb konfliktust okozna. Magyarországnak a saját érdekében liberális politikát kell folytatnia. Rendbe kell tennie a pénzügyeit, s tiszteletben kell tartania állampolgárainak a vallási és politikai szabadságát. Igen, ratifikáció, a szerződés végrehajtása és szabadság – foglalja össze a lap a magyarok feladatait. S akkor a nyugati hatalmak segíteni fogják Magyarországot, kiemelik az összeomlásból, melynek egyedül ő a felelőse. Franciaország nem segített máris? Nem kötött gazdasági egyezményt, amelyet jóakarátának jeleként kell értelmezni? – teszi fel a kérdéseket. S hozzáteszi, hogy minden irredentizmust és imperializmust el kell felejtenie. Ezután a lap még egy címes hírt közöl: A magyar nemzetgyűlés a gyász jeleként bezárja ülését. Ebben közli Rakovszkynak, az országgyűlés elnökének a nyilatkozatát, amely a Journal des Débats-ban is megjelent, s így fejeződik be: „Ezer éves közös élet után kiáltunk az elszakított területekhez: most elválunk, de nem örökre”.

Egy másik nagy példányszámú újság a *Le Matin*⁶ ugyancsak június 5-én tudósított⁷ a békeszerződés aláírásáról a lap első oldalán. Fényképet is közöl, amint Benárd éppen aláírja a szerződést. A tudósító, Stéphane Lauzanne azzal kezdi az írást, hogy a szövetségesek mértékkel, de visszavezették Magyarországot a valóságba. Több mint fél évszázadik 5 vagy 6 millió magyar uralkodott több mint 20 millió ember fölött. Ez csak akkor tűrhető el, ha ez az uralom intelligens és liberális. A magyarok azonban brutálisak és ostobák voltak. S Magyarország háborút akart, sokkal inkább, mint Ausztria. A területi korlátok miatt inkább csak ismeretetésre vállalkozom ebben a cikkben, s nem vitatkozom a lapokban megjelent állításokkal. Itt mégis kivételt kell tennem, hiszen éppen Tisza István miniszterelnök

volt az, aki sokáig ellenezte a háborút. Csak akkor egyezett bele, amikor Berlintonl garanciákat kapott. Az újságíró ismeretei tehát meglehetősen hiányosak. De folytatatom az ismertetést. Magyarország dühvel és gyűlölettel háborúzott a lap szerint. „Ezt elvesztette, s tegnap volt a fizetés napja. Kemény fizetség, de igazságos. A szerződés 5 millió szlovákot, 2 millió délszlávot és két és fél millió románt s még másokat szabadított fel.” A likvidációs ülés 17 percig tartott. Ezután röviden leírja az ülés menetét, bemutatja a magyar küldötteket (a neveket jól írja, csak Benárd nevérol lehangya a d betűt). Az ülés a legnagyobb rendben és nyugalomban zajlott le. Millerand kormányával kapcsolatban megjegyzi, hogy pontos és udvarias. És ez pozitív változás Clemenceau kormányához képest. A tudósítás azzal fejeződik be, hogy a magyar küldöttek autóba ültek és elmentek egyszerűen és méltósággal, de bizonyára alig beletörődvé abba a gondolatba, hogy Magyarországon ezentűl csak magyarok lesznek.

A *Le Petit Journal*⁸ is az első oldalon tudósít a békeszerződés aláírásáról a június 5-ei számban *Tegnap aláírták a magyar békeszerződést Versailles-ban* címmel. Fényképpel indít, amely az egyik magyar küldöttet mutatja, amikor éppen aláírja a szerződést. Az aláírás különösebb ünnepélyesség nélkül zajlott le – kezdi a lap, s a kíváncsiakat valóban odavonzotta a Grand Trianonhoz, de a nagy napok tömegét már nem lehetett látni. A szerző ezzel nyilván az egy évvel korábban aláírt német békeszerződésre utal. Ezután egy hagyományos tudósítás következik az eseményről. Leírja a szövetséges képviselők érkezését. Nincs hivatalos egyenruha, ezért egyesek frakkot viseltek, a többség zsakettet, és voltak, akiken egyszerű szűrke kabát volt. Millerand 4 óra 15 perckor érkezett, a magyarokat, Benart és Brasche-Lazar urakat 4 óra 30 perckor jelentették be. Millerand ezután megnyitotta az ülést. Elmondja a már ismertetett szöveget, miszerint az itt látható szerződés megegyezik a május 6-ai változattal, amelyet a magyarok megkaptak. Ezután felkéri a magyar küldötteket, írják alá a szerződést. A két diplomata XV. Lajos asztalához ment, s megtörténik az aláírás. Ezután Millerand írja alá, majd a többi küldött. Az esemény néhány percig tart. Millerand bezárja az ülést, mindenki feláll és autóba ül. „A szökőkutak tovább működnek s 5 órára a Trianon palota visszakapja eredeti arculatát”. Ezzel fejeződik be a tudósítás, anélkül, hogy bármiféle megjegyzést, kommentárt fűzne a tudósító az eseményhez. A lap harmadik oldalán találunk egy rövid címes hírt *A magyar országgyűlés tiltakozik a békeszerződés ellen* címmel. Itt is megtaláljuk Rakovszky, az országgyűlés elnökének már idézett nyilatkozatát, amely így fejeződik be: „Ezer éves közös élet után kiáltunk az elszakított területekhez: most elvállunk, de nem örökre”.

A *L'Action Française*,⁹ a szélsőjobb lapja június 5-ei számában az első oldal alján közli a tudósítását¹⁰ az eseményről. s a második oldalon folytatja. „Egy szomorú és hideg délután a szövetséges hatalmak képviselői Versailles-ba mentek és a legyőzött Magyarország képviselőivel aláírták azt a paktumot, amely minden bizonnyal trianoni szerződés néven fog bekerűlni a történelembé” – kezdi a lap a tudósítását. Egy év alatt ez már a negyedik ceremónia – folytatja, és ugyanazzal a

rövid, száraz ceremóniával zajlik, mint a többi. Röviden bemutatja a szövetséges küldötteket, megjegyzi, hogy lord Derby, a franciaországi brit nagykövet India, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland nevében is aláírja a szerződést. A magyar küldötteket 4 óra 30 perckor jelentik be, s az asztal jobboldali részére ülnek a csehszlovák küldöttek mellé. Jelzi, hogy nem Apponyi gróf, hanem Benart Ágoston munkaügyi miniszter és Brasche-Lazar Alfred diplomata képviseli Magyarországot. A meghívottak közül megemlíti a görög királyt, Foch marsallt, Udine herceget. A többi laphoz hasonlóan közli Millerand rövid megnyitó beszédét és a magyar küldöttekhez intézett felkérését az aláírásra. Ezután a nagyhatalmak képviselői következnek abc sorrendben. 4 óra 40 perckor az aláírás befejeződik és Millerand bezárja az ülést. A magyar küldötteket Henry ezredes viszi autóval a Hotel des Réservoirs-ba. A lap semmiféle véleményt, megjegyzést nem fűz az eseményhez. A harmadik oldalon az Action Française is közli Rakovszky nyilatkozatát június 4-ei keltezéssel *Harcias beszéd a magyar parlamentben* címmel. E rövid tudósítás végén közli, hogy a Trade-Unionok Nemzetközi Szövetsége Ben Tillet ösztönzésére bojkottot hirdet Magyarország ellen és leállítanak minden kapcsolatot és szállítást az országgal.

A szocialisták lapja a *L'Humanité* is a június 5-ei számban tudósított az aláírásról. „*Békében állunk Magyarországgal néhány perc óta*” – írja a tudósító Raymond Figeac. Ez az esemény 16 óra 40 perckor történt meg, s később ezt „*történelminek*” fogják minősíteni. Megjegyzí azí is, hogy a nézők nem valami felemelő emléket fognak erről őrizni. A lap is a ceremónia rövidségét emeli ki. Megjegyzí, hogy az érdeklődők között több jól ismert arcot is lehetett látni, mint a görög királyt, Udine herceget, Foch marsallt, kitüntetésekkel ékesített tábornokokat. A magyar küldöttek néhány perccel négy előtt érkeztek a palota előtti parkba. Millerand szinte észrevétlenül haladt át a parkon autójában a mintegy száz érdeklődő, többnyire hölgyek előtt. A látvány már szinte ismert Versailles-ban. Egy részlet azonban új, mert nem számítottunk arra, hogy Hugh Wallace urat, az Egyesült Államok nagykövetét is látni lehet a Grand Trianon palotában. 4 óra 30 perckor a két magyar küldöttet bevezetik a terembe és Benart valamint Drasche-Lazar Alfred urak helyet foglalnak a hivatalos asztal jobb oldalán a csehszlovákok mellett. A magyarok nyugodtnak látszanak, semmiféle melankólia nincs a tekintetükben. Semmi kényszer benyomása nem tapasztalható náluk, amelyet egy évvel korábban lehetett látni. A tudósító nyilvánvalóan a német békeszerződés aláírására utal. A lap is bemutatja a ceremóniát, Millerand rövid megnyitó beszédét, s felkérését a magyarokhoz, hogy írják alá a szerződést. Ez megtörténik, majd a szövetséges diplomaták írják alá a szerződést. Közben már hallani lehet a motorok zaját, amelyek majd a diplomatákat Versailles-ba vagy Párizsba viszik. A tudósító is a szökökút játékát írja le, ahogy a legtöbb újságban olvashatjuk. S megjegyzi, hogy ez a játék és a park friss virágai talán felejtetik ennek az órának a szomorúságát és az egyhangúságot.

Az előbbieken ismertetett lapok mellett még megnéztem a La Croix, Le Gaulois, Le Populaire, Le Radical, Le Siècle, L'Intransigeant, Paris-midi, a L'Oeuvre

és a *L'Homme libre* című újságokat. Hasonló stílusban és módszerrel tudósítanak a magyar békeszerződés aláírásáról mint a fentebb bemutatott lapok.

A *Paris-midi* már tudósítása rövid címében jelzi, hogy a magyar küldöttek elégedetlenek a békeszerződéssel, s olvashatjuk azt a nyilatkozatot, amelyet a magyar békedelegáció elnöke adott a Chicago Tribune-nak. A *Journal des Débats* kapcsán ezt már ismertettem. A *Paris-midi*nek egyébként az a módszere, hogy más lapok tudósításait idézi a trianoni békeszerződés aláírásával kapcsolatban. A *Le Siècle* azt emeli ki, hogy Magyarország egy nagyhatalom része volt, de Európa legrosszabb házasságát kötötte meg Ausztriával. Megemlíti aztán Kun Béla bolsevizmusát, ami szintén imperializmus és militarizmus volt, csak vörösre festve. A szocialista *Le Populaire* nem az eseményről tudósít, hanem egy rövid címes hírt közöl *Lengyelország, Magyarország és a Szent Szövetség* címmel. Ebben miközben tiltakozik a magyar fehérterror, és a lengyelek ukrain inváziója ellen, kiemeli, hogy a Szent Szövetség diktálta a békét Versailles-ban, Saint-Germainben, Neuillyben és most Trianonban. És felelős a lengyel és a magyar eseményekért. Clemenceau lapja a *L'Homme libre* csak egy rövid, húsz egynéhány soros címes hírt közöl a szerződés aláírásáról. A katolikus *La Croix* június 6-án a második oldalon tudósított az eseményről. Miután leírja a ceremóniát, az új Magyarországgal kapcsolatban megjegyzi, hogy hibájának köszönhetően elvesztette nemzetiségeit és területének nagy részét. Az új határok pedig közlekedés szempontjából megfosztották függetlenségétől, mert pl. az egyik nagy csomópont, Presbourg (Pozsony) Csehszlovákiához került. Egy rövid tudósításban beszámol arról, hogy Budapesten heves tüntetések voltak az osztrák és a román követségek előtt. A *Le Gaulois* az első és a második oldalon közli tudósítását. Hosszasan írja le az eseményt. Megjegyzi a magyarküldöttekkel kapcsolatban, hogy ugyanolyan sápadtak voltak, mint egy évvel korábban a német képviselők, de olyan méltóság benyomását adták, amelyet a németeknél nem lehetett látni. A lap egy külön tudósítást is közöl *Magyarország sorsa* címmel ugyancsak azt első oldalon. Nem kétséges, hogy Magyarország sokat veszített a Habsburg Monarchia elsüllyedésével. De ha a magyarok a győztesek között lennének, azt éljeneznék, amit most tagadnak. Magyarországnak fizetnie kell, mint minden vesztesnek. Van azonban elég gazdagsága, hogy elviselje ezt a sorscsapást és talpra álljon. „*Magyarország egyébként túlságosan is jelentős politikai tényező ahhoz, hogy el lehetne őt hanyagolni*” – írja a lap. Ezért a franciáknak is érdeke, hogy ebben segítséget adjanak. Ezért fontos, hogy elfogadja a tényeket. De úgy tűnik, erre még nem hajlandó, s a belső forrongás még nem csillapodik.

A fentiek jól mutatják, hogy a trianoni békeszerződés aláírása nem múlt el nyomtalanul a francia sajtóban. Magyarország ugyanis megcsonkítva is fontos tényezője a közép-európai térségnek, ahogy ezt a *Le Gaulois* is írta, mivel a szomszédos országok a versailles-i rendszer kedvezményezettjei voltak. Így se Franciaország, se a többi győztes számára nem lehetett közömbös, hogy mi történik Közép-Európában.

JEGYZETEK / NOTES

1. A sajtó történetéről lásd: Albert, Pierre – Terrou, Fernand: Histoire de la presse, PUF, Paris, 1979.
2. A magyar delegációt szállító két autó délután 4 óra 15 perckor érkezett meg a Nagy-Trianon palota oldalszárnyához, ahonnan a delegátusok antanttiszték kíséretében gyalog érkeztek az aláírás helyszínére. A delegáció tagjai az aláírókon kívül a következők voltak: Praznovszky Iván, a magyar békedelegáció főtitkára, gróf Csáky István követ-ségi attasé, Wettstein János követ-ségi tanácsos és Bobrik Arno követ-ségi titkár. Velük volt még két magyar újságíró, Ottlik György és Barabás Albert. Vizi László Tamás (2017): A trianoni ceremónia, Emlékeztető, 2017/1-2. 23-41. old; Romsics Ignác (2001): A trianoni békeszerződés. Osiris. Budapest. 206.old; Zeidler Miklós (2014): A magyar békedelegáció Neuilly-ben, Praznovszky Iván visszaemlékezése, Rubicon, 2014/6. szám
3. A nevük pontosan: Dr. Benárd Ágost népjóléti és munkaügyi miniszter és Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.
4. Az első világháború előtt a négy legnagyobb napilap egyike (Le Petit Journal, Le Matin, Le Journal). 1876 és 1944 között működött. Az indulásnál antiklerikális és radikális lap hamarosan igen népszerű. A századforduló körül egymillió, az első világháború végén kétmillió példányban jelent meg. A két háború között jobboldali beállítottságú.
5. Apponyi és Teleki is vállalta volna az aláírást. Vizi László Tamás (2010): Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak személyéről, Közép-Európai Közlemények, 2010/4. 110-121. old; Vizi László Tamás (2014): Ki írja alá a trianoni békét? Rubicon, 2014/6. 70-76. old.
6. A lapot 1883-ban alapították, amerikai stílusú újság volt. Az első világháború előestéjén 900 ezer példányban jelent meg. Antiparlamentarista, nacionalista lap. Az 1920-as évek elejétől csökkent a példányszám, s mintegy 300 ezer példányban jelent meg naponta. A megszállás alatt kollaboráns újság lett, 1944-ben szűnt meg.
7. A tudósítás főcíme: Likvidálás. A cím: Magyarországgal aláírták a szerződést. Alcím: Az ország lakossága 24 millióról 8 millióra csökkent.
8. 1863-ban alapították, s 1944-ig működött. Köztársasági és konzervatív lap. A Dreyfus-ellenesek táborát erősítette. A kilencvenes években és a 20. század elején kétmillió példányszámot is elért. 5 centimes-ba került s kényelmes formátumban jelent meg: 43x30 cm. A harmincas évek végén alig 150 ezer példányszámot produkált.
9. A lap 1908-ban indult. A lapigazgató Charles Maurras, a monarchista Action Française nevű mozgalom vezetője. A lap nacionalista, Dreyfus-ellenes, monarchista és antiszemita. A lap példányszáma 50 és 100 ezer között mozgott. A csúcsot a harmincas évek közepén érte el 200 ezres példányszámmal. Támogatja a Vichy-rendszert. 1944 augusztusában a lapot betiltották.
10. A tudósítás címe: Béke Magyarországgal: Tegnap aláírták a trianoni békét.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Albert, Pierre – Terrou, Fernand (1979): Histoire de la presse. PUF. Paris.
- Juhász Gyula (1988): Magyarország külpolitikája 1919 – 1945. Kossuth. Budapest.
- Ormos Mária - Majoros István (1998): Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814-1945. Osiris. Budapest..
- Romsics Ignác (2001): A trianoni békeszerződés. Osiris. Budapest.
- Vizi László Tamás (2017): A trianoni ceremónia, Emlékeztető 2017/1-2. szám 23-41. old.
- Vizi László Tamás (2010): Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak személyéről, Közép-Európai Közlemények, 2010/4. szám 109-132. old.
- Vizi László Tamás (2014): Ki írja alá a trianoni békét? Rubicon, 2014/6.szám 70-76. old.
- Zeidler Miklós (2014): A magyar békedelegáció Neuilly-ben, Praznovszky Iván visszaemlékezése. Rubicon, 2014/6. szám

Források:

Journal des Débats, L'Humanité, Le Petit Parisien, Le Matin, Le Petit Journal, L'Action Française, La Croix, Le Gaulois, Le Populaire, Le Radical, Le Siècle, L'Intransigeant, Paris-midi, L'Oeuvre, L'Homme libre, Paris-midi, 1920. június 5–6.

ROSTOVÁNYI Zsolt
egyetemi tanár
Budapesti Corvinus Egyetem

professor
Corvinus University of Budapest
email: rostovan@uni-corvinus.hu

SYKES–PICOT-EGYEZMÉNY: AZ „ARABSÁG TRIANONJA”?

SYKES–PICOT-AGREEMENT: “TRIANON OF THE ARABS”?

ABSTRACT

The Ottoman Empire fought in the First World War on the side of the Central Powers, which accelerated the disintegration of the Empire. The “Eastern question,” that is, the imperial/colonial competition of great powers for the lost territories of the Empire have already been an integral part of European power politics for decades. On May 19, 1916 Great Britain, France and Russia have concluded the Sykes–Picot Agreement that divided the “Fertile Crescent” region into British and French spheres of interest. In return for a military uprising of Arab forces (“Arab Revolt”) against the Ottoman Sultan led by Hussein, Sharif of Mecca, the British promised support for an independent Arab state. However, Arab expectations proved futile. From 1923, the League of Nations mandates came into force in the form of four new states: Syria–Lebanon became French, Palestine, Trans-Jordan and Iraq became British mandates. Although the actual country borders were not designated by the Sykes–Picot Agreement, this treaty has become the symbol of colonization, of imperialist politics, of “artificial state borders” drawn by the West, and of “artificial states” created from territories divided up by imperialist powers.

Kulcsszavak: Oszmán Birodalom, brit-francia rivalizálás, arab felkelés, mandátumok, mesterséges államhatárok

Keywords: Ottoman Empire, British-French rivalry, Arab Revolt, mandates, artificial state borders

Bevezetés

Még javában zajlott az első világháború, amikor 1916. májusában – négy évvel a trianoni békeszerződés aláírását megelőzően – Nagy-Britannia és Franciaország a cári Oroszország egyetértésével titkos megállapodást kötött az Oszmán Birodalom túlnyomóan nem törökök lakta területeinek a felosztásáról. Az egyezmény háttérében több hónapig tartó tárgyalások, illetve levélváltások álltak, a konkrét megállapodást viszont mindössze néhány nap alatt kötötte meg a diplomáciai múlttal nem rendelkező, a Közel-Keletet kiválóan ismerő és arabul jól beszélő brit Sir Mark Sykes és a francia kormány közel-keleti szakértőjeként tevékenykedő korábbi bejrúti főkonzul, Francois-Georges Picot jogász-diplomata.¹ A megállapodás csak alig több, mint egy évig maradt titokban, ugyanis az 1917-es oroszországi bolsevik forradalom győzelmét követően 1917 novemberében az Izvesztyija és a Pravda leköszölte a teljes szöveget, amely néhány nap múlva a The Manchester Guardian hasábjain is napvilágot látott, nem kis nemzetközi felzúdulást okozva.

A titkos megállapodás lényege az Oszmán Birodalom közel-keleti, arabok lakta területeinek – a Termékeny Félholdnak – érdekszférákra osztása, olyan övezetek kijelölése, amelyek felett Nagy-Britannia, illetve Franciaország gyakorolhat “közvetlen vagy közvetett ellenőrzést”.² Bár az egyezményhez mellékelt térképen jelölt ‘A’ és ‘B’ övezetben a megállapodás szerint létrejön egy “független arab állam vagy államszövetség”, azonban az ‘A’ övezetben francia, a ‘B’ övezetben pedig brit befolyás érvényesül. A kék, illetve vörös zónák pedig közvetlen francia, illetve brit ellenőrzés alá kerülnek.

Az arab felkelés

Már a 17. századtól megkezdődött az Oszmán Birodalom hanyatlása, ezzel párhuzamosan egyre éleződött a verseny az európai nagyhatalmak között az Európán kívüli térségek, így az Oszmán Birodalom – az I. Miklós cárnak tulajdonított elnevezéssel: “Európa beteg embere” – elveszített területei fölötti ellenőrzés megszerzéséért. A “keleti kérdés” az európai hatalmi politika szerves részévé vált.

Az Oszmán Birodalom a központi hatalmak – Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia – oldalán lépett hadba az első világháborúban. Ezt a döntést az oszmán vezetésen belüli komoly viták előzték meg, ugyanis többen inkább a hármass antanttal³ kötendő szövetséget támogatták. A hadba lépésre válaszul a hármass antant – Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország – hadat üzent a Birodalomnak. V. Mehmet szultán pedig – kalifai minőségében – 1914 novemberében dzsihádot, szent háborút hirdetett az antanthatalmak ellen, a világon élő valamennyi muszlimot felszólítva a Birodalom védelmére.⁴

Mindez komoly fenyegetést jelentett az antanthatalmak számára, hiszen több millió muszlim élt az általuk ellenőrzött területeken. Ezért megpróbáltak a muszlimok körében olyan, kellő tekintéllyel rendelkező szövetségest találni, aki ellensú-

lyozhatja a szultán-kalifa dzsihád-felszólítását. Ez a személy pedig Huszein saríf, mekkai emír volt.⁵

Huszein az oszmán vezetés felszólítása ellenére nem csatlakozott a dzsihádhoz. Ellenkezőleg, már 1914 elején, a Birodalom hadba lépését megelőzően kapcsolatot keresett a britekkel, hiszen már jó ideje az arabság függetlenedési törekvései foglalkoztatták. Lord Kitchener kairói brit főkonzul azonban ekkor még elutasította. Alig egy év elteltével viszont már a britek keresték meg Huszeint, hogy rávegyék az oszmán szultánnal szembeni arab felkelés vezetésére. Cserében támogatást ígértek egy független arab állam (arab kalifátus) létrehozására.

1915. júliusa és 1916. márciusa között került sor Huszein saríf és Sir Henry McMahon kairói brit főbiztos levélváltására. A levélváltásban Britannia elismeri az arabok függetlenségét és jóváhagyja egy független arab állam, az Iszlám Arab Kalifátus kikiáltását, cserében “a serifi arab kormány” elismeri Anglia elsőbbségét az arab országokban a gazdasági vállalkozások terén, továbbá vállalja, hogy fegyveres felkelést indít az oszmánok ellen. A britek megígérték, hogy a felkeléshez anyagi és katonai segítséget nyújtanak. A levélváltás sokat vitatott része, hogy a leendő független arab állam pontosan milyen területeket foglalt volna magában, hiszen a Huszein által megjelölt határokon a britek módosítottak, kizárva olyan területeket, amelyek “nem tekinthetők tisztán arabnak”⁶

Az oszmán uralom elleni arab felkelés 1916. június 5-én megkezdődött, benne komoly szerepet játszott Huszein emír két fia, Fejszál és Abdalláh. Az arab egységeket az antanthatalmak fegyverekkel, pénzzel és tanácsadókkal segítették, akik közül a legismertebb Thomas Edward (Arábiai) Lawrence, a brit hadsereg tisztje volt. A következő két év során elfoglalták Ammán és Akabát, majd a brit erők nyomában haladva Damaszkuszt. Az Oszmán Birodalom 1918 október végén Mudrosz szigetén fegyverszüneti egyezményt kötött a szövetségesekkel, amely nem csupán a háborúnak vetett véget, hanem a birodalomnak is. Úgy tűnt, közel az arab függetlenség.

Woodrow Wilson és a nemzeti önrendelkezés

Az arab reményeket erősítette Woodrow Wilson amerikai elnök 1918 januárjában tett, 14 pontból álló békejavaslata, amely az Oszmán Birodalomtól elcsatolt területeken, addig török uralom alatt élők számára kilátásba helyezte az önálló fejlődés teljes és zavartalan lehetőségét. Nem véletlen, hogy több delegáció is elutazott a Versailles-i, illetve párizsi békekonferenciára, hogy a helyszínen nagyobb nyomatókat adjon a függetlenségi törekvéseknek.⁷

Köztük volt Fejszál emír, aki memorandumot intézett a párizsi békekonferencia Főtanácsához, amelyben hangsúlyozza, hogy az arab nemzeti mozgalom célja az arab egység, az egységes arab nemzet létrehozása. Ehhez szívesen fogadják a külföldi tanácsadást és segítségnyújtást, “szabadságunkat azonban, amelyet csak nemrégiben, fegyverrel vívtunk ki, semmiképpen sem vagyunk hajlandók feláldozni”.⁸

A nemzeti önrendelkezés jogán alapuló várakozások azonban hiábavalónak bizonyultak. Az 1919-es párizsi békekonferencia elfogadta a mandátumrendszer alapelveit, amely a “fejlettebb nemzetek” azon népek feletti gyámságát jelentette, amelyek “a mai világ különösen nehéz viszonyai között még nem tudják önmagukat kormányozni”.⁹ Egyes, korábban az Oszmán Birodalomhoz tartozó területek a dokumentum szerint már elérték a fejlettségnek azt a fokát, hogy ideiglenesen független nemzetként elismerhetők legyenek, azonban mindaddig, amíg önmagukban is képesek lesznek “sorsukat intézni”, valamely “Megbízott Hatalom” tanácsadó és támogató vezetése alá lesznek rendelve.

A meglehetősen idealista nézeteket valló Wilson amerikai elnök 1919 elején javasolta, hogy egy bizottság a helyszínen tájékozódjon arról, milyen politikai berendezkedést szeretne Szíria és Mezopotámia lakossága. Az un. King–Crane-bizottság 1919 augusztusában hozta nyilvánosságra jelentését¹⁰, amely javasolja, hogy Szíria egy Megbízott Hatalom felügyelete alá kerüljön, s az ország vezetője Fejszál emír legyen. A lakosság körében végzett felmérésből kiderült, hogy 60% azt szerette volna, hogy Amerika kapja a szíriai mandátumot, míg a többi hatalom nem érte el a 15%-ot sem. Amennyiben Amerika mégsem kapná meg, akkor Nagy-Britannia jöhet szóba, miután a megkérdezettek 60%-a kifejezetten elutasította a francia mandátum tervét. Ha Franciaország ragaszkodik követeléséhez, a jelentés nem zárja ki Libanon leválasztását Szíriáról és a libanoni mandátum átengedését Franciaországnak.

Az 1920. április 19. és 26. között tartott San Remo-i konferencián kerültek kijelölésre a mandátumok három, korábban az Oszmán Birodalomhoz tartozó régió esetében: Szíria és Mezopotámia francia, Palesztina pedig brit mandátum lett. Utóbbi esetében már figyelembe vették a brit kormány időközben a zsidóknak tett ígéretét egy nemzeti otthon létesítéséről Palesztinában, amelyről Balfour brit külügyminiszter 1917-ben levélben tájékoztatta Lord Rothschildot, a nagy-britanniai és írországi Cionista Szövetség tiszteletbeli elnökét.¹¹

Brit-francia vetélkedés

A brit miniszterelnök egy évvel a Sykes–Picot megállapodás megkötése előtt, 1915. április 8-án felállított egy bizottságot, amelynek az volt a fő feladata, hogy pontosan fogalmazza meg a Törökország ázsiai területeire vonatkozó brit igényeket. A bizottságot Sir Maurice de Bunsen vezette, s tagjai között ott találjuk Sir Mark Sykes-ot, aki Lord Kitchenert képviselte a bizottságban, akinek egyébként a háború kitörése óta tanácsadója volt a keleti kérdésekben. Sykes hatása a bizottság 1915 júniusában közzé tett jelentésére egyértelmű, ahogy az is, hogy ő viszont Lord Kitchenertől kapta az instrukciókat. A Bunsen-jelentés különböző lehetőségeket vázol az Oszmán Birodalom ázsiai területeinek jövőjéről, amelyek közül bármelyik valósuljon is meg, elsődleges szempont a brit érdekek érvényesülése.¹²

Jóllehet a britek és a franciák egymás szövetségeseiként harcoltak a Központi Hatalmak ellen az első világháborúban, ráadásul a Sykes–Picot-egyezményben megállapodtak egymással a Közel-Kelet arabok lakta térségének felosztásáról, ez a megállapodás sem szüntette meg a két nagyhatalom közötti koloniális rivalizálást. Miután Oroszország az 1917-es bolsevik forradalom után kiszállt a háborúból, David Lloyd George, brit miniszterelnök úgy vélte, a Sykes–Picot-egyezményben rögzített francia övezet immáron nem korlátozhatja a brit aspirációkat.¹³ Az Egyezmény egyébként már megkötését nem sokkal követően is komoly kritikákat kapott. Lord Curzon, a brit háborús kabinet tagja például úgy jellemezte, mint ami “nem csupán idejétmúlt, hanem egyúttal teljességgel megvalósíthatatlan”.¹⁴

Alighogy végetértek a harcok, már a párizsi békekonferencián kiéleződtek a brit-francia érdekellentétek, egyelőre még csak diplomáciai síkon. A tét a Szíria feletti ellenőrzés biztosítása volt. A harcok egyértelműen a briteket juttatták kedvezőbb helyzetbe, hiszen szinte a teljes térség az ő ellenőrzésük alá került, eltekintve bizonyos francia katonai jelenléttől a levantei partmenti területeken. A franciák ezzel nyilvánvalóan nem elégedtek meg, továbbra is ragaszkodtak Szíria feletti fennhatóságukhoz.

1918 októberében – miután a britek elfoglalták – a Fejszál vezette arab csapatok bevonultak Damaszkuszba. Az arabok úgy vélték, elérkezett az idő a brit ígéret gyakorlati megvalósítására, egy független arab állam létrehozására.

A Szíriai Általános Kongresszus 1919. július 2-án határozatot fogadott el Szíria teljes politikai függetlenségéről, egyúttal államformájáról: alkotmányozó monarchia, élén Fejszál emírrrel, mint királlyal. A határozat elutasítja a cionista igényt Palesztinában egy “zsidó nemzetközösség” létrehozására, s azt kéri, hogy se Palesztina, se a nyugati, Libanont magában foglaló partmenti zóna ne legyen leválasztva Szíriáról. A határozat elutasítja a Nemzetek Szövetsége Egységokmányának 22., a mandátumok létesítésére vonatkozó cikkelyét arra hivatkozva, hogy “a Szíria területén élő arabok semmivel sem kevésbé tehetségesek, mint más, előrébb tartó népek, s fejlettségük szintje nem marad el a bolgárok, szerbek, görögök és románok fejlettségétől függetlenségük kivívásakor”.¹⁵

A Kongresszus határozatai hiábavalók voltak, a britek nem támogatták az abban foglaltakat. Még kevésbé a franciák, hiszen már korábban jelezték igényüket a szíriai területekre. Fejszál emír tárgyalásokat kezdett a francia kormánnyal, amelynek eredményeként létrejött egy ideiglenes megállapodás, amelyet az emír és Clemenceau francia miniszterelnök jegyeztek. Ez a megállapodás egyértelműen a franciák akaratát tükrözi, s rögzíti a francia mandátumot Szíriában¹⁶, ráadásul az emír elismeri Libanon függetlenségét Franciaország mandátuma alatt. Fejszál a későbbiekben azzal indokolta a francia feltételek elfogadását, hogy mivel a britek cserben hagyták, nem volt más választása.

Fejszál szíriai követői azonban radikális lépésre szánták el magukat. 1920 márciusában egy újabb Szíriai Általános Kongresszuson elutasították a Fejszál–Clemenceau megállapodást és kikiáltották Szíria mint önálló állam függetlenségét

(Libanonnal, mint autonóm területtel), élén Fejszál királlyal. Mindez azonban már olyannyira sértette Franciaország érdekeit, hogy a franciák a fegyveres fellépés mellett döntöttek. Hiába próbált Fejszál király tárgyalni a Bejrútban állomásozó francia erők főparancsnokával, Henri Gouraud tábornokkal, a francia csapatok 1920. július 23-án Majszalúnnál vereséget mértek Fejszál hadseregére és a következő napon elfoglalták Damaszkuszt. A független arab királyság még fél évet sem élt meg.

Időközben a britek az Oszmán Birodalom három korábbi tartománya, Bagdad, Baszra és Moszul¹⁷ egyesítésével létrehozták Irak államot. Ami az új állam határait illeti, csupán két hosszabb szakaszának voltak történelmi előzményei: az iráni határ megegyezett az Oszmán Birodalmat Perzsiától elválasztó határral, az iraki-török határ pedig a korábbi Moszul tartomány határvonalának felelt meg. Az országot Szíriától, Jordániától, Szaúd-Arábiától és Kuvaittól elválasztó határvonal nagy részét a britek jelölték ki.

A brit csapatok 1917-18-ban foglalták el Irak területét, s 1921-ben a Damaszkusból a franciák által elkergetett Fejszált – akinek eredetileg Szíria trónját szánták – tették meg Irak királyává. A síita többségű Irakban nem mindenki fogadta szívesen az egyébként köztiszteletnek örvendő szunnita királyt, akit ráadásul sokan „idegennek” tartottak.¹⁸

A népszövetségi mandátumok hivatalosan 1923 szeptemberétől léptek életbe, mégpedig négy új államalakulat formájában: Szíria-Libanon francia, Palesztina, Transzjordánia és Irak brit mandátum lett. A britek ugyanis időközben leválasztották Palesztináról a Jordán folyótól keletre eső területeket és Huszein mekkai saríf másik fiát, az eredetileg Irak királyának szánt Abdalláhot ültették az új állam, Transzjordánia trónjára.

Az új államalakulatok egyike sem képviselt politikai közösséget, neveiket részint a földrajzból, részint a klasszikus történelemből vették¹⁹, határaik pedig a stratégiai pozíciókért küzdő imperialista hatalmak erőviszonyainak megfelelően kerültek megvonásra.²⁰

A franciák elégedetten nyugtázták, hogy végül is megkapták az ellenőrzés jogát Szíria felett, azt azonban nehezen fogadták el, hogy Palesztina és Irak olajban gazdag északnyugati része brit igazgatás alá kerül. A szíriai francia mandátumterületet a franciák 1920-ban önálló „kvázi-államokra” osztották²¹, amelyek egy-másfél évtizedig álltak fenn.

A helyzet ironiája, hogy míg az arabok, akik az első világháborúban a szövetségesek oldalán vettek részt, 1918 után nem tudták érvényesíteni érdekeiket és elérni politikai céljaikat, addig a törökök, akik a vesztes fél, a Központi Hatalmak oldalán léptek be a háborúba, nemcsak a függetlenségüket érték el, hanem Atatürk vezetésével kiharcoltak maguknak egy új, a Sévres-i Békeszerződésnél lényegesen kedvezőbb feltételeket biztosító békeszerződést.²²

A „Sykes–Picot narratíva” időszerűsége

A Sykes–Picot-egyezmény tényleges történelmi szerepét, a közel-keleti helyzetre máig gyakorolt hatását illetően eltérőek az álláspontok. Sokan magát az egyezményt, pontosabban az abban foglaltak gyakorlati megvalósítását, új, történelmi előzményeket nélkülöző, “mesterséges” államok létrehozását teszik felelőssé a Közel-Kelet mai állapotáért, szinte valamennyi súlyos problémaért is. Mások ugyanakkor úgy vélik, hogy maga az egyezmény az első világháború végére már nem volt több, mint pusztá papír, s a benne foglaltakból lényegében semmi nem valósult meg.²³ A mai országhatárok nem a Sykes–Picot-egyezmény alapján kerültek meghatározásra, hanem egy hosszabb folyamat eredményeként, amelynek első lépése az 1920 áprilisában tartott San Remo-i konferencia volt – tehát sokkal inkább ez a konferencia tehető felelőssé a “mesterséges államhatárok” kijelöléséért.

A kétféle álláspont annyiban összeegyeztethető, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a megállapodás tényleges történelmi szerepén, a benne foglaltakon, illetve megvalósulásának mértékén és gyakorlati következményein túlmenően szimbolikus jelentőségű is: a kolonizációt, az imperialista politikát, a Nyugatnak való kiszolgáltatottságot, illetve alávetettséget szimbolizálja. “A Sykes–Picot-egyezmény a nyugati imperializmus cinizmusának és brutalitásának a szimbóluma” – véli Noam Chomsky.²⁴ “A »Sykes–Picot« az arabság Nyugat általi, soha véget nem érő elárulásának a kifejezőjévé vált.”²⁵

Sajátos módon ez tükröződik az Iszlám Állam nevű terrrorszervezet különböző megnyilatkozásaiban is. A szervezet angol nyelvű propaganda-központja, az Al-Hayat Media Center egy önálló videót szentelt a témának (“The End of Sykes-Picot”), amely bemutatja a Szíria és Irak közötti határ szervezet általi “felszámolását”, azét az “ügynevezett határét”, amelyet az arab vezetők és a nyugati imperialisták húztak meg. A szervezet “hivatalos” kiadványának (Dabiq) szinte mindegyik számában elítélőleg foglalkozott a Sykes–Picot-egyezménnyel, Sykes-ot és Picot-t “keresztesek”-nek nevezve, akik feldarabolták a muszlim földeket nacionalista államokká. Ebben segítette őket Huszein saríf, aki “kalifának” nyilvánította magát a “keresztesek által kreált nacionalista »kalifátus« élén”.²⁶

Fawaz Gerges az első világháború utáni rendezést azonosítja a Sykes–Picot-egyezménnyel, amelynek során a birodalmi érdekek minden egyéb szempontot felülírtak. A gyarmatosító Britannia és Franciaország mint “zsákmányt” felosztották maguk között az Oszmán Birodalomtól elvett területeket.²⁷ “A rövid 20. század” – veszi kölcsön Eric Hobsbawm kifejezését Ilan Pappé – “térképrajzolásal (mapping) kezdődött”. Az első világháború győztes nagyhatalmai megállapodtak egymás között, hogyan osszák fel a Közel-Keletet úgy, hogy az a leginkább szolgálja stratégiai érdekeiket.²⁸ 1923-ra véglegesült a “Közel-Kelet új politikai kartográfiája”, amelyet azután a svájci Lausanne-ban szentesítettek. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az 1923-as térkép “általános kontúrjai” – eltekintve bizonyos módosításoktól – azóta is változatlanok.

Szimbolikus jelentőségű a “mesterséges határok” megvonása is. Több forrás is megemlíti, hogy Sir Mark Sykes – mielőtt még érdemben tárgyalt volna Georges-Picot-val – 1915 végén, miközben a brit kabinettel ismertette a megállapodás szövegét, a következő kijelentést tette: “egy vonalat szeretnék húzni ‘Acre’ ‘e’-jétől ‘Kirkuk’ utolsó ‘k’-jáig”.²⁹ És valóban: az Egyezmény részét képező térképen ha nem is egyenes vonal formájában és nem is pontosan Acre-t és Kirkukot összekötve, de nagyjából ott húzódik az ‘A’ és ‘B’ övezetet elválasztó határ.

Csakhogy Sykes és Picot nem államhatárokról tárgyaltak, hanem befolyási övezetekről. Az egyezményben egyetlen államról – és annak határaitól – esik szó, mégpedig egy független arab államról, vagy államszövetségről. Egyetlen államról – de az is lehet, hogy kettőről, hiszen az egyezmény alapján az arab állam(szövetség) a francia befolyás alatt álló ‘A’ és a brit befolyás alatt álló ‘B’ övezetekben jött volna létre, ami akár egy, de két államként is értelmezhető.³⁰ “Ha van egyáltalán valami, amiben a modern Közel-Kelettel foglalkozó történészek egyetérthetnek, az az, hogy a régió határait nem a Sykes–Picot-egyezményben rögzítették.”³¹

Ami pedig a magyar történelemmel való analógiát illeti, szakértői körökben megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint egy közel-keleti arab fiatal számára az egyezmény “ugyanolyan emblematisztikus traumát jelent, mint nekünk Trianon”.³² Mások szerint viszont ténylegesen nem vonhatók párhuzamok, hiszen egyfelől a Sykes–Picot egyezmény megkötésekor még javában tartott a háború és nem lehetett előre látni annak kimenetelét, másfelől akkor már inkább a “törökök Trianonjáról” lehetne beszélni, mivel az Oszmán Birodalom feldarabolásáról volt szó.³³

JEGYZETEK / NOTES

1. Miután az egyezményt Oroszország is jóváhagyta, Sykes–Picot–Szazonov egyezményként is szokták nevezni. (Szergej Szazonov Oroszország külügyminisztere volt.)
2. Lásd A Sykes–Picot titkos szerződés. Háromhatalmi megállapodás Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország között az Ottomán Birodalom felosztásáról. In: Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. 35-38.o.; 35.o.
3. Nagy-Britannia és Franciaország 1904-ben kötötte meg azt a „szívélyes egyetértést/megegyezést” („entente cordiale”), amelyben kölcsönösen elismerik egymás Európán kívüli érdekeltségeit. Lényegében ehhez a megegyezéshez csatlakozott harmadikként 1907-ben Oroszország, az angol-orosz szerződés megkötésével. Így jött létre a hármas szövetséggel (Németország, Osztrák-Magyar Monarchia és Olasz Királyság, később negyedikként Románia) szemben a hármas antant.
4. V. Mehmet ottomán szultán és kalifa rendelete a szent háború meghirdetéséről. Isztambul, 1914. november 23. In: Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez i.m. 25-27. o.
5. A mekkai emír az iszlám két legszentebb helye, Mekka és Medina hivatalos őrzőjeként

nagy tekintélynek örvendett. Huszein családfáját Mohamed prófétáig, a Próféta Hásim nemzetségéig tudta visszavezetni (innen a saríf cím, illetve a „hasemita” [hásimijja] elnevezés).

6. A Huszein-McMahon-megállapodás. Huszein Ibn Ali mekkai nagyserif és emír, illetve Sir Henry McMahon kairói brit főbiztos levélváltása. In: Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez i.m. 29-33.o.
7. Reinhard Schulze: A Modern History of the Islamic World. I.B. Tauris Publishers, London, New York, 2002. 43.o.
8. Fejszál emír memorandum a párizsi békekonferencia Főtanácsához, Párizs, 1919. január 1. In: Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez i.m. 51-52.o. Figyelemre méltó a memorandum befejezése: „Azt kérjük, ne kényszerítsék ránk saját kultúrájukat, hanem csupán abban segítsenek bennünket, hogy átvehessük belőle azt, ami valóban segítségünkre lehet. Cserébe azonban hálán kívül szinte semmit sem tudunk nyújtani.”
9. A mandátumrendszer alapelvei. A Nemzetek Szövetsége Egységokmányának 22. cikkelye. Versailles, 1919. június 28. In: Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez i.m. 60-61.o.; 60.o.
10. A King–Crane-bizottság javaslatai Szíriáról és Palesztináról. Párizs, 1919. augusztus 28. In: Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez i.m. 64-69.o.
11. A Balfour-nyilatkozat. In: Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez i.m. 42-46.o.
12. Elie Kedourie: In the Anglo-Arab Labyrinth. The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations 1914-1939. Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne, 1976. 58-59.o.
13. Steven A. Cook – Amr T. Leheta: Don’t Blame Sykes-Picot for the Middle East’s Mess. Foreign Policy, May 13, 2016. <https://foreignpolicy.com/2016/05/13/sykes-picot-isnt-whats-wrong-with-the-modern-middle-east-100-years/>
14. Idézi Martin Kramer: Repairing Sykes–Picot. In: Andrew J. Tabler (szerk.): In Lines That Bind: 100 Years of Sykes–Picot. The Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC, 2016. 79-85.o.; 79.o. Állítólag egy beszélgetésen, amelyen Woodrow Wilson, Lawrence és Huszein vettek részt, az amerikai elnök kijelentette: “Ez a szerződés, amelyet Britanniával aláírtak ezekről a területekről – Sykes–Picot – te jó ég, Ezredes, úgy hangzik, mint valami teafajta”. Lásd David O. Stewart: The Wilson Deception. Kensington Publishers, New York, 2015. 78.o.
15. A Szíriai Általános Kongresszus konferenciájának határozatai. Damaszkusz, 1919. július 2. In: Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez i.m. 62-63.o.
16. „Fejszál emír elismeri, hogy a szíriai lakosság – a török elnyomásból fakadó szervezatlenség és a háború okozta károk folytán – mélyen érdekelt abban, hogy valamely nagyhatalom tanácsadását és segítségét kérje ... amely tanácsadás és segítség a Nemzetek Szövetsége által kerül majd rögzítésre. ... Fejszál emír kötelezi magát arra, hogy a Francia Köztársaság kormányától és csakis ettől a kormánytól fog tanácsadókat és technikai személyzetet kérni.” Lásd a Clemenceau–Fejszál ideiglenes megállapo-

- dás. Párizs, 1920. január 6. In: Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez i.m. 70-73.o.; 70.o.
17. Moszul Irak részévé tétele különösen nagy vitákat váltott ki, hiszen eredetileg mind Törökország, mind Franciaország igényt tartott rá. A Népszövetség 1924-ben felállított egy három tagú bizottságot azzal a céllal, hogy vizsgálja meg Moszul vilajet hovatartozásának a kérdését. A bizottság egyik tagja a magyar Teleki Pál volt. A Bizottság komoly, tudományos igényű elemzéseket végezve tette meg javaslatát, amelyben központi szerepet játszott a kisebbségek védelme Teleki – az etnikai viszonyokat pontosan bemutató – térképe alapján. A végső döntésben azonban alapvetően már politikai szempontok érvényesültek, s Moszul vilajet az iraki brit mandátum része lett. Bővebben lásd: Nyári Gábor: Nemzetiségi és vallási jogok kontra politikai és gazdasági érdekek. Teleki Pál és a Moszul-kérdés, 1924-1925. *International Relations Quarterly*, Vol.7. No.1. (2016/1 Tavasz)
 18. A király 1921 júniusában hajóval érkezett Baszrába s onnan a síita délen keresztül utazott fel Bagdadig. Nedzsefben Ali imám sírjánál a tiszteletére adott vacsorán gesztusokat tett a síiták irányában. Az egyik síita vallási vezető ugyanakkor arra emlékeztette a királyt, hogy ő „Irak vendége”. Lásd Yitzhak Nakash: *Reaching for Power. The Shi’a in the Modern Arab World*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2006. 78-79.o.
 19. Az Oszmán Birodalom idején a Baszra és Bagdad tartományok alkotta földrajzi régió elnevezése „Arab Irak” (al-Irak al-Arabi) volt.
 20. Martin Kramer: *Arab Awakening & Islamic Revival. The Politics of Ideas in the Middle East*. Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), 2009. 27.o.
 21. (Nagy)Libanon, Damaszkuszi Állam, Aleppói Állam, Alavita Állam, Dzsabal Drúz Állam, majd a Damaszkuszi Állam és az Aleppói Állam uniójából 1924-ben létrejött Szíria Állam.
 22. Arthur Goldschmidt Jr.: *The Historical Context*. In: Jillian Schwedler and Deborah J. Gerner (szerk.): *Understanding the Contemporary Middle East*. Lynne Rienner Publishers, Boulder, London, 2008. 37-84., 61-62.o.
 23. James Gelvin: Don’t blame Sykes-Picot. OUPblog, February 7, 2015. <https://blog.oup.com/2015/02/dont-blame-sykes-picot/>
 24. Noam Chomsky: *The Costs of Violence: Masters of Mankind (Part 2)*. Excerpted from *Who Rules the World?* New York: Metropolitan Books, 2016. <https://chomsky.info/05102016/>
 25. Martin Kramer: *Repairing Sykes–Picot* i.m. 80.o.
 26. Lásd *From the Pages of History: The Flags of Jahiliyyah*. Dabiq, Issue 9, 1436 Sha’ban, 20-21.o.
 27. Analysis: *Syria and the New Lines in the Sand*. Transcript of a Recorded Documentaty. BBC, 01.07.13. <http://downloads.bbc.co.uk/radio4/transcripts/01072013-anlaysia-syria.pdf>
 28. Ilan Pappé: *The Modern Middle East*. Routledge, London and New York, 2005. 23.o.
 29. Analysis: *Syria and the New Lines in the Sand* i.m. James Barr hozzászólása. Acre a

- Földközi-tenger partján fekvő város a mai Izrael területén (mai neve Akko), Kirkuk pedig a mai Irak északkeleti részén, iraki Kurdistan határvidékén található.
30. Sara Pursley: 'Lines Drawn on an Empty Map': Iraq's Borders and the Legend of the Artifical State (Part 1). Jadaliyya.com, Jun 2, 2015. <https://www.jadaliyya.com/Details/32140/%60Lines-Drawn-on-an-Empty-Map%60-Iraq%E2%80%99s-Borders-and-the-Legend-of-the-Artificial-State-Part-1>
 31. Asli Báli: Sykes-Picot and „Artifical” States. AJIL and AJIL Unbound, Vol 110, 2016. 115-119.o.; 116.o.
 32. Sykes–Picot: az arabok Trianonja – Megérteni a Közel-Keletet I. Interjú Lugosi Győző történésszel. Mandiner, 2015. szept. 10. https://mandiner.hu/cikk/20150910_sykes_picot_az_arabok_trianonja_megerteni_a_kozel_keletet_i
 33. Majoros István, illetve Horváth Jenő véleménye. Elhangzott A 100 éves Sykes–Picot-egyezmény hatása a mai politikai átalakulásokra c. konferencián. ICDT–MTA, 2016. december 7. Lásd Ki a felelős a közel-keleti kaoszért? Magyar Nemzet, 2016. december 7. <https://magyarnemzet.hu/archivum/kulfold-archivum/ki-a-felelos-a-kozel-keleti-kaoszert-3914825/>

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Analysis: Syria and the New Lines in the Sand. Transcript of a Recorded Documentaty. BBC, 01.07.13. <http://downloads.bbc.co.uk/radio4/transcripts/01072013-anlaysia-syria.pdf>
- Báli, Asli: Sykes-Picot and „Artifical” States. AJIL and AJIL Unbound, Vol 110, 2016. 115-119.o.
- Chomsky, Noam: The Costs of Violence: Masters of Mankind (Part 2). Excerpted from Who Rules the World? New York: Metropolitan Books, 2016. <https://chomsky.info/05102016/>
- Cook, Steven A. – Amr T. Leheta: Don't Blame Sykes-Picot for the Middle East's Mess. Foreign Policy, May 13, 2016. <https://foreignpolicy.com/2016/05/13/sykes-picot-isnt-whats-wrong-with-the-modern-middle-east-100-years/>
- Dabiq 1436: From the Pages of History: The Flags of Jahiliyyah. Dabiq, Issue 9, 1436 Sha'ban
- Gelvin, James: Don't blame Sykes-Picot. OUPblog, February 7, 2015. <https://blog.oup.com/2015/02/dont-blame-sykes-picot/>
- Goldschmidt, Arthur Jr.: The Historical Context. In: Jillian Schwedler and Deborah J. Gerner (szerk.): Understanding the Contemporary Middle East. Lynne Rienner Publishers, Boulder, London, 2008. 37-84.
- Kedourie, Elie: In the Anglo-Arab Labyrinth. The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations 1914-1939. Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne, 1976
- Kramer, Martin: Arab Awakening & Islamic Revival. The Politics of Ideas in the Middle East. Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), 2009

- Kramer, Martin: Repairing Sykes–Picot. In: Andrew J. Tabler (szerk.): In Lines That Bind: 100 Years of Sykes–Picot. The Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC, 2016. 79-85.o.
- Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006
- Lugosi: Sykes–Picot: az arabok Trianonja – Megérteni a Közel-Keletet I. Interjú Lugosi Győző történésszel. Mandiner, 2015. szept. 10. https://mandiner.hu/cikk/20150910_sykes_picot_az_arabok_trianonja_megerteni_a_kozel_keletet_i
- Majoros, Horváth: Majoros István, illetve Horváth Jenő véleménye. Elhangzott A 100 éves Sykes–Picot-egyezmény hatása a mai politikai átalakulásokra c. konferencián. ICDT–MTA, 2016. december 7. Lásd Ki a felelős a közel-keleti káoszért? Magyar Nemzet, 2016. december 7. <https://magyarnemzet.hu/archivum/kulfold-archivum/ki-a-felelos-a-kozel-keleti-kaoszert-3914825/>
- Nakash, Yitzhak: Reaching for Power. The Shi'a in the Modern Arab World. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2006
- Nyári Gábor: Nemzetiségi és vallási jogok kontra politikai és gazdasági érdekek. Teleki Pál és a Moszul-kérdés, 1924-1925. International Relations Quarterly, Vol.7. No.1. (2016/1 Tavasz)
- Pappé, Ilan: The Modern Middle East. Routledge, London and New York, 2005
- Pursley, Sara: 'Lines Drawn on an Empty Map': Iraq's Borders and the Legend of the Artificial State (Part 1). Jadaliyya.com, Jun 2, 2015. <https://www.jadaliyya.com/Details/32140/%60Lines-Drawn-on-an-Empty-Map%60-Iraq%E2%80%99s-Borders-and-the-Legend-of-the-Artificial-State-Part-1>
- Schulze, Reinhard: A Modern History of the Islamic World. I.B. Tauris Publishers, London, New York, 2002
- Stewart, David O.: The Wilson Deception. Kensington Publishers, New York, 2015

MIKLÓS Péter
főiskolai docens
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző
Kar, Szeged

college associate professor
University of Szeged Juhász Gyula Faculty of Education,
Szeged, Hungary
e-mail: miklospet@gmail.com

AZ ARADI ELLENFORRADALMI KORMÁNY **TÖRTÉNETÉHEZ**

TO THE HISTORY OF THE COUNTER-REVOLUTIONARY **GOVERNMENT OF ARAD**

ABSTRACT

The main result of the few days of operation of the counter-revolutionary government in Arad is that it was able to prove to the Hungarian and emigrant anti-revolutionary groups that there was anti-communist political potential in the territory of the Hungarian state. The most important measure of the counter-revolutionary cabinet headed by Count Gyula Károlyi, established on May 5 1919 with French support, was the repeal of the legislation of the council-republic. The government consisted of local (Arad and Timisoara), dualist politicians, administrative leaders, and public figures, including both liberal and independent parties. It is important to mention that the government of Arad – together with the later counter-revolutionary governments of Szeged – was recognized by Prime Minister István Friedrich as a legal cabinet, and its members were considered ministers. The source of the study was the memoirs of the journalist Jób Paál and Béla Barabás the Minister of Religion and Public Education of the Government of Arad.

Kulcsszavak: forradalom, ellenforradalom, kormány, Arad, Gróf Károlyi Gyula, 1918/19

Keynotes: revolution, counter-revolution, government, Arad, Count Gyula Károlyi, 1918/19

A Horthy-korszakot az államszocializmus korának marxista szellemiségű történetírása gyakran illette az „ellenforradalmi” jelzővel. A korszak reprezentánsai azonban – politikusok, ideológusok, publicisták stb. – örömmel és kifejezetten büszkén vállalták az „ellenforradalom” szellemi és fizikai tartalmát. Úgy vélték ugyanis, hogy a gróf Károlyi Mihály nevével fémjelzett polgári demokratikus forradalom és a Kun Bélához köthető kommunista forradalom egyaránt kudarcra volt ítélve, hiszen az előbbi idején a történelmi magyar állam megszűnt, az utóbbi napjaiban pedig az ország szinte anarchiába süllyedt.¹

A magát ellenforradalminak tartó Horthy-korszak genezise 1919 nyarához és a Dél-Alföldre kötődik. A tanácsköztársaság rendszerének berendezkedése ellen szervezkedő magyarországi politikai erők ugyanis előbb május elején Aradon, majd május végén, június elején és július elején Szegeden alakítottak kormányt. Az aradi ellenforradalmi kormány élén gróf Károlyi Gyula (aki 1931 augusztusa és 1932 októbere között „ismét” Magyarország miniszterelnöke volt) állt, s akit júliusban – már Szegeden – P. Ábrahám Dezső követett a kormányfői székben.²

A következőkben kortársi visszaemlékezések, azaz a történetekben tevékenyen résztvevőinek memoárjai alapján igyekszem rekonstruálni a kérészéletű aradi ellenforradalmi kormány 1919 májusi megalakulásának körülményeit és rövid történetét. Tanulmányom fő forrása Paál Jób (Possel István, 1888–1962) újságíró, az események sűrűjében írott és 1919 őszén kiadott – bár szubjektív, de mégis sok ponton kútforrástól – könyve, valamint Barabás Béla (1855–1934) – az aradi ellenforradalmi kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere – 1929-ben megjelent emlékirata.³

A dualizmus korának függetlenségi és negyvennyolcas politikusa, egy ideig Arad főispánja és hosszú éveken keresztül a város parlamenti képviselője, Barabás Béla – aki aztán a román impérium alatt az Országos Magyar Pártnak lett köztisztviselőnek örvendő reprezentánsa – emlékiratainak vonatkozó fejezetének címe: *Az aradi magyar minisztérium 1919 május havában*. A több mint hetven év magánéleti és közéleti történetét epizódyszerűen fölillantó memoárban a saját miniszteri intencióinak kifejtése mellett a szerző a kommünnel kapcsolatos közhangulatot is illusztrálja az alábbi sorokkal.

„Szomorú, de kétségbeejtő idejét élte Magyarország a Kun Béla-féle vörös uralom alatt, amely 1919. március 21-én kezdődött s néhány hónapig pusztította a szegény, megtépett, lealázott országot. Borzalommal gondol ma is mindenki azokra az eszeveszett napokra s nem csoda, ha akkor több helyen merült fel aggódó hazafiak lelkében az a gondolat s az a komoly törekvés, vajon miként lehetne véget vetni ennek a gonosz és aljas terrornak, amely semmit nem alkotott, semmit nem védett, csak pusztított, örült lelketlenségével életet, vagyont, egzisztenciákat, családot és mindent, ami kezébe került.

Ott, azokon a vidékeken, amelyek e rémmuralom tereibe estek, szó sem lehetett arról, hogy valaki kezdeményezzen, cselekedjék, de erre mifelénk, ahol a francia hadsereg őrizete alatt állottak városok és emberek, sokan összedugták fejüket, titokban tanácskoztak, a francia hadvezetőséggel érintkeztek, mert ez belátta, hogy a bolse-

vista örökség ott Budapesten s a jó magyar vidékeken csak veszélyezteteti Közép-Európa békéjét, nyugalmát, sőt egy újabb véres felfordulás lehetőségét idézi elő.

Azt hiszem, hogy érdemes a magyar történelemnek ez arasznyi epizódjával foglalkozni, amit kevesen ismernek, mert még nem írta le senki a tényeknek, a valóságnak megfelelően. Emlékezetem sovány tárházából s a rendelkezésemre álló adatokból közreadom a kis életű és boldog emlékű aradi magyar kormány keletkezésének, megalakulásának történetét, hisz ez nem lesz kárbavesztett anyaga a história írásának, mert ez is egy kis darab történelem.”⁴

Barabás Béla szövegéből tudható, hogy a francia csapatok által megszállt Aradon már 1919 áprilisában megindult a szervezkedés a kommunisták ellen, s hogy a francia tisztek kifejezetten bíztatták a városi – egykori, azaz dualizmuskori – politikai elitet, hogy – aradi és temesvári körzeti szereplőkből – mielőbb hozzanak létre egy antikommunista szervezetet, amely aztán egy alternatív kormány alapjaként, illetve legitimációs háttereként szolgálhat.⁵

Azt viszont már Paál Jób tisztázta, hogy ennek a kerete az Union Sacrée (Szent Egység) nevű szervezet volt, amelynek összejövetelein kristályosodott ki aztán a majdani kormány – meglehetősen általános, a kommunizmusellenességben és a nemzeti érzésre alapozott politizálás mielőbbi helyreállításának igényében kimerülő – programja is. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy az aradi vármegyei háza húsz-harminc aradi és temesvári közigazgatási vezető és politikus jött össze 1919. május 4-én és – a francia tisztek támogatásával – igyekeztek egy ellenforradalmi kormányt létrehozni. Ezen törekvéseknek Varjassy Lajos aradi polgármester, majd Arad megyei alispán, illetve kormánybiztos-főispán és Pálmai Lajos helyi izraelita közjegyző volt a motorja, akik különböző társadalmi csoportokat igyekeztek megszólítani és ügyük támogatására megnyerni.⁶

Paál Jób kötetéből kiderül, hogy az összegyűlt politikusok először Ugron Gábor volt belügyminisztert javasolták miniszterelnöknek, akiről úgy hallották, a Tiszántúlon szervezi az ellenforradalmat, de többen azt is tudni vélték, hogy Debrecen, vagy Szatmárnémeti székhellyel már meg is alakította kabinetjét. Mivel azonban a vele való kapcsolatfölvételt – Kelet-Magyarország és Erdély román megszállása miatt – lehetetlennek tartották, így helyette a népszerű Csanád vármegyei politikust, a képviselőház egykori elnökét, Návay Lajost jelölték a posztra. Ő azonban ekkor már majdnem egy hete halott volt. Vöröskatonák hurcolták el földéaki kastélyából és gyilkolták meg a kiskunfélegyházi vasúti pályaudvaron 1919. április 29-én. Így került szóba mint potenciális kormányfő az Arad vármegyei birtokos gróf Károlyi Gyula (gróf Károlyi Mihály, a „vörös gróf” unokatestvére).⁷

Erről Barabás Béla a következőképpen írt. „A miniszterek és államtitkárok már együtt voltak, de még nem volt miniszterelnök. Egyhangúlag az a kívánság nyilvánult meg, hogy a miniszterelnökség vállalására Návay Lajost, a magyar képviselőház volt elnökét kérjük fel. Solymossy Lajos báró másodmagával autón azonnal kiutazott Csanád megyébe, Földeákra, Návay lakhelyére. Másnap azzal tértek vissza, hogy sajnos, Návayt nem találták otthon, mert a »vörösök« elhurcolták s halállal fenyegették.

Már most kit kérjünk fel nagynevű és számottevő politikust? Mindnyájan Károlyi Gyula gróf személyében állapodtunk meg, aki után küldeni akartunk a közeli Mácsára, de ő éppen bent volt Aradon. Valamennyien nekiestünk kérésünkkel, hogy vállalja a szép hazafias feladatot. Ő azonban nem az az ember, aki olyan könnyen beugrik, mert ha már vállalkozik, akkor annak komoly alapja kell legyen és biztató az eredményre. Azért gróf Károlyi Gyula hajlandóságot mutatott azon kikötéssel, hogy előbb ő maga személyesen fog érintkezni a francia hadvezetőség aradi tábornokával és ha arról győződik meg, hogy az akció nem biztat sikerrel, akkor ő kitér a bizalom és megtiszteltetés elől.”⁸

Gróf Károlyi Gyula – miután Varjassy Lajossal hosszasan tárgyalt és az Aradon szolgáló francia tisztekkel egyezett arról, hogy készek elismerni a kormányát – vállalta a miniszterelnöki megbízatást. Így 1919. május 5-én megalakult Aradon az ellenforradalmi kormány, amely saját magát – utalva a negyvennyolcas hagyományokra – Magyar Minisztériumnak nevezte. Előbb a miniszterelnök tette le az esküt a megjelentek előtt, majd az ő kezébe esküdtek föl a kormánytagok, akik elkötelezettek voltak a magyar történeti alkotmány és a monarchikus államforma mellett. A kormányülés jegyzőkönyvét Eckhardt Tibor, a miniszterelnökség államtitkára vezette. A makói születésű – s később, a két világháború között a Független Kisgazdapárt elnökeként tevékenykedő – politikus egyben a kabinet egyik sajtóügyekért felelős munkatársa is volt.

A gróf Károlyi Gyula vezette aradi ellenforradalmi kormány tagja volt báró Bornemisza Gyula külügyminiszter, Bartha Ábel belügyminiszter, báró Solymossy Lajos pénzügyminiszter, valamint Varjassy Lajos kereskedelmi, Fülöp Béla közlekedésügyi, Kintzig János földművelésügyi, Barabás Béla vallás- és közoktatásügyi, Pálmai Lajos igazságügyi, Szabó Zoltán honvédelmi, Bársony Elemér népjóléti, Pálóssy Dénes közéleti és Hemmen János nemzetiségi miniszter.

„Gróf Károlyi Gyula tehát elfogadta a miniszterelnökséget – olvasható Barabás Bélánál – s így mi valamennyien lelkesedéssel, bizalommal és reménnyel vállalkoztunk a nagy feladatra s azonnal hozzáláttunk a munkához. Hogy a miniszterek és államtitkárok önzetlen vállalkozását dokumentáljuk, elhatároztuk, hogy az csak ideiglenes s csak addig tart, amíg a vörös uralmat elkergetjük, a rend hatalmát kezünkbe vesszük s az akkor kifejtett viszonyok alapján és arra való személyek bevonásával egy új és törvényes kormány alakulhat. Elhatároztuk, hogy úgy a miniszterek, mint az államtitkárok semmiféle javadalmazásban nem részesülnek, fizetést nem kapnak. A királyság államformája lett elfogadva.”⁹

Megalakulása napján az ellenforradalmi kormány *A magyar nemzethez* címmel rövid proklamációt adott ki, amelyben kommunistaellenességéről, antantbarátságról és a törvényes jogrend helyreállítása iránti elkötelezettségéről tett tanúbizonyságot. A kiáltvány szövegét Barabás Béla már többször idézett könyve alapján közlöm.

„»A magyar nemzethez« intézett proklamáció indokolja ezt a kényszerű és hazafias vállalkozást. A bevezetés után elmondja a proklamáció, hogy bízva a kezdeményezés sikerében, Aradon 1919 május 5-én kibontottuk a rend, a becsület és

nemzeti érzés zászlaját s megalakítottuk a szent egységgé tömörült összes magyar politikai pártok kormányát. Majd így folytatja:

»Kormányunk egyedüli kötelességének ismeri az alkotmányosság követelményeinek megfelelő magyar kormány megalakulását lehetővé tenni, működése csak ideiglenes, rendcsináló és előkészítő feladatok teljesítésére szorítkozik az alábbi vezérelvek alapján:

- 1). A bolsevizmus letörése, a rend-, a személy- és vagyonbiztonság s a munka tiszteletének helyreállítása. E végből pártpolitikától mentes, fegyelmezett karhatalom azonnali szervezése.
- 2). Az entente összes államaival való baráti jó viszony előkészítése és törekvés mindazon ellentétek kiküszöbölésére, melyek szomszédainkkal való jó egyetértésünket megzavarják. Gazdasági megállapodások legsürgősebb létesítése, hogy a közellátás s a termelés folytonossága az által biztosítva legyen.
- 3). A kommunisták által elárult nemzeti gondolat érvényre emelése.
- 4). A törvény uralmának és a jogfolytonosságnak az állami élet egész mezején való haladéktalan feltámasztása s a végrehajtó hatalomnak nemzeti hagyományainkhoz hű s a művelt nyugati demokráciák szellemének megfelelő kezelése.« Ezután néhány lelkesítő és megnyugtató mondat után a proklamáció így végződik: »A kormány megalakulásáról az entent-ot megfelelő formában értesítettük.«¹⁰

Arad népe 1909. május 5-én késődélelőtt szerzett tudomást a kormány megalakulásáról, s hangos éljenzéssel ünnepelte azt. „Délelőtt tizenegy óra. Verőfényes, gyönyörű tavaszi nap. A vármegyeház körül emberek százai. A lépcsőház és folyosók is zsúfolva. Egyszerre csak nyílik az ajtó. Varjassy és Szabó Zoltán miniszterek jönnek ki a szobából, ők újságolják először a nagy eseményt: megalakult a nemzeti kormány. A folyosókon gyöngye éljen, amelyet a lépcsőház és az utca százszorosán vernek vissza. Varjassynak ki kell mennie az erkélyre, onnan jelenti be a tömegnek a kabinet megalakulását. Egetverő éljen rá a válasz.»¹¹

Ezzel párhuzamosan Krausz Simon budapesti bankár – a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. alelnöke és az Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Vállalat (IBUSZ) Rt. elnöke – Gábor Ferenc nevű megbízottján keresztül és Pálmai Lajos közvetítésével ötmillió korona készpénzt ajánlott föl az ellenforradalmi kormány számára. Az 1919. május 6-i kormányülésen – francia javaslatra – döntöttek a miniszterek a kabinet Szegedre költözéséről, amelynek időpontjaként a május 9. (Paál szerint május 13.) lett megjelölve.¹²

Az aradi ellenforradalmi kormány négynapos működése alatt nem volt túl aktív. Paál Jób tudósítása szerint Bartha Ábel belügyminiszter mindössze két rendelet adott ki.

„Tizenharmadikáig jelentékeny esemény Aradon nem történik. Bartha Ábel két rendeletet bocsáj ki. Az egyikben hatályon kívül helyezi a tanácskormány összes rendeleteit, a másikkban feloszlatja a szakszervezeteket és megtiltja a köztisztvi-

selőknek, hogy szakszervezetbe tömörüljenek. Ez a rendelkezés a munkásságnál nagy ellenszennvvel találkozók.

Szabó Zoltán hadügyminiszter megkezdi a nemzeti hadsereg szervezését. Wolff Jenő kereskedő az Aradi Lloyd Club helyiségében gyűjtést indít erre a célra. Aradi kereskedők fél óra alatt másfélszázezer koronát adnak össze. Kereskedők, iparosok és földbirtokosok között pár napon belül újabb hétszázezer korona jön össze. Ezt a tekintélyes summát a kormány rendelkezésére bocsájtják.

Közben az aradi nyomdászok sztrájkba lépnek. A kormány vezeti a békéltető tárgyalásokat. Meglehetősen sikerrel. Egyébként ez az egyetlen produktív munkája a kormánynak Aradon. Más tevékenységet itt a kabinet tagjai nem fejtenek ki. A minisztereknek nincs is hivatali helyiségük. Ha valami dolguk akad, felmennek a megyeházára, Varjassy szobájába és az ő íróasztalán írják meg az írnivalójukat. De nincs sok írnivalójuk.

Mindenki készül a szegedi útra.”¹³

1919. május 9-én reggel hat órakor – népes kíséret és búcsúzkodó tömeg jelenlétében – indult el a kormány különvonata az aradi állomásról. Szabó Zoltán hadügyminiszter vezetésével száz fölfegyverzett csendőr – akiket katonaviselt fiatalokból toboroztak – is a kabinettel tartott. Nem a teljes kormány utazott a szerelvényen, hiszen Fülöp Béla és Pálossy Dénes Temesvárott volt, s onnan indultak közvetlenül Szegedre. Báró Bornemisza Gyula külügyminiszter Belgrádban tárgyalt, míg Varjassy Lajos Makón keresztül autóval ment Szegedre (s ő volt az egyetlen kormánytag, aki meg is érkezett oda másnap).

Mezőhegyesen azonban a román megszállók megállították a szerelvényt és – a francia tisztek közbenjárása ellenére, a fegyveres csendőrök jelenlétére hivatkozva – az ellenforradalmi kormány tagjait csaknem két hétig internálva tartották. A miniszterek csak május 22-én térhettek vissza Aradra (amelyet időközben, május 17-én megszálltak a román királyi csapatok), s utána közösen utaztak Temesváron keresztül Szegedre, hogy ott május 28-án együtt vacsorázzon a kormány a Kass Szállóban. Barabás Béla azonban már nem volt ott: betegségére (fölbajára) hivatkozva – valójában „rövid, de sikertelen miniszteri szereplése” miatt – ugyanis lemondott.¹⁴

Összességében megállapítható, hogy az aradi ellenforradalmi kormány néhány napos működésének legfőbb eredménye az volt, hogy a magyarországi és az emigráns forradalomellenes csoportoknak bizonyítani tudta, hogy létezik a magyar állam területén antikommunista politikai potenciál. A gróf Károlyi Gyula vezette, 1919. május 5-én francia támogatással megalakult ellenforradalmi kabinet legfontosabb intézkedése a tanácsköztársaság által alkotott jogszabályok hatályon kívül helyezése volt. A kormány lokális (aradi és temesvári), dualizmuskori politikusokból, közigazgatási vezetökből és közéleti emberekből állt, akik között szabadelvűek és függetlenségi pártiak egyaránt voltak. Fontos megemlíteni, hogy az aradi kormányt – a későbbi szegedi ellenforradalmi kormányokkal együtt – Friedrich István miniszterelnök legális kabinetnek ismerte el, tagjait pedig miniszternek tekintette.

JEGYZETEK / NOTES

1. Miklós Péter (2010): A forradalmak korának állama. 1918–1919. In: Szabó Pál Csaba (2010) (szerk.): A magyar állam története. 1711–2006. JATEPress, Szeged. 153–162. old.
2. Vö. Tóth Marcell (2019a): A forradalom és az ellenforradalom városa. Szeged, 5. sz. 30–38. old.; Tóth Marcell (2019b): 1919 Szegedje és a nemzeti kormányok. Szeged, 6. sz. 25–34. old.
3. Paál Jób (1919): A száznapos szegedi kormány. Az ellenforradalom története. Budapest.; Barabás Béla (1929): Emlékirataim. Arad.
4. Barabás Béla (1929) 155. old.
5. Barabás Béla (1929) 156–159. old.; Vö. Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája. 1. köt. Az első évek. 1919–1924. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő. 6–18. old.
6. Paál Jób (1919) 10–15. old.
7. Paál Jób (1919) 16–20. old.
8. Barabás Béla (1929) 160. old.
9. Barabás Béla (1929) 160–161. old.
10. Barabás Béla (1929) 161–162. old.
11. Paál Jób (1919) 22. old.
12. Paál Jób (1919) 22. old.
13. Paál Jób (1919) 23–24. old.
14. Paál Jób (1919) 24. old.; Barabás Béla (1929) 163–165. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Barabás Béla (1929): Emlékirataim. Arad.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája. 1. köt. Az első évek. 1919–1924. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.
- Miklós Péter (2010): A forradalmak korának állama. 1918–1919. In: Szabó Pál Csaba (2010, szerk.): A magyar állam története. 1711–2006. JATEPress, Szeged. 153–162. old.
- Paál Jób (1919): A száznapos szegedi kormány. Az ellenforradalom története. Budapest.
- Szabó Pál Csaba (2010) (szerk.): A magyar állam története. 1711–2006. JATEPress, Szeged.
- Tóth Marcell (2019/a): A forradalom és az ellenforradalom városa. Szeged, 5. sz. 30–38. old.
- Tóth Marcell (2019/b): 1919 Szegedje és a nemzeti kormányok. Szeged, 6. sz. 25–34. old.

ZEMAN Ferenc
segédlevéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára,
Szeged

assistant archivist
National Archives of Hungary, Csongrád County Archives,
Szeged, Hungary
email: zeman.ferenc.csaba@mnf.gov.hu

PÁRTPREFERENCIÁK A KÉTMANDÁTUMOS
TÖRVÉNYHATÓSÁGI JOGÚ VÁROSOKBAN A KÉT
VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

THE PARTY PREFERENCES IN THE TWO MANDATE
MUNICIPALITY RANK CITIES BETWEEN THE TWO
WORLD WARS

ABSTRACT

In this study I will compare the two mandate municipality rank cities between the two world wars – Győr, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Miskolc and Pécs – based on the party preferences of the citizens and the voting results for the national assembly and the parliament during the Horthy-era. In general we can say that on a national level the hegemony of the ruling party can be observed. There was no alternating regime, however, victory was rarely handed to the ruling party candidates on a silver plate. In many cases they had to adapt to local conditions as regional associations and lobbyists did not automatically support the ruling party moreover often gave a price for their support.

The proceedings and circumstances of the elections naturally depended on local and world political events. Due to the tactics of the ruling party and the administration the opposition often claimed that they would have had the chance to win nationally in a clean election. After the second half of the 1930s the competition between the left and far right opposition gradually grew more and more fierce. On the other hand we can conclude that during the Horthy-era the secret ballots of the two mandate municipality rank cities – similarly to those in Budapest

and the other municipality rank cities – showed the ruling party and the opposition going head to head with the exception of the elections of 1920 and 1939.

Kulcsszavak: törvényhatósági jogú városok, nemzetgyűlési választások, országgyűlési választások, összehasonlítás, mandátum, kormánypárt, ellenzék

Keynotes: municipality rank cities, national assembly elections, parliamentary elections, comparison, mandate, ruling party, opposition

Tanulmányomban a két világháború között kétmandátumos törvényhatósági jogú városok – Győr, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Miskolc és Pécs – Horthy-korszakbeli nemzetgyűlési és országgyűlési választási eredményeit, és az itt élő választásra jogosult polgárok pártpreferenciáit vetettem össze. Előzetesen általánosságban elmondható, hogy ezeken a választásokon országos szinten a kormánypárt hegemoniája figyelhető meg. A pártok között nem volt váltógazdaság, a győzelem azonban csak ritkán kínálkozott tálcán a kormánypárt jelöltjeinek. A lokális viszonyokhoz sok esetben alkalmazkodniuk kellett, a helyi szinten befolyással bíró egyesületek, érdekképviselők nem sorakoztak fel automatikusan a kormánypárt mögé, sőt gyakran megkérték támogatásuk árát.

A Horthy-rendszerben megrendezett első nemzetgyűlési képviselő-választásokra 1920 januárjában, 1920 nyarán és 1921 októberében három részletben került sor. Ezek valamennyi választókerületben titkosan és széles körű választójog alapján zajlottak le. A kétmandátumos törvényhatósági jogú városokban az adott város társadalmi összetételének és vallási hovatartozásának megfelelően ekkor a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának (KNEP), vagy a Kisgazdapártnak a hegemoniája volt megfigyelhető. Társadalmi összetételét tekintve Hódmezővásárhely leginkább a szintén mezőváros Kecskeméttel mutatott hasonlóságot, a két város lakosságának vallási összetétele ugyanakkor különböző volt. A református többségű Hódmezővásárhelyen mindkét mandátumot a kisgazda színekben induló jelöltek nyerték el. A katolikus Kecskemét választókerületeiben Rubinek Gyula kisgazda és Pekár Gyula KNEP jelölt megosztotta a két mandátumon, ellenjelöltjük nem volt. A szintén katolikus Győr két választókerületében a KNEP jelöltjei – Hegyeshalmy Lajos és Waigandt Antal – egyhangú mandátummal lettek képviselők. A miskolci második választókerületben Róbert Emil, a KNEP jelöltje diadalmaskodott, míg az elsőben gróf Andrássy Gyula pártonkívüliként szerzett egyhangú mandátumot. E városban szintén a katolikus volt a legnagyobb felekezet, ugyanakkor jelentős volt a reformátusok és az izraeliták aránya is. A szintén katolikus lakosságú Pécs első választókerületében Ráday Gedeon pártonkívüli programmal végzett az élen liberális, de párton kívülként fellépő ellenjelöltjével, Hamerli Imrével szemben. Egyedül a mecsekaljai város második választókerületében választottak meg ellenzékinek elkönyvelhető jelöltet. Itt a liberális Baumann Emil pártonkívüliként indult és pótválasztáson diadalmaskodott a KNEP jelöltje, Komócsy István felett. Az első nemzetgyűlési választás mérlege tehát az öt kétmandátumos városban az országos eredményekkel szinkronban a kormánypártok és a hozzájuk közel álló,

függetlenként induló képviselőjelöltek teljes fölényét mutatta. A tíz mandátumból öt választás nélkül került a kormánypártokhoz kötődő képviselőjelöltek birtokába, míg négyet választási küzdelem során hódítottak el, mindössze egy esetben született ellenzéki győzelem. Ugyanakkor a képet jelentősen torzítja az a tény, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) nem vett részt a választásokon, ezért hívei jó része – már ott, ahol volt választási eljárás – távol maradt a szavazástól vagy tiltakozása jelül – ha nem volt megfelelő, például liberális alternatíva – érvénytelenül voksolt. Utóbbira példa, hogy Miskolcon a második választókerületben a leadott szavazatok több mint harminc százaléka érvénytelen volt. Az ipari központokban – Győrben, Miskolcon és Pécsen – élő jelentős számú munkásság tehát ezen a választáson még nem tudott szociáldemokrata képviselőt küldeni a nemzetgyűlésbe.¹

1922-ben a konszolidációnak még nem voltak számottevő eredményei és a közigazgatási apparátus ráhatási potenciálja sem működött igazán hatékonyan, ezért Bethlen István miniszterelnök az esedékes nemzetgyűlési választáson csak az egyszerű többség biztos megszerzését tartotta reálisnak. Az öt titkosan választó kétmandátumos törvényhatósági jogú városban a szociáldemokraták újbóli aktivizálódásával, valamint az új kormánypárttal, az Egységes Párttal (EP) szemben ellenzéki vonalat képviselő keresztény, liberális és függetlenségi pártok fellépésével a miniszterelnök igen kiélezett választási küzdelemre számíthatott. Ezt támasztotta alá az a tény is, hogy immár egyetlen mandátum sorsa sem dőlt el egyhangúlag.

Győr első választókerületében a kormánypárttal szövetséges Keresztény Nemzeti Egység Pártja (KNEP) jelölt – Hegyeshalmy Lajos – pótválasztáson nyerte el a mandátumot, ellenfele az ugyancsak kormánytámogató nemzeti polgári párti Németh Károly volt. A második választókerületben szintén pótválasztás után szoros küzdelemben Miákits Ferenc szociáldemokrata jelölt győzedelmeskedett a keresztény ellenzéket képviselő Boros Alán felett. Miákits 1924-ben, Hegyeshalmy pedig 1925-ben elhunyt, ezért mindkét választókerületben időközi választásra volt szükség. Az első kerületben az 1922-ben alulmaradó Németh Károly, míg a másodikban az MSZDP új jelöltje Malasits Géza jutott be a nemzetgyűlésbe. Hódmezővásárhelyen az első választókerület mandátumának Bethlen István örülhetett, míg a második kerületben Szeder Ferenc szociáldemokrata jelölt, majd mandátumról való lemondása után, az időközi választáson a pártonkívüli kiskisgyázda programmal induló Kun Béla végzett az élen. Kecskemét mindkét kiadó mandátumát kormánypárti jelölt – Pekár Gyula és Zsitvay Tibor – szerezte meg. A választási küzdelemben mindketten függetlenségi párti jelöltet győztek le. A miskolci első választókerületben a kormányhoz közel álló Nemzeti Polgári Párt jelöltje, Szentpály István pótválasztáson, minimális előnyrel nyert Huska Vilmos, a liberális Nemzeti Demokrata Párt jelöltje ellen. A képviselő 1924-ben bekövetkezett halála után az időközi választás pótválasztását viszont már Huska nyerte fajvédő párti ellenfelével szemben. 1922-ben a második választókerületben Reisinger Ferenc szociáldemokrata jelölt nagyarányú győzelmet aratott a KNEP színeiben induló

ellenfele felett. A pécsi helyzet is érdekesen alakult: az első választókerületben, pótválasztás után a pártonkívüli, de az EP által támogatott Oberhammer Antal Hamerli Imrét, a liberális, ugyanakkor pártonkívüliként induló ellenfelét maga mögé utasítva került be a nemzetgyűlésbe. A második kerületben viszont nagyarányú szociáldemokrata győzelem született, ezt a mandátumot Esztergályos János kapta meg.

Az erőviszonyok kiegyenlítettségét mutatja, hogy a kétmandátumos városok képviselői helyeinek sorsa tízből öt esetben pótválasztáson dőlt el. Megfigyelhető, hogy az Egységes Párt azokban a választókerületekben, ahol nem látta biztosnak a kormánypárti győzelmet, saját jelöltet nem állított, inkább teret engedett kereszténypárti szövetségeseinek. A tíz kiadó képviselői helyre csak két városban, Hódmezővásárhelyen és Kecskeméten indított saját jelöltek, ahol a négy lehetségesből három mandátumot meg is szerzett. Hogy a kormánypárti félelmek nem voltak alaptalanok, bizonyítja az 1922-ben megszerzett négy szociáldemokrata, illetve ellenzéki mandátum, melyek számát az időközi választások során sikerült megtartani, sőt a miskolci liberális győzelemmel eggyel még növelni is. Ebben az öt városban tehát a politikai erőviszonyok igen kiegyenlítettek voltak, a választási győzelem sokszor csupán nüanszokon múlt. Ebből a szempontból nem volt kivétel Hódmezővásárhely sem, ahol a liberális jelölt még a miniszterelnököt is meg tudta szorítani. Az Egységes Párt országosan kivívott nagyarányú győzelmét elsősorban a vidéki választókerületek nagy részében visszaállított nyílt szavazásos választási procedúrának köszönhet.

1926-ban a javuló gazdasági eredmények tudatában az Egységes Párt vezetősége a négy évvel korábbinál jobb választási eredményt sem tartott elképzelhetetlennek. A kormánypárt a titkos és immár pártlistákra szavazó körzetekben is előrelépésre számított, ezért minden kétmandátumos városban saját hivatalos lajstromot állított, várakozásai azonban nem teljesültek. Miskolcon és Győrben az EP listája utolsó lett és mandátum nélkül maradt. Hódmezővásárhelyen a második hely egy mandátumot ért, melyet Mayer János kapott. Pécsen a városszerte népszerű, 1922-ben még pártonkívüliként képviselővé választott Oberhammer Antal által vezetett lajstromnak sikerült az élen végezni, és a listavezetőt a parlamentbe juttatni. Kecskeméten Zsitvay Tibornak és Pekár Gyulának kormánypárti jelölként ezúttal ellenjelölt híján, választás nélkül sikerült megismételni az 1922-es eredményt és begyűjteni a két mandátumot.

Látható tehát, hogy a vizsgált öt város eredményei jelentős szóródást mutatnak. Győrben a kormánypárti vereség nem volt olyan súlyos, mivel az élen az EP szövetségese, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt (KGSZP) elnöke, gróf Zichy János végzett. A második mandátumot viszont Malasits Géza, az 1924-es időközi választáson már győzedelmeskedő szociáldemokrata jelölt gyűjtötte be. Hódmezővásárhelyen az első mandátumot Kun Béla polgári ellenzéki képviselő hódította el. Pécsen a mandátumot érő második helyre az Esztergályos János volt nemzetgyűlési képviselő vezette szociáldemokrata lista futott be. Miskolcon némi

meglepetésre a Gömbös-féle Fajvédő Párt listáját vezető Borbély–Maczky Emil első helyen jutott az országgyűlésbe, második helyen pedig a Reisinger János, korábbi nemzetgyűlési képviselő által vezetett MSZDP lajstrom végzett. Győrben, Miskolcon és Pécsen tehát a második mandátumot a szociáldemokraták szerezték meg. Hódmezővásárhelyen a régi függetlenségi vonalat képviselő Kun Béla lett képviselő, Miskolcon pedig a liberálisok helyét a jobboldali ellenzék vette át, és nyert el egy mandátumot. Összességében az EP és szövetségese, a KGSZP a tíz kiadóból öt mandátumhoz jutott. Országos viszonylatban a kormánypárt ezen a választáson aratta az egyik legnagyobb arányú győzelmét, és a titkos körzetekben is jelentős szavazóbázis-bővülést ért el, az ellenzéki erők visszaszorultak, mandátumaik száma a felére csökkent. Ugyanakkor az általunk vizsgált öt kétmandátumos törvényhatósági jogú városban ez a tendencia nem, vagy csak korlátozottan, elsősorban kisebb ellenzéki szavazatvesztés formájában érvényesült, ezen településeken a baloldali ellenzéki erők jórészt megtartották pozícióikat.

Az 1931-es választások során a gazdasági világválság visszaesést hozott az EP országos támogatottságában, az öt kétmandátumos törvényhatósági jogú város választási eredményei viszont nagyfokú hasonlóságot mutatnak az öt évvel korábbi voksolás kimenetelével. Győrben az Egységes Párt és a KGSZP közös listáját vezető Ernszt Sándor végzett az élen, a második mandátumot pedig ismét a szociáldemokrata lista vezetője, Malasits Géza nyerte el. Pécsen az előző választáshoz hasonló eredmény született, ismét az Egységes Párt, ezúttal Vargha Imre által vezetett lajstroma végzett az élen, második pedig újra az MSZDP és Esztergályos János lett. Miskolcon a szociáldemokraták Reisinger Ferenc vezette listája került az élre, második helyen pedig a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKgP) listavezetőjeként a fajvédő múlttal rendelkező Eckhardt Tibor került a képviselőházba. Hódmezővásárhelyen helycsere történt, ezúttal az első mandátum jutott az Egységes Párt lajstromának és Erney Istvánnak, a második képviselői helyet pedig az immár kisgazda színekben politizáló Kun Béla kapta. Kecskeméten az 1920 óta tartó kormánypárti hegemoniát az FKgP-nek sikerült megtörnie: a második mandátumot helyi listavezetője, Sándor István nyerte el. Az első mandátummal immár harmadjára Zsitvay Tibor lett képviselő. Az általunk vizsgált öt városban is megfigyelhető az országos tendencia: a szociáldemokraták mellé, jelentős ellenzéki erőként felzárkózott a nem sokkal korábban újjáalakított Független Kisgazdapárt, amely elsősorban a jelentős agrárnépességgel bíró Hódmezővásárhelyen és Kecskeméten tett szert rövid idő alatt számottevő támogatottságra, utóbbi helyen a kormánypárt egyik mandátumát hódította el, ugyanakkor Hódmezővásárhelyen Kun Béla saját helyi népszerűségét állította a párt szolgálatába, Miskolcon pedig Eckhardt Tibor országos népszerűségét és ismertségét kihasználva tudott mandátumot szerezni. Emellett a szociáldemokraták is megtartották a korábbi három képviselői helyüket.

1935-ben már Gömbös Gyula állt a kormány élén, aki más típusú politikájával – igaz több helyen közigazgatási és karhatalmi presszió alkalmazásával – ismét az

1926-os nagyarányú győzelemhez hasonló sikerre vezette az immár Nemzeti Egyiség Pártjára (NEP) átnevezett kormánypártot. Az öt kétmandátumos törvényhatósági jogú város közül Győrben az MSZDP listája végzett az élen, Malasits Géza immár negyedik alkalommal lett a város képviselője. A második mandátumot a NEP által támogatott Reformnemzedék jelöltje, Drobni Lajos nyerte el. Pécsen az erőviszonyok változatlanok maradtak: az élen a Fabinyi Tihamér által vezetett NEP lista végzett, a második helyet pedig az MSZDP listavezetője, Esztergályos János szerezte meg. Kecskeméten az FKgP lajstroma helyet cserélt a NEP-pel: Eckhardt Tibor kapta az első mandátumot, míg a kormánypárti Zsitvay Tibornak ezúttal a második jutott. Miskolcon a megkötött, majd Gömbös Gyula által később felrúgott választási szövetségnek megfelelően a NEP és az FKgP Keresztény Nemzeti Front néven közös listát indított, melynek sikerült az élen végeznie. A parlamentben a lista második helyezettje, a kormánypárti Görgey László került, a listát vezető Eckhardt kecskeméti mandátumát tartotta meg. Hódmezővásárhelyen a választásról választásra egyre jobb eredményt elérő szociáldemokrata lista óriási meglepetést keltve megnyerte a választást. Az eredményes szervezőmunkának és a személyes tehetségnek köszönhető diadal elhozta a lajstromot vezető Takács Ferenc számára a képviselőiséget. A második bejutó helyet a Kun Béla vezette agrárellenzéki lista szerezte meg.

Összességében elmondhatjuk, hogy az általunk vizsgált városokban az országosan megfigyelhető kormánypárti előretörés nem érvényesült, sőt a voksolás eredménye inkább a szociáldemokraták előretörését mutatta. Ezeken a településeken a párt történetének legjobb eredményét érte el, Kecskemét kivételével mindenhol sikerült mandátumot szereznie, Győrben és Hódmezővásárhelyen pedig a legtöbb szavazatot kapta. A kormánypárt mandátumszáma az előző választáshoz hasonlóan alakult, jelöltjei négy képviselői helyet szereztek. A Független Kisgazdapárt viszont mindössze egy mandátumot tudott elérni, mivel Hódmezővásárhelyen Kun Béla ezúttal nem kisgazda színekben indult, a Miskolcon is diadalmaskodó Eckhardt pedig kecskeméti mandátumát tartotta meg.

1939-ben, a korszak utolsó választásán a Magyar Élet Pártja (MÉP) néven működő kormánypárt egy minden korábbinál kiélezettebb versenyben és immár teljesen titkos választáson – igaz a választásra jogosultak számának újabb cenzusemeléssel való csökkentése mellett – tudott nagyarányú győzelmet aratni. Az ekkor uralkodó közhangulatot a kétmandátumos városok választási eredményei is tükrözik. A revíziós területgyarapodások légkörében megrendezett voksoláson a kormánypárt népszerűségének csúcsán volt. A hadikonjunktúrának és a kormány szociálpolitikai reformjainak köszönhetően az életszínvonal lassú javulásnak indult. Ebben a légkörben a Magyar Élet Pártjának lajstromai Hódmezővásárhelyen, Miskolcon és Pécsen mindkét mandátumot begyűjtötték. Sorrendben haladva: Temesváry Imre, Lénárt János, Lukács Béla, Molnár Dezső, Imrédy Béla és Somogyi Ferenc lett képviselő. Győrben Törley Bálint, a MÉP listájának vezetője nyerte el az első mandátumot. Malasits Géza itt egyedülálló módon megsze-

rezte a második képviselői mandátumot jelentő helyet, ami ezúttal a két másik veterán szociáldemokrata politikusnak – Reisinger Ferencnek Miskolcon, Esztergályos Jánosnak pedig Pécsen – nem sikerült. A kormánypárti hegemoniát Kecskeméten a második képviselői hely megszerzésével a kiskisgazda Révész Lászlónak sikerült még megtörnie. Itt az első mandátummal a MÉP színeiben Szász Lajos jutott be a képviselőházba. A szélsőjobboldal lajstroma Hódmezővásárhelyen és Pécsen indult el, de egyik városban sem tudott a mandátumhoz szükséges számú szavazatot összegyűjteni. Hódmezővásárhelyen ugyanakkor az új mandátumszámítási módszer sajátosságai és a négy indulási jogot szerző lista miatt csupán 295 szavazat hiányzott ahhoz, hogy Matolcsy Mátyás a Nemzeti Front képviselőjelöltje elnyerje a második helyezettnek járó mandátumot. Ugyanakkor a Nemzeti Front lajstroma csak harmadik lett a szociáldemokraták mögött, Takács Ferenc mindössze 19 szavazattal maradt le a mandátumot érő befutó helyről.²

A Horthy-korszak két nemzetgyűlési és négy országgyűlési képviselőválasztását tekintve Hódmezővásárhelyt két tényező különbözteti meg a többi kétmandátumos törvényhatósági jogú várostól. Az egyik Kun Béla személye, aki 1922-től 1939-ig, hol pártönkívűli agrárprogrammal, hol függetlenségi pártként, hol pedig kiskisgazdaként egymás után négy alkalommal is megválasztásra került. Általa ellenzéki, de a győri, miskolci és pécsi tendenciáktól eltérően nem szociáldemokrata, hanem polgári ellenzéki politikus képviselte a várost. Ez az eltérés egyértelműen a lakosság társadalmi rétegződésének különbözőségéből fakadt. Az imént felsorolt három városban elsődleges ipari jellegük miatt jelentős munkástömeg élt, amely a szociáldemokrata jelöltekben hitt, míg Vásárhelyen a dualizmus korába visszanyúló függetlenségi érzületű agrárnépesség túlsúlya volt megfigyelhető. A város társadalmi szerkezete leginkább Kecskeméthez volt hasonló, ahol szintén a főként a hatalmas külterületen élő gazdátársadalom és mezőgazdasági munkásság volt túlsúlyban. Ugyanakkor Vásárhely és Kecskemét választóinak politikai állásfoglalásai csak nyomokban – például az 1931-es választási eredmény tekintetében – hasonlítottak egymásra.³

A másik, többi településtől eltérő hódmezővásárhelyi eredményt az 1935-ös választás hozta, amikor Vásárhelyen megtört a kormánypárti, polgári ellenzéki „tandem”, és meglepetésre a szociáldemokrata lista győzedelmeskedett. E siker Takács Ferenc egyéni tehetsége és évek óta tartó pártszervező munkája mellett a nem megfelelő kormánypárti jelöltek kiválasztásának is köszönhető volt. A vásárhelyi agrártöbbségű társadalom a jelöltállításnál – a korábbi választásokhoz hasonlóan – elvárta volna a földművelésügy magas szintű képviseletét, amit azonban a NEP ezúttal figyelmen kívül hagyott.

A választások lebonyolódásának körülményeit természetesen aktuálpolitikai és világpolitikai események is befolyásolták. Az ellenzéki pártok a kormánypárt és a közigazgatási apparátus által alkalmazott „fogások” miatt gyakran hangoztatták, hogy tiszta viszonyok között akár az országos választások megnyerésére is esélyük lehetett volna. Az 1930-as évek második felétől a baloldali és a szélsőjobb-

oldali ellenzék is egyre élesedő harcot vívott egymással. Az 1920-as és az 1939-es választások kivételével ugyanakkor megállapítható, hogy a titkosan választó kétmandátumos törvényhatósági jogú városokban – de Budapesten és a többi törvényhatósági jogú városban is – a kormánypárt és az ellenzék küzdelme kiegyenlített volt.⁴

JEGYZETEK / NOTES

1. 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. In. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda Rt. Budapest. 1923. 12–13, 18–19., 82–83., 98–99., 110–111. old.
2. Hubai László (2001): Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. CD-ROM. Napvilág Kiadó, Budapest.
3. Honvári János (1997): Győr története a két világháború között. 111. old. In. Bana József–Morvai Gyula (szerk.): Győr története a kezdetektől napjainkig. Győr Megyei Jogú Város Levéltára. Győr. 109–124. old.; Dobrossy István–Stipta István (szerk.) (2007): Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig. BAZ Megyei Levéltár–Hermann Ottó Múzeum. Miskolc. 50–51. old.; Paksi Zoltán (1999): Nemzetgyűlési és országgyűlési választások Pécsen (1922, 1926, 1931). In. Font Márta–Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Pécs Története Alapítvány. Pécs. 219–240. old.; Szilágyi Zsolt (2011): Város és elit. A Horthy-kori Kecskemét történeti földrajzi és társadalomtörténeti megközelítésben. Doktori értekezés. DE–BTK. Kézirat. Debrecen. 70–71. old. In. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/118052/%c3%89r-tekvez%c3%a9s-t.pdf?sequence=8&isAllowed=y> (a letöltés ideje: 2020. április 22.)
4. Püski Levente (2006): A Horthy-rendszer. Pannonica Kiadó. Budapest. 113–116., 132., 134. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. In. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda Rt. Budapest. 1923.
- Dobrossy István–Stipta István (szerk.) (2007): Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig. BAZ Megyei Levéltár–Hermann Ottó Múzeum. Miskolc.
- Honvári János (1997): Győr története a két világháború között. In. Bana József–Morvai Gyula (szerk.): Győr története a kezdetektől napjainkig. Győr Megyei Jogú Város Levéltára. Győr.
- Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. CD-ROM. Budapest, 2001, Napvilág Kiadó.

Paksi Zoltán (1999): Nemzetgyűlési és országgyűlési választások Pécsen (1922, 1926, 1931). In. Font Márta–Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Pécs Története Alapítvány. Pécs.

Püski Levente (2006): A Horthy-rendszer. Pannonica Kiadó. Budapest.

Szilágyi Zsolt (2011): Város és elit. A Horthy-kori Kecskemét történeti földrajzi és társadalomtörténeti megközelítésben. Doktori értekezés. DE–BTK. Kézirat. Debrecen. In. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/118052/%c3%89rtekez%c3%a9s-t.pdf?sequence=8&isAllowed=y> (a letöltés ideje: 2020. április 22.)

MURÁDIN János Kristóf
egyetemi docens
Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár
Kar, Kolozsvár

associate professor
Sapientia Hungarian University of Transylvania,
Faculty of Sciences and Arts, Cluj-Napoca
email: muradinjanos@sapientia.ro

BÁRÓ BÁNFFY DÁNIEL, AZ ERDÉLYI PÁRT
FÖLDMŰVELÉSÜGYI MINISZTERE A
MAGYAR KORMÁNYBAN 1940 ÉS 1944
KÖZÖTT

BARON DÁNIEL BÁNFFY, THE TRANSYLVANIAN
PARTY'S MINISTER OF AGRICULTURE IN THE
HUNGARIAN GOVERNMENT
BETWEEN 1940 AND 1944

ABSTRACT

The study deals with an almost forgotten Hungarian politician from Transylvania, baron Dániel Bánffy, who was Minister of Agriculture in the Hungarian Governments between 30 December 1940 and 21 March 1944. Dániel Bánffy was an aristocrat who came from a Hungarian noble family, which had a very important role in the history of Transylvania. He was an expert in forestry and wood processing, with a large experience on economic field. After the Second Vienna Award which turned Northern Transylvania under Hungarian control in 30 August 1940, Bánffy became deputy in the Hungarian Parliament and joined the newly created Transylvanian Party. In the followings, as Minister in the Hungarian Government, he maintained the interests of the Transylvanian Party on the field of economy and agriculture. Dániel Bánffy shortly became one of those Hungarian politicians of the period who did the most for the economic development of Northern Transylvania. Unfortunately, the times of war during his mandate as Minister of Agriculture did not permit him to realize his purpose. In this way only a part of his great program of development could come to fruition. After 19 March 1944, the German invasion against Hungary, Dániel Bánffy was arrested

by Gestapo, being released only in November. In the first years of the Communist Regime in Hungary he was also persecuted, being in force residence together with his family. Dániel Bánffy died in 1955. This study tries to bring him back in the collective historical remembrance. The source material of the paper consists of archival data, special books, studies, memoirs, interviews and articles of the contemporary press.

Kulcsszavak: Bánffy Dániel, földművelésügy, minisztérium, Észak-Erdély, gazdasági fejlesztés

Keynotes: Dániel Bánffy, agriculture, ministry, Northern Transylvania, economic development

1. Bevezetés

A nemrég magunk mögött hagyott 20. század több részelemében ma is ismeretlen vagy alig feltárt, és vannak olyan fontos személyiségei, akikről napjaink társadalma nagyon keveset tud. Ilyen félárnyékban rekedt történelmi szereplő báró Bánffy Dániel egykori magyar földművelésügyi miniszter és az őt politikailag „helyzetbe hozó” észak-erdélyi regionális tömegmozgalom, az 1940 és 1944 között működő Erdélyi Párt. Tanulmányomban arra törekszem, hogy összefoglaljam és elemezzem a párt részéről a földművelésügyi tárcát több kormányban is vezető báró Bánffy Dániel miniszteri tevékenységét és eredményeit.

A második bécsi döntés¹ nyomán a történelmi Erdély és a Partium északi fele, a Székelyföld és Máramaros vidéke visszakerült Magyarországhoz.² Hamarosan felmerült a szüksége annak, hogy a visszacsatolt területek érdekeit önálló politikai alakulat vállalja fel. Ez az igény hívta életre az Erdélyi Pártot, amely Budapesten, az Országgyűlésben alakult meg és csak azután terjedt ki Észak-Erdélyre. A visszatért területeken nem szerveztek országgyűlési választásokat, hanem a helyi politikusok, gazdasági szakemberek, értelmiségiek közül hívtak be többeket képviselőnek.³ Közöttük volt báró Bánffy Dániel erdélyi földbirtokos, erdészeti és fafeldolgozási szakember is.⁴

A behívott észak-erdélyi képviselők többsége, 36 törvényhozó 1940. november 12-én önálló, pártonkívüli parlamenti csoportot hozott létre.⁵ Ez azután egy hónap elteltével, 1940. december 14-én Erdélyi Párttá alakult át.⁶ Az új párt legfontosabb törekvése Észak-Erdély gazdasági és társadalmi felemelése volt. Mivel ez kizárólag a kormánnyal való együttműködés révén volt lehetséges, a párt kormánytámogató politikai erő lett.⁷

2. Báró Bánffy Dániel, az ember és a politikus

Alig két héttel létrehozása után, 1940. december 30-án az Erdélyi Párt minisztériumhoz jutott a Teleki-kormányban. Báró losonczi Bánffy Dániel országgyűlési képviselő átvette a földművelésügyi tárca vezetését gróf Teleki Mihálytól.⁸

A Nagyenyeden, 1893. szeptember 18-án született Bánffy Dániel, Bánffy Dezső egykori miniszterelnök unokája, egyike volt az erdélyi magyar arisztokrácia kiemelkedő tagjainak. Középiskoláit a soproni evangélikus főgimnáziumban végezte, majd tanulmányait Kolozsváron, a gazdasági főiskolán folytatta. 1914 őszén önkéntesként bevonult katonának és részt vett az első világháborúban a k. u. k. 2. huszárezred kötelékében. 1917-ben a harctéren súlyosan megsebesült, ami a további katonai szolgálatra alkalmatlanná tette. A fronton tanúsított bátorságát kitüntetései bizonyították: megkapta a kisezüst vitézségi érmet, a Signum Laudis bronz fokozatát, a katonai érdemkeresztet a kardokkal, a Károly csapatterosztet és a sebesülési érmet.

1. ábra. Bárá Bánffy Dániel, mint többszörösen kitüntetett huszártiszt az első világháború idején, 1917. március 7.

Figure 1. Baron Dániel Bánffy, as morefold decorated hussar officer during World War I, 7 March 1917

Forrás: Bánffy Dániel hagyatéka, fia, Bánffy Miklós tulajdonában. Fugad, Románia.

A világháború végén bekövetkező összeomlás után Bánffy Dániel Erdélyben maradt és figyelme a közügyek felé fordult. Az erdélyi római katolikus egyházkerület gyulafehérvári egyházmegyéjének gondnoka lett, és e posztját nagy odaadással látta el. Ugyanakkor komoly szakmai tudással igazgatta birtokait. Bánffy Dániel a több évszázados múltra visszatekintő erdélyi magyar arisztokrata család bárói ágához tartozott. Az ő birtokai között volt egyebek mellett a válaszúti (Kolozs vármegye) és a fugadi (Alsó-Fehér vármegye) kastély, valamint kiterjedt erdőségek a Kelemen- és a Görgényi-havasokban, a felső Maros-áttörésnél Ratosnya, Palotailva, Maroshévíz (Maros-Torda vármegye) környékén. Ezeket a több ezer hektárra kiterjedő erdőbirtokokat az 1921-es román földreform előtt Bánffy Dániel a Gödemesterházi Erdőuradalom Részvénytársaságba tömörítette, amelyet a család megbízásából ő igazgatott. A részvénytársaságnak köszönhetően az erdőuradalom kívül esett a román földreform hatályán és a második világháború végéig megmaradt a család birtokában.⁹

A földművelésügyi tárca vezetésével való megbízatás nagy szakmai sikert jelentett Bánffy Dánielnek. Az agrár-ipari jellegű Magyarországon ugyanis a földművelésügy kiemelt jelentőségű minisztérium volt. Vezetője a magyar gazdaság legnagyobb bevételi forrását biztosító agrárium kérdéskörében bírt szinte kizárólagos döntési jogkörrel. E funkció betöltése tehát bizalmat feltételezett a miniszterelnök, de a kormányzó részéről is. Azáltal tehát, hogy elfoglalhatta a földművelésügyi miniszteri pozíciót, Bánffy Dániel a Horthy-rendszer késői szakaszában bekerült a szűkebb felső vezető körbe. „Jó gazdasági szakembernek számított, ugyanakkor politikus is volt” – idézte fel fia, Bánffy Miklós. „E két dolog alapján kérte fel őt Teleki Pál a földművelésügyi miniszteri posztra. Egyrészt bízott benne, mint gazdasági szakemberben, másrészt azért tudomásul kell venni, hogy akkor az Erdélyi Pártból is kellett politikuskok a magyar kormányba. [...] December 30-án hivatalosan is megkapta földművelésügyi miniszterré való kinevezését.”¹⁰

Hamar bebizonyosodott, hogy Teleki Pál választása megfelelő volt, amikor őt jelölték ki földművelésügyi miniszternek, hiszen szakmai rátermettsége, de politikai lojalitása és megbízhatósága alapján is megállta a helyét e felelősségteljes funkcióban. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a miniszterelnök halála után Bánffy Dániel a Bárdossy László, majd Kállay Miklós által vezetett kabinetekben is változatlanul megmaradt tisztségében.¹¹

**2. ábra. Báró Bánffy Dániel az Erdélyi Párt képviselője, földművelésügyi miniszter a Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányban
1940. december 30 és 1944. március 21. között**

Figure 2. Baron Dániel Bánffy, deputy of the Transylvanian Party, Minister of Agriculture in the Governments led by Pál Teleki, László Bárdossy and Miklós Kállay between 30 December 1940 and 21 March 1944

Forrás: Bánffy Dániel hagyatéka, fia, Bánffy Miklós tulajdonában. Fugad, Románia.

3. Bárá Bánffy Dániel, a miniszter

Bánffynak, mint miniszternek fő céljai között volt az északnyugat-európai földművelési rendszer átvétele a magyar viszonyokhoz alakítva, és a hazai mezőgazdaság dán és holland mintára való átszervezése. Mindezt az ország önellátása érdekében szeretne volna elérni. Ebből kiindulva a klasszikus nagybirtokra épülő, ekkora már több elemében is idejétmúlt magyar rendszer reformjára törekedett és mezőgazdasági szervezőelvéiben a parasztság tömegeire, a kis- és középbirtokos rétegre épített. Céljai elérésében számított az Erdélyben a két világháború között már jelentős sikereket felmutató szövetkezeti hálózatra, elsősorban a Hangyára

és az EMGÉ-re. „Apám – emlékezett vissza Bánffy Miklós – [...] érezte, hogy modernizálni kell. [...] Pozitívan állt hozzá az akkor a fél országot behálózó, ún. vízgazdálkodási társulatokhoz. [...] Ezekkel próbált jó kapcsolatot tartani és az öntözés, illetve a belvízgondok terén próbált együttműködni velük.”¹²

Ezért Bánffy miniszterségének idején országos jelentőségű csatornaépítési beruházások indultak, illetve teljesedtek ki. Megkezdődött 1943 júniusában a Sajó-csatorna építése, illetve folytatódtak a Sió-csatorna építési munkálatai is. Siófokon új hajózsilip épült 1943–1944-ben, de a közbejött német megszállás és a frontátvonulás pusztításai miatt végül a Sió-csatorna csak 1947 szeptemberére vált teljesen hajózhatóvá.

3. ábra. Báró Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter (jobb szélen) Horthy Miklós kormányzóval és Kállay Miklós miniszterelnökkel a Sajó-csatorna építési munkálatainak ünnepélyes megkezdésén, 1943 júniusában (Friss felvétele)

Figure 3. Baron Dániel Bánffy Minister of Agriculture (at the right side) with Governor Miklós Horthy and Prime Minister Miklós Kállay at the opening ceremony of the Sajó Channel construction works, June 1943 (photo: Friss)

Forrás: Tolnai Világlapja. 1943. június 30. 45. évf. 26. szám. 3. old.

4. kép. Báró Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter (jobbról a második), Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter és Bárczay János földművelésügyi államtitkár társaságában megismeri a Sió-csatorna építési munkálatait képező új hajózsilip készítését Siófokon – 1943 október. (Oláh Károly felvétele)

Figure 4. Baron Dániel Bánffy Minister of Agriculture (second from the right) with Lajos Reményi-Schneller Minister of Finance and János Bárczay secretary of state for Agriculture, while inspecting the building of the new lock at Siófok, part of Sió Channel construction works – October 1943 (photo: Károly Oláh)

Forrás: Tolnai Világlapja. 1943. október 6. 45. évf. 40. szám. 3. old.

Miniszterségének ideje alatt Bánffy Dániel több körutat tett az ország különböző vidékein, annak érdekében, hogy személyesen is meggyőződhessen a felmerülő gazdasági problémákról és igényekről. Sokáig emlékezetes volt 1941 októberi székelyföldi körútja, amikor a távoli székely falvak lakossága nagy lelkesedéssel fogadta az „erdélyi minisztert”. Bánffy-t minden apró részlet érdekelte: Csík vármegyében például külön tájékoztatást kért az Erdélyi Párt helyi vezetőitől a vetőmag nemesítés és vetőmagellátás helyzetéről, a legelőtársulatok megszervezéséről, az ugarrendszer felszámolásának folyamatáról, az 1921-es

román agrárreform eljárás revíziójának állapotáról, az Olt folyó és mellékvízeinek szabályozási munkálatairól, a Csík vármegyei magánjavak ügyéről, a székelyföldi háziipar fejlesztéséről, a szövetkezeti munka támogatásáról, a közbirtokosságok megszervezéséről, a havasi mintagazdaságok létesítésének nehézségeiről stb.¹³

Az erdélyi területek mellett ugyanakkor mindvégig gondja volt az ország más vidékeire is: 1943 augusztusában például Vas vármegyét és a Muraközt kereste fel egyik szemleútja során. Az ország délnyugati szegletében meglátogatta a batthyánfalvi téli gazdasági iskolát és a vend kisebbség helyzetéről sem feledkezve meg, Sűrűházon egy vend kisgazda birtokát is megtekintette.¹⁴

Más alkalmakkor a miniszterelnököt kísérte el hasonló országjáró körutakra. Így 1942 nyarán részt vett Kállay Miklós erdélyi látogatásán dr. Varga József, vitéz Lukács Béla, dr. Antal István miniszter társai, valamint több államtitkár társaságában.¹⁵ Másfél évvel később pedig, 1943. december 8-án a miniszterelnököt és fiát dr. Kállay Kristófot kísérte el tájékozódó útjukra, Kolozsvárra.¹⁶ Körútjai során Bánffy panaszokat hallgatott meg, terveket dolgozott ki, támogatásokat juttatott oda, ahol azokra szükség volt. Arisztokrata társai irányába is személyes példamutatással élt: palotailvai birtokán 1943-ban munkáslakásokat építtetett¹⁷ a szegénysorban élő, nagycsaládos, erdőkitermelésben és fafeldolgozásban alkalmazott, többségükben román nemzetiségű munkásoknak.

Mindezek mellett azonban nem elhallgatható az a tény, hogy a kormány részéről éppen Bánffy Dániel nyújtotta be a zsidók erdő- és mezőgazdasági ingatlanairól szóló törvényt, és eljárta annak végrehajtása érdekében. A törvény alkalmazása során viszont igyekezett az előírásokat a körülményekhez képest minél lazábban, humánusabban gyakorlatba ültetni, amivel ki is váltotta a nyilas parlamenti képviselők bírálatát.¹⁸ A zsidók megsegítésére pedig 1941. augusztus 30-án mentesítési kérelmeket is benyújtott,¹⁹ ami miatt szintén számos támadás érte. A Magyar Élet Pártjának radikálisan jobboldali szárnya részéről például Piukovich József képviselő a favágó munkások bérezése miatt intézett kirohanást ellene.²⁰

Bánffy Dániel egész hivatali tevékenysége alatt szem előtt tartotta az őt miniszteri tisztségbe juttató Erdélyi Párt érdekeit. A földművelésügyi minisztériumnak külön erdélyi költségvetése volt,²¹ és 1941 júniusában Erdélyi Kirendeltséget hozott létre²² a helyi panaszok felvételére és az ügyintézés felgyorsítására. Miniszterként jelentős szerepe volt abban, hogy a magyar kormány 1942 nyarán tízéves modernizációs programot hirdetett meg a Székelyföld és a visszacsatolt erdélyi részek nagyarányú fejlesztésére, és 1944 elejéig jelentős összegekkel támogatta az észak-erdélyi gazdasági beruházásokat. Az igazán nagyméretű gazdasági reformprogram azonban teljességében nem tudott megvalósulni. Akadályozták a háborús körülmények, az állandó nyersanyag- és tőkehiány, valamint a hadigazdálkodás szükségletei miatt folyamatosan elvonott erőforrások. Magyarország 1944. március 19-én bekövetkező, németek általi megszállása azután végleg ellehetetlenítette a földművelésügyi miniszter gazdaságfejlesztési programját. A német agresszió után két nappal Bánffy Dániel, több mint három évi hivatalviselést követően, lemondott miniszteri funkciójáról.

4. Fogságban és illegalitásban – a német megszállástól a szovjet uralom kezdetéig

Bánffy, lemondását követően nem sokkal, Rétságán a Gestapo fogságába került. Bánffy Miklós így emlékezett édesapja foglyul ejtésére: „Ő a lemondást követő másnap, március 22-én beültette a családját az autóba és elindultak [...] a Felvidékre, ahol sógorának, Zichy Ladomérnak volt egy kis birtoka. [...] De csak Rétságig sikerült eljutni, mert ott a Gestapo lekapcsolta és egy darabig német fogságban volt.”²³

Az Erdélyi Párt és a Magyar Élet Pártja határozott fellépésére végül szabadon engedték.²⁴ Nem sokkal később Bánffy Dániel bekapcsolódott a „kiugrási kísérlet” előkészületeibe. Részt vett azon az 1944. szeptember 8-i titkos értekezleten, amelyet Horthy Miklós kormányzó a tengelyhatalmi szövetségből való kiválás előkészítésére hívott össze, és amelyen a fegyverszüneti egyezmény minél hamarabb megkötésének módját vitatták meg.²⁵ Ezt követően részt vett a Moszkvába küldendő fegyverszüneti delegáció útjának előkészítésében is. Fölvette a kapcsolatot a szlovák nemzeti felkelésben aktív egyik csehszlovák brigáddal, hogy a Zólyomban levő szovjet összekötő tisztek útján tájékozódhassanak.²⁶

A nyilas hatalomátvételnél, 1944. október 15-én Bánffy Dániel ismét német fogságba került. A Gestapo Istenhegyi úti központjában, majd a Royal Szállóban tartották őrizetben. Végül innen számos más elfogottal együtt a Fő utcai fogházba szállították át. Később kiengedték őket, mert „Szálasinak szüksége volt egy olyan parlamentre, amelyik az ő hatalomátvételét megszavazza”²⁷ – emlékezett vissza Bánffy Miklós a vele készült interjúbán. A korábbi miniszter viszont nem volt hajlandó a nyilas színjátékban szerepet vállalni, és szabadulását követően illegalitásba vonult. Több hónapig bujkált, majd a Budapestet elfoglaló szovjetek elfogták. Kihallgatását követően, 1945. február 26-án szabadon engedték.²⁸ Ezután unokaöccsével, Bethlen Dániellel együtt fuvarozásból éltek Budapesten mindaddig, amíg Bánffyt súlyos baleset érte. Még 1945-ben leesett a villamosról és a baloldala lebénult.

5. Utolsó évei

Közvetlenül a háború után Romániában, magáért a kormányzati részvételéért Bánffy Dánielt egyenesen háborús bűnösnek nyilvánították és többször is kiadatását kérték Magyarországtól.²⁹ E sorozatos kéréseket a magyar kormány rendszeresen megtagadta és Bánffy Budapesten maradhatott. A román hatóságok azonban 1946-ban vádat emeltek ellene, annak a hamis állításnak az alapján, hogy 1940-ben Rátosnyán (Maros-Torda vármegye) a bevonuló magyar katonák előtt állítólag uszító beszédet mondott, aminek hatására a helyi magyarok megöltek volna két románt. Az abszurd vádat végül ejtették, mivel bebizonyosodott, hogy a kérdéses időpontban Bánffy Dániel Budapesten tartózkodott. Pár évvel később

a már konszolidálódott román kommunista hatalom újraindította ellene az 1946-os eljárást, amelynek végeredményeképpen a legfelsőbb bíróság, távollétében, 1952. december 3-án 8 év közmunkára, 10 év közügyektől való eltiltásra és teljes vagyonelkobzásra ítélte a volt földművelésügyi minisztert. Az ítéletet azonban soha nem kézbesítették.³⁰

Mindez oda vezetett, hogy Bánffy Dániel többé már nem térhetett haza, és ősi családi föld- és erdőbirtokaitól, kastélyaitól és az azokban még fellelhető maradék ingóságaitól mind őt, mind örököseit jogtalanul megfosztották. Az igazságtalan végzés és a kismizmzés azonban közvetlenül már nem érintette őt. A korábbi földművelésügyi miniszter ugyanis ekkor már feleségével és hét gyermekével együtt, a Rákosi-rendszer régi elit elleni intézkedéseinek következtében, kényszerlakhelyen tartózkodott Magyarországon. Erről és utolsó éveiről érdemes idézni fia, Bánffy Miklós emlékeiből:

„Minket nemsokára, 1951-ben kitelepítettek. [...] Jászapátiba kerültünk, [...] és ott egy kuláknak minősített hentes húsraktárában kaptunk szállást kilenced magunkkal. Édesapám akkor már béna volt. [...] Állandóan vagy az ágyon kellett hogy feküdjön, vagy széken ült. Jászapátiban voltunk 1951 májusától 1953 őszéig, amíg a kitelepítést fel nem oldották. Utána kerültünk Nagymarosra, a Dunakanyarba, Visegráddal szembe, ott egy ház kéthelyiséges részében rendezkedtünk be. [...] Édesapám ott halt meg 1955. április 7-én.

Ő gyakorló református volt és [...] barátságban volt Ravasz László püspök úrral. [...] A temetésén is Ravasz László mondott beszédet, amit úgy fejezett be, hogy elmondta az utolsó találkozásukat. Apám már halálos ágyán volt a kórházban, amikor Ravasz László azzal zárta utolsó beszélgetésüket, hogy Jézus nevét említette. Ő pedig erre azzal válaszolt, hogy:

– »Erdély!«³¹

JEGYZETEK / NOTES

1. A legújabb feldolgozás Gulyás László (2018): A Horthy-korszak külpolitikája 5. kötet: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939-1940. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
2. L. Balogh Béni (2002): A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés. Múltunk Könyvek. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda. 5. old.
3. Murádin János Kristóf (2019): „Mindent Erdélyért!” Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között. Scientia Kiadó. Kolozsvár. 34-45. old.
4. Kállay Miklós (2012): Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944. I. köt. Európa Könyvkiadó. Budapest. 54. old.
5. Pártonkívüli parlamenti csoportot alakítottak az erdélyi képviselők. Ellenzék. 1940. november 14. LXI. évf. 261. szám. 5. old.
6. Három napig tartó értekezleten határozták el az erdélyi képviselők az „Erdélyi Párt” megalakítását. Ellenzék. 1940. december 17. LXI. évf. 289. szám. 8. old.
7. Barabás Béla (1990): A romániai magyarság helyzete 1940-1944. In. Barabás Béla – Diószegi László – Enyedi Sándor – Sebők László – R. Süle Andrea: Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989. Magyarságkutató Intézet. Budapest. 47. old.
8. Bölöny József (1978): Magyarország kormányai 1848-1975. A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltár- és történeti forrástudományok 2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 68, 140, 213. old.
9. A szerző által készített interjú báró Bánffy Miklóssal (sz. 1948), báró Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter fiával. Fugad. Fehér megye. Románia. 2016. szeptember 6. A szerző tulajdonában. [A továbbiakban: Bánffy Miklós interjú.]
10. Bánffy Miklós interjú.
11. Bölöny (1978) 69-70. old.
12. Bánffy Miklós interjú.
13. A földművelésügyi miniszter nálunk. Csíki Néplap. 1941. október 8. XI. évf. 41. szám. 2. old.
14. Tolnai Világlapja. 1943. augusztus 11. 45. évf. 32. szám. 5. old.
15. Kállay Miklós miniszterelnök nálunk. Csíki Néplap. 1942. június 17. XII. évf. 24. szám. 3-4. old.
16. Kállay Miklós miniszterelnök és Bánffy Dániel báró földművelésügyi miniszter kolozsvári látogatása. Ellenzék. 1943. december 9. LXIV. évf. 278. szám. 3. old.
17. Tolnai Világlapja. 1943. július 21. 45. évf. 29. szám. 5. old.
18. Országgyűlési Levéltár. [a továbbiakban: O L]. Képviselőházi Napló. IX. kötet. 1941. február 12. 178. ülés. 337. old.; Képviselőházi Napló. XIV. kötet. 1942. július 15. 283. ülés. 532-533. old.
19. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 3.1.6. P-2254. 1-42. old.
20. O L. Képviselőházi Napló. IX. kötet. 1941. február 12. 178. ülés. 337. old.

21. Oláh Sándor (2004): Modernizációs törekvések a Székelyföldön, 1940–1944. In: Fedinec Csilla (szerk.): Nemzet a társadalomban. Teleki László Alapítvány. Budapest. 136. old. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf953.pdf (hozzáférés dátuma: 2020. február 15.)
22. Lásd erről a 3.910. sz. M. E. rendeletet. In: Magyarországi Rendeletek Tára (1941). I. köt. Budapest. 1126. old.
23. Bánffy Miklós interjú.
24. Hadtörténeti Levéltár [a továbbiakban: H L]. Ellenállási gyűjtemény. Magyarország. 369. Bánffy Dániel nyilatkozata. o. n.
25. Horthy Miklós (2011): Emlékirataim. Európa Könyvkiadó. Budapest. 308–309. old.
26. H L. Ellenállási gyűjtemény. Magyarország. 369. Bánffy Dániel nyilatkozata. o. n.
27. Bánffy Miklós interjú.
28. H L. Ellenállási gyűjtemény. Magyarország. 369. Bánffy Dániel nyilatkozata. o. n.
29. MNL OL XIX-J-1-k 1945-64 50. doboz. 239. tétel: 71/113, 2557/C, 08151-1950; 49. doboz. 239. tétel: 03145/1950, 101509-1947, 32658-1945. „Háborús bűnösök kiadatása Románia részére”.
30. Bánffy Miklós interjú.
31. Uo.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 3.1.6. P-2254.
 Hadtörténeti Levéltár. Ellenállási gyűjtemény. Magyarország. 369. Bánffy Dániel nyilatkozata. o. n.
 Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. Koronatanácsi Jegyzőkönyv a háborúba lépésről. K27.
 XIX-J-1-k 1945-64. 49, 50. doboz. „Háborús bűnösök kiadatása Románia részére”.
 Országgyűlési Levéltár. Képviselőházi Napló. IX, XIV. kötet.

Szöveggyűjtemények

Magyarországi Rendeletek Tára (1941).

Szakkönyvek

Bölgöny József (1978): Magyarország kormányai 1848–1975. A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 2. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Gulyás László (2018): A Horthy-korszak külpolitikája 5. kötet: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939-1940. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.

L. Balogh Béni (2002): A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés. Múltunk Könyvek. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda.

Murádin János Kristóf (2019): „Mindent Erdélyért!” Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között. Scientia Kiadó. Kolozsvár.

Tanulmányok

Barabás Béla (1990): Aromániai magyarság helyzete 1940–1944. In: Barabás Béla – Diószegi László – Enyedi Sándor – Sebők László – R. Süle Andrea: Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989. Magyarságkutató Intézet. Budapest. 45–48. old.

Oláh Sándor (2004): Modernizációs törekvések a Székelyföldön, 1940–1944. In: Fedinec Csilla (szerk.): Nemzet a társadalomban. Teleki László Alapítvány. Budapest. 133–150. old.

http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf953.pdf (hozzáférés dátuma: 2020. február 15.)

Memoáirodalom

Horthy Miklós (2011): Emlékirataim. Európa Könyvkiadó. Budapest.

Kállay Miklós (2012): Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. I. köt. Európa Könyvkiadó. Budapest.

Sajtó

Csíki Néplap (1941, 1942).

Ellenzék (1940, 1943).

Tolnai Világlapja (1943).

Családi hagyatékok

Bánffy Dániel hagyatéka fia, Bánffy Miklós tulajdonában. Fugad, Románia.

Interjúk

A szerző által készített interjú báró Bánffy Miklóssal (sz. 1948), báró Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter fiával. Fugad. Fehér megye. Románia. 2016. szeptember 6.

A szerző tulajdonában.

HAMERLI Petra
egyetemi tanársegéd
Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs

assistant lecturer
University of Pécs, Faculty of Humanities
e-mail: hamerli.petra@pte.hu

DINO GRANDI ELKÉPZELÉSEI
A FASISZTA MOGALOM ELVEIRŐL ÉS CÉLJAIRÓL¹

THE CONCEPTION OF DINO GRADI REGARDING THE
AIMS AND PRINCIPLES OF THE FASCIST MOVEMENT

ABSTRACT

 Dino Grandi (1895–1988) was a prominent figure of the National Fascist Party in Italy: he was under-secretary of State, Minister of Foreign Affairs, Italian ambassador to London, Minister of Justice, and, last but not least, he was the one whose order of the day led to the failure of Benito Mussolini and the Fascism in 1943. Because of these activities, I think it is important to present his character and political thoughts to those Hungarian readers who are interested in diplomacy, history and International Relations, and in getting acquainted with the life of historical personalities. Grandi, according to his coevals, was one of the most intelligent politicians of Europe in the Interwar Period, who was able to increase the international prestige of the Fascist regime. In my paper – which is a chapter from my book in progress – I present Grandi's conception on the aims and principles of the Fascist movement, which helps us to understand better not only the life and personality of Grandi, but also the ideology of Fascism.

Dino Grandi (1895–1988) az észak-olaszországi Emilia-Romagna tartományban fekvő, Bolognához közel található Mordanóban látta meg a napvilágot. Jómódú földbirtokos családból származott, gimnáziumi tanulmányait a szülőfalujához közeli Imolában, az egyetemet pedig Bolognában, a jogi karon végezte. Harcolt az első világháborúban is. Gyermekkori neveltetése, iskolái, az egyetemi évek és a háború egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy Grandi ifjúkorától kezdve kiemelt érdeklődéssel figyelje a politikai eseményeket, változásokat. Ifjúkorában több eszmeáramlat hatás-

sal volt rá, majd 1920-ban – sok hozzá hasonló kaliberű fiatallal együtt – csatlakozott az időközben szerveződő fasiszta mozgalomhoz.²

Ez idő tájt a *fasciók* még nem alkottak egységes szervezetet, és heves viták folytak az alapvető elvekről, szempontokról és célokról is. A mozgalom útkeresésébe Grandi is élénken bekapcsolódott, s nézeteinek a *L'Assalto* címet viselő, bolognai illetőségű hetilap hasábjain adott hangot, amely rendkívül sikeres orgánumnak bizonyult, és már alapításakor is mintegy 40 ezres példányszámban kelt el.³ A fiatalember, aki már rendelkezett újságírói tapasztalattal, azt kapta feladatul a helyi *fascio* vezetőségétől, hogy olyan cikkeket írjon a nevezett újság számára, amelyek képesek meggyőzni a fiatalok tömegeit a mozgalomhoz való csatlakozás helyességéről.⁴

Ezek az írások hűen tükrözik, hogy Grandi számára mit jelentett a fasiszmus, és milyen elvek mentén képzelte el a mozgalom jövőjét. Amikor Dino csatlakozott a bolognai *fascio*hoz, a tagok körében megfogalmazódó nézeteket nem egy egységes eszmerendszer alapjainak tartotta, hanem olyan átmeneti jelenségnek tekintette a mozgalmat, amely a háborús események miatt csalódott fiatalok felfokozott érzelmeit tükrözte. Úgy vélekedett, hogy az áramlat különböző ideológiák sokaságát foglalja magában, amelyeket az aktív életben, a forradalomban és a fiatalság világmegváltó szerepében való hit valamelyest összekapcsol, de amelyek ennek ellenére eléggé szétszórtnak jelennek meg a politikai palettán.⁵ Grandi meglátása annyiban helytállónak bizonyult, hogy – mint láthattuk is – a *fasciók* kezdetben provinciális alapon, a regionális sajátosságoknak megfelelően szerveződtek. Az elvi alapok megteremtése évekig, mintegy 1914–1921-ig tartott,⁶ ám Mussolini – Giovanni Gentile segítségével – csak 1932-ben készítette el az Enciclopedia Italiana számára a „Fasiszmus” – *La dottrina del fascismo* [A fasiszmus doktrínája] – című szócikket,⁷ amelyben Gentile az alapelveket (*Idee fondamentali*), Mussolini pedig a politikai és társadalmi elveket (*Dottrina politica e sociale*) foglalta össze.⁸ A fasiszta mozgalomban eleinte dominánsan voltak jelen a szocialista elemek, azonban a szerveződő *fasciók*at elkülönítette a szocialista párttól az intervenció kérdése, ugyanis míg az utóbbiak elleneztek a háborúba történő belépést, addig az előbbieket kifejezetten szorgalmazták azt. Ugyancsak hatást gyakorolt a mozgalomra a francia Georges Sorel szindikalista elmélete, amely a munkások érdekeinek képviselését a szakszervezeti mozgalom révén látta megoldhatónak. Helyet kapott a fasiszmus kibontakozó eszméi között az anarchista-voluntarista áramlat, amely a neveléssel, az ideológiával szemben az akciónak, és abban az erőszaknak juttatta az első helyet. A nacionalizmus – ami később a mozgalom szervező elvévé vált – a háborús propaganda, valamint a kudarcot jelentő békerendezés és Fiume ügye nyomán erősödött meg. A fasiszta ember életszemléletére a legnagyobb hatást a futuristák gyakorolták,⁹ akiknek ismert jelszavai a *vivere pericoloso* [veszélyesen élni] és a *non me ne frega* [kb. tesztek rá] voltak.

Ahhoz, hogy Grandi elképzelései érthetővé váljanak, szükséges röviden kitérni arra, hogy hol tartott a fasiszta mozgalom akkor, amikor Dino csatlakozott hozzá. Láthattuk, hogy *fasciók* már az első világháború előtt és alatt is alakultak. Ezek

az első csoportok egy laza, főként baloldali interventistákat tömörítő, a szociáldemokráciát megteremtő alakulatot képzeltek el, amely dogmák nélkül, pragmatikusan oldja meg a felmerülő problémákat. Fő feladatként az olyan társadalmi reformok előmozdítását határozták meg, mint a köztársaság megteremtése, az agrárreform végrehajtása, a szenátus megszüntetése, az egyházi javak kisajátítása, a tőke részleges kisajátítása, valamint gazdasági tanácsok létrehozása.¹⁰ A *Fasci di Combattimento* [harci fasciók] létrejötté, amelyeket a fasiszta párt közvetlen elődjeként ismerünk, és amelyek bolognai alakulatához Grandi is csatlakozott, 1919. március 23-ára datálható. Mussolini az általa alapított lapban, az *Il Popolo d'Italia*-ban tette közzé meghívását a milánói San Sepolcro téren tartandó gyűlésre, ahol, mint fogalmazott, „létrejön az antipárt, azaz megszületnek a Harci Fasciók, amelyek két veszéllyel szállnak szembe: a haladásellenes jobboldali és a destruktív baloldali veszéllyel”.¹¹

Az ülést megelőzően Mussolini lapjában részletezte a *Fasci di Combattimento* elveit, elképzeléseit is, kifejtve, hogy nézete szerint az egykori interventisták az egyedüliek, akiknek jogukban áll forradalomról beszélni, ugyanis a háborúba történő belépésért folytatott harc, majd maga a háború tulajdonképpen maga volt a forradalom. Ebben az értelmezésben a „forradalmárok” azok voltak, akik a semlegesség helyett az intervenciót, a harcokban való részvételt támogatták. Ebből következően a belépést ellenző szocialistákat Mussolini „ellenforradalmároknak”, „reakciósoknak” tartotta. Célként az olasz nemzet nagyságát fogalmazta meg, amelynek eléréséhez nem csupán a törvényes utat látta elfogadhatónak, hanem a törvénytelen eszközöket is. Az írás továbbá egyértelművé tette, hogy a tervezett mozgalom tömegeket kíván magához vonzani, aminek érdekében a politikai és gazdasági demokrácia biztosítására tett ígéretet.¹² Mai szóval élve azt is mondhatnánk, hogy Mussolini populista programot fogalmazott meg. Megjegyzendő, hogy az intervenciót nem csupán a *fasciók* szorgalmazták, hanem az olasz társadalom jelentős része. Az Antonio Salandra által vezetett kormány (1914–1916) kezdetől fogva tárgyalásokat folytatott az antantállamokkal és a központi hatalmakkal egyaránt, és igyekezett kipuhatolni, hogy melyik oldal kínál többet Olaszország háborús szerepvállalásáért, vagyis a semlegesség időszaka tulajdonképpen taktikázásként is felfogható. Mint ismeretes, Olaszország végül az 1915. április 26-án aláírt londoni titkos szerződésben foglalt ígéreteknek köszönhetően az antant oldalán lépett be a háborúba.¹³

A harci *fasciók*hoz kezdetben nem sokan csatlakoztak. Június 6-án a programot kiegészítették néhány konkrétabb javaslattal, amelyek főként szindikalista, vagyis az iparigazgatásba a munkásságot és a munkásszervezeteket is bevonni akaró irányvonal szellemében megfogalmazott gazdasági és szociális reformokat jelentettek. Időközben megkezdődött Gabriele D'Annunzio fiumei vállalkozása,¹⁴ amely tovább erősítette a nacionalista közhangulatot, majd 1919. november 16-án sor került az első olyan választásra, ahol Mussolini *fasciói* is szerepeltek. Az eredmény csúfos kudarc lett, mivel a fasiszták jelöltje, Mussolini nem érte

el a választási küszöböt, a szocialisták viszont jelentős sikert könyvelhettek el. A sikertelenséggel egy időben felszínre kerültek bizonyos ellentétek a mozgalmon belül, aminek hatására a tagok egy része, akik többnyire szocialisták, szindikalisták, anarchisták és köztársaság-pártiak voltak, elhagyták a *fasciókat*. Ugyanakkor a fasizmus nacionalista, valamint bolsevik- és szocialistaellenes vonásai mindinkább előtérbe kerültek.¹⁵

Ilyen előzmények után került sor 1920. május 24-25-én a fasiszták második kongresszusára, ahol Mussolini az előzőtől némileg eltérő programot vázolt fel. Ebben a korábbinál jóval hangsúlyosabban jelent meg a nemzeti eszme, és az a vélekedés, miszerint a nemzet felemelkedésének és a belpolitikai problémák megoldásának útjában főként a szocialisták és a liberálisok állnak. Ami a társadalomról alkotott felfogást illeti, Mussolini úgy látta, hogy a munkásságnak és a polgárságnak „parazita”, vagyis az előbb említett ideológiákat követő, valamint „produktív” elemei egyaránt vannak. Az utóbbiakra lehetett számítani, ezért Mussolini hangsúlyozta, hogy együttműködés szükséges e „produktív” csoportok között. Az új program is tartalmazott szociális reformokat sürgető elképzeléseket, és felmerült az Apostoli Szentszékkal való jó viszony megteremtésének szükségessége is.¹⁶ A liberális éra kormányainak legitimitása ugyanis nem kis mértékben azért állt gyenge lábakon, mert a katolikus egyház – köszönhetően a már említett „római kérdésnek” – azáltal, hogy nem engedélyezte híveinek az olasz politikai életben való részvételt, voltaképpen megtagadta a támogatást a mindenkor hivatalos olasz kormányzattól. Mussolini hamar felismerte ezt, és arra a következtetésre jutott, hogy hatalmát hosszú távon a katolikus egyházzal történő kiegyezés révén biztosíthatja, ezért kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy céljai között szerepel Olaszország és a Szentszék viszonyának helyreállítása is.¹⁷ Beszéde végén Mussolini a jövőbeni vezető a külpolitikai céljait is ismertette a jelenlévőkkel, amelyek lényegében előrevetítették a hatalomra jutást követően megfogalmazott törekvéseket.¹⁸

Ez volt a Mussolini által szervezett fasiszta mozgalom programja akkor, amikor Dino Grandi 1920 novemberében belépett a bolognai *fascióba*. Eddigre a mozgalomra rányomta a bélyegét az arditizmus is. Az *arditók* alkották az olasz haderő elit alakulatait az első világháborúban, akik a hazatérést követően feleslegessé vált energiájukat és harci kedvüket a *squadrizmus* révén vezették le, ami lényegében „rendteremtés” címen folytatott vandál akciókat jelentett.¹⁹

Mivel a *squadristák* akcióikat „rendteremtés” címen folytatták, „sikereikkel” birtokosok, polgárok és kispolgárok százait vonzották a mozgalomhoz,²⁰ többek között – mint láthattuk – Grandit is. Dino alig néhány héttel a csatlakozást követően vezető pozícióba került, ugyanis a bolgónai *fascio* soron következő ülésén megválasztották a szervezet irányítóit, és a triumvirátusnak ő is tagja lett, mint a *L'Assalto* főszerkesztője. A mozgalom titkári és parancsnoki tisztségét Leandro Arpinati látta el, a szervezési feladatokkal pedig Gino Baroncinin bízták meg.²¹

Bolognát 1919–1920 táján gyakran hívták „vörös városnak” is, mert erre felé sokkal erősebb hagyományai voltak a szocializmusnak, mint Olaszország

más régiókban, és elvétele a bolsevik eszmék is megjelentek a tartományban,²² ezért a bolognai fasizmusban voltaképpen az antibolsevizmus öltött testet. Grandi úgy vélte, hogy a bolsevizmus „legyőzését” követően a fasizmus is eltűnik majd, ugyanis a mozgalmat egy olyan tényezőnek látta, amely egy nemzeti-liberális, a demokratikus értékeket megőrző rend létrejöttét volt hivatott elősegíteni. A fasizmusban látta továbbá a gazdasági liberalizmus és a kisvállalkozók autonómiájának biztosítékát is, azaz úgy gondolta, hogy a mozgalom a városi és a vidéki kispolgárság támogatója. Grandi hangsúlyozta továbbá a vállalkozók és munkások összefogását elősegítő, úgynevezett nemzeti szindikátusok alapításának szükségességét, amivel véleménye szerint meg lehetett nyerni ezeket a csoportokat a liberalizmus és a nemzet számára.²³

Utóbb visszaemlékezve ezekre az időkre Grandi úgy ítélte meg, hogy a fasizmus növekvő népszerűsége a vidéken nagymértékben volt köszönhető annak, hogy a radikális szocialisták és bolsevikok gyakran hajtottak végre erőszakos akciókat, amit a fasiszták igyekeztek „megtorolni”, és ebben a tulajdonképpen polgárháborús hangulatban az emberek egyfajta védelmezőt láttak a mozgalomban.²⁴ Ez a fejtegetés nem teljesen helytálló, ugyanis a „megtorló akciókat” bonyolító *squadristák* nem kevésbé erőszakos cselekedeteket hajtottak végre, mint a baloldali radikálisok, ám erről Grandi visszaemlékezése hallgat. Az viszont igaz, hogy a fasiszták szocialistaellenes fellépése élvezte a lakosság egy részének, különösen a birtokosoknak a támogatását, és a helyi hatóságok is többnyire elnézően viselkedtek a *squadrizmus* iránt. Ennek oka röviden az volt, hogy a háború alatt hatalmon lévő kormányok földreformot ígértek, azonban ez elmaradt, aminek következményeként az országban – főként annak északi régiókban – a parasztság önhatalmúlag kezdett földfoglalásokba. Emellett a háborút követő általános gazdasági válság miatt a munkássztrájkok is mind gyakoribbakká váltak. Mivel az olasz kormány nem volt képes megoldani ezeket a problémákat, a birtokosok által létrehozott agrárszövetségek a fasisztákhoz fordultak segítségért, a *squadristák* pedig vállalták a kisajátított földek visszaszerzését és a sztrájkoló munkások elleni fellépést, amiért cserébe a birtokosok anyagi és morális támogatásban részesítették őket, ami az úgynevezett „agrárfasizmus” kibontakozását eredményezte.²⁵

A bolognai *fascio* 1920. december 4-i ülésén a résztvevők körében élénk eszmecsere bontakozott ki az Olaszországot érintő aktuálpolitikai kérdésekről, és körvonalazódni kezdett egy „jobboldali” és egy „baloldali” irányvonal a mozgalmon belül.²⁶ Az előbbi a *squadristák* és a velük szövetkező agrárfasiszták képviselték, az utóbbit pedig a szindikalista-forradalmi irányzat hívei, akik közé Grandi is tartozott.²⁷ A két csoport a következő, 1921. január 3-4-én tartott ülésen ütközött össze. A balszárny D’Annunziót és alkotmányát tekintette követendő mintának és a republikánus eszméket részesítette előnyben, a főként a nacionalisták által támogatott jobbszárny pedig a fasizmus politikamentességéért küzdöttek. Grandi kompromisszumként azt szorgalmazta, hogy őrizzék meg a politikamentességet, de alkalmazzák a quarnarói alkotmányt.²⁸

Az ülést követően Grandi hosszú vezércikket publikált a *L'Assalto* 1921. január 8-i számában, „*Rombolni és építeni. A mi forradalmunk*” címmel. Az írásban Grandi mindenekelőtt leszögezte, hogy „*a fasizmus nem párt, és nem is akar párttá válni. Egy kicsit jelen van minden pártban, és egy csodálatos rendszerben összegzi őket.*”²⁹

Kifejtette továbbá, hogy a fasizmust az egyetlen olyan tényező, amely a tehetetlen, és az olasz nemzet érdekeit megvédeni képtelen kormánnyal szemben új, a nép akaratát képviselő államot kíván teremteni. A fiatalember vélekedése szerint ez a szándék mutatkozott meg Fiumében is, amelynek ügyét a kormány csúnyán elárulta, szükségessé téve a fasiszták forradalmi fellépését,³⁰ vagyis ebben az értelmezésben a forradalom az állam megújítását jelentette. D'Annunzio többi hívéhez hasonlóan Grandi is legfőképpen a cikkben csak *Cagoia*, azaz „Meztelen csiga” néven említett Francesco Saverio Nitti³¹ egykori miniszterelnököt okolta, amiért Fiume nem kerülhetett olasz kézre. A nem túl hízelgő becenevet Dino D'Annunziótól kölcsönözte.

Grandinak egy véletlen folytán hamarosan alkalma nyílt arra, hogy személyesen is találkozzon „*Cagoiával*”. Ennek előzménye az volt, hogy az 1921. január 24-25-re virradó éjjel Bolognában a *squadristák* – három bajtársuk meggyilkolásáért való bosszúállás címén – megrohamozták a szocialisták székházát. Mivel az eset véres harccá fajult, a hatóságok elrendelték, hogy a város és a környék lakosai szolgáltatassák be a tulajdonukban lévő fegyvereket. Az ügy rendezése érdekében a helyi *fascio* bizottságot küldött Rómába, hogy az illetékes minisztereket rábírják a rendelet visszavonására. A küldöttség szószólója Grandi volt, aki a megbeszélésnek helyet adó *Palazzo Montecitorio* [a mai képviselőház – H. P.] aiján kilépve összetalálkozott Mario Missiroli³² újságíróval,³³ akivel 1913-ban ismerkedett meg, amikor a *Resto del Carlino* munkatársa lett. A lap főszerkesztője akkoriban Missiroli volt, így Grandi javarészt tőle sajátította el az újságírás fortélyait.³⁴ Missiroli jó viszonyt ápolt Nittivel, aki többször jelezte barátjának, hogy szívesen informálódna a *padaniai*³⁵ fasizmusról.³⁶ Az ifjú Grandi, aki alapvetően megtisztelve érezte magát, amiért egy ilyen ismert és tapasztalt politikussal folytathatott eszmecsere, készséggel felelgetett Nitti kérdéseire, ám mivel a volt miniszterelnököt a fasiszták „fekete báránynak” és „árulónak” tartották, az egyébként rövid találkozó utóbb szerzett néhány kellemetlen percet Dinónak,³⁷ amiről még lesz szó a későbbiekben.

Grandi Missirolival is hosszasan elbeszélgetett a fasizmusról, és általában véve a politikáról. Ennek apropóját az adta, hogy még az év elején a *L'Assalto* közölt egy írást, amely azzal vádolta Missirolit, hogy a korábban népszerű *Il Resto del Carlino*t a szocialisták szolgálatába állította. Az újságíró ennek hatására úgy döntött, hogy elhagyja Bolognát, Rómába költözik, és az *Il Secolónál* folytatja pályafutását, azonban nem lett volna ellenére, ha lehetősége nyílt volna visszatérni az előző lapjához. Grandi, aki hűséges volt a barátaihoz, sajnálatát fejezte ki a történetek miatt, és igyekezett megmagyarázni a fasiszták szocialistaellenes érzelmeinek okát.³⁸ A személyes beszélgetést követően a két férfi váltott néhány levelet, ame-

lyek ugyancsak arról árulkodnak, hogy Grandi nem tekintette hosszú életűnek a fasiszta mozgalmat. A fiatalember 1921. február 5-én írta első levelét barátjának, amelyben igyekezett hűen beszámolni az Emilia Romagna-i politikai helyzetről, részletezve a szocialisták és a fasiszták közötti viszálykodást és annak már ismeretett következményeit. Mint fogalmazott, „*a fasiszmus jelensége, amely a központi bizottságok [létezése] ellenére sem több, mint a helyi irányzatok kaotikus egyvelege, amely a nagyfokú erőszakra reagál, csupán átmeneti lesz, amennyiben a szocialisták megértik az erőszak megszüntetésében rejlő lehetőségeket.*”³⁹

Vagyis Grandi úgy ítélte meg, hogy ha a szocialisták véget vetnének a tartományban és az országban dúló erőszaknak, az egyúttal a fasiszmus végét is jelentené. Dino beszámolt idősebb barátjának arról is, hogy a bolognai *fascio* tagjai, különösen a fiatalok, ígéretesnek tartották Grandi fellépését. Missiroliról viszont ugyanők úgy vélekedtek, hogy az újságíró veszélyt jelent a fasiszta mozgalomra nézve, és nem tudták megbocsátani neki azt, hogy főszerkesztői tevékenysége idején az *Il Resto del Carlino* némileg a szocialisták szócsövénév vált.⁴⁰

Missirolit két nap múlva válaszolt, megköszönve a Granditól kapott információkat, és leszögezte, hogy folytatni fogja az írást annak ellenére is, hogy korábbi lapjához nem térhet vissza. Erre reagálva Dino kiegészítette néhány adalékkal az előző levelében foglaltakat, nyíltan kimondva, hogy a fiatalok nem tudtak azonosulni többé a szocialista Missirolival, akinek írásai nem sem tartalmukat, sem stílusukat tekintve nem feleltek meg a háborúból hazatért ifjúság ideáinak.⁴¹

Válaszában Missirolit kifejtette, hogy véleménye szerint a fasiszmus nem tér el olyan jelentős mértékben a szocializmustól, ahogyan azt a hevesen tiltakozó fiatalok gondolják. A szindikalizmust például olyan pontnak tartotta, amely mindkét áramlat eszmevilágában kulcsfontosságú tényezőként jelent meg. Éppen ezért Missirolit nem értette, hogy az ifjúság miért fordult ellene. Erre Grandi hosszú ideig nem válaszolt, majd miután Missirolit újabb levélben kereste meg őt a hallgatás miatt, Dino kifejtette, hogy a fasiszták szélsőséges szárnya „árulónak” bélyegezte őt a szocialista újságíróval ápolt barátsága miatt. A fiatalember néhány elejtett szóból arra következtetett, hogy kettejük levelezését valamilyen módon mások is láthatták, ami miatt neheztelését fejezte ki. Missirolit biztosította Grandit arról, hogy senkinek nem mutatta meg a leveleket, és mindig csodálta, hogy Grandi a politikai nézeteltéréseik ellenére is ilyen mély barátságot táplál iránta. Válaszában Grandi invitálta Missirolit, hogy utazzon Bolognába aznap, amikor Mussolini is a városba látogat, és győződjön meg saját szemével a mozgalom céljairól. Mint fogalmazott, nem sok kétség él benne aziránt, hogy ezután Missirolit is hozzájuk csatlakozna. Az újságíró erre reagálva kifejtette, hogy ő nem tud a korábbiaktól eltérően vélekedni a szocialistákról akkor sem, ha bizonyos tekintetben megérti a fasiszta mozgalom szervezőit, és mindennek ellenére Grandit továbbra is barátjának tekinti. Erre Grandi már nem válaszolt, így a levelezés ezen a ponton véget ért.⁴² Ez az epizód is egyike volt azoknak az eseteknek, amelyek Grandi életének későbbi szakaszában hoztak negatív következményeket.

A fasiszta mozgalomról, és annak az olasz politikában elfoglalt helyéről alkotott kezdeti álláspontját Grandi az eddigieknél is jobban kifejezésre juttatta a „*Levél egy szocialistához*” címmel, az *Il Resto del Carlino* 1921. szeptember 11-i számában megjelent írásában:⁴³

„*A fasizmus a szocializmus elfajzásának közvetlen terméke, amelynek vitathatatlan érdeme, hogy elsőként ismerte fel azt a nagyszerű történelmi tény, hogy a szocialista szindikalizmus fokozatosan pusztá politikai [tényezővé] alacsonyította magát, ezért mára bűnös demagógiává vált. [A szocializmus] láthatóan nem értette meg az események sodrát, amikor azt gondolta, hogy a Nemzetben való, szinte valóságos, elpusztíthatatlan hit a régi polgári állam kiváltsága, és megtagadásával le lehet győzni azt. A háborúhoz kétkedően és félelemmel állt hozzá. Nem értette meg, hogy a háború nem volt más, mint egy hatalmas társadalmi és forradalmi tényező, egy igazi osztályharc a nemzetek között. Nem értette meg, vagy úgy tett, mintha nem értené, hogy mi volt az orosz forradalom, hogy a rabszolgák és a parasztok lázadtak fel a feudalizmus ellen. A fiumei felkelésben nem látott egyebet, mint a háborút követő arditizmus egy jelentéktelen epizódját. Nem értette meg, hogy Fiume jelentette a szindikalista és munkás olasz nép forradalmát a versailles-i Szent Szövetség ellen...Ti, szocialisták visszavonhatatlanul eltávolítottátok magatoktól a középosztálybeli és értelmiségi fiatalokat. Betapasztottátok a szájukat, és tapsoltatok azoknak, akik meg akarták ölni őket az utcán. Egy idő után az értelmiségi munkásság, a nép és a kispolgárság gyermeke nem tűrhetett tovább, talpra állt és forradalmi lelkületet öltött. Polgári reakció? Nem tagadom, hogy a polgárság (a polgárság alatt nem kis- és középpolgárságot értem, amelyet a Nemzet lelki nagysága és anyagi lehetőségei szültek, hanem az illiberális plutokratákat) próbált és próbál nyereségre szert tenni ebből a még nem jól szervezett, fegyelmezetlen erőből, ami ma a Fasci di Combattimento, és megpróbálta eltulajdonítani és védelmi eszközévé tenni [a fasizmust]. Azt a csodálatos, spontán virágzó mozgalmat, amit fasizmusnak hívnak, nem ez az úgynevezett polgárság határozta meg. Mit akarunk mi? Mindent, amit az úgynevezett polgári reakció nem. Ha a fasizmus is olyan volna, vagy egyszer csak olyannak éreznénk, holnap meghalna, és mi segítenénk meggyilkolni. Vannak meghatározott pontok, elpusztíthatatlan igazságok, amelyek a kiindulópontjaink voltak, és amelyek holnap az érkezési pontjaink lesznek: szindikalizmus és nemzet.*”⁴⁴

Vagyis, összegezve, Grandi szerint a fasizmus a szocializmus „elfajzására” adott válaszreakció volt, amely az abból kiábrándult fiatalság – főleg az értelmiségi és a középosztálybeli ifjúság – útkeresését jelentette. A mozgalmat, melynek hívószavai Grandi számára a szindikalizmus és a nemzet voltak, ekkor még forradalmiként határozta meg, és úgy vélte, hogy az több ideológiának a legjobb elemeit foglalja magában. Számára a fasizmus testesítette meg a nemzetet, az államot és a törvényességet, amelyekre nézve véleménye szerint a szocializmus és a liberalizmus fenyegetett, ezért azon az állásponton volt, hogy a nemzeti erőknak össze kell fogniuk a liberális és szociáldemokrata állam ellen.⁴⁵ Noha az időelőrehaladtával,

ahogy ő maga is idősebbé és érettebbé vált, és a körülmények is változtak, néhány tekintetben módosultak az elképzelései a mozgalom célját illetően, de az alapelvei a későbbiek során is megmaradtak.

JEGYZETEK / NOTES

1. Részlet a készülő, Dino Grandi (1895–1988) című kéziratból.
2. Archivio Storico Diplomatico degli Affari Esteri (a továbbiakban ASMAE). Archivio Renzo De Felice, Carte Dino Grandi (a továbbiakban Carte Grandi). Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Memoriale.
3. Spinosa, Antonio (1989): Mussolini: il fascino di un dittatore. Mondadori, Milano. 88. old.
4. Nello, Paolo (2003): Dino Grandi. Il Mulino, Bologna. 27. old.
5. Nello, Paolo (1987): Dino Grandi. La formazione di un leader fascista. Il Mulino, Bologna. 73. old.
6. Ormos Mária (1987): Nácizmus-fasizmus. Magvető, Budapest. 176. old.
7. Ormos Mária (2019): Mussolini. Politikai életrajz. Kossuth, Budapest. 260. old.
8. Az eredeti forrás elérhető az Enciclopedia Italiana (Treccani) webes felületén (www.treccani.it): Fascismo in „Enciclopedia Italiana”. http://www.treccani.it/enciclopedia/fascismo_%28Enciclopedia-Italiana%29/ Letöltve: 2019. 08. 03.
9. Ormos (1987): Nácizmus-fasizmus i. m. 176–188. old.
10. Nolte, Ernst (2003): A fasizmus korszaka. Ford. Tallai Gábor. XX. Századi Intézet – Kairosz, Budapest. 285–286. old.
11. Idézi: Ormos (2019): Mussolini i. m. 113. old.
12. Mussolini, Benito: Opera Omnia di Benito Mussolini. A cura di Edoardo e Duilio Susmel. Le Fenice, Firenze. Vol. 12. 310–311. old. „23 Marzo.” Eredeti megjelenés: Il Popolo d'Italia, 1919. március 18. (A továbbiakban: Opera Omnia.)
13. A tárgyalásokról lásd részletesen: Candeloro, Giorgio (2014): Storia dell'Italia moderna. Vol. 9. Il fascismo e le sue guerre 1929–1939. La Feltrinelli, Milano. 78–102. old.
14. Lásd: Hamerli Petra (2018): „Fiume, vagy halál”. Gabriele D'Annunzio fiumei kalandja. Rubicon, 2018. 3–4. sz.
15. Részletesen lásd: Ormos (2019): Mussolini i. m. 116–126. old.
16. Opera Omnia, vol. 14. 466–471. old. „Discorso inaugurale al secondo congresso dei fasci.” Eredeti megjelenés: Il Popolo d'Italia, 1920. május 26.
17. Guasco, Alberto (2013): Cattolici e fascisti. La Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919-1925). Il Mulino, Bologna. 92–94. old.
18. Opera Omnia, vol. 14. 466–471. „Discorso inaugurale al secondo congresso dei fasci.” Eredeti megjelenés: Il Popolo d'Italia, 1920. május 26.
19. Ormos (1987): Nácizmus-fasizmus i. m. 181. old.

20. Ormos (2019): Mussolini i. m. 136. old.
21. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
22. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
23. Nello (2003): Dino Grandi i. m. 28–29. old.
24. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
25. Ormos (2019): Mussolini i. m. 136–137. old.
26. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
27. De Felice, Renzo (1966): Mussolini il fascista. Vol. I. La conquista del potere. Einaudi, Torino. 17. old.
28. Nello (2003): Dino Grandi i. m. 30–31. old.
29. L’Assalto, 1921. január 8. 1. „Demolire e costruire. La nostra rivoluzione.” Saját fordítás (a továbbiakban is).
30. L’Assalto, 1921. január 8. 1. „Demolire e costruire. La nostra rivoluzione.”
31. Francesco Saverio Nitti (1868–1953) 1919. június 23–1920. június 15-ig volt Olaszország miniszterelnöke.
32. Mario Missiroli (1886–1974): újságíró, több lap főszerkesztője. 1921 és 1924 között a milánói Il Secolo vezetője volt.
33. Nello (2003): Dino Grandi i. m. 33. old.
34. Grandi, Dino (1985): Il mio paese. Ricordi autobiografici. A cura di Renzo De Felice. Mulino, Bologna. 125. old.
35. Padania Észak-Olaszország alternatív elnevezése, amely a 19. század második felében jelent meg először, s földrajzi értelemben a Pó folyó völgyét jelentette. Az elnevezés – bár az észak-olasz fasiszták olykor használták azt – inkább az 1990-es évektől, a Lega (Nord) – (Északi) Liga – programja révén vált közismertté.
36. Nello (2003): Dino Grandi i. m. 33. old.
37. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
38. Grandi (1985): Il mio paese i. m. 125–126. old.
39. Grandi (1985): Il mio paese i. m. 125–126. old.
40. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
41. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
42. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
43. „Lettera ad un socialista.” ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
44. ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.
45. Nello (2003): Dino Grandi i. m. 46. old.

KOLONTÁRI Attila
habilitált egyetemi docens
Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar, Kaposvár

associate professor
Kaposvár University, Faculty of Pedagogy, Kaposvár,
Hungary
email: kolontari68attila@gmail.com

TIZENKÉT PERC ALEKSZEJ FJODOROVICS
MEREKALOV ÉLETÉBŐL¹

TWELVE MINUTES FROM ALEKSEI FYODOROVICH
MEREKALOV'S LIFE

ABSTRACT

In the second part of the 1930s, the Central and Eastern European region with its little, vulnerable countries often conflicting with each other turned into a buffer zone, an object of bargain between Nazi Germany and Stalin's Soviet Union. The German–Soviet Non-Aggression Agreement and its Secret Protocol, more commonly known after the signatory parties as Molotov–Ribbentrop Pact, was a result of long negotiations involving many diplomats, experts etc. Among them A. F. Merekalov belongs to the group of less known personalities. He was a Soviet ambassador to Berlin in 1938–1939. Although mainly the year of 1939 was an intensive period in Soviet–German contacts, Ambassador Merekalov played only an episode role in these processes. In spite of this, there were some moments when he got in the focus of attention in diplomatic circles and in the world press. The most famous event of Merekalov's short diplomatic career was the New Year Reception in the building of the Imperial Chancellery given by Hitler for the members of diplomatic corps. To the greatest surprise of those present, Hitler – while diplomats were being introduced to him – entered into a friendly conversation with the Soviet ambassador which took longer than it was prescribed by protocol. Many consider that it was a signal to Stalin expressing the Führer's readiness to reach an agreement with Moscow. From archival documents it turned out that it was not an improvisation, Hitler had consciously prepared for this conversation, a report about Merekalov's characteristics was later found in the archives of one of his adjutants. The present paper examines

the circumstances of this conversation, its place on the path towards the Pact and Merekalov's role in these processes.

Kulcsszavak: Molotov–Ribbentrop Pact, Merekalov, Sztálin, Hitler, újévi fogadás,

Key words: Molotov–Ribbentrop Pact, Merekalov, Stalin, Hitler, New Year Reception

Köztes-Európa köztessége a modern korban talán sohasem volt annyira szembe-tűnő és meghatározó, mint az 1930-as évek második felében, amikor a kisállamokra szabdalt, régi és új sérelmekkel és ellentétekkel terhelt térség szabályosan beéke-lődött az egyre erősödő és aktívabbá váló hitleri Németország, valamint a sztálini Szovjetunió közé. Köztes-Európa egymással is viszálykodó országai ütközőzónává, alkufolyamatok tárgyává váltak Berlin és Moszkva nagyhatalmi vetélkedésében. Ennek a folyamatnak az egyik legfontosabb állomása az 1939. augusztus 23-áról 24-ére virradóra aláírt szovjet–német meg nem támadási szerződés és annak titkos záradéka volt. A Molotov–Ribbentrop paktumként is emlegetett dokumentum meg-születéséig hosszú út vezetett. Az ezen az úton felbukkanó politikusok, diplomaták közül a kevésbé ismertek közé tartozik Alekszej Fjodorovics Merekalov, aki hiva-talosan 1938. május 6-tól 1939. szeptember 2-áig volt a Szovjetunió berlini nagy-követe, vagyis abban az időszakban, amikor a megállapodás feltételrendszere kör-vonalazódott. A történeti hűség kedvéért hozzá kell tenni, hogy Merekalovot 1939. május 5-én hazarendelték állomáshelyéről, ahová felmentéséig már nem is tért visz-sza, érdemben tehát semmiféle, még közvetítő szerepe sem volt a paktum tető alá hozásában. Ennek ellenére személye 1939 első hónapjaiban több alkalommal akar-va-akaratlanul az érdeklődés központjába került. Az egész világsajtó és a nemzetközi diplomácia is felkapta a fejét arra, amikor 1939. január 12-én a diplomáciai testület tagjai tiszteletére adott újévi fogadáson Hitler odalépett a szovjet követhez és hosszú percekig keresztül barátságosan elbeszélgetett vele. Ráadásul ez alkalommal Mere-kalov volt az egyetlen, akit a Führer hasonló figyelemben részesített. Merekalov rövid diplomáciai karrierje mindemellett remek esettanulmány a sztálini terror által megritkított szovjet külügyi apparátus káderproblémáinak vizsgálatához is.

Alekszej Merekalovról viszonylag kevés életrajzi adat maradt fent. 1900-ban született, munkáscsaládban. Bár tanulmányait egyházi iskolában kezdte, a forra-dalomban és a polgárháborúban már a bolsevikok oldalán harcolt, majd a cseka–OGPU állományában szolgált. Az 1930-as évek első felében húsipari techniku-mot végzett, vágóhídi mérnök lett. Miután 1937-ben elvégezte a Külkereskedelmi Akadémia gyorsalpaló tanfolyamát, rögtön külkereskedelmi népbiztos-helyettes-sé nevezték ki. Már önmagában ez a pozíció sem volt életbiztosítás Merekalov szá-mára, hiszen felettesét, Arkagyij Rozengolc népbiztost 1937 júniusában felmen-tették tisztségéből (néhány hónap múlva letartóztatták, majd 1938 márciusában harmadik nagy koncepció perben, az ún. 21-ek perében többek között Nyikolaj Buharinnal és Alekszej Rikovval együtt halálra ítélték és agyonlőtték), utódjának

kinevezésére pedig csak 1938 januárjában került sor.² Így lényegében hónapokig a teljesen tapasztalatlan Merekalov vezette a népbiztosságot, valamint az ún. koncessziós bizottságot. Ebbéli minőségében gyakran került kapcsolatba Molotov kormányfővel, sőt egy-egy alkalommal meghívottként a Politikai Iroda ülésein is részt vett az illetékességi körébe tartozó napirendi pontok tárgyalásánál. A fiatal káder így került reflektorfénybe a berlini nagyköveti poszt betöltésekor. Lev Bezimenszkij a Merekalov család általa látott, mindezidáig nem publikált irathagyatéka alapján a következőképp írja le a történeteket. Merekalov először „tapasztalat és nyelvtudás hiányára hivatkozva” vissza akarta utasítani a felkínált posztot, mire Sztálin állítólag a következőt válaszolta: „Mennie kell, mi bízunk önben”.³

Az, hogy a szovjetek nem egy tapasztalt, képzett diplomatát küldtek Berlinbe, a Külügyi Népbiztosságot sújtó repressziók következtében fellépő súlyos káderhiánnyal magyarázható. Vagyim Rogovin adatai szerint 1939 őszéig a külügyi népbiztos 5 helyettese (köztük Nyikolaj Kresztyinszkij, Borisz Sztomonjakov, Lev Karahan), 48 követ (köztük pl. Konsztantyin Jurjenyev berlini, Alekszandr Bekzadjan budapesti, Jakov Davtjan varsói követ), 30 osztályvezető, 28 konzul, 113 egyéb munkatárs esett áldozatul a sztálini terrornak, amely teljesen szétzilálta a Külügyi Népbiztosság struktúráját.⁴ Makszim Litvinov külügy népbiztos 1939 elején Sztálinhoz intézett levelében drámai képet festett a helyzetről. 9 fővárosban nem volt betöltve a követi, nagyköveti poszt (köztük Washingtonban, Tokióban, Varsóban, Bukarestben), számos követ pedig azért nem tudta elhagyni állomáshelyét, mert nem volt, aki távollétében helyettesítse. A diplomáciai futárszolgálat gyakorlatilag megbénult, mivel 12 futárnak nem engedélyezték a külföldre utazást ügyük kivizsgálásának időtartamára. A tisztogatások következtében 9 követségi tanácsos, 22 követségi titkár, 30 konzul és alkonzul, valamint 46 egyéb munkatárs álláshelye volt betöltetlen. Nem volt jobb a helyzet a központi apparátusban, a népbiztosság osztályain és a technikai személyzet terén sem.⁵ A tisztogatásokkal párhuzamosan a legszűkebb pártvezetés, mindenekelőtt Sztálin és Molotov egyre szorosabb kontroll alá vonta a külügyi népbiztosságot és a szovjet külpolitika irányítását.

Ez volt az a közeg, amelyben Alekszej Merekalov 1938 májusában Berlinben elfoglalta a nagyköveti posztot. A Sztálin által íránta kinyilvánított bizalomnak – Bezimenszkij vélekedése szerint – az egyik megnyilvánulása volt, hogy a központtal való kapcsolattartásban Merekalovnak engedélyezték a hagyományos diplomáciai rejtjelezés mellett az NKVD (ebben az esetben a szovjet hírszerzés) csatornáinak használatát is.⁶ Az NKVD-vel való kapcsolatot minden bizonnyal a nagykövetség második embere, Georgij Asztahov követségi tanácsos jelentette, aki Merekalov megérkezése előtt, illetve hazarendelését követően ideiglenes ügyvivőként vezette a missziót.⁷ Bezimenszkij feltételezésével ellentétben azonban itt vélhetően nem a Merekalov személye iránt tanúsított különleges bizalomról volt szó, sokkal inkább arról, hogy Sztálin és Molotov egyre inkább Litvinov megkerülésével irányították a szovjet külpolitikát, elzártak előle fontos információkat, kikapcsolták a döntéshozatali folyamatokból, a követeket sokszor közvetlenül, a

külgügyi népbiztosság vezetésének tudta és jelenléte nélkül rendelték a Kremlbe riportra. Merekalov például 1938 folyamán öt alkalommal volt jelentéstételen magánál Sztálinnál, ebből háromszor Litvinov nélkül.⁸

A vizsgált időszakban Merekalov viszonylag sűrűn és hosszabb időre volt távol állomáshelyétől. 1939 november–decemberében például a berlini szovjet nagykövetségre címzett, illetve onnan a központba küldött dokumentumokat az ideiglenes ügyvivőnek, Asztahovnak címezték, vagy ő szignálta azokat.⁹ Ebben persze Merekalov alkalmasságának kérdésén túl szerepet játszhatott az is, hogy a müncheni döntés után a Szovjetunió egyfajta demonstratív gesztust kívánt gyakorolni, így hazarendelte nagykövetét és átmenetileg alacsonyabb szinten működtette az amúgy is feszültségekkel terhes államközi kapcsolatokat.

1938 decemberében azonban a Politikai Iroda határozatot hozott az 1938 márciusában megkötött szovjet–német kereskedelmi és fizetési egyezmény meghosszabbításáról az 1939-es esztendőre.¹⁰ Az erről szóló jegyzékváltás során a németek a szovjetek értésére adták, hogy hajlandók felújítani az 1938 márciusában félbeszakadt tárgyalásokat egy 200 millió márkás hitelnyújtásról a szovjetek számára a korábbinál kedvezőbb feltételek mellett. Berlinben Rudolf Nadolny volt moszkvai német nagykövet és Gustav Hilger, a követség tanácsosa felkeresték Merekalovot és közölték vele, hogy a német fél kész a szovjet megrendelésekre adott állami garanciát növelni, a korábbinál kedvezőbb kamatfeltételeket biztosítani, valamint a szovjetek által megrendelt termékek árából engedni, a szállítási határidőt pedig lerövidíteni.¹¹ 1939. január 11-én a kapott utasítás értelmében Alekszej Merekalov szovjet követ közölte a birodalmi külügyminisztérium gazdasági osztályának vezetőjével Moszkva hajlandóságát a tárgyalások felvételére.¹² Úgy tűnt a megbeszélések ezzel elmozdulhatnak a több hónapos holtpontról.

A másnapi események viszont egyenesen szenzációszámba mentek a világsajtóban. A birodalmi kancellária épületében Hitler az újév alkalmából fogadást adott a diplomáciai testület tagjai tiszteletére. Bár az ilyen rendezvények többnyire pusztán protokolláris jellegűek, mégis megkülönböztetett figyelem kíséri őket, hiszen a gesztusokból, mozdulatokból, elejtett megjegyzésekből, abból, hogy a vendégek közül kinek mekkora figyelem jut, sokszor fontos következtetéseket lehet levonni, vagy éppen különböző találgatások táptalajául szolgálhatnak. Nem volt ez másképp most sem. A diplomaták sorfala előtt a külügyminisztérium protokoll osztályának főnöke, a hatalmas termetű, több mint két méter magas Alexander von Dörnberg báró vezette végig a Führert, aki kezét fogott a diplomatákkal, majd tovább lépett a következőhöz.¹³

Mindenki meglepetésére azonban – hiszen ez sem a szovjet–német viszony jellegéből, sem a követ személyéből nem következett – Merekalovhoz érve a Führer hosszú percekre megállt és barátságosan elbeszélgetett a szovjet diplomatával (ő volt egyébként az egyetlen a fogadáson, akit Hitler ilyen figyelemre méltatott). A szemtanúk közül Fritz Wiedemann, Hitler adjutánsa emlékirataiban a következőképpen írja le az eseményt és annak a jelenlévőkre gyakorolt hatását: „Hitler

különösen barátságosan üdvözölte az orosz követet és szokatlanul hosszasan elbeszélgetett vele. Minden tekintet rájuk szegeződött és minden jelenlévő gondolatban feltette magának a kérdést: Mi történik itt? Minél tovább tartott a beszélgetés és minél barátságosabb hangnemben zajlott, annál inkább fokozódott a fojtott izgalom... Ezen a napon az orosz vált a fogadás központi alakjává... Mindenki körülötte sürgött-forgott, mint a méhek a méz körül. Mindenki tudni akarta, mit is mondott neki tulajdonképpen a Führer... Nem tudom, miről beszélt a Führer az orosz követtel... De az a mód, az a nyíltan barátságos hangnem, amivel ezt tette, egyértelmű jele volt annak, hogy álláspontjában valami megváltozott. Mindenesetre Hitler szándékosan tüntette ki figyelmével az oroszzt.”¹⁴

Diplomáciai körökben és a világsajtóban egyaránt úgy értékelték az eseményt, mint ami fordulatot jelent Berlinnek a Szovjetunióval kapcsolatos politikájában. Az angol ügyvivő még azt is fontosnak tartotta feljegyezni, hogy a beszélgetés mintegy hét percig tartott. Merekalov ennél hosszabb időtartamot, 12-15 perccel említ beszámolójában, bár lehet, hogy a pillanat hatása alatt időérzéke nem működött tökéletesen. Ráadásul Hitleren kívül a kíséretében lévők közül többen, köztük Joachim von Ribbentrop külügyminiszter és Wilhelm Keitel, a Wehrmacht főparancsnoka is odaléptek Merekalovhoz és feltűnően barátságosan üdvözölték a szovjet diplomatát.

Ami Hitler szavainak tartalmát illeti, ezek rekonstruálásához a legautentikusabb a követ, Merekalov politikai naplója. Eszerint a Führer néhány konvencionális kérdést tett fel neki családjáról, berlini tartózkodásáról, moszkvai útjáról, ottani találkozásáról von Schulenburg német nagykövettel, majd sok sikert kívánt neki tevékenységéhez. Mindehhez Merekalov hozzátette, hogy *„Hitler látszólag nagyon szívélyes volt, és figyelmen kívül hagyva az én gyenge német nyelvtudásomat, tolmács nélkül, németül beszélt hozzám.”*¹⁵

Merekalov családi körben fennmarad, máig kiadatlan feljegyzései megerősítik, hogy a beszélgetés konvencionális témákról szólt, néhány apró részlettel ki is egészítik a hivatalos jelentéseket. Ezek szerint Hitler külön érdeklődött Merekalov „filozófusi nevű” fiáról (a szovjet követ annak idején a megbízólevél átadásánál említette, hogy fiát Szokratnak hívják), megkérdezte, hogy tetszik Merekalovnak a birodalmi kancellária új épülete, és javasolta neki, hogy keresse fel a berlini múzeumokat, ismerkedjen Németországgal. Majd kölcsönösen jókívánságaikat fejezték ki a másik fél kormánya és népe számára.¹⁶

A spontaneitás látszata ellenére mindez tudatosan előkészített és jól kiszámított akció volt. Már a háború után Hitler szárnysegédjének archívumából előkerült egy feljegyzés Merekalov jellemzésével, ami nyilván azt a célt szolgálta, hogy a Führert néhány alapvető információval ellássa a tervezett beszélgetéshez. A feljegyzés szerint a szovjet követ, Merekalov még igen gyengén beszél németül, de igyekszik a nyelvet elsajátítani, és egyszerűbb beszélgetésben már képes részt venni. Jól ismeri a német-szovjet gazdasági kapcsolatok kérdéskörét. Nemrég tért vissza Moszkvából, ahol találkozott Friedrich von Schulenburg gróf német nagykövettel.¹⁷

Hogy mi állt Hitler nagy feltűnést keltő lépésének hátterében, arra több magyarázat is lehetséges. Az egyik szerint ez valójában a lengyeleknek szóló figyelmeztetés volt, Varsót akarta nagyobb engedékenységre bírni, alig burkoltan utalva rá, hogy be van ékelődve Berlin és Moszkva közé, akik bármikor megegyezhetnek egymással. Ezen túlmenően a kétfrontos háborút mindenképpen elkerülni kívánó Hitler stratégiai tervei között már ekkor megjelenhetett a Szovjetunió átmeneti semlegesítésének és együttműködésre bírásának gondolata a Lengyelország elleni és a várható nyugati hadjárat esetére. Ugyancsak ismerhette a Birodalmi Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztályán készült elemzéseket, melyek szerint Németország szovjet nyersanyagok nélkül hosszabb háborút nem képes viselni. Így elképzelhető, hogy a szovjet követ iránti tüntető figyelmességgel a gazdasági tárgyalások ügyét kívánta előmozdítani.¹⁸

Hitler demonstratív gesztusa elérte célját, a diplomáciai berkekben és a sajtóban a legkülönfélébb találgatások láttak napvilágot az eset kapcsán. A United Press tudósítója szerint a szívélyes beszélgetés, amelyet Hitler folytatott Merekalovval, táptalajául szolgált a német–szovjet paktum küszöbönálló megkötéséről a német fővárosban terjedő híreszteléseknek. Amerikai sajtóinformációk szerint a Führer megkérte Merekalovot, hozza Sztálin tudomására, hogy Németországnak nincsenek Ukrajnával kapcsolatban ambíciói és eszmecserét javasolt Sztálinnal, amihez – állítása szerint – a főtitkár már korábban beleegyezését adta.¹⁹ Hogy ez ilyen formában elhangzott-e a beszélgetésen, ma már nehéz megállapítani. Más csatornákon keresztül azonban valóban eljuthatott a szovjetekhez, hogy Hitler átmenetileg jegelte Ukrajnára vonatkozó terveit. Amint arra a Pravda tudósítása is felhívta a figyelmet, Hitler szokásos évértékelő beszédében egy szóval sem említette a Szovjetuniót, ellenben érintette a gyarmati kérdést és számos bíráló megjegyzést megfogalmazott Nagy-Britanniával, Franciaországgal, valamint az Egyesült Államokkal szemben.²⁰

A történet ezzel azonban nem ért véget. 1939. március 1-én a Hitler által a diplomáciai testület tagjai tiszteletére adott ebéden Merekalovékát Hitler és Göring közelébe ültették. A protokolláris ülésrendben ennél előkelőbb hely csak a tengelyhatalmak diplomatainak jutott. Az ebéd után Merekalov több diplomatahoz hasonlóan már maga lépett oda feleségével Hitlerhez egy pár perces konvencionális beszélgetés erejéig. Ennek során előadta, hogy személyével kapcsolatban Hitler részéről semmilyen diszkriminatív magatartást nem tapasztalt eddig Berlinben, ugyanakkor mindez sajnos nem mondható el a német sajtóról, de még a külügyminisztérium hivatalos közleményeiről sem. Majd hozzáfűzte, szeretné, ha a szovjet követség munkatársaival is ugyanúgy bánnának, mint más országok diplomataival. Hitler magához kérte egyik adjutánsát és megbízta, hogy ellenőrizze a Merekalov által elmondottakat és tegyen neki jelentést az eredményről. A diplomáciai protokoll szabályaiban egyébként nem túlságosan jártas Merekalov ezzel a lépésével kiváltotta Litvinov rosszsallását, aki megróttá beosztottját: *„Önök természetesen ilyen apróságokról nem kellett volna Hitlerrel beszélnie. Ezt az Ön részéről*

melléfogásnak tartom.” Beszámolójában Merekalov megjegyezte, hogy tekintettel az irányában Göring részéről megnyilvánuló figyelemnek (utóbbival a fogadásról és a német nyelvtanulás nehézségeiről váltottak szót), lehetségesnek tartja, hogy a jövőben protokolláris látogatást tegyen nála.²¹

Mindez alkalmat adott Sztálinnak, hogy viszonzza a gesztust. 1939. március 10-én a XVIII. kongresszuson tartott főtitkári beszámolója külpolitikai részében terjedelmes részt szentelt „Kárpát-Ukrajna” (Kárpátalja) problémájának. „Kárpát-Ukrajnát” a korabeli sajtóban és politikai háttérbeszélgetésekben egyfajta ukrán Piemontként emlegették. E koncepció szerint a terület német bábállamként kiindulópontja lehetett volna az ukrán egységmozgalomnak és egy független ukrán állam megteremtésének, kiszakítva a Szovjetunióból is az ukránok lakta részeket. 1939 első hónapjaiban számos, a szovjet aggodalmakat eloszlatni kívánó német jelzés érkezett Moszkvába ezzel kapcsolatban. A gondosan felépített sztálini válasz így nem is annyira a küldötteknek, mint inkább Németországnak és Hitlernek szólt, jelezte a szovjet közeledési hajlandóságot. A Kárpátalja és Ukrajna „körül csapott zajt” Sztálin az angol és francia politikai körök mesterkedésének tulajdonította, akik mindent elkövetnek, hogy felszítsák a Szovjetunió gyűlöletét Németország irányában és konfliktust provokáljanak a két állam között. Ugyancsak Hitlernek címezte Sztálin a következő megállapítást: *„Feltételezhetjük, hogy a németeknek azért a kötelezettségért cserébe adták oda Csehszlovákia részeit, hogy háborút kezdjenek a Szovjetunióval, a németek azonban most megtagadják a váltó kifizetését és elküldik őket [az angolokat és a franciákat – K. A.] melegebb éghajlatra”.*²² Vagyis a főtitkár azt üzenté Berlinbe, hogy megértette az Ukrajnával kapcsolatos berlini jelzéseket, nem tart a német fenyegetéstől, a keleti irányú német expanziótól.

Áprilisban tovább folytatódott a gesztuspolitizálás. Csehország német megszállását követően két kisebb, légvédelmi ágyúkra vonatkozó szovjet katonai megrendelés „bennragadt” a Skoda üzemben. Merekalov szovjet követ interveniált ezzel kapcsolatban Ernst von Weizsäcker külügyi államtitkárnál. Hozzáfűzte, hogy az ügy elintézése a Szovjetunió felé hangoztatott német jószándék próbaköve, ezért ő követként nagy hangsúlyt helyez a szovjet kérés kedvező elbírálására. Majd a szovjet–olasz kapcsolatokkal példálózva hozzáfűzte, hogy az ideológiai ellentétek nem képezhetik akadályát a gazdasági kapcsolatok fejlesztésének, a Szovjetunió nem használta ki Németország és a nyugati demokráciák ellentéteit és a továbbiakban sem szándékozik ezt megtenni.²³

1939 áprilisában váratlanul ismét Moszkvába rendelték Merekalovot. Április 21-én a Kremlben fontos megbeszélésre került sor. A kérdéskörrel foglalkozó szakirodalomban a pontos időpont, a szervezeti keretek és a résztvevők körének tekintetében komoly eltérések mutatkoznak a leírásban. Az esemény jelentősége abból is látható, hogy erre az alkalomra Merekalov mellett hazarendelték jelentéstételre Ivan Majszkijt, a Szovjetunió londoni nagykövetét, valamint Krapivencevet, a párizsi szovjet diplomáciai képviselő tanácsosát (valószínűleg azért nem Jakov

Szuric nagykövetet, hogy a londoni, párizsi és berlini misszióvezetők egyidejű távolléte ne keltsen nagy feltűnést).²⁴ A Politikai Iroda tagjai, Sztálin, Molotov, Vorosilov, Kaganovics, Mikojan meghallgatták a nagykövetek beszámolóit, hogy ezek fényében születhessen döntés a szovjet külpolitika további irányvonaláról. Az ülésről jegyzőkönyvet nem vezettek, így az ott elhangzottak csak emlékiratokból, utólag elejtett megjegyzésekből rekonstruálhatók. Merekalov határozottan úgy emlékszik, az ülésre Litvinov külügyi népbiztost nem hívták meg, míg más leírásokból kiderül, hogy nemcsak ő, hanem egyik helyettese, Vlagyimir Patyomkin is részt vett a megbeszélésen.²⁵ A Sztálin titkárságán vezetett látogatási naplóból is egyértelműen megállapítható, hogy Merekalov aznap Litvinovval együtt hagyta el Sztálin dolgozószobáját. Merekalov szerint az alapkérdés, amire Sztálin választ várt tőle, az volt, vajon a háborúra készülő Hitler a Szovjetunió ellen fordul-e? Visszaemlékezéseit Merekalov már az események utólagos ismeretében vetette papírra, így természetesen kérdés, hogy azok mennyire fedik az általa tényleg elmondottakat. (Hasonló problémával szembesülünk egyébként a másik szereplő, Ivan Majszkij visszaemlékezéseinek vizsgálatakor is.) Merekalov előadta, Hitler mindenáron igyekszik elkerülni a bekerítést, 1939 őszére várható a lengyel államiság felszámolása, majd ezt követően Nyugaton szeretnék „megoldani a helyzetet”. Erre az időtartamra a Szovjetunió semlegesítésével fognak próbálkozni. A Szovjetunió elleni hadjáratra két-három éven belül kerülhet sor.²⁶ Merekalov szerint Sztálin és a jelenlévők szó nélkül hallgatták végig beszámolóját, sem közben, sem utána nem kérdeztek semmit. Bár Merekalov okfejtésével a németközeledési szándékok őszintétlenségére kívánta felhívni a vezetés figyelmét, melyeket éppen ezért nem szabad komolyan venni, Sztálin és Molotov egészen más következtetést vontak le belőle. Mivel a Szovjetunió csak a harmadik a készülő hitleri agresszió soron következő állomásai között, így a Szovjetunió van jobb alkupozícióban, szabadon manőverezhet Berlin, valamint London és Párizs között.

Merekalov információit eddigre más, hírszerzési forrásokból származó adatok is megerősítették. A szovjetek fontos informátora volt a varsói német követség tanácsosa, Rudolf von Scheliha, akit 1937-ben szervezett be az NKVD, és aki létfontosságú adatokat szállított nekik a Lengyelországgal és a Szovjetunióval kapcsolatos német külpolitika várható alakulásáról: „A német tervek további megvalósítása menetében a Szovjetunió elleni hadjárat a német politika utolsó és döntő feladata. Ha korábban Berlinben abban reménykedtek, hogy Lengyelországot a maguk oldalára állíthatják a Szovjetunió elleni háborúban, úgy jelenleg meg vannak győződve arról, hogy Lengyelország mai politikai állapotában és területi formájában nem használható fel a Szovjetunióval szemben. Nyilvánvalóan, Lengyelország területét előbb fel kell osztani”.²⁷

A „német” orientáció valószínűleg ekkortól vált a litvinovi „angol–francia” irányvonallal „egyenrangú alternatívává”. E logika szerint a kettő közül pedig annak függvényében kell választani, hogy melyik fél hajlandó nagyobb árat fizetni Moszkva együttműködéséért vagy semlegességéért. A témával foglalkozó szak-

irodalom egy része felhívja a figyelmet, hogy ezen az ülésen komoly bírálatok érték a litvinovi külpolitikai koncepció egyoldalúságát.²⁸ Merekalov így – hasonlóan a Birodalmi Kancellária épületénben lezajlott fogadáshoz – tulajdonképpen a saját tudtán és akaratán kívül epizód szereplőként ismét fontos esemény résztvevőjévé vált a paktumhoz vezető úton. A Molotov és Litvinov között ekkor lezajlott szóváltás (Sztálin taktikusan a háttérben maradt) jelezte kettejük konfliktusának elmérgesedését, nem egészen két hét múlva pedig Litvinov menesztéséhez vezetett a Külügyi Népbiztosság éléről. A népbiztos május 3-i felmentéséről szóló hír szenzációként hatott világsajtóban és diplomáciai berkekben egyaránt, a fejleményeket egyértelműen úgy értékelték, mint a szovjet külpolitikai irányvonal megváltozását.

Ugyanezekben a napokban ért véget Alekszej Merekalov diplomáciai karrierje is. A Kreml-beli megbeszélést követően még néhány napra visszatért Berlinbe. Innen május 4-én két táviratot is küldött Moszkvába a közte és Robert Coulondre francia nagykövet között lezajlott megbeszélésről. A második táviratban a Litvinov távozásával kapcsolatos eszmecserejükről számolt be. A francia diplomata az iránt érdeklődött, nem jelenti-e mindez Moszkva elfordulását a britektől és a franciáktól, valamint a kollektív biztonság politikájától. Merekalov néhány általános, semmitmondó frázissal válaszolt, utasítást kért azonban, milyen magyarázatot adjon beszélgetőpartnereinek, mivel most mindenki erre kíváncsi és másnapra a britekhez hivatalos ebédre.²⁹ Május 5-i táviratában Merekalov arról értesítette Moszkvát, hogy a német fél kedvező választ adott a néhány héttel korábban a Skoda-műveknél lévő szovjet megrendelések teljesítése ügyében. A Molotovhoz címzett másnapi jelentést a német–lengyel viszony alakulásáról Georgij Asztahov már ideiglenes ügyvivőként írta alá, vagyis a nagykövetet eddigre ismét visszarendelték állomáshelyéről, ahová többet nem is tért vissza.³⁰ A következő hónapokra Asztahov vált a német–szovjet közeledés egyik kulcsfigurájává, aki nyelvismeretét, kapcsolatrendszerét, diplomáciai tapasztalatait tekintve is sokkal megfelelőbb volt erre a feladatra, mint Merekalov.

Merekalovnak azonban szerencséje volt, nem jutott a kegyvesztett szovjet diplomaták sorsára, nem vált a sztálini tisztogatások áldozatává. Visszatért eredeti szakmájához, előbb a moszkvai húsipari kombinát főmérnöke lett, majd a Szovjetunió Élelmészügyi Népbiztossága Össz-szövetségi Húsipari Intézetének igazgatójává nevezték ki. 1983-ban hunyt el Moszkvában. A történeti szakirodalomban életének legtöbbet emlegetett epizódja azóta is az a 10-12 perces, számára is váratlan beszélgetés, melyet Hitler folytatott vele a Birodalmi Kancellária épületében.

JEGYZETEK / NOTES

1. Az írás címéhez az ötletet Lev Bezimenszkij hasonló témában írt cikkének a címe adta: Bezimenszkij, L. A. (1996): Dvenadcaty minut iz sziznyi poszla Merekalova. Novoje szlovo, 7. sz. 43-45. old.
2. Arkagyij Rozengolc életrajzi adatait lásd: http://www.hrono.ru/biograf/bio_r/rozen-golc_ap.php
3. Bezimenszkij, L. A. (2000): Gitler i Sztalin pered szhvatkoj. Moszkva, Vecse, 10. fejezet, <http://militera.lib.ru/research/bezymensky3/index.html> „Практически с сентября 1937 года Мерекалов руководил наркоматом...” kezdetű szöveghely.
4. Rogovin, V. Z. (1998): Mirovaja revoljucija i mirovaja vojna. Moszkva, 208-209. old.
5. Dulline, S. (2009): Sztalin i ego gyiplomati. Moszkva, ROSSZPEN, 212-213. old.
6. Bezimenszkij, (2000). 10. fejezet, „Таков был «бэкграунд» назначения посла...” kezdetű szöveghely.
7. Asztahov pályafutásáról és a paktum megkötésében játszott szerepéről lásd: Kolontári A. (2019): A paktum szürke robotosa: Georgij Alekszandrovics Asztahov. In: (Búr G., főszerk.) Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves. Bp., ELTE BTK, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 391-413. old.
8. Dulline, (2009). 216.
9. Lásd pl.: Gromiko, A. A. (főszerk.) et al. (1977): Dokumenti vnyesneyj poliyiki SZSZSZR, XXI. köt. 1938. Moszkva, Politizdat, 640., 660-661., old. Bondarenko, A. P. et al. (szerk.) (1990): God krizisa. 1938-1939. Dokumenti i matyeriali v dvuh tomah. Moszkva, MID SZSZSZR, 54. és 81. sz. dok. http://www.katyn-books.ru/archive/year/God_krizisa_1t_2t.htm#54doc (a továbbiakban God krizisa)
10. Agyibekov, G. et al. (szerk.) (2001): Politbjuro CK RKP(b)–VKP(b) i Jevropa. Resenyija „Oszoboj papki”. Moszkva, ROSSZPEN, 365. old.
11. God krizisa, 1990. 101. sz. dok.
12. Gorlov, Sz. A. (1993): Szovjetszko–germanszkij gyialog nakanunye pakta Molotova–Ribbentropa. In: Novaja i novejsaja isztorija, 4. sz. 14. old.
13. Bezimenszkij, (1996) 43. old.
14. Idézi: Fleischhauer, I. (1991): Pakt. Gitler, Sztalin i inyiciatyiva germanszkoj gyiplo-matyii 1938-1939. Moszkva, Progressz, 7-80. old.
15. Gorlov, (1993) 15. old.
16. Bezimenszkij, (2000) 8. fejezet „Теперь на основании сохранившихся в семье Мерекалова...” kezdetű szöveghely.
17. Bezimenszkij, (2000) 8. fejezet „Сенсация не была импровизированной...” kezdetű szöveghely.
18. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy épp a fogadást követő napokban született megállapodás a szovjet féllel, a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztálya Keleteurópai Referatúráját irányító Karl Schnurre moszkvai útjáról. Schnurre felhatalmazást kapott a kereskedelmi és hitelmegállapodás még függőben lévő vitás kérdéseinek megtárgyalására a szovjetekkel. (Az utazást a németek végül az utolsó pillanatban

- lemondták, mivel annak híre kiszivárgott és a nemzetközi sajtó figyelmének központjába került.) God krizisza, (1990) 117. dok.
19. Nadzsafov, D. G. (2012): Ob isztoriko-geopolityicseszkom naszlegyii szovjetszko-germanszkogo pakta 1939 goda. Voproszi isztorii, 12. sz. (http://www.xliby.ru/istorija/soyuz_zvezdy_so_svastikoi_vstrechnaja_agressija/p10.php#n_664) (az internetes formátumban a 940. és 941., valamint a 943. és 944. lábjegyzetek közötti szöveghelyek)
 20. Nadzsafov, D. G. (2000): SZSZSZR v poszlemjunhenszkoi Jevrope. Otyecsesztvennaja Isztorija, 2. sz. 82. old.
 21. Dokumenti vnyesnej polityiki 1939. (1992) 22. köt. Moszkva, Mezsdunarodnije otnosenijaja, 116. sz. dok. <http://militera.lib.ru/docs/da/dvp/index.html> (a továbbiakban DVP) ill. Bezimenszkij, (2000) 10. fejezet „Но дело не ограничилось протоколом...” kezdetű szöveghely.
 22. Pravda, 1939. március 11. 2. old.
 23. Gorlov, (1993) 15-16. old.
 24. Dembszkij, Sz.: Proiszhosgyenyije vtoroj mirovoj vojni. In: Torkunov, A. – Rotfeld, A. (szerk.) (2017): Belije pjatna – csornije pjatna. Szlozsniye voproszi v rosszijszko-polszkih otnosenijah. Moszkva, AszpektPressz, 188. old.
 25. Bezimenszkij, (2000) „Цель вызова в Кремль была мне неведома до момента прибытия на уже начавшееся заседание Политбюро...” kezdetű szöveghely.
 26. Bezimenszkij, (1996) 45. old.
 27. Idézi Bezimenszkij, (2000) 16. fejezet „В ходе дальнейшего осуществления германских планов...” kezdetű szöveghely
 28. Narinszkij, M. (2017): Proiszhosgyenyije vtoroj mirovoj vojni. In: Belije pjatna – csornije pjatna. 147. old.
 29. DVP, (1992) 275., 276. sz. dok.
 30. DVP, (1992) 282. sz. dok.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Agyibekov, G. et al. (szerk.) (2001): Politbjuro CK RKP(b)–VKP(b) i Jevropa. Resenyija „Oszoboj papki”. Moszkva, ROSSZPEN
- Bezimenszkij, L. A. (1996): Dvenadcaty minut iz sziznyi poszla Merekalova. Novoje szlovo, 7. sz.
- Bezimenszkij, L. A. (2000): Gitler i Sztalin pered szhvatkoj. Moszkva, Vecse
- Bondarenko, A. P. et al. (szerk.) (1990): God krizisza. 1938-1939. Dokumenti imatyeriali v dvuh tomah. Moszkva, MID SZSZSZR
- Bondarenko, A. P. et al. (szerk.) (1992): Dokumenti vnyesnej polityiki 1939. Moszkva, Mezsdunarodnije otnosenijaja
- Dembszkij, Sz. (2017): Proiszhosgyenyije vtoroj mirovoj vojni. In: Torkunov, A. – Rotfeld, A. (szerk.): Belije pjatna – csornije pjatna. Szlozsniye voproszi v rosszijszko-polszkih otnosenijah. Moszkva, AszpektPressz

- Dulline, S. (2009): Sztalin i ego gyiplomati. Moszkva, ROSSZPEN
- Fleischhauer, I. (1991): Pakt. Gitler, Sztalin i inyiciatyiva germanszkoy gyiplomatyii 1938-1939. Moszkva, Progressz
- Gorlov, Sz. A. (1993): Szovjetszko–germanszkij gyialog nakanunye pakta Molotova–Ribbentropa. In: Novaja i novejsaja isztorija, 4. sz.
- Gromiko, A. A. (főszerk.) et al. (1977): Dokumenti vnyesnyej poliyiki SZSZSZR, XXI. köt. 1938. Moszkva, Politizdat
- Kolontári A. (2019): A paktum szürke robotosa: Georgij Alekszandrovics Asztahov. In: Búr G. (főszerk.): Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves. Bp., ELTE BTK, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
- Nadzsafov, D. G. (2000): SZSZSZR v poszlemjunhenszkoy Jevrope. Otyecsesztvennaja Isztorija, 2. sz.
- Nadzsafov, D. G. (2012): Ob isztoriko-geopolityicseszkom naszlegyyi szovjetszko–germanszkogo pakta 1939 goda. Voproszi isztorii, 12. sz.
- Narinszkij, M. (2017): Proiszhozgyenyije vtoroj mirovoj vojni. In: Belije pjatna – csornije pjatna
- Rogovin, V. Z. (1998): Mirovaja revoljucija i mirovaja vojna. Moszkva

DÖMÖK Csilla
egyetemi docens,
Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

associate professor
University of Pécs, Faculty of Arts, Pécs, Hungary
email: csilladomok@yahoo.de

A RÉGIÓK FEJLŐDÉSE ÉS A SZUBNACIONÁLIS MOBILIZÁCIÓ AZ EURÓPAI UNIÓBAN

THE ADVANCEMENT OF REGIONS, AND THE SUBNATIONAL MOBILISATION IN THE EUROPEAN UNION

ABSTRACT

Subnational mobilisation was one of the most outstanding features of the European internal policy of the 1990s. The phenomenon is reflected by two, mutually reinforcing factors. On the one hand, the 1988 reform of the Structural Funds and several provisions and principles of TEU created new opportunities for regions to become involved in the European politics; on the other hand, processes and theoretical debates towards the territorial decentralisation of power within Member States, as well as the openness and activism of regions in the area of structural and cohesion policy expressed more and more pronounced needs of enforcement of their rights. The opportunities and demands, the “Europe of the regions”, the concept of a “Three-tier Europe” together with the EU becoming a multi-level governance system collectively constitute the conditionality of subnational mobilisation. The phenomenon can be summarised as follows: the regions within the state and at Community level, by the concurrent use of institutional and informal tools, are increasingly becoming involved and are increasingly becoming involved and are increasingly shaping the EU institutions and their decision-making processes.

Kulcsszavak: régiók, európai együttműködés, szubnacionális mobilizáció, decentralizáció. Strukturális és kohéziós politika

Keynotes: region, European internal policy, subnational mobilisation, decentralisation, structural and cohesion policy

Nem kérdés, hogy Európa egy radikális átalakuláson megy keresztül. Egyszerre figyelhetjük meg Európában a kistérségi egységek és regionális mozgalmak reneszánszát.¹ Az államok szubnacionális egységeiről való politikai, gazdasági és kulturális gondolkodás, valamint cselekvés túlnyomórészt Európában tört utat magának. A regionális mozgalmak nagyobb autonómiát követeltek hatalmi szférájuk és befolyási területük számára, részint erőszakkal, egészen egyes területek különválásáig. Földrajzi, etikai, nyelvi, vallási, kulturális, történelmi vagy gazdasági dimenziók különböző vonatkozási pontjait választották ki, hogy egy ily módon elhatárolt területet régióként jelöljenek. Azok a közös jellemzők, melyeknek egy régió lakói birtokában vannak, megteremtik a speciális egység érzését és a regionális identitást. Nagy jelentőséggel bír az Európai Unión belüli régiók rendkívül széles palettája a szubnacionális egységek jogi státuszát, kompetenciáit, valamint pénzügyi forrásait és ezáltal politikai minőségét illetően.

A pusztán földrajzilag behatárolt területek mellett megtalálhatóak az adminisztratív hatáskörrel bíró közigazgatási körzetek egészen az állami szabályozási és pénzügyi hatalommal rendelkező tagállamokig. Ennek a sokféleségnek megfelelően eltérő megnevezésekre van szükség, mint például régió, tartományok, autonóm közösségek, kerületek és körzetek. Időközben a régiót a politikai és tudományos vitában a nemzetállamok funkcionális elemeként értelmezik, és a fogalommal az összállam alatt és a kommunális szint fölött elhelyezkedő szintet jelölik. Általánosságban az EU tagállamokban egyre inkább egy területi differenciálás figyelhető meg, amely a decentralizáció, regionalizáció, illetve a föderalizmus tendenciáiban nyilvánul meg.²

Európa régiói már a Maastrichi határozatok előtt is nem lebecsülendő szerepet játszottak Brüsszelben. Az EK gazdaságilag hátrányos területek vagy elmaradott peremterületek érdekében kifejtett regionális politikája az intenzív közösségi tevékenységek klasszikus szektorának számít, annak ellenére, hogy néhány politikus és tudós ezt szkeptikus eredményként értékeli. A régiók az EU-szervezetekkel (információs irodák) fennálló saját intézményi kapcsolataik révén továbbá olyan csúcsszervezeteken keresztül, mint az Európa Régióinak Gyűlése próbálták meg érdekeiket érvényesíteni. Az Európai Közösség támogatta a különböző európai régiók közötti együttműködést és a határokon átnyúló együttműködésüket a közös problémakezelésben és a feladatok teljesítésében.

Vitatott ugyan, mint ahogy a szubnacionális egységek sokfélesége esetén ez másként nem is lenne várható, hogy mit takar Európa régióinak fogalma. Egyesek számára ez a megjelölés egy olyan jelszó, amely az EU-t kizárólag a régiók, illetve tartományok részéről definiálja és a nemzetállamokat azok hamarosan bekövetkező megszűnésére ítéli. Mások ezt a fogalmat egy olyan szólamként értelmezik, amely a szervezett Európában a szubnacionális egységek létezésére kell emlékeztessen, egyébként nincs konstitutív szerepe.³ Ez a két extrém nézet nem felel meg annak a szándéknak, amelyet az Európa régiói fogalommal nyomon követünk.

Sokkal inkább egyfajta jogilag nem precízen definiált, de politikailag mégis egyértelműen körülhatárolt rendező elvről van szó. A tartományok, régiók és autonóm közösségek ezzel a célkitűzéssel törekednek egy harmadik szintkialakítására az EU-ban. Az európai ház „első emeletét” fenn kell tartani a regionális szervezeti szint számára, mindeközben abból kell kiindulni, hogy a települések, városok és körzetek a „földszint” szerepét töltik be. Az EU tagállamok és a közösségek ennek a szilárd alapnak a tudatában építkeznek a kommunális és regionális szinten.

A háromszintű Európa eleget tesz az utóbbi évtizedekben jelentősen megnövekedett gazdasági és politikai szerepének, valamint a régiók, tartományok és autonóm közösségek kulturális sajátosságának. Az EU tagállamok szubnacionális egységeiben élő lakosság fejlett öntudata reflektálja ezt a fejlődést. Az EU néhány centrálisan szervezett nemzetállamának számolnia kell ezzel a változással, a decentralizációs és regionalizációs folyamatoktól kezdve egészen a föderalizációra irányuló törekvésekig.

A Régiók Európa célkitűzésben nincs elvi ellentmondás egyrészt a régiók, másrészt a nemzetállamokat illetően. Az Unió Szerződés értelmében a tagállamok nemzeti identitása olyan érték, melyet védelmezni kell. A tartományok és régiók nem alternatívát jelentenek a nemzetállamokkal szemben, hanem kiegészítik azokat.

Jelentős változások tanúi lehetünk ma az Európai Unióban is. A régiók már régóta heves konkurenciaharcban állnak a helyzeti előnyökért és az európai támogatásokért, politikai szinten azonban egyedül a tagállamok cselekednek. Ez annak a klasszikus külpolitikai felfogásnak felelt meg, amely szerint a tagállamok kormányai voltak az államközi terep egyetlen szereplői. A „Nemzetek és régiók Európa” néhány évvel ezelőtt még elképzelhetetlen volt az Európa-politikai vitában. A régiókat politikai szempontból tulajdonképpen figyelmen kívül hagyták. A tagállamok szintje alatt csak a közigazgatási egységek léteztek.

Az európai regionalizmus megerősödése mérföldkövét jelöli az Európa régiói és települései kongresszusának megrendezése. Ez az Európa Tanács tanácsadói grémiuma. Fő feladata, hogy az új közép- és kelet-európai tagállamoknak támogatást nyújtson a hatékony önkormányzás regionális és kommunális szinten megvalósuló kiépítésében. Ezen felül artikulálja a regionális és kommunális érdekeket az Európa Tanács politikája alakításában.⁴

Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az Európa-politika már nem klasszikus értelemben vett külpolitika. Az Európa-politika hosszú ideje európai belpolitikává vált. Valamennyi fontosnak számító politikai döntés körülbelül felét már nem Münchenben, Bonnban vagy Berlinben, hanem Brüsszelben hozzák meg. A gazdaságban 70% körülire, a mezőgazdaságban 80% fölöttire tehető azon döntések száma, amelyeket legalábbis Brüsszelben készítenek elő. Ezek a döntések nem csak a tagállamokat érintik, hanem jelentős mértékben a régiókat is. Ez gyakorlatilag az összes politikai területre érvényes. Kezdve a mezőgazdasággal, a környezetvédelemmel, a pályázatokon, televíziózáson keresztül egészen a belbiztonságig.

A régióknak ezért, amennyiben a polgárokkal szembeni felelősségvállalásnak eleget akarnak tenni, nem csak államon belül kell közreműködniük a klasszikus belpolitikában, hanem az „új” európai belpolitikában is, amit Brüsszelben csinálnak. Ez az oka többek között annak, miért mondta Hermann Lübke filozófus ezeket a mondatokat:

„Man wird nicht zum Regionalisten, weil man in einem vergessenen Winkel überdauert hat, sondern wegen der Dynamik des Modernisierungsprozesses.“ (Nem azért lesz az ember regionalista, mert egy elfeledett sarokban „túlélt”, hanem a modernizációs folyamat dinamikája miatt.)⁵

Az európai szintű regionalizmus elismerésében áttörést hozott a Régiók Gyűlése létrehozása Brüsszelben. Az ARE ugyan csak egy tanácsadói szavazattal rendelkezik. Mégis első alkalommal vett részt intézményesen az ú.n. „harmadik szint”, az EU és tagállamok alatti szint, az EK-jogalkotásban. 1994-ben az ARE már megkezdte munkáját. A következmény egy egyértelműen érezhető véleményváltozás volt Brüsszelben. A legtöbb európai régió ma információs irodákat vagy képviselőket működtet Brüsszelben. Egyre fontosabbá válik a régiók közvetítőszerpere az EU és a polgárok között.

A regionalizmus jelentőségét az EU-ban azonban differenciáltabban kell szemlélteni: Egyrészt: Az EU tagállamokban eltérőek a regionális struktúrák. Másodrészt: Új kihívásokat támasztanak Európával szemben, amelyek a hatáskörök eddigi megoszlását az EU-ban már hamarosan tartósan megváltoztathatják.

Az Európában lévő sokféleség az Európai Unió tagállamainak regionális struktúrái különbözőségében tapasztalható meg élő példaként. Ez érinti például a régiók államjogban történő rögzítését, a régiók alkotmány szerinti jogait az állami szinttel szemben, a régiók kompetenciáit az igazságszolgáltatás, közigazgatás, belső regionális alkotmány, gazdasági jogszabályok és az adóztatás joghatósága területén. A régiók alkotmányjogi pozíciója alapján tehát különbséget tehetünk:

- föderális államok, amelyekhez Németország, Ausztria és időközben Belgium is tartozik,
- „regionalizált” államok mint pl. Olaszország és Spanyolország
- „decentralizált” államok, mint Franciaország, Hollandia, Portugália és Svédország és Finnország is,
- „unitárius” államok, mégpedig Dánia, Görögország, Írország és Luxemburg között.

Az EU-tagállamok régiói rendkívül eltérő államszervezeti jogállásából úgyszintén eltérő lehetőségek nyílnak a régiók számára, hogy az Európa-politikára hatást gyakoroljanak. Németországban például a tartományok rendelkezésére áll jórészt az Alaptörvény új 23. cikke, mely elősegíti a tartományok közreműködését az EU-jogalkotásában. Ez lehetővé teszi a tartományok számára, hogy a Szövetségi Tanácson keresztül hatékonyan közreműködjenek a szövetségi kormány Európa-politikájában. Az Alaptörvény 23. cikke garantálja a tartományok részére,

hogy azok az európai szerződések további alakításában közreműködjenek, konkrétan az ún. kormánykonferenciákon. Az Amszterdami Szerződéssel kapcsolatos tárgyalásokon ugyanis a Bajor Állami Kancellária akkori vezetője képviselte a tartományokat a német delegációban, a Szövetségi Tanács által megbízottak egyikeként. A nemzetközi Európa-politikában való közreműködés ilyen útról Európa más régiói jórészt csak álmodnak. Gyakran csak informális lehetőségeik vannak arra, hogy nemzeti kormányukra hatást gyakoroljanak. Azaz, a kormányuk jóindulatára vannak utalva, ha a tanácsban érvényesíteni akarják specifikus érdekeiket. Az EU valamennyi régiója számára csak egyetlen egy eszköz áll a rendelkezésére egyaránt: a Régiók Gyűlése. Létrehozása ezért volt tehát európai szinten áttörés. A Bajorország kezdeményezésére a 80-as években szervezett „Régiók Európája” konferencia-sorozatának éppen egy ilyen régiós bizottság megalakítása volt a célja.

A régiók államon belüli eltérő jogállása mégis potenciális probléma maradt, amikor az európai „harmadik szint” érdekeinek egységes képviseléséről van szó. Megfigyelhetjük tehát, hogy néhány régió, amelyek központi kormányuk által gyámolítva érzik magukat, bizonyos körülmények között arra hajlanak, hogy az EU számára több kompetenciát követeljenek – annak érdekében, hogy azokat a központi kormányuktól vegyék el. A mottó után szabadon: Az ellenségem ellensége a barátom.

A kevés saját játéktérrel bíró régiókban a szubszidiaritás kérdései iránti tudatosság gyakran nem eléggé jellemző. Éppen ezekben a régiókban nagyon fejletlen a tudatosság aziránt, hogy a brüsszeli támogatások ne számítsanak mindig valódi áldásnak. Akkor pláne nem, ha jelentősen megnyirbálják a saját politikai cselekvési teret és a régiókat az ígért támogatáson keresztül egy „arany kantáron” vezetik.⁶

Ugyanakkor a horizonton egyre egyértelműbben feltűnik egy súlyos probléma: Európa hatalmas változások előtt áll. Ezek hatással lesznek úgy az európai tagállamok, mint az európai régiók jövőbeni szerepére. Az európai, nemzeti és regionális feladatgyakorlás helyes súlyozásának kérdése egyre inkább Európa jövőjének a kulcskérdésévé válik.

Ennek az átalakulásnak az oka abban rejlik, hogy Európa ma, fundamentális kihívásokkal találja szemben magát:

- a béke biztosítása kontinensünkön;
- egyúttal a népirtással szembeni és az emberiség ellen elkövetett egyéb bűnökkel szembeni védelem,
- „Európa gazdasági szintér” egy globalizált világgazdaságban;
- az Euro stabilitásának tartós fenntartása;
- a nemzetközi szervezett bűnözés felszámolása;
- a menekült- és a menedékjog problémáinak közös megoldása;
- európai válasz a környezeti problémákra, amelyek nem állnak meg a határon.

Ezek a kihívások új válaszokra kényszerítik Európát. Hogy milyen mértékben fogják ezek megváltoztatni az EU, a tagállamok és a régiók közötti jogosultságok összességét, még nem mondható meg előre részletesen. Megfigyelhetünk különböző, egymással konkuráló koncepciókat. Koncepciók, amelyeknek egymással teljesen ellentétes nézetek szolgálnak alapul Európa jövőbeni alakításáról és a régiók szerepéről.

Európa tehát ma centrális irányváltás előtt áll. Az Euro, vagyis a valutaunió, tartósan megváltoztatja Európa arculatát. A pénzügyek teljes transzparenciája következtében a verseny drasztikusan kiéleződik. Az EU tagállamokban így felül kell vizsgálni azokat a standardokat, szokásokat és sajátosságokat, amelyeket eddig a verseny szele még nem érintett.

Az Euro az EU válasza a globalizációra. Az érem másik oldala: A nemzetgazdaságok konvergenciája az Euro-zónában Európa sorskérdésévé válik. Minden nem-konvergens fejlődés a valutaunió és az egész EU robbanótöltete lenne. Ezért tehát az Euró egy tartós harmonizációs hullámot indít el. A valutaunióban résztvevő tagállamok a nemzetgazdaság konvergens fejlesztésére vannak „kárthatva”. Az, hogy az Euro áldás vagy átok lesz, ezen múlik majd.

Mi következik ebből? Néhányan azt mondják: Mindenütt azonos standardokra van szükség. Szociális területen, a béreknél, az adóknál, a nyugdíjagnál, a környezetvédelemben. Végülis erről a kérdéstről van szó: Az európai egyesítésnek szövetségi állammá kell-e alakulnia? Az európai állam az egységes valuta kényszerű következménye?

Biztos, hogy ma még nem sokan beszélnek nyíltan a szövetségi államról. Ezekről a dolgokról azonban – egyre nyíltabban – van szó:

- egy európai társadalmi unió, központi téma
- a bérpolitika európai koordinálása,
- az adók harmonizálása Európában,
- egy európai biztosító,
- egy olyan európai foglalkoztatáspolitikát, amely remélt csodaszer a magas munkanélküliségre Európában – nem csak a kormányok szemében, hanem az EU-tagállamok többségének szemében.

Alapvetően arról a kérdéstről van szó, hogy hány feladatot kell a tagállamoknak és a régióknak átadniuk az EU-nak. Milyen mértékben ruházzanak át felelősséget a nemzeti politikusok az EU-ra?

Vitathatatlan, hogy az Euro egy új harmonizációs nyomáshoz vezet majd. És ez lényegében, jól is van így. Az egységes belső piacot végre ki kell teljesíteni. De szükség van emiatt az adópolitika egész Európára kiterjedő harmonizációjára? Nincs kivetnivaló abban sem, hogy a tagállamok jobban szavazzanak a Tanácsban a nemzeti foglalkoztatási politikáról. Szükség van-e ugyanakkor kötelező brüsszeli célkitűzésekre, pl. a fiatalok munkanélküliségi rátájáról? A gond az, hogy a nemzeti és regionális felelősséget Brüsszelre ruházzák át, anélkül, hogy ez sokat hozna.

Az Euro bevezetése hátrahagyja nyomait az európai, nemzeti és regionális jogosultságok újradefiniálásban. A valutauniót ki kell egészíteni egy megfelelőbb közös kül- és biztonságpolitikával, a menedékjog- és menekültpolitika hatékonyabb koordinálásával, a nemzetközi szervezett bűnözés eredményesebb felszámolásával. Öröndetes, hogy az Amszterdami Szerződés előrelépéseket hozott. A valutaunió azonban nem szolgáltathat alkalmat egy vak európai centralizációra, és arra, hogy a nemzetállamok és a régiók saját magukat megfosszák a hatalomtól, hogy a helyben megválasztott politikusok meneküljenek a felelősség elől. Ez főként a szociál-, foglalkoztatási- és adópolitika területére igaz.⁷

A támogatási célok Berlini Csúcson jóváhagyott újbóli meghatározása végeredményben oda vezet, hogy a legtöbb támogatási terület kiesik az EU támogatási területének a kulisszájából. Ennek oka a új prioritások felállítása a vidéki térség kárára és azon területek javára, ahol magas a munkanélküliség és még sok városrészt kell fejleszteni. Nem utolsó sorban annak tekintetében, hogy az EU struktúra-politikára fordított összkiadásai a következő pénzügyi tervezési időtartamban összességében jelentősen megemelkednek. A fő problémát azonban más jelenti: Ha néhány területen megvonják a brüsszeli támogatásokat, akkor a tagállamoknak és régióknak mindenesetre rendelkezniük kell elegendő szabad mozgástérrel, hogy saját, vagyis nemzeti és regionális eszközeikkel az őket érintő problémás területeket támogassák. A Bizottság új koncepciója éppen ezt akadályozza meg, ugyanis azt irányozza elő, hogy a jövőben a régiók és tagállamok saját támogatást célzó intézkedései csak azokon a területeken valósulhassanak meg, amelyek az EU-támogatásokat kapják. Azok a területek, amelyek elesnek az EU-támogatástól, azokat messzemenőkéig ki kell zárni a nemzeti és regionális strukturális támogatásokból is.

Mi a célja ezzel a Bizottságnak? Lefegyverző nyíltsággal mondja ki: A gazdagabb régiók „pozitív diszkriminálása” a deklarált célja. Azt akarja megakadályozni, hogy a gazdagabb régiókban, saját regionális támogatási intézkedéseit az EU által, a szegényebb régióknak biztosított támogatásokkal „ellensúlyozza”. Másként fogalmazva: az EU minden régióját lehetőleg azonos jóléti szintre kell hozni. Európában meg kell őrizni a sokféleséget és a saját felelősségvállalást erősíteni kell. Az EU nem válhat centralista monstrummá. Azokra a feladatokra kell koncentrálnia, amelyeket értelemszerűen csak az európai szinten lehet megoldani. Azok a feladatok azonban, amelyek ezzel szemben a tagállamok és régiók szintjén realizálhatók, a választott politikusok felelősségi körében helyi szinten kell maradjanak.

Ehhez konzekvensen alkalmazni kell a szubszidiaritás elvét.⁸ A szubszidiaritás elve azt jelenti, hogy az Európai Unió csak akkor fejtheti ki tevékenységét, ha a célt a tagállamok és régiók szintjén nem lehet kielégítően megvalósítani és emiatt sokkal célszerűbb az európai cselekvés. A felesleges szabályozások többet ártanak Európának, mint amennyi hasznuk van. A szubszidiaritás elvének alkalmazása az EU-t hatékonyabbá és polgár-közelibbé teszi.

Európának nem szabad feladnia a tagállamok és régiók identitását, hiszen Európa identitása éppen sokféleségén nyugszik. Ehhez továbbra is a tagállamok

és – Németországban – a tartományok államiságára kell felépíteni az EU-t és az EU-nak államszövetségnek kell maradnia. Egy ún. európai állam kialakítására sem az objektív feltételek, sem a politikai szándék nem adottak.

Egy féktelen és irányítás nélküli integrációs dinamika hosszú távon olyan centralizációhoz vezetne, mely a tagállamok és régiók jogainak jelentős csökkenésével járna. Európának az államszövetség fedele alatt kell régiói vitalitását megőriznie és hasznára fordítania. A régiók kreativitása és sokfélesége Európa jellegzetessége, amely kontinensünket évszázadokon keresztül erőssé tette. A régiók tehát a kultúrák versenyében Európa ütőkártyájává váltak.

Európának szüksége van a régiókra, hogy a belső feszültségeket kiegyenlítsék. Egy EU nagyságú terület soha nem lehet homogén tér. A további bővítések révén az EU belügyeinek heterogenitása még inkább növekszik. A régiók olyan nélkülözhetetlen ütközőt képeznek, amely a különbségekből származó feszültségeket tompítja.

Európának szüksége van régiókra, hogy a globalizált világban identitásunkat és biztonságunkat megőrizzük.⁹ A globalitás átláthatatlansága, gazdagsága és a látzólagos önkényessége sokunkban az elbizonytalanodás, kiszolgáltatottság érzését keltik. Európaizálódás és globalizáció az egyén számára feldolgozható, ha számára a régióban saját felelősségére kialakított hazájában, a nemzeti keretek közötti identitás fejlődik. A tájhoz, a természethez, a környezethez, az embertársaikhoz és nem utolsósorban a régiók felelőseihez direkt és alapvető kötődés kapcsolja őket.

Európának szüksége van a régiókra a társadalom belső stabilitása miatt. A régiókban az értékrendek elevenek és működik a szolidaritás. Európának szüksége van a régiókra a polgárközeli közigazgatásban. Az európai intézkedések 70%-át pl. Németországban a tartományok hajtották végre. Felelősségvállalást és kontrollt a legjobban átlátható terekben lehet megvalósítani. Ez újfent hozzájárul a politikai rend hatékonyságához és elfogadásához.

Végül Európának szüksége van erős régiókra a gazdasági versenyben. A régiók nem mindenütt Európában rendelkeznek kiforrott saját politikai felelősséggel. A gazdaságban mindenesetre a régiók egy központi tényezőt jelentenek. Az európai belső piacon és egy globalizált világpiacon nem csak az államok, hanem a régiók is versengenek egymással.

Ami a gazdaságban uralkodó jövőtrendként egyértelművé vált, az a politikai tagozódásra is érvényes: a kisebb egységek és a nagy hálózatok trendje. Ebben a régiók számára hatalmas lehetőségek nyílnak meg. Ezért Európának jelentős érdeke fűződik az erős régiókhoz, éppen a hatékonyabb polgár-közeliség érdekében.

A régiók az információs társadalom fejlődésével még nagyobb jelentőséggel bírnak majd. Az előttünk álló korszakos változás gazdasági, de ugyanakkor társadalmi és kulturális hatásai aligha beláthatóak. De már kirajzolódni látszik: a bárhol és bármikor megszerezhető, bármilyen információ birtoklása, csökkenteni fogja a nagy metropoliszok, mint Párizs, London vagy Madrid vezető szerepét. A gazdaságban, politikában és társadalomban kialakuló újat és modernitást képviselő köz-

pontok monopóliumát relativizálják. Ez pedig teret ad a kis egységek profiljának kibontakozásához.

Mi következik ebből? Gazdaságilag erős régiók képezik Európa, mint gazdasági helyszín gerincét. Ahhoz, hogy ezzel az új helyzettel meg tudjunk birkózni, szükség van a régiókra, mindenesetre a szükséges politikai cselekvési mozgástérre is. Ezért végzetes fejleményt jelent, ha az Európai Bizottság a régiók saját felelősségen alapuló mozgásterét egyre inkább megnyirbálni szándékozik. Már Abraham Lincoln megfogalmazta ezt: „Nem lehet a gyengéket erősíteni, azáltal hogy az erőseket gyengítjük”.

Európa a világversenyben csak akkor képes sikeresen fennmaradni, ha a lehető legtöbb régió képes saját erejéből megoldani problémáit. Európában alapvető irányváltások fognak végbemenni: az Euro hatásai és a globalizáció, a bővítések és számos egyéb változás. Ahhoz, hogy a kihívásokat legyőzzük, Európának erős, saját felelősséggel rendelkező, cselekvőképes régiókra van szüksége. Egy centralista Európa ezzel szemben elfojtaná a dinamikát. Nem csúcsteljesítmények alapján, hanem a középérték szerint kell orientálódni.

JEGYZETEK / NOTES

1. Közép-Európai vonatkozásban lásd. Gulyás László (2005/a): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5-14. old; Gulyás László (2005/b): Gulyás László (2005/b): Tipikus régiófejlődési pályák a rendszerváltás utáni Közép-Európában a lengyel példán keresztül. In: Papp Norbert, Végh Andor szerk. (2004): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: AKárpát-medence politikai földrajza. Pécs.
2. Dennewitz Bodo (1974): Der Föderalismus – Sein Wesen und seine Geschichte, Hamburg 15. o.
3. Gerdes Dirk (1985): Regionalismus, als soziale Bewegung, Frankfurt/New York
4. Clement Wolfgang (1991): „Auf dem Weg zum Europa der Regionen”, Baden-Baden 15-16.o.
5. Lübke Hermann (1990): Die große und kleine Welt, Regionalismus als Europäische Bewegung, In: Weidenfeld, W. (kiadó) Die Identität Europas München
6. Magiera Siegfried/Merten Detlef (1998): Bunderländer und Europäische Gemeinschaft, Berlin
7. Kreis Georg (2004): Europa und seine Grenzen, Bern
8. Loth, Wilfried (1991): Der Weg nach Europa, Göttingen
9. Lübke Hermann (1994): Abschied vom Superstaat. Vereinigte Staaten von Europa wird es nicht geben München.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Clement Wolfgang (1991): „Auf dem Weg zum Europa der Regionen”, Baden-Baden 15-16.old.
- Dennewitz Bodo (1974): Der Föderalismus – Sein Wesen und seine Geschichte, Hamburg 15. old.
- Gerdes Dirk (1985): Regionalismus, als soziale Bewegung, Frankfurt/New York.
- Gulyás László (2005/a): A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5-14. old.
- Gulyás László (2005/b): Gulyás László (2005/b): Tipikus régiófejlődési pályák a rendszerváltás utáni Közép-Európában a lengyel példán keresztül. In: Papp Norbert, Végh Andor szerk. (2004): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: A Kárpát-medence politikai földrajza. Pécs.
- Kreis Georg (2004): Europa und seine Grenzen, Bern.
- Loth, Wilfried (1991): Der Weg nach Europa, Göttingen.
- Lübbe Hermann (1994): Abschied vom Superstaat. Vereinigte Staaten von Europa wird es nicht geben München.
- Lübbe Hermann (1990): Die große und kleine Welt, Regionalismus als Europäische Bewegung, In: Weidenfeld, W. (kiadó) Die Identität Europas München
- Magiera Siegfried/Merten Detlef (1998): Bundesländer und Europäische Gemeinschaft, Berlin

SZILÁGYI István
egyetemi tanár
Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Pécs

professor
University of Pécs Faculty of Sciences, Pécs, Hungary
email: szortega@freemail.hu

A VERSAILLESI BÉKERENDSZER GEOPOLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

GEOPOLITICAL CONSEQUENCES OF THE PEACE-SYSTEM OF VERSAILLES

ABSTRACT

After the first World War the peace-system of Versailles largely reshaped the geopolitical map of Europe and the whole world. Empires disappeared, new succession states and alliance systems came into existence. The new world-system developed on the basis of the unjust peace-system that did not consider the right of national self-determination, resulted in instability and included the danger and reality of a new world war to be broken out. These changes and their consequences – having an effect up to now – exercised the influence on the history of Central and Eastern Europe as well. These changes contributed to the development of different branches of social sciences during the period between 1919 and 1939. The theory of international relations and its two tendencies were elaborated then. The Fourteen Points of Woodrow Wilson published on 8 January, 1918 became the basis of the so-called idealistic-institutional paradigm, while the study „The Twenty Years Crisis. An Introduction to the Study of International Relations 1919–1939” written by Edward Hallett Carr established the so-called realistic paradigm. During this period several geopolitical schools – British, German, Italian ones hallmarked by Sir John Halford Mackinder, Karl Ernst Haushofer and Giulio Douhet – came into being. The representatives of these geopolitical schools analyzed the special position of Central and Eastern Europe from the viewpoint of the new borders and the features of the new international system, they also elaborated theory of pan-regions and the concept of Heartland.

1. Bevezetés

Az első világháborút követő versaillesi békerendszer alapvetően átalakította Európa és a világ geopolitikai térképét, térszerkezetét, (nagy)hatalmi viszonyrendszerét. Birodalmak tűntek el, új típusú diktatúrák születtek, utódállamok és szövetségi rendszerek jöttek létre. A népek és nemzetek önrendelkezési jogát figyelmen kívül hagyó igazságtalan békerendszer talaján kialakuló új világrend nem eredményezett hosszú távú stabilitást és magában hordozta egy újabb világháború kirobbanásának esélyét, realitását és veszélyét. A változások napjainkig ható következményei alapvetően befolyásolják Közép-és Kelet Európa történelmét és sorsát is. Az 1919 és 1939 közötti időszak azonban paradox módon jelentős mértékben hozzájárult a társadalomtudományok fejlődéséhez is. Hatalmi érdekek mentén, de megszületett a nemzetközi viszonyok elmélete és annak két iránya:

- Woodrow Wilson 1918 január 8-án közzétett 14 pontja az idealista–institucionalista paradigma megalapozója lett.¹
- Edward Hallett Carr „The Twenty Years Crisis. An Introduction to the Study of International Relations. 1919–1939” című műve pedig a realista paradigma megalapozója lett.²

A versaillesi békerendszert követően és annak következményeként színre lépett és megerősödött a Sir John Halford Mackinder, Karl Ernst Haushofer és Giulio Douhet nevével fémjelzett brit, német és olasz geopolitikai iskola. Ezek keretében sor került a Közép-és Kelet-Európa sajátos helyzetét alapvetően befolyásoló határok kérdéskörének és az új nemzetközi rendszer jellegzetességeinek vizsgálatára, a pánrégiók elméletének és a magterület koncepciónak a kialakítására.

2. Közép-Európa átrendezése 1918–1920

Az első világháború kitörése előtt Európa hat, egymással szembenálló és két szövetségi rendszert alkotó nagyhatalom vetélkedésének színtere volt. Az Egyesült Királyság, Franciaország és Oroszország hármasszövetsége által irányított ország csoporttal (antant) szemben az Ausztria–Magyarország, Németország és a Török Birodalom vezette központi hatalmak és koalíciós partnereik sorakoztak fel. Az európai államok egy köre semlegesnek nyilvánította magát.

1918 őszén a központi hatalmak sorra fegyverszünetet kértek: szeptember 29-én Bulgária, október 30-án Törökország, november 3-án az Osztrák–Magyar Monarchia, november 11-én Németország.³ A fegyverszüneti megállapodásokat követően indultak meg a Párizs-környéki béketárgyalások, amelyek valójában öt nagy kérdés köré szerveződtek: Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia (illetve utódállamai), Szovjet-Oroszország, az összeomlott Oszmán Birodalom, valamint a német gyarmatok sorsa.

A vesztesek álláspontjának és az etnikai határoknak a figyelmen kívül hagyásával Németországgal 1919. június 28-án Versaillesben, Ausztriával 1919. szeptem-

ber 10-én Saint-Germainben, Bulgáriával 1919 november 7-én Neuillyben, Magyarországgal 1920 június 4-én a versaillesi Nagy-Trianon palotában, Törökországgal 1920. augusztus 10-én Sevresben, illetve végleges formában 1923 augusztus 24-én Lausennében írták alá a békeszerződést.

Magyar szempontból a legnagyobb jelentősége az Osztrák-Magyar Monarchia hivatalos megszűnését eredményező Ausztriával aláírt egyezménynek volt. Az utódállamok határainak kijelölésekor tudatosan és szándékosan figyelmen kívül hagyták a Teleki Pál Vörös térképe által jelzett magyar etnikai szállásterületek elhelyezkedését, kiterjedését és nagyságát.⁴

Az 1920. jún. 4-én Benárd Ágoston népjóléti és munkaügyi miniszter, valamint Drasche-Lázár Alfréd diplomata, rendkívüli követ és megbízott miniszter által aláírt magyar (béke)szerződés a többnemzetiségű ország területét 282 000 négyzetkilométerről 93 000 négyzetkilométerre zsugorította, Lakóinak száma 18, 2 millióról 7,6 millióra csökkent. A már említett Románia, a délszláv állam és Csehszlovákia mellett Ausztria, Olaszország (Fiume) és Lengyelország (Szepesség) is részesedett a történelmi Magyarország területeiből. Az elcsatolt részek 10,6 millió lakosából 3,2 millió volt magyar. (8. és 9. térkép). A békeszerződés leszögezte azt is, hogy Magyarország semmilyen formában nem mondhat le függetlenségéről. A diktátum katonai, hajózási, repülési rendszabályokat és korlátozásokat is életbe léptetett. Magyarországot jóvátétel fizetésre kötelezték, ennek végrehajtása céljából zárolták az ország vagyonát. A kikényszerített megállapodást száz év elteltével is hatalmas történelmi igazságtalanságként éli meg a Kárpát-medencében és szerte a világban élő magyarság.

Az antant szövetség háborús céljai elsősorban Németország meggyengítésére, afrikai gyarmatainak felosztására, a Török Birodalom Európából való kiszorítására és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztására, megszüntetésére irányultak. A Versailles-i rendszer kialakításában résztvevő európai nagyhatalmak politikája a majdan létrejövő utódállamok saját érdekszférájukba, befolyási zónájukba vonására irányultak. Ezen a téren különösen Franciaország volt az a hatalom, amely rendkívül agresszív módon és eredményesen képviselte és a béke megállapodások során érvényesítette igényeit és elképzeléseit. Sor került Lengyelország állami függetlenségének visszaállítására, a Szerb-Horvát-Szlóven (1929-től Jugoszláv) Királyság⁵ és Csehszlovákia létrehozására.⁶

Ezen államalakulatok megalakulása, illetve újjászületése mellett sajátos pragmatikus „reálpolitikája” révén Románia is az első világháborút lezáró békeszerződések egyik nagy nyertese lett.⁷ Megszűnt a cári Oroszország. A moszkvai birodalom utódállamának tekinthető Szovjet-Oroszország az 1918. március 3-án Breszt-Litovszkban Németországgal, az Osztrák–Magyar Monarchiával és csatlós államaikkal aláírt békeszerződés következtében a központi hatalmak mellett az első világháború másik nagy veszteseként írta be nevét a történelembe.⁸

Az európai rendezést kiegészítette az afrikai kontinensen lévő német gyarmatok győztes hatalmak által és javára történő megszerzése. Afrikában a világháború

kitörésekor négy német gyarmat volt: Kamerun, Német Délnyugat-Afrika (ma Namíbia), Togo és Német Kelet-Afrika (Tanganyika, ma Tanzánia). Ezeket a gyarmatokat az antant országai a háború során elfoglalták. Annak befejezése után pedig, hatalmas észak-afrikai gyarmatbirodalmát megtoldva, Franciaország kapta Togót és Kamerunt. Tanganyika és Német Délnyugat-Afrika brit gyarmat lett.

1. térkép: Afrika 1914-ben

Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Hajsza_Afrik%C3%A1%C3%A9rt

3. A nemzetközi viszonyok elmélete és a geopolitika születése

Mind arra már a bevezetőben utaltunk az első világháború után megszületett a nemzetközi viszonyok elmélete és annak két irányzata: 1. az idealista–institucionalista, 2. a realista paradigma.

Az idealista–normativista–institucionalista paradigma képviselői hittek a háború elkerülhetőségében. Annak garanciáit egy nemzetközi szervezet létrehozásában, másfelől pedig a népek önrendelkezési jogának biztosításában, továbbá a nemzetközi kereskedelem, a gazdasági csere és a tengeri hajózás szabadságának garantálásában látták. Az Egyesült Államok azonban nem vett részt az első világháború utáni új világrend kialakításában és távol maradt az általa javasolt és létrehozott Népszövetségtől is. Az USA izolacionizmusa következtében megnyerte a háborút, de elveszítette a békét.

Az idealista–normativista–institucionalista elmélet gyenge pontjaira és korlátozott mértékű alkalmazásának lehetőségére a nemzetközi viszonyok elméletének realista paradigmája mutatott rá. A walesi Aberyswyth Egyetem (2006-tól Walesi Állami Egyetem) Woodrov Wilson Tanszékének vezetője, Edward Hallet Carr 1939-ben megjelent már említett könyvében foglalta össze az irányzat legfontosabb gondolatait. Tézisei szerint az első világháború és az azt követő világválság hozzájárult a nemzetközi viszonyok elmélete tudomány megszületéséhez. A „*No crisis no discipline*” felfogás szemben állt az idealista–institucionalista–normativista–liberális paradigma jog által, a jogon keresztül, a jog segítségével biztosított béke (*Peace through Law*) koncepciójával. Edward Hallet Carr szerint a nemzetközi viszonyok érzelmektől mentes tudományos megalapozására és elemzésére van szükség. Erre a jogi-normatív megközelítés három ok miatt nem alkalmas. Nem alkalmas azért, mert felfogásában elsőbbséget ad az észnek az érdekekkel, az etikának a politikával, az elméletnek a gyakorlattal szemben. Az irányzat képviselői a nemzetközi viszonyok szereplői között megteremthető intézményesített harmóniáról is beszélnek.

Edward Hallet Carr szerint azonban a harmónia ideája meghatározott érdekek szolgálatában áll. A megelégedett, győztes hatalom, a satisfied power a számára előnyös státusz quo fenntartásában érdekelt. Annak nemzetközi közösség által történő elfogadását nevezi harmóniának, érdekegybeesésnek. Az univerzálisnak feltüntetett liberális érdekek ugyanakkor szemben állnak az egyes országokra jellemző sajátos nemzeti érdekekkel. Az érdekharmónia eszméje a privilegizált hatalmak érdekeit szolgálja, ezért a nemzetközi béke és az adott korszakban érvényesülő nemzetközi békerendszer mindig az uralkodó hatalom, vagy hatalmak felfogását tükrözi. A nemzetközi viszonyok rendszerében a résztvevő felek és szereplők között ezért az érdek összeütközés elkerülhetetlen. Az adott ország saját erején alapuló biztonságon kívül nincs valódi biztonság. Ezért ebben a tekintetben elsősorban a self help felfogás érvényesül. Az anarchikus jellegű nemzetközi viszonyok rendszerében ugyanakkor az erő egyenlőtlenül oszlik meg a szereplők között, a rendszer mozgását a vetélkedés jellemzi. Ezért az államok közötti konfliktusok elkerülhetetlenek. A hatalmi egyensúly a normál állapot és az jelenti a béke garanciáját is. Nincs, vagy nem működik egy államok közötti kiegyensúlyozó szerv, az államok közös érdeke illúzió. A képet ugyanakkor árnyalja, hogy az államok mellett más – strukturálatlan – nemzetközi szereplők is részt vesznek a nemzetközi viszonyok rendszerének alakításában. Ezért a teleologikus megközelítés helyett tudományos elemzésre, a tények, okok, következmények, létező erők vizsgálatára van szükség. Ebben a folyamatban alapvető szerephez jut a tudományos gondolkodás, és a folyamatok közötti összefüggések tanulmányozása.

Az Edward Hallet Carr által elindított folyamatot Hans Joachim Morgenthau teljesítette ki a „*Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*” című, 1948-ban megjelent művében.⁹

A nemzetközi viszonyok elméletének realista és idealista paradigmája mellett a versaillesi békerendszert követően és annak következményeként színre lépett és

megegyeztetett a Sir John Halford Mackinder, a Karl Ernst Haushofer és a Giulio Douhet nevével fémjelzett német, brit és olasz geopolitikai iskola. A geopolitika mint a nemzetközi viszonyok térbeli és részben földrajzi aspektusaival foglalkozó multidiszciplináris társadalomtudomány keretében sor került a Közép-Kelet-Európa sajátos helyzetét alapvetően befolyásoló határok kérdéskörének és az új nemzetközi rendszer jellegzetességeinek vizsgálatára, a magterület koncepció, a pánrégió elmélet, valamint a Köztes Európa és a mediterrán térség közötti kapcsolat megteremtésére irányuló olasz birodalmi zóna gondolatrendszerének kialakítására és megfogalmazására.

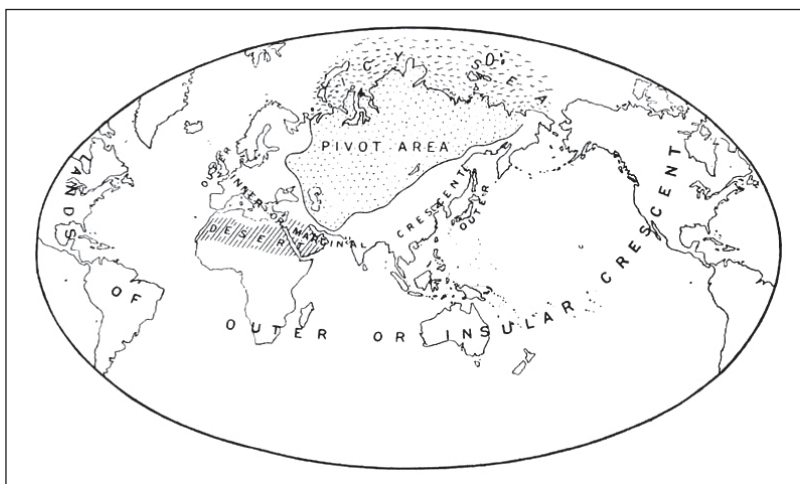
Sir Halford John Mackinder a brit birodalmi érdekek védelmében a történelem, a földrajz, továbbá az európai és ázsiai civilizációk összekapcsolásával és a közöttük kimutatható összefüggések felvázolásával 1904 és 1919 között kidolgozta a kulcsövezetről (Pivot Area), és a magterületről (Heartland) szóló elméletét. A világot zárt, egyensúlyon alapuló, de állandó mozgásban és változásban lévő rendszernek tekintette.

Mackinder álláspontja szerint a globalizálódott poszt-kolumbiánus korszakban megváltozott a szárazföldi és a tengeri hatalom közötti viszony. Az új történelmi szakaszban a hegemonia viszonyok a szárazföldi berendezkedés javára módosultak. Ez az előny halmozottan jelentkezik a szárazföldi és tengeri jellegzetességeket egyaránt felmutatni képes Oroszország, valamint a dinamikus fejlődést produkáló Németország esetében. Mindezek a tényezők és változások veszélyeztetik a zárt nemzetközi rendszeren belül létrejött hatalmi egyensúlyt és a brit birodalom hegemoniáját. Ennek leküzdése érdekében Mackinder egyrészt az angol érdekeket szolgáló külpolitikai és gazdasági együttműködést eredményező nemzetközösségszerű szövetség létrehozására tett javaslatot. Elkerülhetetlennek látta másrészt a liberális államberendezkedés reformját. A megváltozott geopolitikai helyzetben felhívta a figyelmet végül két, történelmi perspektívával rendelkező szárazföldi hatalom – Németország és Oroszország – közötti lehetséges szövetség veszélyeire. Felfogása szerint a kontinentális hatalmi egyensúly és a brit birodalmi hegemonia érdekében e koalíció létrejöttét meg kell akadályozni. A századelőn Mackinder az Egyesült Államok kontinentális és világrendszer szintű jelenlétével még nem számolt. Az USA-t a Csendes-óceán térségére és Latin-Amerikára koncentrálnak keleti hatalomnak tekintette, amely az európai egyensúlyt nem közvetlenül, hanem Oroszországon keresztül befolyásolja. A vázolt gondolatmenet földrajzi-stratégiai és térség specifikus geopolitikai következményeinek nyilvános kifejtése 1904 január 25-én történt meg. A jelzett napon került sor Mackinder *The Geographical Pivot of History* (A földrajz mint a történelem kulcsa) című előadására a Brit Királyi Földrajzi Társaságban.

Mackinder szerint a geopolitikai elemzés szempontjából a kulcsövezet Eurázsia térsége. Oroszország pedig az az állam, amelyik a stratégiai pozíciója birtokában átveszi a hajdani Mongol Birodalom szerepét. A kulcsövezeten kívül egy nagy belső peremív található. Ott helyezkedik el Németország, Ausztria, Törökország,

India és Kína. A külső peremívet Nagy-Britannia, Dél-Afrika, Ausztrália, az Egyesült Államok, Kanada és Japán alkotja. Mackinder a veszélyt a kulcsállam javára felboruló erőegyensúlyban látja. Ennek eredményeként Oroszország kiterjeszkedhetne, kiterjeszthetné befolyását és uralmát Eurázsia peremterületeire. E hatalmas kontinentális erőforrások megszerzését flottaépítésre használná fel és ez előrevetítené egy világbirodalom megszületését. Ez megtörténhet abban az esetben is, ha Németország szövetségre lép az orosz cárral. Ezt mivel az európai hatalmi egyensúly teljes felborulását eredményezné, mindenképpen meg kell akadályozni. Ennek sikeréhez Nagy-Britannia és Franciaország stratégiai szövetségére épülő belső és külső peremív koalíciójára van szükség. Mackinder 1904-ben az erőegyensúly felbomlása és a brit hegemonia csorbitása szempontjából Németországot ítélte veszélyesebbnek. Ezért a Franciaországgal való szövetséget támogatta. Az 1904-ben kötött angol–francia megállapodással, az „entente cordiale” kezdeményezésével Anglia megteremtette Nyugat-Európát, mint egységes geopolitikai térséget.

2. térkép: A Kulcsövezet - Pivot Area, 1904

Forrás: Halford.J.Mackinder: The Geographical Pivot of History. Geographical Journal, Vol.23, 1904. 435. old.

Mackinder kulcsövezet koncepciója a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások hatására 1919-ben módosult. Az első világháború befejezése Mackindert Oroszországgal és Németországgal, valamint a hatalmi erőviszonyok jövőbeni földrajzi–geopolitikai alakulásával kapcsolatos feltevéseinek újragondolására készítette.

Az 1919-ben publikált „*Demokratikus ideálok és a valóság*” című könyvében két új geostratégiai fogalmat vezetett be. Az 1904-ben született kulcsövezetet

földrajzi értelemben kiszélesítve megjelent a magterület (Heartland), valamint az Eurázsia szárazföldi térségeit és a déli magterületnek nevezett Afrikát magában foglaló világsziget (World Island) kategóriája. A koncepció újrafogalmazásának alapját az 1918 után bekövetkezett változások adták.

Az első világháború befejezését követően eltűnt három nagy európai birodalom és Németország helyzete is megváltozott. Oroszországban a bolsevik kerültek hatalomra. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Törökország szétesett. Ez utóbbi Európából is kiszorult. Németország vereséget szenvedett. A szárazföldi és a tengeri hatalom vetélkedése, azaz a nemzetközi viszonyok alakulása szempontjából meghatározó jelentőségre tett szert az így keletkezett hatalmi űrt kitöltő, kisállamokra szabdalt Kelet-Európa térsége.

Mackinder szerint újfent birodalmi vetélkedés színterévé vált a Nyugat-Európára és Kelet-Európára szakadt kontinens. A cél továbbra is megegyezik az 1904-ben megfogalmazottakkal. A brit birodalmi érdekek szempontjából meg kell akadályozni a Magterületet alkotó hatalom kilépését a Heartland zónájából és biztosítani kell Közép- Kelet- Európa fölötti uralom megtartását. 1919 után a második világháború kitöréséig Mackinder ezt tekintette geopolitikai elmélete egyik sarkkövének.

Mackinderhez hasonlóan az első világháború utáni berendezkedés stratégiai kérdései foglalkoztatták a német geopolitikai gondolkodás képviselőit is. Ezek sorából kiemelkedik Karl Ernst Haushofer vezérőrnagy. Nevéhez fűződik a német geopolitikai iskola létrehozása és intézményesítése. Munkatársaival 1924 és 1939 között jelenteti meg a „*Zeitschrift für Geopolitik*” című folyóiratot és hozza létre 1921-ben Münchenben a Geopolitikai Intézetet. Műveiben megjeleníti és adaptálja a ratzeli és a Kjelléni organikus államképet és geopolitikai felfogást. Elméletébe beépíti és az államok hatalmi törekvéseihez kapcsolja a svéd tudós autarkjáról, nemzeti önellátásról szóló tételét. A két világháború közötti időszakban újrafogalmazza és a nemzeti kulturális talajhoz, valamint a nagyrégiókhoz, mint befolyási övezetekhez és birodalmi zónákhoz köti az élettér elméletet. Pánrégió felfogásában egyrészt felfedezhető a ratzeli nagy államok koncepció és a mackinderi Heartland és világ-sziget elmélet. Másrészt amint azt „*A világpolitika ma*” című, 1931-ben megjelent művében olvashatjuk, az eredeti államhatárok és térszerkezet helyreállításának és a német törekvések megfogalmazásának igényével elutasítja az országa számára súlyosan hátrányos következményekkel járó első világháborút követően létrehozott nemzetközi rendet. A pánrégiók jellegzetességeinek bemutatásával vizsgálja a szárazföldi és a tengeri hatalom egymáshoz való viszonyát, de nem foglalkozik az elsőbbség kérdésével. Elemzi viszont a határok földrajzi és politikai jelentőségét. A német nagyhatalmi törekvések térségi és gazdasági kielégítése és biztosítása szempontjából fontosnak tartja a szárazföldi és tengeri hatalom kiépítését.

Geopolitikai koncepciójának középpontjában a német birodalom visszaállításával kapcsolatos kérdések állnak. Ebben nagy szerephez jut a faji akarattal, a népi

talajjal, a német nép civilizációs küldetésével összefüggő történelmi szerepvállalás és a hagyományosan német érdekszférának tekintett Közép-Európa fölötti befolyás visszaszerzését.

A nagyhatalmi törekvésekből, az állam növekedésének törvényéből, a határ érzésből, a kultúra és az eszmék találkozásából, a politikai entitás önellátásra irányuló céljaiból és a világ hatalmi újrafelosztásának szándékából jönnek létre a határmódosítások és a birodalmi befolyási övezetek térségi megjelenítését szolgáló páneszmékhez kötődő *pánrégiók*.

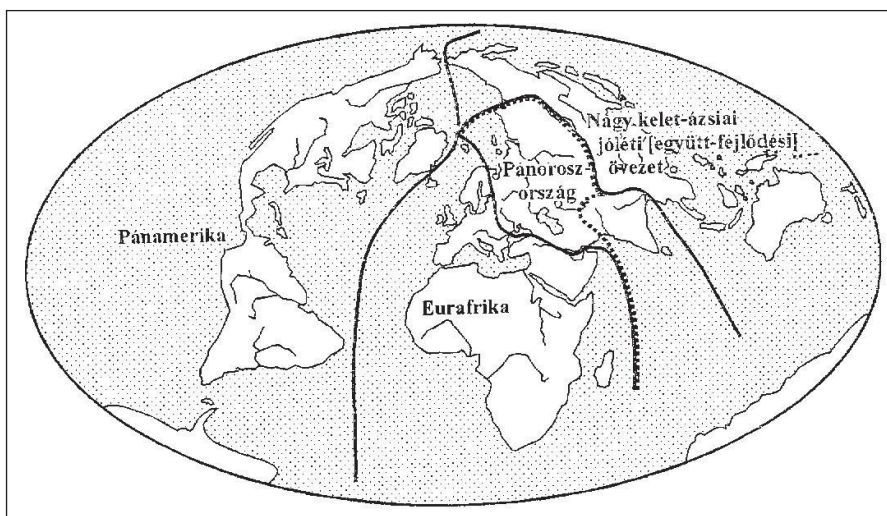
Haushofer 1931-ben megjelent „*A páneszmék geopolitikája*” című művében az élettér, az önellátásra való törekvés, a világhatalmi befolyásolás alapján négy nagyrégióra osztja a világot. Ezeknek a pánrégióknak négy lényeges feltételnek kell megfelelniük. 1. Elegendő erőforrással kell rendelkezniük; 2. Megfelelő számú lakosságot kell tömöríteniük; 3. Tengeri kijáratral kell rendelkezniük; 4. A vezető hatalmak közötti egyensúlyhoz (balance of power) kell vezetniük. Azaz rendelkezésre kell állnia a modern szakirodalomban használatos szükséges feltételrendszernek, a *kritikus tömegnek*.

Az általa megjelölt négy pánrégió: Pánamerika, Páneurópa (Eurafrika), Pánoroszország és Pánázsia (Nagy-kelet ázsiai jóléti együttfejlődési övezet). A világ négy vetélkedő centrum térségének az élén négy vezető hatalom áll. Körülöttük helyezkednek el az adott centrum befolyási övezetéhez tartozó különböző típusú periférikus-marginális, kis térségeket megtestesítő szatellit államok. Pánamerika vezető nagyhatalma az Egyesült Államok. Az afrikai térséggel bővített és kiegészített Páneurópa élén a Mitteleurópa övezetben elhelyezkedő Németország áll. A Pánorosz régió vezető hatalma a Szovjetunió, míg Pánáziában a japán dominancia a meghatározó. A makinderi világsziget és magterület birtokbavételét Haushofer is döntő fontosságú lépésnek tartotta. Ehhez, valamint a német hegemonia megvalósításához Kelet-Európa meghódításán keresztül vezet az út. Céljai elérésére Németországnak szövetségesekre, szövetségi rendszer kiépítésére van szüksége. Ez három fő tengely létrehozásával képzelhető el. A Berlin–Róma tengely biztosítja a Mediterráneum és Észak-Afrika fölötti ellenőrzést, valamint a hajdani afrikai német gyarmatok visszaszerzését. A Berlin–Moszkva paktum Kelet-Európának, mint a magterületre való behatolás kapujának szilárdságát garantálja. A Berlin–Tokió tengely a brit birodalom Ázsia felől történő megtámadását, valamint Japán – Európa és Amerika közötti közbeiktatott erő pozícióját eredményezi. A Haushofer által kidolgozott pánrégió koncepció a világ újrafelosztását, az élettér elmélet sajátos megfogalmazását és a német nagyhatalmi törekvéseket szolgálta.¹⁰

Giulio Douhet 1869. május 30-án született Casertában és 1930. február 15-én szívrohamban hunyt el. Az olasz tábornok egyike volt azoknak a katonáknak, akik már a repülés hőskorában felismerték a légtér és a légi hadviselés geopolitikai fontosságát, a háromdimenziós térfelfogás jegyében geopolitikai szempontból azt a szárazföldi és a tengeri térrel egyenrangú elemként kezelte. Giulio Douhet az elméleti-szakírói tevékenységet választva 1918 novemberében elhagyta a hadsere-

get. 1921-ben jelent meg „*A légi uralom (The Command of the Air)*” című könyve, melyben szisztematikusan összefoglalja a légtérrel és a légi hadviselés stratégiájával kapcsolatos téziseit.¹¹

3. térkép: Haushofer - Pánrégiók

Forrás: Saul Bernard Cohen: Földrajz és politika a megosztott világban. In: Geopolitikai Szöveggyűjtemény. Szerkesztette: Csizmadia Sándor et al. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. Budapest, 1999. 74.old.

Douhet munkájában Olaszország szerepével is foglalkozik. Országa pozícióit, stratégiai kilátásait és nemzetközi viszonyok rendszerében játszott szerepét a mediterrán-térség kontextusában vizsgálja és vázolja. Mussolini híveként egyetért Olaszország expanzív törekvéseivel és ezzel összefüggésben hangsúlyozza a légi-erő és a nemzeti légtér fölötti uralom és ellenőrzés fontosságát és lándzsát tör az olasz légtér sérthetetlensége mellett. Megítélése szerint Olaszország híd szerepet tölt be a Mediterráneumban. Róma mintegy ezer kilométer sugarú akciórádiuszú légi zóna központjának tekinthető. Lefedi és ellenőrzi a hajdani Római Birodalom területét. Olaszország földrajzi helyzete miatt saját légterének ellenőrzése révén a Mediterrán légtér felett is uralmat gyakorol. Ez a tényező – állítja Douhet – jelentős mértékben felértékeli az ország geopolitikai szerepét.

Giulio Douhet további elemzései a légierő és a légtér háborúban történő alkalmazásának és hasznosításának katonai-szakmai kérdéseivel foglalkoznak. Ezért mondhatjuk azt, hogy az olasz tábornok nem csupán geopolitikus, hanem első-sorban és mindenekelőtt katonai stratégia volt. Írásainak első megjelenése után az újabb háborúig húsz év telt el. Hipotéziseinek némelyike helytelennek bizonyult. Az 1921 óta eltelt évtizedek eseményei ugyanakkor bizonyították a légi hatalom

és a légi fölény megszerzésének, az életközpontok elleni légi csapásoknak, valamint a világűrnek és a cybertérnek mint geopolitikai és hadászati térnek a növekvő fontosságát.⁹

4. térkép: Az új olasz birodalom határai

Forrás: <https://www.google.hu/search?q=Olasz+Birodalom&tbm=isch&tbo>

Összegzésül leszögezhetjük, hogy az 1929/33-as világgazdasági válság időszakára az igazságtalan Versaillesi békerendszert elutasító európai hatalmak és országok szellemileg, lélekben és hadi potenciájukat tekintve egyaránt készen álltak a rendszer részleges korrekciójára. Csupán az volt kérdés, hogy az egymással szembenálló hatalmak által uralt geopolitikai térben azt milyen formában hajtják végre.

JEGYZETEK / NOTES

1. Gulyás László–Szávai Ferenc (2018/a): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old; Gulyás László–Szávai, Ferenc (2019/a): Wilson elnök szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzásáról szóló geopolitikai döntés megszületésében. In: Geopolitikai Szemle I. évfolyam 2019/1. szám 165-176. old.
2. Edward Hallett Carr (1993): The Twenty Years' Crisis. 1919-1939. Macmillan Press LTD and Papermac. London.
3. 1918. november 11-én Németországgal a compiégne-i erdőben egy vasúti kocsiban írták alá a fegyverletételt. Ez a vasúti kocsi ad helyet később a második világháború idején a francia kapituláció aláírásának is!
4. A dualista magyar állam nemzetiségi problémáiról lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon. 1690-1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.
5. Gulyás László (2018/b): A jugoszláv állam születése. BBC History 2018/december 83-87. old.

6. Gulyás László (2018/c): A csehszlovák állam születése. BBC History 2018/október 52-58. old.
7. Gulyás László–Csüllög Gábor (2018/d: Nagy Románia születése BBC History 2018/december 78-82. old.
8. Részletesen lásd: Lengyel István (1975): A breszt-litovszki béketárgyalások. Kossuth Kiadó. Budapest
9. Hans Joachim Morgenthau (1993): Politics Among Nation. The Struggle for Power and Peace. McGraw-Hill. New York.
10. Karl Ernst Haushofer munkásságáról részletesen lásd: Szilágyi István (2018): Geopolitika. Második, bővített kiadás. PAGEO, Budapest, 68-78. old.
11. Douhet, Giulio (1998): The Command of the Air, Air Force History and Museums Program, Washington, D.C.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bibó István (1986): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. 1945-1949. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 185-267. old.
- Carr, Edward Hallett (1993): The Twenty Years' Crisis. 1919-1939. Macmillan Press LTD and Papermac. Reprinted. London.
- Cohen, Saul Bernard (2009): Geopolitics: The Geography of International Relations. Rowman & Littlefield Publishers, Inc. New York.
- Csizmadia Sándor et. al. (1999): Geopolitikai Szöveggyűjtemény. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. Budapest, 1999.
- Douhet, Giulio (1998): The Command of the Air. Air Force History and Museums Program, Washington D.C.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon. 1690-1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.
- Gulyás László–Szávai Ferenc (2018/a): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old.
- Gulyás László (2018/b): A jugoszláv állam születése. BBC History 2018/december 83-87. old.
- Gulyás László (2018/c): A csehszlovák állam születése. BBC History 2018/október 52-58. old.
- Gulyás László–Csüllög Gábor (2018/d: Nagy Románia születése BBC History 2018/december 78-82. old.

- Gulyás László–Szávai, Ferenc (2019/a): Wilson elnök szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzásáról szóló geopolitikai döntés megszületésében. In: Geopolitikai Szemle I. évfolyam 2019/1. szám 165-176. old.
- Gulyás László főszerk. (2019/b): A trianoni békediktátum története hét kötetben I. kötet. Trianon Nagy
- Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914-1918. Egyesület Közép- Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László szerk. (2019/c): Trianonról közérthetően. Tizenhét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged.
- Lengyel István (1975): A breszt-litovszki béketárgyalások. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Morgenthau, Hans Joachim (1993): Politics Among Nation. The Struggle for Power and Peace. McGraw-Hill, New York,
- Mackinder, John Halford (1904): The Geographical Pivot of History. Geographical Journal, Vol.23.,421-444.o.
- Mackinder, John Halford (1919):Democratic Ideals and Reality. A study is the Politics of Reconstruction.Constable and Company Ltd.London.
- Szilágyi István (2013): Nemzeti kisebbség és autonómia kérdés a Kárpát-medencében. Közép-Európai Közlemények. 2013/1-2.sz. (VI. évfolyam 1-2. szám) No. 20-21. 49-63.o
- Szilágyi István (2014): A katalán nemzetpolitika tanulságai a Kárpát-medence számára. In: Nemzetpolitika és magyarságtudomány. Magyarságtudományi kutatások. III. (szerkesztette: Garaczi Imre). Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. Veszprém, 327- 353.o.
- Szilágyi István (2014): Catalonia's Experiencies for the Carpathian Basin. In: Minority Representation and Minority Language Rights. Edited by Tonk Márton, Székely Tünde Horváth István, Székely Ibolya. Scientia Publishing House. Cluj-Napoca, The Romanian Institute for for Research on National Minorities. Cluj-Napoca.191-215.o.
- Transylvania: A Historical Region in Europe (2014). Edited by Szilágyi István. Historia Actual
- Online.34. (Primavera), <http://publicaciones.historia-actual.org.pp.83-149>
- Szilágyi István (2015): Erdély: Európa történelmi régiója. In: Nemzeti integráció, autonómia és szakrális múlt a Kárpát-medencében. Magyarságtudományi kutatások IV. Szerkesztette: Garaczi Imre. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. Veszprém, 227-245. old.
- Szilágyi István (2018): Geopolitika. Második, bővített kiadás. PAGEO, Budapest.
- Vizi László Tamás (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés. (1920-2020). CEPOLITI Kiadó, Budapest.

SZALAI Gábor
tudományos segédmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Budapest

assistant research fellow
Research Centre for the Humanities, Budapest, Hungary
email: szalai.gabor@btk.mta.hu

**KORÁBBI, ÁLLAMILAG SZERVEZETT
LAKOSSÁGCSERÉK HATÁSA A
CSEHSZLOVÁK-MAGYAR EGYEZMÉNY
MEGSZÜLETÉSÉRE**

**THE IMPACT OF FORMER, GOVERNMENT-ORGANISED
POPULATION EXCHANGES ON THE BIRTH OF THE
CZECHOSLOVAK–HUNGARIAN TREATY**

ABSTRACT

In Europe, following World War I, and also during and after World War II, more or less sovereign states exercised population exchanges on multiple occasions. Their aim was to establish an ethnically homogeneous state and/or to repatriate their minority countrymen. In many cases, governments entered into the treaties under the impact of constraint, abuses of minorities and provision depriving their rights. On many occasions, these stabilised the changes occurring during the wars and neither party was keen on observing the principle of parity. This paper compares the government-organised (Greek–Turkish, Ukrainian–Polish, Czechoslovak–Hungarian) „population exchange campaigns”, the legislation enabling these, as well as the underlying political, economic and social motivations of the decisions and negotiations. This comparative analysis enables presenting similarities, parallels and differences, as well as to what degree the consequences and conclusions of previous treaties have been considered during the negotiations, and also whether former population exchanges had any impact on normalising Czechoslovak–Hungarian relations. The analysis also focuses on identifying the preliminary knowledge and experience of the stakeholders applied in resolving the Czechoslovak–Hungarian issue. The assessment also covers the first treaty of this kind, the often referenced population exchange treaty between Greece and Turkey and the Ukrainian(Soviet) –Polish treaty, as well as to what extent these

treaties turned out to be examples to follow. Finally, the paper also examines to what extent the two political sides evolving after 1945 tried to follow the lead of previously implemented treaties between Hungarians and Czechoslovaks which they considered appropriate.

Kulcsszavak: görög–török lakosságcsere, „Nagy Eszme”, lengyel–ukrán lakosságcsere, csehszlovák–magyar lakosságcsere

Keynotes: Greek–Turkish population exchange, „Megali Idea”, Polish–Ukrainian population exchange, Czechoslovak–Hungarian population exchange

1. Bevezetés

A csehszlovák–magyar lakosságcsere témájában, az elmúlt évtizedekben számos tanulmány készült. Ezen írások érintették a lakosságcsere-egyezmény megkötését, a két ország képviselői között zajlott tárgyalásokat, valamint a nyugati nagyhatalmak és a Szovjetunió, kérdésben képviselt álláspontját. Az elemzések fókuszába, azonban kevésbé került be annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy mi volt a lakosságcsere, mint lehetséges megoldás megszületésének forrása, mi volt a lakosságcsere ideológiai háttere.

Tanulmányomban arra törekszem, hogy a csehszlovák–magyar és egyes korábban lezajlott lakosságcserek (görög–török, lengyel–ukrán) összehasonlításán keresztül mutassam be a hasonlóságokat, illetve azok nagyhatalmakra gyakorolt hatását. Választ igyekszem adni arra a kérdésre, hogy az érintett diplomaták és delegáltak milyen előzetes tapasztalat vagy tudás alapján viszonyultak a kérdéshez, illetve arra, hogy a nagyhatalmak a korábban már lezajlott, általuk jónak vélt, államilag szervezett lakosságcsereket mennyire kezelték példaértékűnek.

2. A görög–török lakosságcsere

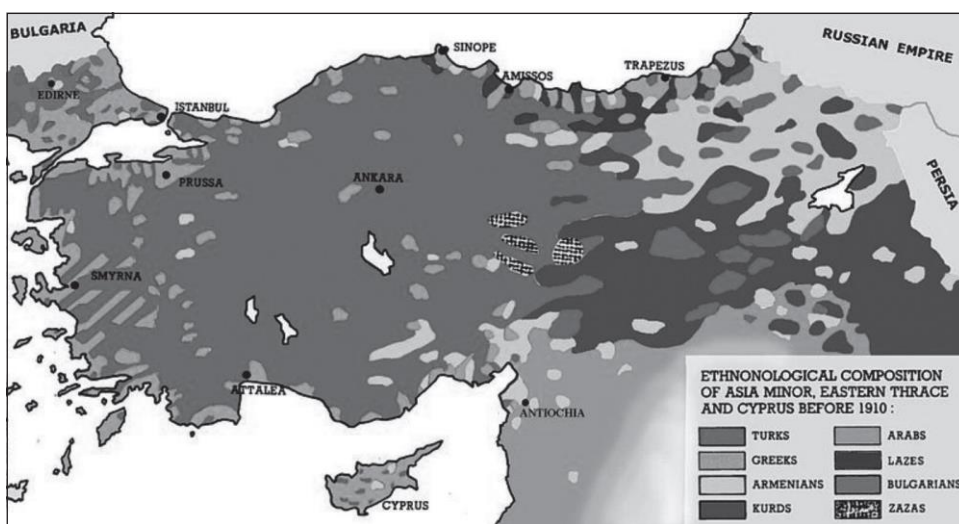
Az 1830-ban függetlenné vált Görögország legfőbb geopolitikai célja („Nagy Eszme”) a történelmi „Nagy-Görögország” létrehozása, a Balkán-félszigeten élő görögök egy hazában való egyesítése volt. A 19. századtól folyamatos területi veszteségeket elszenvedő és a területén élő nemzetiségekkel harcoló Oszmán Birodalom pedig egy etnikailag homogénebb állam megteremtésére törekedett.¹ A modern kori történelemben az 1914-ben megkötött görög–török egyezmény volt az első olyan kísérlet, amely két állam területi vitáját, illetve az etnikai kisebbségek problémáját lakosságcserevel kívánta megoldani.

2.1. Előzmények

Az 1912 és 1913 között lezajlott első és második Balkán-háború eredményeként az Oszmán Birodalom szinte teljesen kiszorult a Balkánról. A háborús cselekmények és a térség politikai térképének változása következtében, több hullámban közel egymillió (kb. 890.000-900.000²) ember volt kénytelen elhagyni otthonát

és vándorolni a térség államai között. Az első hullám még a harci cselekmények helyszíneiről történő spontán menekülés volt, míg a második a Balkán-háborúkat lezáró békék (londoni és bukaresti) által meghúzott új határokon átívelő önkéntes költözés az „anyaország” felé. Végül a kisebbségek politikai és katonai érdekek diktálta erőszakos kitelepítése következett, mely már 1913 végén elkezdődött és 1914-ben volt a legintenzívebb. Főként a kis-ázsiai és a trákiak görög kisebbség üldözése is addig nem tapasztalt méreteket öltött.

1. térkép: Az etnikai hovatartozás megoszlása a Földközi-tenger keleti részén és Kis-Ázsiában

Forrás: <https://mediaevalmusings.files.wordpress.com/2013/06/800px-asiaminor1910.jpg>

1914. május 18-án az Oszmán Birodalom tett javaslatot a Kis-Ázsia nyugati partján (Aidiniosz vilajet területén) élő görög és a görög fennhatóság alatt élő török kisebbség (makedóniai és epiroszi muzulmánok) önkéntes jellegű kicserélésére. A görög kormány a tárgyalások és az egyezmény megkötésének feltételeként a kis-ázsiai és trákiak görögök erőszakos kitelepítésének és üldözésének azonnali leállítását szabta, valamint a kivándorlás önkéntességének tiszteletben tartását. Továbbá el kívánta érni, hogy a lakosságcsere által érintett görögök és törökök létszáma azonos legyen, illetve azt, hogy a lakosság cseréjét a két országban egyidejűleg hajtsák végre. A görög fél véleménye szerint ugyanis a két állam csak így tudja a területére érkező jelentős számú népesség letelepítésével járó problémákat megoldani. A török delegáció azonban elutasította a görög kormány érvét, mondván a lakosságcsere megvalósítása független kell legyen a kivándorlók számától.³

A kérdést vizsgálva nehéz eldönteni, hogy a török fél azért kezdte-e el a görög kisebbség üldözését, hogy tárgyalóasztalhoz kényszerítse a görög kormányt, így érve el a lakosságcsere-egyezmény megkötését, vagy a lakosságcsere ötlete csupán álcaként szolgált az üldözések fedezésére. A lakosságcsere javaslatok ugyanis a Porta indítékainak többsége politikai és stratégiai, nem pedig humanitárius volt, ahogy azt állították. A legfőbb törekvés a Birodalom területén élő görög kisebbségtől történő megszabadulás volt, melynek leghatékonyabb módja a politikai erőszak alkalmazása, nem pedig egy önkéntes lakosságcsere-egyezmény megkötése volt, melynek tárgyalásakor a görög fél akár saját feltételekkel is felléphet. Ezt az oszmán szemléletmódot jól jellemzi a tárgyalások két legfontosabb témájában, az önkéntességben és a lakosság számarányában, a török küldöttség részéről tapasztalható együttműködés és kompromisszum hiánya.

Görögország a határain túl élő görög kisebbség kérdésében nem számíthatott külső támogatásra. Korábbi szövetségesei támogatásának hiányában elviekben is ki volt zárva, hogy fegyverrel szerezzen érvényt álláspontjának. Mivel a görög kormány nem tudta megakadályozni a Porta törekvéseit a görögség kitelepítésével kapcsolatban, valamint hiábavalóak voltak az üldözések leállítására tett erőfeszítései is, így az oszmánok által támasztott feltételek elfogadása volt az egyetlen lehetőség, hogy a kis-ázsiai nemzettestvérek ne maradjanak magukra.

A makedóniai és epiroszi törökök, illetve a trákiai és kis-ázsiai görögök kicseréléséről szóló egyezmény megkötésére végül 1914 májusában került sor. A szerződés értelmében a lakosságcsere önkéntes jellegű, a vagyoni kérdéseket a két ország között pedig tárgyalásos úton rendezik. Az egyezmény végrehajtása az időközben kitört első világháború miatt lekerült a napirendről, azonban a görög kisebbség török hatóságok részéről történő üldözése tovább folyt (1915-ben a hatóságok közel félmillió görög lakost deportáltak a Birodalom belső területeire). A kérdés végleges rendezésére 1923-ig kellett várni.⁴

2.2. Az lakosságcsere-egyezmény megkötése és végrehajtása

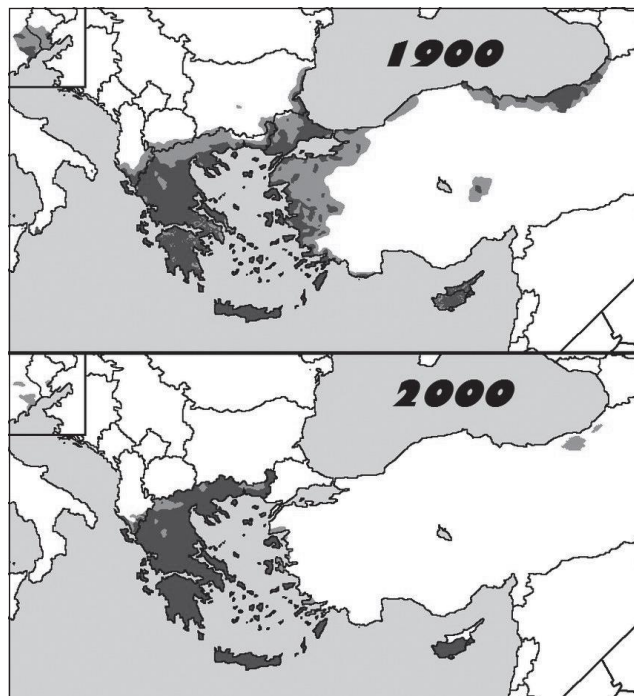
A török és a görög fél, az első világháború kitörését megelőzően, a Balkán-háborúk alatt végbement spontán népességmozgás megállapításán és elfogadásán túl nem jutott. A kérdés rendezésére a világháború, illetve a török revíziós harcok lezárása után nyílt lehetőség. Az 1923. július 24-én aláírt lausanne-i béke a törökök számára területileg is kedvezőbb volt. Az 1920-as sèvres-i békében a görögöknek ítélt Kelet-Trákia Edirnével együtt Törökországhoz került, a görög-török határ a Marica folyó lett és Törökország visszakapta Szmirna városát és annak környékét. Görögország számára ez a „Nagy Eszme” végleges feladását is jelentette. 1923. január 30-án Lausanne-ban aláírtak egy külön görög-török lakosságcsere-szerződést is.⁵ A kötelező érvényű egyezmény értelmében a görögországi törököknek és a törökországi görögöknek is el kellett hagynia addigi lakóhelyét és az „anyaországába” kellett költöznie. Mindkét állam területén egy-egy mentesített kategóriát határoztak meg: a konstantinápolyi, illetve az Imbrosz és Tenedosz szigetén élő

görögök, másik oldalon pedig a nyugat-trákiai muzulmánok (törökök) maradhattak lakóhelyükön. Nyugat-Trákia három megyéjében (Xanthi, Rodopé, Komotini) így kb. 100 ezer muzulmán (a terület lakosságának mintegy 30%-a)⁶ mentesült a kitelepítés alól. Az egyezmény számtalan problémát vetett fel, melyek közül a legnagyobb a nyelvi akadályok leküzdése volt. A kitelepített kis-ázsiai ortodox keresztények között sokan török-ajkúak, míg a görögországi muzulmánok közül sokan görög-ajkúak voltak, tehát nem beszélték annak az országnak a nyelvét, ahová betelepítették őket.⁷

A Balkán-háborúk és az 1925 között zajló kényszerszermigráció (kivándorlás, kitelepítés) során 1.290.000 görög (ortodox) személy volt kénytelen elhagyni Törökországot (mintegy 1.100.000 az 1923-as lausanne-i szerződés előtt), míg a másik oldalon 480.000 török (muzulmán) kényszerült Görögország elhagyására (125.000 fő a lausanne-i egyezmény előtt).⁸ 1925-ös adatok szerint mintegy 200.000 görög nemzetiségű maradt Törökországban, ám számuk napjainkra 5000 fő körülire csökkent. A lausanne-i döntés óta Görögországot is több tízezer török hagyta el, így a Balkán-félsziget egyik leghomogénebb államává vált.

Több kérdés a békeszerződés megkötése után is nyitott maradt azonban, mint a ki nem cserélt kisebbségek státusának kérdése, illetve a kicserélt lakosság kárpótlása.

2. térkép: A görögök megoszlása 1900-ban és 2000-ben

Forrás: <http://i.imgur.com/OUyHV0u.jpg>

2.3. A lakosságcsere társadalmi és belpolitikai következményei Görögországban

Az ötmillió Görögország rövid idő alatt volt kénytelen a közel másfélmillió határon túli görög népességet befogadni, ami nehezen megoldható gazdasági, társadalmi és politikai problémákat okozott az ország számára. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az 1912 és 1925 között érkező menekültek és kitelepítettek között meglehetősen magas volt a nők, az özvegyek és az árvák aránya. Számosan nem tudtak görögül, vagy csak a Pontusz-vidéki dialektust beszélték, amely Görögország lakosainak nehezen volt érthető. Az öslakosok részéről sok esetben nagyfokú előítélettel is szembe kellett nézniük.⁹ Az újonnan érkezők között viszont sokan az Oszmán Birodalom nagyvárosaiból származtak, fejlettebb gazdasági-kulturális színvonalhoz voltak szokva, emiatt az „anyaországiakat” lenézték, „vidékieknek” tartva őket. Az érkezők közül többen tőkét, üzleti/vállalkozói érzéket, gazdasági fejlődéshez szükséges dinamizmust is hoztak magukkal Kis-Ázsiából. Törökországban ezzel összefüggésben a görögök kitelepítésével a társadalom gazdaságilag legfejlettebb rétege hagyta el az országot.¹⁰

Az érkezők zökkenőmentes beilleszkedésére irányuló törekvések a Balkán-háborúk éveitől kezdve komoly feszültséget okoztak, és a nemzeti megosztottság kialakulásához vezettek. A menekültek jelentős része erős nosztalgiát érzett elhagyott szülőföldje iránt, több évtizednek kellett elteltie, hogy véglegesen beilleszkedjenek a társadalmi vérkeringésbe. A közel másfélmillió menekült többsége (az ország lakosságának negyede) a kis-ázsiai katasztrófa idején hatalmon lévő monarchista pártot tartotta felelősnek személyes tragédiájáért, és kötelezte el magát a Venizelosz párt mellett, amely befolyásolta a párt működését. Az új lakosság nagy részét Macedóniába és Nyugat-Trákiába, valamint az ország fővárosában telepítették le. A kétpólusú görög politikai élet emiatt földrajzi megosztottságot is mutatott. A Venizelosz-pártiak (Köztársaság-pártiak) bázisa így Kréta mellett – a kis-ázsiai menekültek miatt – Észak-Görögország (Macedónia és Trákia) lett.¹¹

Városrészek elnevezései is a mai napig őrzik az egykori származási helyet (Új-Szmirna városrész Athénban), de sportegyesületek nevében is szerepel a kis-ázsiai eredet (AEK=Konstantinápolyiak Athéni Sportegyesülete; PAOK=Konstantinápolyiak Thesszaloniki Sportklubja).¹²

3. A lengyel–ukrán lakosságcsere

A Lengyelország és (Szovjet-)Ukrajna közötti lakosságcsere, az 1944. szeptember 9-én aláírt szerződés alapján mintegy 1,6 millió főt, 1,1 millió lengyelt és lengyel zsidót, illetve közel félmillió ukrán érintett. Lengyel részről az egyezmény aláírója a PKWN (Nemzeti Felszabadítási Bizottság) volt. A lakosságcsere előzménye, hogy a második világháború utáni lengyel–szovjet határt, Sztálin javaslatára és a nyugati szövetségesek beleegyezésével a Curzon-vonal mentén húzták meg, így a lengyel határ nyugatra tolásával jelentős lengyel kisebbség került a

Szovjetunió területére. A lengyelországi Zakerzoniában (a Curzon-vonaltól nyugatra) pedig jelentős ukrán kisebbség élt.¹³

A megállapodás értelmében az áttelepítendő személyeket nem születési ország szerint, hanem etnikai hovatartozás alapján regisztrálták. A határtól nyugatra élő ukránokat a lengyel hatóság, míg keletre élő lengyeleket a szovjet NKVD (Belügyi Népbiztosság) regisztrálta. Az érintett lengyel terület jelentősebb településein (Jarosław, Gorlice, Krasnystaw, Chełm, Lublin, Biłgoraj, Jasło, Zamość és Nowy Sącz) kerületi bizottságokat állítottak fel. A bizottságok feladata nemcsak az egyének nyilvántartásba vétele és koordinálása volt, hanem kampány folytatása is az ukrán kisebbség körében. A propaganda (amely jobb életkörülményeket ígért az ukránok számára, ha Szovjet-Ukrajnába költöznek) eredményeként megugrott a jelentkezők száma, de 1945 közepére az áttelepítés iránti kérelmek száma jelentősen mérséklődött. Ennek oka, hogy egyre inkább nyilvánvalóvá vált, az ígért jobb körülmények nem bizonyultak helytállónak, illetve az áttelepülők számára tilos volt Szovjet-Ukrajna elhagyása.¹⁴

3. térkép: A Curzon-vonal és Lengyelország területiváltozásai 1939 és 1945 között

Forrás: <https://majorityrights.com>

1945 augusztusában az ukránok kitelepítése új szakaszba lépett. Annak érdekében, hogy elérjék az ukrán kisebbség Lengyelországból történő áthelyezését, a lengyel kormány és a szovjet biztonsági erők agresszíven léptek fel, mellyel megszűnt az átköltözés önkéntessége. Egész falvak lakosságát szorították ki otthonaikból és szállították a Szovjetunióba.

A lakosságcsere gyors és hatékony lebonyolítása érdekében a határ két oldalán egyszerre végezték a kitelepítést, így ugyanazon vagonokkal tudták szállítani a kitelepített lengyeleket és ukránokat (az új határon átlépve a vasúti szerelvényeken a kitelepített lengyelek helyét ukránokkal töltötték fel majd fordult vissza a szerel-

vény). 1945 tavaszáig az ukrán falvakból 453.766 lengyelt telepítettek ki (a falusi lengyel lakosság 58%-át), míg a városokból 328.908 főt (a városi lengyel lakosság 41,7%-át).¹⁵ Az ukrán kisebbség esetében a lengyel határmenti megyékben¹⁶ regisztráltak száma, 1944 októbere és 1946 szeptembere között 492.682 fő volt, akik közül 482.880 egyént helyeztek át végül az ukrán SZSZK-ba (Szovjet Szocialista Köztársaság), elsősorban a Ternopili, az Ivano-Frankivszki és a Lvivi terület településeibe, illetve a Mikolajivi és Dnyipropetrovszki régió déli és délnyugati körzetébe, valamint kisebb mértékben Kelet-Ukrajna Donbas régiójába. A kitelepített lengyeleket elsősorban Nyugat-Lengyelországba, a kitelepített németek helyére, másodsorban az elköltöztetett ukránok házaiba helyezték el.¹⁷

A lengyel és az ukrán történeti hagyományban máig igen komoly a lakosságcsere traumájának emlékezete, mely rengeteg szenvedéssel és áldozattal járt. A Harmadik Lengyel Köztársaság szenátusa kiemelt feladatának tekinti a határon túli lengyelek támogatását, és maga a lengyel alkotmány is hosszabban értekezik a külföldi lengyelekről. A kölcsönös történelmi sérelmek a mai napig terhelik a két ország politikai viszonyát.¹⁸

4. A csehszlovák–magyar lakosságcsere

Csehszlovák–magyar viszonylatban a terület és a népesség kérdésének rendezetlensége Trianonig, de a müncheni konferenciáig mindenképpen visszanyúl. Az 1938. november 2-án aláírt bécsi döntés eredményeként visszakerült a Csehszlovákiához csatolt magyarlakta területek jelentős része. A csehszlovák fél már ekkor felvetette a lakosságcsere ötletét, a területén élő magyarokat szeretne volna kicserélni a magyarországi szlovákokra. Beneš, Csehszlovákia elnöke már a müncheni döntés előtt lemondott, Angliába távozott és néhány politikus-társával 1940-ben megalakította az emigráns csehszlovák kormányt, ahol 1941-ben arra a következtetésre jutott, hogy „az újjászülető Csehszlovákia jövőjének záloga a nem szláv kisebbségektől való megszabadulás”.¹⁹ 1943 decemberében a háború utáni Közép-Európa helyzetéről Moszkvában tárgyalva ismét hivatalosan is vázolta a homogén szláv „nemzetállamra” vonatkozó elképzeléseit.²⁰ Beneš a világháború befejezését követően Moszkván keresztül tért vissza Csehszlovákiába, mely azt eredményezte, hogy az új kormányprogram kidolgozásában és fő irányának meghatározásában a Klement Gottwald vezette moszkvai kommunista emigráció is döntő szerepet játszott.²¹ Az 1945. április 5-én Kassán nyilvánosságra hozott kormányprogram egyértelművé tette, hogy a magyar nemzetiségű lakosság nagy részét a kollektív bűnösség elve alapján hontalanságra kívánják ítélni. A program nyolcadik fejezete foglalkozott a felvidéki magyarsággal. A csehszlovák állampolgárságát csak azoknak a magyaroknak hagyták meg, akik antifasiszták voltak, részt vettek az ellenállási mozgalomban és ezért üldözték őket. Ez a többségi cseh és szlovák lakossággal való összehasonlításban eleve súlyos és egyértelműen etnikai alapon gyakorolt diszkriminációt jelentett. A kassai kor-

mányprogramnak ez a fejezete tehát a kollektív bűn elve alapján törvényerőre emelt kollektív büntetési formák hivatkozási alapja volt. A „kisebbségi” fejezet még viszonylag szabadon hozzáférhető jogként írta le az optálás lehetőségét, de a gyakorlatban a csehszlovák állampolgárság megszerzése a világháború utáni években a magyarok számára csakis a reszlovakizáción keresztül volt lehetséges. Összesen tizenhárom elnöki dekrétum született, amelyek a németek és a magyarok, valamint a cseh és a szlovák nép árulóinak és ellenségeinek megbüntetéséről szóltak. A kormányprogram gyakorlati végrehajtását a Beneš által kiadott elnöki dekrétumok szabályozták.²²

1945 nyarától fokozatosan nőtt a magyar lakosság elleni nyomás, katonai kísérettel megkezdődött a magyar lakosság egyoldalú kitelepítése. A magyar kormány rákényszerült a tárgyalásokra, hiszen kialakulhatott volna az a helyzet, hogy a csehszlovák fél egyoldalúan telepíti ki a magyarság tömegeit. A megállapodás végül 1946. február 27-én született meg. Az egyezmény V. cikkelye szerint Csehszlovákia területéről Magyarországra akkora számú lakosságot lehet áttelepíteni, amely megegyezik a Magyarországról Csehszlovákiába áttelepülésre jelentkeztek számával.²³ Az első szerelvény Magyarország felé azonban több mint egy évvel az egyezmény megkötését követően, 1947. április 12-én indult el.

5. Összefüggések

A görög–török és a csehszlovák–magyar kérdés vizsgálata során több hasonlóság is megfigyelhető a görög és a magyar álláspont között. A „Nagy Eszme” (Megali Idea) érvrendszere három pilléren nyugodott: 1. a történetiségen, amely a Bizánci Birodalom több évszázados görög múltját hangsúlyozta; 2. az etnicitáson, mely a határon túl (Konstantinápolyban és környékén, Szmírnában és környékén és a Fekete-tenger déli partvidékén) élő görögök jelenlétére hivatkozott; 3. Görögország biztonsági stratégiáján: az ország biztonsága csak akkor szavatolt, ha a tengerpart mindkét oldala görög ellenőrzés alatt áll. Ez előbbiekhöz hasonló volt a Trianon utáni Magyarország érvelése is: 1. Szent István-i államiság; 2. a magyar nemzetiségek jelenléte az utódállamokban; 3. a Kárpát-medence geostratégiai és földrajzi-vízrajzi egysége. A másik szembetűnő hasonlóság, hogy a lakosságcsere-tárgyalások során a feltételeket diktálni próbáló fél (a török, illetve a csehszlovák) a várt eredmény kicsikarása érdekében ütdokként használta a nemzetiségek üldözését és egyoldalú kitelepítését.

Nagy-Britannia a Görögország és Törökország között 1923-ban született egyezményt egyértelműen pozitívan értékelte. Beneš és politikustársai az angliai emigráció alatt minden bizonnyal találkozhattak ezzel az elképzeléssel, hiszen itt fogalmazták meg későbbi politikájuk koncepcióját. A második világháborút követően, a görög–török lakosságcsere továbbra is mintaként szolgált Nagy-Britannia és az Egyesült Államok számára a közép-európai nemzetiségi konfliktusok rendezéséhez. Winston Churchill a lakosságcsere-t a lengyel kérdéssel kapcsolatban is a

közép-európai államok megerősítésére, stabilizált viszonyok megteremtésére szolgáló, bevált és egyedüli módszernek minősítette.²⁴

A második világháborút követően a csehszlovák-magyar kérdés tárgyalásánál, a résztvevő államok küldöttei több alkalommal is hivatkoztak a görög-török és a lengyel-ukrán lakosságcsere példájára. A Külügyminiszterek Tanácsának magyar-csehszlovák kérdéssel foglalkozó bizottságában a lakosságcsere-egyezmény kérdése, a probléma rendezetlensége és a két ország eltérő értelmezései miatt számos alkalommal előkerült. Lord Viscount Hood angol küldött a kérdés kapcsán a görög-török lakosságcsere, mint lehetséges megoldásra hivatkozott. Megértését fejezte ki ugyan Csehszlovákia törekvése iránt, hogy véglegesen rendezze a magyar kisebbség problémájának kérdését, de határozottan elutasította az erőszakos kitelepítés lehetőségének békeszerződésbe foglalását. Felhívta a figyelmet arra, hogy a görög-török egyezmény a két kormány egyeztetése alapján jött létre, míg a tárgyalt esetben a magyar kormány ellenzi a lakosságcserét. A béke megőrzésének egyetlen lehetőségét a kétoldali megállapodásban látta.²⁵ Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár 1946. szeptember 16-án, a magyar politikai-területi bizottságban tartott beszédében hivatkozott a görög-török mellett a lengyel-ukrán egyezményre is: „Tudjuk, hogy az áttelepítés, a 'transzfer' szó nem hangzik rokonszenvesnek sem az önök, sem a mi fülünknek, de cáfolhatatlan tény marad, hogy ezen az alapon oldották meg véglegesen és tartósan például a törökországi görög kisebbség problémáját. Módosított formában, a lakosságcsere a cserearányra való tekintet nélküli formáját alkalmazták a szövetséges és testvéri lengyel és ukrán nemzet között is, amelynek során több mint 1 millió lengyel költözött át régi lakóhelyéről az új Lengyelországba és mintegy 400.000 ukrán Lengyelországból Ukrajnába.” Nem tagadta azonban, hogy a magyar lakosság otthonából történő eltávolítása szenvedésekkel jár, és azt javasolta, hogy a két kormány a békeszerződés ratifikálását követő hat hónapon belül kössön megállapodást a kitelepítés humánus végrehajtásáról. Végezetül a csehszlovák érvrendszer fő tézisé is előhozta, mely szerint a csehszlovákiai magyarok kitelepítése véglegesen megoldaná Csehszlovákia nemzetiségi problémáit, lehetővé tenné, hogy Csehszlovákia és Magyarország között baráti viszony alakuljon ki, a Duna-medencében pedig tartós béke legyen.²⁶

A csehszlovák kérést, a több százezer csehszlovákiai magyar egyoldalú kitelepítését a nyugati nagyhatalmak elutasították, azt embertelennek és jogtalanak minősítve. A szovjet küldött, Andrej Visinszkij külügyminiszter-helyettes 1946. szeptember 20-án, Párizsban ezzel ellentétes álláspontot képviselve támogatta a lakosságcserét és a 200 ezer csehszlovákiai magyar egyoldalú kitelepítését is. A lakosságcsere szerinte „helyes és bölcs lépés, és összhangban áll a csehszlovák kormányt vezérlő demokratikus elvekkel”. A csehszlovákiai magyarkérdés egyoldalú kitelepítésekké történő rendezése pedig véleménye szerint „összhangban van azzal a politikával, melyet a demokratikus csehszlovák kormány minden cselekedetében, különösen a külpolitika terén megvalósítani igyekszik”. Véleménye szerint a Szovjetunió a lakosság áttelepítése terén jelentős tapasztalatokkal rendelkezik,

hiszen a lengyel–ukrán egyezmény alapján több mint egymillió lengyelt telepítettek ki lakóhelyéről, miközben sok százezer ukrán és ruszin nemzetiségű indult el az ellenkező, vagyis a keleti irányba. Kifejtette, hogy kormánya nevében csak üdvözölni tudja a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény megkötését, de véleménye szerint a magyarkérdést az egyezmény nem oldja meg teljesen, ezért indokoltnak tartja, hogy a békekonferencia engedélyezze, s vegye be a Magyarországgal kötendő békeszerződésbe a 200 ezer csehszlovákiai magyar egyoldalú kitelepítését. Meglátása szerint a magyar kormánynak az az érve, hogy nincs hová telepíteni a magyarokat, nem felel meg a valóságnak, hiszen Magyarországnak jogában áll 500.000 németet kitelepíteni, azonban 1946. szeptember 1-ig mindössze 136.847 németet telepített csak ki, a tervben megjelölt szám 27,4%-át. Semmi akadálya sincs tehát annak, hogy a magyar kormány magyarokat fogadjon az eltávolított németek helybe. Azzal is megvádolta a magyar kormányt, hogy közömbös a csehszlovákiai magyarok sorsa iránt. Szerinte a magyar kormány álláspontja éppen olyan, mintha egy sokgyermekes anya a szomszédoknál igyekezne elhelyezni gyermekeit, ahelyett, hogy örülne, hogy visszakaphatja 200.000 testvérét.²⁷ Vojna ukrán küldött a konferencián szintén azon a véleményen volt, hogy Magyarország eltúlozza az áttelepítéssel járó nehézségeket: „Vannak bizonyos tapasztalataink a lakosság áttelepítéséről. Kölcsönös és kétoldalú szerződést kötöttünk lengyel lakosság Ukrajnából és egyidejűleg ukrán lakosság Lengyelországból való áttelepítésére, ámde sokkal nagyobb arányú áttelepítést hajtottunk végre és a mainál sokkal kedvezőtlenebb korban, mivel ez az áttelepítés röviddel területünk felszabadítása után zajlott le, amikor a háborúnak még nem volt teljesen vége.”²⁸

Amint az a fentiekből is látható, a lengyel–ukrán lakosságcsere a térségben jelentős befolyással bíró Szovjetunió „hivatalos” példája lett a kisebbségi kérdés kezelésében. A csehszlovák–magyar lakosságcserevel összehasonlítva sok hasonlóságot nem találunk, de a tárgyalásokon Moszkva minden esetben ennek sikerére hivatkozott. A sok szenvedéssel járó lengyel–ukrán lakosságcsere roppant „eredményes” és „hatékony” volt, hiszen egy nagyhatalom, a Szovjetunió hadserege hajtotta végre, és lengyel részről a szerződő fél, a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság sokkal inkább ki volt szolgáltatva a szovjeteknek, mint Magyarországnak. A szovjet pártvezetésnek véleményem szerint, az idő haladtával, illetve a magyarországi belpolitikai helyzet alakulásával (a kommunista párt megerősödésével) egyre kevésbé volt érdeke bármelyik felet is támogatni (Csehszlovákia az egyoldalú kitelepítéseket szerette volna elérni, míg Magyarország ennek elkerülését). Moszkva érdeke a térség stabilitása és békéje, a „baráti országok” együttműködése volt.²⁹ Végül a békekonferencia a csehszlovákok által tervbe vett egyoldalú kitelepítést elvetette, s a további kérdéseket a két fél közvetlen tárgyalásainak a hatáskörébe utalta, így nem került sor a 200.000 magyar eltávolítására, és a magyar lakosság mintegy 88%-a továbbra is a szülőföldjén maradhatott.

6. Összefoglalás

A csehszlovák–magyar lakosságcsere-megegyezésben a nagyhatalmak a térség pacifikálásának lehetőségét látták, céljuk a két ország közötti esetleges komolyabb konfliktus elkerülése volt. A nyugati nagyhatalmaknak és a Szovjetuniónak is volt tapasztalata a lakosságcserét illetően. Míg a nyugatiak számára a görög–török lakosságcsere, addig a Szovjetunió számára a lengyel–ukrán lakosságcsere volt a példa. Az azonban mégsem állítható, hogy másolták volna a lausanne-i vagy a lengyel–ukrán megegyezés pontjait, vagy kis változtatásokkal aktualizálták volna. Ami nagy valószínűséggel állítható, hogy a nyugati emigrációba vonult Beneš-kormány tagjaira hatott a szigetország külpolitikai hagyománya, a transzfer ötlete is itt jelent meg először. Jan Masaryk külügyminiszter 1946 augusztusában a Populaire-nek úgy nyilatkozott, hogy a lakosságcsere csehszlovák gondolata a görög–török lakosságcserére vezethető vissza.³⁰ A baloldali, moszkvai emigráció számára pedig Szovjetunióban tapasztaltak számítottak példaértékűnek, és erősen gyanítható, hogy a lakosságcsere ötlete a legfelsőbb pártvezetés részéről egyfajta sugalmazott megoldás is volt.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény megkötéséhez vezető folyamatok jobb megértéséhez, a tisztán látáshoz és a máig ható problémák feldolgozásához segíthet a nemzetközi környezet felidézése, a párhuzamkeresés és az összehasonlító-elemző vizsgálat. Jelen tanulmány is ehhez próbált hozzájárulni.

JEGYZETEK / NOTES

1. Párhuzam húzható tehát az 1920 utáni magyar revíziós törekvésekkel és a második világháború alatti és utáni csehszlovák nemzetpolitikával.
2. Balogh Ádám (2002a): Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. Világtörténet. 2002/1. tavasz-nyár. 38. old.
3. Balogh (2002a) 39-41. old.
4. Balogh Ádám (2013): Fejezetek Görögország újkori történetéből – A szabadságharctól napjainkig. Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete – Csongrád Megyei Helyi Csoport, Szeged, 67. old.
5. Greece and Turkey - Convention concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations and Protocol, signed at Lausanne, January 30, 1923 <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1925/14.html>
6. A pontos népességi adatok meghatározása azonban a mai napig komoly nehézségeket okoz. A görög kormány még ma sem ismeri el az országban etnikai kisebbségek létezését, csak vallási kisebbségeket tart számon. Pontos számokról beszélni azért is nehéz, mert a területen élő törökök közel fele gagauz, azaz ortodox keresztény volt, de éltek itt pomákok, azaz muzulmán bolgárok és muzulmán cigányok is.
7. Balogh Ádám (2013) 75-76. old.

8. Balogh Ádám (2002a) 44. old.
9. Az újonnan érkezetteket „joghurttal keresztelkedettek”-nek is nevezték, mellyel arra utaltak, hogy körükben nagyon elterjedt volt a joghurt használata. Ez a pejoratív jelző azonban azt is kifejezte, hogy kereszténységük az anyaországiak szerint megkérdőjelezhető.
10. Balogh Ádám (2002b): Az 1930-as görög–török barátsági és semlegességi szerződés. *Documenta Historica* 54. JATEPress, Szeged, 15. old.
11. Balogh Ádám (2002b) 17-18. old.
12. A két csapat szurkolóinak még ma is „török” a csúfneve. Balogh Ádám (2013) 77. old.
13. Prusin, V. Alexander (2016): Nation-building and Moving People. In. Nicholas Doumanis (ed.): *The Oxford Handbook of European History, 1914-1945*. Oxford University Press, Oxford, 558. old.
14. Weiss, Yfaat (2006): Ethnic Cleansing, Memory and Property – Europe, Israel/Palestine, 1944-1948. In. Gross, Raphael – Weiss, Yfaat (eds.): *Jüdische Geschichte als allgemeine Geschichte*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 174-175. old.
15. Ciesielski, Stanisław (1999): *Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski, 1944-1947*. Wydawn–Neriton, Instytut Historii Polish Academy of Sciences, Warszawa, 50. old.
16. Elsősorban Hrubieszów, Przemyśl és Sanok megye, másodlagosan pedig Lubaczów, Tomaszów, Lesko, Jarosław és Chełm megye.
17. Kordan, Bohdan (1997): Making Borders Stick: Population Transfer and Resettlement in the Trans-Curzon Territories, 1944-1949. *The International Migration Review*. Vol. 31, No. 2, 707. old.
18. Lagzi Gábor (2009): „Lengyelek, de másak”. Lengyel kisebbségi közösségek a volt Szovjetunió területén és Lengyelország nemzetpolitikája. *EÖKIK Műhelytanulmányok* 39. Budapest, 8. old.
19. Janics Kálmán (1980): A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945-1948. *Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*, München, 60. old.
20. Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. *Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő*, 318-331. old. Lásd még Gulyás László: *Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948*. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo.
21. Szarka László (2007): A csehszlovákiai magyar kisebbség felszámolását célzó dekrétumok és rendeletek. In. Popély Árpád – Štefan Šutaj – Szarka László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 10. old.
22. Štefan Šutaj (2007) A magyar kisebbség Csehszlovákia világháború utáni politikájában. In. Popély Árpád – Štefan Šutaj – Szarka László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 43-44. old.
23. Egyezmény Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában, Budapest, 1946. február 27. In. Popély Árpád – Štefan Šutaj – Szarka László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 233-234. old.

24. Štefanský, Michal (2007): A szlovákiai magyar kisebbség 1945-1949 közötti helyzetének külpolitikai összefüggései. Fórum Társadalomtudományi Szemle. 2007/2, 51-52. old.
25. Fülöp Mihály (1994): A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947. Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 175-176. old.
26. Krno, M. Daribo (1992): A békéről tárgyaltunk Magyarországgal. Rákóczi Szövetség, Budapest, 61. old.
27. Vadkerty Katalin (2007): A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945-1948 közötti történetéről. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 231. old.; Szabó A. Ferenc (1998): Egymillióval kevesebben...: emberveszteségek, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon: 1941-1960. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 82-83. old.
28. Krno, M. Daribo (1992) 76-77. old.
29. Štefanský, Michal (2007) 58-59. old.
30. MTI hírchívum 1945-1949. 1946. 08. 16., 44 – www.archiv1945-1949.mti.hu

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Balogh Ádám (2002a): Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. Világtörténet. 2002/1. tavasz-nyár. 37-46. old.
- Balogh Ádám (2002b): Az 1930-as görög-török barátsági és semlegességi szerződés. Documenta Historica 54. JATEPress, Szeged, 35. old.
- Balogh Ádám (2013): Fejezetek Görögország újkori történetéből – A szabadságharcról napjainkig. Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete – Csongrád Megyei Helyi Csoport, Szeged, 187. old.
- Ciesielski, Stanisław (1999): Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski, 1944-1947. Wydawn-Neriton, Instytut Historii Polish Academy of Sciences, Warszawa, 469. old.
- Egyezmény Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában, Budapest, 1946. február 27. In: Popély Árpád – Štefan Šutaj – Szarka László (szerk.): Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 232-240. old.
- Flesch István (2004): Atatürk és kora – Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása. Corvina Kiadó, Budapest, 412. old.
- Flesh István (2007): A Török Köztársaság története. Corvina Kiadó, Budapest, 165. old.
- Fülöp Mihály (1994): A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947. Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 237. old.
- Greece and Turkey - Convention concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations and Protocol, signed at Lausanne, January 30, 1923 <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1925/14.html>
- Gulyás László (2008/a): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 504. old.

- Gulyás László (2008/b): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948. Corvinus Publishing, Toronto–Buffalo.
- Janics Kálmán (1980): A hontalanság éve. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945-1948. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, München, 321. old.
- Lagzi Gábor (2009): „Lengyelek, de másak”. Lengyel kisebbségi közösségek a volt Szovjetunió területén és Lengyelország nemzetpolitikája. EÖKIK Műhelytanulmányok 39. Budapest, 68. old.
- Kordan, Bohdan (1997): Making Borders Stick: Population Transfer and Resettlement in the Trans-Curzon Territories, 1944-1949. The International Migration Review. Vol. 31, No. 2, 704-720. old.
- Krno, M. Daribo (1992): A békéről tárgyaltunk Magyarországgal. Rákóczi Szövetség, Budapest, 150. old.
- Prusin, V. Alexander (2016): Nation-building and Moving People. In: Doumanis, Nicholas (ed.): The Oxford Handbook of European History, 1914-1945. Oxford University Press, Oxford, 557-575. old.
- Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam – Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest, 419. old.
- Štefan Šutaj (2007) A magyar kisebbség Csehszlovákia világháború utáni politikájában. In: Popély Árpád – Štefan Šutaj – Szarka László (szerk.): Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 35-47. old.
- Štefanský, Michal (2007): A szlovákiai magyar kisebbség 1945-1949 közötti helyzetének külpolitikai összefüggései. Fórum Társadalomtudományi Szemle. 2007/2, 51-61. old.
- Szabó A. Ferenc (1998): Egymillióval kevesebben...: emberveszteségek, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon: 1941-1960. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 234. old.
- Szarka László (2007): A csehszlovákiai magyar kisebbség felszámolását célzó dekrétumok és rendeletek. In: Popély Árpád – Štefan Šutaj – Szarka László (szerk.): Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 7-33. old.
- Vadkerty Katalin (2007): A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945-1948 közötti történetéről. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 691. old.
- Weiss, Yfaat (2006): Ethnic Cleansing, Memory and Property – Europe, Israel/Palestine, 1944-1948. In: Gross, Raphael – Weiss, Yfaat (eds.): Jüdische Geschichte als allgemeine Geschichte. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 158-190. old.

XIII. évfolyam 2. szám, 2020/2. no. 49.

MAJDÁN János
rector emeritus
Eötvös József Főiskola, Baja

rector emeritus
Eötvös József College, Baja, Hungary
 email: majdan.janos@gmail.com

VASUTAK A DRÁVA KÉT PARTJÁN

RAILWAY LINES ALONG THE DRAVA RIVER

ABSTRACT

The Drava River has been a border river for centuries inside the Hungarian Kingdom, but this did not prevent it from serving as a traffic corridor. In the second half of the 19th century the new transport device, the railway was introduced to the region, though with different pace in different parts. The trains – which were relatively lesser affected by weather conditions – changed the previous traffic and transport habits and fortified new economical directions, made new settlements important. The process was sometimes characterized by accelerated expansion bringing on great transformations (till 1918), sometimes by stagnation (1920-1945), and sometimes by unpredictable decisions connected to political games (1945-1992). It is expedient to observe the railways in the valley of the Drava River because the environmental factors, that is the expansion of Croatian-Hungarian relations inside the European Union are signaling clearly that fixed track traffic can become a decisive factor - on certain lines.

Kulcsszavak: vasút, Dráva, gazdasági kapcsolatok, hálózat

Keywords: railway, Drava River, economical relations, network

1. Bevezetés

Évszázadok óta határfolyó a Dráva a Magyar Királyságon belül, de ez nem zavarta a folyó közlekedési folyosó szerepét. Hosszú ideig – itt nem részletezett módon – zajlott a vízi szállítás és a kompokon történt átkelés. A 19. század második felében megjelent új közlekedési eszköz, a vasút is megjelent (különböző ütemben) a térségben. Az időjárásnak viszonylag kevésbé kitett vasutak egyrészt átalakították a korábbi utazási és szállítási szokásokat, másrészt új irányokat erősítettek föl, új településeket tettek fontos központtá. A folyamatot hol gyorsuló és

nagy átalakulást hozó hálózati bővülés (1918-ig), hol stagnálás (a két világháború között), majd politikai játszmákhoz kapcsolódó kiszámíthatatlan döntések (1945-1992) jellemezték. A Drávamente továbbra is ott van, ahol évszázadok óta, ezért tanulságos áttekinteni a sok kacsaringóval bíró vasúti hálózati bővítéseket, mivel a környezeti tényezők, a horvát-magyar kapcsolatok Európai Unión belüli bővítése egyértelműen jelzik előre, hogy a kötöttpályás közlekedés – bizonyos vonalakon – igen gyorsan döntő tényezővé válik. Az elemzést célszerű a vizsgált térség rövid lehatárolásával kezdeni.

2. A Dráva-mellék lehatárolása

A Kárpát-medencébe érkező folyók közül a Dráva a leghosszabbak közé tartozik: a Dél-Tirolban található forrástól a dunai torkolatig 749 kilométeren hömpölyög a víz. Különösen sebes a Dráva a felső szakaszon, ahol a 10-15 kilométer széles völgyet időnként egy-egy nagyobb medence bővíti ki, de alapvetően nem változik a magas hegyek közé szorított meder környezete egészen a szlovéniai Mariborig. A keleti irány folytatódik, de a szlovén nagyváros után a Dráva sík vidéken fut tovább. Ptuj és Ormož kisvárosok után a folyó áthalad a szlovén – horvát határon és Csáktornya melletti vízlépcsők, tározók után Légrádnál (a magyarországi Őrtilossal szemben) találkozik a Murával. A megnövekedett vízhozam ellenére a folyása lelassul, mivel a síkvidéki középső és alsó szakaszon kicsi az eséslépcső. A folyó hatalmas kanyarokat tesz és kisebb-nagyobb részmedencék során keresztülhalad a Duna felé. Eszéktől keletre tovább lassul a Dráva és dunai torkolat esetenként még vissza is fordítja a vizet. A Dráva a felső folyásán maga vájta és vájja a hegyek közötti néhány kilométeres völgyét, majd Maribor után folyamatosan lerakja a hordalékot, s a kavicsszigeteket kerülgetve folyik a víz a sík szakaszon. Ezen az alsófolyású, majd 300 folyamkilométeres szakaszon, a jobb parton magas homokos-löszös fal, a baloldalon lapos, korábban mocsaras részek között folyik. A folyó közvetlen partja mentén sok apró település fekszik, melyek az évszázadok során jószomszédi kapcsolatokat ápoltak. A termett gabonát a vízen működő „dudus malmokban” őrölték meg, kompokkal tartották a kapcsolatot, s a magyarországi partra sok horvát anyanyelvű lakos költözött át, alapított családot, falut.¹ A folyóparti települések között kiemelkedik Barcs, amely a vizsgált korszakban – és később bemutatott módon – válik járási székhellyé is. A jobb parton Dolnji Miholjac és Belišće hasonló kisváros és járási székhely. A folyó alsó folyása mellett a 300 folyamkilométeres rész legnagyobb városa Eszék/Ošijek, amely kikötővel is rendelkező átkelőhely.

Mindezt azért fontos tisztázni, mert a folyóvölgy szélessége, a parton fekvő települések, gazdaságok befolyásolták és ma is hatással vannak a közlekedési útvonalak kialakulására, az utak és vasutak megépítésére.

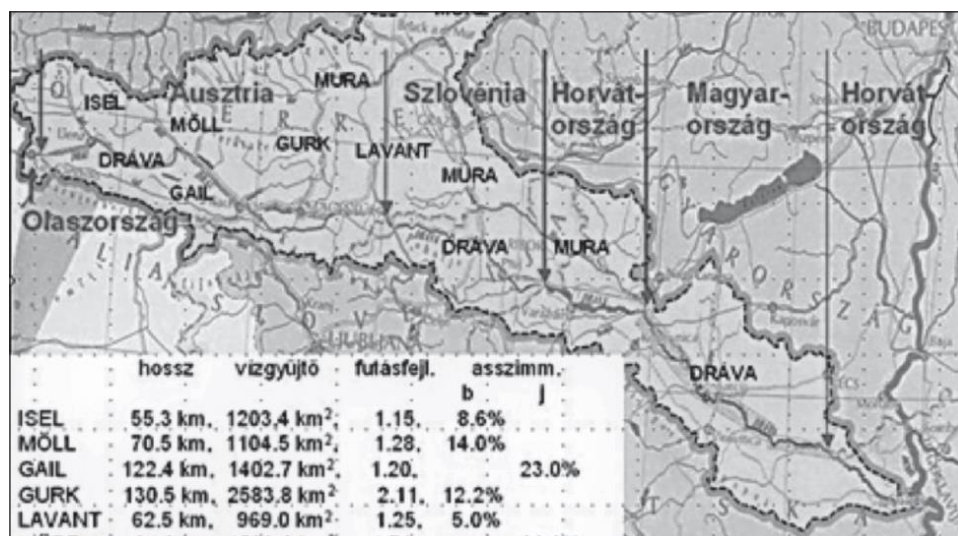
A fentiek ismeretében lehatárolhatók a vizsgált vonalak. A térség kijelölésekor alapként vettük a folyó által közvetlenül kivájt, illetve megépített völgyet, amely-

ben gyakorlatilag teljes hosszban épültek vasutak. A felső folyásnál a folyó fölött időnként átfut egy-egy vonal, amely működése során egyúttal a két partot is összekötötte. Bár az idők során ezen a szakaszon is csatlakoztak vasutak a folyóparti vonalhoz, de elemzésünkkel nem foglalkozunk, mivel a magyar–horvát kapcsolatokat alapvetően nem befolyásolták. A Mariborig tartó 351 folyókilométeres szakaszig megnyitott pálya közvetlenül a Dráva mellett, egy szűk völgyben halad. Itt a vasút valójában a folyóvölgyhöz kötődött.

A Maribortól kissé délebbre eső Pragerskotól (a Bécs-trieszti fővonal Magyarország felé csatlakozó állomása) keletre nemcsak a földrajzi környezet változott meg, hanem a vasút sűrűsége is. A dombos, majd síkvidéki területen megváltozik a helyzet. Továbbra is a Dráva völgyében húzódnak a kereskedelmi folyosók, de eltérés, hogy a 10-15 kilométerre kiszélesedő szántóföldi és rétes-legelős vidéken a folyó mind a két partján épülnek vonalak.

A szűkebb, majd tágabb folyóvölgy vizsgálatát nem lehet csak a part közelére leszűkíteni, mivel a gyakorlat azt bizonyítja, hogy a Dráva léte önmagában nagyobb területet vonz. Előbb a vízi, majd a vasúti szállítások a folyótól 25-30 kilométer távolságban működő gazdaságokat, településeket is a közlekedési folyosóhoz vonzódtak. A Dráva völgye helyett ezért a Dráva mellékén megnyitott vasutakkal foglalkozunk. A 40 000 km² nagyságú vízgyűjtő medence alsó folyásához kapcsolódó része feltárás és feldolgozás szempontjából Ptuj állomástól a torkolatig kerül elemzésre. A gyakorlatban ez a Magyar Királyságon belüli horvát–magyar határ két partján futó vasutakat jelenti.

1. ábra: A Dráva vízgyűjtő medencéje

Természetesen azon vonalakról is szó esik, melyek a folyó fölött áthaladó szerelvényeket a Dráva mellékén kívüli végállomásokat kötik össze. A folyómederrel párhuzamos, illetve azt metsző vonalak tervezése, kivitelezése és működtetése így egy széles sávban kerülnek bemutatásra, s ezáltal a folyóvölgy Dráva mellékre bővül. A felső folyás vonalait nem vizsgáltuk, annál részletesebben kívánjuk bemutatni az alsó folyás mellékén kiépülését és működését.

3. Történeti háttér a Dráva-völgy vasúti hálózatának kiépüléséhez és napjainkig tartó működéséhez.

A napóleoni háborúk és a hozzájuk kapcsolódó európai gazdasági konjunktúra egyértelműen jelezte: a szállítási igények nagysága és az egyre fontosabbá váló időtényező új módszereket és eszközöket kíván. A szállítási és közlekedési változást a vasút hozta meg, amely egyenletes, nagyjából időjárástól mentes és országhatárokon könnyen túlnyúló rendszert épített ki.

Anglia után a kontinensen Belgiumban, Franciaországban, majd a Habsburg Birodalomban indult meg a vasúti forgalom. Az élet kikényszerítette, hogy a fejlesztésbe kezdő államok valamilyen elképzelést alakítsanak ki a hálózatuk kiépítéséről, a vonalak útirányairól, az anyagi háttérrel, a működtetésről.

A Habsburg Monarchia saját közlekedéspolitikáját már a 19. század első felében felvázolta. A Császárság vasúthálózatának tervezett fő irányairól a Bécsi Udvari Kancellária 1836-ban elfogadott egy műszaki tanulmányt. „Az utak építéséről és karbantartásáról” címmel. Ebben a tanulmányban 13 vasútvonal építését irányozták elő Bécs és Pest-Buda kiindulási pontokkal, ahonnan a vasútvonalak a Monarchia központjait sugárirányban összekötnék a nagyobb városokkal és a gazdaságilag fontos területekkel, de kapcsolatot létesítenének Trieszttel és Fiumével, valamint más adriai kikötőkkel.²

A tanulmányt, mint vasútépítési programot a magyar fél nem fogadta el, mivel a korabeli berendezkedés szerint az ország területén közlekedési ügyekkel a Pozsonyban ülésező diéta, illetve az érintett megye, valamint a szabad királyi város foglalkozhatott. Ebből eredt, hogy az 1832-1836 között ülésező magyar országgyűlés is napirendre tűzte a hazai hálózatfejlesztést. A törvénybe iktatott vasúti vonalakat Pestről és Budáról indították és a határok elérése volt a fő cél. A 13 fő nyomvonalat nem határozták meg pontosan, de közülük három érintette a Dráva völgyét is. A Magyar korona közvetlen fennhatósága alatt lévő Fiume/Rijeka kikötőjének elérését a Budáról Kanizsán és Zágrábon át a kikötőig húzódó vasúttal tervezték megoldani. Ugyancsak Budáról tervezték megépíteni az Eszékig vezető vonalat, melyet a Duna jobb partján, az évszázados szárazföldi út nyomvonalán kívántak vezetni. A Dráva fölött átívelő két pálya mellett az első magyar vasúti törvényben szerepelt a Szegedet Eszéken át a fiumei kikötővel összekötő vonal is. Az igen vázlatosan rögzített vasúti pálya biztosította volna a Dél-Alföld és a Bácska mezőgazdasági áruinak tengeri kikötőbe szállítását.³

A Dráva völgyének vasúti hálózataról Széchenyi István tervezete ír legközelebb 1848 januárjában. A gróf (és csapatának) elképzelése szerint a Drávát a korábban már rögzített Buda–Zágráb–Fiume vasút metszené. Új elem, hogy a folyó völgyében a drávai áthidalási ponttól (Gyékényes) Pécsen át Mohácsra is tervezett vasutat vezetni. Ezzel a Drávával párhuzamosan haladó nyugat-keleti vasúttal a tengeri kikötő és a dunai áruforgalom kapcsolata oldódhatott volna meg.

A tényleges építkezések megindulása előtt, a szabadságharc leverése után (1851-ben) közzétett birodalmi vasútfejlesztési terv is számolt a Dráva völgyében pályaépítéssel. A birodalmi költségvetésre alapozott hálózatban a Bécsből Nyugat-Magyarországon észak-dél irányban végig húzódó pálya végállomása azonban nem Fiume, hanem Trieszt volt. A folyót ugyanúgy Gyékényesen metsző vasútból keleti irányban, a Széchenyi által javasolt drávavölgyi vonalvezetést tervezték meg Bécsben, s Mohácson át Szabadka–Szeged irányban javasolták a pálya megépítését.

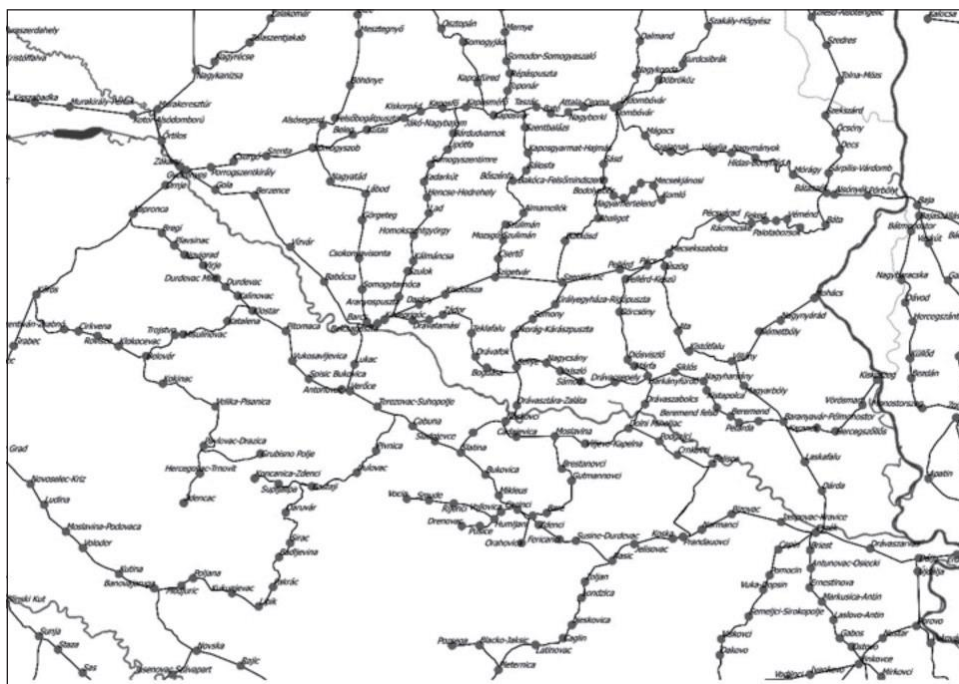
Tervek születtek a vasútépítésekre, de a kivitelezés nehezen indult meg. Nem a Dráva elérése volt sokáig a cél, hanem a tengeri kikötő(k) hálózatba kapcsolása. A gazdasági és stratégiai jelentőségük miatt kiemelkedő fontosságú két adriai kikötő fekvése eldöntötte, hogy a Dráva völgye vasutat kap.

Elsőként az osztrák fél 1841-ben, állami pénzen megindította a Birodalom számára stratégiai fontos Bécs-Trieszt vonal építését. A teljes vonalat 1857. július 27-én forgalomba helyezték. Az eredetileg állami beruházást időközben – a Bécset érintő első államesőd miatt – magántársaság fejezte be. A sokféle néven működő vállalat a birodalmi főváros és a tengeri kapcsolat megteremtésének időpontjában „cs. kir. szab. déli vaspályatársaság” néven működött (röviden Déli Vasút). A nagy észak-déli irányú összekötő pálya megnyitása után a Magyarországon folytatott hálózathibbítás során került a vállalat a Dráva partjára. Az 1860-ban forgalomba helyezett Kanizsa-Csáktornya-Pragerhof szakasz félszáz kilométeren párhuzamosan haladt a folyóval. Folytatásként a murakeresztúri állomásról induló keleti bővítést 1868-ban Barcsig hosszabbította meg a Déli Vasút. A Dráva bal partján, a folyó medrével párhuzamosan futó 72 kilométer hosszúságú vasút alapját adta a folyami hajózás végállomásának számító kisváros gyors fellendülésének.

Az Osztrák–Magyar Monarchia megalakulása után a vasúti ügyek az érintett országok hatáskörébe kerültek, így a Dráva völgyében is másfajta fejlesztési irányok alakultak ki. Az első két évtizedben mind a két országban a tőkehiány következtében továbbra is épültek magánvasutak, de létrejött a párhuzamos fejlesztés, mivel az adott Államvasút is építkezett. A „vegyes rendszer” Magyarországon egyre jobban háttérbe szorult, s Baross Gábor államtitkársága, majd minisztersége idején a legtöbb magántársaság – különböző megoldásokkal, de – a Magyar Államvasutak keretébe került. Az első osztályú vonalak mellett gyors ütemben épültek a helyi érdekű vasutak is, melyek a század utolsó két évtizedétől kezdve folyamatosan kapcsolták be az ország településeit a hálózatba. A gyors, megbízható, majd a Baross-féle tarifa politika kibontakozása után olcsóvá váló közleke-

dési lehetőség nemzetgazdasági szervező hatása mellett a vidék modernizációjának egyik legfontosabb mozgatórugójává is vált. A gazdasági életen túl az életmód modernizációját, új szokások elterjedését, hagyományok kialakítását, az oktatási lehetőségek feltárulkozását is magával hozó vicinálisok gyökeresen megváltoztatták Magyarországot. Bár Ausztriában is bővült a hálózat, épültek vicinálisok, de a nagyarányú állami beavatkozás elmaradt. A Monarchia időszakában így a kezdeti hasonlóság után komoly eltávolodás volt a két ország vasútpolitikáját illetően.

2. ábra. Vasutak a Dráva-melléken

Forrás: Frisnyák Zsuzsa programja

Mindezt tovább árnyalta a magyar-horvát kapcsolat, melyet az 1868-as belső kiegyezés alapozott meg. Ebben a Magyar Királyságon belüli törvényi megállapodásban szó esik a vasutakról: „közös ügyei... távirda, posták, vasutak...”⁴ A gyakorlatban a vasúti kérdéseket ez által a magyar fővárosban székelő parlamenthez és a törvényhozásnak felelős magyar kormányhoz rendelte a törvény. Akár állami, akár helyi érdekű vasúti fejlesztésekről volt szó, annak engedélyezése, törvényi beiktatása, átvétele és szakmai ellenőrzése a magyar kormány jogosultsága volt. A későbbiekben bemutatott kivitelezések és működtetések szempontjából fontos alapelv tette lehetővé a Magyar Királyság (s így Horvátország) területén is az Államvasutak fokozatos térnyerését.⁵ A Dráva völgyében a vasúti hálózat eltérően

változott a folyó osztrák (felső) folyása és a magyar-horvát határ menti térségben. A Monarchián belül nem volt vámhatár, ezért a vasutakat minden különösebb probléma nélkül úgy építették, hogy műszaki és gazdasági érvek alapján kapcsolódtak egymáshoz. Az sem jelentett gondot, hogy esetenként kisebb-nagyobb szakaszokon még át is haladtak a másik ország területén. A vasutak a Dráva völgyét összekapcsolták, a két part településeink és lakóinak kiszolgálását végezték. A vasutak összeköttették a folyó két partját és a nagy forgalmat bonyolító vízi szállításokkal egyetemben a Dráva valóban közlekedési folyosót jelentett a korszakban.

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után tovább bonyolódott a helyzet, mivel a folyóvölgy felső szakasza az önállóvá vált Ausztria keretében működött, míg a középső és alsó szakaszon az új állam (előbb Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, majd Jugoszlávia), illetve Magyarország tényleges államhatáraként kettévágta a korábbi vasúti hálózatot.⁶ Mind a három országban törekvés volt a magánvasutak állami kezelésbe vétele, de a változtatást eltérő módon és ütemben valósították meg. Ugyanakkor az új államok abban megegyeztek, hogy az országhatárok egyúttal vámhatárokká váltak, s így a korábbi korlátlan forgalom immáron külkereskedelemmé változott. A beépített (és jugoszlávok részéről mind Magyarország, mind Ausztria ellen kihangsúlyozott) elzárkózás szétverte a korábbi vasúti hálózatot. A gyakorlatban néhány fővonal esetében került sor a forgalmi kapcsolatok felvételére, de azok is minimális forgalmat jelentettek. A Dráva völgyében a vasutak szétszabdálódtak, az országhatárokon megállt a forgalom. A sok évszázados közlekedési folyosó megszűnt, s ezáltal a folyóvölgy gazdasági egymásra utaltsága és kölcsönös kiegészítése helyett a térség települései, gazdái perifériára kerültek. A két part közösen megindított modernizációja helyett a szétszabdaltság zsákutcás fejlődését hozott, ha esetenként történt is némi helyi fejlesztés. A vasutak esetében tetszhalott állapotok álltak be, s hiába íveltek át éppen a Dráván a hidak, nem volt rajtuk számottevő forgalom. A vasutak fejlesztések helyett pusztultak, komoly hálózati beruházás a folyóvölgyben nem történt.

A történelmi változások további átalakulásokat hoztak, melyek során közzismert előbb Ausztria Németországhoz csatolása (1938), majd Jugoszlávia szétesése (1941), s ezek a változások a térségbeli vasutakat is érintették.⁷ Előbb a volt magyarországi térségek visszacsatolása hozott változást, mivel a Dráva bal partján futó és 1920 után kettőbe vágott Kiskőszeg–Pélmonostor–Siklós–Harkány–Középrigóc–Barcs vasútvonal ismét a MÁV tulajdonába kerülve teljes hosszán zajlott a forgalom. A fővonalak közül újból Eszék volt a déli vasúti összeköttetés végállomása, és állami-, illetve vámhatárként üzemelt az önállóvá vált Horvátországban (NDH). A területi visszacsatolások következtében a Muraköz Magyarországhoz kerülése miatt felújult a korábbi igen fontos trieszti vasúti irány Nagykanizsa–Csáktornya közötti szakasza. A fővonalon az országhatárig tartó forgalmat felvette ugyan a MÁV, de a szlovén területek német-olasz megszállása miatt nem alakult ki a korábban nemzetközileg is jegyzett fontossága. A Dráva völgyének magyarországi szakaszán az ország belső térsége felé létrejött újból a hálózati kapcsolat, de nem állt

helyre a két part közötti forgalom. A Dráván áthaladó két fővonalon (Pécs–Eszék és Gyékényes–Zágráb) volt némi forgalom, de a vicinális vasutak hídjain továbbra sem haladtak át a másik partra szerelvények. A folyó két partja más-más országhoz tartozva, annak hálózatába tagozódott be. Fejlesztések nem történtek, ha volt forgalom, akkor a korábban megépített hálózaton zajlott. A katonai felvonulások és hadműveletek következtében a Dráva jobb partján haladó pályákon a német hadsereg igényeinek megfelelően Karintia és Stájer tartományokból a Balkán felé, illetve fordítva haladtak szerelvények, melyek szintén nem szolgálták a Dráva völgyének fejlesztését, hanem napi feladatok ellátását végezték.

A második világháború után első feladatként a műszakilag igen lerobbant, helyenként meg is semmisített vasúti pályák helyrehozatala zajlott. Ennek keretében a fővonalak Dráva fölött átívelő vasúti hídjait is működőképesé tették. Az ismét megszervezett Jugoszlávia és Ausztria nem törekedett az 1920 előtti drávai közlekedési folyosó helyreállítására, Magyarország a jóvátételi terhei miatt pedig nem is foglalkozott ezzel a kérdéssel.⁸ A pályák helyreállításával és forgalom beindulásával párhuzamosan az újból kijelölt államhatárok ismételten megszakították a fővonalak esetében néhány évre helyreállt térségbeli vasúti kapcsolatokat. A Dráva újból elválasztóként szerepelt a vasutak esetében is. Ez a helyzet különösen kiéleződött 1948 után, amikor a Tito vezette Jugoszlávia ellentétbe került a moszkvai vezetéssel. A Dráva völgyében zajló vasúti forgalomra közvetlen hatást gyakorolt a nemzetközi munkásmozgalombeli vita, mivel a néhány évig meglévő gyenge kapcsolat is megszakadt. A fővonalakon is megszűnt a szerelvények áthaladása, a vicinálisok esetében komoly akadályok épültek a drávai hidakon és a szárazföldön egyaránt. A helyi érdekű vasutak valamennyi drávai hídja a folyóba zuhant 1941 és 1945 között, s ezek újjáépítése elmaradt.

A szovjet és a magyar pártvezetéssel történt jugoszláv kibékülés, majd a gazdasági kapcsolatok ismételt felvétele megkívánta a vasúti kapcsolatok újra gondolását.⁹ A tengeri útirány (Zágráb–Rijeka) előbb Murakeresztúron (1953), majd Gyékényesen (1962) keresztül is bonyolódott. A két határállomást a Jugoszláv Államvasutakkal közösen használta a MÁV, s a csúcsidőkben 180 000, illetve 100 000 teherkocsi haladt át a Dráva felett, a napi 1-2 személyvonat mellett. A Magyarbóly és Beli Manastir/Pélmonostor közötti fővonal határátmenet is helyreállt (1956), de a Dráva–völgy gazdasági kapcsolatait komolyan a balparti oldalon Villány és Nagyharsány között 1967-ben megépült új szakasz erősítette meg. A 19 kilométeres pálya közvetlen és rövid utat biztosított a beremendi cementexportjához és a környékbeli cukorrépa Beli Manastir/Pélmonostor külterületén működő gyárba szállításához. Bár az export forgalom egy része (a répa) nem haladt át a Dráva felett, de a vasút újból biztosított egy összekötő kapcsot a folyó völgyében az elválasztó politikai határ ellenére.

A háborúban felrobbantott volt vicinálisok helyre nem állított hídjai a magyarországi folyóparton megpecsételték az odavezető szárnyvonalak sorsát is. Barcson nem vették föl a Dráván átmenő forgalmat a háború után, s a hajózást is nehezítő

vasúti hidat lebontották. A magyarországi oldalon valamennyi folyóhoz kiérő mellékvonalat felszedtek (1970-1976 között).¹⁰ A cement export közútra terelődése és a horvátországi cukorgyár leállása a Drávával párhuzamos mellékvonal forgalmát is annyira lecsökkentette, hogy két ütemben (2006-2007) leállt a száz kilométer hosszú pályán is a forgalom.

A folyó jobb partján az Osztrák–Magyar Monarchia idejében több helyi érdekű vasútvonalain létrejött ugyan a folyóval párhuzamosan futó összeköttetés, de a mellékvonalak műszaki állapota, valamint az egyik szakasz magántársasági tulajdona miatt nehézkesen, kétszeri átszállással jutott el az áru és az utas Ošijek (Eszék) állomásról Zágrábba. Bár Jugoszláviában az 1930-as évtizedben sikerül az átszállás nélküli kapcsolatot kialakítani a horvát főváros és Szlavónia legnagyobb városa között, de a pálya minősége továbbra sem engedte a fővonalai átminősítést. A fejlesztések eredményeként további új vonalat helyeztek forgalomba a folyó völgyében Koprivica/Kapronca és Varašdin/Varasd között, s ezáltal a folyó jobb partján végig működött vasút, de ez sem gyorsította fel a térség gazdaságát. Sem az első önálló Horvátország, sem a II. világháború utáni időszakban nem fejlesztették a Drávával párhuzamos vasúti hálózatot első osztályú pályává, így nem vált jelentős szerepű vonallá. A Jugoszláv Államvasutak hivatalosan Drávamenti Fővonalnak nevezte a volt vicinálisokból összekapcsolt vasutakat, de ténylegesen a térség kelet-nyugati vasúti fővonala a Száva völgyében működött. A forgalom közútra terelődése a jugoszláv gazdaságfejlesztési logika alapján az 1960-as években megindult, s a megvalósítás során (a nyugat-európai modell szerint) előnyben részesítették mind a személyszállítás terén (gépkocsi családi használatának elterjedése), mind az áru fuvarozásban (teherautók vásárlási-fenntartási lehetősége) az egyéni-családi megoldásokat. A tömegközlekedés háttérbe szorulása a Dráva völgyében is megpecsételte a mellékvonalak sorsát és a folyóhoz vezető szárnyvasutakat a jobb parton is felszedték. A Honvédő háború alatt kiderült, hogy a folyó jobb partján végighaladó vonalnak stratégiai jelentősége van Szlavónia elérésében, s ezért a horvát közigazgatás helyreállítása után fejlesztések zajlottak a pályán. A térségben egy korábban bezárt csatlakozó szakaszt (Belovár–Klostar között) ismét forgalomba helyeztek (1997), de ezzel sem sikerült a vasút korábbi szerepét visszaszerezni.

4. A jelen helyzetből fakadó összegzés

A Dráva két partján a folyóval párhuzamosan egy-egy fővonalon zajlik a vasúti forgalom. A MÁV hálózatán nagyobb árut és személyt szállítanak a szerelvények, mint a jobb parti horvát oldalon. A folyóval párhuzamos pálya három fővonalhoz csatlakozik Horvátországban (Ošijek/Eszék, Koprivica/Kapronca és Varašdin/Varasd) és Magyarországon is (Szentlőrinc, Gyékényes, Murakeresztúr). A korábbi drávai vasúti átkelési pontokból csak a fővonalai lehetőségek maradtak meg, a volt helyi érdekű vasutak biztosította kapcsolat teljesen megszűnt. A folyóvölgy két

partja közötti táji összeköttetést és az egymásra utalt, illetve egymáshoz kapcsolt gazdaságfejlesztés közlekedési részét a közúti szállítás vette át. A volt vicinális vasutak hidjai helyett közúti átkelők nyíltak (Drávaszabolcs, Barcs), s ezeken át szerveződnek a kistérségi kapcsolatok.¹¹ Mivel a folyó völgyben a magyarországi oldalon egy rövid, a horvát térségben az egész ottani szakaszon országos jelentőségű, egyszámjegyű közút húzódik, ezért a szállítási szerepkör változásáról hosszú távon lehet beszélni.

A vasutat felváltotta a közút, de a hidak ellenére nem sikerült a két part korábbi összekapcsolódását ismét megvalósítani még az Európai Közösség tagjaiként sem. Aspontán gazdasági és személyi kapcsolatok révén létrejött szoros kapcsolat nem állt helyre. A Dráva, mint közlekedési folyosó – a folyami hajózás gyakorlati szünetelése miatt is – döntően a folyót keresztező, tranzit átmenő forgalmat jelez és a helyi, szomszédos kapcsolatok esetenként valósulnak meg. A két part hátrányos helyzetű településeit valószínűleg a vasút 1918-ig tartó – átnyúló helyi kapcsolatokat működtető – módszereivel lehet ismét fejlődő, stabil közösségekké alakítani. Bár a térség szervező szerepet nagy valószínűséggel a továbbiakban a közút tölti be, de a megmaradt vasúti hálózat fejlesztésekkel és a két állam közötti jobb szervezéssel szerves részévé válhat a forgalmi folyosó működtetésének.¹²

JEGYZETEK / NOTES

1. Majdán János (1988): Gazdasági kapcsolatok a Dráva mentén (1868-1918). Baranya Történelmi és Honismereti Folyóirat 1988/1-2. szám 77-90. old.
2. Csíkvári Jákó (1883): A közlekedési eszközök története 2. Budapest.
3. A hazai vasútépítések legutóbbi összefoglalói: Dr. Kovács László főszerk. (1995-1999): Magyar vasúttörténet 1-8. kötet. Budapest; Czére Béla (1997): Magyarország közlekedése a 19. században. Budapest; Majdán János (2016): A közlekedés története Magyarországon 1700-2000 Pécs, 2016
4. „1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországek közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről 9. §” www.net.jog.hu
5. Majdán János (2013/a): A magyarországi vasúti hálózat kiépülése: a MÁV Zágrábi Üzletvezetősége In: Imre, Lászlóné; Majdán, János szerk. (2013) Mozaikok a pécsi vasútigazgatás 100 éves történetéből Pécs, Magyar Államvasutak Zrt.
6. Majdán János (2008): A Dráva menti kapcsolatok átalakulása a folyó országghatárrá válása után (1921-1941) In: Horváth, I; Kiss, J szerk. (2008): A baranyai államhatár a XX. században a Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai Budapest. 43-51. old.
7. Majdán János (2002): A határok 20. századi változásainak hatása a magyar vasúthálózatra In: Pál, Á szerk. (2002) Héthatáron: Tanulmányok a határ menti települések földrajzából Szeged. SZEK JGYF Kiadó. 365-399. old.

8. Majdán János (1996): Vasutak a határ két oldalán. In: Pál, Ágnes–Szónokyné, Ancsin Gabriella szerk. (1996) *Határon innen - határon túl* Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék. 251-274. old.
9. Majdán János (2013/b): A MÁV Pécsi Üzletvezetőségének/Igazgatóságának határmenti kapcsolatai. In: Imre, Lászlóné–Majdán, János szerk. (2013) *Mozaikok a pécsi vasútigazgatás 100 éves történetéből* Pécs, Magyar Államvasutak Zrt. 246-250. old.
10. A Szentlőrincről kiinduló Sellyén át a drávasztárai hídig vezető pályán (1970), míg a Pécsét Harkányon át a horvát vasutakhoz kapcsoló vonalon két ütemben (1971 és 1976) állt le a forgalom. A Nagyharsány Beremend szakaszt 1982-ben zárták be. A folyóval párhuzamosan haladó Villány–Siklós–Harkány–Sellye–Középrigóc (–Barcs) vonalon 2006-2007 állt le a forgalom, bár a síneket nem szedték fel.
11. Majdán János (2014): Hidak a Dráván a horvát–magyar határ mentén In: Fülek, György (szerk.) *A táj változásai a Kárpát-medencében: A vízgazdálkodás története a Kárpát-medencében* Gödöllő. 93-99. old.
12. *Adria tengelytanulmány I-III.* Budapest. 1979

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Források

1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről 9. §” www.net.jog.hu

Feldolgozások

- Adria tengelytanulmány I-III.* Budapest. 1979
- Csikvári Jákó (1883): *A közlekedési eszközök története* 2. Budapest.
- Czére Béla (1997): *Magyarország közlekedése a 19. században.* Budapest.
- Dr. Kovács László főszerk. (1995-1999): *Magyar vasúttörténet* 1-8. kötet. Budapest.
- Majdán János (1988): *Gazdasági kapcsolatok a Dráva mentén (1868-1918).* Baranya Történelmi és Honismereti Folyóirat 1988/1-2. szám 77-90. old.
- Majdán János (1996): *Vasutak a határ két oldalán.* In: Pál Ágnes–Szónokyné Ancsin Gabriella szerk. (1996) *Határon innen - határon túl* Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék. 251-274. old.
- Majdán János (2002): *A határok 20. századi változásainak hatása a magyar vasúthálózatra:* Pál Á szerk. (2002) *Héthatáron: Tanulmányok a határ menti települések földrajzából* Szeged, SZEK JGYF Kiadó. 365-399. old.
- Majdán János (2008): *A Dráva menti kapcsolatok átalakulása a folyó országhatárrá válása után (1921-1941)* In: Horváth, I; Kiss, J szerk. (2008): *A baranyai államhatár a XX. században a Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai* Budapest. 43-51. old.

- Majdán János (2013/a): A magyarországi vasúti hálózat kiépülése: a MÁV Zágrábi Üzletvezetősége In: Imre Lászlóné–Majdán János szerk. (2013) Mozaikok a pécsi vasútigazgatás 100 éves történetéből Pécs, Magyar Államvasutak Zrt.
- Majdán János (2016): A közlekedés története Magyarországon 1700-2000. Pécs.
- Majdán János (2013/b): A MÁV Pécsi Üzletvezetőségének/Igazgatóságának határmenti kapcsolatai. In: Imre Lászlóné–Majdán János szerk. (2013) Mozaikok a pécsi vasútigazgatás 100 éves történetéből. Pécs, Magyar Államvasutak Zrt. 246-250. old.
- Majdán János (2014): Hidak a Dráván a horvát-magyar határ mentén In: Füleky György szerk. (2014) A táj változásai a Kárpát-medencében: A vízgazdálkodás története a Kárpát-medencében Gödöllő. 93-99. old.

BEBESI György
egyetemi docens
Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs

associate professor
University of Pécs Faculty of Humanities, Pécs, Hungary
email: bebesi.gyorgy@pte.hu

VITTE, A GAZDASÁGPOLITIKUS

WITTE, THE ECONOMIC POLITICIAN

ABSTRACT

The article presents the perception of Sergei Yulevich Witte, an outstanding Russian statesman at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, on the current state of the Russian economy and industry, and focuses on several important features from his practical economic performance that determined the economic policy of that period. Among these, it analyses the circumstances of the introduction of the gold ruble, the customs war with Germany, and the reforms that have been implemented in the area of alcohol distribution, and by presenting these, it seeks to highlight the prominent role of the politician in Russian history.

Kulcsszavak: Vitte, gazdaságpolitika, vámháború, aranyrubel, alkoholforgalmazás-reformja

Keynotes: Witte, economic policy, customs war, gold rubles, reform of the alcohol distribution

1. Bevezetés

Különböző történelmi korszakoknak megvannak a maguk méltatlanul elfejtett személyiségei, akik saját korukban döntő módon járultak hozzá az ország történetének alakulásához, alapvető változásokat hoztak egy ország életébe, gazdaságának, társadalmi viszonyainak alakulásába, jelentős tetteket hajtottak végre, vagy olyan reformokat hoztak, amelyek méltók a történetírás figyelmére, mégis, valahogy kikerültek az utókor emlékezetéből, vagy csak marginálisan maradtak ott fent. Ilyen politikus, közéleti férfiú a 19–20. század fordulójának Oroszországában a gazdag orosz nemesi és egyszerű holland bevándorló ősökkel rendelkező Szergej Juljevics Vitte, a zseniális pénzügyi és közlekedésügyi miniszter, a kiváló gazdasági szakember, a rubel aranyalapra helyezője, a transzszibériai vasút meg-

építtetője, az első orosz alkotmány kidolgozója, Oroszország első alkotmányos miniszterelnöke, az orosz-japán háborút lezáró porsmouthi béke megkötője, az orosz szélsőjobb kérlelhetetlen ellenfele.¹ Hogy a 2008-ban, az identitását kereső Orosz Föderációban, „4. Oroszországban” „Oroszország neve” címmel megtartott médiaeseményen,² ahol a lakosság szavazhatott arról, hogy kiket tart az orosz történelem legjelentősebb figuráinak, miért nem került be a 12 legismertebb közé, sőt az első 500-as listán is csak a „futottak közt” szerepelt, az az emlékezetpolitikának nagy kérdése, és külön tanulmányt érdemelne. Reformjai nélkül lehetetlen lett volna a 90-es évek modernizációja, egy vesztes háború utáni békét mentett meg a Birodalomnak, és ha elgondolásait konzekvensen végig viszik, és nem válik kegyvesztetté, talán a Cári Monarchia sorsa is másképp alakulhatott volna. Ennek a kiterjedt életművel rendelkező, politikai meggyőződését tekintve talán leginkább reformkonzervatívnak nevezhető államférfi életének egy területét, Szávai Ferenc érdeklődésére való tekintettel gazdaságpolitikáját, illetve annak is inkább csak néhány szeletét villantjuk fel a rendelkezésünkre álló terjedelemben.

2. Vitte elméleti felfogása az orosz gazdaságról és iparról³

Vitte úgy gondolta, hogy egy ország gazdasági és azzal szorosan összefüggő politikai ereje alapvetően három tényezőn nyugszik: ezek a természeti kincsek, a szellemi és az anyagi tőke, valamint a munka. Oroszország természeti kincsei rendkívül gazdagok, de ennek kihasználtságát jelentős mértékben csökkenti, hogy az ország éghajlata meglehetősen szélsőséges. Kétségtelenül gyengén áll tőke dolgában, de úgy gondolta, hogy tartalékok rejlenek az emberi tényezőben, a fizikai munkában, hiszen az ország lakosságának a száma nagy, és „az orosz ember tehetséges, józaneszű és istenfélő”.⁴ Vitte úgy látta, hogy saját korában, amikor a közlekedés egyre fejlettebb, és a kiaknázott természeti kincseket egyre könnyebb elszállítani, és amikor a nemzetközi hitelélet kialakulása révén viszonylag könnyen lehet tőkéhez jutni, különleges szerepe jut az ország gazdaságfejlesztésében a munkának. Ugyanakkor mivel az ország gyengén állt tőkével még a 19. század második felében is, a tőke növelésére is nagy figyelmet kellett fordítani. Vitte ezért fontosnak tartotta Oroszország nemzetközi hitelképességének biztosítását, és büszkén írta, hogy pénzügyminisztersége alatt nagyon sokat tett a Birodalom nemzetközi pénzügyi pozícióinak a megszilárdítása érdekében, ám a szüntelen háborúskodások következtében ezt nem sikerült fenntartani. Azon időszak alatt, míg ő irányította a kormányzatban a pénzügyeket, az államadósságot 1900 millió rubelre növelte, ezek a fejlesztések a gazdaságba áramoltak, ám ennél is sokkal többet fordított vasútépítésre, ami a gazdaság közlekedési feltételeinek megteremtését szolgálta, az Állami Bank kamatmentes hiteleinek a visszafizetésére, valamint az aranyvaluta megszilárdítására.⁵ Nagyon fontosnak tartotta, hogy a felvett hiteleket az ország csakis és kizárólag termelési célokra használta fel, gyakorlatilag tőkét csinált belőle. Megjegyzi ezzel kapcsolatban, hogy erős ellenszélben kellett a munkáját végeznie, mert

az országban nagyon sokáig erőteljes tartózkodás volt a külföldi tőkével szemben, folyamatosan vitatták annak hasznosságát, a korabeli sajtó Oroszországban is a külföldi tőke uralmáról írt.⁶ Vitte felismerte, hogy a „munka termelékenységét”, más szóval a gazdaság fejlesztését az utak hiánya akadályozza, ezért is tett meg mindent, hogy az ország felzárkózzon a fejlettebb közlekedéssel rendelkező államok sorába, ezt tanúsítják a vasútépítés és flottafejlesztés érdekében tett erőfeszítései. Mind a tőke, mind a közlekedés, mind a munka az országban az ipar kiépítését és fejlesztését szolgálta, amiben Oroszország szintén elmaradott volt, és már III. Sándor felismerte, hogy „*modern állam nem lehet meg hatalmas, fejlett nemzeti ipar nélkül.*”⁷ Vittéhez még pénzügyminisztersége idején az ipari és kereskedelmi tárca is hozzátartozott, és büszkén emlékezett meg arról, hogy irányítása alatt az orosz ipar volumene megháromszorozódott. A kibontakozó még zsenge ipart védővámokkal óvta, mint azt a Németországgal folytatott vámháborús résznél részletesen is látni fogjuk, és a vasút és az ipar fejlesztésével 4–5 millió embernek adott munkát, akiknek ezután nem a földből kellett megélniük, ez családtagjaikkal együtt 20–25 millió embert jelentett. Természetesen ezzel az ország földalapja is 20–25 millió gyeszjatyinával⁸ megnőtt (a városokba költöző családok földjei). Ahhoz azonban, hogy az iparban foglalkoztatott és a falun maradó emberek is eredményesen, termelékenyen dolgozzanak, helyzetbe kellett volna hozni őket, és olyan adó és pénzügyi feltételeket kellett volna biztosítani, amely ösztönzőleg hat rájuk. Vitte maga is elismerte, hogy ezen a téren kudarcot vallott, de ezt politikai ellenfeleinek, elsősorban Plevének tudta be. Nézzünk meg részletesebben néhány ügyet, amelyek az ő kormányzati szerepvállalásának idején sikeresen mentek végbe.

3. Vitte, a pénzügyi politika és az aranyrubel

Vitte 1891-ben, egy nagyon rossz termésű évben, nehéz gazdasági helyzetben vette át a pénzügyminiszteri tárcát, az országban ismét felütötte fejtét az éhezés.⁹ Még jóformán ideje sem volt az ügyek teljes körű átvételére, amikor az illetékes főosztály vezetője azzal szembesítette, hogy az állami alkalmazottak bérének kifizetésére nincs megfelelő fedezet, pedig az 10 nap múlva esedékes lenne. A bátorságáról és merész húzásairól hamarosan közismertté váló Vitte újdonsült pénzügyminiszterként szokatlan lépésre szánta el magát, és mintegy 20 millió rubel értékben állami hitellevelet bocsájtott ki, azaz fedezetlen papírpénzt hozott forgalomba, amely mögött sem ezüst, sem aranytartalék nem állt.

A kor közgazdasági gondolkodása akkoriban csak a nemesfémmeel fedezett államháztartás fogalmát ismerte, voltak monometális és bimetalis rendszerek, azaz egy nemesfémmeel, arannyal vagy ezüsstel, vagy a két nemesfémmeel együttesen garantált pénzügyi szisztémák.¹⁰ Vitte lépése ezért komoly megütközést keltett mind az udvarban, mind pénzügyi körökben, ugyanakkor a frissen kinevezett fiatal politikus nem szerette volna, ha minisztersége úgy kezdődik, hogy mindjárt első lépésként nem tudja az állami fizetéseket kiutalni. Többen személyesen is fel-

keresték a kor meghatározó pénzügyi szakemberei közül, például Bunge korábbi pénzügyminiszter, a Miniszteri Bizottság volt elnöke, aki felhívta Vitte figyelmét, hogy rendkívül veszélyes útra lépett, amelynek végeredménye a pénzügyi rendszer összeomlása lehet. A pénzügyminiszter megnyugtatta Bungét, hogy ezzel a veszéllyel maga is tisztában van, és csak kényszerhelyzetben, szoros kivételként nyúlt hozzá, és a későbbiek során nem kívánja alkalmazni.¹¹

Később minisztersége során Vitte komoly erőfeszítéseket tett, hogy az ország fizetőeszközét megszilárdítsa, és stabil hátteret biztosítson neki. Erre akkor nyílt lehetősége, amikor a franciákhoz történő politikai közeledés jelentős összegű francia hitelhez juttatta a birodalmat, és ezzel stabilizálta pénzügyi rendszerét. 1894-ben sikerült, szinte természetesen jelentős belső ellenállás közepette bevezetnie a tiszta aranyfedezettel rendelkező rubelt, reformja kifejezetten sikeresnek bizonyult. A kor pénzpiacain egy aranydollárért két aranyrubelt adtak, ami nagyon erős árfolyamot biztosított az új pénz számára. Vitte emlékirataiban büszkén jegyezte meg, hogy az új, értékálló, stabil fizetőeszköz bevezetését úgy sikerült elérnie, *„hogy a lakosság egyszerű osztályai részéről nem esett semmiféle ellenvetés vagy panasz”*.¹²

Vitte pénzügyminiszteri tevékenysége összességében sikeresnek volt mondható. Megszilárdította a költségvetés helyzetét, irányítása alatt a bevételek mindig felülmúlták a kiadásokat. Sőt sikerült biztosítania, hogy az államkincstár mindig tartalékoljon valamennyi pénzt, amelyek összege a 90-es évek közepén már elérte a néhány százmilliót. A kincstári tartalék biztosítását a korabeli sajtó és a zemsztvo-liberálisok élesen bírálták, szükségtelennek tartották a felhalmozást, és a tartalékok termelési célú bevonását követelték, Vitte azonban mindvégig következetes maradt az általa képviselt gazdaságfilozófiához. Kritikusai nem vették figyelembe, hogy Oroszországot jelentős összegű külföldi, elsősorban francia kölcsön terhelte, s Vitte úgy fogalmazott, *„S ha már ilyen nagyok a külföldi adósságaink, feltétlenül rendelkezniünk kell olyan tartalékkal, amely kedvezőtlen körülmények között megálíthatja a külföldön és Oroszországban őrzött értékpapírok pánikszerű hullámlását, illetve értékük zuhanását”*.¹³ A készpénztartalékra azért is szükség volt, mert ahogy Vitte nagyon őszintén leírta, hazája még mindig a legalacsonyabb mezőgazdasági kultúrával rendelkezik, így feltétlenül tartalékolni kell egy-egy rosszabb termésű évre. A 90-es évek végére az is jelentősebb költségvetési tartalék felhalmozás irányába hatott, hogy a hatalom belső körébe került új vezetés, Kuropatkin hadügyminiszter, Bezobrazov és a többiek – olyan külpolitikai irányba vitték az országot, amelynek Vitte meglátása szerint előbb-utóbb egy véres drámába kellett torkolnia,¹⁴ és persze háborús helyzet esetén azonnal mindenki többletforrást követel, ahogy ez a flottafejlesztés ügyében konkrétan meg is történt. Vitte igyekezett csökkenteni az orosz államadósságot, és ehhez a mai gyakorlatban is jól ismert módszert alkalmazott: a korábban magas kamatlábakra felvett kölcsönöket a 90-es évek közepének jobb gazdasági periódusában az aranyrubelre történő átállás után alacsonyabb kamatúra konvertálta. Ugyanakkor nem garaszkodott a beruházási forrásokkal, ha egy stratégiai cél megvalósítása érdekében azt szükségesnek látta: ilyen volt a vas-

útépítés programja, amely azon kívül, hogy III. Sándor cár végakarata volt, óriási mértékben lendítette föl a gazdaságot, amint arra azok is rájöttek, akik a nagy vasútvonalak megépítését ellenezték.¹⁵ Vitte azért is léphetett meg szokatlan, bátor lépéseket, mert pénzügypolitikáját mind III. Sándor, mind pedig II. Miklós határozottan támogatta. A pénzügy volt az egyetlen terület, ahol még Miklóssal sem volt soha konfliktusa, sőt egy ízben a cár azzal utasította vissza Vitte lemondását, hogy pénzügyminiszterként maradéktalanul elégedett a tevékenységével.

A tágabban értelmezett gazdaságpolitikában Vitte már nem élvezett ennyire egyértelmű támogatást, de döntéseit az uralkodó körök ezen a területen is többnyire támogatták. Vitte meggyőződése volt, hogy a külföldi tőkét be kell engedni az országba, mert az ipar gyors fejlődését ez segíti elő, és hozzájárul az ország modernizációjához, amit még II. Sándor kezdett el, emellett hozzájárul az Európához történő felzárkózáshoz is. Általában olyan módon vonták be a külföldi befektetőket, hogy részvénytársaságokat hoztak létre az ország természeti kincseinek kiaknázására. Vitte ellenlábasai az orosz nagyipar képviselői voltak, akik természetesen leginkább konkurenciát láttak a beáramló külföldi tőkében, illetve azok a tönkrement nemesek, akik maradék vagyonukat a kereskedelembe, iparba mentették át, s ezeken a területeken szerettek volna monopolhelyzetbe jutni. Az udvar több esetben a hazai tőkét támogatta, például egy koncesszió kiutalásakor, a hazai tőkések csak akkor fogadták szívesen a külföldieket, ha vállalkozásaikhoz közös társaságban sikerült partnerként megnyerni őket, és a szükséges tőkét elsősorban a külföldiek hozták. Amiben furcsa Vitte álláspontja, az a gyárfelügyelőségek kérdése, amelyeket még Bunge pénzügyminiszter hozott létre, és amelyek működését egyébként ő is támogatta. Felsőbb körökben úgy tekintettek erre az intézményre, mint amely a munkások érdekeit képviseli, a munkások pedig a tőkések elnyomó-kizsákmányoló rendszerének részének látták őket, Vitte pedig úgy vélte, hogy ez egy pártatlan intézmény, de nyilvánvalóan nemeseknek, gyártulajdonosoknak nagyobb az érdekérvényesítő képessége, mint a munkásoknak. A korszak más forrásaiból egyértelműen tudjuk, hogy a gyárfelügyelőségek egyértelműen a tőkések eszközei voltak, és nagyon messze álltak a pártatlanságtól.¹⁶ Mindenesetre, amikor Vitte 1903 őszén lemondani kényszerült, nyugodt lelkiismerettel írhatta le, hogy utódjának Plevének, az Állami Bank igazgatójának 380 millió rubeles többlettel adta át a kincstárat.

4. Vitte vámháborúja Németországgal

Vitte gazdasági tevékenységének jelentős része pénzügyminisztersége alatt zajlott, de személye később is meghatározó maradt az orosz gazdaság helyzetének alakulásában. Nevét az európai diplomácia a német-orosz vámháború idején ismerte meg, ahol korábban ismeretlen eltökéltséggel védte és vitte keresztül a Német Császársággal szemben az orosz gazdasági érdekeket.¹⁷ A probléma gyökere abban ragadható meg, hogy a 70-es évek végéig a német ipar termékei vámmentesen kerülhettek be Oroszországba, II. Sándor azonban élete utolsó éveiben,

majd III. Sándor uralkodása kezdetén kísérletet tett valamiféle védővámrendszer bevezetésére, amelynek filozófiája éppen egy német közgazdásznak, Friedrich List-nek az elgondolásain alapult. Az Orosz Birodalom a Császárságból származó ipari termékekre, elsősorban vas- és öntöttvas-árakra vetett ki védővámot a kibontakozó orosz ipar védelme érdekében, de Bismarctól hamarosan figyelmeztetés érkezett Girsz külügyminiszteren keresztül, hogy amennyiben ezeket nem vonják vissza, úgy a német fél behozatali vámot vet ki az orosz agrártermékekre és nyersanyagokra.¹⁸ A problémát bonyolította, hogy a két államnak nem volt egymással kereskedelmi szerződése, amelyre hivatkozni lehetett volna, ugyanis a két uralkodócsalád közeli rokoni kapcsolata miatt ezt sokáig senki nem tartotta szükségesnek. Az egységes Német Császárság létrejöttével megjelentek az agrártermékekre kivetett német védővámok, amelyekre válaszul az oroszok a Németország számára fontos iparcikkre szabtak ki behozatali vámot, s ettől fogva inkább a francia iparcikkek behozatalát részesítették előnyben. A németek lényegében kétféle vámtarifát alkalmaztak: egy minimálisat, amelyet azok az országok élvezhettek, amelyek kereskedelmi szerződést kötöttek Németországgal, és egy maximálisat, amelyet azoknak az államoknak kellett fizetniük, amelyekkel nem volt kontraktusos megállapodásuk. Oroszország a korábbi helyzet miatt ez utóbbi kategóriába tartozott. További konfliktusforrás volt, hogy a német fél a maximális tarifa mértékét is bizonyos időszakonként felemelte.

A probléma 1891-ben éleződött ki, mivel az oroszok szerződés híján értelemszerűen a maximális védővám hatálya alá estek. Németország egy pud gabona behozatali vámját 15 kopejkában állapította meg minimális tételként szerződés esetén, és 30 kopejkát szabott ki az azzal nem rendelkező Oroszország vonatkozásban, látható, hogy az egyik tarifa éppen duplája volt a másiknak. Mivel Németország nagyméretű felvevőpiac volt, az érdekelt államok hamarosan tárgyalásokat kezdtek a kereskedelmi szerződés megkötéséről, és a Császárság ügyes diplomáciával már a tárgyalások megkezdésének tényére megadta a kedvezőbb vámtételt, mondván, hogy a megállapodás már folyamatban van, így a 90-es évek elejére Oroszország gyakorlatilag egyedül fizette a maximális tarifát, miközben Vitte megjegyezte, hogy már a minimálisat is nagyon magasnak találták.

A tárgyalások a két állam között már Vitte elődje, Visnyegradszkij pénzügyminiszter alatt megkezdődtek, de nem vezettek eredményre, s eltérően a többi államtól, magának a tárgyalásoknak a ténye nem vezetett automatikus vámcsökkentéshez.¹⁹ Vitte felhatalmazást kért az uralkodótól új tárgyalási stratégia vezetésére, s miután megkapta, nem kis ellenállás közepette keresztülvitte azt az Államtanácsban is. Ennek lényege az volt, hogy az Oroszország által alkalmazott akkori vámtarifákat tekintették minimális mértékűnek, és bevezettek egy 10%-kal, illetve bizonyos termékek esetében még ennél is nagyobb mértékkel megnövelt tarifát elsősorban a feldolgozóipari termékekre. Azaz gyakorlatilag ugyanúgy jártak el, mint Németország, Vitte lényegében megkísérelte saját fegyverüket ellenük fordítani. Az újdonsült pénzügyminiszter lépése komoly riadalmat váltott ki az orosz diplomáciában, mind Girsz külügyminiszter, mind Suvalov berlini nagykövet aggodalmát fejezte

ki a lépéssel és annak várható német fogadtatásával kapcsolatban.²⁰ Nemcsak a diplomáták, az Államtanács is tartott a döntés következményeitől, mert azt olyan súlyúnak érezték, hogy nemcsak diplomáciai, hanem esetleg háborús bonyodalmakhoz is vezethet. A testület csak azután szavazta meg az ipari (kettős) vámtarifa bevezetését, amikor egyértelművé vált, hogy az uralkodó ebben a kérdésben teljeskörűen Vittét támogatja.

A német válasz nem is késett, de gazdasági jellegű maradt: válaszul az orosz kettős tarifarendszer bevezetésére a németek még jobban felemelték az orosz agrártermékekre kivetett maximális vámot, mire az oroszok újabb emeléssel reagáltak, majd a németek viszont, így kitört a vámháború. Vitte annyiban taktikázott jól, és ezt tárgyilagosan le is írta, hogy *„mint minden gazdaságilag elmaradott nemzet... a vámháborúban nem érzi olyan súlyosan a veszteségeket, mint egy fejlett iparral, fejlett gazdasági forgalommal rendelkező nemzet”*.²¹ Számításai bejöttek, mert Németország egy darabig megszakította a tárgyalásokat, s azok újrakezdésének feltételül a német iparral szemben hozott „megtorló intézkedések” visszavonását követelte. Vitte kitartott, bár leírta, hogy ekkoriban az udvarban elszigetelődött, s mindenki közeli bukását várta, csak Vannovszkij hadügyminiszter állt mellé, aki hangsúlyozta, *„hogy nehéz körülmények közepette is meg kell őrizni a szilárdságot, az eltökéltséget”*.²² Végül a taktika bejött, Németország maga kezdeményezte a tárgyalások felújítását, erre Vitte csökkentette az ipari vámtételeket, így megnyílt a lehetőség a megegyezésre, a vámháború 1894-ben véget ért. Végül is a két államnak sikerült olyan kereskedelmi szerződést kötnie, amely Vitte megfogalmazása szerint *„mindkét államra nézve igazságosnak bizonyult”*.²³ A fiatal pénzügyminiszter nem kis elégtétellel jegyezte le, hogy azok a diplomáták, elsősorban a berlini követ Suvalov, akik a diplomáciai kapcsolatok megszakításától tartottak, most elismerésüket fejezték ki, és gratuláltak a teljesítményéhez. A továbbiakban a Németországgal kötött szerződés alapján kötöttek valamennyi partnerországgal kereskedelmi egyezményeket, a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az 1894-ben kötött szerződés 10 évet bírt ki, ekkor a német módosítási igények miatt azonban már nem került sor amegújítására.

5. Vitte és az állami szeszmonopólium

Már-már elcsépelet frázis, hogy Oroszországban magas az alkoholfogyasztás, és a hagyományok miatt különösen a tömény szesznek, a vodkának a fogyasztása kiugró. Ebből számos egészségügyi probléma, így például korai halálozás, a csekély jövedelmek itálra költsége, a részegeskedés és a gyakran ebből fakadó garázdálkodás és számos más, társadalmi méretekben súlyos ellentmondás fakadt. A 19. század közepének reformer uralkodója II. Sándor már megkísérelt szembenézni a helyzettel, de beleütközött az állam bevételi érdekelttségébe: szeszt gyakorlatilag bárki főzhetett és árusíthatott, amennyiben az utána járó adókat megfizette, és ez komoly tétel volt az állami büdzsében. Ezért csak részleges korlátozó intézkedések születtek, amelyek gyakorlatilag semmiféle megfogható eredményre nem vezettek.

III. Sándor szintén szívügyének tekintette a kérdést, és megoldására Vitte pénzügyminisztert, kormánya legfiatalabb, de már láthatóan nagy jövő előtt álló tagját kérte fel. Az uralkodó meggyőződése volt, hogy az orosz nép nagymérvű szesz-fogyasztása rendkívül káros, és a részegeskedés ellen határozott intézkedést kell tenni. A cár eljutott a „szesz-egyedárusítás” gondolatáig, amellyel korábban soha sehol, még a nyugati világban sem kísérleteztek. A szeszmonopólium gondolata azon alapszik, hogy csak az állam adhat el „pálinkát”, így a termelők csak annyit állíthatnak elő, amennyit az állam felvásárol. Ez nagymértékben függő helyzetbe hozza a termelőket, viszont így lehetővé válik az értékesítés korlátozása, amellet az adóbevételek is megmaradnak, sőt a vodkamonopóliumból származó bevételek a transzibériai vasút építésének egyik nagyon fontos finanszírozási forrását jelentették volna.²⁴ III. Sándor már Vitte elődjét Visnyegradszkijt is kérte egy törvényjavaslat kidolgozására, a pénzügyminiszter azonban nem mert ebbe belevágni, a határozottságáról híres Vitte azonban igen.²⁵ Emlékirataiban nagyon korrekt módon hangsúlyozza, hogy maga az ötlet nem tőle származik, hogy azt ki plántálta az uralkodó fejébe, nem lehet tudni, mindenesetre nekilátott a megvalósításának.²⁶

Reformja után a szeszárusítás és szeszfinomítás kizárólagos állami jog lett, a magántermelők csak az első fázist, a szesz előállítását végezheték, de csak olyan mennyiségben, amennyit az állam felvásárolt tőlük, s persze az állam által szabott árakon. Az adók miatt a lakosság árcsökkenést nem tapasztalt a piacokon, de azt érzékelte, hogy nehezebb lett vodkához jutni. Megváltoztatták a forgalmazás formáját is, ekkortól terjed el az üvegben történő árusítás, eddig kis vödörökben mérték ki a szeszt, és a korábban csak italkiméréssel foglalkozó csapszékek helyébe olyan vendéglők, kocsmák léptek, ahol már ételt is lehetett kapni.²⁷ Mivel maga az üveg is értékes volt, visszaváltása pótlólagos jövedelemforrássá vált. Persze mint minden ilyen tiltó, korlátozó intézkedés, ellenálló társadalmi reflexeket váltott ki, elterjedtek a zugfözdék, a zugárudák, a zugivóhelyek, ahol már az ital minőségét senki nem ellenőrizte, de az állam által szabott áraknál valamivel olcsóbban lehetett alkoholhoz jutni. Mégis, az első komoly állami intézkedés volt e tekintetben, törekvés arra, hogy az Orosz Birodalomban népbetegségnek számító alkoholizmust valamilyen módon legalább keretek közé szorítsa. Vitte maganagyon komolyan vette a reformot: 1896-ban, nem sokkal bevezetése után személyesen utazott el a Volga menti kormányzóságokba, hogy pénzügyminiszterként ellenőrizhesse a törvény bevezetését, és végrehajtását, s ahogy fogalmazott: „*hogy szükség esetén megfelelő utasításokat adhassak*”.²⁸ Vitte olyan fontosnak tartotta a kérdést, hogy még lemondása előtti utolsó uralkodói jelentéstételén arról beszélt a cárnak, hogy be kívánja járni azokat a kormányzóságokat, ahol még korábban nem járt, és meg kíván arról győződni, hogy az alkoholmonopólium törvényt ezeken a helyeken is megfelelően alkalmazzák.

Az 1891-es reform mégoly korlátozott hatása is csak szűk másfél évtizedig tartott. Az 1904-ben kitört orosz–japán háborúban ugyanis az államnak nagy szüksége volt a bevételekre, és ennek egyik forrását a szeszmonopólium jelentette.²⁹ Az

ezzel foglalkozó állami hivatalnokok teljesítményét abban mérték le, hogy mennyi bevételt tudnak az alkohol forgalmazásából a kincstár számára produkálni, az eredeti célok, a népegészségügyi helyzet javítása, a részegeskedés visszaszorítása teljességgel háttérbe szorultak.

JEGYZETEK / NOTES

1. Vitte életéről lásd: Bebesi György (2016): Egy elfelejtett diplomata. Szergej Juljevics Vitte (1849–1915). In: Életutak, életrajzok. Szlovák Történeti és Filológiai Társaság. Szombathely. 45–53. old.; valamint Bebesi György (2019): Vitte gróf és az orosz arisztokrácia kényszerű metamorfózisa. In: Az Eiffel torony árnyékában. Majoros István 70 éves. ELTE. Budapest. 98–116. old.
2. Lásd erről: Szvák Gyula (szerk.) (2019): A 12 legnagyobb orosz. Russica Pannonica, Budapest.
3. Sz. J. Vitte az orosz ipar helyzetéről (1958). In: Honfi József–Józsa Antal–Popovics György (szerk.): Oroszország a kapitalizmus és az imperializmus korában. Válogatott dokumentumok. TK. Budapest. 143–148. old.
4. Sz. J. Vitte (1964): Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Gondolat. Budapest. 370. old.
5. Bebesi György (2016): A Romanovok végjátéka. Az Orosz Birodalom válsága és bukása. In: Frank Tibor (szerk.): Az Orosz Birodalom születési. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről. Gondolat. Budapest. 239. old.
6. Noszov, N. J. (szerk.) (1980): A Szovjetunió története. Kossuth–Progressz. Budapest–Moszkva. 325. old.
7. Vitte (1964) 372. old.
8. Orosz hektár, 10925nm.
9. Font Márta–Szvák Gyula–Niederhauser Emil–Krausz Tamás (1997): Oroszország története. Maecenas. Budapest. 376. old.
10. Brüll Mária: Forint, arany, dollár. Kossuth. Budapest. 1982. 27–28. old.
11. Vitte (1964) 98–99. old.
12. Vitte (1964) 164. old.
13. Vitte (1964) 243. old.
14. Mihail Heller (1996): Az Orosz Birodalom története. Osiris. Budapest. 581–582. old.
15. Hromov, Pavel Alekszejevics (1950): Ekonomicseszkoje razvityije Rosszii v XIX–XX. vekov. Moszkva. 562. old.
16. Menyhárt Lajos (1984): Az orosz vihar. Kossuth. Budapest. 32–34. old.
17. Heller (1996) 559. old.
18. Az orosz és a német protekcionista védővámpolitikáról: Berend T. Iván–Ránki György (1987): Európa gazdasága a 19. században. Gondolat. Budapest. 285–286. old., 531. old.
19. Heller (1996) 558–559. old.

20. Vitte (1964) 103. old.
21. Vitte (1964) 104. old.
22. Vitte (1964) 105. old.
23. Vitte (1964) 106. old.
24. Heller (1996) 558–559. old.
25. Heller (1996) 558. old.
26. Vitte (1964) 108. old.
27. Heller (1996) 558. old.
28. Vitte (1964) 157. old.
29. Vitte (1964) 163. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bebesi György (2016): A Romanovok végjátéka. Az Orosz Birodalom válsága és bukása. In: Frank Tibor (szerk.): Az Orosz Birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről. Gondolat. Budapest. 234–254. old.
- Bebesi György (2016): Egy elfelejtett diplomata. Szergej Juljevics Vitte (1849–1915). In: Életutak, életrajzok. Szlav Történeti és Filológiai Társaság. Szombathely. 45–53. old.
- Bebesi György (2019): Vitte gróf és az orosz arisztokrácia kényszerű metamorfózisa. In: Az Eiffel torony árnyékában. Majoros István 70 éves. ELTE. Budapest. 98–116. old.
- Berend T. Iván–Ránki György (1987): Európa gazdasága a 19. században. Gondolat. Budapest.
- Brüll Mária: Forint, arany, dollár. Kossuth. Budapest. 1982.
- Font Márta–Szvák Gyula–Niederhauser Emil–Krausz Tamás (1997): Oroszország története. Maecenas. Budapest.
- Heller, Mihail (1996): Az Orosz Birodalom története. Osiris. Budapest.
- Hromov, Pavel Alekszejevics (1950): Ekonomicseszkoe razvityije Rosszii v XIX–XX. vekov. Moszkva.
- Menyhárt Lajos (1984): Az orosz vihar. Kossuth. Budapest.
- Noszov, N. J. (szerk.) (1980): A Szovjetunió története. Kossuth–Progressz. Budapest–Moszkva.
- Sz. J. Vitte az orosz ipar helyzetéről (1958). In: Honfi József–Józsa Antal–Popovics György (szerk.): Oroszország a kapitalizmus és az imperializmus korában. Válogatott dokumentumok. TK. Budapest. 143–148. old.
- Sz. J. Vitte (1964): Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Gondolat. Budapest.

HAJDÚ Zoltán
tudományos főtanácsadó,
ELKH-Közgazdasági és Regionális Kutatóközpont

senior research fellow
ELKH-Center for Economic and Regional Research
email: hajdu@rkk.hu

A MAGYAR FÖLDRAJZTUDOMÁNY ÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA, 1867-1918

THE HUNGARIAN GEOGRAPHY AND THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY, 1867-1918

ABSTRACT

Modern geography began in the second half of the 19th century and developed fast throughout that period internationally. After the Austro–Hungarian Compromise of 1867 the Hungarian science was set on a new, modernising and evolving path. As the scale and scope of higher education increased, a department of geography was formed at the Budapest University. The institutionalisation of geography (department, scientific society, academic journal) underwent rapidly at the beginning of the 1870s. In the current paper we present the development and characteristics of the Hungarian geography during the Age of Dualism (1867–1918), and in particular its view on the Austro–Hungarian Monarchy.

Kulcsszavak: magyar földrajztudomány, Osztrák–Magyar Monarchia, Magyar Birodalom, dualizmus

Keynotes: Hungarian geography, Austro–Hungarian Monarchy, Hungarian Empire, dualism

1. Bevezetés

A 19. század második fele nemzetközi szinten is a modern földrajztudomány megteremtésének és gyors fejlődésének az időszaka. A porosz–francia háború győztes befejezése után létrejött II. Német Birodalom uralkodója elrendelte 12 egyetemi földrajzi tanszék életre hívását az új birodalomban. A döntés háttérében az húzódott meg, hogy úgy vélte, hogy a korábbi időszak német földrajztudománya már jelentős szerepet játszott a katonai sikereiben. A korabeli német katonai vezetés

több tagja hallgatta Carl Ritter előadásait, s a nagytérsegi gondolkodás és cselekvés egyik megalapozójának tekintették a földrajztudományt.

Magyarország esetében természetesen „más” történeti előzményekkel és feltételekkel kell számolnunk. A Habsburg Birodalomba területileg szétagoltan, de részleges önállósággal beilleszkedő Magyar Királyság nem kínált széles lehetőségeket a magyar és magyarországi tudományos fejlődés számára. Lényegében egyéni feladatvállalások mentén formálódott a magyar földrajzi kutatás és országismeret.

A Magyar Tudományos Akadémia létrehozása egyfajta fordulópontot jelentett. Mind a reformkorban, mind pedig különösen az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után szorgalmazta a magyar tudomány fejlődését, azon belül az országra vonatkozó tudományos kutatásokat. Az MTA XXI. közgyűlésén 1859-ben tudományos kézikönyvek (alapozó művek) megírásának támogatásáról döntöttek.

Az 1867. évi kiegyezés után a magyar tudomány is új, modernizációs és gyarapodó pályára állt. Az egyetemi oktatás lehetőségei kiszélesedtek, azon belül létrejött a Budapesti Tudományegyetemen a földrajzi tanszék is. A földrajztudomány intézményesülése (tanszék, tudományos társaság, folyóirat) nagyon rövid idő alatt lejátszódott az 1870-es évek elején. A magyar földrajztudomány a dualizmus időszakában sajátos hármasságot mutatott:

- A természeti földrajzi (és geológiai) kutatásokat tekintve szinte minden későbbi földrajzi egyetemi tanszékvezető (Lóczy Lajos, Cholnoky Jenő, Prinz Gyula) Ázsia földrajzi-geológiai kutatásával szerzett hazai és nemzetközi elismertséget magának.
- A másik sajátosság az volt, hogy a társadalmi, gazdasági, politikai földrajzi struktúrák elemzése megjelent ugyan mind az oktatásban, mind pedig a kutatásokban és a publikációkban, de ezek lényegesen kisebb elismertségben részesültek. Hunfalvy Jánost a tanítványok és utódok emberileg nagyra értékelték, de tudományos teljesítménye hamar kikopott az „eredmények” sorából Czirbusz Gézát középiskolai tanárként magasra értékelték, majd egyetemi tanszékvezetőként szinte semmibe vették mind emberi, mind pedig szakmai tekintetben.
- A leíró (regionális) földrajzban a magyar földrajztudomány (és oktatás) országcentrikus volt, semmilyen tekintetben nem favorizálta az Osztrák-Magyar Monarchia kutatását (és valamiféle saját, esetleg közös haza) bemutatását. Nem volt OMM ellenes a magyar földrajz nyíltan, de Magyarország fejlődése gátjának tekintette azt.

2. A magyar földrajztudomány ország-szemléletének formálódása

Az első modern magyar nyelvű földrajzi monográfiában (melyet a szerző németül is megjelentetett) Szaller György (? – 1807) lerakta a magyar földrajztudomány későbbi szemléleti alapjainak jelentős részét:¹

- Magyarország Európa legszebb, egyik leggazdagabb, legkedvesebb országa,

- Magyarország egy természeti javakban rendkívül gazdag ország,
- Magyarország határai a Kárpátokban természetesek, ezért stabilak,
- A korabeli Magyarországnál történetileg volt egy nagyobb Magyarország, (Nagy Magyar Ország), mely a korabelihez képest még szebb, gazdagabb stb. volt,
- Magyarország belső földrajzi elemzésére a természeti struktúrák tekintetében megjelennek a folyóközök, mint természetes földrajzi egységek, de az ország egészének feldolgozása a közigazgatási egységek keretei között történt.
- A munka jelentősége sok tekintetben meghatározó lett a későbbiekre nézve:
- A magyar földrajzban a felvilágosult abszolutizmussal szembeni küzdelem elemeként megjelent az osztrák-ellenesség,
- A magyar földrajztudomány a nemzeti ébredés időszakában, a Habsburg felvilágosult abszolutizmussal szemben fogalmazta újra önmagát, s részben ezért erőteljesen hazafias szellemű lett.

A reformkor meghatározó geográfus-statisztikus, közjogi kutatója Fényes Elek (1807 – 1876) fogalmazta meg a legátfogóbban Magyarország fogalmi és területi problematikáját: „Hogy az ország kormányzását megérthessük szükséges előbb ennek különböző felosztásaival megismerkedjünk. Magyarország 4 féle értelemben vétetik. u.m. *legszerosabb*, *szoros*, *tágas* és *legtágasabb* értelemben. *Legszerosabb* értelemben csak az anyaországot értjük, *szoros* értelemben már a hozzákapcsolat tartományok, – névszerint Horvát, és Tótország – is ide sorozhatók, mellyek szintén szinte magyar törvények által igazgatottnak, *tágas* értelemben Erdélyországgal együtt vétetik, mert bár ennek külön politicalai igazgatása és országgyűlése van, de a magyar koronának egyik elszakíthatatlan gyöngye, s alapszerkezetében hasonló az anyaországhoz, végre *legtágasabb* értelemben mindazon tartományok értetnek, mellyek hajdan a magyar koronához tartoztak. ...Legtágasabb értelemben a magyar birodalmat a következő országok képezik: Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Tótország vagy Slavonia, Bosnyákország vagy Ráma, Rácország vagy Servia, Havasal- és felföld vagy Oláh és Moldvaországok”.²

Nem sorolható egyértelműen a földrajztudomány „teljesítménye közé” Széchenyi István talán keveset hivatkozott, de hosszú távú hatásában legfontosabb műve a magyar közlekedés fejlesztésére vonatkozóan.³ Széchenyi közlekedésfejlesztési koncepciója egy valódi területi – fővárosi – államépítési koncepció volt. A Habsburg Birodalmon belül önálló területi, gazdasági, közlekedési egységként fogalmazta meg a Magyar Királyságot.

Az önkényuralom időszakában is „számon kellett tartani” a valóságos viszonyokat, ezt a feladatot Fényes Elek végezte el „Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása” (1857) monografikus elemzésében. Fényes értékelése tárgyyszerű, nélkülöz mindennemű politikai értékítéletet, valóságos helyzetében és állapotában mutatja be a „magyar kérdést”.

Az MTA XXI. közgyűlése 1859. december 15-én tartott ülésén „tudományos kézikönyvek készítését határozta el” (köztük a Magyar Birodalom – felváltva

magyar birodalom - természeti viszonyait bemutatót is), hogy a magyar olvasó modern, a kor színvonalán álló ismeretek birtokába kerüljön. Az MTA úgy látta, hogy a „magyar birodalom természettani földirata, mint legeslegégetőbb szükség” előzzön meg minden más földirati összefoglalást. 1860. július végén Hunfalvy Jánost (1820 -1888) bízták meg a munka elvégzésével.⁴

Hunfalvy a korabeli német földrajztudomány eredményeinek szinte teljes ismerete alapján fogott hozzá, illetve egyes vonatkozásokban folytatta a korábban megkezdett kutatási tevékenységét. A három kötetes munka első kiindulási pontja a tudománytörténeti megalapozás volt: „Magyarország nem ismeretlen föld”, Magyarország nem valamiféle ázsiai barbárság földje, hanem olyan terület, amely történetileg kutatott, részben ismert volt a magyarság és a külföld előtt is. A „Hazánk ismerete fejlődésének vázlata” fejezet egyben a magyar földirati tudomány fejlődéstörténetét is adta.

A „magyar birodalom természeti viszonyainak leírása” során Hunfalvy szisztematikusan követte a korabeli német földrajz módszertanát, bemutatta a birodalom földrajzi fekvését, nagyságát, alakját, vízszintes tagoltságát, leírta határait stb. A mi szempontunkból a monográfia üzenete a legfontosabb. Hunfalvy mind az általános tudományos megközelítés szintjén, mind pedig részleteiben leírta, érzékeltette, hogy a Magyar Birodalom nem egyszerűen „ország”, hanem a „mi hazánk” egy valóságos, hatalmas, sokszínű és gazdag birodalom. (A jogász alapvégzettségű Hunfalvy következetesen különbséget tett az ország és a birodalom, Magyarország és a Magyar Birodalom között.) Nem része Ausztriának, hanem önálló entitás. Nem fogalmazza meg direkt módon, de a gondolkodása, elemzése és eredményei azt üzenték, hogy ha lesz valami féle megállapodás Ausztriával, akkor az, két birodalom, s nem egyszerűen az „osztrák birodalom” és Magyarország megegyezése lesz.

3. A magyar földrajztudomány viszonya az OMM-hez a dualizmus időszakában, 1867-1918

Az 1867-es kiegyezési törvény alapján Ferenc Józsefet „Magyarország és Társországai királyává” koronázták, és kompromisszumos jelleggel szabályozták a „magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokat”. Területileg, alkotmányosan, politikailag bonyolult struktúra jött létre.

Az 1868-as magyar-horvát kiegyezési törvény Magyarország és Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok közjogi és igazgatási viszonyait rendezte. A törvény kimondta, hogy „Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátország egy és ugyanazon állami közösséget képeznek...”. Az államterület egységes, államhatárai csak a magyar államnak vannak, a Magyarország és a társországok közötti határ közigazgatási jellegű. (Horvátország sok tekintetben fejlett területi autonómiával rendelkező társországgá vált.)

A törvény tételesen felsorolta azokat a területeket, melyeket a társországek területéhez tartozónak ismert el. (A gondot az jelentette, hogy Dalmácia ténylegesen osztrák igazgatás alatt álló tartomány volt, ezért olyan kitételek is bekerültek a törvénybe, melyek „Dalmatia tetteges visszacsatolása” utáni következményekkel is számolt). Magyarország a kiegyezési törvényben lemondott Alsó-Szlavóniáról a horvátok javára, ugyanakkor Fiume ügyében nem sikerült megegyezni, így az ideiglenesen a magyar koronához csatolt „külön test lett”, s ezt a státuszát a dualizmus egész időszakában megtartotta.

A dualizmus időszakában az államterület, a nemzet- és az ország-terület vizsgálata nem a földrajztudomány privilégiuma volt, hanem azt mondhatjuk, hogy a politika, a nemzeti közgondolkodás, a történettudomány⁵ meghatározó „vitakozási” és kutatási területe is.

Az 1878-as berlini kongresszus után a Monarchia megszállta és pacifikálta Boszniát és Hercegovinát. 1908-ban a két tartományt annektálták a Monarchiába. Az 1910. februári rendelkezésekkel a két tartomány önkormányzatot kapott, s Bosznia és Hercegovina lényegét tekintve osztrák–magyar közös tartomány (condominium) lett. A magyar kormány a tartományokhoz való viszonyt az ország címerében is megjelenítette, amikor 1915-ben a két tartomány címerét beillesztették a magyar állami közép címerbe.

A dualizmus időszaka abból a szempontból érdekes a kárpát-medencei államtörténet szempontjából, hogy a modernizáció, a gazdaság, az infrastruktúra kiépítésének tere egyrészt tágabb volt, mint maga a medence (Osztrák–Magyar Monarchia), másrészt a medence részintegrációként szerepel a modernizáció korszakában (történeti Magyarország).

A dualista korszak utolsó harmadában már nyílt elszakadási, elszakítási törekvések bontakoztak ki a Monarchián és a történelmi Magyarországon belül. A térképek a „nemzetiségi izgatás” eszközeivé váltak. Új határok jelentek meg a különböző országok tudományos és politikai irodalmában.⁶

A magyar politikai földrajz nem volt Monarchia-párti, a Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóiratában, a Földrajzi Közleményekben 1873-1918 között szinte nem jelent meg a Monarchia térképe sem. A dualista politikai struktúra tria-listává történő átalakításának lehetőségei kiváltották a magyar földrajztudomány reagálását is.⁷ Havass Rezső történeti és földrajzi szempontból egyaránt elutasította a Monarchia területi és hatalmi struktúrájának átalakítását. Havass számára Magyarország pozícióinak Monarchián belüli erősítése volt a cél, nem új versenytársak legitimálása.

Az intézményesülő magyar földrajztudomány (egyetemi tanszék 1870, Magyar Földrajzi Társaság megalapítása 1872, a Földrajzi Közlemények megjelenítése 1873) párhuzamosan haladt az államépítéssel.⁸ A magyar földrajztudomány figyelme elsősorban a Magyar Királyságra irányult, alig fordított figyelmet az OMM belső viszonyainak formálódására a tudományos publikációkban.

Az egész 1867-1918 közötti időszak magyar politikai életének a középpontjában a „közjogi kérdés” (Ausztria és Magyarország közötti viszony) állt. A politikán túl a gazdasági kérdésekben is nagy súllyal volt jelen, más területeken sokkal periférikusabban jelent meg.

Tudományos elemzések szintje

Ha áttekintjük a Földrajzi Közlemények 1873-1918 közötti hatalmas anyagát (ha csak a tanulmányok tartalomjegyzékét nézzük), akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az OMM nem vált a magyar földrajztudomány tudományos érdeklődésének igazi tárgyává. Hírekben, Magyarországgal kapcsolatos elemzésekben megjegyzések „szintjén” szerepelt az OMM.

Az egyéb területeket tekintve ugyanezt állapíthatjuk meg. A magyar atlaszok⁹ tematikai feldolgozásában is alig jelent meg az OMM a Magyar Királysághoz (Magyarországhoz) képest. A korszak földrajztudomány iránt érdeklődő szereplőinek osztrák és német forrásokhoz kellett fordulniuk, ha az OMM földrajzáról átfogó képet akartak kapni.

A Rudolf trónörökös által kezdeményezett, s az OMM-t „írásban és képben” bemutató „országismereti” munkába¹⁰ bekapcsolódtak a magyar földrajztudomány korabeli vezető egyéniségei és¹¹ tudós középiskolai tanárai. A részvételük és tevékenységük a Magyar Királyság területére szűkölt, bár többen német anyanyelvűek (is) voltak (Hunfalvy János, Prinz Gyula) vagy német területeken folytatták egyetemi tanulmányaikat (Lóczy Lajos), s anyanyelvi szinten beszéltek németül.

Ha áttekintjük az OMM írásban és képben hatalmas könyvsorozat „magyar regionális köteteit”, (III. kötet Magyarország I., 1888, VII. kötet Magyarország II., 1891, IX. kötet Magyarország III., 1893, XIII. kötet Magyarország IV., 1896, XV. kötet Magyarország V., 1898, XVIII. kötet Magyarország VI. 1900, XX., kötet Magyarország VII., 1901, XXI. kötet Szent István Korona országai VIII., 1901), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar földrajzosok – Hunfalvy János, Király Pál, Lóczy Lajos stb. – által írt fejezetek, regionális feldolgozások mélysége magas szintű, semmiben nem marad el az osztrák és egyéb területeké mögött.

A mi szempontunkból kiemelkedő jelentőségű, hogy amikor Hunfalvy János megírta „A magyar szent korona birodalmának földrajzi alakulata” című átfogó bevezető fejezetet, akkor „nem vett tudomást az OMM-ről, nem helyezte el azon belül”. Kiinduló pontja az, hogy „A magyar szent korona területe Közép-Európa keleti részében fekszik, majdnem egyenlő távolságban egy felől az északi sarktól, más felől az egyenlítővel.” Egyértelműen megfogalmazza, hogy szinte minden európai jellemző megjelenik az országban, (Szent István koronájának birodalma természetrajzi tekintetben is nevezetes birodalom), de nem tér ki az OMM-re. A „mi szép Magyarországunk” bemutatása, néhol túlzó jellemzése a valódi célja.

Czirbusz Géza (1853 – 1920) a XX. századra „készülve” középiskolai tanárként írta és jelentette meg 1902-ben meg Magyarország monográfiáját¹². Czirbusz úgy látta, hogy az ország „...1867. óta alig mutat haladást, sőt határozott visszaesést,

mivel a parlamentnek számottevő ellenzéke nincsen, mely a 35 év óta uralkodó kormánypártot fel tudná váltani s olyan törvényeket hozott (választási törv., virilizmus, kötelező polg. házasság stb.) melyek Deák Ferencz liberális és államférfiu felfogásától messzire estek s a közszabadságon sok helyen rést ütöttek” (p. 369.)

A dualizmus időszakában Havass (Handtel) Rezső (1852-1927) a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke harcolt a legegységelműbben az osztrák-magyar kiegyezés szövegének végrehajtásáért, nevezetesen Dalmácia visszacsatolásáért.¹³

A korszak végén elkészült három monográfia (két magyar, egy németnyelvű) mutatja meg a leginkább a magyar földrajz „ország-központúságát” az OMM-el szemben. Prinz Gyula (1881-1973) aki úgyszintén német anyanyelvű (is) volt, s részben német területeken végezte egyetemi tanulmányait, s német egyetemen szerzte doktori fokozatát még a háború előtt írta meg (1914) első Magyarország földrajzát feldolgozó monográfiáját.¹⁴

A monográfiájában¹⁵ sajátosan fogalmazza meg az Osztrák–Magyar Monarchia földrajzi struktúráját: „A magyar birodalom és az osztrák birodalomnak uralkodója egy, ennél fogva e két birodalom együttesen alkotja a Magyar–Osztrák monarchiát. A monarchia két állama szövetkezett közös védelemre és az idegen államokkal szemben közös fellépésre, s így földrajzi értelemben szövetséges államok. A Magyar–Osztrák monarchia az egyetlen állami szövetség, melynek államai gazdaságilag és nemzetileg különbözőek”

A magyar államtér Prinz számára is bonyolult belső struktúrával bírt. („A magyar birodalom ma a birodalom törzséből, Fiume a törzshöz csatolt külön testből és Horvát–Szlavonország társországokból áll. Jogilag társországa Dalmácia is, e tartomány azonban tényleg az osztrák állam tartozéka. A magyar és az osztrák államok közös társországa Bosznia–Hercegovina” (p. 168). Nemcsak közjogi, de földrajzi szempontból is sok negatív elemet talált Prinz ebben a területi komplexumban. Szerinte a kérdés megoldása érdekében a Monarchia fővárosát Bécsből át kell helyezni Budapestre, s a közös állam nevét is „Magyar–Osztrák Monarchia” névre kell változtatni.

1917-ben (a címlapon 1918-as évszámmal) a Franklin Társulat adott ki egy hatalmas, (490 oldalas) német nyelvű Magyarország ismertetőt, hogy legalább a német nyelvű országok tisztában legyenek az ország sajátos történeti fejlődésével, földrajzi helyzetével, közjogi, közigazgatási, gazdasági, kulturális állapotával.¹⁶ Cholnoky Jenő írta az ország földrajzát és népességét bemutató bevezető fejezetet. Cholnoky önmagában elemezte az országot, nem törekedett arra, hogy szisztematikusan elhelyezze az Osztrák–Magyar Monarchia struktúráiban.

Lóczy Lajos 1913-ban kapta feladatul a Magyar Szent Korona országainak sokoldalú feldolgozását, s a külfölddel történő megismertetését. A mű nemcsak földrajzi, hanem teljes képet (földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési, közgazdasági) kívánt adni a Magyar Szent Korona Országairól. Mivel történeti közjogi egységet dolgozott fel szemlélete elsősorban történeti, részben jogi megalapozottságú, a belső struktúrák feltárásakor és leírásakor pedig közigazgatási és termé-

szetföldrajzi területi egységekben egyaránt mozgott. A mű hangneme rendkívül korrekt, ugyanakkor a közjogi felfogás elfogadásával rossz időben reprezentálta, hogy mit ért a magyar politikai és geográfiai elit 1918-ben a Magyar Szent Korona Országai térfogalmán, s ezt a külső tényezők egyértelműen imperialisztikus megnyilvánulásként kezelték.

Az egyetemi oktatás

Az oktatás (mind az egyetemi, mind pedig a középiskolai) megkövetelte a teljes politikai környezet bemutatását. Hunfalvy János már a harmadik egyetemi tanévében (1872/1873) előadást hirdetett „Európa politikai földrajzából”, majd a következő évben folytatta „Európa, különösen a magyar és osztrák államok politikai földrajza” kurzussal.¹⁷ Az 1874/1875-ös tanévben „A magyar – osztrák monarchia földrajzából”, az 1877/1878-as tanévben direkt módon „Az osztrák–magyar monarchia földrajza” kurzust tartotta. (Ugyanez volt az 1881/1882-es tanév fő előadása is.) Az 1884/1885-ös tanévben „A magyar birodalom földrajza” volt a fő előadása, míg utolsó nyilvános egyetemi kurzusát „Az osztrák állam és a Német birodalom földrajzából” címmel hirdette meg.

Hunfalvy előadásainak sorából ki kell emelnünk, hogy a balkáni válság kiéleződésének kezdeti időszakában 1882/1883-ban előadást hirdetett „A Balkán félsziget ethnographiai és politikai viszonyairól” címmel. Hunfalvy világosan látta, hogy nem csak Bosznia okkupációja miatt (1878) az OMM kapcsolatrendszere „Balkánkötött”.¹⁸

Az újonnan alapított egyetemek (Kolozsvár, Debrecen, Pozsony) új földrajzi tanszékei a professzor érdeklődési körének megfelelő kutatásokat végzett elsősorban. A politikai földrajz Debrecenben jelent meg a leginkább Milleker Rezső oktatási, s részben publikációs tevékenységében.¹⁹

A középiskolai oktatás

A középiskolai földrajzi tankönyvek a dualizmus korszakában is az állam és az adott egyházak oktatás- és neveléspolitikai célkitűzéseinek megfelelően alakultak.²⁰ A korszak tankönyv-szerzői között találunk „hivatalban lévő” egyetemi tanárt (Hunfalvy János), tudós középiskolai tanárt, aki egyetemi tanárrá lépett elő a korszak vége felé (Czirbusz Géza) és jónéhány, több évtizedes oktatási tevékenységgel rendelkező, kutató és publikáló középiskolai tanárt.

A középfokú iskolai politikai földrajz oktatásának a legfőbb célja az volt, hogy megismertesse a diákokat „Magyarország”²¹ politikai földrajzával, a különböző országok, államok, birodalmak legfontosabb sajátosságaival, adataival, képet kívántak nyújtani Európáról és a világról.

A földrajzi tankönyvekkel szemben a korszakban is megjelent a hazafias nevelés, a hazatudatosság erősítésének az igénye.²² Márki Sándor a történeti földrajzos ezt így fogalmazta meg 1887. évi tankönyvében: „A fő feladat annak megértetése, miként alakult meg a mai Magyarország, milyen annak mostani alkotmánya, kor-

mányzása és közigazgatása, valamint saját tartományaihoz és az egész monarchiához való viszonya. A politikai történelem és földrajz tanításának első célja tehát a polgári és hazafias érzület nevelése s annak öntudatosá tétele²³ Ennek a polgári és hazafias öntudatnak a szellemében fogalmazta meg: „Magyarország tehát most is független és szabad ország, mely más államnak vagy hatalomnak nincs alávetve, hanem csak saját akarata szerint kormányozható. A két államon áll, meddig tekintse ügyeit közösnek, monarchiát csupán az uralkodó személyének azonosságánál fogva képeznek, más különben egyszerűen szövetséges államok. A magyar polgárnak egyetlen hazája Magyarország²⁴

Ez az egyetlen mondat, bár egy iskolai tankönyvben jelent „csak” meg, lényegében kifejezte a magyar földrajztudomány hozzáállását az OMM-hez. Mindent, mindenkor magyar szempontból vizsgált. Ha a világháború előtti és alatti időszak középiskolai oktatást és a „művelt közönség tájékoztatását célzó” zsebatlaszok politikai földrajzi tartalmát részleteiben áttekintjük²⁵, akkor a következőket kell kiemelnünk:

- Az 1913. évre Kogutowicz Károly szerkesztésében megjelent atlasz „Európa” politikai térképén (11-12. térképpoldal) nincs OMM, külön színnel és külön államként van jelölve Ausztria, Bosznia–Hercegovina és Magyarország is.
- „A közép-európai hatalmak fegyveres erejének felosztása” tárgyalásakor az atlasz szerkesztője kénytelen számolni a realitással, az érintett államok között Ausztria–Magyarország fegyveres erőit tárgyalja.
- Az 1914-re szóló atlasz statisztikai részében Márton Béla szerkesztésében külön tárgyalja „Európa országai” legfontosabb területi, népességi, gazdasági stb. adatait. Területileg Magyarország a 6., Ausztria a 9., Bosznia–Hercegovina a 16. A népesség száma alapján Ausztria a 6., Magyarország a 7., Bosznia–Hercegovina a 20. A népsűrűséget tekintve Ausztria a 6., Magyarország a 11., Bosznia–Hercegovina a 19. helyet foglalta el. Nem csak a statisztikai rangsorokban, de a kartográfiai elemzésekben is külön-külön kezelték az OMM országait.
- Az 1915. évre szóló kötet lényegében az „igazi nagyhatalmakkal” foglalkozik, így sem Magyarország, sem pedig az OMM nem jelenik meg érdemben.
- Az 1916 évi atlasz párhuzamosan tárgyalja már Magyarországot, s az „Olaszország és az Osztrák és Magyar monarchia” közötti konfliktusokat. Bátky Zsigmond „Ellenségeink országfelosztó tervei” áttekintése során világossá teszi, hogy az „ántánt” győzelme esetén az OMM megszűnik, helyén az erősen megcsönkített Ausztria és Magyarország független kis állammá alakul. A központi hatalmak győzelme esetén az OMM hatalmas déli és keleti területekkel gyarapodna. (1. térkép).

1. térkép: A vereség és a győzelem potenciális következményei az antant, illetve a központi hatalmak szempontjából

Európa térképe az antánt győzelme esetén.

Európa térképe a központi hatalmak győzelme esetén.

Forrás: Bátky Zs. (szerk.) 1915: Zsebatlasz az 1916. évre. Budapest.

- Az 1917-re szóló atlaszban már megjelenik a „realitás”, Kemény György Magyarország és Ausztria autarkijáról értekezve világossá teszi, hogy „Vegyük azért vizsgálat alá saját országunkat s a velünk szoros gazdasági és politikai érdekközösségben lévő Ausztriát, megvan-e bennük az önálló gazdasági élethez szükséges minden eszköz és mód?”.
- Az 1918-ra szóló atlasz tartalmilag még részben háborús, de már a háború utáni időszakra készülő elemzéseket tartalmaz.
- Az 1919-re szóló (1918 őszén készült) kötet már a háború következményeivel számol. Tóth Zoltán már a „háborús következtetések” levonására vállalkozik, bár a helyzet még korántsem világos. Úgy véli: „Ausztria–Magyarországot a nemzetiségi összetétele, számtalan megoldatlan belső problémája a békés nagyhatalom típusává tette.” Ennek ellenére részesévé vált a háborúnak (sőt formálisan az OMM Szerbiának szóló hadüzenete robbantotta ki azt.) Az 1918 augusztusában született írás még teljesen képlékenynek látja a szomszédsági környezet alakulását.

4. Összegzés

A magyar társadalom 1867 után eltérő módon tekintett a kiegyezés után létrejött OMM-re. Voltak, akik 1848-as, s olyanok, akik 1849-es alapállásból szemlélték. A kiinduló pontok, az értékítéletek különbségeinek okai nem mindig váltak világossá.

A magyar földrajztudomány, s azon belül a politikai földrajz az I. világháború előtt, s különösen a háború alatt, rosszul mérte fel, s rosszul fogalmazta meg az ország esélyeit a háború kimenetelét illetően. A magyar földrajztudomány a háború alatt „győzelemre készült”, s a vereség pillanatában alig volt válasza az új helyzetre.

A magyar földrajztudománynak 1918 előtt csak áttételes hatásai voltak a politikára. Ezek a hatások elsősorban a középiskolai földrajzoktatáson keresztül érvényesültek. A magyar földrajzoktatásban az Osztrák–Magyar Monarchia részeként élő Magyar Királyság természeti erőforrásokban gazdag, gazdasági teljesítőképessége alapján emelkedő, önálló hatalmi politikai tényezőként jelent meg.

A magyar földrajztudomány (és a különböző szintű földrajzoktatás) Magyarország-központú volt az egész korszakban, az Osztrák–Magyar Monarchiára nem tekintett direkt módon ellenségesen, de nem is „hosszannázott” érte. Az önálló magyar birodalmiságot összhangba kellett hoznia az OMM valóságos struktúráival, ami többször ellentmondásokhoz vezetett. Az elképzelt, „független Magyar Birodalom” nem jöhetett létre a Monarchia keretei között, de az OMM katonai veresége maga alá temette nem csak a közös formációt, de a Magyar Királyságot, a Magyar Birodalmat is.

JEGYZETEK / NOTES

1. Szaller György feltehetően német nemzetiségű és anyanyelvű volt, a magyar változatban magyar, a német nyelvűben osztrák térszemléletet és nevezéktant használt.
2. Fényes Elek 1847. II. p. 3. az utolsó rendi országgyűlés képviselői számára is kérdőjelként jelenítette meg az eltérő tartalmú és jelentésű országfogalmakat.
3. Széchenyi István a magyar közlekedés átfogó terve (1847) részeként ország-fejlesztési koncepciót dolgozott ki.
4. Hunfalvy (Hunsdorfer) János szepességi német családban született, részt vett az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban. A szabadságharc leverése után politikai tevékenységéért letöltendő börtönbüntetésre ítélték.
5. Glatz Ferenc: 1988 történeti, kultúrtörténeti szempontból vizsgálta az OMM közjogi és részben területi komplexumát.
6. Olay Ferenc: az 1930-as években visszatekintve gyűjtötte össze a felosztási koncepciókat.
7. Havass: 1909
8. Az OMM az oktatók és a hallgatók mozgása szempontjából egységes, az oktatáspolitikai és egyetemi oktatás szempontjából tagolt képződmény volt. Az egyetemi oktatásnak nem volt egységes kerete (Hilbert Bálint 2019)

9. Ez vonatkozik mind a Kogutowicz Manó (1851-1908) által szerkesztett és kiadott iskolai (1894 elemi iskolai), mind pedig az 1906-ban megjelent első nagy magyar tudományos atlaszra is. A Nagy magyar atlaszban megjelent „Ausztia és Magyarország hegy- és vízrajzi térképe” (pp. 56-57), valamint „Ausztia–Magyarország politikai térképe” (pp.58-59), de igazán részletezően csak Magyarországot mutatták be.
10. Korábban nem készült ilyen reprezentatív kiállítású és tartalmú összegzés a Magyar Királyságról.
11. A korabeli magyar földrajztudomány szinte minden jelentős anyaga közreműködött a magyar fejezetek kidolgozásában.
12. Czirbusz Géza 1902-ben nem Monarchia-ellenes alapállásból, hanem „Monarchia-semleges” pozícióból írta meg az ország monográfiáját. Többször, több összefüggésben tesz összehasonlítást Magyarország és Ausztia között, de átfogóan nem érinti a Monarchia alapvető jellemzőit.
13. Havass a tevékenységéért megkapta a kortársaktól a „a magyar impérializmus legnagyobb bajnoka” dicsérő minősítést.
14. Prinz monográfiája alapvetően természeti földrajzi megalapozottságú és súlyú, de érintette a politikai kérdéseket is.
15. Prinz: 1914 p. 159.
16. A kötet szerzői az ország vezető értelmiségei voltak. A földrajzi, népességi, regionális részt (pp. 12-116) Cholnoky Jenő írta, a történetit Marczali Henrik, az államjogit Polner Ödön, a közigazgatásit Magyary Géza, a mezőgazdaságit Rubinek Gyula, az iparit Graz Gusztáv, az oktatásit, művelődésit Bernhardt Sándor. A tárgymutató világosan jelzi, hogy az elemzések során alig érintették az Osztrák–Magyar Monarchia egészét, és Magyarország helyzetét azon belül.
17. Hunfalvy János egyetemi előadásai folyamatosan nyomon követhetőek voltak a földrajzi irodalomban.
18. Hunfalvy az elsők között regisztrálta, hogy a déli határok és a Balkán jelenti a Magyar Királyság legkényesebb viszonyrendszerét.
19. Milleker Rezső A politikai földrajz alapvonalai 1917.
20. Göcsei Imre és Udvarhelyi Károly tekintette az az alsó és középfokú földrajzoktatás legfontosabb változásait 1973-ban.
21. A korszak földrajzi tankönyveiben nincs állandó, általánosan elfogadott „neve” az országnak. A Magyarország mellett szerepel a „Magyar állam”, a „Magyar Királyság”, a „Szent István Korona Országai”, a „Magyar Birodalom”, a „Magyar Királyi Birodalom” megnevezés is.
22. A dualizmus-kori középiskolai tankönyvek politikai földrajzi anyagát részletesen elemezte Hajdú Z. 2009.
23. Márki Sándor, 1887, p. 3.
24. Márki i.m. p. 58.
25. Hajdú Zoltán tárta fel és mutatta be e sajátos földrajzi sorozat politikai földrajzi tartalmát, különösen az I. világháború alatti elemzéseit Hajdú Zoltán 2013.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Berzeviczy A. szerk. (1917): Ungarn: land und volk, geschichte, staatsrecht, verwaltung und rechtspflege, landwirtschaft, industrie und handel, shhulwesen, wissenschaftliches leben, literatur, bildende künste. Franklin Kiadó, Budapest.
- Brózik K. (szerk. Erődi B. és Berecz A. közreműködésével) 1906: Nagy magyar atlasz. Lampel R., Wodianer és Fiai. Budapest.
- Cholnoky J. (1911): A tartós államalakulásokról. - Magyar Figyelő, Vol. I. pp. 71-76.
- Cholnoky J. (1913): Modern földrajzi törekvések. - Magyar Figyelő, Vol. III. pp. 345-350.
- Cholnoky J. (1914): Magyarország természetes déli határa. - Magyar Figyelő, Vol. IV. pp. 432-437.
- Czirbusz G. (1902): Magyarország a XX. évszáz elején. Polatsek, Temesvár.
- Czirbusz G. (1912): A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. Budapest, Eggenberger.
- Czirbusz G. (1919): Antropo-geográfia III. Geopolitika. Budapest, Franklin-társulat.
- Fényes E. (1847): Magyarország leírása, I-II. Beimel, Pest.
- Fényes E. (1851): Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leiratik, I-IV. Kozma Vazul, Pest.
- Fényes E. (1857): Az Ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Glatz F. (1988): Nemzeti kultúra – kulturált nemzet, 1867-1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Z. (1995): A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. - Tér és Társadalom, No. 3-4. pp. 111-132.
- Hajdú Z. (1996): Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. – Földrajzi Közlemények, Vol. CXX. (XLIV) pp. 137 – 150.
- Hajdú Z. (2009): Magyarország politikai földrajzi alapkérdéseinek megjelenése a dualizmus-kori középiskolai földrajzi tankönyvekben. In: Gál A. – Hanusz A. szerk. Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyháza, Szerencs, Nyíregyházi Főiskola, Bocskai István Gimnázium, pp. 137-146.
- Hajdú Z. (2013): A zsebtaszk politikai földrajzi elemzései és térképei az I. világháború időszakában. - Történeti Földrajzi Közlemények, 3: (2) pp. 212-223.
- Havass R. (1907): Dalmácia visszacsatolása. Műszaki Nyomda, Budapest.
- Havass R. (1909): A dualizmus földrajzi szempontból. – Földrajzi Közlemények, 9. sz. pp. 380-390.
- Hilbert B. 2019: A földrajztudomány intézményesülése és szellemiségének fejlődése az Osztrák - Magyar Monarchiában. Földrajzi Közlemények, 143. 3. pp. 223-235.
- Hunfalvy J. (1863-1865): A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása, I-III. Emich Gusztáv, Pest.

- Hunfalvy J. (1886): A Magyar Birodalom földrajza, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum, Budapest.
- Kogutowicz M. szerk. (1908): Földrajzi Iskolai Atlasz. Kogutowicz és Társa, Magyar Földrajzi Intézete, Budapest.
- Lóczi Lóczy L. szerk. (1918): A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest.
- Márki S. (1887): Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajza. A gymnasiumok III. osztályának számára. Franklin-Társulat, Budapest.
- Milleker R. (1917): A politikai földrajz alapvonalai. Csáthy, Debrecen.
- Nyírjesi Létay Gy. (1913): Az Osztrák-Magyar Monarchia és határos területeinek földrajza (Délnyugati rész.) Pallas Részvénytársaság nyomdája, Budapest.
- Olay F. 1933: Térképek a nemzetiségi terjeszkedés szolgálatában. Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest.
- Princz Gy. 1914: Magyarország földrajza: a magyar föld életjelenségeinek oknyomozó leírása. Magyar Földrajzi Intézet, Budapest.
- Szaller Gy. (1796): Magyar ország' földleírásának rövid foglalattya egygy hozzá tartozandó újonnan rajzolt mappával egygyütt. Schauff János, Pozsony.
- Széchenyi I. (1847): Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. Belnay, Pozsony.
- Vályi A. (1796-1799): Magyar országnak leírása. I-III. Magyar Királyi Egyetem, Buda.

LŐRINCZNÉ BENCZE Edit

**főiskolai tanár,
Kodolányi János Egyetem, Székesfehérvár**

**professor
Kodolányi János University, Székesfehérvár, Hungary
email: lbedit@kodolanyi.hu**

HORVÁTORSZÁG HÉT ÉVE AZ EURÓPAI UNIÓBAN

SEVEN YEARS AFTER – CROATIA IN THE EUROPEAN UNION

ABSTRACT

Today, when Croatia has been a member of the EU for seven years, there are a variety of issues that have to be considered in the context of what Croatian accession to EU means to Croatia, i.e. what changes it caused and how it contributed to its development. The aim of the essay is to introduce Croatian interest representation in the EU and analyse the impact of the accession process on the development of the Croatian political and economic system, as well as its impact on the sociocultural changes in society and the perception of the EU among Croatian citizens. To sum up, the experience of the first years of Croatia's membership in the EU sends some clear message to the candidate countries, namely not all benefits are evident in the short run but deepest changes can already be noticed in the transformed society and institutions. The EU membership will not generate growth itself - economic progress depends on Croatia's own efficiency to carry on reforms.

Kulcsszavak: érdekérvényesítés, nemzetépítés, nemzeti identitás, nacionalizmus, történelmi és az államiság hagyományai, nemzeti megbékélés,

Keynotes: interest representation, state-building, nation-building, national identity, nationalist ideology, historical and statehood traditions, national reconciliation,

1. Bevezetés

Napjainkban, amikor Horvátország már hét éve tagja a Közösségnek számos kérdést figyelembe kell venni, amikor meg akarjuk húzni ezen tagság mérlegét és elemezni kívánjuk, hogy az Európai Unióhoz történő csatlakozás milyen változásokat eredményezett az új tagállamban és ezek miképpen járultak hozzá a fej-

lődéshez. A tanulmány két aspektusból közelíti meg a kérdést. Egyrészt elemzi a horvát érdekvégyesítés lehetőségeit és korlátait az EU-ban, megvizsgálja az EU intézményeiben és döntéshozatali mechanizmusaiban való részvételt, a koalíció-alakítás kilátásait, kitér arra, hogy milyen az Unió megítélése a tagállamban. Másrészt bemutatásra kerül, hogy a csatlakozásnak milyen hatásai voltak Horvátország politikai rendszerének, az állami intézményeknek és a demokratikus normáknak a fejlődésére, elemzi ezek következményeit a társadalom szociokulturális változásaira, az identitásra, az EU-tagságra és a horvátok körében az EU támogatottságára, továbbá kitér a gazdasági folyamatok alakulására.

2. A horvát csatlakozási folyamat hatásai a tagállamiságra

Horvátország első nyugat-balkáni államként több mint tíz évig tartó csatlakozási folyamat végeredményeképpen 2013. július 1-én lett az Európai Unió tagja. Csatlakozási kérelmét 2003. február 21-én adta be, a csatlakozási tárgyalásokat 2005. október 3-án kezdte meg és 69 hónap múlva, 2011. június 30-án zárta be az utolsó dossziét. A hosszú nyúló folyamatot több tényező is befolyásolta, s mind Zágráb, mind az Európai Unió részéről voltak hátráltató tényezők. Ezek közül a legjelentősebb, hogy Horvátországnak a Közösség által támasztott soha korábban nem alkalmazott kibővített kritériumrendszernek kellett megfelelnie és ezek teljesítésével bizonyítania kellett, hogy alkalmas az uniós tagságra. Csatlakozása tehát nagy mértékben függött az állam adaptációs képességétől.¹ Ez a kilencvenes években nagyfokú hiányosságokat mutatott, tekintettel a Tuđman-féle autoriter kormányzásra és az általa kialakított etno- és nómenklatura nacionalizmusra, amikor Zágráb elsőrendű érdeke a független nemzetállam megteremtése és megvédése volt. Horvátország ennek következtében úgy lépte át az ezredfordulót, hogy nem volt intézményesített kapcsolata Brüsszellel.²

S bár Tuđman halála után jelentős előrelépés következett be, számtalan negatív tényező akadályozza jelenleg is az uniós normák általánossá válását. Ezek között találunk gazdasági problémákat, úgymint a piacgazdaság késedelmes kialakulása, a privatizációs nehézségek, az állam túlzott gazdasági szerepvállalása, a gazdaság szerkezetátalakításának hiányosságai, valamint az ország gazdasági környezetének általános problematikája, tekintve, hogy területének 64,3%-a különleges bánásmódban részesülő terület. Társadalmi-politikai téren az európaizációt hátráltatja többek között a korrupció magas szintje, az uralkodó elit és a lakosság közötti mélyülő szakadék, a kisebbségi és menekültkérdés rendezetlensége, a korszerű intézményrendszer megteremtésének és az igazságszolgáltatás átalakításának problémái. Külső visszahúzó erőt jelentenek területi vitái határkérdésekben és az interregionális kapcsolatok alacsony szintje.³

Mindezen negatív hatások mellett számos, a csatlakozást támogató tényező is létezett. Ezek közül kiemelendő, hogy az állam a balkáni helyett közép-európai identitással bír, így az európai normák elfogadása könnyebben megvalósul, mint a

társég többi államában. 2000-től kezdve egyértelmű és visszafordíthatatlan folyamat a demokratikus átalakulás, az ország külpolitikai prioritása az integráció, melynek sikerét jelzi Zágráb NATO tagsága, hogy nehézségei ellenére a régió gazdaságilag legjobban teljesítő állama. Előnyt jelent a helyi szereplők, a belső erők, a civil szerveződések és a lakosság elkötelezettsége az európai értékek irányába és nagyfokú aktivitása azok adaptálására.

Az állam integrációját nem csak belső nehézségek és a Közösség kritériumrendszerének változásai nehezítették, hanem az Unió belső problémái miatt negatívan ható körülmények is befolyásolták. A horvát csatlakozás kezdete egybeesett az EU-n belül 2004 után tapasztalható bővítési fáradtsággal, valamint az alkotmány francia és holland elutasítása miatti válsággal. Zágrábnak szembe kellett néznie a Közösség abszorpciós kapacitási képességének hiányával, s az állam úgy nyitotta meg a tárgyalásokat, hogy nem volt biztosított számára az Unió munkájában való részvétel (az csak 2009-ben a Lisszaboni Szerződés elfogadásával valósult meg). Hátráltatta a horvát csatlakozást az ország rendezetlen viszonya a szomszédos államokkal, különösen Szlovéniával. Végül a világméretű pénzügyi és hitelválság is a horvát csatlakozás idején tört ki további hátráltató tényezőt jelentve.⁴

3. Horvátország az Európai Unióban

Horvátország uniós érdekérvényesítésének legfőbb eszköze a közösségi intézmények munkájában és a döntéshozatali mechanizmusban való részvétele. Csatlakozása óta három európai parlamenti választáson vett részt. Először 2013. április 14-én, 20,84%-os részvételi aránnyal került sor annak a 12 főnek a megválasztására, akik a 2009 és 2014 között működő intézményi ciklus utolsó évében képviselték az államot. Ekkor az ellenzékben lévő jobboldali Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) vezette pártszövetség szerezte meg a legtöbb, hat képviselői helyet, a kormányzó Szociáldemokrata Párt (SDP) vezette pártlistáról öt jelölt jutott be az EP-be. Egy képviselői széket szerzett a szintén ellenzékben politizáló baloldali dolgozók pártja (Hrvatski laburisti - stranka rada). Az első soros EP választást 2014. május 25-én tartották, amikor is Horvátország az egyik legalacsonyabb, 25,24%-os részvételi aránnyal választotta meg 11 EP képviselőjét. A HDZ vezette hat pártot tömörítő jobboldali koalíció a voksok 41,43 százalékát megszerezve hat mandátumot kapott, a Szociáldemokrata Párt által irányított kormánypártok ezzel szemben az összes leadott szavazatnak mindössze a 29,92 százalékát tudhatták magukénak, mely négy képviselői helyre volt elég. Emellett még egy induló, a fenntartható fejlődésért küzdő ORaH (9,42%) küldhetett egy főt az Európai Parlamentbe, ami azért is nagy szó, mert a Mirela Holy által vezérelt politikai pártot az előző év októberében alapította az SDP egykori minisztere.

A legutolsó EP választásokra 2019. május 26-án került sor 29,85%-os részvételi aránnyal, az eredmény meglehetősen széles palettát mutatva, hiszen a 12 (a Brexit következtében Horvátország kapott egy plusz mandátumot) helyen hat párt

vagy pártkoalíció osztozkodott, akik öt frakcióban tevékenykednek. Fej-fej mellett végzett a kormányzó jobboldali párt és a legnagyobb ellenzéki párt és a Szociáldemokrata Párt, mindkettő 4-4 képviselőt küldhetett az Európai Parlamentbe. Egy-egy mandátumot szerzett a Horvát szuverenisták koalíciója, mely az Európai Konzervatívok és Reformerek képviselőcsoportban foglal helyet, a Živi zid (Élő Fal) és a független jelöltként induló Mislav Kolakušić, mindketten az EP független képviselői, és egy helyet tudhat magáénak a hét apró pártot tömörítő Amszterdami Koalíció, aki a Renew Europe frakcióban foglal helyet.⁵

A 2019 decemberében felálló Európai Bizottságban a horvát biztos Dubravka Šuica, aki egyben a Bizottság alelnöki feladatait is ellátja és a demokrácia és demográfia kérdéseiről felelős. A 2013-as csatlakozáskor Neven Mimica, Horvátország bel-, kül- és európai ügyekért felelős miniszterelnökhelyettese lett a Barroso Bizottság fogyasztóvédelemért felelős biztosa. S a Juncker Bizottságban (2014-2019) is ő képviselte Horvátországot, mint a nemzetközi együttműködésért és fejlesztésért felelős biztos.

Horvátország hét szavazattal rendelkezik az Európai Tanácsban, s az állam csatlakozása azt jelentette, hogy az intézményben a kétharmados többséghez a teljes 352 szavazatból 260-ra van szükség. Mindemellett Horvátország egy-egy fővel képviselteti magát az Európai Bíróságban és az Európai Számvevőszékben, az államnak kilenc tagja van mind az Európai gazdasági és Szociális Bizottságban mind a Régiók Európai Bizottságában.⁶

Rendkívüli lehetőség a legújabb tagállam számára, hogy 2020. január 1-étől Horvátország tölti be az EU soros elnökségi tisztségét, melyet a horvát kormány Finnországtól vett át és Németországnak adja majd tovább 2020 júliusában. 2013-as uniós csatlakozása óta az ország először látja el ezt a fél évre szóló, rotációs alapon működő tisztséget, melynek során lehetőség nyílik az állam megismertetésére, alkalmasságának bizonyítására. Elnökségi mottója „Erős Európa egy kihívásokkal teli világban”, amelyben négy prioritást határozott meg. Az Unió kiegyensúlyozott, fenntartható és inkluzív növekedése és fejlődése mellett az összeköttetéseket teremtő, a védelmet nyújtó és a befolyással bíró Európa megteremtését szorgalmazza a horvát program. Külön kihívás számára, hogy az Egyesült Királyság Unióból való kiválásának folyamata a horvát elnökség alatt veszi kezdetét.⁷ 2020-ban Rijeka (Fiume) az első horvát város, mely betöltheti az Európa kulturális fővárosa szerepét.⁸

Az Európai Unió tagjaként eltöltött hét év alapján nehéz a mérleget meghúzni, hiszen az EU-tagság generációkon átívelő projekt, melynek hatásait rövid távon nem egyszerű megmondani. Különösen igaz ez akkor, ha a csatlakozó állam nehéz körülmények között, a még javában tartó gazdasági válság időszakában lesz egy gazdasági integráció tagja. A legszembevetőbb változások ugyanis nem a csatlakozás után, hanem éppen az azt megelőző időszakban voltak, akkor ment végbe a legjelentősebb társadalmi átalakulás, létrejött a demokratikus intézményrendszer. A csatlakozás óta eltelt időhöz inkább negatív képzetek társíthatóak. Mindebben szerepet játszott az a hamis tévhit, amely úgy tekintett Horvátországra és annak

csatlakozására, mint a nyugathoz integrálódott, európai életszínvonalon élő önálló nemzetállamra. Mindez azonban nem valósult meg. Az átalakulás harminc éve alatt egyfolytában hangoztatott külföldi tőkebefektetések nem, vagy csak ritkán és meglehetősen szelektíven érték el az országot. A bankok – melyek zömében külföldi kézen vannak – nem fektettek be a helyi iparba, ehelyett a fogyasztást és az államadósságot finanszírozzák. A horvát gazdaság erősen függ a turizmustól, s végzetes lehet számára egy olyan globális katasztrófa, mint a koronavírus. A csatlakozás óta eltelt időben ironikussá vált, hogy míg a horvátok a nyugati tőkére várnak, mely gazdaggá teszi az országot, addig horvátok tízezrei vándorolnak nyugatra, ezáltal versenyképesebbé téve ezen államokat. Eközben Zágráb élre került a bizonytalan munkalehetőségek tekintetében, különösen a fiatalok körében és a munkanélküliséget illetően.⁹

A szélsőségesen negatív demográfiai paraméterek és trendek (a népesség csökkenése, elöregedése, migráció) miatt Horvátország ma az Európai Unió demográfiai szempontból legveszélyeztetettebb országai közé tartozik. 2016 végén Horvátországnak egyetlen demográfiai mutatója sem volt pozitív. Az EU tagság és a szabad munkaerőáramlás negatív hatással bír a lakosság elvándorlására, különösen a fiatal és diplomások, vagy magasan kvalifikáltak esetében. A Horvát Nemzeti Bank egy 2018-ban megjelent felmérése alapján 2013 és 2016 között 230 ezer ember hagyta el Horvátországot. A desztináció Nyugat-Európa volt, s az emigránsok 85%-a három államban, Németországban, Ausztriában és Írországban telepedt le.¹⁰ A becslések szerint a 2011–2021 közötti időszakban több mint 450 000 ember hagyja el várhatóan az államot.¹¹

A horvát csatlakozás egyik sajátossága, hogy az euroszkepticizmus, ellentétben a közép- és kelet-európai országokkal nem a belépés után keletkezett, hanem végig kísérte az egész csatlakozási folyamatot és az integráció után is folytatódott. A 2013-as Eurobarometer felmérése alapján a horvátok 58%-a érezte magát európai állampolgárnak,¹² és meglehetősen mérsékelt volt a bizalom az uniós intézmények irányában, az Európai Parlament 44%, az Európai Bizottság 43% szavazatot kapott (érdemes azonban megjegyezni, hogy ez szignifikánsan nagyobb volt, mint a nemzeti intézményekbe vetett bizalom).¹³ Hasonló kérdésekre a 2019. évi felmérés alapján a horvátok 64%-a érzi magát európai polgárnak, az Európai Unió intézményeiben a lakosság 46%-a bízik, míg 48% továbbra sem (a nemzeti parlament és kormány esetében ez az arány 13:84%).¹⁴ A soros elnökséget megelőzően a SONDA IPSOS Puls által végzett közvéleménykutatás alapján további kismértékű pozitív elmozdulás tapasztalható. Arra a kérdésre, hogy ha most lenne a referendum, hogyan szavazna, 68% válaszolt igennel és 28% volt a nemek aránya (ez 2012-ben 67 és 33% volt), s a válaszadók 48%-a az EU-t pozitív dolognak tekinti.¹⁵

Az eltelt hét évben kevés dolog változott az EU viszonylatában, s az európai politikával kapcsolatos kérdések nem váltak a közérdekű témák és programok részeivé. Ez alól két kivételt lehet megnevezni, egyrészt a görög válságot, melynek apropója, hogy Horvátország is hasonló helyzetbe juthat, ha a horvát állampolgár-

rok megkérdőjelezzik a megszorító intézkedéseket, másrészt a migráció. A gazdasági válságból való kilábalás, illetve a belpolitikai kérdések 2013 óta felülírták az uniós témákat.

Az állam a Közösségben is keresi az útját, s ennek meghatározó eleme, hogy miként tud az európai politikák aktív alakítója lenni. Ehhez elsősorban ad hoc koalíciókat képes kötni adott témákra és témánként különböző tagállamokkal. Ezek közül az egyik legjelentősebb, hogy már a 2014-2020 többéves pénzügyi keret vitája során támogatta a bruttó befizető államok érdekeit (hat hónappal a keret véglegesítése előtt lett az EU tagja) és még az EU nem teljes tagjaként csatlakozott a kohézió barátai csoporthoz, sőt a jelenlegi 2021-2027 időszak tárgyalásain is ezen csoportosulással együtt fejt ki álláspontját. A 2013-ban csatlakozó állam számára meghatározó volt, hogy az EU csatlakozási alapok felhasználásának meghosszabbítása megtörténjen, s összefogott a strukturális alapok esetében ugyanezen követeléssel előálló államokkal.

A horvát állam ezen lobbitevékenysége nélkülözhetetlen a strukturális alapokból történő részesedés miatt.¹⁶ Tagállamként Horvátország is kedvezményezettje az uniós pénzeszközöknek. A 2014-2020 közötti költségvetési időszakban 8,6 milliárd eurót különítettek el Horvátországnak az Európai Strukturális és Beruházási Alapok három ágából (Európai Regionális Fejlesztési Alap, a Kohéziós Alap és az Európai Szociális Alap), ideértve továbbá az Európai Területi Együttműködést és az Ifjúsági Foglalkoztatási Kezdeményezést. Emellett a délkelet-európai állam 2 milliárd eurót fordíthat vidékfejlesztésre az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapokból és 252,6 millió eurót kapott a halászati és tengeri ágazat az Európai Tengerészeti és Halászati Alapokból.¹⁷

A következő (2021-2027) hétéves pénzügyi keret tárgyalásai jelenleg is folynak, s bár még nem lehet tudni, hogy az állam milyen mértékű támogatásban fog részesülni, de nagy reményekkel kecsegtet, hogy a tervezet szerint azon tagállamok fejletlen régiói, melyek még csak egy kohéziós programidőszakot fordítottak a felzárkóztatásra, további háromszáz milliós támogatásra jogosultak. Ezen kritériumnak jelenleg egyedül Horvátország felel meg. A javaslat további kedvező eleme, hogy külön támogatást kíván nyújtani a nagy népességvesztéssel járó államoknak, így beleértve Horvátországot is.¹⁸

Zágráb az EU költségvetésének bruttó befizetője, 2018-ban a nyolcadik legrosszabbul teljesítő álamként Közösség költségvetésének mindössze 0,34%-át adta.¹⁹ Az állam helyzetét tükrözi az EU 2018-as uniós költségvetése is, mely szerint az EU összes kiadása Horvátországban 1 120 milliárd euró, mely a horvát gazdaság 2,22%-ának felel meg, míg Zágráb befizetése az EU költségvetésébe 451 milliárd euró, mely a horvát gazdaság 0,89%-át teszi ki.²⁰

A nyugat-balkáni állam kereskedelmének legjelentősebb részét az Európai Unión belüli kereskedelem teszi ki. A horvát export 68%-a uniós államokba irányul, s a legjelentősebb forgalmat 2018-ban is (az előző évek volumene is ezt a sorrendet eredményezte) Olaszországgal (15%), Németországgal (13%) és Szlo-

véniával (11%) bonyolítja. A kivitel mindössze 3,4%-a irányul Magyarországra. A Horvátországba behozott termékek 78%-a érkezik az EU valamelyik tagállamból, (15% Németországból, 13% Olaszországból, 11% Szlovéniából), s Magyarország vonatkozásában ez 7,7%.²¹

Az állam jelentős lépéseket tett annak érdekében, hogy csatlakozási pontként szerepeljen az európai energiahatékonysági térképen. Hozzájárult a regionális energiapolitika meghatározásához és olyan regionális projektek megvalósításához, amelyek elősegíthetik a déli földgázfolyosó megnyitását az EU energiaellátásának diverzifikálása céljából. A 2014. évi tavaszi áradások után Horvátország az éllavasává vált a válságmegelőzés és természeti katasztrófák kezelésére létrehozott regionális mechanizmus kidolgozásának. Jelentős a részvétele a regionális kezdeményezésekben és uniós makroregionális együttműködésekben, többek között tagja a Duna Stratégiának, az Adriai és a Jón-tengeri Együttműködésnek, a Három Tenger Kezdeményezésnek.

Negatív visszhangot váltott ki a frissen csatlakozott államban, hogy 2014. januárjától túlzott deficit eljárást indítottak ellene, miután a Tanács megállapította, hogy Horvátország mind a költségvetési, mind az államadósságra vonatkozó kritériumot megsértette. A Tanács ajánlást bocsátott ki, amelyben Zágrábot a költségvetési hiány 2016-ig való korrekciójára szólította fel és 2014-re a GDP 4,6%-ában, 2015-re a GDP 3,5%-ában, 2016-ra pedig a GDP 2,7%-ában határozta meg a költségvetési hiány tekintetében elérendő célt.²²

2017. június 16-án a Tanács lezárta a túlzotthiány-eljárást Horvátország ellen, megerősítve, hogy költségvetési hiánya a GDP 3%-ában meghatározott uniós referenciaérték alá csökkent. Ennek hátterében az állt, hogy a horvát intézkedések következtében a GDP-arányos költségvetési hiány 2016-ban 0,8%-ra csökkent, vagyis jelentősen visszaszorult a 2015-ös 3,4%-os adathoz képest és a Bizottság 2017. tavaszi gazdasági előrejelzése szerint a hiány 2017-re a GDP 1,1%-ára emelkedik, 2018-ra pedig a 0,9%-ára esik vissza. Így a hiány az előrejelzési időszakban a GDP 3 %-ában meghatározott referenciaérték alatt maradt. A testület javulást látott Horvátország GDP-arányos bruttó államadóssága tekintetében is, mely 2015-ben 86,7%-on tetőzött, majd 2016-ban 84,2%-ra csökkent, mely adósságráta összhangban állt az uniós adósságcsökkentési referenciaérték előrettekintő elemével. A túlzott hiány megszüntetését követő évtől, azaz 2017-től Horvátország a Stabilitási és Növekedési Paktum prevenciós ágához tartozik.²³ Horvátország gazdaságát a hat évig tartó recesszió után nagyon lassú talpraállás jellemezte. Ezt tükrözi, hogy csak 2017-ben érte el az egy főre jutó GDP a recesszió előttit, s a 11500 euróval, jelenleg is a harmadik legalacsonyabb Bulgária és Románia után.²⁴

Horvátország számára prioritás, hogy minél előbb csatlakozni tudjon az Schengeni övezethez és az eurózónához. Előbbivel kapcsolatban az Európai Bizottság 2019 októberi jelentése szerint Zágráb minden előírásnak eleget tett és készen áll a schengeni szabályok teljes körű alkalmazására, ezért javasolta az Európai Tanácsnak az állam felvételét (a testület egyhangú hozzájárulása szükséges). A Bizottság

már korábban megerősítette, hogy az ország a 2016-ban induló folyamat részeként teljesítette az előírásokat az adatvédelem, a rendőri és igazságügyi együttműködés, a közös vízümpolitika, illetve a schengeni információs rendszer területén. Egyetlen elem hiányzott, hogy az ország alkalmazza a schengeni szabályokat „a külső határok igazgatásában”, s ez teljesült a Bizottság értékelése szerint. A felvételhez az Európai Tanács egyhangú hozzájárulása szükséges.²⁵

2019 júliusában Horvátország bejelentette azon szándékát, hogy az euroövezet-höz is szeretne csatlakozni. Az állam vállalta, hogy 2020 közepén belép az euró bevezetése előszobájának tartott ERM II árfolyamrendszerbe, valamint pénzügyi rendszerének a felügyeletét is részben átengedi, amennyiben ugyanakkor tagja lesz a bankuniónak is.²⁶

Az euróövezeti pénzügyminisztereket tömörítő befolyásos testület, az Eurogroup szerint a délkelet-európai állam alkalmas jelöltnek látszik az euróövezeti csatlakozáshoz, tekintettel arra, hogy az elmúlt 25 évben sikeresen fenntartották az ár- és pénzügyi stabilitást, valutáját szigorúan az euróhoz köti és így a kuna árfolyama szilárd, és 2015 óta a költségvetési folyamatok is fenntartható pályán vannak. Az államháztartás mérlege két egymást követő évben többlettel zárt, az államadósság csökken, a külső egyensúly javul, a fizetési mérleg többletet mutat. A bankrendszer likvid, nyereséges és tőkeerős. Negatívumként említették a szerkezeti gyengeségeket és elvárásként fogalmazódott meg, hogy a horvát kormány építse le a túlságosan is kiterjedt állami szektort, depolitizálja a közszolgáltatásokat és csökkentse a vállalkozások előtt támasztott adminisztratív akadályokat is. A testület azonban olyan új kritériumokat is megfogalmazott, mint a vezetők körében a politikai kinevezettek számának csökkentése, mely megerősíti a közigazgatás függetlenségét, javítja a közhivatalokban dolgozók kompetenciáját, és a közszolgáltatáson belül javítja a hatékonyságot. Az euró bevezetését legkésőbb 2024-re tervezi Zágráb, addigra az ország megfelelhet valamennyi maastrichti kritériumnak.²⁷

4. Összegzés

Horvátország hét éve tagja az Európai Uniónak. Ezen időszak alatt megtanulta a Közösség működési rendjét, az uniós intézményekben való aktív részvételt, elsjátította az érdekvérvényesítési lehetőségek, a koalícióalakítás széles eszköztárát, az uniós források lehívásának és minél hatékonyabb felhasználásának formáit. Az állam belső működése, intézményei, a gazdaság az európaizáció és az uniós normák folyamatos adaptációja következtében normalizálódott. Az uniós csatlakozás nem minden esetben váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a várt gyors felemelkedés és kohézió elmaradt, de az állam jó úton halad afelé, hogy megtalálja helyét az EU-ban, hogy képes legyen összehangolni a közösségi és nemzetállami érdekeket.

JEGYZETEK / NOTES

1. Lőrinczné Bencze Edit (2013): Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében. Aposztróf Kiadó. Budapest. 262–263. old.
2. Kasapović, Mirjana – Zakošek, Nenad (1997): Democratic Transition in Croatia: Between Democracy, Sovereignty and War. In. Šiber, Ivan (szerk.): The 1990 and 1992/93 Sabor Elections in Croatia. Zagreb. 11–33.; Kasapović, Mirjana (1996): Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj. Politička misao. 33 (2–3), 84–99. old.; Kušić, Siniša (2006): Croatia: Advancing Political and Economic Transformation. Southeast European and Black Sea Studies, Vol. 6, No. 1, March 2006. 65–81. old.
3. Lőrinczné Bencze Edit (2019): Bővítési európaizáció: Horvátország az uniós csatlakozás előtt és után. In. Koller Boglárka – Ördögh Tibor (szerk.): Európaizáció a Nyugat-Balkánon. Dialóg Campus, Budapest. 145–160. old.; Ördögh Tibor (2019): The EU's Relations with the Western Balkans and Turkey. In. Zoltán Gálik – Anna Molnár (szerk.): Regional and Bilateral Relations of the European Union. Dialóg Campus. Budapest. 49–64. old.
4. Lőrinczné Bencze Edit (2013): Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében. Aposztróf Kiadó. Budapest. 252–266. old.
5. European Parliament (é.n.): Members of the European Union. Croatia. <https://www.europarl.europa.eu/meps/en/home>
6. Croatia. https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/croatia_en
7. Croatian Presidency of the Council of the European Union (2020) Priorities. <https://eu2020.hr/Uploads/EUPDev/files/priorities-of-the-croatian-presidency.pdf>
8. Rijeka 2020 European Capital of Culture Programme. <https://rijeka2020.eu/wp-content/uploads/2020/01/Brosura-EN.pdf>
9. Marko Kostanić (2020): Croatia in the EU, the EU in Croatia. Rosa Luxemburg Stiftung. <https://www.rosalux.de/en/publication/id/41618/croatia-in-the-eu-the-eu-in-croatia/>
10. Ivana Draženović – Marina Kunovac – Dominik Pripuzić (2018): Dynamics and Determinants of Migration – The Case of Croatia and Experience of New EU Member States. <https://www.hnb.hr/documents/20182/2101832/24-dec-drazenovic-kunovac-pripuzic.pdf>
11. Knezović, Sandro – Grošinić, Maja (2017): Migration trends in Croatia. Hanns-Seidel-Stiftung, Zagreb.
12. European Commission (2013): Standard Eurobarometer 80, First results Autumn, 2013. 34–35. old. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb80/eb80_first_en.pdf.
13. European Commission (2013): Standard Eurobarometer 80, November 2013. National Reports - Croatia. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb80/eb80_en.htm, pp. 5-6.
14. European Commission (2019): Standard Eurobarometer 92, First results Autumn 2019. 6. old. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinionmobile/index.cfm/>

- Survey/getSurveyDetail/surveyKy/2255
15. Total–Croatia–News (2019): More Croats Support European Union Today than at 2012 Referendum. <https://www.total-croatia-news.com/politics/40437-european-union>
 16. European Commission (2016): European Structural and Investment Funds. Country Factsheet – Croatia. https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/factsheets/2016/european-structural-and-investment-funds-country-factsheet-croatia
 17. European Commission (2014): Partnership Agreement on the European Structural and Investment Funds with Croatia 2014–2020. https://ec.europa.eu/info/publications/partnership-agreement-croatia-2014-20_en
 18. HINA (2020): Michel’s Draft EU Budget Has Positive Elements For Croatia. <https://www.total-croatia-news.com/politics/41548-eu-budget>
 19. Statista (2019): Share of total contributions to the European Union budget in 2018, by Member State. <https://www.statista.com/statistics/316691/european-union-eu-budget-share-of-contributions/>
 20. Croatia. https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/croatia_en
 21. Trading Economics (2019): Croatia. <https://tradingeconomics.com/croatia/exports-by-country>; <https://tradingeconomics.com/croatia/imports-by-country>
 22. Európai Unió Tanácsa (2014): A Tanács 2014/56/EU határozata (2014. január 28.) a Horvátországban fennálló túlzott hiányról. HL L 36., 2014.2.6. 13. old.
 23. Európai Unió Tanácsa (2017): A Tanács határozata a Horvátországban fennálló túlzott hiányról szóló 2014/56/EU határozat hatályon kívül helyezéséről. Luxembourg, 2017. június 12. 10000/17.
 24. Euractiv (2019): EU Country Briefing: Croatia. <https://www.euractiv.com/section/eu-elections-2019/news/eu-country-briefing-croatia/>
 25. European Commission (2019): Communication from the Commission to the European Parliament and the Council Brussels, 22.10.2019 COM(2019) 497 final https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20191022_com-2019-497-communication_en.pdf
 26. Ministry of Finance Republic of Croatia – Croatian National Bank (2019): Letter of Intent. Zagreb, 4 July 2019 <https://www.consilium.europa.eu/media/40282/letter-of-intent.pdf>
 27. Eurogroup (2019): Statement on Croatia's path towards ERM II participation. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/07/08/statement-on-croatia-s-path-towards-erm-ii-participation/>

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Croatia. https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/croatia_en
- Croatian Presidency of the Council of the European Union (2020) Priorities. <https://eu2020.hr/Uploads/EUPDev/files/priorities-of-the-croatian-presidency.pdf>
- Draženić, Ivana – Kunovac, Marina – Pripuzić, Dominik (2018): Dynamics and Determinants of Migration – The Case of Croatia and Experience of New EU Member States. <https://www.hnb.hr/documents/20182/2101832/24-dec-drazenovic-kunovac-pripuzic.pdf>
- Euractiv (2019): EU Country Briefing: Croatia. <https://www.euractiv.com/section/eu-elections-2019/news/eu-country-briefing-croatia/>
- Eurogroup (2019): Statement on Croatia's path towards ERM II participation. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/07/08/statement-on-croatia-s-path-towards-erm-ii-participation/>
- European Commission (2013): Standard Eurobarometer 80, First results Autumn, 2013. 34–35. old. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb80/eb80_first_en.pdf.
- European Commission (2013): Standard Eurobarometer 80, November 2013. National Reports - Croatia. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb80/eb80_en.htm, pp. 5-6.
- European Commission (2019): Standard Eurobarometer 92, First results Autumn 2019. 6. old. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinionmobile/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/surveyKy/2255>
- European Commission (2019): Communication from the Commission to the European Parliament and the Council Brussels, 22.10.2019 COM(2019) 497 final https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20191022_com-2019-497-communication_en.pdf
- European Commission (2016): European Structural and Investment Funds. Country Factsheet – Croatia. https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/factsheets/2016/european-structural-and-investment-funds-country-factsheet-croatia
- European Commission (2014): Partnership Agreement on the European Structural and Investment Funds with Croatia 2014-2020. https://ec.europa.eu/info/publications/partnership-agreement-croatia-2014-20_en
- European Parliament (é.n.): Members of the European Union. Croatia. <https://www.europarl.europa.eu/meps/en/home>
- Európai Unió Tanácsa (2014): A Tanács 2014/56/EU határozata (2014. január 28.) a Horvátországban fennálló túlzott hiányról. HL L 36., 2014.2.6. 13. old.
- Európai Unió Tanácsa (2017): A Tanács határozata a Horvátországban fennálló túlzott hiányról szóló 2014/56/EU határozat hatályon kívül helyezéséről. Luxembourg, 2017. június 12. 10000/17.
- HINA (2020): Michel's Draft EU Budget Has Positive Elements For Croatia. <https://www.total-croatia-news.com/politics/41548-eu-budget>

- Kasapović, Mirjana – Zakošek, Nenad (1997): Democratic Transition in Croatia: Between Democracy, Sovereignty and War. In. Šiber, Ivan (szerk.): The 1990 and 1992/93 Sabor Elections in Croatia. Zagreb. 11–33.
- Kasapović, Mirjana (1996): Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj. Politička misao. 33 (2–3), 84–99. old.
- Knezović, Sandro – Grošinić, Maja (2017): Migration trends in Croatia. Hanns-Seidel-Stiftung, Zagreb.
- Kušić, Siniša (2006): Croatia: Advancing Political and Economic Transformation. Southeast European and Black Sea Studies, Vol. 6, No. 1, March 2006. 65–81. old.
- Lőrinczné Bencze Edit (2013): Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében. Aposztróf Kiadó. Budapest.
- Lőrinczné Bencze Edit (2019): Bővítési európaizáció: Horvátország az uniós csatlakozás előtt és után. In. Koller Boglárka – Ördögh Tibor (szerk.): Európaizáció a Nyugat-Balkánon. Dialóg Campus, Budapest. 145–160. old.
- Marko Kostanić (2020): Croatia in the EU, the EU in Croatia. Rosa Luxemburg Stiftung. <https://www.rosalux.de/en/publication/id/41618/croatia-in-the-eu-the-eu-in-croatia/>
- Ministry of Finance Republic of Croatia – Croatian National Bank (2019): Letter of Intent. Zagreb, 4 July 2019 <https://www.consilium.europa.eu/media/40282/letter-of-intent.pdf>
- Ördögh Tibor (2019): The EU's Relations with the Western Balkans and Turkey. In. Zoltán Gálik – Anna Molnár (szerk.): Regional and Bilateral Relations of the European Union. Dialóg Campus. Budapest. 49–64. old.
- Statista (2019): Share of total contributions to the European Union budget in 2018, by Member State. <https://www.statista.com/statistics/316691/european-union-eu-budget-share-of-contributions/>
- Rijeka 2020 European Capital of Culture Programme. <https://rijeka2020.eu/wp-content/uploads/2020/01/Brosura-EN.pdf>
- Trading Economics (2019): Croatia. <https://tradingeconomics.com/croatia/exports-by-country>
<https://tradingeconomics.com/croatia/imports-by-country>
- Total–Croatia–News (2019): More Croats Support European Union Today than at 2012 Referendum. <https://www.total-croatia-news.com/politics/40437-european-union>

KOPONICSNÉ GYÖRKE Diána
egyetemi adjunktus
Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Kaposvár

senior lecturer
Kaposvár University Faculty of Economic Science,
Kaposvár, Hungary
email: gyorke.diana@ke.hu

**AZ EU 2021-2027-ES TÖBBÉVES PÉNZÜGYI
KERETÉNEK HATÁSA A VIDÉKFEJLESZTÉSRE**

**THE EFFECTS OF THE EU'S 2021-2027 MULTIANNUAL
FINANCIAL FRAMEWORK ON RURAL DEVELOPMENT**

ABSTRACT

The adoption of the new multiannual financial framework for the period 2021-2027 is one of the most important questions in the EU nowadays. It always belongs to the most difficult and time-consuming decisions the member states have to make. Such a decision should represent several interest like the net contributor and net beneficiary states' aims, the willingness of the European Commission and the European Parliament to make the cooperation among the countries deeper and to extend the cooperation to new policy areas too. The EU's long term multiannual financial framework (MFF) influences and somehow defines the next years' yearly budget and the benefits the member states can receive from the common budget of the EU as well. The main spending numbers represents the importance of the different policy areas as the EU provides resources for the topics which will be in focus in the next seven years. The decision about the new MMF is more complicated than the earlier ones. As a result of the Brexit there will be a gap in the common budget. As at the beginning of the MFF negotiations the way and the exact date of the Brexit was not clear the whole process became less transparent and predictable. On the other hand, the EU plans to provide significantly more money to new priorities and goals like border security, competitiveness or foreign policy. It means that the two traditional beneficiary policy areas' (the CAP and the Cohesion spending) share should decrease within the common budget. This study examines the effects of this decrease on the CAP 2nd pillar, rural development.

Kulcsszavak: többéves pénzügyi keret, EU költségvetés, vidékfejlesztés, forráseloszlás, KAP

Keywords: multiannual financial framework (MFF), EU budget, rural development, source allocation, CAP

1. Bevezetés

Az Európai Unió napjainkban az integráció következő időszakát leginkább meghatározó döntése előtt áll. El kell fogadnia a 2021 és 2027 közötti időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keretet. A többéves pénzügyi keret elfogadását mindig hosszas előkészületek és évekig húzódó tárgyalások és egyeztetések előzik meg. Ez nem meglepő, hiszen a tagállamoknak egyhangú döntést kell hozniuk arról, hogy mely célokra és szakpolitikai területekre mennyi forrást szánnak az elkövetkezendő 5-7 évben. Ezzel meghatározzák egyrészt saját unión belüli nettó pénzügyi pozíciójukat, másrészt azokat a politikaterületeket, amelyeket az EU a következő időszakban kiemelten fog kezelni. Nem csoda hát, ha a tárgyalások során a közös költségvetés nettó befizető és nettó haszonélvező tagállamainak az érdeke szinte törvényszerűen ütközik egymással. A kiemelten kezelt politikaterületeken is különböző érdekei vannak a tagállamoknak, ez még inkább komplexsége teszi a kialakuló törésvonalakat és eltérő álláspontokat.

A 2021 és 2027 közötti pénzügyi keret-döntést több dolog bonyolítja. Egyrészt nemrég zárult le az integráció történetének egy negatív, ámde jelentős eseménye, a Brexit, azaz az Egyesült Királyság kilépése az Európai Unióból. Az Európai Bizottság 2018. május 2-án tette közzé javaslattervezetét a vizsgált pénzügyi keretről. Ebben az időpontban még sem a Brexit kimenetele, sem tényleges megvalósulásának módja vagy konkrét időpontja nem volt egyértelmű. A Brexittel keletkezett, a brit költségvetési hozzájárulások elmaradásából következő hiány hatással van a teljes költségvetésre, hiszen minden más változatlansága mellett ez a költségvetés kiadási oldalának csökkenését eredményezi. A pénzügyi keret tervezésének egyik első lépése tehát az kellett, hogy legyen, hogy eldöntsék, hogyan ellensúlyozzák a Brexitből adódó kiesést vagy esetleg felvállalják-e a kilépésből adódó nominális forráscsökkenést. A tagállamok és uniós intézmények helyzetét nehezítő másik tényező az, hogy régóta napirenden van az EU szerepvállalásának és legfontosabb szakpolitikáinak reformja. Világos, hogy amennyiben az eddig hagyományosan sok forrást felszívó szakpolitikákat (KAP, kohéziós támogatások) meg szeretnék reformálni, tőlük új, de az EU jelen és jövője szempontjából fontosnak ítélt politikai területekre forrásokat átcsoportosítani, akkor az nem talál támogatásra azok között az országok között, akik eddig a mezőgazdasági vagy regionális politika hagyományos haszonélvezői voltak. Jelenleg ennek a reformfolyamatnak a teszt-időszakát láthatjuk, hiszen az EU olyan területekre szeretne koncentrálni a jövőben hangsúlyosabb módon, mint a külpolitika, a határvédelem, a bevándorlásügy vagy a versenyképesség növelése. Ez a reform a számtalan érdekütközés miatt

nem lesz radikális vagy gyors, de első lépéseit nyomon követhetjük a pénzügyi keret tárgyalások során.

Jelen tanulmány kitér a vidékfejlesztésre, a napjaink folyamatainak bemutatása után a KAP II. pillérét elemzi. A közös agrárpolitika várhatóan nem kerülheti el a forráscsökkenést, viszont ennek mértéke még kérdéses a tanulmány írásának időpontjában. A nyitott kérdések sorát növeli, hogy vajon a végleges pénzügyi keret-döntés után az EU hogyan fog gazdálkodni a rendelkezésre álló pénzügyi forrással. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy a költségvetési döntés csak a mozgásteret határozza meg, az egyes szakpolitikák tényleges megvalósulását külön-külön rendeletek fogják szabályozni. Az elemzés megkísérel kitérni Magyarországra is, mivel hazánkban az uniós források fontos szerepet játszanak a gazdaságban, meghatározó hatásuk van a gazdasági növekedésre. A beruházások szignifikáns része uniós (társ)finanszírozással valósul meg. Nem ritka eset, hogy károsan szoros módon függünk az EU-ból érkező forrásoktól. Nem elhanyagolható szempont tehát, hogy a vidékfejlesztés milyen jövő elé néz a 2021-2027-es időszakban.

2. A többéves pénzügyi keret – Meddig nyújtózhat az Unió?

Az Európai Unió egyedülálló nemzetközi szervezet, mert működésében a szupranacionális és kormányközi jegyek keverednek. Ez a kettőség erősen meghatározza költségvetésének jellegét is. Egy „átlagos” nemzetközi szervezet esetében csupán az igazgatással és a saját adminisztrációval kell számolni, míg az EU költségvetésének fő célja az uniós szakpolitikák finanszírozása, saját adminisztrációja kiadásainak maximum 5-6%-át teszi ki.

A jelenlegi költségvetési gyakorlat az integráció évtizedei alatt fokozatosan alakult ki, mire elnyerte mai struktúráját. 1977-ben a MacDougall-jelentés alakította ki a közös költségvetés alapelveit az alábbiak szerint:

- externalitás elve
- oszthatatlanság elve
- kohézió elve
- szubszidiaritás elve¹

Az integrációtörténet költségvetés szempontjából meghatározó következő két fontos mérföldköve Jacques Delors nevéhez fűződik. A nyolcvanas évek két nagy költségvetési reformcsomagja a Delors I és II reformcsomag 1988-ban és 1992-ben azt eredményezték, hogy kialakult az uniós költségvetés ma ismert struktúrája a GNI plafonnal, a jelenleg is érvényes bevételi kategóriákkal. De ezek a reformok határoztak a különböző alapok Strukturális Alapokba való összevonásáról és koordinált kezeléséről, valamint a hosszabb időszakokhoz illeszkedő integráció szintű regionális fejlesztési célkitűzésekről is, tehát tulajdonképpen a mai kohéziós politika kialakulásához is nagyban hozzájárultak.

A téma szempontjából legfontosabb vívmány, hogy kialakult a hosszabb, általában öt-hét éves tervezési ciklusok rendszere. Ennek értelme, hogy középtávra

tudott, illetve tud ma is az EU tervezni. Ez hosszú távú pénzügyi stabilitást biztosít az éves költségvetések elfogadásához. Ezek a több éves tervek tartalmazzák a következő időszak fő kiadási kategóriáit, illetve ezek felső határát. Ez egyrészt meghatározza az egyes tagállamok nettó pénzügyi pozícióit, mivel az Unió éves költségvetésének igazodnia kell a pénzügyi keret számaihoz. Másrészt a keret magával hozza a legfontosabb politikák reformját, kiemelhet olyan területeket, melyek az integráció szempontjából a következő időszakban fontosak lehetnek, így ezekre több forrást lehet biztosítani. Más politikák esetleg veszíthetnek jelentőségükből, amennyiben ezt a biztosított források nagyságán és azok változásán mérjük le. A költségvetési döntés csak a mozgásteret határozza meg, az egyes szakpolitikák tényleges megvalósulását külön-külön rendeletek szabályozzák, így a pénzügyi döntés mindenképpen magával hozza az eljárási változásokat is.

A többéves kereteket korábban pénzügyi terveknek hívták és a Lisszaboni Szerződés intézményesítette őket, azaz emelte be az alapszerződésekbe. A hivatalos elnevezés 2009 óta tehát a többéves pénzügyi keret. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 312. cikke rendelkezik a többéves pénzügyi keretről. A rendelkezést értelmezve nem csoda, ha a többéves pénzügyi keret elfogadása az egyik legtöbb vitát kiváltó, hosszadalmas folyamat. A jogszabály nem rendelkezik a keret tényleges hosszáról, csupán annyit köt ki, hogy annak legalább öt évesnek kell lennie. A korábbi időszakok gyakorlatát követve (2000-2006, 2007-2013, 2014-2020) az EU-ban hétéves időszakokkal dolgoznak. A jelenlegi tervek is 2021-2027-ig szólnak. Ennél fontosabb azonban, hogy a többéves pénzügyi keret rendelet formájában jelenik meg, melyet különleges jogalkotási eljárás során fogadnak el. A két fő döntéshozó közül az Európai Parlamentnek többségi döntést kell hoznia a tervezettel való egyetértésről, míg a Tanács ezt követően egyhangúan dönt.² A Parlament tehát nem élhet hivatalosan módosítási javaslatokkal, csak arra van joga, hogy elfogadja vagy elutasítsa a javaslatot. A realitás az, hogy számos informális egyeztetés előzi meg a döntést. A hosszadalmas döntési folyamat másik indoka a tanácsi egyhangúság követelménye. Ez azt jelenti, hogy minden tagállam maradéktalanul egyetért a hét éves tervvel. Ugyan az „Európai Parlament, a Tanács és a Bizottság az új pénzügyi keret elfogadására irányuló eljárás során mindvégig köteles minden szükséges intézkedést megtenni az elfogadás megkönnyítése érdekében”³, de nyilvánvaló, hogy a végül elfogadott többéves pénzügyi keret nem optimális, csupán egy jó kompromisszum minden ország számára.

3. A 2021-2027 többéves pénzügyi keretről szóló döntés sajátosságai – Készek vagyunk-e a költségvetés reformjára?

Az Európai Unió előtt álló jelenlegi döntés még a szokásosnál is komplexebb feladat elé állítja a tagállamokat és más döntéshozókat. A nehézségek egyik felét a Brexit, azaz az Egyesült Királyság Unióból való kilépése jelenti. Másrészt a korábbiaknál erősebben jelentkezik az igény a meglévő szakpolitikák reformjára, ami a

két hagyományos kiadási tételt, a KAP-ot és a kohéziós politikát érintené a legfájdalmasabban. Kezdjük a Brexittel!

A Brexit értelmezésekor a hatásokat legegyszerűbben a költségvetés oldaláról lehet megfogni, vagyis, hogy milyen anyagi vonzatai vannak a Brexitnek és ez hogyan érinti az egyes tagállamokat vagy egyes közös politikák jövőbeni költségvetését. A vizsgált összeg két részre osztható, a kilépési „számlára” (Brexit bill) és a Brexit által okozott tartós hiányra (Brexit gap) az uniós költségvetésben. A „számlának” egyszeri hatása van és azokat a kötelezettségvállalásokat tartalmazza, melyeket az Unió a Brexit előtt vállalt, és amelyeknek kifizetése a Brexit után esedékes (akár 2023-ig is elhúzódhat). Fontosabb kérdés a Brexit által a költségvetésből kieső bevételek kérdése, melyek tartósan fennmaradnak, és a brit kilépés után az EU-nak ezzel a csökkentett összegű költségvetéssel kell együtt élnie. Darvas és Wolff 94 milliárd euróra teszi a hiányzó összeget a következő hét éves pénzügyi keretre⁴, ami 13 milliárd euró/év-es hiányt jelent. Pápai Gábor az Egyesült Királyság éves nettó költségvetési hozzájárulása alapján 9 milliárd eurót prognosztizált nem sokkal a Brexit bejelentése után.⁵ Az EU-nak tehát évi 10 milliárd euró körüli strukturális hiánnyal kell számolnia, amikor a következő pénzügyi időszak kiadásait tervezi. Ez az összeg az Egyesült Királyság évi átlagos 17,4 milliárd eurós költségvetési hozzájárulásának valamint az EU által a briteknek kifizetett 7,2 milliárd eurós támogatásainak a különbsége.⁶

Tekintve, hogy ez a 10 milliárd euró az átlagos éves uniós költségvetés 7%-a, a többéves pénzügyi keret tervezése során nem volt elhanyagolható a Brexitből eredő bizonytalanság. A Brexit népszavazás 2016. július 23-án volt. Tehát azóta tudták a döntéshozók, hogy az Egyesült Királyság el fogja hagyni az integrációt. Ami nem volt biztos szinte a 2020-as év elejéig, az a tényleges megvalósulás és a következmények. Theresa May brit kormányfő 2017 márciusában jelezte országa kilépési szándékát az Európai Unióból. Az Európai Unióról szóló szerződés 50. cikke értelmében a kilépés megállapodás hiányában a bejelentéstől számított két év múlva történik meg, de ez a határidő a felek egyetértése alapján meghosszabbítható.⁷ Brexit első hivatalos határideje tehát 2019. március 29-e lett volna. Az EU által véglegesnek tekintett kilépési megállapodás első verziója 2018 decemberére készült el, ám a tényleges kilépés csupán 2020. január 1-én következett be egy egyéves átmeneti időszakkal. Összevetve a fentiekkel azzal, hogy az Európai Bizottság 2018. május 2-án hozta nyilvánosságra a következő többéves pénzügyi tervre vonatkozó javaslatait, nyilvánvaló, hogy a Brexit tárgyalások bizonytalansága nagyban meghatározta a pénzügyi keret tárgyalások nehézségeit. Cikkünk megírásának pillanatában (2020. március) még mindig nincs végleges döntés a 2021-2027-es hosszú távú költségvetésről.

A tárgyalások során a másik nagy nehézséget az jelenti, hogy az EU elkötelezett a hagyományos kiadási tételektől új prioritások felé fordulásra. Az elmúlt költségvetési időszakok tervezésekor időről időre mindig felmerült, hogy elérkeztünk az utolsó olyan időszakhoz, amikor az Unió bőkezűen osztogatja forrásait a két

legnagyobb szakpolitikára, azaz a közös agrárpolitikára és a kohéziós politikára, melyre a 2014-2020 közötti időszakban a teljes keret 38 illetve 34 százaléka jut. Úgy tűnik, a 2021-2027-es időszyakkal mérőfőldkőhöz értünk, az Európai Bizottság javaslata minden eddiginél győkeresebb reformokat vázolt fel. Napjaink kihívásaira válaszul kiemelt olyan, eddig kevésbe hangsúlyozott területeket, mint az éghajlat- és környezetvédelmi politika, a migráció, az EU külső fellépése, a versenyképesség erősítése az Európai Unión belül vagy az Európai szemeszterhez való hatékonyabb kapcsolódás.⁸ A GNI százalékaiban mérve olyan új kulcsterületek jelennek meg tehát, mint a Horizont 2020 program folytatása, az Erasmus+, a határvédelem, a biztonsági alap. Ezen kívül két új programot is javasoltak, ezek a Digitális Európa és a Védelmi alap.⁹ Javaslatoakat dolgoztak ki a költségvetés hagyományos bevételi forrásaink változtatására, a meglévő saját források számítási módjának változtatására és a brit visszatérítéshez kapcsolódó bonyolult visszatérítés-rendszer megszüntetésére. A kohéziós politika kifizetéseit az uniós jog tiszteletben tartásához kötnék.¹⁰

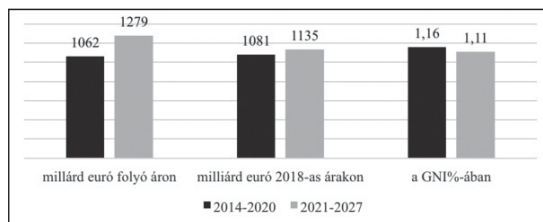
4. Az Európai Bizottság javaslata 2021-2027-re – Kinek, mire és mennyi jut?

Az első és legfontosabb kérdés, hogy mekkora a 2021-2027-es rendelkezésre álló keret. Amilyen egyszerű a kérdés, annyira nehéz rá válaszolni. A költségvetés nagyságát vizsgálhatjuk ugyanis egyrészt az Európai Unió GNI-jának százalékaiban, illetve abszolút összegekben is. A korábbi időszyakokhoz való összehasonlítás történhet folyó áron, azaz nominálisan vagy reálértékben. A későbbiekben láthatjuk, hogy a kétfajta megközelítés mennyire eltérő eredményekre vezet. Az összehasonlítást nehezíti, hogy míg az előző időszyakban 28-tagállama volt az EU-nak, bármekkora 2021-2027-es keretösszezen már csak 27 tagállam osztozik. A Brexit másik bizonytalansági tényezője, hogy az uniós GNI értéke az Egyesült Királyság kilépésével csökken, így maga a viszonyítási alap, azaz a bruttó nemzeti jövedelem nagysága is korrigálásra szorul. Egy másik, kevésbé hangsúlyozott, de ugyanolyan fontos változás, hogy az új időszyakban az Európai Fejlesztési Alap is a költségvetési keret részévé válik, míg a korábbi időszyakokban ezt külön kezelték. Ez a változás évi 5 milliárd eurót, azaz a hét éves keret szintjén a GNI 0,03%-át jelenti.¹¹ Az Európai Fejlesztési Alapot az új időszyakra beszámítva és az előző időszyakban a brit kifizetéseket figyelmen kívül hagyva az alábbi ábra jól szemlélteti a változásokat.

Amint az 1. ábrán láthatjuk, a fejezet elején feltett kérdésre háromféle válasz is adható. Folyó áron a költségvetési keret jelentősen, több, mint 20%-kal növekedett. Ez a növekedés már nem olyan szembetűnő, ha 2018-as áron számolunk (5%). Az uniós GNI-hoz viszonyított változás pedig kis mértékben még csökkenést is mutat.

1. ábra: A javasolt 2021-2027-es pénzügyi keret összehasonlítása az előző időszakokkal

Figure 1: The proposed MMF for 2021-2027 compared to the previous one

Forrás: Jörg Haas – Eulalia Rubio – Pola Schneemelcher (2018): The MMF proposal: What's new, what's old, what's next? Policy Brief, Jacques Delors Institute, Berlin

Mire elég mindez? Ahogy az előző fejezetben már szó volt róla, az EU új politikaterületekre fókuszálja a figyelmét. A következő táblázatból (1. táblázat) jól látható a hangsúlyeltolódás a KAP és a kohéziós politika irányából a már ismeret új területek felé.

1. táblázat: Az egyes kiadási kategóriákra jutó források változása a tervezett pénzügyi keretben a 2014-2020-es időszakhoz képest

Table 1: The change of the different spending categories' sources for the planned MFF compared with the 2014-2020 period

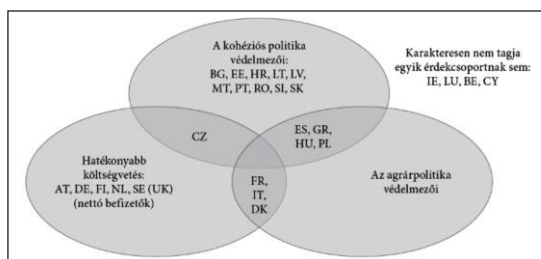
Kiadási kategória	Változás 2014-2020-hoz képest
Versenyképesség (kutatás, innováció, infrastruktúra)	+34%
Kohéziós kiadások	-7%
Közös Agrárpolitika	-15%
ebből közvetlen kifizetések (I. pillér)	-11%
Biztonság és belső politikák	+258%
Külpolitika	+80%
Adminisztráció	+10%

Forrás: Haas et al. (2018)

A költségvetési keret-döntés tehát egy sokismeretlenes egyenlet, melyet minden tagállam saját nemzeti érdekeinek megfelelően próbál megoldani. Mivel a keret csak a mozgásteret szabja meg, a tényleges kiadásokat külön-külön elfogadott rendeletek fogják meghatározni, így a tagállamoknak racionális törekvése a minél magasabb küszöbszám elérése, mert így egy nagyobb összegből tud majd kisebb-nagyobb

arányban részesülni. Másrészt nagyon fontos szem előtt tartani, hogy a két hagyományos politikaterületnek juttatott források „biztos pénzt” jelentenek a tagországok számára, míg az uniós szintű programok esetén (ilyen például a Horizont Europe vagy bármely K+F vagy oktatási program stb.) a forráslehívás bizonytalan, hiszen itt minden tagállam egyenlő versenyfeltételekkel indul. Nem egyszerűsíthető le, tehát a tagállamok csoportosítása arra, hogy vannak nettó befizetők és nettó haszonélvezők, azaz a befizetők mindig a költségek csökkentésében, míg a haszonélvezők a költségekben érdekeltek. Kengyel Ákos szemléletesen foglalja össze a jelenleg ismert tagállami álláspontokat, ahogy azt az alábbi ábrán is láthatjuk.

2. ábra: Tagállami érdekcsoportok a költségvetési vitákban
Figure 2: Interest groups of member states in the budgetary debates

Forrás: Kengyel Ákos (2019): Az Európai Unió költségvetésének jövője a 2021-2027-es többéves pénzügyi keret tükrében. In: Közgazdasági Szemle, LXVI évf. 2019. május 521-550. oldal

5. A KAP II. pillérének részesedése – nyer vagy veszít a vidékfejlesztés?

Ahogy az előzőekben láthattuk, a közös agrárpolitika a többéves pénzügyi keret egyik neuralgikus pontja. A közös agrárpolitika az integráció kezdete óta kiemelt szereppel bír. Kezdetben az uniós költségvetés kiadási oldalának tetemes részét a mezőgazdasági támogatásokra fordították. Gyakorlatilag a regionális politika hetvenes évekbeli megjelenéséig uralta a kiadásokat. Az Agenda 2000 reformcsomag létrehozta a KAP II. pillérét, a vidékfejlesztést, mely a mezőgazdaság hármas funkcióját volt hivatott erősíteni: az agráriumnak nem csak termelési funkciója van, hanem a vidéki táj megőrző funkciója is. A vidékfejlesztés szerepe a későbbi agrárreformok során egyre jelentősebb lett, de mindig másodhegedűs maradt a KAP I. pillére, azaz a jóvédelemtámogatások mellett.

A 2021-2027-es időszakban a KAP részesedése mindenképpen csökken a költségvetési kereten belül, de a csökkenésnek az agrárpolitika két pillére közötti megoszlása nem egyenletes. Nem meglepő, hogy a KAP eddigi haszonélvezői a kiadások reálértéken való fenntartásában érdekeltek, de az Európai Bizottság cél-

kitűzése csupán az első pillér nominális szinten tartása volt. Ez előrevetíti a KAP II. pillérének vesztes helyzetét.¹² Az alábbi táblázat azt mutatja be, hogyan csökken az első pillérre és a második pillérre, azaz az Európai Mezőgazdasági Garancia-alapra (EMGA) és az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapra (EMVA) eső összeg a Bizottság tervezetében.

2. táblázat: KAP plafonok a többéves pénzügyi keretekben 2018-as árakon számolva

Table 2: CAP ceilings in the MFF constant 2018 prices

	EU27 2014-2020 (millió euró)	EU27 2021-2027 (millió euró)	Változás (%)
EMGA	286, 143	254 247	-11
EMVA	96 712	70 037	-28
KAP összesen	382 855	324 284	-15

Forrás: Matthews (2018)

A két pillér közül tehát a vidékfejlesztés szenved el a nagyobb forráscsökkenést, amely a tagállamok szempontjából nézve még súlyosabb is, hiszen a második pillérben a kifizetéseket nem teljes egészében az uniós költségvetés állja, hanem a tagállamok társfinanszírozásával valósulnak meg a programok. A kialakult helyzeten az sem fog érdemben segíteni, hogy a Bizottság tervezetében lehetőséget teremt a pillérek közötti maximum 15%-os átcsoportosításra.¹³

Az nem kérdés, hogy Magyarország a KAP haszonélvezőjeként és nettó befizető országgént rosszabb pozícióba kerül, mint a 2014-2020 közötti időszakban, de mivel a költségvetési keretről és a KAP következő hét éves működéséről még nincs végleges döntés, így a tényleges számok csupán becslülhetők. A tanulmány megírásának időpontjában a tagállamok kompromisszumra késznek mutatkoznak, így elképzelhető, hogy a veszteség nem lesz annyira fájdalmas, mint azt az eredeti számok előrevetítették az elmúlt időszakban.

6. Összegzés

Az Európai Unió történetének izgalmas évtizedét zárja le, olyan évtizedet, mely soha nem látott kihívásokat tartogatott az integráció számára. Választ kellett találnia szinte megduplázódott számú tagállam számtalan, néha egymásnak is ellentmondó problémájára, kezelnie kellett a gazdasági válság utóhatásait. Az euró övezet jövőjének megkérdőjelezése vagy az euro szkepticizmus térnyerése mellett le kellett folytatnia történetének első kilépési tárgyalását, aminek eredményeképpen az Egyesült Királyság számos vargabetű után elhagyta az integrációt. Ebben a kihí-

vásokkal teli időszakban kerül sor a 2021-2027-es többéves pénzügyi keretről szóló döntésre. Tanulmányunkban bemutattuk ennek az amúgy sem könnyű tárgyalás-sorozatnak a nehezítő tényezőit. Az Európai Bizottság olyan új keret-tervezetet terjesztett elő, mely előfeltétele lehet a legfőbb szakpolitikák régóta tervezett reformjának. Ezeken felül is számos újdonságot tartalmazott, mint például a jogállamiság kritériumának előírása. A tanulmány kitért a költségvetés nagyságának változására és a költségvetési döntés különböző érdekcsoportjaira. Az elemzés végén közelebbről megvizsgálta a közös agrárpolitika helyzetét. A tanulmány megírásának körülményei, az, hogy egy még le nem zárt folyamatról van szó, arra predesztinálják a szerzőt, hogy ne tudjon végérvényes következtetéseket levonni. Ennek ellenére a változtatások iránya fontos tanulságokkal jár a tagállamok döntéshozói számára.

JEGYZETEK / NOTES

1. Horváth Zoltán (2011): Kézikönyv az Európai Unióról. HVG Orac Lap- és Könyvkiadó Kft. 253. oldal
2. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 312. cikk
3. Uo.
4. Darvas, Zsolt – Wolff, Guntram (2018): Rethinking the European Union's post-Brexit budget priorities. Policy Briefs 24758, Bruegel
5. Pápai Gábor (2017): The possible impacts of Brexit on the Common Agricultural Policy from an EU budget point of view. Proceedings of the 6th International Conference of Economic Sciences. Kaposvár University. 347.-354. o.
6. Haas, Jörg – Rubio, Eulalia (2017): Research for AGRI Committee – Possible impact of Brexit on the EU budget and, in particular, CAP funding. European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels
7. Az Európai Unióról szóló szerződés 50. cikk
8. European Commission (2019): Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council. Time to decide on the Union's financial framework for 2021-2027. Brussels, 9.10.2019 COM(2019) 456 final <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52019DC0456&qid=1585132460711&from=HU>
9. European Commission (2019): EU Budget for the future. A modern EU budget rising to future challenges. Brussels. https://ec.europa.eu/info/publications/eu-budget-future-modern-eu-budget-rising-future-challenges_en
10. Iain Begg (2018): Plus ça change...the Commission's budget proposal for 2021-27. ETUI Policy Brief, Brussels, ISSN 2031-8782 <https://www.etui.org/Publications2/Policy-Briefs/European-Economic-Employment-and-Social-Policy/Plus-ca-change-the-Commission-s-budget-proposals-for-2021-27>
11. Begg (2018)
12. Alan Matthews (2018): The CAP in the 2021-2027 MFF Negotiations. In:

Intereconomics Review of European Economic Policy. Volume 53, 2018 Number 6 306.-311. oldal

13. Matthews (2018)

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Begg, Ian (2018): Plus ça change...the Commission's budget proposal for 2021-27. ETUI Policy Brief, Brussels, ISSN 2031-8782 <https://www.etui.org/Publications2/Policy-Briefs/European-Economic-Employment-and-Social-Policy/Plus-ca-change-the-Commission-s-budget-proposals-for-2021-27>
- Darvas, Zsolt – Wolff, Guntram (2018): Rethinking the European Union's post-Brexit budget priorities. Policy Briefs 24758, Bruegel
- Haas, Jörg – Rubio, Eulalia (2017): Research for AGRI Committee – Possible impact of Brexit on the EU budget and, in particular, CAP funding. European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels
- Haas, Jörg – Rubio, Eulalia – Schneemelcher, Pola (2018): The MMF proposal: What's new, what's old, what's next? Policy Brief, Jacques Delors Institute, Berlin
- Horváth Zoltán (2011): Kézikönyv az Európai Unióról. HVG Orac Lap- és Könyvkiadó Kft. 253. oldal
- Kengyel Ákos (2019): Az Európai Unió költségvetésének jövője a 2021-2027-es többéves pénzügyi keret tükrében. In: Közgazdasági Szemle, LXVI évf. 2019. május 521-550. oldal
- Matthews, Alan (2018): The CAP in the 2021-2027 MFF Negotiations. In: Intereconomics Review of European Economic Policy. Volume 53, 2018 Number 6 306-311 oldal
- Pápai Gábor (2017): The possible impacts of Brexit on the Common Agricultural Policy from an EU budget point of view. Proceedings of the 6th International Conference of Economic Sciences. Kaposvár University. 347-354. o.
- European Commission (2019): Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council. Time to decide on the Union's financial framework for 2021-2027. Brussels, 9.10.2019 COM(2019) 456 final <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52019DC0456&qid=1585132460711&from=HU>
- European Commission (2019): EU Budget for the future. A modern EU budget rising to future challenges. Brussels. https://ec.europa.eu/info/publications/eu-budget-future-modern-eu-budget-rising-future-challenges_en
- Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 312. cikk
- Az Európai Unióról szóló szerződés 50. cikk

NAGY Imre
egyetemi tanár
Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Kaposvár

professor
Kaposvár University, Faculty of Economics, Kaposvar,
Hungary
e-mail: nagy@rkk.hu

SZERBIA HATÁRON ÁTNYÚLÓ
EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK FÖLDRAJZI
SAJÁTOSSÁGAI AZ EU KÜLSŐ HATÁRÁN

GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF SERBIA'S
CROSS-BORDER COOPERATION AT THE EXTERNAL
BORDER OF THE EU

ABSTRACT

The article presents the territorial features of Serbia's cross-border cooperation with neighboring EU countries. It refers to the various network types between municipalities/settlements within a single project programme and at the level of all other analysed border programmes in the EU border regions that are components of the European Territorial Cooperation. It also shows examples of prosperous cross-border networks (Serbia–Hungary, Serbia–Croatia, Serbia–Romania, Serbia–Bulgaria) of interested communities: what positions they have and what the weight of the border settlements is in the network of cooperation in a horizontal sense. Furthermore, it discusses differences of network types of cross-border cooperation of municipalities based on financial assistance from the EU, the IPA¹ funds (2007–2013) in Serbia as a border region at the external border of the EU. The paper tries to define its spatial differentiation based on the number of applications and the amount of financial aid.

Kulcsszavak: EU külső határa, határon átnyúló együttműködés, Szerbia

Keynotes: EU external border, cross border cooperation, Serbia

1. Bevezetés

Az EU regionális politikájának egyik kiemelt területe az Európai Területi Együttműködésen (*European Territorial Cooperation*) keresztül megvalósuló határon átívelő együttműködés támogatása, melynek során határmenti és/vagy periférikus területek gazdasági fejlődése valósul meg. A területi, regionális és határokon átívelő együttműködés fejlődése során az Európai Közösségen belüli határrégiók integrációján túl, az együttműködés a kelet-európai országok felé is kiszélesedett, amely főként a periférikus helyzetű határ menti régiók gazdasági fejlődéséhez járult hozzá. Az eurorégiók megjelenésével főleg a kétoldalú (vagy többoldalú) kezdeményezések, konkrét gazdasági, környezeti, infrastrukturális és intézményi problémákkal foglalkoztak.² Az eurorégiók később az EU külső határain is megjelennek Kelet-Európa a Nyugat-Balkán felé, (Magyarország–Szerbia, Lengyelország–Ukrajna–Fehéroroszország, Finnország–Oroszország stb.) Az INTERREG III kezdeményezés az IPA, TACIS és más alapokkal együtt a külső határrégiók fejlődésében vesz részt és azok EU-s előcsatlakozási folyamatát támogatja.³ A területi együttműködés határon átnyúló kompetencián kívül a *Transnational* és *Interregional Cooperations* típusú együttműködések működnek. Ezek közül Szerbia intézményei főleg a SEE⁴ programban szerepelt.

Az Európai Unió által létrehozott új jogi eszköz, az európai területi együttműködés (ETE) új formája, az európai területi együttműködési csoportosulás (2007–2013; 3. célkitűzés, 1082/2006/EK rendelet). Jelentősen hozzájárul az európai integrációhoz és a határokon átnyúló stratégiák végrehajtásához. Ezenkívül közelebb hozza az EU politikáit az emberekhez; európai, politikai, intézményi és társadalmi-kulturális hozzáadott értéket jelent. Az EU-n belüli és az EU külső határain folytatott együttműködés olyan kérdések kezelésére irányul, amelyek túlmutatnak az egyes közösségek határain, amelyek magukban foglalják a szociális ügyeket, a gazdasági fejlődést, a kisebbségi jogokat, a határokon átnyúló foglalkoztatást és kereskedelmet, a környezetet stb. Az együttműködés magában foglalja a határ menti helyzetek kiaknázásának kísérleteit is, a határokat gazdasági és kulturális cseréjének forrásaként, valamint regionális fejlesztési célokra használja fel.⁵

A határ menti régiók és a határokon átnyúló kapcsolatok feltárására az EU külső határai mentén került sor, párhuzamosan az Európai Unió regionális politikájának fejlődésével és a határ menti régiók elismerése a keleti bővítés óta növekszik (2004-ben és 2007-ben, 2013-ban).⁶ Az EU külső határán található régiók azonban nem tudtak olyan fejlettségi szintet elérni, mint a többi EU-s régiók az EU regionális politikájának köszönve,⁷ mert az EU forrásai ugyan hasznosak lehetnek az érintett területek felzárkóztatásában és területfejlesztésében, ugyanakkor nem elégségesek, mivel elsődleges céljuk a határtérségben élők kapcsolatrendszerének növelése, és csak másodlagos cél a leszakadó térségek fejlesztése.

2. szerbia az EU külső határán

A kilencvenes években, a közép-kelet-európai rendszerváltást és a szerbiai polgárháborút követően, az EU regionális politikájának eredményeként, a határ menti régiók szerepének felértékelődésével, Szerbia közelebb került az új EU-tagállamokhoz és megnőtt a határokon átnyúló együttműködés lehetősége, s a kohéziós kapcsolatok megvalósításával lehetővé vált az előcsatlakozási alapokhoz való hozzáférés.

Szerbia határon átvágó intézményes tevékenysége a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégióba történő belépésével kezdődik, melynek során a Vajdaság AT az EU regionális politikája elveit követve, két szomszédos EU tagságra törekedő állam határrégióival alapított eurorégiót.⁸

A 2004–2009 időszakban Szerbia a Magyarország–Szerbia PHARE⁹ CBC¹⁰ kísérleti kisprojekt alapot használta fel („*Pilot Small Projects Fund*”) a helyi közösségi fejlesztések támogatására 600 000 EUR kerettel, amelyből 17 projekt került támogatásra Szerbiában és amely az INTERREG III új típusú pályázati rendszer megismérését tette lehetővé.¹¹

A kelet-európai államok EU-s csatlakozása idején (2004–2006) Szerbia az INTERREG IIIA CBC programba kapcsolódik be, mivel Magyarország EU-s csatlakozásával 2004-ben (Románia–Bulgária 2007, Horvátország 2013) az EU szomszédos állama lesz, annak külső határán. A CBC projektek Szerbiát illető projektrészeket ebben az időszokban a CARDS¹² alapokból finanszírozzák.

A 2007–2013-as programozási időszak alatt Szerbiának az IPA előcsatlakozási programkeretének két komponensére osztottak ki fejlesztési támogatásokat (1. EU intézményépítés, 2. Határokon átnyúló kapcsolatok fejlesztése). Ezek az erőforrások lehetővé teszik Szerbiának és minden szomszédos régiójának a határokon átnyúló, valamint az országon belüli inkább „soft” fejlesztéseket, esetenként szerényebb infrastruktúra építését is.

A 2014–2020 időszakban az IPA előcsatlakozási alapokból a korábbi két komponensen kívül a vidékfejlesztés is támogatást élvez az IPARD¹³ forrásokból. Ezen támogatásnak nincs határon túli partneri kötelezettsége. Ebben a tervidőszakban a CBC vonatkozásában a Magyarország–Szerbia programterületen 3, Románia–Szerbia, Bulgária–Szerbia és Horvátország–Szerbia vonatkozásában 2 kiírásra került sor.

3. Az EU CBC támogatások területi dimenziói Szerbiában

3.1 Szerbia regionális felosztása – a NUTS régiók

Szerbia regionális felosztását az EU-s csatlakozás folyamatainak megfelelően a NUTS 2 módszertan szerint végezték el. A hivatalos regionális felosztás szerint az ország területe 5 NUTS2 régióból áll: Belgrád; Vajdaság AT; Šumadija és Nyugat-Szerbia; Dél- és Kelet-Szerbia; Koszovó és Metóhia (Koszovó–Metóhia AT - UNSCR 1244/99, melynek kikiáltott függetlenségét Szerbia ez idáig nem ismerte el). A NUTS módszertan által definiált régiók (1. táblázat), amelyek a NUTS3-as

ún. szubregionális területi egységekből (körzetekből) állnak össze s területüket a helyi önkormányzatok (községek) területei képezik, funkcionális területi egységek, a tervezés és regionális fejlesztéspolitika végrehajtásának hordozói, amelyek nem jelentik a közigazgatás középső szintjét.

1. táblázat: Szerbia NUTS2 szerinti regionális felosztása

Tab. 1: Regional division of Serbia according to NUTS2

Régió	Terület km ²	Település	Népesség
Belgrád	3 205	157	1 630 582
Vajdaság AT	21 587	467	1 968 356
Sumadia és Nyugat-Szerbia	26 483	2 111	2 052 490
Dél- és Kelet-Szerbia	26 195	1 973	1 669 379
Koszovó AT	10 939	1 449	

Forrás: Köztársasági Statisztikai Hivatal (2009. 12. 31. állapot, Koszovóra vonatkozó adatok 1998.12. 31)

3.2. A határon átnyúló együttműködések programrégiói

Területi gyarapodása során az EU területe a Nyugat-Balkán országaival is határos lett, így Szerbia is annak külső határára került. Ezért előbb Magyarország, majd Románia és Bulgária, s végül Horvátország kapcsán Szerbia az EU előcsatlakozási alapokból származó támogatást (~1,4 Mrd EUR) elsősorban az EU-s intézmény-építésre, valamint a CBC-ra tudta felhasználni.

A határon átnyúló együttműködés az EU-val a programrégiók működése és finanszírozása alapján valósítható meg. A Horvátország–Szerbia IPA CBC programrégióihoz a Nyugat-Bácskai, Észak-Bácskai és Dél-Bácskai, valamint Szerémségi körzetek tartoznak, míg a Magyarország–Szerbia programrégiót egész Vajdaság térsége lefedi azzal a kitételrel, hogy a Dél-Bánsági Körzet községei csupán részleges támogatást élveznek az utóbbi programban.

A Románia–Szerbia programrégióhoz a szerbiai oldalon a bánsági községek (Törökkanizsa, Törökbecse, Csóka, Nagyikinda, Nagybecskerek, Zichyfalva, Bégaszentgyörgy, Magyarcsernye, Torontálszécsány, Antalfalva, Opáva, Versec, Fehértemplom, Pancsova, Kevevára), az Észak-Bánsági Körzethez tartozó bácskai községek (Magyarkanizsa, Zenta, Ada), valamint a Közép-Szerbia észak-keleti körzetei, a Braničevo-i, Dunamenti és a Bori Körzetek tartoznak.

Szerbia–Bulgária határregiójának programterületét szintén a Bori Körzet, a Zaječari, a Niši, Toplicai, Jablanicai és Pčinjai Körzeteket öleli fel.

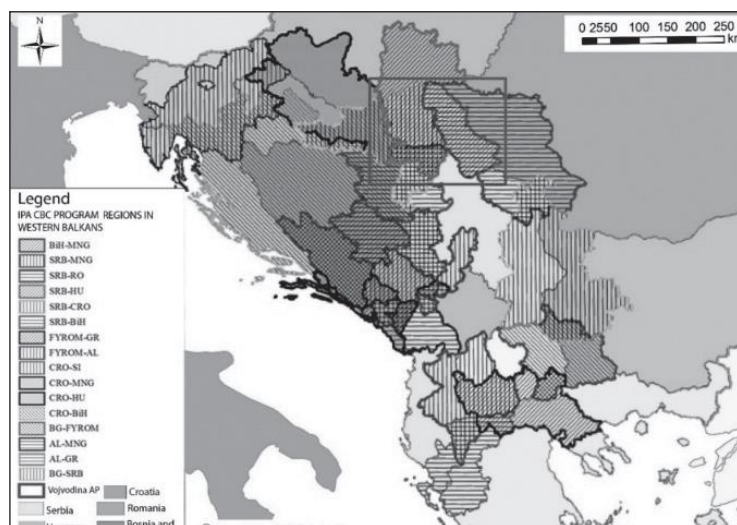
A többi nem EU-s szomszédos állammal (Bosznia–Hercegovina, Montenegró) kialakult CBC támogatása szintén EU-s forrásokból történik, bár itt a rendelkezésre álló keretek lényegesen szerényebbek. Észak-Macedóniával Szerbiának csupán 2016 óta van élő EU-s CBC támogatási kerete.

Annak ellenére, hogy Koszovó (AT) függetlenségét Szerbia eddig nem ismerte el, a 2014-2020 időszakban Montenegróval és Albániával EU-s INTER-REG-IPA CBC támogatásra volt lehetősége.

A határmenti együttműködés területi sajátosságainak keretében elmondható, hogy vannak körzetek, ahol a programterületek kétszeresen vagy háromszorosan fedik egymást, mint pl. a Jablanicai és Pčinjai Körzetek Dél-Szerbiában, a Bori Körzet Kelet-Szerbiában, és valamennyi vajdasági körzet, amelyek közül Szerém-ségnek 3 programterületi támogatásra nyílik lehetősége (1. ábra).

1. ábra: A nyugat-Balkán határon átnyúló együttműködésének IPA CBC által definiált programterületei, 2007-2013

Figure 1: The program areas of Western Balkans cross-border cooperation defined by the IPA CBC, 2007-2013

Forrás: a szerző saját szerkesztése

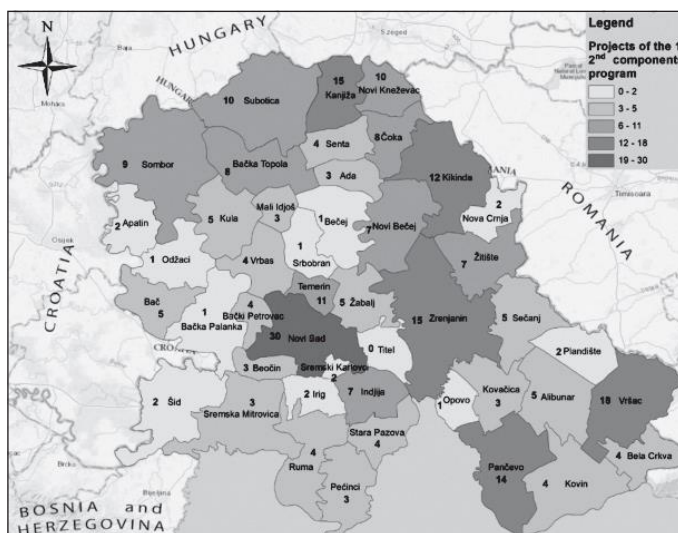
3.3. Az IPA CBC források térbeli megoszlásának néhány sajátossága

A határon átvívelő együttműködés önkormányzati szintjét a 2007-2013-as terv-időszakra vonatkoztatva vizsgáltuk Szerbia Vajdaság AT községeire. A községek szerepéről, a három programterületen fogadott források felhasználásáról elmondható, hogy a határ menti települések a kapcsolatok generálása tekintetében előnyre tettek szert a többi településhez viszonyítva (2. ábra). Ez főleg a Magyarország–Szerbia és Horvátország–Szerbia IPA CBC programokban résztvevő községekre vonatkozik, míg a Románia–Szerbia program projektjeit elsősorban a nagyvárosok kötötték le (e. g. Pancsova, Versec), ott a közvetlen határ menti, kevésbé fejlett községek nem tudták kihasználni a programok által kínált esélyt. A Vajdaság észak-déli tengelyéhez kapcsolódóan jól kirajzolódik a határszakaszoktól távol

eső, fejletlen községek alkotta térség, amelynek gyenge vagy egyáltalán nincs projektabszorpciós képessége.¹⁴ Az érdektelenségből kifolyólag kialakult „belső periferiát” képező községek azok, amelyek esetében (pl. Titel, Szenttamás, Becse, Hódság községek stb.) semmilyen vagy csupán egy megvalósított projektről ill. projektpartneri pozícióról lehet említést tenni (2. ábra).

2. ábra: Az IPA által támogatott önkormányzatokat érintő projektszáma (1. és 2. komponens) a Vajdaság AT területén, 2007–2013

Figure 2: Number of IPA supported municipal projects (components 1 and 2) in the AP of Vojvodina, 2007-2013

Forrás: a szerző saját szerkesztése

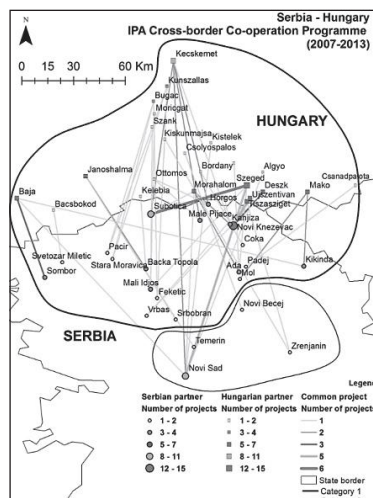
A pénzügyi tekintetben vett allokkált támogatásokat illetően némi eltérés tapasztalható, a projektszámokat bemutató térbeli szerkezethez viszonyítva, mivel egyes költséges infrastrukturális beruházások lényegesen nagyobb súlyt adtak a községeknek (pl. Kula, Verbász, Versec, Törökkanizsa). Ez az eltérés jól követhető az egy főre eső EU-s források elemzése során is, melynek tekintetében az infrastrukturális beruházások lényegesen kiemelik a fentebb említett községeket (Kula, Verbász szennyvízcsatorna, Törökkanizsa kerékpárút építés).

3.4 A határon átnyúló kapcsolatok területi típusai

Az IPA 2007–2013 közötti CBC támogatások közül csupán az önkormányzatok határokon átnyúló területi kapcsolatait vizsgáltuk EU-s – nem EU-s vonatkozásban.¹⁵ E tekintetben a területi kapcsolatok öt térbeli típusát azonosítottuk, amelyek a szerbiai önkormányzatok CBC együttműködésével kapcsolatosak:

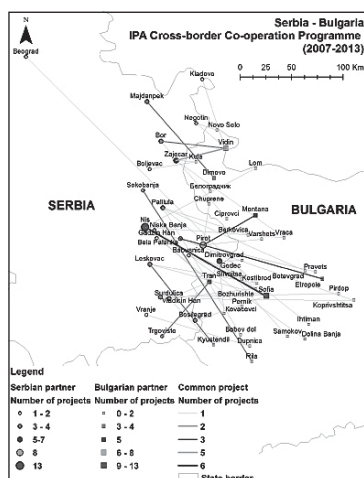
- *A határvonalhoz kapcsolódó (szimmetrikus szomszédság) együttműködési területi típus – 1. kategória.* A közvetlen határ menti települések kapcsolata, amelyet a határátlépés lehetősége biztosít és ezáltal élő CBC kapcsolatok vannak. Ezeket a kapcsolatokat támasztja alá a határártjárók sűrűsége valamennyi EU-s tagállam felé (17-18 km, kivéve Bulgária felé ahol ez az érték 72 km), a határrégió központok közvetlen szomszédos kapcsolatai (Szabadka (SER) – Szeged (HU), Baja(HU) – Zombor(SER), Magyarcsernye (SRB) – Jimbolia(RO), a határártjárókhoz vezető kerékpárutak kiépítettsége (Törökkanizsa (SRB) – Tiszasziget (HU), Szabadka (SER) –Tompá há. (HU) között, valamint a napi ingázások, amit a vonzó munkahelyek generálnak (Szeged, Kecskemét –Mercedes GMBH, Temesvár stb. 3., 4., 5., 6. ábrák).
- *A határrégió belüli egyéb kapcsolatok területi típusa, amely nem kapcsolódik közvetlenül a határvonalhoz – 2. kategória* (etnikai, rokoni közösségek és települések kapcsolatai: a „magyar–magyar”, a „román–román” kapcsolatok, Horvátország esetében pedig inkább a „szerb–szerb” kapcsolatok (3., 4, 6. ábrák). Valamennyi település, amelyeknek az anyaországon kívüli azonos nyelvet beszélő népessége van a határ túl oldalán (Szerbiában élő magyar, román, horvát, bolgár kisebbség) állandó gazdasági, kereskedelmi, kulturális, önkormányzati és oktatási kapcsolatot tart fenn az anyaországi közösségekkel). A szerb–horvát határon átnyúló kapcsolatok főleg a Horvátországban élő szerbek és a vajdasági szerb lakosság határ menti együttműködésében nyilvánul meg.¹⁶
- *A regionális központok határon átnyúló együttműködésének típusa – 3. kategória,* a regionális központi intézmények CBC kapcsolatai, amelyek az EU regionális politikájának megfelelően működnek együtt: Szabadka–Szeged, Baja–Zombor, Újvidék–Szeged, Újvidék–Kecskemét; Újvidék–Vukovár; Újvidék–Temesvár; Nagybecskerek–Temesvár; Versec–Resica (3., 4., 6. ábrák).
- *Az IPA CBC támogatásokhoz viszonyított rendhagyó CBC együttműködés típus – 4. kategória.* A projektmegvalósítások során Zágráb és Belgrád határon átnyúló projektjei is megjelennek annak ellenére, hogy nem részei az IPA CBC programterületnek) (6. ábra);
- *Kettő vagy több szomszédos határrégióval fenntartott CBC kapcsolattípus – 5. kategória.* Ez a típus magába foglalja a hármashatár közelében elhelyezkedő települések határon átvágó kapcsolatát, valamint az IPA CBC által támogatott CBC kapcsolatokat. Ilyen példák lehetnek az észak-vajdasági községek (Magyarkanizsa, Törökkanizsa, Zenta, Nagybecskerek), amelyek két IPA CBC programterülethez tartoznak (pl. Magyarország–Szerbia és Románia–Szerbia 5. ábra). Ilyen helyzetben vannak Šid, Hódság, Szabadka, Zombor községek, amelyek a Horvátország–Szerbia és Magyarország–Szerbia, a kelet-szerbiai Bor, Zaječar körzetek községei, amelyek a Bulgária–Szerbia illetve Románia–Szerbia, vagy a Jablanica és Pčinjai körzetek települései, amelyek a Bulgária–Szerbia és Észak-Macedónia programterület részei

3. ábra: Magyarország-Szerbia IPA CBC programterületének önkormányzati térkapcsolatai
Figure 3: Regional relations of the municipalities in Hungary-Serbia IPA CBC program area

Forrás: a szerző saját szerkesztése

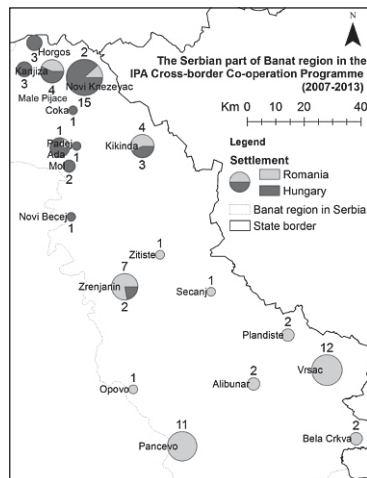
4. ábra: Bulgária-Szerbia IPA CBC programterületének önkormányzati térkapcsolatai
Figure 4: Regional relations of the municipalities, Bulgaria-Serbia IPA CBC program area

Forrás: a szerző saját szerkesztése

5. ábra: A bánsági régió önkormányzatainak CBC kapcsolatai (kettős részvétel a Magyarország-Szerbia és Románia-Szerbia IPA CBC programokban)

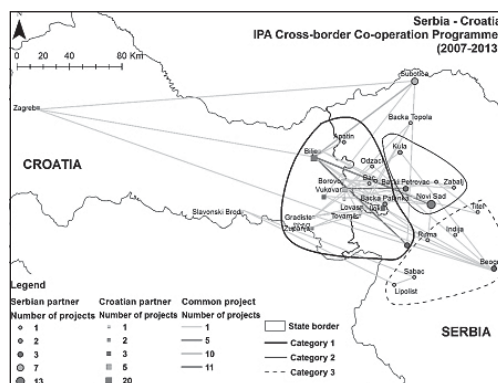
Figure 5: Regional CBC relations of the municipalities in Banat Region (dual participation in Hungary-Serbia and Romania-Serbia IPA CBC programs)

Forrás: a szerző saját szerkesztése

6. ábra: Horvátország-Szerbia IPA CBC programterületének önkormányzati térkapcsolatai

Figure 6: Regional relations of municipalities in Croatia-Serbia IPACBC program area

Forrás: a szerző saját szerkesztése

Összegzés

Az IPA CBC programok adatbázisainak elemzésével a határon átnyúló kapcsolatok földrajzi vonatkozásaira kíséreltünk utalni Szerbia EU-s határrégióiban.

Az elemzések a határon átnyúló kapcsolatok tekintetében nagy általánosságban követik ugyan a határvonalhoz történő kötődést és intenzívebb együttműködési hajlandóságot, de a projektkapcsolatok számát illetően a közvetlen határmenti települések esetében ez nem releváns. Szerbia területén az ország középső része nem tartozik semilyen CBC programterülethez, s Vajdaságban, ahol ugyan a programterületek teljes, néhol kétszeres átfedést is mutatnak, mégis kirajzolódik egy – e tekintetben definiálható – belső periféria, ami a községek érdektelenségével, forrásszükséggel magyarázható. A programterületek támogatottságának területi asszimetriái a város és rurális terek között jellemzőek, projektszám és pénzügyi támogatottság tekintetben is a város–város kapcsolatok dominálnak, a közvetlen határmenti és együttműködést igénylő rurális terek rovására.

A 2007-2013 as projektimplementációk térkapcsolatai alapján 5 együttműködési típust definiáltunk: *határvonalhoz kapcsolódó (szimmetrikus szomszédsági), régióközponti, rendhagyó, valamint a többes határon átnyúló (kettős, hármas) típusokat.*

JEGYZETEK / NOTES

1. Instrument for Pre-Accession Assistance Programme – IPA
2. Scott, J.W. (2000): Transboundary Cooperation on Germany's Borders: Strategic Regionalism through Multilevel Governance, *Journal of Borderlands Studies*, XV/1. 143-167. old; Blatter, J., Clement, N. (2000): Cross-Border cooperation in Europe: Historical Development. Institutionalization and Contrasts with North America, *Journal of Borderlands Studies*, XV/1. 15-53. old.
3. Vovenda, A. V., Plotnikov, V. A. (2011): Euroregions as a factor of successful international integration in modern conditions». *Baltic Region*, 4. 49-55. old. <https://doi.org/10.5922/2079-8555-2011-4-6>
4. SEE – South East European Programme
5. Perkmann, M. (2003): Cross-Border Regions in Europe: Significance and Drivers of Regional Cross-Border Co-operation. *European Urban and Regional Studies*, Vol.10. No. 2. 153–171. old; Scott, J. W. (2015): Bordering, Border Politics and Cross-Border Cooperation in Europe, F. Celata, R. Coletti (szerk.), *Neighbourhood Policy and the Construction of the European External Borders*, GeoJournal Library 115. https://www.researchgate.net/publication/300787927_Bordering_Border_Politics_and_Cross_Border_Cooperation_in_Europe [accessed Jan 31 2020].
6. Fejes Zs. (2013): Republic of Serbia towards the European territorial cohesion and cross-border cooperation – with special focus on Vojvodina, *Deturope – The Central European Journal of Regional Development and Tourism* Vol.5 Issue 3., 88-104. old.

7. Nelles, J. – Walther, O. (2011): Changing European borders: from separation to interface? An introduction, *Articulo Journal of Urban Research*, 6.
8. DKMT Eurorégió – Vajdaság AT (SZER), Csongrad megye (HU), Bács-Kiskun megye (HU), Arad megye (RO), Temes megye (RO), Krassó Szörény megye (RO). A részletekről lásd Gulyás László (2005): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5-14. old.
9. Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies – PHARE
10. Cross-Border Cooperation/Határon átívelő együttműködés
11. Ricz A. – Nagy I. – Juhász B. (2015): A Vajdaságban elérhető gazdaságfejlesztési eszközök és az azok által elért eredmények, In: Fábián A. – Bertalan L. (szerk.) *Otthon a Kárpát-medencében: Területfejlesztési Szabadegyetem, Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó*. 389-414. old.
12. Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation – CARDS adopted with the Council Regulation (EC) No 2666/2000. is the EU's main instrument of financial assistance to the Western Balkans,
13. IPARD
14. Ricz A. (2018): A határon átívelő programok hatásai a Vajdaság területi fejlődésére/The effects of cross-border cooperation programs on Vojvodina's regional development, *Budapest, Tér és Társadalom* 32/1. 161-179. old. <https://doi.org/10.17649/TET.32.1.2877> .
15. Nagy I. (2018): Different types of cross-border cooperation networks between communities on the external borders of the EU (Case studies: Serbia and neighbouring countries), Ibadan-Cotonou, BRIT XIV Conference, 2018. (Manuscript); Nagy I. (2020): Cross-border cooperation on the external borders of the EU and the impact of the received EU CBC funds on AP Vojvodina/Serbia. *BELGEO Vol. No.1* ... old.
16. Ricz A. – Nagy I. – Csiszár A. M., (2016): Case study of cross-border cooperation along the Serbian – Croatian border CBC between twin towns Subotica and Osijek In: *Central, European Service for Cross-Border Initiatives (szerk.) Crossing the borders: Studies on cross-border cooperation within the Danube Region, Budapest, Hungary: Central European Service for Cross-Border Initiatives, Part 2/12, 36. old.*

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Blatter, J. – Clement, N. (2000): Cross-Border cooperation in Europe: Historical Development. Institutionalization and Contrasts with North America, *Journal of Borderlands Studies*, XV/1. 15-53. old.
- Вуковић, Д. – Јовановић, А. – Закић, Н. – Вукотић, С. (2011): Номенклатура статистичких територијалних јединица: могућност примене у Србији. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ* 61 (2). 11-24. old.

Evropa u Vojvodini: pogled i analiza realizovanih projekata lokalnih samouprava na teritoriji AP Vojvodine finansiranih od strane EU u programskom periodu 2007-2013. Novi Sad, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, 2015.

Cohesion policy 2007–13 Commentaries and official texts.

https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/pdf/2007/publications/guide2007_en.pdf

Fejes Zs. (2013): Republic of Serbia towards the European territorial cohesion and cross-border cooperation – with special focus on Vojvodina, *Deturope – The Central European Journal of Regional Development and Tourism* Vol.5 Issue 3., 88-104. old.

Gulyás L. (2005): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5-14. old.

Nagy I. – Ricz A. – Ribár Gy. – Nagy M. (2015): Spremnost i pripremljenost lokalnih samouprava AP Vojvodine za prijem i korišćenje razvojnih fondova Evropske unije, *Temerin, Prospero – Temerinske novine*.

Nagy M. (2016): Apsorpcioni kapaciteti vojvođanskih lokalnih samouprava u odnosu na pretpristupne fondove, Master Thesis. Novi Sad, Faculty of Civil Engineering (Manuscript).

Nagy I. (2018): Different types of cross-border cooperation networks between communities on the external borders of the EU (Case studies: Serbia and neighbouring countries), Ibadan-Cotonou, BRIT XIV Conference, 2018. (Manuscript).

Nagy I. (2020): Cross-border cooperation on the external borders of the EU and the impact of the received EU CBC funds on AP Vojvodina/Serbia. *BELGEO* Vol. No.1 ... old.

Nelles, J. – Walther, O. (2011): Changing European borders: from separation to interface? An introduction, *Articulo Journal of Urban Research*, 6.

Perkmann, M. (2003): Cross-Border Regions in Europe: Significance and Drivers of Regional Cross-Border Co-operation. *European Urban and Regional Studies*, Vol.10. No. 2. 153–171. old.

Ricz A. – Nagy I. – Juhász B. (2015): A Vajdaságban elérhető gazdaságfejlesztési eszközök és az azok által elért eredmények, In: FÁBIÁN A., BERTALAN L. (szerk.) *Ott-hon a Kárpát-medencében: Területfejlesztési Szabadegyetem, Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó*. 389-414. old.

Ricz A. – Nagy I. – Csiszár A. M., (2016): Case study of cross-border cooperation along the Serbian – Croatian border CBC between twin towns Subotica and Osijek In: *Central, European Service for Cross-Border Initiatives (szerk.) Crossing the borders: Studies on cross-border cooperation within the Danube Region, Budapest, Hungary: Central European Service for Cross-Border Initiatives, Part 2/12, 36 old.*

Ricz A. (2018): A határon átvívelő programok hatásai a Vajdaság területi fejlődésére/ The effects of cross-border cooperation programs on Vojvodina's regional development, *Budapest, Tér és Társadalom* 32/1. 161-179. old. <https://doi.org/10.17649/TET.32.1.2877>

Scott, J. W. (2015): *Bordering, Border Politics and Cross-Border Cooperation in Europe*, F. Celata, R. Coletti (szerk.), *Neighbourhood Policy and the Construction of the Euro-*

pean External Borders, GeoJournal Library 115. https://www.researchgate.net/publication/300787927_Bordering_Border_Politics_and_Cross_Border_Cooperation_in_Europe [accessed Jan 31 2020].

Scott, J.W. (2000): Transboundary Cooperation on Germany's Borders: Strategic Regionalism through Multilevel Governance, *Journal of Borderlands Studies*, XV/1. 143-167. old.

Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2014. godinu, Službeni list Republike Srbije 104/2014. (Decree on the establishment of a single list of development of regions and local self-government units for 2014, Official Gazette of the Republic of Serbia 104/2014.)

Vovenda, A. V., Plotnikov, V. A. (2011): Euroregions as a factor of successful international integration in modern conditions». *Baltic Region*, 4. 49-55. old. <https://doi.org/10.5922/2079-8555-2011-4-6>

<http://www.rsedp2serbia.eu>

<https://vojvodinahouse.eu/en/kancelarija-u-briselu/stranica/2/o-vojvodini>

TÓTH Imre
egyetemi docens
Soproni Egyetem Lámfalussy Sándor
Közgazdaságtudományi Kar, Sopron

professor
University of Sopron, Alexander Lamfalussy Faculty of
Economics, Sopron, Hungary

EGY ÁLLAMJOGI FIKCIÓ SORSA. AZ
NDK ELPORLADÁSA ÉS A KELETNÉMET
MENEKÜLTVÁLSÁG 1989-BEN

THE FATE OF A STATE LAW FICTION. THE END OF THE
GDR AND THE EAST GERMAN REFUGEE CRISIS IN 1989

ABSTRACT

The 1980s crises on the periphery and half periphery of the system led to a rapid collapse of the system of state socialism. The process of change led to a new independence of the former satellite nations. Poland and Hungary were the leading agents of change among the nations of East and Central Europe. These changes fed on each other and suddenly accelerated so that events which earlier would have been unbelievable appeared in an unusual way, especially in the summer of 1989 on the Austrian Hungarian border. The Communist leadership in East-Berlin stood by helplessly, as ever more East Germans fled from their hopeless situation. Their first goal was to settle in West Germany. The easiest way to leave the socialist system behind seemed to be through Hungary. Their hopes had been fed since 2nd May, 1989 by the discussions which had begun between Austria and Hungary on dismantling the Iron Curtain. Strictly classified bilateral negotiations between Hungary and West-Germany led to the opening of the border on September 11 and East German refugees were evacuated from Hungary. The border breakthrough, the „exodus” of East German refugees and the weakening of the East German dictatorship led to the German „reunification”, which also meant the reunification of Europe.

Kulcsszavak: diplomácia, menekültválság, vasfüggöny, NDK, Magyarország, NSZK

Keywords: diplomacy, refugee crisis, iron curtain, GDR, Hungary, FRD

1989 őszén szétesett az NDK államgépezete, a gazdaság ellehetetlenült, a társadalom súlyos válságot élt át. A keleti német területek nem sokkal később egyesültek a Német Szövetségi Köztársasággal. Az aktus azonban államutódlási szempontból nem tekinthető egyesülésnek, erről legfeljebb társadalmi és politikai értelemben beszélhetünk. Ugyanígy számos terminológiai és tartalmi probléma merül fel a sokszor használt újraegyesülés kifejezéssel kapcsolatban is. 1990-től a volt keletnémet államot úgy tekintik, mint ami államként soha korábban nem is létezett, és az akkor létrejött Németország sem volt azonos az 1949 előttivel. Az NSZK 1972-es alkotmányában már szerepelt az egységes Németország gondolata. Ez valósult meg az 1990-ben keletkezett államszerződésben és az egységek-működésben.¹ Mindennek a jogi megoldásnak az egyik gyakorlati előzménye az a menekültprobléma volt, melynek a megoldása egyúttal a magyar kormány egyik legnyomasztóbb külpolitikai feladatává is vált 1989 nyarán.

Amióta 1961. augusztus 24-én életét vesztette a lóparancs első áldozata a berlini szögesdrót mellett, majd felépült a Fal, a berlini hidegháborús heg a kelet-nyugati és a német megosztottság szimbóluma lett. Az emberek kézzel ásott alagutakon keresztül, átalakított autócsomagtartókban, utóbb saját gyártású víz alatti járműveken, léggömbök segítségével és ki tudja még milyen módokon próbáltak átszökni a túlsó oldalra. Legtöbbjüket lelőtték, mások aknára léptek vagy vízbe fulladtak. Miközben a belnémet határon megghiúsított határsértésekről a keletnémetek zömének bőven voltak ismeretei, a baráti szocialista országokból nem érkeztek ilyesféle hírek. Annak dacára, hogy a menekülés Románián, Bulgárián, Csehszlovákián és Magyarországon át is rendkívül veszélyes volt, és bőven követelt halálos áldozatokat is, sokan ezeket az országokat szemelték ki, hogy megkíséreljenek kijutni a nyugati világba. Jóllehet Berlin 1989-ben kiutazási könnyítéseket vezetett be, az emigrációs hullám kicsit sem csillapodott. A menekülők számára egyre vonzóbbnak tűnt a reformok útjára lépő Magyarországon át maguk mögött tudni a szocialista rendszert.

Ennek a legfőbb oka az volt, hogy a külvilág szemében meglehetősen délibábos kép alakult ki a Budapesten zajló átalakulási folyamatokról. Nem alaptalanul, hiszen a nemzetközi sajtó 1989. május 2-án világgá kürtölte, hogy megkezdődött a vasfüggöny-rendszer felszámolása az osztrák-magyar határon, Magyarország pedig – a Varsói Szerződés államai között elsőként – március 14-én aláírta a menekültek helyzetére vonatkozó genfi egyezményt. Ez azonban egyelőre csak hűvös paragrafusokban látszódott. A határrendészeti szervek magatartása nem volt egységes. A nyugatnémet képviselő tudomása szerint javult a hatóságok által mutatott bánásmód, és – noha a megghiúsított határátlépési kísérletek száma emelkedett – a határon feltartóztatott NDK-sokat személyazonosságuk megállapítását követően visszafordították anélkül, hogy adataikat a keletnémet hatóságok orrára kötötték volna. Ez azonban nem mindenhol, és nem minden alkalommal így történt. Az elfogottak másik részét a megszokott ügymenet szerint átadták a Stasi vizsgálati osztályának. A szálakat tovább gabalyította, hogy néha maguk a magyar határőrök, illetve a vizsgálati eljárást lefolytató személyek javasolták a keletnémeteknek,

hogyan adjanak be kérelmet menekültstátusz iránt (bár azt is jelezték, hogy annak kimenetele kétséges, mivel Magyarország még nem dolgozta ki a szükséges jogszabályokat). Közben akik nem akartak vagy nem tudtak a zöldhatáron keresztül távozni, a Szövetségi Köztársaság nagykövetségére menekültek, ahol 1989 nyarára úgyszólván ostromállapot alakult ki.²

1989 nyarára keletnémet menekültek lepték el az NSZK budapesti nagykövetségét, a csillebércei és a zánkai táborokat. A magyar fél politikai okokból szerette volna elkerülni ezek visszatoloncolását az NDK-ba, csakúgy, mint a menekült státusz elismerését. Szűkebb értelemben az tartozott menekült-oltalom alá, aki vallási, faji, nemzeti hovatartozása vagy politikai meggyőződése miatt volt kénytelen elhagyni a hazáját. Ezekbe a kategóriákba az NDK-ból menekülőket valóban nem lehetett besorolni, a politikai üldözés tényét pedig nem lehetett egyértelműen levezetni az anyaország társadalmi és politikai berendezkedéséből. A magyar fél szerint az utazási szabadság megvonása minden szempontból jogellenes, ám semmiképpen nem minősíthető politikai üldözésnek. A keletnémetek ráadásul csupán tranzitországnak tekintették Magyarországot, és nem védelemért, hanem a továbbutazás engedélyezése miatt fordultak a magyar kormányhoz, ami a menekültstátusz megadását kétségkívül nehezítette. A nyugatnémet értelmezés szerint azonban semmi nem írta elő, hogy a menekültnek a jogállását elismerő országban kell maradnia, onnan továbbutazhat bármely olyan államba, amely hajlandó őt befogadni. Ráadásul nem csupán az élethez és a szabadsághoz fűződő jogokat közvetlenül veszélyeztető represszió, hanem egyéb diszkriminatív intézkedések is okot adhatnak a menedékjog megadásának. Ezek közé tartozik például, ha a kényszerintézkedések, vagy a hátrányos megkülönböztetés miatt veszélybe kerül a létfenntartás, illetve joghátrányokat kell elszenvedni.³ Az pedig józan ésszel belátható volt, hogy a tiltott határátlépésen ért személyekre súlyos börtönbüntetés vár a Stasi valamelyik börtönében.

Az ENSZ képviselői is megbeszéléseket folytattak a magyar kormánnyal, melyekből kiderült: magyar részről megígérték, hogy mindazok ügyében, akik magukat menekültnek tekintik, el fogják indítani a menekültügyi eljárást, de azt is hozzátették, hogy pozitív elbírálásban csak keveseknek lehet részük. Ezzel a magyar tárgyalófél elég nyilvánvalóan jelezte, hogy a kérdés átfogó megoldásának a híve, méghozzá a két német állam közötti megegyezés révén.⁴

Az egyetlen, amiben kezdettől fogva valamennyi érintett fél egyetértett (kivéve persze az áttelepülésre váró keletnémeteket), az volt, hogy a menekülés nem jelent megoldást az NDK belső problémáinak – közöttük a társadalmi elégedetlenségéből adódó helyzetnek – a kezelésére. Ez a Német Demokratikus Köztársaság és Magyarország részéről könnyen érthető volt, ám ugyanezt az álláspontot képviselték az NSZK politikai színpadának szereplői is. Az egymástól eltérő felfogást képviselő bal- és jobboldali nyugatnémet politikai erők egyetértettek abban, hogy a válság hosszú távú megoldása érdekében az NDK-n belülről kell kikényszeríteni a változásokat. Ez utóbbira a nemzetközi környezet is alkalmas hátteret kínált. A nyitott határok és az akadálymentes áttelepülés lehetősége a reformokat kikén-

szerítő akarat és főleg erő elsorvadásához vezethetett. Megoldást nem a nemzetközi és német–német feszültség fokozása, hanem éppen ellenkezőleg, a keletnémet reformfolyamatok katalizálása kínált. Ennek lehetséges sikerére éppen Magyarország példáját hozhatta fel a bonni vezetés.

Amilyen nyilvánvaló volt a szándék a menekültlaviná lefékezésének kérdésében, olyan világos volt az is, hogy egyetlen nyugatnémet politikus sem lesz közömbös a hazatérni nem akaró keletnémetek iránt. E miatt a magyar kormányt ki kellett mozdítani a „semleges” állásponttól. Ebben döntő segítségükre volt, hogy az NSZK már évek óta a rossz és a kevésbé rossz megoldás között tépelődő Magyarország legfontosabb külkereskedelmi partnerének számított a nyugati országok közül, részesedése a magyar külkereskedelemben folyamatosan nőtt, ahogy gyarapodott a német befektetések száma és összege, valamint a turistaforgalom is. A szörnyen szorongatott, de távlatosan gondolkodó kormánynak ezért szükséges volt együttműködni az NSZK-val, miközben a keletnémet vezetést tárgyalásokkal kellett csillapítani. Csakhogy a korábbi „baráti” eszmecserék mindjobban parázs összecsapásokba torkolltak. Kelet–Berlin követelte, hogy Budapest adja ki neki a határsértőket, közben a legkülönbélebb adminisztratív korlátozások bevezetésével próbálta megakadályozni állampolgárainak Magyarországra való beutazását. Bevált módszernek számított a belügyminisztériumi engedély visszatartása, az ügyintézés lassítása, illetve az arra való hivatkozás, hogy kimerült a rendelkezésre álló forinttartalék. Különös, de az állambiztonsági szervek nem lelkesedtek a korlátozásokért, mert tartottak tőle, hogy azok az „ellenséges nyugatnémet erők” mármára hajtják a vizet, és hatásukra számottevően nő a belső nyomás az NDK-ban.

Mialatt tárgyalások zajlottak a magyar és a keletnémet állambiztonság között, a helyzet egyre inkább diplomáciai, illetve nemzetközi jogi kérdéssé vált, a külügyminisztériumok közötti egyeztetésekről pedig a „mindentudó” Stasi csak utólag és részlegesen értesült. A Berlin–Bonn–Budapest közötti diplomáciai egyeztetések nem vezettek eredményre, a megoldás viszont egyre sürgetőbbé vált. Közeledett a nyári szabadságolások vége, és nagy kérdés volt, hogy az addig Magyarországon vakációzó NDK-családok közül mennyien válnak menekültté egyik napról a másikra, ahogy a nyaralás véget ér. Minden érintettre növekvő nyomás nehezedett.

A modus vivendi keresése közben néhány olyan megoldási javaslat is terítékre került, amellyel csak felületi kezelést jelentett. Ilyen volt, hogy a keletnémetek Magyarországon NSZK útlevélet kapnak, mellyel „legálisan” átléphetnék a határt. A koncepció alapja az az NSZK-ban érvényes jogi szabályozás volt, mely a II. világháború után változatlanul érvényesnek tekintette az 1913-as Birodalmi és Állampolgársági Törvényt (Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz), s azt az NDK-beli németekre is alkalmazta. A szabályozás a német egységkoncepció részeként maradt érvényben, és lehetőséget kínált valamennyi, azt igénylő németnek az NSZK állampolgárság megszerzésére. A nyugatnémet diplomácia 1989-ben ennek az elgondolásnak a magyar elismertetésére tett kísérletet, sikertelenül. A Bem tér szerint minden külföldi állampolgár csak azzal az úti okmánnyal távoz-

hat az országból, amellyel oda belépett, ezért nem tekintette megoldásnak, hogy az állampolgárság felcserélésével húzzák ki a kérdés méregfogát.

Létezett egy másik forgatókönyv is, amelynek valószerűségét illetően meggyőző bizonyossággal szolgáltak a következő napok eseményei. Ez a megoldás pragmatikusabbnak látszott minden addigi elképzelésnél, és a budapesti vezetés feltehetően épp a látszat megóvása érdekében volt hajlandó erre. Az ENSZ megbízottaknak magyar részről többször jelezték, hogy a követségi menekültek minden formalitás mellőzésével, kisebb csoportokban távozhattának a zöld határon át. A magyar hatóságok ez esetben félrefordítanak a fejüket. Mindenesetre derűlátásra adott okot Horn külügyminiszter ígérete, mely szerint erőszakkal senkit sem toloncolnak vissza a Német Demokratikus Köztársaság területére.⁵

A helyzet megoldása azonban egyre sürgetőbbé vált. Közeledett a nyári szabadságolások vége, és nagy kérdés volt, hogy az addig Magyarországon vakációzó NDK családok közül mennyi lesz menekültté egyik napról a másikra. A magyar médiumok közel 200 000 Magyarországon üdülő keletnémetről beszéltek. A belnémet minisztérium úgy becsülte, hogy 10 százalék nem kíván majd hazatérni, így a menekültek száma akár 20 000-re is növekedhet. Ezek mellett azzal is számoltak, hogy a Romániából és Bulgáriából hazatérők egy része is Magyarországon marad, sőt többen Csehszlovákia felől illegálisan lépik át a magyar határt. A Nemzetközi Vöröskereszt és a Máltai Szeretetszolgálat szeptember elején mindenesetre már több mint 5000 menekültől gondoskodott Csillebércen, Zánkán és Zugligetben.⁶ Az őszi beköszöntével és az időjárás várható rosszabbra fordulásával nem lehetett elodáznia, hogy a helyzet kulcsát megtalálják.

A kockázatkalkulációk azonban óvatosságra intették a magyar vezetést, amely a menekültkérdést alapvetően német-német problémának, vagy „belnémet” konfliktusnak kívánta beállítani. Az erre irányuló próbálkozások nehezen megszámlálható gyenge láncszemeit azonban az a több tízezer keletnémet állampolgár alkotta, aki mégiscsak Magyarországot látta alkalmasnak arra, hogy a vasfüggönyt és vele az egész szocialista világrendszert a háta mögött hagyja. A magyar vezetés ezért – miután ebben a helyzetben képtelen volt „észrevétlen” maradni – egyfajta mediátori szereppel próbálkozott, hogy a rá nehezedő kettős nyomás alól megszabaduljon. Miután ezek az amúgy erőtlén közvetítő kísérletek eredménytelenek maradtak, valahogy szabaddá kellett tenni az utat a keletnémetek előtt.

A kormány egy ideje folyamatosan, óvatos lépések megtételével fürkészte Moszkva reakcióit. Így volt ez a műszaki zár bontásának megkezdésekor 1989 telén, és annak sajtónyilvános bejelentésekor is az év tavaszán. Ezúttal a magyar – pontosabban debreceni – ellenzék osztrák-magyar határra tervezett ötlete nyomán lehetett szondázni a külföld, elsősorban a szovjetek reakcióit. A kezdeményezés Debrecenből eredt, ahol június 20-án Habsburg Ottó, mint az Európai Parlament alelnöke tartott előadást. A hivatalos programot követően Habsburg Ottó szűk körű vacsorán találkozott az ottani ellenzék, a Magyar Demokrata Fórum tagjaival az Aranybika Szálló különtermében. Szó esett az egyre nagyobb számban Magyaror-

szágra menekülő erdélyiekről, és arról a képtelen helyzetről, hogy miközben nyugaton rövidesen a múlt részévé válik a vasfüggöny gyilkos valósága, a Felső-Tiszáztól a Marosig új „vasfüggöny ereszkedik” a román-magyar határra. A Románia felől 1985-től 1987-ig 654 ember lépte át illegálisan a határt. Ez a szám 1988-ban 12-szeresére emelkedett. Havonta átlagosan 666-an menekültek át a román-magyar zöldhatáron.⁷ A vacsora alatt hangzott el a különös ötlet a határvonalon, pontosabban a magyar-osztrák határ vonalán tartandó piknikről. Az ország négy nappal volt túl a Nagy Imre újratemetésén, mégis végtelenül szurreális kép volt, hogy a határ magyar oldalán a magyar, osztrák felén pedig az osztrák demonstrálók tartják majd a tűzben a szalonnájukat. Az ellenzék budapesti vezetése nem is sietett támogatni a tervet, mert kalandor akciónak tartotta. Dacára az utóbb történeteknek, keletnémetekről az első beszélgetés során egyetlen szó sem esett.

A Páneurópai Piknik beleilleszthető volt a kormányzat stratégiájába, és része lett annak a tojástanchnak, amit Budapestnek Moszkva – Kelet-Berlin és Bonn között kellett bemutatnia. Utóbbi egyébiránt nem tekintett túlzottan nagy várakozással a 19-i rendezvény elé. Nem úgy mint a magyar kormány. A határ hivatalos megnyitása és a keletnémetek korlátozás nélküli átengedése (amint az szeptember 11-én megtörtént) olyan vabank játék lett volna, melynek pontosan nem lehetett előre megjósolni az eredményét. A Nyugat támogatta ugyan az óvatos változásokat, beleértve a határok jellegének átalakítására vonatkozó lépéseket is, de közel sem voltak euforikus állapotban a reformoktól, és fontos céljuk volt kontroll alatt tartani a kelet-közép-európai folyamatokat. Amerikaiak, franciák, de még a nyugatnémetek helyzetértékelése is ellentmondásos volt, ám ennél is nehezebb volt megítélni Moszkva reakcióit. Egy próba tehát nem ártott, de nem is volt kockázatmentes. A békés szalonnasütögetés könnyen tömegdemonstrációba csaphatott volna át, és a pengeélen táncoló helyzetben elég lett volna egy rossz mozdulat valamelyik határőr részéről, hogy igen rossz vége legyen a terveknek. Ráadásul ha a Piknik a keletnémetek előre sejtett rohamával „egy kormánytag jelenlétében befürdött volna, akkor az ország is befürdött volna.”⁸ Ezért a két fővédnök, Pozsgay államminiszter és Habsburg Ottó nem jelent meg személyesen a rendezvényen, melynek során több mint 600 keletnémet tört át a határon.

A Piknik után nem sokkal, a Bonn melletti gymnichi kastélyban szigorúan titkos tárgyalások zajlottak a német kancellár és magyar miniszterelnök, valamint a két külügyminiszter között. A megbeszéléseknek a menekültügyet érintő fejezeteiről nem is készült a szokásoknak megfelelő diplomáciai feljegyzés. Az elhangzottakat utólag Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter rögzítette a kancellár számára. Németh Miklós itt állítólag ígéretet tett arra, hogy a menekülteket szeptember 11-én, még a CDU brémai pártkongresszusa előtt, Ausztrián keresztül kiengedi az országból.⁹ A menekültkérdés magyar kezelését – a válságmenedzselés praktikus szükségessége mellett – a hazai külpolitika európai tranzíciója, illetve az ország hagyományos geopolitikai orientációinak újjáéledése határozta meg. Az ajánlattételben fontos – részben a tágabb előzményekhez sorolható indíték volt – a szocia-

lista tömb referenciaországaként betöltött diplomáciai szerep és aktivitás, valamint a külpolitikai imázsteremtés. Egyáltalán nem elhanyagolható a magyar külgazdaság orientációja, illetve a külső adósságok kezelésének cselekvéskényszersze. Ez elég egyértelműen kijelölte a magyar külpolitika helyét az NSZK mellett.

A gymnichi megállapodás és a tervezett evakuálás között a magyar kormány megpróbálta a menekültkérdés miatt ingerült keletnémet vezetést tárgyalásokkal lecsillapítani, de annyira nem, hogy azokat a legfelső szintre emeljék. Honecker és külpolitikai holdudvara szívesen vette volna, ha – a bonni tárgyalásokhoz hasonlóan – miniszterelnöki szinten egyeztetnek vele a kérdésben, ám Németh Miklós kormányfő kitért a személyes találkozó elől. Magyar részről nem találtak alkalmas időpontot Németh berlini útjára,¹⁰ a magyar kormány idejéből és főleg szándékából csupán Horn Gyula külügyminiszter néhány óras kelet–berlini villámlátogatására futotta. A hűvös hangvétellű találkozón az NDK külügyminisztere, Oskar Fischer a Német Szövetségi Köztársaságot tette felelőssé a kialakult helyzetért, Horn pedig a felől érdeklődött: vajon a kelet-német állam tud-e bármiféle garanciát adni arra, hogy állampolgárai kiutazási kérelmét pozitív elbírálásban részesíti. Miután Fischer egyértelművé tette, hogy ilyesféle biztosítékot nem áll módjában adni, a magyar külügyminiszter világossá tette, hogy a nemzetközi közvéleményre és Magyarország nemzetközi kötelezettségeire való tekintettel a Magyar Népköztársaság egyetlen NDK állampolgárt sem fog erőszakos úton visszaküldeni a hazájába. Egyszersmind azonban azt is kijelentette, hogy az NSZK által keletnémet állampolgároknak kiállított útleveleket nem ismerik el hivatalos dokumentumként, és – mivel a nemzetközi konvenciók ez esetben nem alkalmazhatók – a menekült státusz megadása sem elfogadható megoldás. Horn Magyarország számára kiemelten fontosnak tartotta az Ausztriához fűződő kapcsolatok fejlesztését, ami szerinte lehetetlenné teszi a határellenőrzés korábbi formáinak visszaállítását az osztrák-magyar határon. Elmondta, hogy a határellenőrzést 20 km mélységben megerősítették, de azt is, hogy Magyarországon ez nem kis feszültséget eredményezett. A párbeszédnek aligha nevezhető találkozó végén Horn bejelentette, hogy az osztrák határt Ausztria egyetértésével megnyitják az NDK állampolgárai előtt. Ezzel egyidejűleg az utazásokról 1969. június 20-án megkötött megállapodás érvényét veszíti, és a keletnémet állampolgárok személyi igazolványuk felmutatásával harmadik országba távozhatnak, amennyiben ezen országtól kapott beutazási vízummal rendelkeznek. Fischer fagyosan fogadta a javaslatokat, és ultimátumnak tekintette a magyar lépést, mint ahogyan az is volt.¹¹ Budapesten szeptember 8-án fogalmazták meg azt a jegyzéket, amelyben közölték, hogy a magyar kormány átmenetileg hatályon kívül helyezi a kölcsönös vízumentességről szóló 1969. évi szerződés 6. és 8. pontját. A bejelentéssel a magyar kormány gyakorlatilag a keletnémet menekültek szabad távozásáról szóló döntését közölte az NDK illetékes szerveivel. A dühbe gurult Fischer külügyminiszter még aznap táviratozott Budapestre, és követelte a berlini formula alkalmazását, vagyis, hogy a menekültek az NSZK és NDK közötti kormánymegállapodásnak engedelmeskedve

Budapestről is térjenek végre haza.¹² Mindhiába. A határsorompó szeptember 11-én éjfélkor felemelkedett a Trabantok és Wartburgok végeláthatatlan sora előtt.

A felgyorsult menekültkiáramlás látszólag nem ingatta meg az NDK hatalmi apparátusának mozdulatlanságba vetett szilárd hitét. A legfelsőbb moszkvai körök által is alaposan elbizonytalanított¹³ keletnémet vezetés továbbra is intranzigens magatartása mögött részben bizonyos szovjet külügyi szereplők (főleg a kelet-berlini szovjet nagykövet, Vjacseszláv Kocsemaszov, illetve a moszkvai külügyminisztérium európai szocialista országok részlegének vezetője, G. N. Gorinovics) félreérthető, vagy félreértett információi álltak. Fischer október 2-án javasolta Honeckernek, hogy folytassák a tárgyalásokat a magyar kormánnyal, és még az MSZMP október 5-én kezdődő kongresszusa előtt tartsanak megbeszéléseket Budapesten.¹⁴ Október 3-án és 4-én Horn külügyminiszter, Kovács László államtitkár és Őszi István miniszter-helyettes kifejtették, hogy a jelenlegi ex lex állapot nem tartható sokáig, ám nem mutattak hajlandóságot a status quo ante visszaállítására. A határ újbóli lezárását belpolitikai okokból nem vállalhatták. Az óvatosságot azonban meg akarták őrizni, mert tartottak a válságból, illetve az egész magyar kül- és belpolitika helyzetből adódó elszigetelődéstől, amit részben a konzervatív szocialista országok ellenkezése, részben a Nyugat elővigyázatossága táplált. A magyar politikai változások nyomán a szomszédos országok körében – minden szövetségi viszony ellenére – a kisantant újjáéledésének és magyarellenességnek a jelei mutatkoztak.¹⁵ Félő volt, hogy ebben a helyzetben Magyarország magára maradhat.

Ezt elkerülendő az NSZK támogatására tudtak számítani, amit jól demonstrált volna egy gyors magyarországi kancellári látogatás. Erről a német politikusok megértően nyilatkoztak,¹⁶ a kormány pedig 500 millió márka erejéig hitelgaranciát vállalt Budapest kölcsönfelvételére, melynek révén 1 milliárd márkás hitelkeret nyílt meg a magyar kormány előtt. Kohl kancellár már szeptemberben előhozakodott a Magyarországnak nyújtandó áthidaló kölcsön kérdésével az Európai Bizottság elnöke, Jaques Delors előtt is. Október 23-án a George Bush-sal folytatott telefonbeszélgetése során az amerikai elnöknek szinten megerősítette, hogy Németország minden segítséget kész megadni Magyarországnak illetve a magyar kormánynak.¹⁷ A kancellár november 19-én saját házában fogadta a magyar miniszterelnököt, hogy a legfontosabb feladatokat megbeszéljék, és a támogatást kifejezésre juttatandó december folyamán két napos látogatásra is Budapestre érkezett. A bonni vezetés tisztában volt azzal is, hogy a magyar és lengyel reformok sikere nélkül az NDK-ban sem várható kedvező politikai fordulat. Az átalakulások mellett történő látványos és hatékony kiállással azt is igyekeztek megakadályozni, hogy az alig elkezdődött keletnémet változások zátonyra fussanak.

Az elszigeteltség ilyen körülmények között kevésbé Magyarországot fenyegette. Az NDK-t sokkal inkább. A felszínre tört válság tüntetésekbe torkollott, november 9-én pedig leomlott a Berlini Fal. Helmuth Kohl november 28-án 10 pontos programot hirdetett ugyan az NDK gazdasági megsegítésére, ennek célja azonban nem

a keletnémet szocialista rezsim megmentése volt, hanem a nyugatnémet föderatív struktúra kiterjesztése, azaz a német újraegyesítés előkészítése. Erre 1990. október 3-án került sor.

JEGYZETEK / NOTES

1. Az egyesülés jogi, gazdasági és egyéb vonatkozásairól részletesen lásd Száva Ferenc (2016): Az államutódlás egyes kérdései felbomlás és újraegyesítés során *Acta Scientiarum Socialium*, 2016. (46.) 181-185.
2. Lásd még: Slachta Kriszta-Tóth Imre: Az 1989. szeptemberi határnyitás német külügyi és állambiztonsági dokumentumok tükrében. *ARCHIVNET* (16.) 2016. 4.
3. Tóth I. (2009): Variációk konfliktuskezelésre. Bonn, Berlin és Budapest diplomáciai erőfeszítései a keletnémet menekültkérdés megoldására, 1989. *Külügyi Szemle*, 2009. (8.) 3. 165-166.
4. Uo.
5. Tóth I. 2009, 168.
6. Feljegyzések, Bonn, 1989. augusztus 22., szeptember 5. PA AA B 85. 2340. 513-542-15/3 Buda.
7. Gyarmati György: Fall of the Iron Curtain and State Security Organizations in Hungary, 1989. In Gyarmati Gy. (szerk.): *Prelude to Demolishing the Iron Curtain. Pan-European Picninc, Sopron 19 August 1989. Budapest-Sopron. L'Harmattan – Historical Archives of the Hungarian State Security – City and County of Sopron.* 104-105
8. Pozsgay Imre nyilatkozata. *Népszabadság*, 1999. augusztus 21.
9. Küster H. J. – Hofmann D (Hg.): *Deutsche Einheit. Sonderedition aus der Akten 1998. des Bundeskanzleramtes 1998/90. Dokumente zur Deutschlandspolitik.* München, Oldenburg, 2015. 44. A tárgyalásokról Oplatka András részletes és a magyar visszaemlékezéseket is feldolgozó elemzést közöl a könyvében. Lásd Oplatka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra.* Budapest, Helikon, 2018.
10. Oskar Fischer külügyminiszter beszámolója Erich Honeckernek, a NSZE Központi Bizottsága főtitkárának, Berlin, 1989. augusztus 30. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA) Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten (MfAA) – Teil 3. Band ZR 467/09.*
11. Hans Schindler az NDK külügyminisztériumának NSZK-ért felelős vezetőjének feljegyzése Oskar Fischer és Horn Gyula megbeszéléséről, 1989. augusztus 31. PA AA MfAA – Teil 3. Band ZR 467/09.
12. Oskar Fischer távirata Horn külügyminiszternek, 1989. szeptember 8. 1989. szeptember 12. PA AA. MfAA Teil 3. Band ZR.470/09E.
13. A Varsói Szerződés rendkívüli ülésének összehívására vonatkozó keletnémet kérést Ivan Aboimov szovjet külügyminiszter-helyettes, majd az SZKP főtitkára is elhárí-

- totta. A Brezsnyev doktrínával szakító Mihail Gorbacsov szerint elmúlt az ideje annak, hogy a hivatalos irányvonaltól eltérőket a többség nyomásával térítsék vissza a helyes útra. Lásd: Manfred Görtemaker: *Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zum Gegenwart*. München, Beck, 1999. 726. ill. Feljegyzés Oskar Fischer és G. N. Gorinovics tárgyalásairól, 1989. szeptember 4. PA AA MfAA-Teil 3. Band ZR 469/09.
14. Oskar Fischer levele Erich Honeckernek, Kelet-Berlin, 1989. október 2. PA AA MfAA-Teil 3. Bd. ZR 468/9.
 15. Nem szabad elfelejteni, hogy környező államok közül kettővel is komoly konfliktusai voltak Magyarországnak. A Romániához fűződő viszonyt az erdélyi menekültek problémája, a csehszlovák kapcsolatokat bösi vízerőmű körüli vita bolygatta.
 16. Seiters és Horváth István nagykövet megbeszélése, Bonn, 1989. szeptember 19. Akten, 2015. Nr. 41. 405-407.
 17. Kohl kancellár levele Németh Miklós miniszterelnökhöz. Bonn, 1989. október 4., feljegyzés Kohl és Delors megbeszéléséről, 1989. október 5., valamint Kohl és Bush telefonbeszélgetése, 1989. október 23-án. Akten, 2015. Nr. 57-58. 442-459.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Források

- Feljegyzések, Bonn, 1989. augusztus 22., szeptember 5. PAAA B 85. 2340. 513-542-15/3 Buda.
- Feljegyzés Oskar Fischer és G. N. Gorinovics tárgyalásairól, 1989. szeptember 4. PA AA MfAA-Teil 3. Band ZR 469/09.
- Hans Schindler az NDK külügyminisztériumának NSZK-ért felelős vezetőjének feljegyzése Oskar Fischer és Horn Gyula megbeszéléséről, 1989. augusztus 31. PAAA MfAA – Teil 3. Band ZR 467/09.
- Kohl kancellár levele Németh Miklós miniszterelnökhöz. Bonn, 1989. október 4., feljegyzés Kohl és Delors megbeszéléséről, 1989. október 5., valamint Kohl és Bush telefonbeszélgetése, 1989. október 23-án. Akten, 2015. Nr. 57-58. 442-459.
- Küster H. J. – Hofmann D (Hg.): *Deutsche Einheit. Sonderedition aus der Akten 1998. des Bundeskanzleramtes 1998/90. Dokumente zur Deutschlandspolitik*. München, Oldenburg, 2015. 44.
- Oskar Fischer külügyminiszter beszámolója Erich Honeckernek, a NSZE Központi Bizottsága főtítkárának, Berlin, 1989. augusztus 30. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA) Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten (MfAA) – Teil 3. Band ZR 467/09.
- Oskar Fischer távirata Horn külügyminiszternek, 1989. szeptember 8. 1989. szeptember 12 PA AA. MfAA Teil 3. Band ZR.470/09E.
- Oskar Fischer levele Erich Honeckernek, Kelet-Berlin, 1989. október 2. PAAA MfAA Teil 3. Bd. ZR 468/9.

Pozsgay Imre nyilatkozata. Népszabadság, 1999. augusztus 21.

Seiters és Horváth István nagykövet megbeszélése, Bonn, 1989. szeptember 19. Akten, 2015. Nr. 41. 405-407.

Feldolgozások

Görtemaker, Manfred (1999): Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart. Beck. München.

Gyarmati György (2012): Fall of the Iron Curtain and State Security Organizations in Hungary, 1989. In Gyarmati Gy. szerk. (2012): Prelude to Demolishing the Iron Curtain. Pan-European Picnic, Sopron 19 August 1989. Budapest-Sopron. L'Harmattan – Historical Archives of the Hungarian State Security – City and County of Sopron. 104-105. old.

Oplatka András (2018): Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra. Helikon Kiadó. Budapest.

Slachta Kriszta-Tóth Imre (2016): Az 1989. szeptemberi határnyitás német külügyi és állambiztonsági dokumentumok tükrében. ARCHIVNET (16.) 2016. 4.

Szávai Ferenc (2016): Az államutódlás egyes kérdései felbomlás és újraegyesítés során Acta Scientiarum Socialium, 2016. (46.) 181-185. old.

Tóth I. (2009): Variációk konfliktuskezelésre. Bonn, Berlin és Budapest diplomáciai erőfeszítései a keletnémet menekültkérdés megoldására, 1989. Külügyi Szemle, 2009. (8.) 3. 165-166. old.

HERMANN Róbert
egyetemi tanár
Károli Gáspár Református Egyetem-Bölcsészettudományi
Kar, Budapest

associate professor
Károli Gáspár University of the Reformed Church in
Hungary, Faculty of Humanities and Social Sciences
Budapest, Hungary
email: robogo63@gmail.com

HUSZÁROK HŐSTETTE AZ 1849. TÉLI HADJÁRATBAN A FŐHADSZÍNTÉREN

HUSSARS' FEAT OF ARMS IN THE MAIN THEATER OF WAR DURING THE WINTER CAMPAIGN OF 1849

ABSTRACT

The study presents the role of the Hungarian hussars in the 1849 winter campaign on the basis of the military reports and award proposals. It also recounts Görgei's battles in Northern Hungary, the defensive battles of the Upper Tisza Corps, the January counterattack of Mór Perczel's corps, the period of Henryk Dembinski's high command, including the battles at Kápolna, Mezőkövesd and Szolnok.

Kulcsszavak: Magyarország története, magyar szabadságharc 1848-1849, huszárok, téli hadjárat 1849,

Keynotes: history of Hungary, Hungarian war of independence in 1848-1849, hussars, winter campaign of 1849

1. Bevezetés

„Mikor a huszárok csatába indulnak,
Az Isten szeméből örömkönnyek hullnak -
S innen lehet aztán azt kimagyarázni:
Mért szokott a huszár oly gyakran megázni.
Ha én Isten volnék, csak azt vinném végbe,
Hogy lóháton menne a huszár az égbe”.¹

1849 telén a huszároknak mindkettőből, összecsapásokból és csapadékból egyaránt alaposan kijutott. Az alábbiakban a fennmaradt hadijelentések és kitüntetési előterjesztések alapján mutatjuk be a legmagyarabb csapatnem katonáinak szerepét a visszavonulásokban, védelmi harcokban és az első támadási kísérletekben.²

2. Görgői felvidéki hadjáratában, 1849. január 11. – február 14.

Görgői felvidéki hadjáratában a terepviszonyok miatt a huszároknak viszonylag kevés szerep jutott, de e kevés alkalommal is megmutatták, mit tudnak. Január 11-én Ipolyságnál Dessewffy Dénes, a 12. (Nádor) huszárezred másodkapitánya 12 huszárral megtámadott egy 30-40 főből álló ellenséges csapatot, közülük 8 főt levágtak, 14 főt megsebesítettek, 4 lovat zsákmányoltak. A bátor kis csapat csak akkor hátrált, amikor az ellenséges lovasság már minden oldalról közeledett felé.³ Ugyanebben az ütközetben Szentpétery Samu hadnagy és hét huszár egy, az 5. lovasüteghez tartozó, a tüzerek és szekereszek vigyázatlansága miatt feldőlt és elhagyott ágyút felállított, s a sűrű kartácstűz ellenére az üteg számára megmentett.⁴

Zámbelly Lajos visszaemlékezése szerint „az előőrsi szolgálatban való merészségben egyik huszárezred sem múlta felül a Sándor-huszárokat. Ahol nem is gondoltuk, már ott járt a Sándor-huszár, és hozott biztos tudósítást. Olykor néhány napig is elmaradtak, s értesítéseikben mindig meg lehetett bízni”. Így például amikor Piller János hadosztálya Szalkán, három mérföldre (kb. 22,5 km) Esztergomtól állomásozott, huszárait a Dunához küldte, „megtudandó, vajon ez oldalról van-e mit tartani az ellenségtől”. A huszárok azonban nem elégedtek meg a parasztoktól nyert hírekkel, hanem átkeltek a befagyott Dunán, belovagoltak Esztergomba, kikérdezték a polgárokat, majd a templomajtókra kiszégezett cs. kir. proklamációkat magukhoz véve, visszatértek a táborba.⁵

Január 21-én a Selmezbánya előtt vívott ütközetben négy helyen sebesült meg Görbe József őrmester a Nádor-huszároktól, aki csak akkor hagyta el a reábizott löveget, amikor az ellenséges vadászok annak valamennyi tüzerét ledöfték.⁶ Ebben az ütközetben kapott súlyos sebet Sréter Lajos, a Nádor-huszárok alezredese, Guyon egyik dandárparancsnoka is.

Január 22-én a Görgői által a Selmezbányát védő Guyon-hadosztály támogatására vezényelt különítmény soraiban ott volt a 9. (Miklós) huszárezred egy százada is, Mjk Károly százados vezetésével. Ők próbálták meg feltartóztatni a 2. (Sándor) gyalogezredi zászlóalj megfutott bakáit Hodrusbányánál; egyikük pedig, miután megmentette egy sebesült bajtársát, a saját lovát ajánlotta fel a katonák nélkül maradt Görgőinek. A csapatok rendezésében Görgői segítségére volt Kempelen Károly főhadnagy a 13. (Hunyadi) huszárezredből. Kitüntetési előterjesztése szerint „Görgői tábornok úrral ketten személyeket [személyesen] fülön fogva hurcolta vissza a csataterre a legnagyobb golyózápor közt”, s jobb karján könnyebben megsebesült.⁷

Február 2-áról 3-ára virradó éjjel az Iglón beszállásolt Guyon-hadosztályt a löcsei cs. kir. helyőrség maroknyi különítménye támadta meg, s rajtaütött a béké-

sen alvó – s az elővigyázatosság szabályait be nem tartó – csapatokon. Azúrzavar irtóztatott volt, de a 33. honvédtámaszpárt végül kiűzte a városból a császáriakat, s a Nádor-huszárok Dessewffy Dénes vezette százada a városon kívül elfoglalta két röppentyűjüket és három ütegkocsijukat. A magyar veszteség 30 fő volt holtakban és sebesültekben; a halottak között volt Szentpétery Sámuel főhadnagy is. Az Iglóra való beszállás előtt az egyébként hallgatólag Szentpétery felkiáltott: „De halljátok fiúk, ma csakugyan mulatok!” Az ütközet után Dessewffy így tudatta a hírt: „Szentpétery csakugyan nagyot mulat; de örökre. Ilyen a katonaélet”.⁸

A 12. (Nádor) huszárezred katonái ott voltak február 5-én a Branyiszko bevételeinél is. Dessewffy Dénes százados „a gyalogságot lelkesíté, néhány legényeivel a csatárokat vezeté”, s ez alkalommal könnyebb sebet kapott. Moháry Gyula főhadnagy „lélekjelenléte s bátorsággal követvén s buzdítván a röppentyűk személyzetét, a csatára nézve hasznos szolgálatokat tön.”⁹ A Nádor-huszárok parancsnoka, Emil Üchtritz báró, miután belátta, hogy a lovasság a meredek hágón felfelé semmire sem használható, ezért huszárait hátrahagyva, s maga mellé véve az osztálytrombitást, egy szűk mellékösvényen megindult a hegyen fölfelé, s közben tízpercenként egy rohamjelet trombitáltatott a kornétással. A védők csak azt hallották, hogy valahonnan az oldalukból is csapatok közelednek. Ez is arra indította Deym vezérőrnagyot, hogy ne erőltesse tovább a szoros védelmét. Annál is inkább, mert Guyon utasítására a csapatok egy része valóban hegynek fölfelé, az utakat megkerülve indult meg, s Deym attól tarthatott, hogy egész erejét elveszíti, ha nem siet a visszavonulással. Közben az ellenség oldalában megjelentek a bekerítő csapatok, s Deym Eperjes felé vonult vissza.¹⁰

Február 10-én Fekete Lajos, a 9. (Miklós) huszárezred hadnagya Szepesváralján 19, az ellenség számára élelmiszert és ruházatot vivő szekeret, valamint 7 lovat zsákmányolt, s azokat „anélkül, hogy az őt kísérő emberek számára a jutalmat kivette volna”, Kmety alezredesnek adta át.¹¹

Halóska Adolfot, a 10. (Vilmos) huszárezred századosát együtt február 14-én az ellenség Krompachon körülfogta. Halóska „egy mellékúton éjjel a legveszedelmesebb meredek között lopta ki az ellenség körmei közül” századát.¹²

3. Huszárok a Felvidék és a Tisza-vonal védelmében, 1849. január – február

A Tisza-vonal és Debrecen védelmére visszavonuló, Perczel Mór vezérőrnagy vezette Középponti Mozdgó Sereg, valamint a Répásy Mihály vezérőrnagy vezette tartalék hadtest soraiban összesen 15 (9+6) teljes század huszár szolgált, az 1. (Császár) huszárezredből 4, a 6. (Württemberg) huszárezredből öt, a 8. (Koburg), a 9. (Miklós) a 13 (Hunyadi) és a 14. (Lehel) huszárezredből pedig egy-egy század. Törzshuszárként szolgált az 5. (Radetzky) huszárezred 38, s tartalék seregbe volt beosztva a 4. (Sándor) huszárezred 40 katonája.¹³

E huszároknak a főváros feladása utáni két és fél hétben nem sok alkalom jutott, hogy kitüntessék magukat. Perczel nem a Tisza-vonaláig húzódott vissza, hanem egészen Karcagig, s csak az Országos Honvédelmi Bizottmány rendeletére, január 19-én kezdett támadásba.

Január 22-én Perczel csapatai megkezdték a Szolnokot védő, s a Tisza-vonalat megfigyelő Ottinger-dandár átkarolását. Hertelendy Miklós alezredes dandárának a Tisza-hidat kellett támadnia, a Kazinczy Lajos alezredes vezette jobbszárnyak pedig eközben a Zagyván átkelve jobbról kellett volna az ellenség hátába kerülni. Az irtózatos ködben azonban a katonák az orrukig sem igen láttak, s Kazinczy csapatai egyszerűen eltévedtek. Hertelendy hadoszlopa meg is támadta a Tisza-hidat, de az őrség egyelőre még visszaverte. Közben Ottinger jelentést kapott, hogy a várostól északra honvédsapátok kelnek át a Tiszán. Hertelendy csapatai rövidesen elűzték a hídőrséget, a Perczel Miklós őrnagy vezette tartalék dandár pedig Szolnoktól délre kelt át a jégen. Ottinger felismerte, hogy ha nem akar csapdába kerülni, vissza kell vonulnia, s csapataival egy ütemben Ceglédig retirált.

Perczel hadijelentésében főleg a 6. (Württemberg) huszárezred katonáit dicsérte, s közülük Bussiknak, a 2. őrnagyi osztály 1. százada tizedesének 3 arany jutalmat adott. Napiparancsában megdicsérte az 1. (Császár) huszárezred 17 közvitézét is, „kik elhagyatva bajtársaiktól, bátran rohantak az ellenségnek”; a megfutók ellen viszont szigorú vizsgálatot rendelt.¹⁴

Január 25-én Perczel megtámadta a Cegléden felállt Ottinger-dandárt. Az ütközet nagyjából ágyúzásra korlátozódott, s miután Ottinger arról értesült, hogy a magyar lovasság megkerülte a jobbszárnyát, feladta Ceglédet, s Bercelen át Albertiig vonult vissza. Az ellenség gyors visszavonulásában a Szibenliszt János őrnagy vezette 13. (Hunyadi) és a 14. (Lehel) huszárezred 1-1 századának volt komoly érdeme, amiért Perczel hadijelentésében meg is dicsérte őket.¹⁵

Az 1849. január 4-i vesztes kassai ütközet után Mészáros Lázár véleménye az volt, hogy tisztjei nagyobbik részét agyon kéne lövetnie, „mivel nagybárra ezek voltak okai a gyalázatos megfutamlásnak”. A kivételek között említette Uj Imrét, aki a Koburg-huszárokkal rendben vonult vissza. Vantsek közvitéz ugyanebből az ezredből „midőn a tisztet gyalog látta, maga szállott le, és az úton szaladó és fegyvereiket dobáló legénység fegyvereiből hatot hozott haza”, amiért Mészáros pénzjutalomban részesítette. A balszárnyon lévő lovas nemzetőrök futása rendtelenségbe hozta az ott álló Hunyadi- és Lehel, valamint a Württemberg-huszárokat is. Utóbbiak századparancsnoka, Csinálósy Károly főhadnagy megsebesült, s nem volt, aki a parancsnokságot átvegye.¹⁶

A Schlik-hadtest ellen a Bodrog és a Tisza-vonalán vívott harcokban is kitüntették magukat a huszárok. Január 19-én Szántónál Janiga József, az 1. huszárezred hadnagya ötödmagával átvágta magát – állítólag – két ellenséges zászlóalj. A január 22-i tarcali ütközetben Prevendár János főszázados „századjával vitézül bevágott”.¹⁷ Klapka is dicsérte hadijelentésében az ütközetben harcoló Császár-, Koburg- és Lehel-huszárokat.¹⁸ Különösebb részletezés nélkül a január 23-i bod-

rogkeresztúri ütközet hősei közé sorolta az abban résztvevő egy-egy Császár- és Lehel-huszárszázadot, s parancsnokaikat, Litsmann (később Alföldi) Antal és Csomortányi Lajos századost.¹⁹

4. Az 1849. február-márciusi ellentámadási kísérlet időszaka: Kompolt, Kápolna, Mezőkövesd

Február 18-án Dessewffy Arisztid ezredes huszárai Kompoltnál vertek szét négy század vértést. Az akcióban az 1. (Császár) és a 8. (Koburg) huszárezred 1-1, illetve a 14. (Lehel) huszárezred 2 százada vett részt. A rajtaütésre reggel negyed 6-kor került sor, olyan sikerrel, hogy Klapka jelentése szerint a szembenálló 5. (Auersperg) ezredi vértések 50 halottat és 35 foglyot veszítettek. Klapka különösen Uj Imre Koburg-huszárszázadost és Wartensleben Ágoston gróf, nemzetőrszázadost dicsérte.²⁰

A február 26-i kápolnai csata első napján a Kálnál felálló Mihályi-dandár lovasságát a 9. (Miklós) huszárezred 2. őrnagyi osztályának 2. százada, valamint a 14. (Lehel) huszárezred 1. őrnagyi osztályának 2. százada alkotta. A harcérintkezést délután 2 óra tájban először a huszárok vették fel az ellenséggel: a Nedetzky József százados vezette Miklós-huszárszázad egyesülve a Hunyadi-huszárok 40 főnyi járőrével, megtámadta az ellenséges lovasságot. A harcban a Miklós-huszárok 7, a Hunyadiak 11 főt veszítettek. Ez az összecsapás tette lehetővé a dandárt vezénylő hadosztályparancsnok, Szekulits István számára, hogy a csatamezőt az este fél hétig tartó ágyúzás során megtartsa.²¹

Az 1. (Császár) huszárezredből Fornszek Sándor őrnagy hat szakasszal (másfél századdal) támadta meg az előretörő dzsidásokat, s egy osztályukat szétverte. Fornszek maga is veszélybe került, s Dósa József közvitéz vágta ki őt a dzsidások gyűrűjéből.²²

Pongrácz Károly tizedes a 13. (Hunyadi) huszárezredből Kápolnánál a dzsidásokkal vívott harcban egy dzsidás fő tisztet vágott le. Ugyanitt Balla János közvitéz „a legnagyobb elszántsággal rohanván, több ellenséget megsebesített”.²³ Szilágyi György Hunyadi-közvitéz pedig a káli ütközetben „bátran és vitézül harcolt mindaddig, még 7. sebet nem kapván, a lórul lefordult, és ellenség kezében kerülván, ott felgyógyulván, ismét visszatért”.²⁴ Szabó Mihály Hunyadi-közvitéz Verpelétnél „2 ágyú elfoglalásánál egész kitűnőleg viselte magát”.²⁵

A verpeléti lovasharcban különösen kitűntette magát Uj Imre, a 8. (Koburg) huszárezred őrnagya. Amikor az ellenség a faluból kiszorította a magyarokat, s két ágyújukat elfoglalta, Uj 50 huszárral odanyargalt, „az ellent nagyobb részből szétverték, levágták, s mind a két ágyút visszavette”.²⁶

A magyar hadsereg Kerecsendre, majd miután Dembiński reménytelennek ítélte a küzdelem folytatását, Maklárón át Mezőkövesdre vonult vissza. Gáspár dandárja azt az utasítást kapta, hogy Maklárról Szikszó pusztára vonuljon, s ott állást foglaljon. Alighogy odaért, jött az újabb utasítás, hogy egészen Mezőkövesdig men-

jen. Útközben azt a jelentést kapta az utóvédtől, hogy az ellenség is előnyomul, azonban a dandárt útközben nem érte támadás. Délután 2 óra körül érte el Mezőkövesdet, ahol tábort ütött.

A február 28-án Mezőkövesdnél összpontosuló magyar sereget a Schlik-hadtest Franz Deym vezérőrnagy lovasdandára követte nyomon. Deym 7 század vértese rajtaütött az utóvédet alkotó Kmety-hadosztály lovasságán, tüzérsége pedig szorgalmasan lőtte a magyarokat. Erre Gáspár is parancsot kapott, valószínűleg Aulichtól, hogy nyomuljon előre a 9. huszárezreddel. Az ezredes életében most először vezethette rohamra az egész ezredet, azt az alakulatot, amelyben immáron 28 éve szolgált – s éppen a saját ezredparancsnokával szemben. Amint Gáspár az ezreddel a magyar állással egy magasságba ért, két huszárosztállyal oldalba fogta a magyar centrumot és a balszárnyat folyamatosan lövő ellenséges üteget. Görgey Kornél őrnagy ajánlkozott a rohamra, s engedélyt két Gáspártól az ágyúk megrohanására. Gáspár beleegyezett, s a huszárok azonnal az ágyúkra törtek. A lovassági viadalhoz csatlakozott a 13. (Hunyadi) huszárezred egy százada is, s közben Kmetynek a 10. (Vilmos) huszárezredhez tartozó századai is szorgalmasan aprították a vértéseket. A huszárok azonnal elfoglaltak két (más forrás szerint három) löveget, két lőszereskocsit, emellett 29 fogoly (köztük egy tiszt) és 20 ló került a kezükre. A 9. huszárezredből Görgey Kornél mellett Marzsó József százados és Kiszling őrmester tüntette ki magát.²⁷ A vértések fejvesztve menekültek egészen a szihalmi magaslatokig, ahol a Montenuovo lovasdandár felvette őket.

Az összecsapás során Asbóth Sándor, az I. hadtest táborkari századosa a 13. (Hunyadi) huszárezred 2. századához ugratott, és a katonákat „egy vakmerően előrenyomult tisztnek megmentésére” hívta fel. Erre Balla Endre százados engedélyével Vichmann, Fodor, Balla, Hajnal, Erdős, Nagy Ferenc és Kirla közvitéz csatlakoztak Asbóthhoz, „és az ellenséges sereg előtt a már négy vasas által megtámadt tisztet kiszabadítva”, útközben az országút árkában egy hatfontos ellenséges löveget találtak. Asbóth hátrament segítségért, a hét huszár pedig mindaddig őrizte az ágyút, amíg az Asbóth által hozott szekereszek el nem vontatták azt. A huszárok egy sebesült vértést is magukkal vittek.²⁸

A jól sikerült roham után a hadsereg egésze mintegy önkéntelenül, parancs nélkül előre indult. A támadás azonban elmaradt. Megérkezett ugyanis Dembiński, aki nemcsak ostobaságnak minősítette a rohamot, s megtiltotta a további előnyomulást, hanem állítólag főbelövással fenyegette a sikeres rohamot végrehajtó Görgey Kornélt. Mire Gáspár – a fültanú Görgey István szerint „amúgy huszárosan összeszidja a polyáknak a teremtését...”²⁹

Március 1-jén cs. kir. csapatok Egerfarmosnál utolérték az I. hadtestet. Klapka a szűk és kedvezőtlen terepen nem tudta szétbontakoztatni csapatait, így a létszámban kisebb cs. kir. csapatok tüzérsége komoly veszteséget okozott az összetalálódott magyar csapatoknak. Az utóvéd ágyúütegét a 14. (Lehel) huszárezred 6. századának katonái fedezték, Nödl Imre százados vezetésével. Közülük Juhász Sándor, Terjék József tizedes, Szász István, Szomora Sándor, Dobrádi János, Thurzó Sán-

dor, Thúri István, Becze Mihály, Benke Péter, Vörös István, Sas János, Litkey Péter, Karady József, Buday Flórián, Baranyi Ignác, Kicsiny Imre, és Bajnóczi János közvitéztek „magokat az ellenség csatározási lövéseire is vitézül viselvén, lovaikról leszállva, az elakadt ágyút emelték, és a rendelt helyre kísérték”, amiért Klapka meg is dicsérte őket.³⁰

Március 5-én került sor arra az elterelő támadásra, amelynek meg kellett volna előznie a magyar és cs. kir. főerők kápolnai összecsapását. Damjanich János és Vécsey Károly vezérőrnagyok hadosztályai két irányból támadták meg a Karger-dandár által védett szolnoki átkelőt.³¹ Az ütközet kezdetén Gergye Gábor 2. (Hannover) huszárezredi százados alól az ellenséges vadászok kilőtték a lovát, mire Novák Ferenc (József) főhadnagy a segítségére sietett, s kezét nyújtva kihúzta őt a veszélyes helyzetből.³² Miután Damjanich gyalogsága dél felől elfoglalta a várost, Vécsey csapatai is átkeltek a Tiszán, s Vécsey lovasságát Damjanich segítségére küldte. Karger visszavonulását a lovasság fedezte. A 3. (Ferenc József) dragonyos-ezred négy százada bevárta a lengyel légió dzsidásszázadának rohamát. A dzsidásszázad át is törte a dragonyosok vonalát, azonban ezután érvényesült a túlerő: a dragonyosok gyűrűbe fogták a lengyeleket. Ekkor zúdult rájuk a Hannover-, majd a 3. (Ferdinánd) huszárezredi századok rohamja. A dragonyosok ezt a nyomást már nem bírták el: maguk is menekülni kezdtek, s a velük lévő lovasüteget is sorsára hagyták. Ezt – egyetlen löveg kivételével – a lengyelek fogták el. A további lövegek elfoglalásában részt vett Melczer János főhadnagy a Ferdinánd-huszároktól, aki szakaszával ugyan ágyúfedezeten volt, de nem állhatta meg, hogy részt ne vegyen a rohamban, s két ágyút zsákmányolt. Egy löveget 8 lóval a Hannover-huszárok alezredesi 2. századából Kállay Imre tizedes, Mayer József és Rátz János közvitéz, két másikat és három löszereskocsit Miklóssy Károly és Géczy Lajos tizedes, Bíró János, Bartos István, Róka Sámuel, Erős Ferenc és Landery Mátyás közvitéz ejtették zsákmányul. Karger dandárja az ütközetben összesen 5 löveget és több mint 560 főt veszített.³³

Az Abonyról beérkező Ottinger-dandár így is okozott néhány kellemetlen pillanatot a túlzottan előretörő huszároknak. A 3. (Ferdinánd) huszárezred Puchly János alezredes vezette osztálya a 7. (Hardegg) vértesezred 4 századába ütközött, s a vértések alaposan megszabdalták a huszárokat. Puchlyt Szilvay Károly százados mentette meg. A 2. (Hannover) huszárezred 1. őrnagyi osztályának 2. századából 21 huszár sietett önként a veszélyben lévők segítségére, s kivágták Puchlyt és kíséretét. Ottinger már nem tudott érdemi segítséget nyújtani Kargernek, s rövid lovassági és tüzérségi párbaj után visszahúzódott Abonyra.³⁴

JEGYZETEK / NOTES

1. Ponyvára került Arany Trombita. Az örök igazság parancsolatjára mondvacsinálta Sárosi Gyula. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlést teszi Bisztray Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951. 110.
2. Az 1848 őszi és téli előzményekre ld. Hermann Róbert: Huszárhősök, hőstettek 1848 őszén és telén Nyugat-Magyarországon. In: „Huszárok a történelem forgószínpadán”. Tudományos konferencia: Sárvár, 2000. szeptember 14-15. Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárvár, 2000. 109-123.
3. A 12. huszárezred kitüntetési jegyzéke, 1849. febr. 16. és a VII. hadtest kitüntetettjeinek jegyzéke. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár H 75. Hadügyminisztérium Általános iratok. (továbbiakban: MNL OL HM Ált.) 1849:23268. Az utóbbit közli Hermann Róbert: A feldunai, majd VII. hadtest kitüntetési összesítője 1849 májusából. In: Peremirat. Köszöntő írások Makai Ágnes 70. születésnapjára. Hadtörténelmi Közlemények 126. évf. (2013) Különszám. (továbbiakban Hermann 2013.) 67. Az előbbi okmány Dessewffy segítői közül Huszka és Veres tizedest, Hajdú István, Gyökér András és Boros közvitézeket nevezi meg, az utóbbi okmányban a nevek keverednek a Szentpétery által végrehajtott akcióban részt vettekével. Ld. még Guyon Richárd ezredes 1849. jan. 15-én Selmechányán írott veszteségkimutatását. Uo.
4. A 12. huszárezred kitüntetési jegyzéke, 1849. febr. 16. és a VII. hadtest kitüntetettjeinek jegyzéke. MNL OL HM Ált. 1849:23268. Az utóbbit közli Hermann 2013. 67. Az előbbi okmány a huszárok közül Fejér tizedest, Hegedüs, Fekete, Tury József, Dég István, Fancsa és Koncsik Antal közvitézt, valamint Görbe József őrmestert említi. – Az üteg egyik tüzére, Trskó János szerint a hideg miatt az ágyúemelő készülékben lévő olaj megfagyott, s emiatt nem tudtak megfelelő csőállással lőni az ellenséges lovasságra. Az egyik ágyúnál négy lovuk elesett, „s csakis Füzeses névű kocsis és az 5. számú Bothár, beszercebányai cipész legény lélekjelenlétének és vakmerőségének köszönhető, ki egy osztrák lovas emelő rúdjának hatalmas ütésével küldött a másvilágra, hogy az ágyút megmentettük”. Szlauka Károly: Naplótöredékek és följegyzések az 1848-49-iki szabadságharcról. (Trskó János emlékirata). Zhorella Nyomda, Nagy-Tapolcsány, 1901. 19. Trskó egyébként következetesen Szentpétery Tamás főhadnagyként említi Szentpétery Sámuel. Guyon jan. 15-én Selmechányán írott veszteségkimutatása az ütegnél Novakovszky János altisztet és Füzér János szekereszt dicséri. MNL OL HM Ált. 1849:23268.
5. Zámnelly Lajos: Emlékiratok 1848/49-ből. Hazánk, szerk. Abafi Lajos. XI. köt. 1889. 361.
6. A 12. huszárezred kitüntetési jegyzéke, 1849. febr. 16. és a VII. hadtest kitüntetettjeinek jegyzéke. MNL OL HM Ált. 1849:23268. Az utóbbit közli Hermann 2013. 78. Trskó János szerint az 5. lovasüteg egyetlen löveget veszített, amely a mélységbe zuhant, s miután kivontatni nem lehetett, beszögezték. Szlauka 21. [Johann Nobili:] Der Winterfeldzug 1848-1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz. Leopold Sommer, Wien, 1851. 187. szerint a Dürfeld őrnagy vezette 2. vadászszázalój Szélaknán egy lovaságyút fogalt el.
7. Görgey Artúr I. 304-308. A VII. hadtest kitüntetettjeinek jegyzéke. MNL OL HM Ált. 1849:23268. Közli Hermann 2013. 70-71.

8. A 12. huszárezred kitüntetési jegyzéke, 1849. febr. 16. és a VII. hadtest kitüntetettjeinek jegyzéke. MNL OL HM Ált. 1849:23268. Az utóbbit közli Hermann 2013. 78. Zám belly 364.; Szlauka 28-29. Szentpétery életrajzát ld. Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. III. kötet. P-Zs. Heraldika, Budapest, 1999. 262. Szerinte Szentpétery hadnagy volt, a kitüntetési előterjesztés és Trskó János főhadnyként említi.
9. A 12. huszárezred kitüntetési jegyzéke, 1849. febr. 16. és a VII. hadtest kitüntetettjeinek jegyzéke. MNL OL HM Ált. 1849:23268. Az utóbbit közli Hermann 2013. 78.
10. Az ütközetre ld. Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I. k. Franklin Társulat, Budapest, 1885. 194-198.; Márkus László: Guyon Richárd. Művelt Nép, Budapest, 1955. 75-79. Üchtritz akciójára ld. Pompéry Jánoshoz írott 1849. febr. 24-éi levelét, közli V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. III. k. Művelt Nép, Budapest, 1955. 136-138. és Zám belly 365-366.
11. A VII. hadtest kitüntetettjeinek jegyzéke. MNL OL HM Ált. 1849:23268. Közli Hermann 2013. 71.
12. Mezey Károly jelentése, Kassa, 1849. febr. 17. MNL OL HM Ált. 1849:23268.
13. Hermann Róbert: Egy utólagos hadműveleti napló Perczel 1848 őszi és 1848-49. téli harcairól. In: Perczel Mór első honmentő hadjárata. Zalai Gyűjtemény 36/II. Zalaegerszeg, 1995. 135-139.; Hermann Róbert: A honvesztéstől a honmentésig. Perczel Mór téli hadjárata, 1848. december 14. – 1849. január 27. 48-as Könyvtár. Line Design, Budapest, 2015.
14. Perczel – OHB, Törökszentmiklós, 1849. jan. 23. MNL OL H 2. Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai. (továbbiakban OHB) 1849:1711. Perczel napiparancsát ld. Hadtörténelmi Levéltár, Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc iratai (továbbiakban HL 1848-49.) 10/338. és MNL OL R 51. 1848-1849. évi vegyes katonai iratok. 1. doboz. Az ütközetre ld. Borus József: Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Gondolat, Budapest, 1975. 93-96. és Hermann 1995. 123-125.; Hermann 2015. 196-204.
15. Perczel – Kossuth, Abony, 1849. jan. 26. MNL OL OHB 1849:1195. Ld. Borus 105-106.; Hermann, 1995. 125.; Hermann 2015. 207-215.
16. Mészáros – OHB, Miskolc, 1849. jan. 7. MNL OL OHB 1849:186. Közli Az 1848-49-es I. magyar hadtest iratai II. (A januári újjászervezés és az első sikerek). A bevezető tanulmányt írta, az iratokat válogatta és sajtó alá rendezte Dér Dezső, Hajagos József és Hermann Róbert. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10. Eger, 2004. 28-29.
17. Az 1. huszárezred kitüntetettjeinek származási és szolgálati leírása, Nagyvalkász, 1849. jún. 3. MNL OL HM Ált. 1849:23909.
18. Klapka – OHB, 1849. jan. 22. MNL OL OHB 1849:999. Közli Dér - Hajagos - Hermann 2004. 165-166.
19. Klapka – OHB, 1849. jan. 24. MNL OL OHB 1849:999. Közli Dér - Hajagos - Hermann 2004. 175-176.
20. Klapka – Kossuth, 1849. febr. 18. MNL OL OHB 1849:4277. Ennek alapján ld. Kossuth közleményét. Kossuth Lajos összes munkái. XIV. k. Kossuth Lajos az Országos

- Honvédelmi Bizottmány élén. II. S. a. r. Barta István. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Magyar Történelmi Társulat – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953. 494. A 8. huszárezred 1849. jún. 8-án Uj által aláírt származási és szolgálati leírása szerint 42 foglyot ejtettek. MNL OL HM Ált. 1849:23909.
21. Szekulits István – hadsereg-parancsnokság, Tiszafüred, 1849. márc. 8. MNL OL HM Ált. 1849:23268.
 22. Az 1. huszárezred kitüntetettjeinek származási és szolgálati leírása, Nagyvalkász, 1849. jún. 3. MNL OL HM Ált. 1849:23909.
 23. Simoncsics főszázados, osztályparancsnok 1849. máj. 16-án a budai táborban kelt előterjesztése. HL 1848-49. 28/166.
 24. uo.
 25. uo.
 26. A 8. huszárezred 1849. jún. 8-án Uj által aláírt származási és szolgálati leírása. MNL OL HM Ált. 1849:23909.
 27. A VII. hadtest kitüntetettjeinek jegyzéke. MNL OL HM Ált. 1849:23268. Ez utóbbi két elfoglalt lövegről emlékezik meg. Közli Hermann 2013. 71.
 28. A hét huszár és Balla százados 1849. márc. 6-án, Tiszafüreden kelt bizonyítványát ld. MNL OL R 171. Asbóth Sándor iratai. Ld. még Perger Zoltán: Asbóth Sándor 1848-1849-ben. Fons, 1998/1. 19-21.
 29. Gáspár – VII. hadtest parancsnoksága, Hernádnémeti, 1849. március 15. MNL OL HM Ált. 1849:23268. Közli Hermann Róbert: Gáspár András honvédtábornok. Kecskeméti a szabadságharcban IV. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma. Kecskemét, 2005. 90-91. (továbbiakban Hermann 2005.) Az ütközetre ld. még Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. Katona Tamás. Pro Memoria. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. I. k. 391-395.; Görgey István I. 276-282.; Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Oct. Hung 1142. Pongrácz István 1848-49-es naplójának 1896-os átdolgozása. II. 26-28.; Thurzó Miklós: Kmety [sic!] György. Hazánk. Szerk. Abafi Lajos. X. k. Budapest, 1888. 116-117.; Borus 281-287.; Hermann 2005. 48-49.
 30. Nödl – Szekulits István, Tiszafüred, 1849. márc. 6. MNL OL HM Ált. 1849:23268.
 31. Az összecsapásra ld. Kemény Krisztián: A második szolnoki ütközet (1849. március 5.) In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. Pelyach István. Aradi Vértanúk sorozat. Line Design Kiadó. Budapest, 2018. 105-158.
 32. A 2. huszárezred alezredesi 1. század bizonyítványa, Hidegkút, 1849. máj. 13. MNL OL HM Ált. 1849:20225.
 33. A2. huszárezred alezredesi 1. és század bizonyítványai, Hidegkút, 1849. máj. 13-14. MNL OL HM Ált. 1849:20225.; Kovács István: „...mindvégig veletek voltunk”. Lengyelek a magyar szabadságharcban. Osiris. Budapest, 1998.; A 3-dik számú Ferdinánd huszárezred hadi története 1849-ben. Zámory Emil, volt huszárőrnagy jegyzeteiből. In: Vahot Imre – Gánóczy Flóris szerk.: Honvédek könyve. Történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-iki magyar hadjáratból. Emich Gusztáv, Pest, 1861. I. k. 74-75.
 34. A 2. (Hannover) huszárezred 1. őrnagy osztály 2. századának kitüntetési előterjesztése. Hidegkút, 1849. máj. 13. MNL OL HM Ált. 1849:20225.; Zámory 75.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Az 1848-49-es I. magyar hadtest iratai II. (A januári újjászervezés és az első sikerek). Abevezető tanulmányt írta, az iratokat válogatta és sajtó alá rendezte Dér Dezső, Hajas József és Hermann Róbert. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10. Eger, 2004.
- Bona Gábor (1999): Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. III. kötet. P-Zs. Heraldika. Budapest.
- Borus József (1975): Dembinski fővezérsege és a kápolnai csata. Gondolat. Budapest.
- Görgey Artúr (1988): Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. I. kötet. S. a. r. Katona Tamás. Pro Memoria. Európa Könyvkiadó. Budapest. I. k.
- Görgey István (1885): 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I. kötet. Franklin Társulat. Budapest.
- Hermann Róbert (2013): A feldunai, majd VII. hadtest kitüntetési összesítője 1849 májusából. In: Peremirat. Köszöntő írások Makai Ágnes 70. születésnapjára. Hadtörténelmi Közlemények 126. évf. (2013) Különszám. 62-78. old.
- Hermann Róbert (2015): A honvesztéstől a honmentésig. Perczel Mór téli hadjárata, 1848. december 14. – 1849. január 27. 48-as Könyvtár. Line Design. Budapest.
- Hermann Róbert (1995): Egy utólagos hadműveleti napló Perczel 1848 őszi és 1848-49. téli harcairól. In: Perczel Mór első honmentő hadjárata. Zalai Gyűjtemény 36/II. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 110-139. old.
- Hermann Róbert (2005): Gáspár András honvédtábornok. Kecskeméti a szabadságharcban IV. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma. Kecskemét.
- Hermann Róbert (2000): Huszárhősök, hőstettek 1848 őszén és telén Nyugat-Magyarországon. In: „Huszárok a történelem forgószínpadán”. Tudományos konferencia: Sárvár, 2000. szeptember 14-15. Nádasdy Ferenc Múzeum. Sárvár. 109-123. old.
- Kemény Krisztián (2018): A második szolnoki ütközet (1849. március 5.) In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. Pelyach István. Aradi Vértanúk sorozat. Line Design Kiadó. Budapest. 105-158. old.
- Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. S. a. r. Barta István. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Magyar Történelmi Társulat – Akadémiai Kiadó. Budapest. 1953.
- Kovács István (1998): „...mindvégig veletek voltunk”. Lengyelek a magyar szabadságharcban. Osiris. Budapest.
- Márkus László (1955): Guyon Richárd. Művelt Nép. Budapest.
- [Johann Nobili:] Der Winterfeldzug 1848-1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz. Leopold Sommer, Wien., 1851.
- Perger Zoltán (1998): Asbóth Sándor 1848-1849-ben. Fons, 1998/1. 3-35. old.
- Ponyvára került Arany Trombita. Az örök igazság parancsolatjára mondvacsinálta Sárosi Gyula (1951). Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Bisztray Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szlauka Károly (1901): Naplótöredékek és följegyzések az 1848-49-iki szabadságharcról. (Trskó János emlékirata). Zhorella Nyomda, Nagy-Tapolcsány.

Thurzó Miklós (1888): Kmethy [sic!] György. Hazánk. Szerk. Abafi Lajos. X. k. Budapest. 112-129. old

V. Waldapfel Eszter (1955): A forradalom és szabadságharc levelestára. III. k. Művelt Nép. Budapest.

Zámbelly Lajos (1889): Emlékiratok 1848/49-ből. Hazánk, szerk. Abafi Lajos. XI. kötet. 173-190., 267-279., 354-369. old.

A 3-dik számú Ferdinánd huszárezred hadi története 1849-ben. Zámbery Emil, volt huszároznagy jegyzeteiből. In: Vahot Imre – Gánóczy Flóris szerk.: Honvédek könyve. Történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-iki magyar hadjáratból. Emich Gusztáv, Pest, 1861. I. k. 74-81. old.

Források

Hadtörténelmi Levéltár

Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

H 2. Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai.

H 75. Hadügyminisztérium Általános iratok.

R 51. 1848-1849. évi vegyes katonai iratok. 1. doboz.

Országos széchenyi Könyvtár, Kézirattár

Oct. Hung 1142. Pongrácz István 1848-49-es naplójának 1896-os átdolgozása. II. kötet.

GAZDAG Ferenc
professzor emeritus
Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Budapest

professor emeritus
National University of Public Service, Budapest, Hungary
email: gazdag@ihasz9.hu

VÁZLATPONTOK A MAGYAR KÜLPOLITIKA HÁROM ÉVTIZEDÉNEK OKTATÁSÁHOZ

BULLET POINTS FOR THE EDUCATION OF THREE DECADES OF HUNGARIAN FOREIGN POLICY

ABSTRACT

We are in 2020, but the conclusions of the Hungarian foreign policy's three decades following the democratic transition has yet to be drawn. The tomes on the history and characteristics of the political system are just being written in the workshops of political science (József Bayer, András Körösenyi, János Simon). Some works have been published on certain policies, but an overview of the Hungarian foreign policy is still missing. The author of the present paper would like to contribute with some ideas to a future tome on the three decades of Hungarian foreign policy after the democratic transition.

Kulcsszavak: külpolitika, Magyarország története 1990-től napjainkig

Keynotes: foreign policy, history of Hungary from 1990 to the present days

1. Bevezetés

Várat magára a rendszerváltás óta eltelt három évtized (1990-2020) magyar külpolitikai mérlegének megvonása. A politikatudomány műhelyeiben még csak születő félben vannak a politikai rendszer történetéről, jellemzőiről szóló kötetek (Bayer József, Körösenyi András, Simon János). Néhány munka már megszületett bizonyos szakpolitikai kérdésekről,¹ de a magyar külpolitika áttekintése még hiányzik.²

Jelen tanulmány szerzője egy vázlatos gondolatmenettel szeretne hozzájárulni egy átfogó kötet elkészítéséhez.

2. Kronológikus külpolitika történet

Ez az érdeklődő olvasók és az egyetemi hallgatók számára a leginkább kedvelt változat: Magyarországon 1990 óta négy évenként parlamenti választásokat tartanak, a kormányok váltják egymást, s egy külpolitikai gyorsfénykép elkészítéséhez csak az egymást váltó külügyminiszterek nevét, s a hozzájuk rendelhető eseménysort kell csatolni. A többi már csak memória kérdése.³

Eszerint Magyarországon 1990 óta nyolc parlamenti választást tartottak, s a konzervatív-jobboldali és szocialista-liberális oldal felváltva nyerte a választásokat. 2006-ban sikerült egy hatalmon lévő koalíciónak (MSZP-SZDSZ) újra mandátumot nyernie, majd 2010-től az Orbán kormány ismételterhetett még két (2014 és 2018) alkalommal. Mivel alkotmányos berendezkedésünk okán Magyarországon miniszterelnöki kormányzás van, a szakminiszterek, így a külügyminiszter is, a miniszterelnök politikai elképzeléseit hajtja végre, saját ötleteinek megvalósítása erősen korlátozott. Attól függően, hogy az adott miniszterelnök mennyire szándékozik részt venni a nemzetközi kapcsolatokban, a két személy közötti munkamegosztás eltérő lehet. Nézzük a párosokat:

Az Antall kormány idején (1990-1994) a kormányzatnak és a külügyi tárcának irdatlan méretű és mennyiségű nemzetközi vonatkozású feladatot kellett megoldania. Az ország a második világháború után a szovjet érdekszférába került, területén szovjet csapatok állomásoztak, nemzetközi mozgásterét a Varsói Szerződés és a KGST fogta keretekbe, s ebből a pozícióból kellett az ország függetlenségének újraépítését megtalálni. Az irány „Európa” lett, s a közjogi intézményi megoldásokhoz, s a piacgazdasági átmenet kereteinek biztosításához a mintákat a nyugati államoktól vettük. A kormányzati tapasztalatokkal egyáltalán nem rendelkező, történész háttérű Antall József miniszterelnöknek és Jeszenszky Géza külügyminiszternek a helyzetét nem könnyítették a menetközben elkelezett kihívások sem, köztük a Szovjetunió szétesése, Csehszlovákia kettéválása és a jugoszláv belháború. Átalakult az ország szomszédsági kapcsolatrendszere, aminek folyamán történelmileg soha nem létezett új államok elkeleztek (Szlovénia, Szlovákia, Ukrajna), amelyek egyidejűleg hordozták a megoldatlan történelmi problémákat és az újonnan elkelezett kihívásokat. A szomszédokkal kötött alapszerződések csak nagyon laza (s gyakran negligált) kereteket biztosítottak a bilaterális kapcsolatokhoz. Végül, de nem utolsósorban kell említeni a külpolitika terére berobbanó nemzeti kérdést, azaz a határon túl élő magyar nemzeti kisebbségek és az anyaország viszonyának formálását.⁴

A Horn kormány (1994-1998) külpolitikáját egy – még az MSZMP Külügyi Osztályán – összeszokott páros irányította: Horn Gyula és Kovács László. Mindketten profi, a nemzetközi kapcsolatok világában szocializálódott politikusok voltak. Az euro-atlanti irányba haladó Magyarország számára a feladat a nyugati struktúrákhoz való minél gyorsabb és minél zökkenő-mentesebb közeledés volt. A Horn kormány, nem kis részben a koalíciós partner nyomására megnyitotta az utat a külföldi tőke

tömeges megjelenése előtt. A nagyprivatizáció során a stratégiai nagyvállalataink sorban külföldi kézbe kerültek (villamos energia ipar, gáz- és olajipar, telekommunikáció, bank és biztosítási szektor), a privatizációs bevételek időlegesen elfedték a kritikai hangokat is. Magyarország a nyugati világ kedvencei közé tartozott.

Az első Orbán kormányban 1998-2002 a külügyminiszteri posztot Martonyi János, karrierdiplomata kapta. Az euro-atlanti irányzat első, nagy sikerének, a NATO csatlakozásnak a levezénylése (a NATO csatlakozási feltételek letárgyalása 1997-98-ban még a Horn kormány idején történt) neki jutott feladatul. A csatlakozási okiratot ő helyezte letétbe az amerikai Independence városka könyvtárában, Madleine Albright, amerikai külügyminiszter társaságában. Az első miniszterelnöki ciklusát kezdő, fiatal Orbán figyelmét jobbra a belső küzdelmek kötötték le, nemcsak a rendszerváltozás után a Kádár korból megmaradt „örökölt gazdasági és kulturális monopóliumok” megtörése, hanem kormányzati szövetségesének, Torgyán Józsefnek a féken tartása is. A hatályban lévő „Hármas prioritás” stratégiájának értelmében folytatódott az EU tagság minél hamarabbi elérése. A külügyminisztériumban erősödött a gazdasági (külkereskedelmi és befektetési) orientáció, az Integrációs államtitkárság közben tartotta a folyamatban lévő EU csatlakozási tárgyalásokat. Visszakerült a KÜM-höz Németh Zsolt irányítása alatt a Határon Túli Magyarok Hivatala, azaz a nemzetpolitika.

A 2002-2006-os ciklus első két évében Medgyessy Péter miniszterelnök ugyancsak Kovács Lászlót bízta meg a külügyi tárca vezetésével. A záró szakaszban lévő EU csatlakozási tárgyalások már az ő irányítása alatt fejeződtek be. Azonban Medgyessyt a szocialista-liberális koalíció egyik fele sem tartotta igazán saját emberének, s bár még a D-209-es ügy kipattanásakor még mögéje álltak, azonban 2004 nyarán a két párt megállapodott a miniszterelnök-cseréről. 2004 szeptemberétől Gyurcsány Ferenc került a kormány élére. Kovács László Brüsszelbe távozik, s a magyar EU csatlakozás után az első magyar biztos lesz (területe: adóügyek). Gyurcsány ekkor a karrierdiplomata Somogyi Ferencet kéri fel a külügy irányítására, de a gyakorlatban a súlytalan Somogyi csak végrehajtója Gyurcsány ötletpolitizálásának.

2006-2010 között a liberális-szocialista koalíció folytatta a kormányzást Gyurcsány Ferenc vezetésével. Eddig ilyen ismétlésre nem volt példa. Miként arra sem, hogy ugyancsak Gyurcsány Ferenc lett az a miniszterelnök a magyar demokrácia történetében, aki maga mondott le posztjáról. (2009. április 14.). miután mély gazdasági-pénzügyi, valamint politikai és alkotmányos válságba hanyatlott országot hagyott maga mögött. Az előrehozott választások helyett pedig bohózatba illő módon jelölte ki utódját, Bajnai Gordont. Őt viszont a parlament a konstruktív bizalmatlansági indítvány önmagából kifordított értelmezésével választotta meg. Gyurcsány média-marketing kormányzásához 2006-ben – általános meglepetésre – a mindenféle nemzetközi és diplomáciai tapasztalat nélküli Göncz Kingát nevezte ki külügyminiszternek. A Miniszterelnökség ekkortól egyre nagyobb szerepet játszott a magyar külpolitika operatív végrehajtásában is. A felhalmozódott kül-

politikai problémák kezelésére 2009-től Bajnai Gordon egy hivatásos diplomatát, Balázs Pétert bízta meg a külügyi tárca vezetésével.

2010 után még két alkalommal (2014, 2018) a Fidesz KDNP pártszövetség nyerte a választásokat, azaz Orbán Viktor második, harmadik és negyedik kormányát alakíthatta meg. Előbb a válságkezeléssel, majd a kilábalással, a magyar közjogi rendszer teljes átalakításával, ezen belül új Alaptörvénnyel előálló kormányzatokban a külpolitika helyi értéket és szereplőket is váltott.⁵

2010-ben Orbán visszahívta a KÜM élére Martonyi Jánost, aki a minisztérium vezetésében megtartotta korábbi vezető munkatársait. 2014-ben kibővült a külügyi munka területe. Az eddig is a KÜM-höz tartozó külkereskedelem mellé a teljes külgazdasági spektrumot megkapta a tárca, amelyet a minisztérium nevének átalakítása is jelez. Ekkortól a tárca neve Külgazdasági és Külügyminisztérium. Élére a miniszterelnök Navracsics Tibort, korábbi közigazgatási és igazságügyi minisztert állította. Mivel Navracsics 2014 őszétől az Európai Bizottság biztosa lett, a tárca új vezetőjének Szijjártó Pétert nevezték ki. Szijjártó már ezt megelőzően is (2012-től) külpolitikai munkát végzett a miniszterelnökségen belül, mint a MEH nemzetközi kapcsolatairól felelős államtitkára, aki gondozta a keleti nyitás politikáját is. A tárca nevének és vezetőjének megváltozása a külügyi tárcát eddig nem jellemző nagyfokú személyi mozgással, s a nagykövetségi kar átalakításával is járt.

3. A biztonság centríkusságtól a külpolitika átgazdaságosodásáig

A magyar külpolitikát a kronológiai vonalvezetéstől eltérve, másként is lehet szakaszolni. Teljesen más képet kapunk például, ha a külpolitikai történéseket általánosabb dimenziókban követjük nyomon.

A kilencvenes évek magyar külpolitikájának tengelye a biztonság körül forgott. Teljesen érthető okokból. Az állam létezésének első két fogalma a függetlenség és a biztonság. A szovjet érdekszférából kikerülő valamennyi poszt-szocialista ország a lehető leghamarabb garanciákat keresett új státuszának biztosításához. Érthető módon a friss magyar demokrácia politikájában is a biztonság követelményei kaptak prioritást.

Legelőbb említhető az ország katonai megszállásának megszűnése. A szovjet csapatok 1944 őszétől különféle jogcímeken (háborús megszállás, utánpótlási vonalak biztosítása, bilaterális megállapodás) folyamatosan az ország területén tartózkodtak, s meghatározó pillanatokban (1947, 1956) döntően befolyásolták a szocialista, egypárti rendszer létrejöttét és fennmaradását. Bár Gorbacsov 1988 decemberében az ENSZ-ben kijelentette, hogy a Szovjetunió feladja a Brezsnyev doktrínát, de a politikai szándékból valóság csak akkor vált, amikor 1991. június 27-én Silov altábornagy a Tisza hídján, utolsó egyenruhásként elhagyta Magyarországot. Természetesen ezt a mozzanatot megelőzte a szovjet csapatok kivonásáról szóló egyezmény megkötése (1990. március 10.), s a békeidőben irgalmatlanul nagy feladatnak bizonyult csapatkivonás megszervezése és lebonyolítása. A tör-

téneti hűséghez azonban még az is hozzá tartozik, hogy a szovjet csapatkivonás pénzügyi elszámolása csak Jelcin 1992. november 11-i, magyarországi látogatásán történt meg. A felek kölcsönösen lemondtak követeléseikről.

A biztonság-centrikus politika közvetlenül következett a nemzetközi háttér alakulásából is. A bipoláris nemzetközi rendszer szovjet érdekszféráját a Varsó Szerződés biztosította, tagjai között Magyarországgal. A VSZ kötelékeiből való kiválás folyamata párhuzamosan folyt a rendszerváltozás nemzetközi környezetének alakulásával. A tényleges tárgyalások 1990. júniusától az egész szervezet felbomlását célozták, amelynek eredményeként Prágában kimondták a Varsói Szerződés Szervezetének megszűnését. (1991. július 1.) Antall József kezdeményező szerepet vállalt a kezdetben túl óvatos csehszlovák és lengyel álláspontokkal szemben.

A közép-európai térség stabilitását alapvetően érintő változások közül feltétlenül említeni kell a régió hagyományos fegyverzeti szintjeinek csökkentését. Az EBESZ próbálta kezelhető keretekben tartani a gyors és széleskörű átalakulásokat (Nyilatkozat az új Európáról – 1990 november), s a NATO és a VSZ közötti tárgyalások az Európában található hagyományos fegyverekről ezzel párhuzamosan váltak eredményessé. A hagyományos fegyverzetek szintjeiről szóló megállapodás (CFE Szerződés 1990. november 19.) amiatt különleges jelentőségű térségünk országai számára, mert az előírt csökkentések után ezek az államok nem tudnak katonai fenyegetést jelenteni egymás számára.

A magyar külpolitika biztonság központúságát a 90-es években a NATO taggá válás erőfeszítései mutatják. Magyarország az elsők között csatlakozott a NATO „Partnerség a békéért” programjához (1994. február 8.), átengedte légterét a NATO-nak a jugoszláv háborúk során, biztosította a Szövetség erőinek áthaladását az ország területén, s maga is részt vett a műveletekben. Azaz az ország a NATO alapokmány 10. pontja értelmében bizonyította, hogy kész (politikai akarat) és képes (fegyveres erők alkalmazása) a NATO-hoz való csatlakozásra. (1999. március 12.)

A NATO tagság elérése után csakhamar csökkenni kezdett a biztonság súlya a magyar külpolitikában. Ez addig a pontig érthető volt, hogy az EU csatlakozás komoly erőfeszítéseket kívánt, de az már nehezebben magyarázható, hogy a csatlakozáskor beígért védelmi költségvetés (a 2001-es év kivételével) ekkortól folyamatosan csökkenni kezdett. A 2002 és 2010 között hivatalban volt szocialista-liberális kormányok a deklarációk szintjén biztosították a NATO-partnereket, miközben folyamatosan csökkentették a befektetést a biztonságba. A védelmi kiadások 1% alá csökkentek. Amikor nőtt a nyomás az országon, gyorsan megígérte a kormány, hogy növeli védelmi erőfeszítését, de csak azért, hogy aztán azonnal megszegje saját ígéretét. Egyik korábbi NATO nagykövetünk emiatt nevezte magát „nemzeti szégyenkezőnek”. Ellentételezésként Magyarország méretéhez képest jelentős szerepet vállalt a NATO nemzetközi misszióiban (Afganisztán, Irak, Koszovó, Bosznia). A lefelé tartó trend csak 2015-től fordul meg, amikor az erősödő gazdaság lehetővé tette a védelmi kiadások növelését. A következő évben pedig a kor-

mány meghirdette a Zrínyi 2026 honvédelmi és haderő fejlesztési programot, amely igyekszik bepótolni az elmúlt 25 év lemaradását. A tervek szerint 2026-ig 3500 milliárd forintot fordítanak a Magyar Honvédség fejlesztésére.

A második Orbán kormány 2010-ben hatalmas társadalmi elvárásokkal kezdte munkáját, ugyanakkor többszörös kihívással kellett szembenéznie. Egyidejűleg kellett megteremteni a költségvetési és pénzügyi stabilitást, a gazdasági növekedés beindítását úgy, hogy az EU Bizottsága mereven elzárkózott attól, hogy engedélyezze a magyar költségvetési hiány néhány százalékos „elengedését”. Orbán első brüsszeli útján azt az érvelést hallhatta, hogy az EU nem szeretné látni a görög válság megismétlődését Magyarországon. A kedvezőtlen nemzetközi környezetben még nehezebbnek tűnt a növekedés és az egyensúly egyidejű megtartása. A magyar válasz az unortodox gazdaságpolitika lett, amely addig nem látott módon ötvözte az állami kiadáscsökkentés és bevételnövelés lépéseit, s nem a társadalmat érintő megszorításokkal, hanem a gazdaság eddig nem teherviselő részének megterhelésével kívánta a kívánt cél elérni. A második Orbán kormány egyik legfontosabb feladatának a beszűkült gazdasági mozgástér kitérítését, a függőségi kapcsolatok lazítását és a magyar gazdasági érdekek hatékonyabb érvényesítését tekintette. Az unortodox gazdaságpolitikához illeszkedett az új külpolitikai irány is: az ország gazdasági leszakadásának megállításához, s a nemzetgazdasági érdekek jobb érvényesítéséhez módosítani kellett a biztonságalapú külpolitikát. Nem a szuverenitásra és függetlenségre vonatkozó tézisek feladásáról, hanem e fogalmak tartalmának újraértelmezéséről van szó. A magyar nagyköveteknek „nem értelmiségi dörzsöltségre, hanem kereskedelmi dörzsöltségre van szükségük” mondta Orbán Viktor a nagyköveti értekezleten. A 2014-től Külgazdasági és Külügyminisztérium nevet viselő tárca tevékenységének fókuszja a klasszikus külügyi és diplomáciai tevékenységről átkerült a magyar gazdasági érdekek fokozott (helyenként vállalati szintig lemenő) képviselésére. Nemcsak a külkereskedelem került a minisztérium hatáskörébe, hanem például a Magyarországra beérkező külföldi beruházások kérdése, azaz a befektetés politika is. Az orientációváltás jegyében 2015-től 138-ra nőtt a külgazdasági attasék száma, akiket immár nemcsak a minisztérium állományából, hanem nyilvános pályázatokon keresztül is rekrutálnak. A külgazdaságpolitika és annak teljes intézmény- és eszközrendszere szintén a KKM irányítása alá került. További két intézmény is létrejött: az exportfejlesztési feladatokat ellátó, és a magyar vállalkozások külföldre jutását segítő Magyar Nemzeti Kereskedőház Zrt. és a befektetés-ösztönzés feladatokkal foglalkozó Nemzeti Befektetési Ügynökség (HIPA). A külgazdasági célokkal összhangban, az exportfinanszírozási tevékenységet ellátó Eximbank is a KKM irányítása alatt áll.

4. Mi lett a harmas prioritással?

További lehetőség a kronológiától való eltérő vizsgálatra, ha a stratégiai prioritásokat követjük nyomon.

A magyar kül- és biztonságpolitika hármastengelye a 90-es évek orientációs vitáinak eredőjeként született meg. A követendő irányról folyó viták több lehetséges – bár valószínűségét tekintve nagyon eltérő – stratégiai opciót fogalmaztak meg. Ilyen volt egy össz-európai biztonsági rendszer gondolata, amelynek kereteit az EBESZ adta volna. A Szovjetunó, illetve Oroszország jelenléte és súlya e szervezetben irreálissá tette ezt az opciót. Felmerült a semlegesség lehetősége is, visszanyúlva az 1956-ban felvetett javaslathoz. De mindjárt nyilvánvaló lett, hogy a bipoláris rendszer szétesése után a semlegesség gyakorlatilag értelmezhetetlen. A vele járó többletköltségeket már nem is említve. A 90-es évek során még ismétlődően előkerült a regionális opció is, vagyis a posztsovjét országok egy csoportosulásba tömörítése, de ezt valamennyi érintett elutasította. Ugyanis a szovjet tömbből kiszabaduló valamennyi ország az ún. euro-atlanti opciót tette magáévá, azaz mihamarabb és teljes integrálódást a hidegháborúban nyertes intézményekbe (NATO, EU).

Az opciókról folytatott vita eredménye mindenesetre egy új, a magyar állami és nemzeti érdekeket tartalmazó, s közel másfél évtizedre többé-kevésbé belpolitikai konszenzust élvező stratégia kialakítása lett. Ennek értelmében a magyar külpolitika prioritásai:

- 1). Mielőbbi csatlakozás az euro-atlanti intézményekhez, integrálódás az európai folyamatokba,
- 2). A jószomszédi és regionális kapcsolatok új alapokra helyezése,
- 3). A határon túli, elsősorban a szomszédos államokban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatos új nemzetpolitika megfogalmazása.

A szélesebb nemzetközi térben, valamint az ország közvetlen környezetében zajló átalakulások miatt a stratégia gyakorlati átültetése azonban éveket csúszott, s csak 1993 végén került rá sor. A parlament végül a kormányzati ciklus utolsó évében tudta elfogadni a biztonság és védelempolitikai alapelveket (11/1993, és 27/1993). Hasonló, a mindenkor kormányokat kötelező dokumentum elfogadására még egyszer, a NATO csatlakozás előestéjén, 1998. december 29-én) kerül sor. Azóta csak kormányzati stratégiák (2004, 2008, 2012) születtek, jelezve, hogy elfogyott a hármastengely mögött lévő belpolitikai egyetértés a pártok között.

A hármastengely egyes irányait a különböző színű kormányok eltérően értelmezték. Megmaradt az egyetértés az euro-atlanti integráció témájában. Ezt jól mutatja, hogy a NATO csatlakozás feltételeit a Horn kormány tárgyalta végig, de már az első Orbán-kormány fejezte be (1999. március 12), míg az EU csatlakozás legtöbb fejezetét az Orbán-kormány vitte végig, de végül a csatlakozási ceremónián Athénben Medgyessy Péter írt alá. Azonban más volt a helyzet az egymástól elválaszthatatlan jószomszédi kapcsolatok és a nemzetpolitika vitele között. A konzervatív kormányzatok (Antall József, Orbán Viktor) azt az elvet követték, hogy minden bilaterális egyezményt az adott országban élő magyar kisebbség érdekei szerint próbáltak alakítani (az Ukrajnával 1991. december 6-án kötött alapszerződés ennek jó példája), míg a baloldali liberális kormányok az integráció gyorsítását hangsúlyozták. Érvelésük szerint a mihamarabb elnyert EU tagság önmagában

is megold egy sor problémát, de feltétlenül elősegíti a kisebbség fejlődését és az anyaországgal való kapcsolatokat is. Antall József csak lélekben kívánt az összes kárpát-medencei magyar miniszterelnöke lenni, s sohasem ment túl azon, ami az alkotmányban volt olvasható: „A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.” (6.§. 3. p.) Viszont a leginkább érintett három szomszédos állam (Szlovákia, Románia, Jugoszlávia) vehemensen elzárkózott a magyar kisebbségeket államalkotó tényezőként felfogó és a szubszidiaritás elvét érvényesítő svájci, olasz, spanyol társnemzeti megoldások alkalmazása előtt.

A harmas prioritás végét több eseményhez is köthetjük. A legfontosabb közülük, hogy 2004-ben az EU csatlakozással lezárult az euro-atlanti intézményekbe való törekvés időszaka. Magyarország mindegyik célként kezelt intézménynek (ET-1990, OECD-1996, NATO-1999, EU-2004) tagja lett. A külpolitikában kezelendő kérdés ekkortól az lett, hogy Magyarország miként tudja érdekeit érvényesíteni nemzetközi szinten. Sajnálatos módon ezzel a kérdéssel a csatlakozások előtt érdemben nem foglalkoztak. Ugyanakkor a NATO és az EU tagság átrendezte a másik két stratégiai irány tartalmát is. Mind a regionális politikánk, mind a határon túli kisebbségekkel való kapcsolataink két ágra bomlottak. Más politika volt szükséges azokkal az országokkal, amelyek velünk együtt lettek tagjai az európai intézményeknek, és más lett az ezen kívüli országokhoz (Ukrajna, Szerbia) való viszony.

A harmas prioritás mögötti (már inkább csak formális) belpolitikai konszenzus véglegesen 2004 végén esett szét. A Magyarok Világszövetsége által kezdeményezett népszavazás (2004. december 5.) a külhoni magyarok kettős állampolgárságáról szól. A kampányban a Gyurcsány kormány pártjai a távolmaradásra, illetve a nemmel való szavazásra biztatták a választókat. Így a népszavazás eredménytelen lett (37,5%-os részvétel), bár a megjelentek többsége igennel voksolt. A népszavazás lezárta a jobb és baloldal közötti külpolitikai egyetértés formális szakaszát is, s mellette alig korrigálható törést okozott az anyaország és a határon túli magyar szervezetek kapcsolatában is. A balliberális kormányoldal álláspontja nemcsak politikai, de döntéshozatali oldalról is felettébb oktalan volt: egy eredményes és támogató népszavazási eredmény is csak annyi következménnyel járt volna, hogy a parlamentnek – ahol szilárd baloldali és liberális kormánytöbbség volt – meg kell vizsgálni a kérdést.

5. Adósság és külpolitika

Ha az érem egyik oldalán a nemzeti függetlenség olvasható, akkor a másik oldalon a biztonságot találjuk. A biztonságban azonban a katonai biztonság (ezt fedi le a NATO tagság) csak egyik szektora. A korszerű biztonságfelfogás további szektorokra is kiterjeszti a fogalmat: beszélünk kell társadalmi, politikai gazdasági, környezeti és informatikai biztonságról is. Egy ország gazdasági működőképessége biztonsági kérdés is, ahogyan ezen belül a pénzügyi biztonság is. Ennélfogva

Magyarország pénzügyi helyzete, de különösen annak nemzetközi vonatkozásai a külpolitika részét képezik.

A magyar eladósodás- külpolitika még a rendszerváltozás előtti évtizedekre nyúlik vissza. Szimbolikus dátuma 1982, amikor Magyarország az IMF tagja lett, s ennek politikai kockázatát vállalta az MSZMP vezetése. Az eladósodás gyorsuló folyamata a 80-as években megteremtette szocialista táborban a kádári külpolitika egy addig nem látott jellemzőjét: az adósságszolgálati külpolitika megjelenését. A szovjet pártirányítással szigorú pórázon tartott közép-európai országok táborában a nyugati eladósodás, illetve annak kezelése paradox módon a magyar külpolitika mozgásterének kibővüléséhez járult hozzá. A kádári külpolitikai döntéshozatalban megjelentek a nyugati hitelezők szempontjai, s hazai képviselőik (Fekete János, Marjai József, Tímár Mátyás) pozíciója az éleződő ideológiai vitákkal együtt erősödött. A 80-as évek során az ország hitelképessége gyorsan romlott, az évi 5 milliárd dollár körül mozgó exportbevétel mellett az adósságállomány 1987 végére közel 18 milliárd dollárra emelkedett. A Beszélő című szamizdat kiadvány 1988-ban úgy fogalmazott, hogy az országnak kifejezetten jót tenne, ha „a magyar politikai vezetők...engednének az IMF követeléseinek és alapos gazdasági átalakulást hajtanának végre.” Innen magyarázható, hogy az MSZMP reformszánya a rendszerváltás előestéjén miért tűnt a nyugati országok számára a rendszerváltozás egyetlen és ellenőrizhető hordozójának, s miért látták a reformkommunisták által irányított állampártot a stabilitás biztosítékának. Ezzel a háttérrel kicsit könnyebben érthető még Kohl kancellár javaslata is 1990 tavaszán, amelyben Horn Gyulát ajánlotta Antall Józsefnek kormányába külügyminiszternek. És ebből az irányból könnyebb belátni azt is, hogy az 1994-ben, neoliberais gazdaságpolitikával kormányra visszatért szocialisták (liberális támogatással) miként tudtak rövid időn belül erős legitimációt szerezni.

Az EU-s csatlakozással tetőzött a magyar külpolitika háttérében a globalizáció és az európai integráció által egyaránt sürgetett neoliberális gyakorlat magyarországi átültetése. A pártállamból kinőtt, s neoliberálissá vált reformközgazdászok, s a magukat demokratikusnak címkéző liberális szakértők közös pályára kerülve meggyőződéssel vallották, hogy a magyar integrálódás vezetésére csak ők alkalmasak, s az állam visszaszorításának stratégiája automatikusan vezet el az áhított liberális demokrácia megvalósításához Magyarországon. A dereguláció-liberalizáció-privatizáció betűhív követése szerintük automatikusan kitermeli a számára ideális politikai struktúrát is. Nem egészen ez történt. A liberalizáció politikai-társadalmi szempontjai (demokratikus jogok biztosítása, intézmények fejlesztése) drasztikusan alárendelődtek a gazdasági megfontolásoknak, s a magyar liberális kísérlet a belső meghasonlás irányába fordult (piac versus szociális jogok), majd 2010-ben megbukott. A magyar társadalom egyébként pontosan a neoliberális gazdasági reformok nyomán járó változásokat érezte fenyegetésként. Az eredmény az lett, írja Umut Korhut, hogy „A magyar balliberális elit vezette liberalizáció tönkretette az 1989 után épp konszolidálódni készülő demokrácia minőségét.”

Az EU tagsággal járó lehetőségekkel elsőként a 2002-ben kormányra került Medgyessy, majd a Gyurcsány és a Bajnai kormányok élhettek. Engedve a nemzetközi piacokon mutakozó pénzbőség kísértésének és megvalósíthatónak vélve a baloldali társadalmi-gazdasági modernizáció régóta dédelgetett „jóléti állam” koncepcióját ismét a hitelből történő növekedés irányába fordultak. A Medgyessy kormány, szakítva a Nemzeti Kerekasztal le nem írt, de addig mindenki által betartott passzusával, miszerint az ország még egyszer nem térhet vissza az eladósodást növelő gazdaságpolitikához, a „Jóléti rendszerváltás” választási ígéretének gyakorlati átültetéséhez fogott. A felelőtlenül osztogató, s a külföldi befektetőknek kirívóan nagy profitot engedő gazdaságpolitika nyomán megugrott a költségvetési hiány és gyorsan növekedni kezdett az államadósság. Az ország külső adóssága az Orbán kormány utolsó évében (2001) még a GDP 57%-n állt, (teljesítve az EU maastrichti 60%-s kritériumot) s az újabb kormányváltás idejére (2010) 80% fölé emelkedett. Az EU-s konvergencia-

kritériumok nem teljesítése miatt Magyarország a csatlakozástól kezdve folyamatosan túlzott-deficit eljárás alatt állt. A 2008-as pénzügyi gazdasági válság a pénzügyi csőd szélére tolt a válságban lévő Magyarországot. A csődtől az országot az IMF-Világbank-EU 25 milliárd dolláros hitele mentette meg. Magyarország vonatkozásában a külső szereplők (hitelnyújtók, EU, hitelminősítők) ellenőrzésének és befolyásolásának szintje ismét jelentősen megemelkedett. Az ország a hitelekbe történő fejlődés árát brutálisan fizette meg: a jövedelemkiáramlás Magyarország esetében volt a legmagasabb a régióban, elérve a GDP 6-7%-t.

Óhatatlanul adódik, hogy a késő Kádár kor eladósodási politikáját összehasonlítsuk a Medgyessy-Gyurcsány kormányok politikájával. Annyiban a hasonlóság megáll, hogy mindkét esetben a válság mélypontján történt az IMF-hez való fordulás. Az is párhuzamba állítható, hogy mindkét esetben már válságtüneteket mutató gazdaságot érte a sokk. A gazdasági válság mellett 2006-tól Magyarországon politikai-morális és alkotmányos-legitimációs válság is kibontakozott. Viszont teljesen ellentétes eredményt nyújt a válságból történő kimenetek összevetése. 1980 után a súlyosbodó adósság-pozíció paradox módon növelte a politikai elitkülpolitikai mozgásterét (a szovjet fél nem vállalt sem garanciát a magyar hitelekre, sem helyettesítő kölcsönöket nem kínált fel), sőt külső és belső pótlólagos hatalmi legitimációt eredményezett. 1994 után ez a megszerzett legitimáció nagymértékben járult hozzá a kommunista múltat feledtetni kívánó szocialista generáció számára a privatizációban megszerzett gazdasági hatalom politikai hatalommá konvertálásában. A Magyarország számára nyújtott EU-IMF-Világbank kölcsön azonban legfeljebb alibit nyújtott a Gyurcsány és Bajnai kormányoknak. Annak a felelősségnek a megosztását, hogy mivel az IMF megszorítási politikája az egyetlen kivezető út a válságból, ez ily módon megoszlik a magyar kormányzat és a nemzetközi intézmények között. A magyar társadalom azonban heves elutasítással reagált, s a 2010-s választásokon brutálisan megbüntette az országot a lejtőre irányító baloldali-liberális elitet.

2010 után a második Orbán kormány drasztikus intézkedéssel fordította el az országot az újabb hitelek felvételétől. Az Alaptörvény 36. cikkének 4-6. paragrafusa tételesen megtiltja olyan költségvetés elfogadását, amely az ország adósságának növekedését eredményezné. A hitelezők által elvárt feltételeket politikai korlátozásként értelmező Orbán kormányok az IMF-EU-Világbank kölcsönök visszafizetése után megkezdték a magyar államadósság szintjének csökkentését. 2019 végére az adósságrátát sikerült 68,2%-ra csökkenteni.

6. A belső külpolitika kihívásai: illiberális politika liberális közegben

Az EU csatlakozás után a magyar külpolitika egy addig nem ismert kihívással, a „belső külpolitika” jelenségével találkozott. A belső külpolitikán az integrációs szerződésekben az EU-ba „beadott” hatáskörök közös gyakorlását értjük, pontosabban azt, hogy a közösségi politikákban az uniós szervek és a tagállamok belebeszélnek egymás ügyeibe. A magyar politika egésze számára az újdonságot alapvetően az jelenti, hogy ezen esetek egy részében a magyar külpolitika tárgya a magyar belpolitika.

A belebeszélés leggyakoribb formája az un. kötelezettségszegési eljárás. Olyan esetekben kerül rá sor, amikor egy tagállam nem teljesíti az uniós szabályozás valamely elemét. Leggyakrabban az irányelvek késedelmes átültetése miatt kerül rá sor. 2018-ban a Bizottság 1571 ilyen eljárást indított. Magyarország a középmezőnyben található a maga 50 eljárásával. A kötelezettségszegési eljárások egy része a hatályban lévő uniós és tagállami szabályozások eltérő értelmezésére vonatkozik. Magyarország bizonyos esetekben nem nagyon tudja betartani az uniós játékszabályokat, bizonyos esetekben pedig nem is kívánja követni azokat. A földtulajdon ügyében az EU kifogásolja, hogy Magyarország kizárja a külföldieket és a jogi személyeket a földvásárlásból, azt is, hogy a gyógyszertárak csak magyar tulajdonos kezében lehetnek, továbbá eljárás folyik Magyarország ellen a felsőoktatási törvény (lex CEU), a menekültek áthelyezése, illetve a nemzetközi védelemre jogosult személyek esetében lefolytatott eljárások miatt. A szabályozás eltérő értelmezései miatt indított eljárások egy része az Európai Bíróságon köt ki. Elmarasztaló ítélet esetében a magyar fél végrehajtja az ítéletet, mint például történt a bírák, ügyészek és közjegyzők hivatalviselési korhatárának leszállítása miatt indított 2012-s perben.

A kötelezettségszegési eljárásoktól alapvetően különböznek a belső külpolitikában 2010 után jelentkező jogállamiság viták. Közös jellemzőjük, hogy az EU-s szerződésekben e fogalmakról, s tartalmukról nincsenek sem egyértelmű definíciók, sem államközi megállapodások. Ezek a viták olyan fogalmak, elvek és értékek mentén bontakoztak ki, mint a demokrácia (diktatúrát épít-e Orbán?), a jogállamiság (új Alaptörvény elfogadása, médiaszabályozás), szuverenitás (lesz-e föderális állam az Európai Unióból?), szolidaritás (kötelessége-e a tagállamoknak minden migránst befogadni?), a nem kormányzati szervezetek politikai szerepvál-

lalása (TASZ, Helsinki Bizottság, Nyílt Társadalom Alapítvány). A jogállamiság viták gazdája az EU-ban az Európai Parlament, amely eddig két elmarasztaló jelentést (Tavares jelentés 2014, Sargentini jelentés 2018) fogadott el Magyarországgal kapcsolatban és kezdeményezte a Lisszaboni szerződés 7. cikkelye szerinti eljárást. A jogi fogalmakba öntött, s az ideológia szintjét közelítő vita nyitott, de az már biztosan látható, hogy a magyar külpolitika teljesen új fejezetével állunk szemben.

JEGYZETEK / NOTES

1. Fontos dokumentumokat közöl Gazdag Ferenc szerk. (2013): Magyar kül-, biztonság- és védelempolitikai dokumentumok. Nemzeti Közszerológati Egyetem. Budapest.
2. Pontosabban egy kisebb munka már született Gazdag Ferenc szerk. (2013): Magyar kül-, biztonság- és védelempolitikai dokumentumok. Nemzeti Közszerológati Egyetem. Budapest.
3. Gyóri Szabó Róbert (2011): A magyar külpolitika története 1848-tól napjainkig. Helikon Kiadó. Budapest.
4. Jeszenszky Géza (2016): Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszéd-sági politikája a rendszerváltozás éveiben. Osiris. Budapest.
5. Vizi László Tamás (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920-2010). Cepoliti. Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Gazdag Ferenc szerk. (2013): Magyar kül-, biztonság- és védelempolitikai dokumentumok. Nemzeti Közszerológati Egyetem. Budapest.
- Gazdag Ferenc szerk. (2014): A magyar külpolitika 1989-2014. Nemzeti Közszerológati Egyetem. Budapest.
- Gyóri Szabó Róbert (2011): A magyar külpolitika története 1848-tól napjainkig. Helikon Kiadó. Budapest.
- Jeszenszky Géza (2016): Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszéd-sági politikája a rendszerváltozás éveiben. Osiris. Budapest.
- Vizi László Tamás (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920-2010). Cepoliti. Budapest.

CSERESNYÉS Ferenc
habilitált egyetemi docens
Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs
associate professor
University of Pécs, Faculty of Law, Pécs, Hungary
email: cseresnyes.ferenc@ajk.pte.hu

A MENEKÜLTEK ÉS BEVÁNDORLÓK EURÓPÁBAN
Az 1950-ES ÉVEKTŐL NAPJAINKIG

REFUGEES AND MIGRANTS IN EUROPE FROM THE
1950S TO TODAY

ABSTRACT

The Geneva Convention Relating to the Status of Refugees was adopted during the Cold War era (1951) based on the operational experience of Eastern European dictatorships. As a consequence, it was relatively easy to draw up forms of persecution for which an applicant was granted refugee status. Refugees were accepted and integrated eventually. However, the relatively simple distinction between refugees and migrants has changed since the regime changes in Eastern Europe. The attitude of host states in the Western world has changed: they began to interpret the Convention restrictively. It was not problematic, as the lacking procedural rules of the Convention made this possible, as did the completely transformed international political environment. (Eastern European dictatorships have come to an end; formally the whole of Europe has become a democracy: thus discrediting political persecution). Concerned about their labor markets as well, the destination countries welcomed only a few “real” refugees, not those whose motivation for migration were questionable. (Obviously, this approach was supported by the security expectations of their population.) This concern and distancing changed completely after 25 years. In the course of the mass migration in 2015, worries of the host states’ population became immaterial, humanitarian and global aspects took precedence over the aspects of the formally applicable Convention, while national/state interests were sidelined.

Kulcsszavak: Genfi Konvenció, menekültek, bevándorlók, kevert migráció, emberi jogok, biztonság

Keywords: 1951 Refugee Convention, refugees, migrants, mixed migration, human rights, security

1. Bevezetés

Michel Moussalli az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának nemzetközi jogvédő igazgatója, 1991 közepén a Frankfurter Rundschau-ban méltatta az akkor negyven éves (már csaknem 70 éves) Genfi Menekültügyi Egyezmény több évtizedes érdemeit.¹ Cikkének címe jellegzetesen fejezi ki egy vezető ENSZ-alkalmazott véleményét: „Sok elutasított menedékkérőt el lehetne ismerni”. A jogszabály értelmezés ezen emberbaráti és egyben egyéni egzisztenciális értelmezésével (amellyel egyébként még sokan mások is egyetértenek) szemben itt most elég említeni az ettől eltérő nemzetállami politikai törekvéseket. A politika törekvései a demokráciák többségében alapvetően egybeesnek a választópolgárok elvárásaival. Ennek következményeként – kiváltva így például Moussalli és mások rosszallását és populizmus címkézéseit – drasztikusan csökkentették Nyugat Európában az 1990-es évek elején az elismert politikai menekültek számát. A „millió” nagyságrendű Kelet-Európából érkező migrációtól való félelmek később ugyan nem igazolódtak, de nem állítható az sem, hogy semmi alappal nem rendelkeztek. Mi sem mutatja ezt jobban, mint a menedékkérők számának ugrásszerű megemelkedése az 1990-es évek elején. (Németországban 1992-ben a menedékkérők száma megközelítette a félmillió!²) Vannak persze más időszakokból is gyakorlati esetek a menekültegyezmény nagyvonalú alkalmazására. Ilyen volt például a magyar menekültek befogadása 1956-ban: „Egyáltalán nem volt kérdés, hogy ezeket a hazátlanra vált embereket formások nélkül elismerjék politikai (konvenció) menekültnek. Minden más döntés akkor a felháborodás viharát váltotta volna ki a nyugati világ országaiban.”³

Kétségtelen, hogy a menekült probléma mára a nemzetközi politika legnagyobb kihívásai közé került. A humanitárius szervezetek és más nemzetközi kormányzati és nem kormányzati szervezetek szerint a Genfi Konvenció a lényeges változások ellenére sem veszített jelentőségéből: működése során emberek millióit mentette meg a sokféle üldözéstől. Az említett szervezetek szerint ki kellene használni az egyezmény működése által teremtett tekintélyt (időközben több mint másfélszáz ENSZ tagállam vált szerződő félle), hogy a nemzetközi jogi eszközt ne a kirekesztés eszközeként, hanem a ténylegesen rászorulókat megmentőjeként működtessék tovább. Ebből az értelmezésből az következik, hogy ezen értelmezésben nélkülözhetetlen kiindulópontnak tekintik a konvenciót, és a feltétlenül szükséges módosítások alapjaként értelmezik (Az UNHCR álláspontja szerint az új intézkedéseknek a Genfi Konvenció szellemén és betűjén kell nyugodnia és vele teljes összhangban kell állnia).

Míg a nemzetközi menekültügyi szervezetek tehát továbbra is az 1951-es egyezményt (annak lehető legtágabb értelmezését) tekintik a menekültügyi nemzetközi jogi alapkövének, a hidegháborús fogantatású genfi menekültegyezményen alapuló menekültügyi rendszer társadalmi elfogadottsága egyre zsugorodott. Sokak szerint egyre kevésbé azokat védi, akik arra érdemesek. A mai háborús és polgárháborús vagy akár környezeti menekültek ugyancsak menekültek, mert többnyire

muszáj eljönniük lakóhelyükről maguk és családjuk életének védelme érdekében, ugyanakkor a fenti egyezmény betűje szerint, restriktív alkalmazás esetén, ők nem lehetnek kedvezményezett politikai (konvenció) menekültek, legfeljebb ideiglenes védelemre szoruló menedékesek. Igaz ugyan, hogy a háborús és polgárháborús menekült kérelmezők esetében a nemzetközi migrációs szervezetek jogászai kis ügyességgel alkalmazhatónak tekintik a Genfi Konvenciót (a kiváltó ok ezekben az esetekben gyakran valamely Egyezmény szerinti diszkrimináció), a környezeti menekültek esetében azonban nagyobb erőfeszítéssel sem tehetik ezt meg.

A migráció kérdésköre önmagában is rendkívül sok dimenzióval rendelkezik. Elég, ha csak a jogi-politikai, a gazdasági, a szociológiai, demográfiai, vagy egyszerűen az emberi aspektusokra gondolunk. Ha a problémakörből kiemeljük a kényszer hatására kialakult úgynevezett menekültmigrációt, akkor még mindig rendkívül sokrétű, és a társadalom alakulásával ráadásul folyamatosan változó problémával találjuk szembe magunkat. Az 1951-es menekültkonvenció alkalmazásának első történeti áttekintése csak a jogi-politikai aspektus kiemelésével hat időszak elkülönítését teszi lehetővé. Bármennyire is korrektnek tűnik ez a periodizáció, az alábbi áttekintés több ok miatt nem ennyire részletező. Nem feltétlenül jelent túlzott leegyszerűsítést, ha a menekült egyezmény alkalmazásának most csak három időszakát emeljük ki: a hidegháborús alkalmazás időszakát (1989/1990-ig), az európai egyesülés időszakát (2011-ig), és végül a tömeges migráció ma is tartó periódusát.

2. Az '50-es évek elejétől 1990-ig

A Konvenciót, valamint a kiegészítő 1967-es jegyzőkönyvet okkal nevezik a nemzetközi menekültügy Magna Chartájának. A nemzetközi közösség első világháború vége óta folyó erőfeszítéseinek a megkoronázásaként tekinthető, melynek révén sikerült rögzíteni az emberi jogok világszerte elfogadott standardjait egy sajátos kategória, a menekültjogok területén. Olyan emberek esetére, akik a faji hovatartozásuk, a társadalmi csoporthoz való tartozásuk, vallásuk, nemzetiségük, vagy politikai meggyőződésük miatt kényszerültek országukat elhagyni, hogy valahol védelmet kapjanak az üldözés elől. Az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosának (UNHCR) Hivatala 1951. január 1-én kezdte meg tevékenységét. Feladatát alapvetően a menekültek nemzetközi jogvédelmének biztosítása és problémáik tartós kezelése képezte. Szemben a korábbi elődszervezetekkel, az UNHCR-mandátuma generális volt, azaz nem korlátozódott csak bizonyos országokból érkezett menekültekre. A menekültügyi szervezet létrehozásával egyidejűleg fogalmazta meg az ENSZ-Kögyűlése azt az igényt, hogy a menekültek jogállására szintén létre kell hozni egy egyezményt. Ennek eredményeként hirdették ki 1951. július 28-án a Genfi Menekültügyi Konvenciót.⁴

A nemzetközi jogban először általános érvényű menekült-fogalom az egyezmény 1. cikk A (2) bekezdése szerint arra a személyre vonatkozott, aki:

„faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz tartozása, avagy politikai meggyőződése miatti üldözéstől való megalapozott félelme következtében az állampolgársága szerinti országon kívül tartózkodik, és nem tudja, vagy az üldözéstől való félelmében nem kívánja annak az országnak a védelmét igénybe venni. Vagy aki állampolgársággal nem rendelkezve és szokásos tartózkodási helyén kívül tartózkodva, ilyen események következtében, nem tud vagy az üldözéstől való félelmében, nem kíván oda visszatérni.” Anélkül, hogy a konvenció részleteibe bocsátkoznánk, történeti és mai jelentőségére vonatkozóan a következő megjegyzések tűnnek kiemelésre érdemesnek:

- 1). A Genfi Egyezmény létrejöttével megtörtént az áttörés egy általánosan elismert, nemzetközi jogilag érvényes menekültfogalom irányába. A konvenció megfogalmazói a szövegbe időbeni és geográfiai korlátot építettek, amelyek azonban az 1967-es new-yorki kiegészítő jegyzőkönyv hatályosulásával okafogyottá váltak.⁵
- 2). A konvenció meghatározásai a menekültek jogainak addig nem ismert katalógusát foglalták össze a befogadó országokban. Arra törekedtek, hogy a menekültek legyenek a leginkább kedvezményezett külföldiek, és amennyire lehetséges, azonos jogokkal rendelkezzenek a menedékbiztosító ország polgáraival.
- 3). Az egyezménnyel először hoztak létre közvetlen kapcsolatot a menekültek védelmének nemzetközi jogi eszköze (Genfi Egyezmény) és egy nemzetközi szervezet (UNHCR) feladatai között. A nemzetközi közösség ezzel nyomatékosan kifejezésre juttatta a Menekültügyi Főbiztosság (UNHCR) autoritását az egyezmény alkalmazásának ellenőrzésében.
- 4). Az egyezmény nem biztosította a menedékbiztosítás szubjektív jogát a menekülteknek. A jogszabály nem határozta meg a menekülsajátosságok megállapításának az eljárását, csupán a már elismert menekült jogállását. Mindazonáltal a non-refoulement (a visszafordítás tilalma) biztosítékkal – az egyezmény egyik központi eleme – nem volt összeegyeztethető a menekült visszaküldése olyan államba, „amelyben élete vagy szabadsága faja, vallása, állampolgársága, meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása miatt vagy politikai meggyőződése miatt veszélyeztetve lenne.”

A Genfi Konvenció jelentősége nem csak abból a tényből következik, hogy a menekültek problémái standardjainak rögzítésében egy mérföldkő volt. Azért is fontos, mert az egyik legemlékezetesebb teljesítmény az ENSZ Alapokmányában proklamált eszmék megvalósításáért folytatott hosszú küzdelemben. Ez pedig az emberi jogok és alapszabadságok világszerte történő elismertetése és betartatása mindenki számára tekintet nélkül fajra, nemre, nyelvre, vagy vallásra. Erre vonatkozóan különösen fontos a szerződés legfontosabb elve, a visszafordítás tilalma (non refoulement elv), amely részévé vált a nemzetközi és regionális emberi jogi szerződések egész sorának (időközben a nemzetközi szokásjogi rendszer minden államot kötő általános alapelve is lett).

Az 1950-es években az ENSZ- Közgyűlése különböző határozatokban kérte a Menekültügyi Főbiztosságot, hogy egyes válsághelyzetekben vállaljon „jószolgálati” tevékenységet. A tagállamok pozitív hozzáállásában már csak azért is bízhatott az UNHCR, mert a vasfüggöny időszakában nem kellett tömeges migráns áradattal számolni a nyugati világ országában. Emellett az antikommunista propaganda meglehetősen sikeres kommunistaellenes közhangulatot teremtett a népesség körében.⁶ A hidegháború időszakában még működött a „jó szolgálat”: magyarokat, cseheket, szlovákokat, lengyeleket és vietnamiakat fogadtak be nagyvonalúan Svájcban, Németországban, Franciaországban és Svédországban. Persze közöny és ellenállás is kialakult már, amikor olyan menekültek igényeltek menedéket, akik nem feleltek meg az antikommunista sémának, a Harmadik Világból érkeztek (antropológiailag nem fehérek), vagy a tömegesen kérelmezők. Ilyen csoportokkal szemben kampányoltak, és a belpolitikai konfliktusok középpontjába kerültek. A hetvenes évek végére kialakult a „menedékkérők / Asylanten” negatív fogalma is, amely egyre újabb csoportok menedékkjogból történő kizárását fedte.⁷

Az 1970-es évek eleji kőolajár-krízist követően az európai gazdasági csoda megtörni látszott, veszélybe került a teljes foglalkoztatottság. Az addig nyitott demokráciák innentől már nem voltak olyan befogadó készek. A lengyelek előtt 1980/81-ben gyakorlatilag lezárták a határokat Európában. 1945 és az 1973-as kőolajválság között a gazdasági növekedés, az európai „mag országok” iparosodása erős szívóhatást gyakorolt a glóbusz több régiójára. A Földközi tenger menti országokból (Olaszország, Törökország, Jugoszlávia, Észak Afrika) vendégmunkások milliói érkeztek csaknem valamennyi nyugat-európai országba. Az 1973 és a 80-as évek közepe közötti időszakot a világ gazdaság átstrukturálódása jellemezte, melynek következményeként gyakorlatilag vége lett a „teljes foglalkoztatottság” időszakának. A várakozás, miszerint az időközben feleslegessé vált vendégmunkások tömegek hazatérnek, alapvetően falsnak bizonyult. A családtagok kiutazásával a munkaerő migráció időszaka bevándorlássá alakult át.

A „vendéglátó” országok a 80-as évek közepétől a bevándorlási számok csökkenésében, a demográfiai helyzet normalizálódásában, valamint az érkeztettek sikeres társadalmi integrációjában reménykedtek. E várakozások kudarcának talán legszembetűnőbb jele az volt, hogy rohamosan megnőtt a menedékkérők száma. Az addig évi 100 ezer fő kelet-európai menedékkérőből 1989-re 1,2 millió lett (összefüggésben a vasfüggöny lehullásával). Ez éppen akkor történt, amikor a származási országok szinte mindegyike (legalábbis formálisan) többpárti demokráciává, azaz „üldözésmentes” országgá vált, ahonnan a siker reményében már nem lehetett üldözést hitelesíteni. (Lásd az EU-tagállamok biztos származási ország, illetve első biztos befogadó ország kategóriáit, vagy az EK tagállamok bel- és igazságügy minisztereinek Londoni Határozatait a nyilvánvalóan megalapozatlan menedékkérelmek esetén bevezetendő gyorsított menedékközi eljárásról). A migráció egyre inkább a nemzetközi és az európai kapcsolatok tényezőjévé vált.

3. 1990-2011

Az 1990-es évek elejétől Nyugat-Európa kezdett elhatárolódni Kelet-Európa és a Harmadik Világ országaitól. Sok millió polgár igényelte kormányától, hogy védje meg őket a munkaerő-piaci vetélytársaktól (a menekültek is azok) és zárja le előttük a határt. Az egykori Jugoszlávia csaknem 700.000 menekültjének befogadása egyszerre elképzelhetetlenné vált; esetükben már csak ideiglenes védelemről lehetett szó!⁸ Pozitív megítélésüket nem csupán az „antikommunistaság” „okafogyottá” válása (vasfüggöny megszűnése, a genfi egyezményben nincs benne a polgárháborús üldözöttség), hanem magas számuk is akadályozta. De ennél többről is szó volt, ami megmutatkozott a lengyel menekültek 1980-as évek eleji elutasításánál is. Döntő kritériummá lépett elő a menekültek érkezésének időpontja, illetve a potenciális befogadó országok gazdaságának állapota a kelet-európai rendszerváltásokat követően. (A jóléti állam polgárainak aggodalma életszínvonaluk fenntartásáért, „jóléti sovinizmusuk” kihatott a menekültek megítélésére is).

Bár a kulturálisan és mentálisan a nyugati normákhoz jóval közelebb álló kelet-európai migránsok integrációja nyilvánvalóan kevesebb integrációs erőfeszítést (és ezzel kevesebb instabilitást) okozott volna, mint a jelenlegi tömegmigráció érintettjeié, a kelet-európai rendszerváltások időszakában a feltételezett tömeges menekültválság kezelésére, illetve attól tartva, még más megoldások születtek. A legális tartózkodási státuszt elérendő, Németországban csaknem félmillió személy nyújtott be 1992-ben menedékkérelmet,⁹ amire mintegy válaszként az Európai Községek tagállamai megszorító intézkedéseket hoztak a Genfi Egyezmény alkalmazásakor. (Utólag már nem tűnik olyan ijesztőnek a szám, hiszen a 2015-ben beérkezettek több mint kétszer annyian voltak.) A szigorításokat könnyen meg lehetett tenni, mert az egyezményben nem alkottak eljárásjogi szabályokat, másfelől idő is jobban volt rá, hiszen a beáramló migránstömeg mennyisége kezelhető szinten maradt. Megszülettek a Schengeni, a Dublini Egyezmények valamint a Londoni Határozatok, amelyek hatására az évtized végére valóban sikerült is 100 ezer fő alá szorítani az éves menedékkérő számot az EU legvonzóbb célországaiban.¹⁰

A fent említettekkel párhuzamosan ugyanakkor kiteljesedhettek a közösség alapszabadságai (a Schengeni Végrehajtási Egyezmény révén), és az áru, a tőke és a szolgáltatások után a személyek forgalma is akadálytalanná vált a tagállamok közötti belső határokon. Az EK országok hosszabb ideje foglalkoztak azzal, hogy az egymás közötti (belső) határokon történő ellenőrzések megszüntetését milyen biztonsági intézkedésekkel és határellenőrzésekkel ellensúlyozzák. (Nem utolsó sorban azért is, hogy hatékonyabban kezeljék a harmadik államokból érkező bevándorlást). A közös európai menekült- és bevándorlási politika középpontjába a menekültpolitika mielőbbi harmonizálási szándéka került. Itt most a fentebb részben említett szerződésekre kell gondolni. (Schengeni Egyezmények, Dublini Egyezmények, Londoni Határozatok, vízumegyezmény, Eurodac egyezmény stb.). A Dublini egyezmény (a menedékjogi kérelem elbírálásában illetékes tag-

állam kijelölése) azt célozta, hogy a Közösségek területén csak egy menedékjogi kérelmet bíráljanak el, azaz ne lehessen több tagállamban próbálkozni ugyanannak a személynek. Azon túl, hogy ezt a döntést a tagállamok értelemszerűen saját döntésként ismerik el, további célkitűzés volt, hogy ne a kérelmező határozhassa meg, melyik tagállamban kérelmez.¹¹ A bel- és igazságügy miniszterek arról is határoztak 1992. november végén Londonban, hogy a menedékkérelem formai hiányosságai akárcsak egyikének fennállása esetén is gyorsított menedékjogi eljárást alkalmaznak, melynek következményeként az elutasított kérelmező egy hónapon belül kitoloncolhatóvá válik – beleszámítva az egy fellebbezési lehetőséget is.¹² Ezt a több mint két évtizede működő gyakorlatot szüntette be Németország egyoldalúan, amikor tudatta, hogy minden szír menekültet befogad, lényegében ellenőrzés nélkül.

Az Európai Unió migrációs tendenciáit jelentősen módosította a 2004-es bővítés. Egyrészt nagymértékben csökkentette a jogcím nélküli tartózkodások számát (a polgárok egyik fő európai szabadságvívmányának számít a szabad mozgás a schengeni térségben), másfelől a probléma súlypontja áthelyeződött a régi tagállamokról az új tagállamokra – rajtuk keresztül érkeznek ugyanis az illegális migránsok jelentős része, akik a külső határon átlépve már szabadon mozoghatnak az európai uniós térségben. Az érkezők olyan munkahelyeket „foglalnak el” a hazai munkavállalók számára nem vonzó szolgáltató szférában, amelyek helyhez kötöttek és nehezen ellenőrizhetők (mezőgazdaság, építőipar, magánháztartások szolgáltatásai, vendéglátóipar). A szabad európai migrációs tér világszerte egyedülálló jelenséggé vált. Németországban, Európa jelenlegi legfontosabb bevándorlási célországában a bevándorlók 74%-a 2012-ben az EU-külföldről érkezett. Az Unió gazdaságilag gyengébb országait viszont az a veszély fenyegeti, hogy elveszítik népességüket, és az európai születésszám visszaesésével összefüggésben csökkenő demográfiai spirálba kerülnek. Az Uniót nem homogén társadalmak alkotják, országokon belül is létezik vándorlás a szegényebb régiók felől a gazdagabbak felé. A migrációs térkép mindig a gazdasági fejlettség leképeződése is!

Bár a Genfi Egyezményt aláíró államok nem kérdőjelezték meg a szerződés érvényességét a legutóbbi időkig, mindig akadtak befolyásos politikusok, akik amellet érveltek, hogy át kell alakítani a szövegét, illetve akár hatályon kívül kell helyezni az egészet. 2004 őszén a brit konzervatívok akkori elnöke a következőképp érvelt a változtatás mellett: „Megalkotói még nem tudták elképzelni, hogy évente tízezrek élhetnek vele vissza.”¹³ Még abban az évben nyilatkozta Tony Blair volt brit miniszterelnök, hogy a Konvenció „láthatóan kezdett elavulni”.¹⁴ Ugyanakkor még egy aláíró állam sem állt el tőle, illetve nem mondta fel. Másfelől fontos tudni, hogy sok állam máig nem csatlakozott a Genfi Egyezményhez. Némely kormány azt az álláspontot képviseli, hogy humanitárius alapon eddig is sok segítséget nyújtott a menekülteknek, ezért nincs oka továbbra sem csatlakozni az aláírókhoz. Törökország sem aláírója eddig az egyezménynek, amely miatt a nemzetközi segélyszervezetek nem is vettek részt az EU és Törökország közötti

2016. márciusi megállapodásban. (Többek közt ezért nem sorolják az országot a „biztos harmadik országok” közé sem).

4. A legújabb migrációs válság küszöbén (2011 óta)

Feloldódtak a menekülés és a bevándorlás (migráció) közötti határok. Az EU-ba irányuló tömeges és illegális migrációval nem csak életüket mentő menekültek érkeznek, hanem olyan migránsok is, akik szabad elhatározásból, gazdasági okokból, azaz a jobb élet reményében vesznek kezükbe vándorbotot. (Feltehetően azért kényszerülnek sokan „élni az alkalommal”, mert gyakorlatilag nincs más legális bevándorlási lehetőségük az Unióba, lényegében az 1990-es évek eleji helyzethez hasonlóan). A helyzetnek megfelelő politikai és jogi stratégiák kidolgozását szinte lehetetlenné teszi a menekülési és a bevándorlási népességmozgások összekeveredése (mixed flows). Mindkét csoport (menekültek és bevándorlók) esetében a hasonlóságok mellett, tekintettel a sajátosságaikra eltérő felelősségek és illetőségek állnak fenn. Amíg az EU-tagállamok a nemzetközi, az európai és az állami kötelezettségek révén (melyeket önként vállaltak magukra) kötelesek a menekülteket megvédeni, addig a bevándorlók befogadása még mindig messzemenően nemzeti (állami) döntési kompetenciába tartozik. De a menekülteket és a bevándorlókat nem csak jogi alapon, nem csak a demokratikus értékek és humanitárius okok miatt szükséges egymástól megkülönböztetni. Ezen kívül a fejlesztéspolitika szempontjából is szükséges a megkülönböztetés. Nyugodtan kijelenthetjük azt is, hogy a menedéket nyújtó jómódú demokráciák sem tekintenek a menekültekre hasznot hozó kiegészítő munkaerőként: sem a politika, sem a kutatás ebből a szempontból alapvetően nem számol velük. De a tömeges menekülésnek egyébként másért is útját kell állni mindenképpen, mert mindig emberi katasztrófákat jelentenek és különösen a menekültek nagyobb részét befogadó legszegényebb államoknak jelentenek óriási extra megterhelést. Az önkéntes migráció ezzel szemben sokak szerint a gazdasági fejlődés fontos hajtóereje lehet. Ha jól szabályozzák, a származási- és a befogadó ország közötti tisztességes megállapodáson alapul, továbbá biztosítja a migráns munkaerő jogait, akkor érdekében állhat minden résztvevő félnek (triple win). Ezért többen nem korlátozni, hanem éppen ellenkezőleg, támogatni szeretnék.¹⁵

Ami a menekülési okok megszüntetését illeti, az európai együttműködésre várna központi feladat, hiszen még az EU nagyobb tagállamai sem képesek a jelek szerint egyedül kezelni a problémát. Ez akkor is így van, ha az együttműködés sikerességét, cselekvési lehetőségeit a jelek szerint nem tanácsos eltúlozni. Mérhetőbb közös eredmények az EU-ban a menekültpolitika és a külső határok ellenőrzése területén születtek. Ezzel szemben a migrációs politika, és ezen belül a munkaerő migráció szabályozása terén csak néhány vonatkozásban (pl. a magasan képzett munkaerő vonatkozásában) tudtak megegyezni. Ebben is megfogható jól a nemzeti cselekvési szabadság elvesztésétől való félelem. Ugyanakkor rohamosan nő a

menekültpolitikai nyomás. Egyfelől érthető a tagállami döntési kompetenciához való ragaszkodás (pl. az eltérő regionális gazdasági fejlettségek miatt), másfelől a közös piac miatt szükség lenne a probléma közös kötelező jogi kereteinek a kidolgozására is. (Ez segítheti a migráns kategóriák egymástól történő elválasztását is).

A menekültek tömeges beözönlése esetében megoldhatatlannak bizonyult minden egyes menedékkérelmet a Konvencióban és a jegyzőkönyvben rögzített eljárásnak megfelelően megvizsgálni. Ezért az a gyakorlat alakult ki a nagy EU-tagállamokban, hogy ilyen esetekben az üldözött csoport tagjairól feltételezik, hogy menekültek és előzetes feltételezésként (Prima facie) üldözött csoporthoz tartozóként tekintik őket. A csoporthoz tartozás megállapítása egy eljárás arra tekintettel, hogy teljesítsék az „elfogadható mértékű” védelmet az alapjogokra és az alapjogi garanciákra alapozva az egyes kérelmek előzetes elsőfokú vizsgálata nélkül. Ez garantálja, garantálhatja az életfontosságú menedékhelyet a háborúk-, a konfliktusok-, vagy az erőszak áldozatainak, azoknak az embereknek, akiket a fentiekkel fenyegetnek. És az említettek miatt természetesen azoknak is, akik a tömeges menekülthullám részeként „csak úgy” jobban akarnak élni egy tagállamban.

Ami a menedékkérők kezelésének minimális standardjait illeti, ennek központi eleme, hogy a visszafordítás tilalmát, beleértve a határon történő visszafordítás tilalmát is, minden körülmények között szem előtt kell tartani, hogy a biztos menedék lehetősége adott legyen, hogy alapvető emberi jogaik törvényileg biztosítottak legyenek, és a menekültügyi főbiztos beavatkozhat az illetősége alá tartozó személyek érdekében. A kérdéskörrel megindult a fokozatos gondolkodás, ami tükröződött például az ideiglenes védelem koncepciójának a fejlesztésében (államok sorában vezetett el a jogalkotás szintjéig). Az ideiglenes védelem gyakorlati lehetőséget nyújt az államoknak arra, hogy a konvenció alapelveinek megfelelően reagáljanak a menedékkérők nagy száma esetén is. Amikor a státusz megállapítás az egyes személyek esetében megnehezül, vagy ellehetetlenül, a védelem és az alapjogok az ideiglenes tartózkodás esetén is biztosítva legyenek. Az ideiglenes védelem egyébként önmagában nem megoldás tehát, csak egy ideiglenes intézkedés. (Olyan hátulütővel, mint a kitoloncolás gyakorlati ellehetetlenülése azok esetében, akiket nem illet meg semmilyen szintű védelem).

Az ideiglenes védelem az UNHCR szerint az átfogó megoldási kezdeményezés lényeges része, amelynek alapja a tehermegosztás és a nemzetközi szolidaritás. Azaz szerintük nem egy új elvről van szó, hanem egy olyan intézkedésről, amely kiegészíti a Genfi Konvenció védelmét. Lényegében e logika mentén fogadta be az Európai Unió régi tagállamainak többsége szinte korlátlanul (egyben kontrollálatlanul) a legújabb tömegmigrációs hullám alanyait. A nemzetközi menekült-szervezetek reagálásának tehát az 1951-es konvenció – miként említettük – egyelőre változatlanul kiindulópontja a menedékkérők tömeges beáramlása esetén is. Persze szükség lehet kiegészítő mechanizmusok alkalmazására is azon személyek esetében, akik olyan erőszak elől menekülnek, ami nem az üldözésen alapul. Ezen személyi kör védelmének a szükségessége különböző belső állami jogszabályok

formájában öltött eddig testet: „humanitárius státusz”, „De- facto-státusz”, „rendkívüli tartózkodási jog”, „B-státusz” stb. Ezek olyan kiegészítő védelmi mechanizmusok, melyeket többnyire szintén a Konvenció általános alapelveiből vezetnek le. (Ezt a nyitott felfogást képviseli – miként említettük –, az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága – az UNHCR is).

5. Záró megjegyzések

Az aktuális fejleményekre, a tömegmigráció kialakította problémákra tekintettel, van még aktuális üzenete a Genfi Konvenciónak? Ebben a tömegben ugyanis szinte szétválaszthatatlanul összekeveredtek a menekülési és az egyéb munkavállalási indítékok. Néhány demokratikus menekültpolitikájú állam már egy ideje szorosan összekapcsolja menekültpolitikáját népességének biztonsági igényeivel. Ausztrália például intézkedések sorát hozta és nagy összegeket költ arra, hogy elérje, a menekültek távoltartását az ország partjaitól. Így igyekszik ellensúlyozni (egyben saját választói előtt elfogadtatni, legitimálni) a menekültek érdekében vállalt kötelezettségeit. Mindez persze nem teszi okafogyottá a Genfi Konvenciót, sőt, többek szerint épp ellenkezőleg! Az egyezményt „ad akta tenni”, és még egyszer egészen előlről elkezdni egy új menekült egyezmény kidolgozását (miként némelyek javasolják), feltehetően jelentős visszalépést jelentene. Aligha képzelhető el ugyanis, hogy az államok belátható időn belül meg tudnának egyezni egy merőben új alternatívában.

Az 1951-es egyezménynek továbbra is sarokköve az a kötelezettség, hogy a menedékkérőnek kell továbbra is bizonyítania, hogy származási országában üldözték (az ismert kritériumok valamelyike szerint). Természetesen az államoknak az elkövetkezőkben is módjában lesz azokat a menedékkérelmeket elutasítani, amelyeket megalapozatlanoknak tartanak. (Nem helytálló az emberi jogvédők médiában sokszor nagy teret nyerő kijelentése, miszerint a menedékjog „jár” az igénylőknek). A jelenlegi tömegmigráció közepette és hatása alatt időnként mégis úgy tűnik, mintha a mai államoknak kevesebb hatalma és rendelkezési képessége lenne, mint a múltban volt. Ennek ellenére nemzetközi jogilag (a szerződés szerint) világos, hogy még mindig az államok tartják kezükben az erősebb lapokat.

Az is kérdés, hogy a Genfi Konvenció „kontrollszervének”, az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága működésének mennyi értelme maradt még? A kritikusok szerint a szervezet eltért mandátumától, a menekültek Konvenció elvei szerinti védelmétől. A szervezet ma sokkal többet foglalkozik humanitárius segítséggel, ami kötelezettségei teljesítésének egyoldalú hangsúlyeltolódását mutatja. „Bénaságának” oka, hogy az államoknak jelenleg csak iránymutató támogatást képes nyújtani, szemben az 1950-es évekkel, amikor fontos változásokat tudott elérni. A menedékjoggal a gyakorlatban is foglalkozó szakértő jogászok szerint „a menekültek védelme egyfelől a nemzetközi jogi elvek, másfelől a nemzeti jogalkotásból és – alkalmazásból következő törvényi és politikai eszközök közötti folyamatos

feszültséget tükrözi vissza.”¹⁶ James Hathaway véleménye szerint a menekültek nem csupán a kitoloncolással szembeni védelmet kapják meg, hanem más menekültstátuszából következő jogokat is. Ugyanakkor nincs, és nem is lehet joguk arra, hogy életük hátralévő részében gondoskodást várjanak el. Így egyszerűen nem működik a Genfi Konvenció! A menekültek ellátására nem követelhető több az államoktól, mint amit saját polgáraiknak garantálni képesek. Nem követelhető számukra több jog azonnali garantálása, mert természetes, hogy a jogok idővel, a menekültek növekvő integrációjával és asszimilációjával fokozatosan lesznek biztosítva. A menekültgyezmény értékei egész bizonyosan csak így tarthatók meg.¹⁷

JEGYZETEK / NOTES

1. Moussalli, Michel (1991): „Viele der abgelehnten Asylbewerber könnte anerkannt werden...“, 29.old.
2. Asylum Applications in Participating States 1983-1993. IGC Secretariat, Feb. 1994.
3. Moussalli, Michel (1991) 29. old.
4. Handbuch über Verfahren und Kriterien zur Feststellung der Flüchtlingseigenschaft. Gemäß dem Abkommen von 1951 und dem Protokoll von 1967 über Rechtstellung der Flüchtlinge (nicht amtliche Übersetzung) Amt des Hohen Kommissars der Vereinten Nationen für Flüchtlinge (1979) Genf, September 1979. 71. old.
5. A szerződő államok ezt a tervezetet fogadták el: A „külföldi politikai menekült” fogalma azokra az eseményekre vonatkozik. „amelyek Európában 1951. január 1. előtt kezdődtek” (Handbuch, (1979) 71. old.) Az említett jegyzőkönyv ratifikációjától ez a korlátozás is megszűnt a geográfiai korlátozással együtt (innenről az egész glóbuszra vonatkozott).
6. A menekülsajátosságok megállapítása alapesetben már akkor egyedi esetekre vonatkozott. A „jó szolgálat” elvárása ma már aligha találna visszhangra, mert a menedékkérők befogadó környezete ma alig vagy egyáltalán nem felel meg az akkori hidegháborús „közhangulatnak”, de a konvenció klasszikus kritériumainak (ahogy jeleztük) és az UNHCR mandátumának még annyira sem!
7. Thränhardt, Dietrich (1994): Entwicklungslinien der Zuwanderungspolitik in EG-Mitgliedsländern. In: Hubert Heinelt (Szerk.): Zuwanderungspolitik in Europa. Nationale Politiken. Gemeinsamkeiten und Unterschiede Opladen, Leske+Budrich 58. old.
8. Fassmann, Heinz – Münz, Rainer (2000): Ost-West-Wanderung in Europa. Wien-Köln-Weimar, 23. old.
9. Asylum Applications (1994).
10. IGC (2004): Zustand 27. 10. 2004. UNHCR-Bericht (Bafl.)
11. Masika Edit – Harmati Gergely (1999): Egységes belbiztonsági és jogi térség Európában. Bel- és igazságügyi együttműködés az Európai Unióban. Budapest, ISM, 368-376. old.

12. Tóth Judit (1994): Menedékjog – kérdőjelekkel. 155-156. old.
13. Michael Howard (2004): Speech on Asylum and Immigration, 22. 09. http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk_politics/3679618.stm (2.5.2016).
14. Tony Blair (2004): Speech to the Confederation of British Industry on Migration, 27.4. <http://www.theguardian.com/politics/2004/apr/immigrationpolicy.speeches> (2.5.2016).
15. Angenendt, Steffen (2015): Flucht, Migration und Entwicklung: Wege zu einer kohärenten Politik. Bonn. Aus Politik und Zeitgeschichte, 2015. 06. 09., továbbá interjú vele: Deutschlandradio Kultur, 22. 04. 2015. http://www.deutschlandradiokultur.de/eu-fluechtlingspolitik-gut-geregelte-migration-ist-der.1008.dehtml?dram:article_id=317773 , és Interjú Claus Leggewiel: Einwanderung. Politologe: mehr Flüchtlinge in Europa aufnehmen. 20. 04. 2015. <http://www.deutschlandfunk.de/einwanderung-politologe-mehr-fluechlinge-in-europa-aufnehmen>
16. Guy Goodwin-Gill – Jane McAdam (2007): The Refugee in International Law, Oxford 555. old.
17. Interview with James Hathaway (2016): In: International Affairs Forum, 1 <http://www.ia-forum.org/Files/QNEMHW.pdf> (2.5.2016).

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Moussalli, Michel (1991): „Viele der abgelehnten Asylbewerber könnten anerkannt werden” Frankfurter Rundschau, 1991. 07. 29.
- Handbuch über Verfahren und Kriterien zur Feststellung der Flüchtlingseigenschaft. Gemäß dem Abkommen von 1951 und dem Protokoll von 1967 über Rechtstellung der Flüchtlinge (nicht amtliche Übersetzung) Amt des Hohen Kommissars der Vereinten Nationen für Flüchtlinge, Genf, September 1979. 71.
- Thränhardt, Dietrich (1994): Entwicklungslinien der Zuwanderungspolitik in EG-Mitgliedsländern. In: Hubert Heinelt szerk. (1994): Zuwanderungspolitik in Europa. Nationale Politiken. Gemeinsamkeiten und Unterschiede Opladen, Leske+Budrich. 33-63. old.
- Fassmann, Heinz – Münz, Rainer szerk. (2000): Ost-West-Wanderung in Europa. Wien-Köln-Weimar.
- Masika Edit – Harmati Gergely (1999): Egységes belbiztonsági és jogi térség Európában. Bel- és igazságügyi együttműködés az Európai Unióban. Budapest, ISM, 1999. 368-376.
- Tóth Judit (1994): Menedékjog – kérdőjelekkel. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Howard, Michael (2004): Speech on Asylum and Immigration, 22. 09. 2004.
- Blair, Tony (2004): Speech to the Confederation of British Industry on Migration, 27.4. 2004.
- Goodwin-Gill, Guy – McAdam, Jane (2007): The Refugee in International Law. Oxford.
- Interview with James Hathaway (2016) In: International Affairs Forum, 1 (2016) 1.
- Angenendt, Steffen (2015): Flucht, Migration und Entwicklung: Wege zu einer kohärenten Politik. Bonn. Aus Politik und Zeitgeschichte 2015. 06. 09.

CSICSMANN László
intézetvezető habilitált egyetemi docens
Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi, Politikai és
Regionális Tanulmányok Intézete, Budapest

director, associate professor
Corvinus University of Budapest Institute of International,
Political and Regional Studies, Budapest, Hungary
email: laszlo.csicsmann@uni-corvinus.hu

REPEDÉSEK A TRANSZATLANTI
KAPCSOLATOKBAN? A KÖZEL-KELET PÉLDÁJA

CRACKS IN THE TRANSATLANTIC RELATIONS? THE
EXAMPLE OF THE MIDDLE EAST

ABSTRACT

This paper is aimed at analysing the impact of the crisis of the liberal international order on the transatlantic relations. Both the EU and the US have vital interest to maintain the existing international order, however regarding certain foreign policy goals we witness an increasingly divergent approach to world politics. This is the case with the Middle East, where the EU acts as a global player based on historical ties, while the United States have recently started a gradual disengagement from the region. The so-called post-American Middle East have its own opportunities as well as challenges for the European diplomacy. This article focuses on the differences between the EU and the US foreign policy goals related to the Middle East. It primarily addresses the Iranian nuclear program and the Middle East Peace Plan recently launched by the US. The author argues despite some differences in interests, the EU and the US do not perceive the region in an entirely different way.

Kulcsszavak: Európai Unió, Közel-Kelet, iráni nukleáris megállapodás, globális stratégia, közel-keleti békefolyamat

Keynotes: European Union, Middle East, Iran nuclear deal, global strategy, Middle East peace process

1. Bevezetés

Az elmúlt néhány esztendő – különösen a Trump-adminisztráció évei alatt (2017) – felszínre hozta azokat a különbségeket, amelyek meghatározzák az Egyesült Államoknak és az Európai Uniónak a világról alkotott képét. A 21. századi világméretű átrendeződés megkérdőjelezte a liberális nemzetközi rendszert, amely az Egyesült Államok hegemon szerepére, és a második világháború után felépített intézményrendszerre és működési normákra épült. „A liberális nemzetközi rendszer válságban van” – fogalmaz John Ikenberry, a nemzetközi kapcsolatok diszciplinájának egy meghatározó amerikai gondolkodója.¹ A liberális nemzetközi rendszer – többek között – a szabadkereskedelemre, a NATO-ra mint a kollektív védelem legfőbb megtestesítőjére, a demokráciára mint a legjobb kormányzati forma világméretű terjesztésére épült. Ebben a liberális nemzetközi rendszerben a második világháborút követően Nyugat-Európa, majd a hidegháború végével mondhatni egész Európa szorosán követte és támogatta az amerikai célkitűzéseket, és ebben az értelemben hozzájárult a globális kormányzás feltételrendszeréhez.

A liberális nemzetközi rendszer alternatívájaként jelenik meg más hatalmak – így különösen Kína – által vizionált alternatív világrend, amely újraértelmezi a globális kormányzás eddigi intézményrendszerét és normáit. A nemzetközi kapcsolatok elméletének másik nagy amerikai klasszikusa, John Mearsheimer egyenesen arról ír, hogy maga az Egyesült Államok járul(t) hozzá a liberális nemzetközi rendszer normáinak lebontásához, amennyiben jelentős mértékben megváltozott az a világkép, amely alapján Washington pozicionálta magát az átalakuló világrendben. Mearsheimer külön említi ebben a folyamatban Trump amerikai elnök szerepét, nevezetesen az Egyesült Államok elnöke maga tett lépéseket a normák lebontásának irányába, és különösképpen hozzájárult egy ún. poszt-amerikai rend kialakulásához.²

A 21. század elejének egy nagy kérdése, hogy az Európai Unió mint nemzetek feletti integrációs szervezet hogyan áll a fenti folyamatokhoz, és legfőképpen hol helyezkedik el ebben a folyamatban. Az Európai Uniónak tegyük rögtön hozzá, hogy önmagában nem fűződik ahhoz érdeke, hogy a liberális nemzetközi rendszer megroppanjon. A 2000-es évek eleje számos válságjelenséget hozott magával, amelyek alapjaiban megkérdőjelezzik nemcsak az EU-t mint intézményt, hanem tágabban Európa helyét a világban. Ezek között említhető a 2008-as globális pénzügyi válság, a 2015-ben jelentkező migrációs válság, és ennek hátterében meghatározó identitásválság, valamint a jelenlegi koronavírus-válság, amely a jóléti intézmények és demokráciák közegészségügyi kihívásokra való lassú és kevésbé hatékony reakcióját mutatják.

Az Európai Unió – még a mai napig is formálódóban lévő – közös kül- és biztonságpolitika keretében foglalkozik a transzatlanti kapcsolatok kérdéskörével. Fédérica Mogherini közös kül- és biztonságpolitikai főképviselő irányítása alatt 2016-ban született meg az a Globális Stratégia, amely az EU világban betöltött helyét, illetve a liberális nemzetközi rendszer válságából adódó válaszlépéseket hivatott

összefoglalni.³ Szembetűnő, hogy a Globális Stratégia mindössze kétszer említi az Egyesült Államokat, részben a NATO, részben pedig a Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség (TTIP) keretében. Ez utóbbi éppen az egyik szimbóluma a transzatlanti kapcsolatokban bekövetkező repedésnek, amelyben a Trump-adminisztráció állt ellen az európai törekvéseknek. A dokumentumban első helyen említett NATO, amely nemrégiben ünnepelte fennállásának 70. évfordulóját, működését tekintve szintén számos amerikai kritikát kap, különösen az egyes európai tagállamoknak, a közös védelemben való anyagi és más jellegű közös szerepvállalással kapcsolatosan. Ugyancsak különböznek a transzatlanti elképzelések a klímaváltozással összefüggésben, ugyanis Trump 2017-ben visszavonulót fűjt az ún. Párizsi Egyezmény kapcsán, amely alapjaiban rengette meg a liberális nemzetközi rendszer alapjait.

Washington és európai szövetségesei számos regionális kérdésben, konfliktusban is közösen működtették ezidáig a „globális kormányzást”, vagyis azonos normák – emberi jogok, demokrácia, de elsősorban a közös érdekek – mentén menedzselték a világban jelentkező kihívásokat. Az Európai Unió és az Egyesült Államok hasonlóképpen negatívan szemlélte a Krim-félsziget 2014-es orosz annektálását, amely különféle szankciók bevezetéséhez vezetett Moszkvával szemben. Egyeztek az amerikai és az európai célok a Közel-Kelet vonatkozásában is a 2000-es évekig bezáróan. Jelen tanulmány megkísérli bemutatni azon törésvonalakat, amelyben az Európai Unió és az Egyesült Államok más álláspontot képvisel a közel-keleti konfliktusokkal kapcsolatban. Jelen tanulmány arra a megállapításra jut, hogy a Közel-Kelet mint biztonsági komplexum kihívásai jól szemléltetik a fentiekben bemutatott folyamatokat, és a transzatlanti kapcsolatokban mutatózó töréseket.

2. A Közel-Kelet kihívásai és a transzatlanti együttműködés korlátai

Az 1989-es átalakulást követő új világrend keretében az európai és amerikai érdekek és értékek is találkoztak a Közel-Kelet vonatkozásában. A tágabb közel-keleti térséget mint külső szereplő az Egyesült Államok dominálta. Washingtonnak érdekében állt és képes volt a folyamatok befolyásolására. Ennek fő pillérei az 1990-es években: az Öböl-háború 1991-ben, a közel-keleti békefolyamat (ún. oslói folyamat), valamint a nyugati érdekeknek megfelelő közel-keleti partnerek támogatása és az autoritárius stabilitás fenntartása a belső iszlámista kihívással szemben.

Az Európai Unió – támogatva az amerikai célkitűzéseket – az 1990-es évektől fokozatosan építette ki mediterrán-politikájának intézményrendszerét, amelynek fő elemei: a Szomszédságpolitika déli dimenziója (European Neighborhood Policy), az Unió a Mediterráneumért (Union for the Mediterranean) és nem utolsósorban az előbbieken említett Globális Stratégia és annak implementálásához kapcsolódó dokumentumok.⁴ Az Európai Unió például a Washington által politikailag elősegített oslói folyamatnak kiemelkedő anyagi támogatója volt, amennyiben a kiépülő

palesztín intézményrendszer kapacitás-építéséhez jelentős mértékben hozzájárult. Jelen tanulmánynak nem célja, hogy áttekintse a történelmi folyamatokat, hanem elsősorban a jelenkori kihívásokra összpontosítunk.

Az Európai Unió és az Egyesült Államok – közel-keleti válságokkal kapcsolatos – együttműködésében az első jelentősebb kihívást a Bush-kormányzat által 2003-ban megindított iraki háború jelentette. Ez egyben az Európai Unió tagállamai közötti megosztottságra is rámutatott, nevezetesen a közös kül- és biztonságpolitika korlátaira. Mint ismeretes az akkori amerikai védelmi miniszter, Donald Rumsfeld megfogalmazásában, az ún. „régí Európa” (Franciaország, Németország) alapvetően ellenezte Bush-elnök Közel-Kelet politikáját, míg az ún. „új Európa” (újonnan csatlakozó államok mint Magyarország) támogatta a háborús elképzeléseket.

Az EU és az Egyesült Államok közel-keleti céljai vonatkozásában mégis az elmúlt esztendőök hozták meg a távolodást. Ezen évek alatt a Közel-Kelet külső feltételrendszere is átalakult, amennyiben egy kompetitív multipolaritás határozza meg az erőviszonyokat. Jelenleg négy olyan külső szereplő van, amely érdemben befolyással rendelkezik a térségben: az Európai Unió, az Egyesült Államok, Oroszország és Kína. Mindenképpen újdonságnak tekinthető, hogy az Egyesült Államok fokozatosan „elfordul” a Közel-Kelettől, és külpolitikájában a térség veszít a jelentőségéből. Ennek egyik első retorikai kinyilvánítása az Obama-féle Pivot to Asia – az Ázsia-felé való fordulásnak a koncepciója, amely elismerte, hogy az Egyesült Államok számára a globális kihívások és lehetőségek a kelet-ázsiai térségben jelentkeznek. Az ún. poszt-amerikai Közel-Kelet ebben az értelemben azt jelenti, hogy Washington a négy közül az egyik olyan szereplővé vált a régióban, amely képes a politikai és gazdasági folyamatok befolyásolására. Az amerikai palagáz-termelés felfutásával egyidejűleg az Egyesült Államok napjainkban egyre kevésbé függ a Közel-Keletről importált energiahordozóktól. 2019-ben az Egyesült Államok olajimportjának 11 százaléka származott a Perzsa-öböl térségéből, és a régió belül Szaúd-Arábia rendelkezik a legnagyobb aránnyal (6%).⁵ Továbbá az Obama-által meghirdetett, majd Trump révén látványosabban folytatott külpolitika újraértelmezi az Egyesült Államok helyét a világban. A Trump-féle Közel-Kelet politika elemei között említhetjük: Izrael biztonságának támogatása, Irán elszigetelése a maximális nyomás stratégiáján keresztül, valamint a terrorizmus-ellenes műveletek folytatása. Trump 2019-ben az amerikai katonák Szíriából való kivonását jelentette be, amelyel egyben azt is üzent a riválisnak tekinthető szereplők számára (pl. Oroszország), hogy az Egyesült Államok szabad kezet ad a politikai átmenet irányításában vagy az újjáépítésben.⁶ A 2020 januári események – Kászim Szulejmáni meggyilkolása – azonban rámutatott arra, hogy stratégiai céljai érdekében (pl. Irán expanziójának megfékezése) Washington akár célzott katonai műveletekre is képes.

Az amerikai visszavonulás akár lehetőséget is jelenthetne az európai államok számára, hogy érdemben képviselhessék érdekeiket a közel-keleti térségben. Az Európai Unió az elmúlt években megkísérelt globális szereplőként fellépni abban a térségben, ahol a kolonializmus örökségére épülő szoros gazdasági kötődések maradtak

fenn. Az Európai Unió és az Egyesült Államok Közel-Keleti politikájában számos hasonlóságot látunk, azonban néhány területen jelentős különbségek mutatkoznak.

A hasonlóságok kapcsán emelhetők ki az alábbi szempontok:

- A terrorizmus valamennyi formájának visszaszorítása.
- A polgárháború sújtotta államokban az ENSZ égisze alatt történő politikai átmenetre kerüljön sor (pl. különösen fontos Szíria vonatkozásában).
- A stabilitás fenntartása az egyes államokban.
- Sem az Egyesült Államoknak, sem az Európai Uniónak nem érdeke, hogy más globális szereplők a térségben jelentősebb befolyásra tegyenek szert.
- A közel-keleti békefolyamat (izraeli-palesztín kérdés) külső támogatása.

A fenti szempontok kapcsán is érdemes hangsúlyozni a különbségeket az EU és az Egyesült Államok szempontjai között. Például a migráció- és menekültügy elsődlegesen az Európai Unió államait érintik közvetlenül, az Egyesült Államokra közvetlen befolyást kevésbé gyakorol. A 2015-ös migrációs válság az Európai Unió percepcióját a közel-keleti régióval kapcsolatosan alapvetően érintette. Érdemes továbbá arra is felhívni a figyelmet, hogy a fenti kérdések vonatkozásában a 27 tagállam nézetei sem azonosak. Például a líbiai kérdés megítélése és kezelése kapcsán az Európai Unió két meghatározó állama – Franciaország és Olaszország – között jelentős feszültségek keletkeztek, amelyek megakadályozták egy egységes európai álláspont kialakítását. Jelen tanulmány terjedelmi okok miatt nem utalhat a fenti folyamatokra, ugyanis elsődlegesen az amerikai és az európai percepciók közötti markánsabb különbségeket kíséreljük meg bemutatni.

Ebben a vonatkozásban két kérdés emelkedik ki a Közel-Keleten, amely Washington és Brüsszel között jelentős feszültségeket okoz: az iráni nukleáris megállapodás sorsa, illetve a közel-keleti békefolyamat (az izraeli-palesztín konfliktus) kezelése.

Irán

A közel-keleti térségben az egyik legjelentősebb biztonságpolitikai kérdés a 2002-ben kirobbant iráni nukleáris válság kezelése. Az Európai Unió három tagállama – Nagy-Britannia, Németország és Franciaország (EU3) – aktívan részt vett azokban a nemzetközi tárgyalásokban, amelyek a nukleáris válság diplomáciai megoldását célozzák. 2002 és 2005 között aktív tárgyalások folytak, majd 2005-ben Mahmúd Ahmedinezsád elnöksége alatt a tárgyalások leálltak. Ebben az időben a nemzetközi közösség, így Európa is a szankciók fokozatos bevezetésén munkálkodott. Ezen szankciók 2012-ben teljesedtek ki, amikor az Európai Unió teljes olajembargót léptetett életbe Iránnal szemben. Az Európai Unió és Irán közötti gazdasági és politikai kapcsolatok 2012 és 2015 között a minimális szintre csökkentek. 2015-ben az EU3, illetve az Egyesült Államok, Oroszország és Kína (P5+1) politikai támogatásával sikerült a P5+1 csoportnak aláírni a nukleáris megállapodást Iránnal.

Federica Mogherini, az Európai Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselője több beszédében is utalt arra, hogy az EU nélkül nem lehetett volna az iráni nukleáris válságot megoldani. Az iráni nukleáris megállapodás egyszerre tekinthető az Obama-vezette amerikai diplomácia, illetve az Európai Unió sikerének. Az iráni nukleáris tárgyalásokat a közös európai kül- és biztonságpolitika egyik kísérleti terepének is tartják, amelynek keretében az EU a legmagasabb diplomáciai szinten képes volt egy válsághelyzet politikai kezelésére.⁷ Az Európai Unió legtöbb állama úgy látta, hogy miközben Irán felelős a regionális instabilitásért, eközben a nukleáris megállapodás és a szankciók fokozatos feloldása átmeneti megoldásként szolgálhat.

A gyakorlatban az iráni nukleáris megállapodás implementációja minden oldalról jól működött 2016 januárjától kezdődően. Az iráni gazdaság mintegy 12 százalékos növekedésében (2016) jelentős szerepet játszottak a bővülő európai gazdasági kapcsolatok, amelyek elsősorban az olajszektor vonatkozásában mutattak kiemelkedő változást. Az olajszektorban olyan európai vállalatok is megjelentek, mint a Total, amely 50,1 százalékos részesedést szerzett 2017-ben egy, a South Pars gázmező fejlesztését célzó 20 esztendőss koncesszióban.⁸ Az európai vállalatok – így a Renault, a Peugeot és a Daimler – további jelentős befektetéseket hajtottak végre az autóiparban. Az európai repülőgépgyártást képviselő Airbus 2016 decemberében 100 repülőgép leszállítására szerződött az IranAir flottájának megújítása végett. Emellett a Nestlé, a Sanofi és a Rocher is jelentős beruházásokat hajtott végre Iránban.

Az Európai Unió azonban számos kérdésben nem támogatta Irán álláspontját, illetve tevékenységét. A korábbiakban említett regionális konfliktusok – pl. Szíria – vonatkozásában Irán Brüsszel szemszögéből nem tartozik a stabilizáló államok közé, amennyiben Oroszországgal szorosan együttműködve az Aszad-rezsim fenntartásában érdekelt. Az európai vélemények szerint Irán hozzájárul a térségbeli instabilitás megőrzéséhez. A másik Iránnal kapcsolatos európai kritika a ballisztikus rakétákkal folytatott kísérletekkel kapcsolatos. A nukleáris megállapodás a kérdést nem szabályozza, így Teherán úgy érezte, hogy rakétakísérleteit korlátozás nélkül folytathatja. 2017-ben több alkalommal rövid- és közepes hatótávolságú rakéták tesztelésére került sor, amely kifejezett európai kritikát is kiváltott.⁹

A Trump-adminisztráció a beiktatása óta kritizálja az Obama által kötött nukleáris megállapodást. Az amerikai vezetés többször megfogalmazta, hogy a megállapodás – ebben a formában – nem szolgálja az Egyesült Államok érdekeit, ugyanis csak átmenetileg függeszti fel Irán nukleáris programját. Továbbá fontos amerikai érvként fogalmazódik meg az is, hogy Teherán regionális szerepe megkérdőjelezhető amerikai szempontból. Az európai államok vezetői kifejezték abbéli nézetüket, hogy hajlandók az Egyesült Államokkal együtt újratárgyalni a nukleáris szerződést. Az európai államok közül Macron elnök mutatta a legnagyobb aktivitást, aki több alkalommal is próbálta meggyőzni az amerikai elnököt a nukleáris megállapodás fenntartásáról, illetve aktív együttműködésre szólította fel Iránnal kapcsol-

latosan az európai államokat. Macron hangsúlyozta, hogy az európai multilaterális megőrzése kulcsfontosságú a nemzetközi kapcsolatokban, amely egyfajta burkolt kritikája a Trump-féle unilateralizmusnak.¹⁰

A Trump-adminisztráció 2018 májusában bejelentette, hogy az Egyesült Államok kivonul a nukleáris megállapodásból, és fokozatosan helyreállítja a szankciókat. Az európai államok, élén az EU 3-mal – Franciaországgal, Németországgal és Nagy-Britanniával – bejelentették, hogy a továbbiakban is fenntartják a nukleáris megállapodást. Az Iránnal kereskedő és az Iránban beruházó európai vállalatok meglehetősen elbizonytalanodtak az instabil politikai környezettől, és többnyire a kivárás mellett vannak. Washington bejelentette, hogy az augusztus folyamán visszaállító szankciókat követően nem tűrik el, hogy a nem amerikai vállalatok kereskedjenek Iránnal. Az Európai Unió éppen emiatt augusztus 6-án kiadott egy közös statútumot, amely szerint az európai vállalatokat nem fogja érinteni az amerikai szankciós politika. Az európai vállalatok egy része azonban ezt nem feltétlen látja így, és továbbra is visszafogja a beruházásokat.

Az Európai Unió 2019 januárjától életre hívott egy pénzügyi eszközt, az INSTEX-et (*Instrument in Support of Trade Exchanges*), amelynek célja, hogy mentessé tegye az ún. másodlagos amerikai szankcióktól az Iránnal kereskedelmi kapcsolatokat ápoló európai vállalatokat. 2019 novemberében az eredetileg három EU-s ország által alapított INSTEX mechanizmushoz még hat másik tagállam csatlakozott. Az INSTEX azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ugyanis az EU-Irán kereskedelmi forgalom a 2019. évben január és október között mintegy 75 százalékos visszaesést mutatott.¹¹

2019 őszén az Európai Unió és a tagállamok közül különösen Macron elnök kísérelt meg közvetíteni az Egyesült Államok és Irán között, azonban a mindkét fél által megvalósított katonai eszkalációs lépések következtében a tárgyalások kútba estek. A 2020. január 3-ai Kászim Szulejmáni iráni katonai vezető elleni amerikai támadás a háború küszöbére sodorta a két államot. Az Európai Unió ebben a helyzetben továbbra is az iráni nukleáris megállapodás megmentésén fáradozott, azonban az Irán által a nukleáris program felújítása kapcsán tett bejelentések nehéz helyzetbe hozták Brüsszelt. Ezúttal ismételt az Egyesült Államok érdekei szerint zajlottak az események: nevezetesen Washington rákényszerítette Brüsszelt, hogy az utóbbi a megállapodásban szereplő vitarendezési mechanizmust léptesse életbe. Jelen sorok írásakor is egyfajta patthelyzet áll fenn az EU-Irán kapcsolatokban. Összefoglalva, az Európai Uniónak nem sikerült az iráni nukleáris megállapodást az Egyesült Államok nélkül fenntartani, ugyanis a Trump-adminisztráció maximális nyomás stratégiája győzedelmeskedett. Mindez megmutatkozott abban, hogy 2019-re az iráni olajexport a 2016-2017-es napi 2,5 millió barrelről közel a nullára esett vissza, valamint az európai vállalatok fontosabbnak ítélték a transzatlanti kötelekeket, semmint Brüsszel politikai szándékát a Teheránnal való gazdasági kapcsolatok létesítésére és fenntartására.

A közel-keleti békefolyamat

Trump elnök megválasztásától kezdve szorosabbra fűzte Izrael Állammal a politikai kapcsolatokat, és politikai lépéseket tett, hogy eddig még az amerikai külpolitikában is tabunak számító kérdéseket a status quo értelmében Izrael javára döntsön el. Így került sor az Egyesült Államok nagykövetségének Tel Avivból Jeruzsálembe való áthelyezésére 2018-ban, amellyel Washington elismerte Jeruzsálemet mint Izrael Állam egy és oszthatatlan fővárosát. 2019 márciusában az Egyesült Államok bejelentette, hogy elfogadta az Izrael által az 1967-es, hatnapos háborúban megszállt Golán-fennsík annexióját. A Trump-adminisztráció alatt született meg az az együttműködési megállapodás, amely szerint az Egyesült Államok 38 milliárd amerikai dollár értékben fog védelmi eszközöket szállítani Izrael számára az elkövetkező 10 esztendőben.¹²

2020 januárjában Trump közzétette az „évszázad megállapodásaként” beharangozott közel-keleti béketervét (*Middle East Peace Plan*), amely elemzők szerint is meglehetősen Izrael Állam biztonsági és nemzeti érdekeit preferálja a palesztínokkal szemben.¹³ A terv lehetőséget biztosít Izrael számára a Nyugati-part 30 százalékának annexiójára, elismeri Jeruzsálemet mint a Zsidó Állam egy és oszthatatlan fővárosa, valamint megakadályozza a palesztín menekültek visszatérését. A Trump-féle béketerv a kétállamos megoldás jegyében született, amelynek keretében számos feltétel teljesülése esetén létrejöhet egy korlátozott szuverenitással bíró palesztín állam.

Az Európai Unió részéről az új kül- és biztonságpolitikai főképviselő, Josep Borrel igen negatívan kommentálta a béketervet, ugyanis annak adott hangot, hogy az a nemzetközi joggal ellentétes. Brüsszel 2017 decemberében elítélte azt az amerikai döntést is, amely elismerte Jeruzsálemet, mint Izrael Állam egy és oszthatatlan fővárosát. Az Európai Unió álláspontja szerint a végső státust érintő kérdéseket – mint Jeruzsálem, a területi határok, menekültek visszatérési joga – tárgyalásos úton kell rendezni. Számos elemzés azonban rámutat Brüsszel álláspontjának gyengeségére: a tagállamok megosztottságára az izraeli-palesztín kérdés vonatkozásában.

A 27 tagállam közül néhányan – például Svédország – kritikával illették a tervet, míg mások – különösen Magyarország – teljes támogatásáról biztosították.¹⁴ Mint ismeretes, Magyarország korábban kiegyensúlyozott politikát képviselt az izraeli-palesztín kérdésben, amely az elmúlt években – különösen a migráció- és menekültügy kapcsán – jelentős mértékben megváltozott Izrael irányába. Az Európai Unió továbbá azzal sem tud mit kezdeni, hogy az amerikai javaslatához hasonló béketervet éppen a megosztottság miatt nem tudott letenni az asztalra. Az Európai Unió a Szomszédságpolitika keretében elsősorban a Palesztín Hatóság infrastrukturális kapacitásának építésére törekszik, és kevésbé rendelkezik a konfliktus egészére nézve átfogó, komplex javaslattal.

3. Konklúzió

Az Egyesült Államok és az Európai Unió Közel-Keletet érintő politikájában az alapvető értékek és érdekek nem változtak. Mind Brüsszel, mind Washington fontosnak tartja az iszlám radikalizmus visszaszorítását, a gyenge államok stabilizálását, a Perzsa-öböl biztonságának szavatolását, valamint az izraeli-palesztín békefolyamat elősegítését. A fentiekben látható két kérdésben – az iráni nukleáris megállapodás, valamint az izraeli-palesztín békefolyamat – felszínre hozta az eltérő percepciókat és érdekeket. Míg a Trump-adminisztráció a maximális nyomás stratégiáját alkalmazta, Irán teljes elszigetelésére törekszik, addig az Európai Unió a perzsa állam térségbe való integrálásának szükségességét vallja, amelynek egyik eleme a nukleáris megállapodás fenntartása. Washington 2020 januárjában közzétette az izraeli-palesztín békefolyamat előmozdítása kapcsán megfogalmazott béketervét, amely nem találkozott teljes konszenzussal az Európai Unión belül.

Az Európai Unió globális szereplőként lép fel a Közel-Keleten, azonban a tagállamok közötti megosztottság, valamint az eszközök hiánya következtében inkább elszenvedője (*policy-taker*), semmint alakítója (*policy-maker*) a térségben zajló politikai és gazdasági folyamatoknak (lásd a menekültkérdést különösen).

JEGYZETEK / NOTES

1. Ikenberry, G. John (2018): The end of liberal international order? *International Affairs*, 94:1 (2018): 7–23. old
2. Mearsheimer, John J. (2019): Bound to Fail. The Rise and Fall of The Liberal International Order. *International Security*, Vol. 43, No. 4 (Spring 2019). 7–50. old.
3. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. June 2016, http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf. (Letöltve: 2020. 04. 07.)
4. N. Rózsa Erzsébet: Az Európai Unió szerepvállalása a Közel-Keleten és a Mediterráneumban. In: Molnár Anna – Komlósi Orsolya (szerk.): *Az Európai Unió mediterrán térséggel összefüggő kapcsolata: Párbeszéd és konfliktusok*. pp. 17–28. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019.
5. How much petroleum does the United States import and export? US Energy Information Administration. <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=727&t=6> (Letöltve: 2020. 04. 10.)
6. William F. Weshler: US Withdrawal from the Middle East: Perceptions and Reality. In: Karim Mezran – Arturo Varvelli (eds.): *The MENA Region: A Great Power Competition*. pp. 13–38. Atlantic Council, ISPI, October 2019.
7. Jessen, Erik: European Diplomacy in the Iranian Nuclear Negotiations: What Impact Did it Have? *Bruges Political Research Papers* 61/ 2017, pp. 1–2. College of Europe, Brugge, 2017.

8. Habibi, Nader: The Iranian Economy Two Years after the Nuclear Agreement. Brandeis University, Crown Center for Middle East Studies. Middle East Brief, No. 115, p. 5. February 2018.
9. Katzmann, Kenneth: Iran's Foreign and Defense Policies. CRS Research Service, 11 September, 2018. <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44017.pdf> (Letöltve: 2019. 09. 14.)
10. French President Emmanuel Macron for broader Iran deal. <https://www.dw.com/en/french-president-emmanuel-macron-for-broader-iran-deal/a-43716203> (Letöltve: 2018. 06. 25.)
11. Alexandra Brzozowski: INSTEX fails to support EU-Iran trade as nuclear accord falters. EURACTIV, 14 January, 2020. <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/instex-fails-to-support-eu-iran-trade-as-nuclear-accord-falters/> (Letöltve: 2020. 04. 10.)
12. Robert D. Blackwill: Trump's Foreign Policies Are Better Than They Seem. Council Special Report No. 84, April 2019. Council on Foreign Relations. pp. 47–48.
13. A terv teljes szövege elérhető: Peace to Prosperity. A Vision to Improve the Lives of the Palestinian and Israeli People. White House, January 2020. Forrás: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2020/01/Peace-to-Prosperity-0120.pdf> (Letöltve: 2020. 04. 10.)
14. Neil Quilliam and Reni Zhelyazkova: How Donald Trump's Peace Plan Looks to the Gulf and Europe. Chatham House, Expert Comment, 19 February 2020. Forrás: <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/how-donald-trump-s-peace-plan-looks-gulf-and-europe> (Letöltve: 2020. 04. 10.)

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Blackwill, Robert D. (2019): Trump's Foreign Policies Are Better Than They Seem. Council Special Report No. 84, April 2019. Council on Foreign Relations. 47–48. old.
- Habibi, Nader (2018): The Iranian Economy Two Years after the Nuclear Agreement. Brandeis University, Crown Center for Middle East Studies. Middle East Brief, No. 115, p. 5. February 2018.
- Ikenberry, G. John (2018): The end of liberal international order? *International Affairs*, 94:1 (2018): 7–23.
- Jessen, Erik (2017): European Diplomacy in the Iranian Nuclear Negotiations: What Impact Did it Have? *Bruges Political Research Papers* 61/ 2017, pp. 1–2. College of Europe. Brugge.
- Mearsheimer, John J. (2019): Bound to Fail. The Rise and Fall of The Liberal International Order. *International Security*, Vol. 43, No. 4 (Spring 2019) 7–50. old.
- N. Rózsa Erzsébet (2019): Az Európai Unió szerepvállalása a Közel-Keleten és a Mediterráneumban. In: Molnár Anna – Komlósi Orsolya (szerk.): *Az Európai Unió mediterrán térséggel összefüggő kapcsolata: Párbeszéd és konfliktusok*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest. 17–28. old.

Weschler, William F. (2019): US Withdrawal from the Middle East: Perceptions and Reality. In: Karim Mezran – Arturo Varvelli (eds.): The MENA Region: A Great Power Competition. pp. 13–38. Atlantic Council, ISPI, October 2019.

Internetes források

How much petroleum does the United States import and export? US Energy Information Administration. <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=727&t=6> (Letöltve: 2020. 04. 10.)

Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. June 2016, http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf. (Letöltve: 2020. 04. 07.)

Katzmann, Kenneth: Iran's Foreign and Defense Policies. CRS Research Service, 11 September, 2018. <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44017.pdf> (Letöltve: 2019. 09. 14.)

French President Emmanuel Macron for broader Iran deal. <https://www.dw.com/en/french-president-emmanuel-macron-for-broader-iran-deal/a-43716203> (Letöltve: 2018. 06. 25.)

Brzozowski, Alexandra: INSTEX fails to support EU-Iran trade as nuclear accord falters. EURACTIV, 14 January, 2020. <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/instex-fails-to-support-eu-iran-trade-as-nuclear-accord-falters/> (Letöltve: 2020. 04. 10.)

Peace to Prosperity. A Vision to Improve the Lives of the Palestinian and Israeli People. White House, January 2020. Forrás: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2020/01/Peace-to-Prosperity-0120.pdf> (Letöltve: 2020. 04. 10.)

Quilliam Neil- Zhelyazkova, Reni (2020): How Donald Trump's Peace Plan Looks to the Gulf and Europe. Chatham House, Expert Comment, 19 February 2020. Forrás: <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/how-donald-trump-s-peace-plan-looks-gulf-and-europe> (Letöltve: 2020. 04. 10.)

ZSINKA László
egyetemi docens
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti- és
Társadalomtudományi Kar,
Budapesti Corvinus Egyetem

associate professor
Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities
and Social Sciences
Corvinus University of Budapest
email: zsinka.laszlo@btk.ppke.hu

INTEGRÁLÓ ERŐK LEHETŐSÉGE A NEMZETKÖZI RENDSZERBEN, FOGALMI ALAPVETÉS

PERSPECTIVES OF THE INTEGRATIVE FORCES IN INTERNATIONAL SYSTEM, CONCEPTS AND TERMINOLOGY

ABSTRACT

What we today call the international system was created by the West from early modern age. This term is often used in political theory, but less focused on how to classify integrative forces within the international system. In the context of this study, we are attempting to lay down some conceptual basis. How do we understand the linking and unifying factors within the international system? Initially, the emergence of the international system was largely attributed to political factors in theory, but we can also refer to other explanatory principles: one considers economic factors and civilizational factors are taken into consideration as essential aspects of the international structures. According to our viewpoint, inter-civilization dialogue seems to be a "third way" that goes beyond the expansive one-sidedness of Western universalism and the world-level confrontation of hostile civilizations. This „civilizational approach” incorporates the two previous aspects – economic and political – and this is what gives its importance. In our view, inter-civilization dialogue is the only viable way to create global ethos, and only the resulting "intellectual revolution" can make national and supranational economic and political institutions to operate in effective way under the conditions of globalization.

Kulcsszavak: politikai integráció, gazdasági integráció, civilizációközi párbeszéd, globális ethosz

Keynotes: political integration, economic integration, inter-civilization dialogue, global ethos

1. Bevezetés

Amit ma *nemzetközi rendszernek* nevezünk, azt a kora újkortól kezdődően a Nyugat hozta létre. Ez a kifejezés gyakran használatos a nemzetközi politikaelmélet keretében, de azzal kevesebbet foglalkoztak, hogyan tipizálhatjuk a nemzetközi rendszerben ható integráló erőket. A jelen tanulmány keretében egyfajta fogalmi alapvetés lerakására teszünk kísérletet. Hogyan csoportosíthatjuk a nemzetközi rendszerben ható kapcsolat- és egységképző tényezőket? Az integráló erők következtében mikortól megkerülhetetlen a nemzetközi rendszer fogalma ahhoz, hogy megértsük a világtörténelem alapvető mozgásait? A jelen gondolatmenet során a nemzetközi rendszert nem a szokott politikatudományi megközelítésekkel, hanem a történettudomány, a gazdaságtörténet és a kultúrfilozófia felől kívánjuk megérteni.¹

A „nemzetközi rendszert” meg kell különböztetni a „nemzetközi rendtől”. Az angol nyelv a *system* és az *order* szavakkal tesz különbséget a „rendszer” és a „rend” között. Az első leíró kategória, amely alkalmas arra, hogy a társadalomtudományos megértés eszköze legyen. A második normatív fogalom, ami a nemzetközi viszonyok kívánatos működéséről fogalmaz meg elveket. A nemzetközi rendszer az öt nagyhatalom (*pentarchia*) közötti hatalmi egyensúly (*balance of power*) elvére épült a 19. században. Az újkori hatalmi viszonyok működését a történeisz úgy értheti meg, ha ezek mozgástörvényeiből indul ki. Ehhez képest a második világháború végén az Egyesült Államok a nemzetközi rend olyan elképzelését alakította ki – a Roosevel-féle *Grand Design* –, ami a világméretű szabad kereskedelmet és a fegyveres nemzetközi konfliktusok kiküszöbölését tűzte ki célul. Ezt elősegítendő hozták létre a GATT-ot, az IMF-t, a Világbankot és a Biztonsági Tanácsot. Tehát a helyes világrend működtetéséhez értékképzetek kapcsolódtak, és azt gazdasági és hatalmi eszközökkel akarták garantálni. A nemzetközi rendszer deskriptív fogalmával szemben, amely magát a működést igyekszik megérteni, a nemzetközi renddel kapcsolatos elképzelések a „jó működésre” vonatkozó normatív elképzeléseket tartalmazzak. Az első arra törekszik, hogy megértse, hogyan vannak (*Sein*), a második formálni akarja, hogyan legyenek (*Sollen*) a dolgok. Jelen gondolatmenetünk keretei között inkább a „nemzetközi rendszerről”, és nem a „nemzetközi rendről” szeretnénk beszélni.

A nemzetközi rendszer fogalma alatt államok és nem állami szereplők – nemzetközi intézmények, gazdasági és civilizációs entitások – együttesét értjük, amelyek nemcsak egymás mellett léteznek, hanem a köztük kialakuló viszonyok eredményeként *struktúrákat* hoznak létre. A struktúra több mint alkotó részeinek egyszerű összege, és a rendszer megértése nem alkotóelemeinek, hanem az egész struktúra

működésének a megismerésétől függ, legalábbis a *strukturális*ták szerint. A nemzetközi rendszert kezdetben az európai államrendszerrel azonosították, amelynek mozgástörvényeit – *pentarkhia*, *balance of power* – a fegyveres erőszak monopóliumával rendelkező államok alakították a vesztfáliai béke (1648) után. Az európai államrendszer nemzetközi rendszerré alakulása egybeesett a Nyugat felemelkedésével a 16-18. században. A világméretűvé váló nemzetközi rendszer megértésére vonatkozóan két alapvető szempontra kell részletesebben utalnunk. Egyrészt milyen – politikai, gazdasági, civilizációs – öröknek kell prioritást tulajdonítanunk a nemzetközi rendszer formálódása során, másrészt milyen mozgástörvények és dinamika alapján írható le a nemzetközi rendszer egysége/megosztottsága?

A nemzetközi rendszer létrejöttét kezdetben leginkább politikai-hatalmi tényezőknek tulajdonították, és a kora újkori államok jellegzetes vonásaiból vezették le. De a politikai-hatalmi faktorok elsődlegességéhez képest utalhatunk két további magyarázó elvre is: az egyik a gazdasági, a másik a civilizációs tényezőket tekinti a struktúra *primum movens*ének. Akik a politikai-hatalmi tényezők prioritásához ragaszkodnak, általában a politikai filozófia Machiavelli-féle és hobbes-i, vagy német hegelianus hagyományából indulnak ki. Maga a problémakör egyébként szorosan összefügg a kapitalista világ gazdaság és a nemzetállamok közötti viszonyok ábrázolásával. A „szintelemzés” problémájával szembesülnek a társadalomtudományok, amikor arra keresik a választ, hogy a modern világrendszer születésének dinamikáját a tőkés világ gazdaság („nemzetközi szint”) vagy az államok („nemzeti szint”) aktivitásából kell-e levezetni. Az első megoldás a „gazdasági”, a második a „politikai” tényezőknek ad elsőbbséget. A jelen okfejtésben azonban nem az *elemzési szint*, hanem a nemzetközi rendszerben ható *integráló tényezők* oldaláról közelítjük meg a kérdést, ahol megkülönböztethetjük a politikai, a gazdasági és a civilizációs faktorokat.

2. Politikai integráció

A „politikai integrációval” kezdve elmondhatjuk, hogy a világtörténelemben a „birodalmi mozgásforma” tűnt meghatározónak körülbelül 1500-ig, bár az egyes civilizációk eltérő mértékben váltak birodalommá. Hogyan fogalmazható meg a „birodalom” klasszikus társadalomtudományi definíciója? A politikai integráció sajátos formájáról van szó, ami „felülről lefelé” szerveződő politikai struktúrákkal és a társadalomtól viszonylag függetlenedő hatalmi centrummal írható le. A birodalom számos esetben egy civilizáció „magállama”, és arra törekszik, hogy fennhatóságát az egész civilizációra kiterjessze. Emellett „civilizációs értékeket” is képvisel, valamint univerzális irányultság jellemezheti.² Úgy tűnik, a modern kor előtt a birodalmak voltak a politikai integráció legfőbb előrevívői. Mivel a nagy földrajzi felfedezések után kialakuló nemzetközi rendszer szabályait a felemelkedő Európa határozta meg, nagy jelentőségű tény, hogy az európai kontinensen a középkortól nem jött létre egységes birodalom, hanem a területi államok erősödtek meg.

Európában a területiális államokon alapuló nemzetközi rendszert a hatalmi egyensúly (*balance of power*) jellemezte a 16. századtól, majd ehhez kapcsolódott az öt nagyhatalom (*pentarkhia*) létrejötte a 18. századtól.³ Ennek különféle változatai alakultak ki a „hosszú 19. században” a Szent Szövetség kooperatív rendszerétől a szövetségeken nyugvó bismarcki külpolitikáig. A második világháború után ez a szerkezet átalakult, és a hidegháborúval megszületett a *bipoláris rendszer*. Ennek törésvonalai már az 1960-as évektől érzékelhetők voltak, de csak 1989-90-ben bomlott fel véglegesen. A pentarkhia és a bipoláris rendszer egyaránt az államközpontú nemzetközi rendszer logikájából indult ki. Ezek az elképzelések az 1970-es évektől egyre kevésbé bizonyultak alkalmasnak a nemzetközi társadalmi változások értelmezésére. Az elmúlt negyedszázadban számos elképzelés született a *posztbipoláris világ* leírására is, de azok között már alig találunk olyat – s ez a nemzetközi viszonyok természetének markáns megváltozását jelzi –, ami kizárólag az állami szereplőkre támaszkodva igyekezett megragadni a nemzetközi rendszer dinamikáját. A „multipoláris nemzetközi rendszer”, vagy „többpólusú világ” nagyjából ilyennek tekinthető (*Brzezinski*), de a legtöbb megközelítésnek számolnia kell a nem állami szereplőkkel, illetve a gazdasági, civilizációs faktorokkal (*Huntington*).⁴ A legutóbbi átfogó teoretikus megközelítés, amely a nemzetközi rendszer történeti alakulásával kapcsolatos következtetéseket is levont, és a gazdasági faktorokhoz képest a politikai-állami tényező elsődlegeségére helyezte hangsúlyt, Fukuyama *A politikai rend eredete* című műve volt, amely az államépítés és a háború szoros kapcsolatát hangsúlyozta a világtörténelemben.⁵ Ezzel a felfogással a politikai gondolkodás hobbes-i és locke-i hagyományának nyomvonalán haladva, bár azoktól számottevő mértékben eltérve fejtette ki eklektikus nézeteit.

A politikai integráció tendenciája birodalmak és/vagy államok kialakulásával jellemezhető, ami összességében inkább megosztotta, mint egységesítette a nemzetközi rendszert. Az egyes államok között kialakuló verseny (*kompetitivitás*) és együttműködés (*kooperáció*) dinamikája szövetségek kialakulását eredményezte, amelyek – legalábbis jó esetben – növelték a szereplők, sőt az egész rendszer biztonságát. Emellett a nemzetközi rendszer kiszámítható működését egy felemelkedő hegemon hatalom is előmozdíthatja. A hegemoniaciklusok a bizonytalanság növekedésével járhatnak, amikor megkezdődik a domináns nagyhatalom hanyatlása, ami vákuumot teremt maga körül. A hegemon stabilitás elmélete összességében azt sugallja, hogy a hegemon hatalom hiánya bizonytalanabbá teszi a nemzetközi kapcsolatokat.⁶ Ebből ered a két világháború közötti politikai zűrzavar a brit hanyatlás következtében, illetve az elmúlt évtizedekben a biztonsági kockázatok növekedése az amerikai nagyhatalom meggyengülése miatt. Vannak olyan vélemények, amelyek szerint a felmerülő feszültségeket és konfliktusokat ma kizárólag a nemzetközi szervezetek hatáskörének számottevő kiszélesítése oldhatja meg, ami akár egy világállam csírája is lehet. A kantianusok szerint egyedül az egyetemes állam garantálhatja a békét, ami önmagában is elegendő érv legitimációjára mellett.

A nemzetközi szervezetek hatáskörének megerősítését azok támogatják, akik a nemzetközi rendszer kielégítő működtetéséhez túlságosan gyengének tartják a nemzetállami kompetenciákat. Általában azt hangsúlyozzák, hogy a globalizáció következtében a nemzetállamok elvesztették szabályozó szerepüket, de nem jött létre hatékony nemzetközi struktúra. A kiutat csakis a nemzetközi szervezetek összevonása és hatáskörük kitérítése jelentheti, ám erről nem könnyű politikai konszenzust teremteni. Az univerzális állam eszméje sem idegen a nyugati politikai hagyománytól a római császárszeme és a kanti filozófia óta, de a nemzetközi rendszer euro-amerikai eszmék alapján létrejövő politikai-állami egysége ma egyelőre illúzióknak tűnik. A politikai integráció jelen állapota egyelőre a területi államok fennmaradását – bár további kompetenciavesztését – vetíti előre, de nem látszanak egy születőben lévő univerzális állam körvonalai. Úgy tűnik, a nyugati hegemonia számottevő mértékben hozzájárult az „állami”, majd szupranacionális politikai struktúrák világméretű elterjedéséhez, de az utóbbi időben a Nyugat növekvő mértékben veszítette el az ellenőrzést felettük.

3. Gazdasági integráció

Ha a politikai-hatalmi tényezők helyett a „gazdasági integrációnak” tulajdonítunk elsőséget, úgy a nemzetközi rendszert a modern korban kialakuló világ-gazdasággal azonosíthatjuk. Ebben a távlatban a nemzetközi rendszer dinamikája a világ-gazdasági integráció elmélyülése – annak lépcsőfokai – felől válik érthetővé. A Nyugat felemelkedése is a kapitalista világ-gazdaság megformálódása felől közelíthető meg.

A világ-gazdaság kialakulását illetően utalni kell arra, hogy már maga a szó – *world economy* – is szerteágazó vitákat váltott ki. A „világ-gazdaság” megkülönböztethető a „nemzetközi gazdaságtól” (*international economy*). Az eltérések egyik megkülönböztető vonása abban áll, hogy a „világ-gazdaság” egészen tekinti a „világ gazdaságát”, míg a „nemzetközi gazdaság” inkább a nemzetgazdaságok kapcsolataiból kiindulva törekszik megértésre. Történeti okfejtésben joggal merül fel a kérdés, mióta beszélhetünk „világ-gazdaságról”. Erre vonatkozóan nincs konszenzus a közgazdaságtanban és a gazdaságtörténetben. Egyesek – elnagyolt módon – 1492-től, mások az 1870-es évektől, megint mások az 1970-80-as évek globalizációs tendenciáitól beszélnek „világ-gazdaságról”. A végtelen periodizációs viták helyett célravezetőbb a világ-gazdaság „integrációját” az empirikusan megragadható lényegi szempontok alapján ábrázolni.

A „világ-gazdaság” létrejötté több tényező mentén szemléltethető. Az egyik ilyen a nemzetközi kereskedelem fejlődése. A nemzetközi kereskedelem volumene és összetétele, valamint az államok kereskedelemre vonatkozó álláspontja – szabad kereskedelem, protekcionizmus – erőteljesen befolyásolja a világ-gazdasági integrációt. A másik tényező a nemzetközi tőkeáramlás. Ennek formái – kölcsöntőke, működő tőke –, nemzetgazdaságban betöltött szerepe és az állami szabályozások

alakulása hatást gyakorolnak a világgazdasági integrációra. Ugyanez mondható el a nemzetközi munkaerő áramlást illetően. Végül utalni kell a nemzetközi pénzügyi rendszer problémájára. Az aranystandard más módon befolyásolta a gazdasági szereplők magatartását a nemzetközi piacokon, mint az aranydeviza standard.

Noha egyes vélemények Amerika felfedezésével a „világgazdaság” létrejöttét sugallják, a gazdaságtörténet nagyobb részt egyetért abban, hogy 1492 után legfeljebb „világérintkezésről” beszélhetünk, ahogyan azt Wallerstein is kifejezésre juttatta.⁷ Ezzel a nézőponttal Braudel is egyetértett, amikor arra kereste a választ, hogyan alakult ki a „gazdasági világokból” egységes világgazdaság a Nyugat feleremelkedésével.⁸ A változások első jelei már a késő középkortól jól láthatók voltak, amikor a luxuscikkektől és a nemesfémektől elmozdulás figyelhető meg az ipari késztermékek, illetve a nagy térfogatú és tömegű nyerstermékek kereskedelme felé, valamint a távolsági kereskedelmet előmozdító pénzügyi technikák – mint a váltó és a *commenda* – elterjedésének vagyunk szemtanúi. Az agrártermékek nagy tömegű kereskedelme első ízben vált jelentőssé a 16-17. században, ami az Európán belüli nyugat-kelet munkamegosztás, illetve az Európa és a gyarmatok közötti szakosodás kialakulásával kapcsolódott össze. A kora újkorban a merkantilista gazdaságpolitika érvényesült Nyugat-Európában, ami protekcionista kereskedelempolitikát eredményezett. A tőke és a munkaerő nemzetközi áramlására az iparosodás előtti társadalmakban alig került sor, és a pénzrendszer nemesfém-ből vert érméken alapult, amelyek egy része kevéssé jelent meg a nemzetközi forgalomban.⁹

A „hosszú 19. század” első felében az első ipari forradalom kibontakozása következtében a nemzetközi kereskedelem ugrásszerű növekedésének lehetünk tanúi. Ez egyelőre kevés termékre korlátozódott – szövetek, vasúti sínek stb. –, de hatalmas volumengyarapodást vont maga után. Az új tendenciák a szabad kereskedelem eszméjének az elterjedésével is összekapcsolódtak, ami Angliából indult ki. A szigetország fokozatosan a világkereskedelmi rendszer középpontjává vált. A szabad kereskedelem mind több európai államban hódított tért, és az amerikai kontinensen is befolyást gyakorolt, bár az Egyesült Államok inkább hajlott a védővamos gazdaságpolitikára a 19. században. Az árukereskedelem kiszélesedését egyelőre nem követte a többi termelési tényező nemzetközi mozgásának felívelése. A nemzetközi tőkemozgások közül legfeljebb a kihelyezett kölcsöntőke mennyisége nőtt érzékelhetően a 19. század első felében. A működő tőke áramlása és a nemzetközi munkaerőmozgás alacsony szinten maradt, másfelől az Egyesült Államokba irányuló bevándorlás már számottevő mértékben hozzájárult a nemzetközi migráció gazdasági jelentőségének növekedéséhez.

A 19. század utolsó harmadában a kereskedelmi infrastruktúra kiszélesedésére került sor, amiben szerepet játszott a hűtőházas hajók elterjedése. A transzatlanti kereskedelem ugrásszerűen megnövekedett, és az Európán kívüli agrárbeszállító övezetekből sokkal nagyobb mennyiségben érkezett agrártermék az európai kontinensre, mint azelőtt. A második ipari forradalom kibontakozása differenciáltabb ipari struktúra létrejöttéhez vezetett, ami az első ipari forradalomhoz viszonyítva

nagy számú iparcikk sokoldalú kereskedelmét eredményezte. Elterjedtek a fordista-taylorista iparszervezési módszerek, és a tartós fogyasztási cikkeket gyártó iparágak váltak húzóágazatokká. Ezek a változások az 1873-as pénzügyi válság utáni elhúzódó recesszió alatt – ellenére – mentek végbe. A gazdasági krízis közrejátszott abban, hogy a szabadkereskedelmi tendenciák nem gyűrűztek tovább, hanem a századforduló felé a protekcionizmus enyhe visszatérésének lehetünk tanúi, de ez nem járt együtt a nemzetközi kereskedelem beszűkülésével. Másfelől a nemzetközi tőkemozgások számottevő gyarapodáson mentek keresztül, s első ízben került sor nagyobb volumenű külföldi működő tőkebefektetésekre. A nemzetközi munkaerőmozgás is felívelőben volt, hiszen már nemcsak az Egyesült Államok vonzotta a munkaerőt, hanem más régiók is. Ennek jegyében indiai vendégmunkások jelentek meg Afrikában, távol-keletiek Latin-Amerikában, ami jól érzékelteti a nemzetközi munkaerőáramlás kiszélesedését. Másfelől kétségtelen tény, hogy az összes munkaerőhöz képest a nemzetközi munkaerőmozgás jelentősége elenyésző maradt. Az államok a munkaerőmozgást – ellentétben a tőkével – hatóságiilag is felügyelték. Az áru- és tőkepiacok integrálódását nagyban előmozdította, hogy az ipari országok többsége bevezette az aranystandardot a 19. század utolsó harmadában, ami lehetővé tette a nemzetközi kereskedelem és a tőkemozgások átláthatóságát, kiszámíthatóságát. Az 1870-es évekkel kezdődő korszakot Toynbee, angol történész a „globális interakció” kezdetének nevezte. Ezt az időszakot tartja a gazdaságtörténeti szakirodalom – legalábbis annak egy része – a „világ-gazdaság” kialakulásának.

A két világháború közötti évtizedekben a világgazdasági integráció elmélyülése megfeneklett, sőt az intézményi kooperáció addig kialakult szintje is megkérdőjeleződött. Az 1920-as években erőre kapó gazdasági nacionalizmus és az 1929-33-as világgazdasági válság felerősítette a nemzetállami védekező reakciókat, amelyek védővamos elzárkózásban mutatkoztak meg. A vámok már az első világháború után is erőteljes növekedésnek indultak, majd a „nagy válság” következtében befelé forduló kereskedelmi „nagyrégiók” alakultak ki. Ilyen volt a brit nemzetközösségi országokat tömörítő preferenciális vámövezet, valamint a közép-európai klíring övezet Németország vezető szerepével. A résztvevő országok főleg intraregionális kereskedelmet folytattak, míg a régióközi kapcsolatok számottevő mértékben beszűkültek.¹⁰

A kereskedelmi kapcsolatok hanyatlásához a nemzetközi pénzügyi rendszer szétesése is hozzájárult. Az első világháború alatt a hadviselő országok letértek az aranystandardról, majd a 1920-as években több ország az aranystandard helyreállításával kísérletezett, de a „nagy válság” hatására fel kellett adniuk ezeket az elképzeléseket. A sterling blokk, a frank és a dollár övezet kialakulása valutáris tömbök/régiók létrejöttével járt, ami a résztvevő országok számára némi biztonságot jelentett, de szétzilálta a világgazdaság intézményi kereteit, és hosszabb távon az interregionális kereskedelem hanyatlását vetítette előre. A két világháború között a piaci *laissez-faire*-el szemben az állami irányítás gyakorlata hódított tért, amely

a nemzetközi tőke mozgások hatósági ellenőrzésére törekedett, és akadályozta a nemzetközi munkaerő áramlását. A századfordulón felívelő nemzetközi áru- és tőke mozgások az 1930-as években a múlté lettek, és az intervencionista gazdaságpolitikák a nemzetállami autarkia erősítésére törekedtek.

1944-45-ben az amerikai politikusok és közgazdászok arra törekedtek, hogy a világgazdaságban helyreállítsák a szabad kereskedelmet, mert ebben látták a gazdasági konjunktúra egyik legfőbb zálogát. 1945 és 1973 között a világgazdaság legragyogóbb növekedési korszaka következett be, ami előmozdította a kereskedelmet liberalizáló intézkedések kiteljesítését. A GATT keretében lefolytatott vámcsökkentési tárgyalásoknak köszönhetően az 1960-as évek végére a vámok számottevő mértékben csökkentek. Az átlagos vámszint néhány százalékra mérséklődött, így a vám – legalábbis egyes területeken – elvesztette közgazdasági és gazdaságpolitikai szerepét a világgazdaságban. A vámcsökkenés a nemzetközi kereskedelem hatalmas méretű növekedésével együtt játszódott le, amit az is előmozdított, hogy a második ipari forradalom következményei ezekben az évtizedekben formáltak át számos ország iparát. Nyugat-Európa is a tartós fogyasztási cikkek jelentős exportőrévé nőtte ki magát az 1950-60-as években. A nemzetközi szakosodás elmélyülésére utal, hogy a világkereskedelem egyik fontos hajtóerejévé az iparágakon belüli (*intraindusztriális*) kereskedelem lett.

1945 után a nemzetközi tőke mozgások állami ellenőrzését – a megelőző korszak örökségét – egy ideig fenntartották, de a gazdasági stabilizáció után a korlátozások feloldására törekedtek. Egyes regionális gazdasági integrációkon – mint az Európai Közösségen – belül már az 1960-as évektől kísérletet tettek a nemzetközi tőkeáramlás és a munkaerőmozgás korlátainak megszüntetésére. Az 1950-60-as években a nemzetközi kereskedelem össz mennyisége évről évre gyarapodott. A második világháború után létrehozott nemzetközi pénzügyi intézmények révén felszámolták a regionális valutáris blokkokat, és megteremtették a nemzetközi kereskedelem és a tőkeforgalom intézményi kereteit. 1945 és 1973 között a világgazdaság jó úton volt, hogy elérje, sőt meghaladja a századforduló kereskedelmi és tőkeforgalmi integráltságát.¹¹

Az 1973-as olajválság után a nagy gazdasági növekedés korszaka lezárult. A konjunktúra lefékeződött, bár nem alakult ki az 1929-33-as nagy válsághoz hasonló mély recesszió. Kezdetben a gazdasági válság az energiahordozók áremelkedése következményének tűnt, de valójában nagyobb horderejű átalakulások kezdődtek. Egyrészt az 1960-as években már érzékelhető volt a tartós fogyasztási cikkek piacainak telítődése, ami az anyag- és energiaigényes húzóágazatok hanyatlásával, és – a tudományos-technikai forradalom eredményei révén – új iparágak felemelkedésével járt (*strukturális válság*). Másrészt az 1980-as évektől a világgazdasági integráció új szakaszába lépett. Ezt a változást a közgazdászok többsége *globalizációnak* hívja. Fontos megjegyezni, hogy a globalizáció, azaz a „nemzetköziesedés” elmélyülése olyan időszakban bontakozott ki, amikor a világgazdaság már túljutott a második világháború utáni nagy konjunktúra évtizedein. A helyzet leginkább az

1873-as pénzügyi válság utáni recesszióhoz hasonlítható, amikor a világgazdasági integráció és a strukturális átrendeződés egy gazdasági krízissel egyidejűleg ment végbe. Az 1970-80-as évektől a globalizáció kiteljesítette a második világháború után felívelő nemzetköziesedési tendenciákat. Azonban markáns gazdasági növekedés híján – egyes régiókban mérsékelt ütemű növekedés vagy enyhe recesszió mellett – bontakozott ki, amelyek a globalizáció karakterére, s a vele kapcsolatos ellentmondásos véleményekre is rányomták bélyegüket.¹²

A nemzetközi kereskedelem éves volumene az 1970-80-as években is tovább bővült, és gyarapodása az elmúlt évtizedekben meghaladta a GDP növekedését. A GATT, majd a WTO keretében folytatódtak a világkereskedelem liberalizációjára irányuló tárgyalások, de protekcionista tendenciák is érzékelhetők voltak. Egyes megfigyelők szerint az elmúlt évtizedekben egyfajta „láthatatlan kereskedelmi háború” és „újprotekciónizmus” kibontakozásának lehetünk szemtanúi. Ez a nemzetközi árumozgások fékeződéséhez vezetett, de legalábbis bonyolultabbá tette a világkereskedelmi folyamatokat. A vámok nem nyerték vissza korábbi szerepüket, és nagyobb jelentőségre tettek szert a nem vámjellegű kereskedelmi akadályok (kvóták, kontingensek, önkéntes exportkorlátozások). Másfelől a globalizáció és a neoliberálisizmus terjedése következtében több ország, amely korábban importpótló protekcionista gazdaságpolitikát folytatott, nagymértékben csökkentette vámjait, és exportorientált gazdaságpolitikára tért át.

A nemzetközi működő tőkeáramlások hatalmas felívelése az 1980-as évektől a globalizáció alapvető fontosságú paramétere lett. A neoliberális/monetarista gazdaságpolitikáknak köszönhetően számos állam feloldotta a tőkeberuházásokra vonatkozó korlátozásokat. A nemzetközi tőkeáramlás volumenének éves növekedése az árukereskedelemét is meghaladta, ami a gazdasági globalizáció beszédes bizonyítéka. Hasonló tendenciák érzékelhetők a pénzügyi szférához kapcsolódó rövid távú tőkemozgásokat, spekulációs és derivatív ügyleteket illetően. Ezek az elmúlt évtizedekben minden képzeletet felülmúló „robbanásszerű” növekedést mutattak. A regionális gazdasági integrációkon belül a munkaerőmozgás felerősödése is egyre határozottabb tendenciává vált, bár a világgazdaság egészét tekintve a tőke- és a munkaerőmozgás liberalizációját illetően aszimmetria figyelhető meg. Amennyire lehetővé tették az államok a nemzetközi tőkemozgást, annyira óvatossak a munkaerőpiaci liberalizációt illetően. A globalizáció fokmérőjeként tartjuk számon a nemzetállami gazdaságpolitikai kompetenciák beszűkülését és a regionális gazdasági integrációk jelentőségének növekedését. Az ezredfordulóra jól láthatóvá vált a globális kapitalizmus új rendje, ami ellentmondásos megítéléseket váltott ki a szavazók, a politikusok és az értelmiség soraiban.

A világgazdasági integráció mértékére nézve utalni kell arra, hogy két vélemény verseng egymással a jelenlegi folyamatok megítélésekor. Egyesek azt hangsúlyozzák, hogy a globális kapitalizmus a nemzetgazdaságok addig nem látott mértékű összekapcsolódásához vezetett, és egészen újszerű helyzetet eredményezett. Mások – ugyan elismerik a globalizációs trend horderejét – arra utalnak, hogy

az 1945 után meginduló és az 1980-as évektől felgyorsuló „nemzetköziesedés” valójában csak helyreállította a világgazdaság integráltságának a 19. század utolsó harmadára jellemző mértékét. Az is fontos tény, hogy ezek a folyamatok az elmúlt fél évszázadban a Nyugat viszonylagos térvésztesével bontakoztak ki.

4. A civilizáció, mint integrációs tényező

A világgazdasági integráció történeti alakváltozásainak megrajzolása révén bemutattuk a nemzetközi rendszert formáló gazdasági erőket. A politikai és a gazdasági tényezőkön túl a nemzetközi rendszer egységét/megosztottságát és dinamikáját a civilizációkból kiindulva is leírhatjuk. A „kultúra” és a „civilizáció”, mint rendszeralkotó tényező klasszikus változatában *Samuel Huntington* 1990-es években publikált tanulmányában, majd könyvében jelent meg. Huntington a posztbipoláris világ formálódóban lévő törvényszerűségeinek ábrázolására törekedett.¹³ A bipoláris világrend politikai-hatalmi logikája helyére egyfajta „civilizációs paradigmát” állított, amikor azt hangsúlyozta, hogy a hidegháború lezárulásával a nemzetközi rendszer konfliktusai elsősorban a kulturális differenciákból eredeztethetők.

Huntington eredeti elgondolása számos vita tárgyává vált, és közhelyes leegyszerűsítésekhez vezetett. A szerző – a közkeletű vélekedésektől eltérően – nem tartotta elkerülhetetlennek a civilizációk összecsapását, és nem állította, hogy a nemzetközi rendszer mozgástörvényeit minden esetben a „civilizációs paradigma” révén lehet érvényesen leírni. Ehelyett úgy vélte, hogy a civilizációs konfliktusok felelős politikával elkerülhetők, s maga a „civilizációs paradigma” különösképpen a posztbipoláris világ jellemzésére alkalmas. Bár adós maradt a „civilizáció” igényes definíciójával, számos konkrét példával tette meggyőzővé elemzését. Huntington önkéntelenül is úgy vélte, hogy a Nyugat visszavonulása következtében gyakorlatilag megszűnik annak a lehetősége, hogy egyetemes világcivilizáció jöjjön létre. Ezért inkább a nemzetközi rendszert megosztó, mint egységesítő hatásokra helyezett hangsúlyt. Felfogása szerint a vallási és kulturális tényezők integráló elvet jelentenek az egyes civilizációkon belül, ami nem vezet világméretű egységhez.

A civilizáció, mint a világtörténelem mozgató elve már korábban is előkerült a történelemfilozófia két 20. századi klasszikusánál, Spenglernél és Toynbee-nél. *Oswald Spengler* (1880-1936) első világháború után megjelent nevezetes könyvében – *A Nyugat alkonya* – a nagy civilizációk úgy mutatkoznak meg, mint magukba forduló autonóm világok az emberiség történetében.¹⁴ A közöttük lévő kapcsolat szinte lehetetlen, ami a szerző kultúrfilozófiai szemléletmódjából következik. Spengler az egyes kultúrkörök lényegét esszencialista módon „szellemük-ből” kiindulva kívánta megragadni. A kultúrkörök szellemisége olyan szubsztancia – a Nyugat esetében a „fausti lélek” – ami kifejezheti filozófiai lényegüket, de nem alkalmas arra, hogy empirikus történeti, vagy társadalomtudományos elemzés tárgyául szolgáljon. A kultúrkörök önmagukba zárulnak, és nem jönnek létre

közöttük érdemi kapcsolatok. Spengler a Nyugatot az egyik kultúrkörnek tekintette a többihez képest, ami éppúgy születik, virágzik és meghal, mint más civilizációk. Felfogása alternatívát kínált az eurocentrikus világtörténelem 19. századi fejlődéselvű *mainstream*jével szemben, de nem tudta kezelni azt a problémát, hogy az újkorban a Nyugat, mint hegemon civilizáció fokozatosan egybefűzte a többi kultúrkört a formálódó nemzetközi rendszer/világrendszer keretében. Ez utóbbi tendenciák bemutatására Marx történetiszemlélete is alkalmasabbnak bizonyult, amely szerint a kapitalizmus ugyan egyenlőtlen kapcsolatokkal, de egybekapcsolta a világ különböző régióit.¹⁵

Spengler történelemfilozófiai kísérletéhez képest *Arnold Toynbee* (1889-1975) civilizációelmélete több vonatkozásban is igyekezett figyelembe venni a civilizációk között térben-időben létrejövő kapcsolatokat. Toynbee 1936-tól 1954-ig dolgozott a *Tanulmány a történelemről* című nagy összefoglaló művén.¹⁶ Tudatosan elhatárolta magát Spengler pesszimizmusától és fatalizmusától. Foglalkozott a vallási és a kulturális értékek civilizációközi átörökítésével, és Spengler determinizmusával szemben hangsúlyozta a civilizációk előtt álló választási lehetőségeket. Szerinte a civilizációkat folyamatosan érik kihívások (*challenge*), és fejlődésüket az erre adott sikeres/sikertelen válaszok (*response*) határozzák meg. Ebben a távlatban a Nyugat pusztulása már nem tűnik elkerülhetetlennek. Toynbee nagy szerepet tulajdonított a civilizációk egymás után következő generációinak, és úgy vélte, hogy az egyes civilizációk között a világvallások teremtenek összekötő kapcsot. A vallások révén válik lehetségessé egy korábbi civilizáció eredményeinek átörökítése a következő civilizációra. Toynbee világtörténelmi szintézisében a civilizációk közötti időbeli „leszármazási” kapcsolatok bemutatására jelentősebb hangsúly került, és civilizációelmélete magában hordozta a kulturális értékek civilizációközi cseréjének lehetőségét is. Sőt, nem tartotta lehetetlennek, hogy bizonyos vallási és civilizációs értékek egyetemessé válhatnak. Míg Spengler gondolatmentéből csak a világtörténelem megosztottsága vezethető le, addig Toynbee felfogása fenntartotta az egyetemes történelem egységének/egységesülésének lehetőségét is.¹⁷

A civilizációelméletek többféle modell mentén értelmezik a nemzetközi rendszer dinamikáját. Egyrészt a civilizációk természetesen hozzájárulnak a megosztottsághoz – Spengler, Huntington –, bár lehetségesek a civilizációközi kapcsolatok – Toynbee –, amelyek előmozdíthatják bizonyos vallási és kulturális értékek cseréjét, vagy egyetemessé válását. A posztbipoláris világban, ahol a vallási és etnikai konfliktusok lehetősége számottevő mértékben megnövekedett, a tágan értelmezett kulturális csere, pontosabban annak sajátos formája, a *kultúraközi dialógus* megvalósulása a nemzetközi rendszer stabilitása szempontjából (is) kulcskérdésnek tűnik, ezért Toynbee nézőpontja ma rendelkezik egyfajta relevanciával.¹⁸

A Nyugat eszméinek (illetve gazdasági és politikai struktúráinak) egyoldalú expanziója, vagy az egyenrangú civilizációk összecsapása (*clash*) helyett a főbb szereplők bevonásával folytatott *civilizációközi dialógus* tűnik olyan „harmadik

útnak”, amely egyaránt meghaladja a nyugati univerzalizmus expanzív egyoldalúságát, illetve az egymással ellenséges civilizációk bezárulását, szembenállását. Ebben a távlatban a világvallások és a nagy civilizációk értékei a civilizációközi dialógus során válhatnak egyetemessé, miközben a párbeszéd résztvevői közül egyiknek sem kell feladnia eredeti identitását. A civilizációközi dialógus a „civilizációs integráció” olyan útja, amely hosszabb folyamat keretében egyfajta *globális ethosz* kialakítására törekedhet a mértékadó szereplők együttműködése révén. Akik mellette érvelnek, azt hangsúlyozzák, hogy hiteles globális ethosz nélkül jól működő egyetemes állam és globális gazdaság sem lehetséges. Ebben az értelemben a civilizációs megközelítés magában foglalja az előző két – gazdasági és politikai – szempontrendszert, s éppen ez adja jelentőségét. A „dialógus elv” nem a nemzetközi rendszer leírására, hanem alakítására alkalmas kategória. Az „egyetemes államhoz” hasonlóan normatív értékképzetről van szó, amely nem azt kívánja megmondani, hogyan vannak (*Sein*), hanem hogyan legyenek (*Sollen*) a dolgok.

Az ezredfordulón a racionális és utilitarista érdekekre leszűkített – *mainstream* nyugati értékek által sugallt – gazdasági és politikai integrációhoz, illetve az autarkiára törekvő törzsi-etnikai nacionalizmusokhoz képest egyedül a civilizációközi dialógus tűnik járható útnak – pontosabban szűk ösvénynek – az emberiség fennmaradása szempontjából, bár a politikai és gazdasági elitiek soraiban ez a felfogás hódított a legkevésbé teret magának. A világtörténelemben játszott kivételes szerepe miatt a Nyugat egyedülálló mélységű társadalomszervező tapasztalatokra tett szert, amit újszerű módon felkínálhat a többi civilizáció számára. Feltéve, ha maga is visszatér az azokhoz a szellemi-kulturális alapokhoz, amelyek fordultatos történetéből következnek, s nem pusztán a „kései modernitás” *mainstream* eszméire korlátozza eszméit. Hasonló szellemi tartalékokkal rendelkeznek a világ többi nagy civilizációi is. A civilizációközi dialógus – felfogásunk szerint – a globális ethosz létrehozásának egyetlen lehetséges útja, és csak az ebből fakadó „intellektuális forradalom” teheti hatékonná a nemzetközi rendszerben a globalizáció körülményei között egyre nehezebben működő – nemzeti és szupranacionális – gazdasági és politikai intézményeket.

JEGYZETEK / NOTES

1. Ennek szemléletéről és módszereiről részletesebben: Zsinka László: Európa felemelkedése. Typotex, Budapest, 2018. 15-40. old.
2. Eisenstadt, Schmucl: The Political Systems of Empires. Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 1993.
3. A hatalmi egyensúly értelmezésének kezdeteihez: Whelan, Frederick, G. : Robertson, Hume and the Balance of the Power. In: Hume Studies, Vol. 21. (1995) No. 2. 315-332. oldal
4. Brzezinski, Zbigniew: Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága.

- Antall József Tudásközpont, Budapest, 2013. Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York, 1996.
5. Fukuyama, Francis: *The Origins of Political Order*. Profile Books, London, 2012. Az államépítésről: 2. rész.
 6. Arrighi, Giovanni: *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of our Times*. Verso, London, New York, 2010. Kindleberger, Charles, P.: *The World in Depression 1929-1939*. University of California Press, Berkeley, 1973. Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of the Great Powers*. Vintage Books, New York, 1989. Modelski, George: *Long Cycles in World Politics*. Macmillan, London, 1987.
 7. Wallerstein, Immanuel: *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, New York, 1974. 6. fejezet.
 8. Braudel, Fernand: *A kapitalizmus dinamikája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008.
 9. A világgazdaság integrálódási folyamatának bemutatásához: Cipolla, Carlo M.: *Before the Industrial Revolution*. Routledge, London, 1989. Crafts, Nicolas - Toniolo, Gianni (ed.): *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. Feinstein, Charles – Temin, Peter – Toniolo, Gianni: *The World Economy between the World Wars*. Oxford University Press, Oxford, 2008. Frieden, Jeffrey, A.: *Global Capitalism. Its Fall and Rise in the Twentieth Century*. W. W. Norton and Company, New York, London, 2007. Kindleberger, Charles, P.: *The World in Depression 1929-1939*. University of California Press, Berkeley, 1973. Landes, David: *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, New York, 1969. Maddison, Angus: *The World Economy: a Millennial Perspective*. Development Centre of the OECD, Paris, 2001. Rostow, Walt, W.: *The World Economy, History and Prospects*. Macmillan, London, 1978
 10. A válság és a nemzetközi pénzügyi rendszer felbomlása: Lőrincné Istvánffy Hajna: *Nemzetközi pénzügyek*. Aula Kiadó, Budapest, 2004. A történeti áttekintéssel foglalkozó fejezetrészek.
 11. Ezt a gondolatot állítja középpontba: Frieden, Jeffrey, A.: *Global Capitalism. Its Fall and Rise in the Twentieth Century*. W. W. Norton and Company, New York, London, 2007
 12. Stiglitz, Joseph, E.: *Globalization and its Discontents*. W. W. Norton and Company, New York, London, 2003.
 13. Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York, 1996.
 14. Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya I-II*. Európa, Budapest, 1994.
 15. Spengler értékelése: Fennelly, John F.: *Twilight of the Evening Lands: Oswald Spengler a Half Century Later*. Brookdale Press, New York, 1972. Hughes, Stuart: *Oswald Spengler: A Critical Estimate*. Scribner's Sons, New York, 1952. Joll, James: *Two Prophets of the Twentieth Century: Spengler and Toynbee*. In: *Review of International Studies*. Vol. 11. (1985) No. 2. 91-104. oldal
 16. Toynbee, Arnold: *A Study of History*. Oxford University Press, London, 1951-1955.

17. Toynbee, Arnold: *An Historian's Approach to Religion*. Oxford University Press, London, 1956.
18. A vallások közötti párbeszéd filozófiája, mint a civilizációközi párbeszéd előzménye: Lafont, Ghislain: *A katolikus egyház teológiatörténete*. Atlantisz, Budapest, 1998. 31-32. oldal.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Arrighi, Giovanni (2010): *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of our Times*. Verso, London, New York.
- Braudel, Fernand (2008): *A kapitalizmus dinamikája*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Brzezinski, Zbigniew (2013): *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Cipolla, Carlo M. (1989): *Before the Industrial Revolution*. Routledge, London.
- Crafts, Nicolas – Toniolo, Gianni (ed.) (1996): *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eisenstadt, Schmucl (1993): *The Political Systems of Empires*. Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey.
- Fennelly, John F. (1972): *Twilight of the Evening Lands: Oswald Spengler a Half Century Later*. Brookdale Press, New York.
- Feinstein, Charles – Temin, Peter – Toniolo, Gianni (2008): *The World Economy between the World Wars*. Oxford University Press, Oxford.
- Frieden, Jeffrey, A. (2007): *Global Capitalism. Its Fall and Rise in the Twentieth Century*. W. W. Norton and Company, New York, London.
- Fukuyama, Francis (2012): *The Origins of Political Order*. Profile Books, London.
- Hughes, Stuart (1952): *Oswald Spengler: A Critical Estimate*. Scribner's Sons, New York.
- Huntington, Samuel P. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York.
- Joll, James (1985): *Two Prophets of the Twentieth Century: Spengler and Toynbee*. In: *Review of International Studies*. Vol. 11. No. 2. 91-104. oldal
- Kennedy Paul (1989): *The Rise and Fall of the Great Powers*. Vintage Books, New York.
- Kindleberger, Charles, P. (1973): *The World in Depression 1929-1939*. University of California Press, Berkeley.
- Lafont, Ghislain (1998): *A katolikus egyház teológiatörténete*. Atlantisz, Budapest.
- Landes, David (1969): *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, New York.
- Lőrincné Istvánffy Hajna (2004): *Nemzetközi pénzügyek*. Aula Kiadó, Budapest.
- Maddison, Angus (2001): *The World Economy: a Millenial Perspective*. Development Centre of the OECD, Paris.

- Modelski, George (1987): Long Cycles in World Politics. Macmillan, London.
- Rostow, Walt, W. (1978): The World Economy, History and Prospects. Macmillan, London.
- Spengler, Oswald (1994): A Nyugat alkonya I-II. Európa.
- Stiglitz, Joseph, E. (2003): Globalization and its Discontents. W. W. Norton and Company, New York, London.
- Toynbee, Arnold (1948): Civilization on Trial. Oxford University Press, New York.
- Toynbee, Arnold (1951-1955): A Study of History. Oxford University Press, London.
- Toynbee, Arnold (1956): An Historian's Approach to Religion. Oxford University Press, London.
- Whelan, Frederick, G. (1995): Robertson, Hume and the Balance of the Power. In: Hume Studies, Vol. 21. No. 2. 315-332. oldal
- Wallerstein, Immanuel (1974): The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Academic Press, New York.
- Zsinka László (2018): Európa felemelkedése. Typotex, Budapest 2018.

EL-MEOUCH NEDIM Márton
PhD-hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola,
Pécs

PhD student
University of Pécs, Doctoral school of Earth sciences, Pécs,
Hungary
email: nedu02@gmail.com

AZ EU ETS KVÓTARENDSZER EREDMÉNYESSÉGE
A GLOBÁLIS KLÍMAVÁLTOZÁS ELLENI HARCBA
– FÓKUSZBAN KELET-KÖZÉP-EURÓPA

THE EFFECTIVENESS OF THE EU ETS CARBON
QUOTA SYSTEM IN THE FIGHT AGAINST GLOBAL
CLIMATE CHANGE – EAST-CENTRAL EUROPE IN FOCUS

ABSTRACT

Global climate change is one of the most important challenges of our age. It is necessary to decrease the greenhouse gas emission (GGE) globally and to achieve that GGE quotas and their trading markets have been introduced in a lot of countries and regions. In this paper the effectiveness of EU ETS quota trading system, which was created to decrease the GGE in the EU, is analyzed. The ETS is in its third phase: Phase 1: 2005-2007; Phase 2: 2008-2012; Phase 3: 2013-until today (with 2020 as the end date). The effectiveness of the different ETS phases are analyzed based on data from the European Union Transaction Log which is the official site of the European Commission concerning the ETS. Statistical methods are used to examine if the extent of the quota overallocation which was experienced at the start of the quota system and the extent of the unbalanced over- and under-usage of allocated quotas between countries and their companies were decreased due to the reforms introduced in the third phase, which included increasing the share of quotas sold on the auction market and the introduction of centralized quota allocation. According to the results of the analysis, reforms introduced in the third phase increased the effectiveness of the EU ETS, as the overallocation (observed typically in the Eastern-Central European countries) ceased, the region specificity of the system greatly diminished,

while the unbalance between countries and their companies slightly decreased. Thanks to these developments, the EU ETS is currently able to play a decisive role in achieving the targeted climate goals of the EU.

Kulcsszavak: klímaváltozás, kvótarendszer, EU ETS, üvegházhatású gázok, fázisok, reformok

Keynotes: climate change, quota system, EU ETS, greenhouse gases, phases, reforms

1. Bevezetés

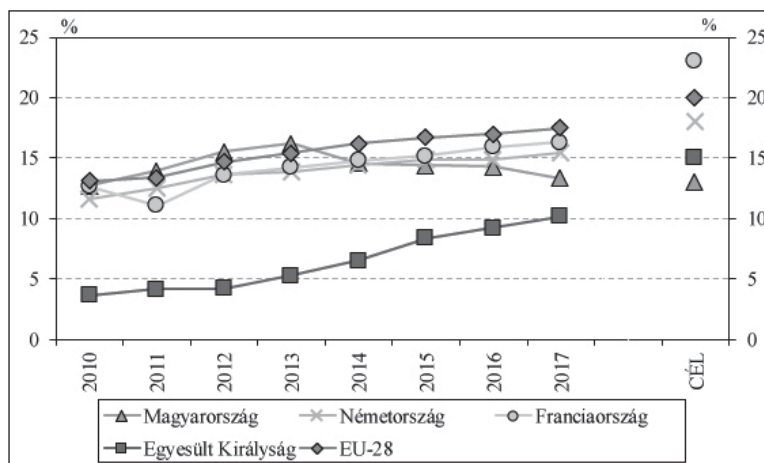
A klímaváltozás a 21. század egyik központi kihívása. A változó klíma, a szélsőséges időjárási események gyakoriságának növekedése, és a szűkülő természeti erőforrások megkérdőjelezzik a jelenlegi társadalmi és gazdasági berendezkedés fenntarthatóságát. Ez a közgazdasági gondolkodásban és a gazdaság működésében is egyre inkább teret nyer: a pénzügyi rendszer „zöldítése” egyre fontosabb témává válik, a zöldkötvények piaca jelentősen bővül a világon és az eurózónában,¹ az új Európai Bizottságnak pedig kitűzött célja ezer milliárd euró beruházás mobilizálása az elkövetkező 10 évben a fenntartható gazdaságra való áttérés érdekében.² A klímaváltozás elleni harcban az Európai Unió mindig is élharcosnak számított: mindegyik tagállama ratifikálta a Kiotói Protokollt, az EU korábbi vállalásának megfelelően pedig 2020-ra 20 százalékkal csökkentette a CO₂ kibocsátását az 1990-es szinthez képest. Az Európai Unió az üvegházhatású gázkibocsátás csökkentésére számos szabályt és ösztönzöt hozott létre a háztartások és vállalatok számára. Ennek egyik pillére az európai kvótakereskedelmi rendszer (EU ETS), melynek célja, hogy meghatározza, de legalábbis befolyásolja, hogy egy adott vállalat mennyi üvegházhatású gázt bocsásson ki egy adott évben. Az EU a kibocsátási kvóta évenkénti csökkentésével a vállalatokat arra ösztönzi, hogy beruházásokkal növeljék energiahatékonyágukat, csökkentsék üvegházhatású kibocsátásukat és így járuljanak hozzá az EU-s célok eléréséhez.

A tanulmány célja megvizsgálni a kvótakereskedelmi rendszer hatékonyságát, vagyis, hogy a felállított szisztéma mennyire ösztönzi a vállalatokat a kibocsátás csökkentésére. Az egyik kutatási kérdés, hogy a rendszer és annak változtatásai ténylegesen segítik-e a kibocsátás csökkentését és a vállalatoknak üzleti döntéseik folyamán ténylegesen számolniuk kell-e CO₂ kibocsátási szintjükkel. Ehhez a túlallokálás jelenségét vizsgáltam meg az EU ETS rendszer egyes fázisaiban, azaz, hogy az egyes vállalatok és országok trendszerűen a kibocsátást meghaladó mértékű kvótát kaptak-e vagy sem. A másik kutatási kérdés, hogy a rendszerben szereplő tagállamokat a kvótakereskedelem hasonlóan ösztönzi-e a kibocsátás csökkentésére, az egyes országok vállalatainak kibocsátása lényegesen eltér-e a rendszer által meghatározottól. Fontos ennek regionális mintázatát vizsgálni, vagyis, hogy a kvóták és a tényleges kibocsátások hasonlóan alakultak-e fázisról fázisra az egyes európai uniós térségekben, avagy a fejlettebb nyugat-európai és a felzárkózó kelet-közép-európai térség vállalatai eltérően viselkedtek a rendszerben.

2. Az Európai Unió klímavédelmi erőfeszítései

Az Európai Unió tagállamai számára kulcsfontosságú jelentőségű, hogy alacsony és kiszámítható energiaárakon tudjanak termelni. A globálisan versenyképes energiaárak ugyanis erősítik az országok tőkevonzó képességét és csökkentik annak esélyét, hogy a vállalatok más országokba telepítsék át termelésüket. Így az EU energiapolitikájának általános célkitűzései az importfüggőség csökkentése, a diverzifikáció erősítése, az energiahálózatok fejlesztése és összekapcsolása és az energiaellátás biztonságának garantálása az Unión belül. Az Európai Unió ezen túl a globális felmelegedés elleni harc egyik legfőbb támogatója, így célja, hogy 2050-ig az 1990-es szint 80-95 százalékára csökkentse az üvegházhatású-kibocsátást.³

1. ábra: A megújuló energiaforrások részaránya a végső energiafelhasználáson belül az EU28 országokban, Magyarországon, Németországban, Franciaországban és az Egyesült Királyságban
Figure 1.: The share of renewable energy sources compared to the final energy consumption in the EU28 countries, Hungary, Germany, France and United Kingdom

Forrás: Eurostat (2020) adatok alapján saját szerkesztés.

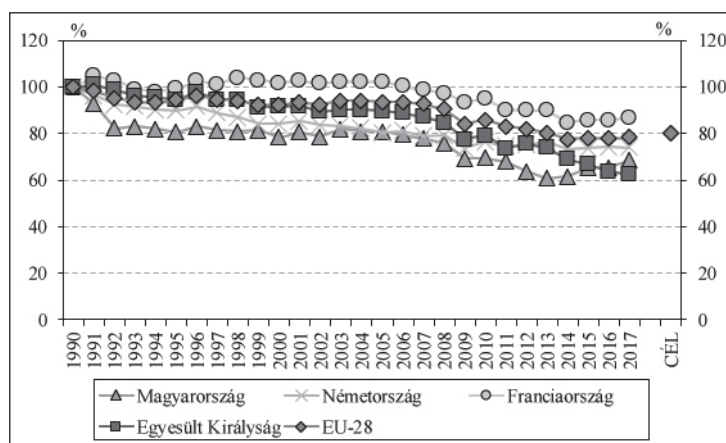
Az európai tagállamok a hosszú távú cél elérése végett, az Európai Tanács 2007. márciusi döntése alapján vállalták, hogy az Unió egészében 2020-ra legalább 20 százalékkal csökkentik az üvegházhatást okozó gázok kibocsátását, a teljes energiaszükséglet 20 százalékát megújuló energiaforrásokból fedezik, valamint 20 százalékkal javítják az energiahatékonyságot az 1990-es bázishoz képest. A stratégia sajátossága, hogy a 20 százalékos célt közösségi szinten adták meg, így az egyes tagállamok saját kiindulási helyzetüknek megfelelően határozhatták meg vállalá-

saikat. Így például 2004-ben Belgium a teljes energiaszükségletének 1,89 százalékát, míg Ausztria 22,55 százalékát fedezte megújuló energiaforrásból. Az eltérő bázis miatt Belgium „csak” 13 százalékos, míg Ausztria 34 százalékos arányt kíván elérni 2020-ra.⁴

A célhoz közeledve az egyes tagállamok eredményei nagyrészt kielégítőek, 2020-ig elérhetőnek tűnnek a kitűzött célok (lásd 1. és 2. ábra). A megújuló energiaforrások végső energiafelhasználáson belüli aránya a 2010-es 13,1 százalékos értékről 2017-ig 17,5 százalékra nőtt. Érdekesség, hogy a legnagyobb nemzetgazdaságok (Németország, Egyesült Királyság, Franciaország) időarányosan rosszabbul állnak a kitűzött céljaik elérésében, Magyarországon pedig az elmúlt években alig-alig emelkedett a megújuló energiaforrások végső energiafelhasználáson belüli aránya. Az EU28 viszont azért áll relatíve jól, mert 11 országban már 2017-ben magasabb volt a megújuló részaránya, mint a saját kitűzött céljuk.

2. ábra: Az üvegházhatású gázok kibocsátásának változása az EU28 országokban, Magyarországon, Németországban, Franciaországban és az Egyesült Királyságban (1990-es szint százalékában)

Figure 2.: Change of greenhouse gas emission in the EU28 countries, Hungary, Germany, France and United Kingdom (per cent of 1990 level)

Forrás: Eurostat (2020) adatok alapján saját szerkesztés.

Az üvegházhatású gázkibocsátás csökkentését tekintve az EU-nak már 2014-re sikerült elérnie a kitűzött célját, hisz 2014-ben az 1990-es bázisévhez képest 77,52 százalékon állt a kibocsátása, vagyis a kitűzött 80 százalékos cél alatt.⁵ A cél elérését az energiahatékonysági beruházások terjedése mellett két fontos, az arányt lefelé torzító folyamat segítette. Az egyik a kelet-közép-európai államok rendszerváltása 1989-90-ben, melynek hatására ezen államokban megkezdődött a gazda-

ság strukturális átalakítása, legtöbbször a rossz hatékonysággal, környezetszennyező módon működő nehézipar leépülésével. Ezen túl a gazdaság strukturális átalakítása és a politikai átmenet gazdasági válsághoz is vezetett, a régió számos országában több, mint 10 százalékkal esett a GDP a rendszerváltást követően.⁶ Az átalakulás hatására az 1990-es bázishoz képest 1994-re Bulgáriában, Csehországban, Horvátországban, Litvániában, Lettországon, Romániában és Szlovákiában is 80 százalék alá esett az üvegházhatású gázok kibocsátása. Jelentős csökkenés volt Magyarországon, Lengyelországban és Szlovéniában is, ezen országokban az üvegházhatású gázok kibocsátása 1994-ig sorrendben 82,11, 93,55 és 96,74 százalékra esett vissza az 1990-es bázishoz képest.⁷

A kibocsátás csökkentését segítette továbbá a 2007-08-ban kirobbant gazdasági válság, melynek hatására visszaesett a gazdasági aktivitás, így 2008 és 2009 között a bázishoz képest több mint 7 százalékpontos kibocsátás csökkenés következett be, ami kétszer akkora, mint az azt megelőző 10 év csökkenése. Ezen két hatás jól megfigyelhető a 2. ábrán: Magyarország üvegházhatású gázkibocsátása jelentősen csökkent a 90-es évek elején, az EU egészének és tagállamainak pedig külön-külön a 2008-10-es intervallumban. Fontos kiemelni, hogy a válság elmúltával, 2014 óta nincs érdemi javulás az EU28-ban, a kibocsátás azóta stagnál.

Az elmúlt években végrehajtott nagyarányú üvegházhatású gázkibocsátás csökkentés azonban a két válság figyelembevételével is jelentős. Ezt jól mutatja az 1. táblázat, hisz míg a világ üvegházhatású gázkibocsátása 62,99 százalékkal nőtt 1990-2017 között, addig az EU28 kibocsátása 20,89 százalékkal esett. Így a világ üvegházhatású gázkibocsátásából az EU28 csak 9,8 százalékkal részesül, szemben az 1990-es 20,19 százalékkal. Az EU eddigi kibocsátási vállalásai és eredményei így igazán kiemelkedőnek tekinthetők a világ többi részéhez viszonyítva.

1. táblázat: Az éves CO₂ kibocsátás a világ nagyobb országaiban, térségeiben 1990 és 2017 között (millió tonna)

Table 1.: The yearly CO₂ emission in the large countries, regions of the world between 1990 and 2017 (million tonnes)

Ország/régió	1990-es összkibocsátás	2017-es összkibocsátás	Változás	1990-es arány	2017-es arány
Világ	22 181 807	36 153 262	62,99%	100%	100%
USA	5 121 264	5 269 530	2,9%	23,09%	14,58%
Kína	2 420 302	9 838 754	306,51%	10,91%	27,21%
EU-28	4 479 329	3 543 683	-20,89%	20,19%	9,8%
Oroszország	2 571 210	1 692 795	-34,16%	11,59%	4,68%
India	616 579	2 466 765	300,07%	2,78%	6,82%
Egyéb	6 973 122	13 341 734	91,33%	31,44%	36,9%

Forrás: Our World in Data (2020) ⁸ adatai alapján saját szerkesztés.

3. Az európai kvótakereskedelmi rendszer (ETS)

Az Európai Unió kibocsátás csökkentési céljai eléréséhez nagy segítséget nyújt az Európai Unió emisszió kereskedelmi rendszere (EU ETS), mely az Európai Unió 2003/87/EK irányelve alapján jött létre. A 2005-ben létrehozott rendszer az Unió legnagyobb, energia előállításával vagy magas energiatenzitással rendelkező gyárait, valamint az Európában tevékenykedő légitársaságait foglalja magában. A rendszerben szereplő körülbelül 11000 gyár, erőmű, valamint 520 légitársaság az EU CO₂-kibocsátásának körülbelül 45 százalékáért felel.⁹ Az európai kvótakereskedelmi rendszer célja egy közös szabályozási rendszer kialakítása a klímacélokat vállaló országok között, melynek keretein belül a legolcsóbban érhető el a kibocsátás csökkentés. Ez úgy valósul meg, hogy egy adott időszakra vonatkozóan minden vállalat számára megszabnak egy kibocsátási plafont (allokált kvóták mennyisége). Ezt CO₂ egyenértékesben határozzák meg, azaz az egyes üvegházhatású gázokat (metán, dinitrogén-oxid stb.) globális klímaváltozásra való hatásukkal súlyozzák.¹ Minden kibocsátási egység egy tonna szén-dioxid (vagy szén-dioxid egyenértékes) meghatározott időszak alatt való kibocsátására való engedélyt jelent. Ha a vállalat „előírányzott” kibocsátása átlépi a megszabott plafont, akkor a vállalat vezetői vagy kibocsátás csökkentési lépéseket valósítanak meg, vagy a tőzsdén (illetve azon kívül) más vállalatoktól vásárolnak kibocsátási kvótát. Ezzel a rendszerrel elérhető, hogy piaci mechanizmusok érvényesüljenek és mindig a legkisebb költséggel valósuljon meg az üvegházhatású gázok csökkentése.

Az Unió fokozatosan csökkenti az egyes vállalatok számára allokált kvótamennyiséget, valamint növeli az aukción értékesített kibocsátási kvóták arányát. A rendszer által így a vállalatok döntéshozatali mechanizmusába hosszú távon beépül a kibocsátás csökkentése. Az EU célja, hogy az ETS-ben szereplő vállalatok üvegházhatású gázkibocsátása 2020-ra 21 százalékkal, 2030-ra pedig 43 százalékkal legyen alacsonyabb, mint 2005-ben. Ennek érdekében 2013-2020 között a kiosztott kvótamennyiséget évente 1,74 százalékkal, 2020-2030 között pedig 2,2 százalékkal csökkentik. Emellett bírságot rónak ki azon vállalatok számára, amelyek az évenkénti elszámolásnál nem rendelkeznek az előző évben ténylegesen kibocsátott mennyiséget elérő kvótamennyiséggel.¹⁰ Az EU ETS három fázisra osztható: az első (2005-2007), a második (2008-2012) és a harmadik (2013-2020) fázisra.

3.1. Első fázis (2005-2007)

A 2005-ben bevezetett európai kvótakereskedelmi rendszer a világ egyik legnagyobb emisszió kereskedelmi rendszere, amely ÜHG kibocsátást mér számos országban egyszerre. Az első fázist tesztelési célból hozták létre, felmérni az ÜHG kibocsátás csökkentő képességet, beállítani az ÜHG kvóta árát és tesztelni a „cap and trade” elvet. Minden ország számára megszabtak egy adott időszakra érvényes

¹ A továbbiakban az üvegházhatású gázkibocsátást (ÜHG kibocsátás) és összkibocsátást a CO₂ egyenértékes kibocsátás szinonimájaként használom.

kvótamennyiséget (kibocsátási plafont), amelyet a tagállamok a Nemzeti Allokációs Tervükben osztottak szét a vállalatok között.¹¹ Az első fázisban tehát tagállami szinten lett megszabva a kibocsátási plafon és a kvótáknak nem volt elsődleges piaca, a vállalatok kibocsátási kvótájukat a tagállamoktól ingyen kapták meg. Adatok hiányában, az első fázisban a döntéshozók a biztonság kedvéért a szükségesnél több kibocsátási egységet ítéltek oda a vállalatoknak, így „túlallokálás” alakult ki a piacon.¹² Továbbá a tagállamok akár tudatosan is manipulálhatták kibocsátási becsléseiket, hogy több kibocsátási kvótát szerezzenek.¹³ Buchner és Ellerman viszont cikkében¹⁴ amellett érvel, hogy a meglévő túlallokálás ellenére a tesztrendszer hatott a vállalatok ÜHG-kibocsátására, az árakon keresztül 50 és 200 millió tonna CO₂ egyenértékessel csökkenhetett a kibocsátás. A legtöbb első fázissal foglalkozó tanulmány számol azzal, hogy a még kiforratlan piac árdinamikájára jelentős hatással voltak a politikai döntések és bejelentések.¹⁵ Ezt példázza, hogy 2006-ban a kvóta (EUA - European Allowance Unit) árfolyama 20 euró/tonnáról 5 euró/tonnára, majd nullára csökkent az EU azon bejelentésére, hogy a kibocsátás elmaradt a korábban becsültől. Összességében megállapítható, hogy a tesztfázis alatt bevezetett rendszer nem volt jelentős hatással a vállalatok kibocsátási politikájára, azonban a megszerzett tapasztalatokkal és adatokkal az EU a második fázisban már finomhangolhatta az európai kvótakereskedelmet.

3.2. Második fázis (2008-2012)

A második fázis fő célkitűzése összhangban volt a Kiotói Protokollal, tehát hogy az EU ÜHG-kibocsátása 2012-ig 8 százalékkal csökkenjen az 1990-es bázisévhez képest, így ezen időszakban már körülbelül 7 százalékkal szűkítették akiosztandó kvótamennyiséget.¹⁶ A rendszer dinamikájának fenntarthatósága érdekében nem engedték, hogy az első fázisban megmaradó kvótákat a vállalatok ide transzferálják. A második fázisban fennmaradt a decentralizált, tagállami kvótaelosztás, amely azt jelenti, hogy minden ország saját „cap and trade” szisztémával rendelkezett, amely programok végül az EU-ban kapcsolódtak össze.¹⁷

A második fázis elején a kvóta ára viszonylag magasan alakult (20 euró/tonna), ám a 2008-as gazdasági válság leszorította az árat 10-15 euró közé, a 2012-ben kicsúcsosodó európai adósságválság pedig tovább csökkentette az azonnali árfolyamot 8 eurós szintre. Így a második fázisban az EU elérte ugyan az ÜHG-kibocsátás csökkenését, ám annak hajtóereje nem az európai kvótakereskedelmi rendszer volt, hanem a gazdaság visszaesése és az ezzel együtt járó meredek kibocsátás csökkenés.

3.3. Harmadik fázis (2013-2020)

A harmadik fázisban így az EU bizonyos újításokat vezetett be, hogy növelje a rendszer hatékonyságát:

- Jelentősen növekedett a nem ingyenesen, hanem aukción keresztül megszerezhető kvóták mennyisége, az első két fázisban jellemző 0-5 százalék közötti arányról 50 százalék körülire.¹⁸
- Decentralizált rendszer helyett centralizált rendszer került bevezetésre, vagyis az aukciókat nemzeti kormányok tartották, de már külföldi vevők is részt vehettek rajta, valamint szigorúan szabályozták az ingyenesen és az aukción kiosztott kvóták allokálási mechanizmusát.¹⁹
- Az aukción értékesíthető kvóták 88 százaléka egyenlően lett szétosztva a tagállamok között a korábbi évek kibocsátási arányainak megfelelően. A maradék 10 százalékot a legkevésbé fejlett országok kapták, illetve további 2 százalék volt a „Kiotói bónusz”, amelyben azon tagállamok részesültek, amelyek a bázisévhez képest 20 százalékkal csökkentették kibocsátásukat 2005-ig. A tagállamoknak az aukcióból befolyó összeg legalább 50 százalékát az EU-s klímacélok megvalósítására kellett fordítania.²⁰
- Felfüggesztésre kerültek bizonyos aukciók a fázis második felére, hogy tovább csökkenjen a rendszerben szereplő túlkínálati nyomás.

A rendszerben azonban nem szűnt meg az előre beállított kínálati struktúra – ebben a fázisban évente 1,74 százalékkal csökkentették a kibocsátási kvótát –, mely nem tud alkalmazkodni a keresleti rendszer viszonyaihoz, így az árak volatilitásához, ami a rendszer hatékonyságának gyengüléséhez vezethet.²¹ Az egyes fázisokban felsejlő makró szintű túlkínálat azonban nem feltétlenül jelent mikró, vagyis vállalati szinten is kibocsátási kvóta többletet, így az egyes fázisokban meghozott intézkedések hathattak a vállalatok kibocsátási politikájának alakítására, melyet további elemzésemben vizsgálok meg.

4. Elemzés

Az ETS rendszerben résztvevő európai uniós országok vállalatainak üvegházhatású gáz kvóta és kibocsátás adatait az European Union Transaction Log-ról,²² az Európai Bizottság hivatalos oldaláról töltöttem le. Az adatbázis 31 ország vállalatainak évenkénti adatait tartalmazta, az Európai Unió 28 tagállama mellett, Norvégia, Liechtenstein és Izland voltak azok az országok, amelyek az ETS rendszer tagjaivá váltak a második fázistól kezdődően. Az Európai Unió tagállamok közül is volt több ország, amelyek nem voltak résztvevői az ETS rendszernek a 2005-ös indulásnál, ami sok esetben az EU-hoz való csatlakozással magyarázható. Bulgária (2009-es csatlakozás), Horvátország (2013), Ciprus (2009) és Románia (2007) a belépésük óta tagjai az ETS-nek, ezzel ellentétben Málta a 2008-as csatlakozás után, a második fázis végeztével, 2012-ben kilépett az ETS-ből.

Az adatbázis alapegységei egy vállalat adott évi adatai voltak: az ország, ahol a tevékenységet végezte; a számára allokált széndioxid (vagy egyenértékes) kvóta mennyisége, valamint a tényleges széndioxid (vagy egyenértékes) kibocsátása. Az

utóbbi két változó kibocsátási egységben volt megadva. Az adattisztítás során az adathibára utaló, vagy nem teljesen töltött adatsorokat kiszűrtem, mely után 132 929 megfigyelés maradt a végleges adatbázisban.

Annak felmérésére, hogy az egyes fázisokban történt-e túlallokálás ország szinten, illetve, ha igen, akkor ezt a jelenséget a harmadik fázisban sikerült-e megszüntetni, Buchner és Ellerman cikkét²³ hívom segítségül, akik egy úgynevezett „nettó ráta” mutatót vezettek be annak meghatározására, hogy tapasztalható-e kvóta túlallokálás egy adott országban. Velük ellentétben, én ezeket az arányokat nem évenként, hanem fázisonként számoltam ki. Először az ország azon vállalatainál, amelyek az allokált kvótamennyiségnél kisebb mértékben bocsátottak ki üvegházhatású gázt, összegeztem az elmaradás mértékét, ez a „bruttó kibocsátási képesség”. Ezután az adott ország olyan vállalatainál, amelyek kibocsátásukkal túllépték a számukra allokált kvótamennyiséget, összegeztem, hogy milyen mértékben tették ezt meg, ez az összeg a „bruttó kibocsátási igény”. Egy ország „nettó kibocsátási pozíciója” az előbb említett két érték különbségét jelentette.² A „nettó ráta” végül úgy alakult ki, hogy a „nettó kibocsátási pozíciót” elosztottam az országot jellemző magasabb bruttó értékkel (1. képlet).

$$\text{Nettó ráta} = \frac{\text{nettó kibocsátási pozíció}}{\max(\text{bruttó kibocsátási képesség, bruttó kibocsátási igény})}$$

Az így kiszámított ráta azt hivatott megmutatni, hogy a különböző fázisokban túlallokálás történt-e, ami azért fontos, mert a rendszer hatékonyságát csökkenti, ha a kiosztott kvóták mennyisége jóval meghaladja az adott vállalatok szükségét. A ráta csak a $[-1, 1]$ intervallumba eshet a számítás módjából következően. Amennyiben 1 közeli értéket mutat, feltehető, hogy az adott ország jóval több kvótát kapott, mint amennyire a vállalatainak szüksége volt, hiszen ebben az esetben alig akadt olyan vállalat az országban, amely túllépte a számára allokált kvóta mennyiségét. Buchner és Ellerman²⁴ ezt a jelenséget az első fázisban jellemző decentralizált kvótakiosztással magyarázta. Ez esetben az adott országnak érdekében állhatott a kelleténél magasabb kvótaigényt benyújtania az EU-hoz, hogy vállalatai versenyhelyzetét javítsa, esetleg plusz bevételhez juttassa. A 2. táblázat segítségével vizsgálom meg, hogy ez a második fázisban is hasonlóan történt-e és hogy a harmadik fázis centralizált kvótakiosztása, valamint az ebben a fázisban tapasztalható aukciós értékesítés elterjedése javított-e a helyzeten.

² Mivel a bruttó kibocsátási képességből vontam ki a bruttó kibocsátási igényt, a kvótát összességében túllépő országok negatív értéket, az összességében a kvótán belül maradó országok, pozitív értéket kaptak.

2. táblázat: Az országok „nettó rátája” a különböző fázisokban
Table 2.: „Net ratios” of countries in different phases

Ország	1 fázis	2 fázis	3. fázis	Ország	1 fázis	2 fázis	3. fázis
Ausztria	0,0163	0,3766	-0,8393	Lettország	0,8974	0,9846	-0,4454
Belgium	0,3706	0,4456	-0,6293	Liechtenstein	-	0,9811	-1,0000
Bulgária	-	-0,4275	-0,8861	Litvánia	0,9625	0,8563	-0,2427
Horvátország	-	-	-0,9028	Luxemburg	0,9847	0,8950	-0,9041
Ciprus	-	0,9981	-0,8313	Málta	-	0,9752	-
Csehország	-0,7908	0,7963	-0,8629	Hollandia	0,5206	0,2547	-0,6395
Dánia	-0,5752	-0,1511	-0,8802	Norvégia	-	-0,9046	-0,8897
Észtország	0,1869	-0,3530	-0,9377	Lengyelország	0,8695	0,3376	-0,9378
Finnország	0,6693	0,2933	-0,6319	Portugália	0,6956	0,6954	-0,8717
Franciaország	-0,6311	0,7609	-0,4841	Románia	0,4740	0,7968	-0,7077
Németország	0,4088	-0,4599	-0,9091	Szlovákia	-0,6471	0,9441	-0,8666
Görögország	-0,5291	0,0956	-0,9544	Szlovénia	-0,3604	0,1355	-0,9504
Magyarország	0,6791	0,2996	-0,7834	Spanyolország	-0,5071	0,3569	-0,3298
Izland	-	-	-0,9564	Svédország	0,4364	0,1843	0,4093
Írország	-0,6243	0,5292	-0,9115	Egyesült Királyság	-0,6906	-0,2050	-0,7200
Olaszország	-0,8168	0,1690	-0,8153				

Megjegyzés: 1. fázis: 2005-2007; 2. fázis 2008-2012; 3. fázis 2013-2015

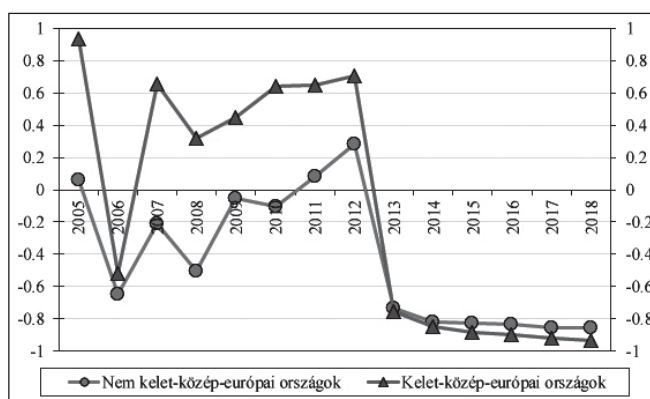
Forrás: European Transaction Log (2020) alapján saját számítások.

Az első fázisban 7 ország esetében volt megfigyelhető a túlallokálás jelensége, melynek küszöbértékét 0,6-ban szabtam meg hüvelykujj szabályként. Ebből 4 kelet-közép-európai ország volt: Magyarország, Lettország, Litvánia, Lengyelország. A második fázisban a gazdasági világválság jelentősen befolyásolta a ráták alakulását, a túlallokálás jelensége ekkor már 11 ország esetében volt tapasztalható. Kiemelendő, hogy e 11 országból 5 ország a kelet-közép-európai régióhoz tartozott (Csehország, Litvánia, Lettország, Románia, Szlovákia), valamint további 4 kis országot (Ciprus, Luxembourg, Liechtenstein, Málta) takart, mely jól mutatja a regionális különbségeket. A kelet-közép-európai országok és a nem kelet-közép-európai országok közötti különbségeket alátámasztja továbbá az első két fázis „nettó rátái” közötti jelentős eltérés is, ahogyan az a 3. ábrán is látható. Érezhetően változtatni kellett a rendszer hatékonyságán a harmadik fázisra, mely annak tükrében volt kifejezetten szükséges, hogy az EU által 2030-ra megígért csökkentéshez képest nem haladtak megfelelő ütemben az országok. A mutatók alapján a harmadik fázis változtatásai jelentősnek bizonyultak, hiszen nem csak hogy küszöbérték

alatt szerepelt minden ország, hanem 5 ország kivételével az összes ország $-0,6$ -os érték alatti nettó rátát mutatott, emellett a regionális különbségek is kiegyenlítődték. Magyarország esetében is drasztikus változás látható, hiszen egy, az első fázisban jelentősen túlallokáltnak ($0,68$ -as ráta), a második fázisban lazán felülallokáltnak ($0,3$ -as ráta) számító országhoz képest a harmadik fázisra egy jelentősen alacsonynak számító (bár EU-s szinten átlagos) nettó rátával ($-0,78$) rendelkező országgá vált.

3. ábra: A kelet-közép-európai országok²⁵ és a nem kelet-közép-európai országok „nettó rátái”

Figure 3.: „Net ratios” of East-Central European and non East-Central European countries

Forrás: European Transaction Log (2020) adatai alapján saját számítások.

Az ország szinten aggregált elemzés eredményei alapján tehát a harmadik fázis reformjai mindkét kutatási kérdést tekintve pozitív elmozdulást jelentettek az ETS hatékonyságát tekintve. Az egyes országok „nettó rátái” jelentősen lecsökkentek, a harmadik fázisban már nem volt jele túlallokálásnak, illetve a régióspecifikusság is kizárólag az első két fázisban volt tapasztalható, a harmadik fázisra kiegyensúlyozottabbá vált a rendszer.

5. Modellezés

5.1. Módszertan

Az ország szinten aggregált elemzés mellett ökonometriai módszerekkel vállalati szinten is megvizsgáltam a rendszer működését és a harmadik fázis reformjainak hatását annak változásaira. Arra voltam leginkább kíváncsi, hogy a származási ország hogyan befolyásolta a vállalatok viselkedését, és hogy ez változott-e az első két fázis és a harmadik fázis között. Ehhez továbbra is a European Transac-

tion Log adatbázisból indultam ki (melyet később kibővítettem), így kiegyensúlyozatlan panel struktúrában álltak rendelkezésre a vállalati adatok. Ebből adódóan különböző panel adatállományt becsülő modellezési eljárás közül választhattam: fix-hatás modell, véletlen-hatás modell és Pooled OLS modell. Mivel a későbbiekben az időben változatlan ország kontraszt változók voltak számomra érdekesek, így a fix-hatás modellt nem tudtam használni, a véletlen-hatás modell pedig Hauszman-tesztje alapján nem volt konzisztens, így elemzésemet a Pooled OLS modellkeretben végeztem.

Az ökonometriai elemzésben eredményváltozóként az egyes vállalatok ÜHG kvótákkal és kibocsátással kapcsolatos viselkedését úgy próbáltam megfogni, hogy a vállalatok számára allokkált mennyiségtől való relatív eltérést vizsgáltam, amelyet a 2. képlet mutat be:

$$\text{Vállalat nettó relatív pozíciója} = \frac{\text{allokkált kvóta mennyisége} - \text{kibocsátott mennyiség}}{\text{allokkált kvóta mennyisége}}$$

Látható, hogy a negatív értékekkel rendelkező vállalatok esetében az arány azt mutatja meg, hogy az évi kvóta mennyiségének hányszorosával lépték túl kibocsátásukkal a megengedett mennyiséget, a pozitív értékkel rendelkező vállalatoknál pedig azt mutatja meg, hogy az allokkált kvóta mennyiségének mekkora részét tartották meg vagy adták el a szennyezési jogok piacán. A változó jobbra ferde eloszlást követ, így a változó értékeinek természetes alapú exponenciálisát vettem. Ezzel a transzformációval az eredményváltozó közel normális eloszlásúvá vált, így a modellezési paramétereknek az eredményváltozó nem megfelelő eloszlásából fakadó torzulása megszűnt.

Ahhoz, hogy többváltozós elemzést tudjak végrehajtani, a European Union Transaction Log-ról leszedett adatbázist az országok évenkénti GDP-növekedésével bővítettem.²⁶ A magasabb GDP-növekedéssel értelemszerűen magasabb, az allokkált mennyiséget jobban meghaladó, kibocsátást vártam. Ezután, mivel fő célom az adott országok vállalati viselkedésre való hatásának vizsgálata volt, az országok is bekerültek a modellekbe. Az országok hatását az átlagtól való eltérésük mutatja leginkább, így az ország változókat súlyozott kontraszt változóként szerepeltettem a modellekben. A súly az adott regressziós eljárásban az ország ETS-ben szereplő vállalatainak száma volt. Referenciacsoportnak Luxemburgot választottam, hiszen vállalatai minden fázis minden évében rendelkeztek adattal. A súlyozatlan kontraszt változó annyiban tér el a bináris (dummy) változótól, hogy a referencia csoport tagjainál -1-et vesz fel az értéke és nem nullát. Súlyozott esetben pedig (így a tanulmányban is) a kontraszt változó értéke nem -1-t, hanem az adott csoport és a referencia csoport negatív előjelű hányadosát veszi fel a referencia csoport tagjai esetében. A könnyebb megértés érdekében a súlyozott kontraszt változókat érdemes egy példával is szemléltetni. Luxemburgi vállalatok esetén az Ausztria kontraszt változó értéke:

$$\frac{\text{osztrák vállalatok száma az adott becslési eljárásban}}{\text{luxemburgi vállalatok száma az adott becslési eljárásban}}$$

Luxemburgi vállalatok esetén a többi ország kontraszt változója hasonlóképpen áll össze, az adott becslési eljárásban lévő adott országból származó vállalatok számának és luxemburgi vállalatok számának negatív előjelű hányadosaként. A kontraszt változó tehát azt mutatja meg, hogy az adott ország hatása mennyiben tér el az átlagos országhatástól. Ehhez hasonlóan a fázis változóknál is súlyozott kontraszt változót használtam, első fázis referencia csoporttal. A reziduális autokorreláció (vagyis, hogy a tárgyévi „Vállalat nettó relatív pozíciója” függött az azelőtti év „Vállalat nettó relatív pozíciójától”) kezeléseként az eredményváltozó elsőrendű késleltetését is szerepeltettem a modellben.

A Pooled OLS keretben lefuttatott modellek megfigyelési egységei a vállalatok egyes éveire jellemző adatok voltak. A teljes modell a következőképpen lett specifikálva:

$$e_{\text{Vállalat_nettó_relatív_pozíciója}_i} = \beta_0 + \beta_1 * GDP_{növekedés_i} + \beta_2 * 2. \text{fázis kontraszt}_i + \beta_3 * 3. \text{fázis kontraszt}_i + \sum \beta_k * Ország \text{ kontraszt}_{ik} + \sum \beta_m * \hat{v}_{im} + \beta_n * e_{\text{Vállalat_nettó_relatív_pozíciója}_i(t-1)} + u_i$$

Három különböző modell került megbecslésre: a teljes adatbázist, az első és második fázis adatait, és a harmadik fázis adatait tartalmazó modellek. A teljes adatbázist tartalmazónál a fázis kontrasztok hatásainak elemzése volt az elsődleges cél, ezzel szemben az adott fázisok adatait tartalmazóknál ezen változók kikerültek a modellből. Ezen kívül a modellspecifikációk csak a fázisban részt nem vevő országok kontraszt változóinak hiánya okán tértek el egymástól. Az elemzés során a magas elemszámra való tekintettel, végig 1%-os szignifikancia szinttel számoltam. A modellek Arellano robusztus sztenderd hibákkal kerültek megbecslésre.

5.2. Eredmények

Elsőként a teljes adatbázisra nézve futtattam le a modellt. Ennél az előző fejezetben leírt megállapításaimat is teszteltem, miszerint a harmadik fázis lényegesen csökkentette (megszüntette) a túlallokálás jelenségét. Az eredményeket a 3. táblázat tartalmazza.

A teljes adatbázist tartalmazó modell eredményei összhangban vannak az előző fejezetben leírtakkal. Látható, hogy a vállalatok nettó relatív pozícióját szignifikánsan meghatározta, hogy melyik fázishoz tartoztak. A második fázis szignifikánsan pozitívan-, a harmadik fázis szignifikánsan negatívan és az első fázis – a súlyozott kontraszt változókból visszszámolva³ – szintén pozitívan hatott az eredményváltozóra. A hatások iránya és jelentősége azt támasztja alá, hogy a harmadik fázis szigorúbb volt, csökkentette a túlallokálás jelenségét. Meglepő módon,

3 Első fázis hatás= $(-2,7305*0,115)+(-3,246*-0,11)=0,043$

a GDP-növekedés alakulásának nem volt szignifikáns hatása a kibocsátásra, ami részben magyarázható lehet azzal, hogy az előzetes várakozásokkal összhangban, a vállalatok nettó relatív pozíciójának megelőző évi exponenciálisa nagyon erős, 0,755 értékű szignifikáns pozitív kapcsolatot mutatott a tárgyév nettó relatív pozíciójának exponenciálisával.

3. táblázat: A teljes adatbázist tartalmazó modell eredményei
Table 3.: Results of the model containing the whole database

A modell eredményváltozója: Exp(Vállalat nettó relatív pozíciója)					
Változó	Paraméter	Változó	Paraméter	Változó	Paraméter
Konstans	0,309***	Finnország	0,017**	Hollandia	-0,050***
GDP-növekedés	-0,0008	Franciaország	0,039**	Norvégia	-0,006
2. fázis	0,115***	Németország	-0,031***	Lengyelország	-0,079***
3. fázis	-0,110***	Görögország	0,064***	Portugália	0,025**
Ausztria	-0,025**	Magyarország	-0,026***	Románia	0,047***
Belgium	-0,012*	Izland	0,166*	Szlovákia	0,072***
Bulgária	0,078***	Írország	0,008	Szlovénia	-0,038***
Horvátország	0,004	Olaszország	-0,012**	Spanyolország	0,021***
Ciprus	-0,005	Lettország	0,065***	Svédország	0,151***
Csehország	0,019**	Liechtenstein	0,445***	Egyesült Királyság	-0,025***
Dánia	-0,030***	Litvánia	0,146***	Exp (Vállalat nettó relatív pozíciója) (t-1)	0,755***
Észtország	0,058**	Málta	0,232		

Megjegyzés: A konstans, a GDP-növekedés és a késleltetett eredményváltozó kivételével, minden változó súlyozott kontraszt változót takar. A modell tartalmazza az évi fix hatásokat is, dummy változók formájában.

Szignifikancia jelölése: $p < 0,01$ *** $p < 0,05$ ** $p < 0,1$ *

Forrás: European Transaction Log (2020) alapján saját számítások.

Ami az ország hatásokat illeti, 16 ország esetében is szignifikáns hatás áll fent. Az ország hatások átlagostól való eltérése részben természetes jelenség, de az eltérések nagy fokú szignifikanciája a kettőtől magasabb volatilitást mutat az országok között. A szignifikáns hatások között 9 pozitív, és 7 negatív értéket találtunk, ezen belül a kelet-közép-európai régióban 5-3 a pozitív-negatív értékek megoszlása. A tény, hogy az átlagostól való eltérések kis többsége pozitív értéket mutat, egy újabb nem kívánatos jelenséget jelezhet, miszerint az ország hatások nagyobb része várhatóan az átlagosnál magasabb vállalati nettó relatív pozíció exponenciális eredményez. Ez vélhetően az első két fázisnak köszönhető, de ennek kiderítése és megerősítése további elemzést igényel.

A továbbiakban fázisok szerint bontom meg az adatbázist, annak érdekében, hogy megvizsgálhassam, hogy az átlagtól való eltérések jelentősége (szignifikáns ország kontrasztok száma) és ezeknek iránya (pozitív és negatív szignifikáns hatások számának alakulása) megváltozott-e az első két fázisról a harmadik fázisra fordulva, és ha igen, milyen irányban történt az elmozdulás. Az így kialakított 1. + 2. fázis, és 3. fázis adatait tartalmazó modellek eredményeit a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat. Az összehasonlító modellek (1. + 2. fázis, 3. fázis) eredményei
Table 4.: Results of the comparative models (1st + 2nd phase, 3rd phase)

A modellek eredményváltozója: Exp(Vállalat nettó relatív pozíciója)							
Ország	1. + 2. fázis	3. fázis	Változás	Ország	1. + 2. fázis	3. fázis	Változás
Ausztria	-0,060***	0,019	+	Lettország	0,053***	0,081***	nincs
Belgium	-0,036***	0,016	+	Litvánia	0,058***	0,259***	nincs
Bulgária	0,221***	-0,0004	-	Hollandia	-0,054***	-0,046***	nincs
Csehország	0,074***	-0,051***	-	Norvégia	-0,089***	0,031	+
Dánia	-0,041***	-0,017	+	Lengyelország	-0,050***	-0,121***	nincs
Észtország	-0,001	0,118***	+	Portugália	0,030***	0,018	-
Finnország	-0,060***	0,129***	+	Románia	0,110***	-0,023	-
Franciaország	0,052*	0,029***	+	Szlovákia	0,138***	-0,022	-
Németország	-0,031***	-0,031***	nincs	Szlovénia	-0,051***	-0,014	+
Görögország	0,046***	0,099***	nincs	Spanyolország	0,045***	-0,018**	-
Magyarország	-0,015	-0,049***	-	Svédország	0,046***	0,23***	nincs
Írország	-0,021	0,016	nincs	Egyesült Királyság	-0,021***	-0,029***	nincs
Olaszország	0,009	-0,028***	-				

Megjegyzés: Minden változó kontraszt változót takar. A modellek a feltüntetetteken kívül tartalmazzák a konstans, a GDP-növekedést, a vállalat nettó relatív pozíciójának előző évi exponenciálisát és az év fix hatásokat is. Azon országok, amelyek csak az egyik modellben szerepeltek, összehasonlíthatóság hiányában nem kerültek feltüntetésre. Szignifikancia jelölése: $p < 0,01$ *** $p < 0,05$ ** $p < 0,1$ *

Forrás: European Transaction Log (2020) alapján saját számítások.

Látható, hogy az ország hatások esetében az átlagtól való eltérés szignifikanciájában 8 ország esetében negatív változás, 8 ország esetében pedig pozitív változás történt, míg 9 ország esetében nem történt változás az első két és a harmadik fázis között. Az átlagtól való eltérés volatilitása összességében javult, hiszen az első két fázis 20 szignifikánsan eltérő ország hatásával szemben, 14 olyan ország

hatás maradt a harmadik fázisra, amely szignifikánsan eltér az átlagostól. Az eltérés irányában a kiegyenlítettség megmaradt, hiszen az első két fázis 10-10-es pozitív-negatív aránya, a harmadik fázisra 7-7 arányra módosult. Megfigyelhető, hogy az első két fázisban jellemzően a kelet-közép-európai vállalatoknál volt szignifikánsan pozitív az ország hatása, és ez a harmadik fázisban már kevésbé volt jellemző. Míg az első két fázisban 6-2 volt a szignifikánsan pozitív-negatív arány ezen országcsoportban, addig ez a harmadik fázisra 3-3-on alakult. Ami Magyarországot illeti, míg az első két fázisban nem jelentős, a harmadik fázisban szignifikánsan negatív az ország hatás a hazai vállalatok tekintetében, tehát egy magyar vállalat nettó relatív pozíciójának exponenciálisa várhatóan szignifikánsan alacsonyabb, mint a többi ország vállalatainak nettó relatív rátája, a többi változó változatlanlansága mellett a harmadik fázis adataira vonatkozóan.

Összességében kijelenthető, hogy a harmadik fázis az országok közötti volatilitást csökkentette, így „igazságosabb” rendszernek számít, de az átlagostól szignifikánsan eltérő ország hatások száma még mindig nagyobb (14), mint ahogy az kívánatos lenne. Ami az eltérések irányát illeti, ebből a szempontból a harmadik fázisban a kiegyenlítettség megmaradt (7-7), viszont a régióspecifikusság csökkent, hiszen a kelet-közép-európai országok esetében az első két fázisban tapasztalt egyensúlytalanságok (6-2 pozitív-negatív arány országhatást tekintve) a harmadik fázisra kiegyenlítődtek (3-3).

6. Összefoglalás

A tanulmány fő kutatási kérdései az európai kvótakereskedelmi rendszer (ETS) harmadik fázisában meghozott reformokra vonatkoztak: sikerült-e lecsökkenteni az eleinte tapasztalt túlallokálás jelenségét, illetve mérsékelni az első két fázisban megfigyelhető nagymértékű volatilitást és régióspecifikusságot, tehát a jelentős eltérések számát és a jelentős különbségeket az országok és azok vállalatai között, a kvótán felüli/aluli kibocsátást illetően. Ami a túlallokálás jelenségét illeti, az empirikus elemzés alapján az első és második fázisban megfigyelhető túlallokálás a harmadik fázisra fordulva megszűnt. Ezzel párhuzamosan a volatilitás és régióspecifikusság mérséklődésének kérdése részben nyert csak empirikus igazolást. Bár a kelet-közép-európai országoknál tapasztalt eltérés iránya kiegyenlítettebbé vált és a harmadik fázisra ez a régió már nem tekinthető egyoldalúan túlallokálnak a régió kívüliekhez képest, az országhatások volatilitása nem csökkent le a kívánt mértékben. A kutatás eredményei alapján feltételezhető, hogy a pozitív változás, és ez által az ETS hatékonyságának növekedése, a harmadik fázisban bevezetett reformoknak köszönhető. Az aukciós értékesítésű kvóták részarányának jelentős növelése, valamint a decentralizált kvótakiosztásról a centralizáltra való áttérés megszüntette a túlallokálás jelenségét és hozzájárult az országok közötti egyenlőtlenség mértékének csökkentéséhez, így javította az ETS hatékonyságát.

JEGYZETEK / NOTES

1. De Santis, Roberto A. – Hettler, Katja – Roos, Madelaine – Tamburrini, Fabio (2018): Purchases of green bonds under the Eurosystem's asset purchase programme. ECB Economic Bulletin. 2018/7. szám
2. European Commission (2020): Financing the green transition: The European Green Deal Investment Plan and Just Transition Mechanism. European Commission Press Release. Elérhető: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_17 Letöltve: 2020. január 20.
3. European Commission (2011): Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions - Energy Roadmap 2050. COM(2011) 885 final.
4. Eurostat (2020) Share of renewable energy in gross final energy consumption adatok alapján. Elérhető: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_31/default/table?lang=en
5. Eurostat (2020): Greenhouse gas emissions, base year 1990 adatok alapján. Elérhető: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_30/default/table?lang=en
6. World Bank (2020a): World Development indicators – Popular indicators Elérhető: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?most_recent_year_desc=false Letöltve: 2020. január 20.
7. Eurostat (2020): Greenhouse gas emissions, base year 1990 adatok alapján. Elérhető: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_30/default/table?lang=en
8. Elérhető: <https://ourworldindata.org/grapher/annual-co2-emissions-per-country?tab=chart>
9. European Commission (2017): Report from the Commission to the European Parliament and the Council - Report on the functioning of the European carbon market. COM(2017) 48 final.
10. European Commission (2016): The EU Emissions Trading System (EU ETS). Elérhető: https://ec.europa.eu/clima/sites/clima/files/factsheet_ets_en.pdf Letöltve: 2020. január 20.
11. Horváth Bálint – Bartha Ákos – Dr. Kovács Attila (2016): Az Európai Unió emisszió-kereskedelmi rendszerének (EU ETS) működése. Szent István egyetem – Szaktanácsadási és továbbképzési központ Tudományos szakmai kiadványok sorozata 2016/1. szám 1-34. old.
12. Horváth Bálint – Bartha Ákos – Dr. Kovács Attila (2016)
13. Betz, R. – Sato, M. (2006): Emissions Trading: Lessons Learnt from the 1st Phase of the E.U. ETS and Prospects for the 2nd Phase. Climate Policy. 2006/4. szám. 351-359. old.
14. Buchner, Barbara K. – Ellerman, Denny (2007): Over-Allocation or Abatement? A Preliminary Analysis of the Eu Ets Based on the 2005 Emissions Data. Fondazione Eni Enrico Mattei Working Papers. 2007/1. szám. 1-49. old.
15. Hintermann, B. – Peterson, S. – Rickels, W. (2014): Price and Market Behavior in Phase II of the EU ETS. Kiel Institute for the World Economy – Kiel Working Papers. 2014/1962. szám 1-33. old.

16. Siikamäki, J. – Munnings, C. – Ferris, J. (2012): The European Union Emissions Trading System. Resources for the future. 2012/november. 1-14. old.
17. Ellerman, A. D. – Convery, Frank J. – Perthuis, C. (2010): Pricing Carbon: The European Union Emissions Trading Scheme. 2010. Cambridge University Press. Cambridge, UK
18. European Environment Agency (2020): EU Emissions Trading System (ETS) data viewer adatai alapján Elérhető: <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/data-viewers/emissions-trading-viewer#parent-fieldname-title> Letöltve: 2020. január 16.
19. European Commission (2013): Auctioning Elérhető: https://ec.europa.eu/clima/policies/ets/auctioning_en Letöltve: 2020.január 20.
20. European Commission (2013)
21. Horváth Bálint – Bartha Ákos – Dr. Kovács Attila (2016)
22. European Commission (2020): European Union Transaction Log Elérhető: <http://ec.europa.eu/environment/ets/> Letöltve: 2020. január 20.
23. Buchner, Barbara K. – Ellerman, Denny (2007)
24. Buchner, Barbara K. – Ellerman, Denny (2007)
25. Kelet-közép-európai országok az elemzésben: Románia, Bulgária, Horvátország, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia, Észtország, Lettország, Litvánia.
26. World Bank (2020b): GDP (current US\$) Elérhető: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD> Letöltve: 2020. január 17.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Betz, R. – Sato, M. (2006): Emissions Trading: Lessons Learnt from the 1st Phase of the E.U. ETS and Prospects for the 2nd Phase. Climate Policy. 2006/4. szám. 351-359. old.
- Buchner, Barbara K. – Ellerman, Denny (2007): Over-Allocation or Abatement? A Preliminary Analysis of the Eu Ets Based on the 2005 Emissions Data. Fondazione Eni Enrico Mattei Working Papers. 2007/1. szám. 1-49. old.
- De Santis, Roberto A. – Hettler, Katja – Roos, Madelaine – Tamburrini, Fabio (2018): Purchases of green bonds under the Eurosystem's asset purchase programme. ECB Economic Bulletin. 2018/7. szám
- Ellerman, A. D. – Convery, Frank J. – Perthuis, C. (2010): Pricing Carbon: The European Union Emissions Trading Scheme. 2010. Cambridge University Press. Cambridge, UK
- European Commission (2013): Auctioning Elérhető: https://ec.europa.eu/clima/policies/ets/auctioning_en Letöltve: 2020.január 20.
- European Commission (2011): Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions - Energy Roadmap 2050. COM(2011) 885 final.
- European Commission (2020): Financing the green transition: The European Green Deal Investment Plan and Just Transition Mechanism. European Commission Press Release.

Elérhető: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_17 Letöltve: 2020. január 20.

European Commission (2017): Report from the Commission to the European Parliament and the Council - Report on the functioning of the European carbon market. COM(2017) 48 final.

European Commission (2016): The EU Emissions Trading System (EU ETS). Elérhető: https://ec.europa.eu/clima/sites/clima/files/factsheet_ets_en.pdf Letöltve: 2020. január 20.

Hintermann, B. – Peterson, S. – Rickels, W. (2014): Price and Market Behavior in Phase II of the EU ETS. Kiel Institute for the World Economy – Kiel Working Papers. 2014/1962. szám 1-33. old.

Horváth Bálint – Bartha Ákos – Dr. Kovács Attila (2016): Az Európai Unió emisszió-kereskedelmi rendszerének (EU ETS) működése. Szent István egyetem – Szaktanácsadási és továbbképzési központ Tudományos szakmai kiadványok sorozata 2016/1. szám 1-34. old.

Siikamäki, J. – Munnings, C. – Ferris, J. (2012): The European Union Emissions Trading System. Resources for the future. 2012/november. 1-14. old.

UJVÁRY Gábor
tudományos főmunkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet

senior research fellow
VERITAS Research Institute and Archives
Budapest, Hungary
email: gabor.ujvary@veritas.gov.hu

**GONDOLUNK MÉG PIROSCHKÁRA? AZ ICH
DENKE OFT AN PIROSCHKA SZEREPE A NÉMETEK
MAGYARSÁGKÉPÉBEN**

**PIROSCHKA IN THE GERMANS' IMAGE OF
HUNGARIANS**

ABSTRACT

The German writer Hugo Hartung's book „Ich denke oft an Piroshka” was first published in 1954. In the first two decades after the Second World War it was the best selling literary work in the Federal Republic of Germany. Between 1954 and 1962 almost 1,2 million copies were sold. From the novel a highly successful movie was made, one of the greatest blockbuster of West German film production. Due to the many different adaptations of the book (radio play, drama, audiobook) the Piroshka story still lives on in the 21st century. Beyond the fact that the book plot takes place in Hungary, primarily at Székkutas which is near Hódmezővásárhely, why are these works important for us Hungarians? Our response: the book had a very significant impact on the formation of a positive image of Hungarians in Germany. The jaunty, nice, not too deep, but readable novel became a true bestseller, which determinately influenced the conceptions of Hungarians in a positive way. The current study discusses these matters.

Kulcsszavak: Hugo Hartung, XX. századi német irodalom, magyarságkép

Keynotes: Hugo Hartung, 20th century German literature, image of Hungarians

Az íróként az először 1954-ben – utána aztán újabb kiadásokban is – megjelent Ich denke oft an Piroshkával népszerűvé vált szerző, Hugo Hartung nemcsak Hódmezővásárhely–Kutasipusztá (a mai Székkutas) nevét tette a német nyelvterületen ismertté, de a magyarsággal kapcsolatos sztereotípiák németországi terjedését és

beidegződését is nagyban segítette. Annál is inkább, mert a regényből 1955-ben rendkívül nagy sikerű film született, s a kötet különböző adaptációi (rádiójáték, színdarab, sőt hangoskönyv) révén a Piroschka-történet még a 21. században is él.

Bár Hartung nem tartozik a legnagyobb német írók közé, az Ich denke oft an Piroschkának németországi magyarságképet alakító hatása mégis sokkal erősebb volt, mint a „magaskultúra” alkotásaié. Ráadásul – számos magyarság-ábrázolással szemben – valóban személyes élményen alapult, amelyet a szerelem, s minden bizonnyal az előzetesen Magyarországról olvasott szépirodalmi munkák és útleírások sora is kissé megszépített. Így aztán mindenféle olyan – még a romantika korából örökölt – magyarság-klisé megjelenik a műben, amely az idegenforgalmi propagandát mindmáig táplálja, s a szabadság szinonimájává váló „puszta” idealizált képében nyilvánul meg leginkább. A könnyed, kedves, nem túlságosan mély, ám olvasmányos regény igazi bestseller lett, a magyarságról alkotott elképzeléseket pedig egyértelműen kedvezően befolyásolta. Egy letűnt korszakot idézett föl akkor, amikor a Wirtschaftswunder Német Szövetségi Köztársasága, valamint a gazdasági és politikai csőd felé közelítő Magyarország között szinte kibékíthetetlen volt az ellentét. A nosztalgikus emlékezés, a magyarok pozitív megítélése erősen befolyásolta az 1956-os magyar forradalom után Nyugat-Németországba menekülő magyarok szíves befogadását, a róluk kialakult kedvező képet, amely részben – mindenféle kedvezőtlen, politikai alapozottságú sajtótudósítások ellenére – még 2019-ben is él.

Hugo Hartung 1954-es emlékezése a legismertebb német nyelvű, Magyarországon játszódó – szerzője műfaji meghatározása szerint vidám – regény. Rendkívüli hatását bizonyítja, hogy a II. világháború utáni két évtizedben a Német Szövetségi Köztársaságban ez volt a legnagyobb példányszámban eladott irodalmi mű. 1954-től 1962-ig majdnem 1,2 millió kötete kelt el.¹ A belőle 1955-ben készített film pedig – amelynek forgatókönyvírói között szintén megtaláljuk Hartungot – a háború után újrainduló nyugatnémet filmgyártás egyik legnagyobb kasszasikere lett.²

Nem túl bonyolult története röviden összefoglalható. Az elsőéves egyetemista főhős, Andreas – aki Hartung alteregója – cserediákként érkezik Magyarországra. Budapestre tartó hajóútján megismerkedik egy fiatal, csinos és gazdag honfitársnőjével, akibe azonnal szerelmes lesz. Mindössze egy estét tölthetnek együtt Budapesten, mivel tovább kell utazniuk: Grétának a Balatonra, Andreasnak pedig a Hódmezővásárhely melletti Kutasipusztára. A fiú itteni vendéglátói, a körorvos³ és családja mindent megtesznek annak érdekében, hogy jól érezze magát, amit a magyar vendégszeretet mellett az is elősegít, hogy megismerkedik és sok időt tölt együtt „Piroschká”-val, az állomásfőnök 17 esztendő, németül viszonylag jól beszélő, érte rajongó lányával.⁴ A bimbózó szerelmet Gréta Andreast Siófokra invitáló levele töri meg. Az erről tudomást szerző Piroška titokban követi a Balatonhoz Andreast, s a szerelmi háromszög-történetben Piroška Gréta fölé kerekedik (utóbbi még segíti is ebben). Andreas és Piroška együtt utaznak vissza Hódmező-

vásárhely-Kutasipusztára, ezután azonban a lány kerüli imádját társaságát. Majd csak az Andinak becézett fiú távozása előtti kukoricahántáskor kerülnek újra közel egymáshoz, de szerelmük plátói marad. Amikor azonban Piroska megállítja az Andreast hazaszállító gyorsvonalat, a fiú a csomagját is odahagyva leszáll, s végül szerelmet vall. Ekkor talán – nem derül ki a regényből – végre meg is csókolják egymást. Ahogy a regény végén Hartung emlékezett: mindig sokat gondol Piroskára, aki az ő szemében örökké fiatal és szép, 17 éves leány marad. Néha úgy véli, találkozásuk semmiség volt, aztán mégis rájön, hogy ez jelent számára mindent.⁵

A valóságot és a fikciót keverő, akár banálisnak is mondható, mégis nagyon kedvesen, olykor szatirikusan elbeszélt történetet nehéz lenne irodalomelméleti szempontból elemezni. Annál inkább adja magát a társadalom-lélektani és a történeti közelítés lehetősége.

Irodalmilag a kényesebb bíráló akár giccsesnek, elkoptatott fordulatokon alapulónak ítélheti a regényt. Lehet lekezelően és becsmérően beszélni róla, miként ezt néhányan meg is tették. Érdemes azonban óvatossá lenni az azonnali minősítéssel. Ahogy a Hartungnál tizenöt esztendővel idősebb, kiváló magyar író, Karinthy Frigyes jó érzéssel és saját tapasztalataiból kiindulva 1935-ben megállapította: „A valódi művész abban különbözik közvetlen rokonától, a műértő széplélektől és megértő kortárstól, hogy éppolyan szívós és egyszerű lelki gyomra van, mint a legközhörségesebb kocsmázó filiszternek, [...] s éppúgy érzi az élet teljességét, mint Shakespeare, aki témáit nem klasszikus remekművekből s nem [...] Bacon bölcs gondolataiból, hanem az egykorú füzetes regények ponyvaképzeteiből merítette.” Hozzátette: saját műveiből „az a csekély számú töredék, amiben a szigorú esztétikus elemzés is művészi értéket ismert el és fedezett fel, mindig giccses hangulatból született meg, s gyakran táplálkozott, titokban, a legalantasabb ponyvadalok és fércművek és verklomotívumok és gépzongora-betétek törmelékeiből”.⁶ Két évvel e sorok megjelenése előtt pedig arról cikkezett, hogy „a Fény és Sötétség szellemének utánozhatatlan szabadalmáról”, „férfi és nő szerelméről” megfélemedtek a művészek, ezért a „Szerelem” elindult alkotót keresni. Mind a költő, mind a regény- és a drámaíró visszautasította, korszerűtlennek és laposnak ítélte a témát, végül azonban egy bugyuta kupléban a Szerelem magára ismert.⁷

Karinthy gondolatait a Hartung Piroska-regényéhez hasonló alkotások örömteli befogadásának tömeglélektani háttérével színesíthetjük. Ma már – sajnos – apolitikusok is jól tudják, amire Hartung 65 éve kiválóan ráért: az emberek többnyire nem árnyaltan és elvontan, hanem a körülöttük lévő világot fekete-fehér kategóriákba rendezve gondolkodnak. Létüket meghatározza, hogy milyen hagyományokkal, mely szűkebb környezetben élnek; ugyanakkor mindig érdeklik őket a saját szokásrendszerüktől eltérő jelenségek. Ebben az esetben az európai kultúra részét alkotó, ám attól részben mégis különböző magyarországiak. A népszerűsége vágyó írónak pedig ezeknek az igényeknek a kiszolgálása is feladata. Lehetőleg oly módon és színvonalon, ahogy azt Hartung teszi. Regénye ugyan semmiképpen sem hasonlítható a szépirodalom legelesebb műveihez, mégis mesterségének biz-

tos ismeretéről, az élvezetes eseményszövéshöz és meséléshez szükséges eszközök ügyes használatáról tanúskodik. Lektűr, de annak értékesebb változata.

A politikatörténeti nézőpont az esztétikainál és a lélektaninál is fontosabb. A 20. században a jelentősebb német írók a politikába már nem kívántak közvetlenül beleszólni, politikai szerepet ritkán játszottak. (Magyar kollégáikkal ellentétben, akik az 1990-es évekig ezt tették.) Bár a kötetben politikáról szinte egyáltalán nem esik szó, mégis – valószínűleg önkéntelenül és Hartung szándéka ellenére – politikai következményei lettek. Két esztendővel a megjelenése után ugyanis nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az általa, illetve a történetet feldolgozó 1955-ös film révén rokonszenvessé vált, az 1956-os forradalom véres megtorlása elől menekülő magyarokat segítőkészen fogadták az NSZK-ban. Eredetileg 3000 fő érkezett volna, a végén majdnem 14 000 lett belőle.⁸ Mindez persze elsősorban az erős antikommunizmusnak, a nyugatnémet „gazdasági csoda” eredményeinek és munkaerő-szükségletének a következménye volt, de kétségtelen, hogy a lakosság hangulatának pozitív alakításában a Piroshkának is része volt. Annál inkább feltűnő a jelenség, mivel a II. világháború végén és után még a keleti területekről érkező németek milliós tömegeivel szemben is meglehetősen bizalmatlanul viselkedtek a német „öslakosok”.

Más vonatkozásban is érdekes azonban a regény megírásának, illetve cselekményének a kora: 1954 és 1922 vagy 1923. Utóbbi dátumot azért írom bizonytalanul, mivel a késői nyár többszöri említésén kívül semmiféle utalás sem segít minket az időpont meghatározásában, mintegy ezzel is időtlenné téve a mondandót. Az 1902-ben született szerző a regényben 21 esztendő a történet idején, Hartung későbbi interjúi és a magyar kutatások viszont azt valószínűsítik, hogy 1922-ben látogatott Magyarországra. Akkor, amikor Magyarországon éppen megindult a négy-öt esztendő múlva kiteljesedő konszolidáció, Németországban viszont még kaotikus állapotok uralkodtak. A két állam kapcsolatai is eléggé ellentmondásosak voltak: bár közös háborús vereségük összekötötte őket, Németország a polgári, Magyarország viszont a tekintélyelvű demokráciát képviselte, évezrednyi múltra visszanyúló lemaradása, félperiferiális helyzete megmaradt.

1954-ben viszont nehezen lehetett nagyobb különbséget elképzelni, mint ami a felemelkedő Nyugat-Németország és a második világháború előtti időszak élet-színvonalát is alulmúló Magyarország között feszült. Előbbi az elsősorban az emberi igényeket kielégíteni vágyó újraiparosítás révén gyorsan gazdagodott. Utóbbi pedig éppen a lakosság érdekeit figyelmen kívül hagyva, a hadigazdálkodásra hasonlító iparfejlesztést erőltetve süllyedt vissza egy jó két évtizeddel azelőtti életrívóra. Nem mellékesen pedig éppen azt a falusi környezetet igyekezett a maga képére igazítva megsemmisíteni, amelyben a Piroshka cselekménye játszódott. Nemcsak a szabad piac és a tervgazdaság ellentéte volt ez, hanem a demokráciáé és a diktatúráé is. Mintha megfordultak volna a szerepek: 1933 és 1944 között Magyarország volt szabadabb, 1949-től viszont már Nyugat-Németország képviselte a fejlődés demokratikus útját.

Még valami furcsa ebből a szempontból. Hartungot az 1930-as évek közepétől írói szilencium sújtotta, emiatt csak dramaturgként kereshette kenyerét.⁹ 1954-ben viszont még a nemzetiszocialista diktatúra említését is kerülte, mintha kitörölte volna azt az emlékezetéből. Az ígéretes jelenből abba a múltba vágyott vissza, amelyben még nem lehetett sejteni a nemzetiszocializmus és a II. világháború borzalmait. Mint akkoriban oly sok német, ő is szeretne volna elfelejteni, maga mögött hagyni az 1933 és 1945 között történeteket, s ebben magyarországi látogatásának felidézése is segítette. Ráadásul 1954-ben a németek éppen a magyarok „aranycsapata” felett aratott győzelemmel lettek labdarúgó világbajnokok, ezáltal 1945 óta először vallhatták meg ismét nyíltan nemzeti öntudatukat, s szinte törvényszerű, hogy igyekeztek megfedkezni a szörnyű közelmúltról. (Csak zárójelben jegyzem meg: a Piroshkához hasonlóan a német VB-cím, a „berni csoda” jelentőségét is több dokumentum- és játékfilm – a legismertebb a 2003-as – méltatta.) Bár így a nemzetiszocializmus okozta német trauma kibeszéletlen maradt, akárcsak a magyarországi németek 1946 utáni, részbeni kitelepítése vagy az 1944–1945-ös, több százezres magyar menekülthullámból mintegy 20 000 magyar nyugat-németországi letelepedése,¹⁰ Hartung több, elsősorban Breslau 1944–1945-ös védelméről szóló művében is középpontban állt a háborús szenvedések bemutatása. Miként egy másik regénye kapcsán találóan megjegyezték: Hartung igyekszik a jelent a múltban, az aggályokat a poézisben feloldani.¹¹

A Piroshka-film forgatásának esztendejében, 1955-ben térhettek haza az utolsó német hadifoglyok a Szovjetunióból, és ekkor mutatták be az osztrák Sissit is, amely a Piroshkával együtt mindmáig a legsikeresebb – napjainkban is sokszor játszott – német nyelvű filmek közé tartozik. Mindkettőnek komoly identitásképző szerepe lett. A németek a szimpatikus, ám archaikus állapotok között élő magyarok, az ekkor függetlenné vált osztrákok pedig az egykori Monarchia nagyságán keresztül szemlélték újra erősödő államukat – és persze önmagukat – ezekben a német nyelvterületen oly közkedvelt „népies filmekben” (Heimatfilm).

Éppen ezáltal értékelődött föl és vált olyannyira népszerűvé a Piroshka, amely akár egy Magyarországra helyezett népies regénnyel (Heimatroman) is rokonítható, és egy olyan települést tett Németországban egy csapásra ismertté, amelyről korábban Magyarországon is alig tudott valaki.¹² Hartung egyébként már 1951-ben földolgozta a témát, amikor a Bajor Rádió számára 30 perces rádiójátékot készített róla.¹³

A Piroshka és más művei sikerességéhez nagyban hozzájárult, hogy újságíróként, dramaturgként, forgatókönyvíróként dolgozva kiválóan elsajátította szakmája legfontosabb fortélyait. Tudta, amit ma minden creativ writing tanfolyamon az emberek agyába vésnek: fel kell kelteni az olvasó érdeklődését, valódi párbeszédekkel tarkított, a feszültséget végig megőrző, a felesleges, unalmas részeket elhagyó, a karaktereket egymástól elkülönítő, fejlődésükre is kitérő, a történetnek valamiféle ívet adó szöveggel lehet „letehetetlen könyvet” írni. Mindezzel Hartung tökéletesen tisztában volt, de ezen túl szépírói erényei is voltak. A magyar környezetben pedig olyasmire talált, amit a különlegességre kíváncsi közönség

örömmel fogadott. És természetesen mi, a pozitív színben föltüntetett magyarok is boldogok vagyunk ettől, hiszen reánk nézve a Piroshka sok mondata kifejezetten hízelt. Mindezen túl hálás és örök a téma: a szerelem, a fiatalság, a nosztalgia egy sohasem igazán úgy volt, mégis idillinek érzett múlt iránt – de a humor és az önirónia is a könyv szerethetőségét erősítik.

Hartungnak persze, mint mindannyiunknak, részben szelektív volt az emlékezete, részben pedig tudatosan változtatott az egykor történeteken. Piroshkát valójában Katalinnak hívták és nem a kutasipusztai állomásfőnök, hanem egy hódmezővásárhelyi gazdacsalád lánya; nem 17, hanem mindössze 13 esztendő volt – valószínűleg emiatt is maradhatott plátói a szerelem –, és Siófokra sem utazott a regénybéli Andreas után. Nem a pusztai vasútállomáson, hanem a hódmezővásárhelyi Fekete Sas bálján ismerkedtek össze. 1965-ben Budapesten újra találkoztak, ám a beszélgetés annyira megviselte „Piroshkát”, hogy másnap már beteget jelentett. Többé nem is látta Hartungot, aki a Kutasipusztából immár Székkutasra átkeresztelt településre is ellátogatott. Itt a regény valóságtartalmára vonatkozó kérdésre állítólag csak annyit válaszolt: „Tudjátok, az író hazudhat.”¹⁴

Ugyanakkor vendéglátóját, Csiky János körorvost Hartung valódi nevén szerepeltette a regényben, s a regényben megörökített személyes élményei mégiscsak az 1920-as évek elejének hangulatát tükrözték. Magyarország területére érkezésekor azonnal elkezdődött az elszakadás a szülőföldjétől: az Erzsébet királyné nevű hajóról barnára sült gyermekeket látott játszani, a vízbe ugrani, s egzotikumot sejtő gondolatai földrésznyi távolságba kerültek otthonától.¹⁵ Mikor este Budapestre ért, elcsodálkozott a kivilágított város szépségén, lenyűgözőnek érezte a látványt, s rögtön megfedkezett a háború, a forradalom és az infláció megpróbáltatásairól, az átszenvedett spanyolnáthától és az előző esztendők éhezéséről.¹⁶

Kutasipusztán aztán felfigyelt a magyar nyelv különösségére, „zavarosságára” és káromkodásokban való gazdagságára is.¹⁷ Ugyanígy megragadta a bécsi németben nemrégiben még használt kifejezés, a „Mulatschag” is. Mikor ennek jelentésére rákérdezett, Csiky körorvos felesége felvilágosította, hogy ez táncot, italozást, éneklést, vidámságot takar. A magyar történelem máig ható traumáját, az ezeréves államkeretet szétszakító 1920-as békeszerződés fölötti fájdalmat is tapasztalta, s részben megértette. Házigazdája, a regényben többnyire Onkel Johannként megjelenő Csiky János a régi, nagy és gazdag Magyarországról mesélt, amelyhez képest a trianoni szegény és nyomorúságos volt. De hozzátette azt is, hogy mindennek ellenére mégis élnek.¹⁸ Először még nem, de később már felismerte a társasági összejöveteleken szertartásszerűen ismétlődő fogadkozás, a „Nem! Nem! Soha!” jelentését is (Csikyné még azt is megmagyarázta neki: Trianon a háromszoros nemet jelenti magyarul). Sőt, amikor a hódmezővásárhelyi unitárius lelkésszel négy üveg tokaji elfogyasztása után ő maga kiáltotta a „Nem! Nem! Soha!”, a lelkész annyira fellelkesült, hogy azonnal egy újabb üveg borért futott.¹⁹

A kellemes, „romlatlan falusi” környezetben mindenki Andreas kedvében akart járni, ami az állandó vendégszeretetben és kedvességben nyilvánult meg. Ehhez

járult, hogy a német diákokot nemzeti hovatartozása miatt is mindenütt örömmel fogadták, benne a bátor világháborús szövetségest látták megtestesítve. (A főleg a második világháborúban használt fegyverbarátság kifejezés viszont egyszer sem fordul elő a kötetben.)

Hartung tehát, számos magyarság-ábrázolással szemben, valóban személyes élményeken alapulva mutatott be néhány magyar várost – a már említettek mellett még Orosházát is – és tájat. Persze a szerelem, s minden bizonnyal az előzetesen Magyarországról olvasott szépirodalmi munkák és útleírások sora kissé megszépítette a valóságot. A bevallottnál gazdagabbak lehettek a közvetett élményei. A regényben ugyanis a kutasipusztai, „pásztoröltözékben” járó levélhordót hasonlította önmagához, amikor kifejtette, hogy a postás ugyanolyan homályos elképzelésekkel bírt Németországról, mint ő Magyarországról, amelyről csak a gulyás, a cigánybáró esetleg még Liszt Ferenc és Lehár Ferenc jutott az eszébe.²⁰ Fialat és érdeklődő egyetemistaként ennél biztosan többet tudott rólunk, mire ide érkezett. Magában a 30 évvel később született műben pedig már szinte minden olyan, még a romantika korából örökölt, jórészt Nikolaus Lenau hatására a német nyelvterületen, de egész Európában elterjedt magyarság-klisé megjelent, amely az idegenforgalmi propagandát mindmáig táplálja, s a szabadság szinonimájává váló „puszta” idealizált képében tükröződik a leginkább.²¹

A regény cselekménye és megírása közötti időszaknak majdnem éppen a felezőpontján, 1939-ben jelent meg Eckhardt Sándor, a hitleri törekvésekkel élesen szembenálló jeles irodalomtörténész nagyszerű esszéje (A magyarság külföldi arcképe). Külön értekezés témája lehetne, hogy az erősen német-, pontosabban nemzetiszocializmus-ellenes kötetben (Mi a magyar?) kiadott tanulmány miként jelenhetett meg a berlini Friedrich-Wilhelms-Universität Magyar Intézetének hivatalos orgánumban, az Ungarische Jahrbücherben, ám ez most lényegtelen a témám szempontjából. Sokkal fontosabb, hogy Eckhardt máig ható érvennyel elemezte nyolc évtizeddel ezelőtt azt, amihez nála sokkal közelebb máig sem jutottunk.

Jól látta, hogy az idegenforgalmi propaganda – akárcsak napjainkban – bőven megelégszik „a külföldi vázlatos, egy-két benyomásra szorítókozó igényeinek” kielégítésével. Annál is inkább, mivel: „Az idegen országokat járó utasnak nem az a célja, hogy olyasmit keressen a külföldön, ami kellemetlen érzéseket ébreszt benne, vagy pláne amit odahaza is megtalál. Sőt azt lehet mondani, hogy mindenki, aki egy országot meglátogat, már bizonyos eleve elképzelt fogalmakkal megrakodva érkezik és ezek megerősítését várja a megtekintendő országtól.”²² Így lehetett ezzel Hartung is, hiszen a magyarsággal kapcsolatos sztereotípiák: a puszta, a csikós, a gulyás, a csárdás, a paprika, a gémeskút, a népviselet, a cigánybanda, a Mulatschag vagy akár a kukoricahántás mind-mind megjelennek a Piroshkában. Maga a női keresztnév, a Piroska pedig a csinos magyar lányok szinonimájává vált 1954 után Nyugat-Németországban, ahol a Merian 1968-as füzeté a Magyarországról fontos tudnivalókat ebben a címben foglalta össze: „Csárdás, Puszta, Paprika, Gulyás, Barackpálinka, Primas, Kálmán, Juliska, Ich denke oft an

Piroschka”.²³ Ehhez társultak a fridsider-szocializmus, a legvidámabb barakk és más hasonló kifejezések, amelyek – összevetve más, a Szovjetunió érdekszférájába tartozó országok jellemzésével – szintén pozitívnak voltak tekinthetők.

A Piroška-kultuszra idegenforgalom épült és épül részben ma is. Az 1965-ben ismét odautazó Hartung mellett a Piroschka-film főszereplője, Liselotte Pulver is meglátogatta Kutasipusztát, ahol aztán Hartung posztumusz díszpolgár lett, emlékszobáját is kialakították, sőt, 2009-ben bronz mellszobrot avattak a tiszteletére.²⁴ 1972-en egy magyar újságcikk szerint már több éve, tavasztól őszig kéthetente „egy autóbusznyi Piroška-emlékkutató keresi fel Kutasipusztát”. Itt ugyan röviden időztek, ám a négy napos „Piroschka-Fahrt”-on – s ezt már magam teszem hozzá – a turisták az utazásszervezők hatékony közreműködésével bizonyára szorgalmasan gyűjtötték a már előzetesen, részben éppen a Piroschka olvasása vagy megtekintése alapján elképzelt élményeket.²⁵ Így nagy csalódás nem érhette őket. Két évvel ezelőtt pedig az azóta Székkutasra átkeresztelt település polgármestere kijelentette, hogy a jövőben is érdemes a Piroschkára alapozni idegenforgalmukat, amelyről a Németországban élő Berta János 2014-ben – egy különösebb visszhangot nem keltő magyar kiadás után – már több mint 50 000 példányban eladott németnyelvű kötetet jelentetett meg.²⁶

Mindez tökéletesen megfelel annak az értékelésnek, melyet a már idézett jeles tudós, Eckhardt Sándor vetett papírra: „Bizonyos az is, hogy az átlagember más népekről csak olyan sommás ábrázolásokban gondolkozik, amilyeneket egy-egy híresebb költői mű, regény, opera, vagy operett rögzített meg emlékébe. Mint ahogy a mi emléünkben Carmen, a cigánylány és a torreádor a jellegzetes spanyolok, úgy képzei a külföldi a népek érintkezésére jellemző sémával a magyart vagy feudális, sujtásos, pazarló nagyúrnak, vagy pusztai betyárnak, vagy job-bik esetben csikósna, rosszabbik esetben cigánynak. [...] A háttérben ott [...] a »puszta«, mint a magyar nép egyetlen tájformája, ahol igazán otthon van [...]”.²⁷

Lehet és szükséges is ezen berzenkedni, hiszen a magyarság életmódja, akárcsak más népeké, történetileg és térbelileg is rendkívül sokféle. Ugyanakkor be kell valanunk, hogy a Hartung-féle ábrázolás nagyon jót tett a magyarok németországi megítélésének. Jóval több német tud a regényről és a filmről, mint magyar. Emellett Németországban rádiójáték, színpadi mű – melynek frankfurti főszereplője az 1956-ban Németországba menekült Ferrari Violetta volt²⁸ –, hangoskönyv, sőt, Farkas Ferenc magyar komponista zenéjével musical is született belőle.²⁹ Magyarországon 1955-ben a film forgatását sem engedélyezték, ezért aztán a magyar emigránsok – zenészek, táncosok, énekesek és egy tanácsadó – közreműködésével készült alkotáshoz Jugoszlávia magyarlakta északi részén, Szabadka, Horgos és Zenta környékén készítették a külső felvételeket.³⁰ Hivatalosan Magyarországon azóta sem mutatták be.

A legfontosabb azonban, hogy Hartung nosztalgikus emlékezésének következtében a magyarokat pozitívan ítélték meg, ami az 1956-os magyar forradalom után lehetővé tette a Nyugat-Németországba menekült magyarok szíves fogadá-

sát, s közvetve az 1960-as évek közepétől korrekt magyar–nyugatnémet kapcsolatok erősödéhez is hozzájárult. Mindenekelőtt pedig kedvező képet alakított ki a magyarokról, s ez részben – mindenféle kedvezőtlen, politikai alapozottságú sajtótudósítás ellenére – még 2020-ban is él.

Köszönjük, Piroshka, érdemes gyakran gondolni rád ...

JEGYZETEK / NOTES

1. Christian Adam (2016): Der Traum vom Jahre Null. Autoren, Bestseller, Leser: Die Neuordnung der Bücherwelt in Ost und West nach 1945. Galiani. Berlin. 275–280. old.; Marc Reichwein (2016): Die Bestseller kannten keine Stunde Null. <https://www.welt.de/kultur/literarischewelt/article153971839/Die-deutschen-Bestseller-kannten-keine-Stunde-Null.html>
2. Anna-Lena Nowicki (2008): Piroshka und Co. Zum Ungarnbild im deutschen Spielfilm. Hg. Wolfgang Aschauer. Professur für Kultur- und Länderstudien Ostmitteleuropas, TU, Chemnitz.
3. Bár Hartung története számos fiktív elemet tartalmaz, itt valós személyiségről van szó: Csiky Jánosnak hívták a falu orvosát. Erről többek között ld. a jelenleg Székkutasnak hívott egykori Kutasipusztá honlapját: <http://szekktutas.hu/article/49/Hugo-Hartung-es-a-Piroska-kultusz>; A vásárhelyi tanyákon szolgáló, 54 évesen elhunyt Csikyről: Egy tragikus életű orvos halála. Magyar Hírlap. 1926. december 16. 9. old.
4. Tóth Imre egykori székkutasi református lelkész kutatásaiból tudjuk, hogy Piroshkát, a helyi gyógyszerész leányát, valójában Katalinnak hívták (Draskovics Pálné Késői Katalin): <https://www.gyulaihirlap.hu/107742-piroska-eredetileg-katalinnak-hivtak> és <https://www.delmagyar.hu/hodmezovasarhely-es-kornyeke/hugo-hartung-nyomaban-szekkutason-2685775/>
5. Hugo Hartung (1977): Ich denke oft an Piroshka. Ullstein. Frankfurt a. M.–Berlin–Wien. 155, 157.
6. Karinthy Frigyes (1935): „Szomorú vasárnap”. A halhatatlan giccs. Pesti Napló. 1935. november 10. 9. old.
7. Karinthy Frigyes (1933): Egy téma írók keres. Korszerű elégia. Pesti Napló. 1933. november 19. 39. old.
8. Sándor Csík (2005): Die Flüchtlingswelle nach dem Ungarn-Aufstand 1956 in die Bundesrepublik Deutschland, insbesondere nach Hamburg, und die Aufnahme und Eingliederung der Flüchtlinge. In. Almanach II (2003–2004). Deutsch-Ungarische Gesellschaft. Berlin. 207–246 old.; Aus Ungarn nach Bayern. Die Integration der Ungarnflüchtlinge im Freistaat Bayern 1956–1973.
9. [https://de.wikipedia.org/wiki/Hugo_Hartung_\(Schriftsteller\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Hugo_Hartung_(Schriftsteller))
10. Rita Kiss (2018): Magyaren in Deutschland (1945–1950). Die 1945er ungarischen Emigranten in Bayern. In. Ungarn Jahrbuch 34. 125–143. old.
11. Az 1963-as Süddeutsche Zeitungban megjelent kritikát Konrad Werner idézi: <https://kulturportal-west-ost.eu/biographien/hartung-hugo-2>

12. Kristin Kopp (2006): Ein östliches Traumland im westdeutschen Heimatfilm. Kurt Hoffmanns ‚Ich denke oft an Piroshka‘. In: Gregor Thun (hg.): Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen. 138–156. old.
13. Ich denke oft an Hugo Hartung. <https://www.br.de/radio/bayern2/sendungen/bayerisches-feuilleton/piroschka-in-muenchen-pirouet100.html>
14. Borzák Tibor (2013): Piroshka elmulasztott csókja. Szabad Föld. 2013. március 8. 13. old.
15. Hartung (1977) 8–9. Kissé túlzónak érzem azt a megjegyzést, amely szerint Andreas mindenféle civilizációs vívmányt hiányolt Magyarországra érve: Kopp (2006) 150.
16. Hartung (1977) 15.
17. Uo. 38, 128.
18. Uo. 55, 59.
19. Uo. 78, 84.
20. Uo. 65.
21. Részletesebben: Járosi Katalin (2003): „Paprika, Pußta, Piroshka”: magyar mítosz és magyar valóság a német útikönyvekben. In: Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): Helye(in)k, tárgya(in)k, képe (in)k. Néprajzi Múzeum. Budapest. 2003. 59–72. old.
22. Eckhardt Sándor (1939): A magyarság külföldi arcképe. In: Szekfű Gyula (szerk.): Mi a magyar? Magyar Szemle Társaság. Budapest. 87–136, az idézet: 127. old.
23. Kiss Jenő (1974): Gondolatok német anyanyelvűek magyartanításáról. Magyar Nyelvőr. 1974. 62. old.
24. https://www.kozterkep.hu/12166/Hugo_Hartung_Szekkutas_2009.html; A szobor alkotója Lantos Györgyi. Ld. még: <https://www.hodmezovasarhely.hu/content/index/id/11995>; R. Kiss Kornélia (2013): Sokat gondolnak Piroshkára. Magyar Nemzet. 2013. október 26. 15. old
25. Szokoly Endre (1972): A puszta nyáron. Magyarország. 1972. június 25. 32. old.
26. János Berta (2014): Auf den Spuren von Piroshka und Hugo Hartung. Worms Verl. Worms. 2014. A kötet először magyarul jelent meg: Berta János (2012): Hugo Hartung nyomában. Orosháza, 2012.
27. Eckhardt (1939) 127–128, 130. old.
28. A darabot először a berlini Hebbel-Theater mutatta be 1958-ban, Ferrari Violetta Hamburgban játszotta ennek főszerepét: Hamburgi beszélgetés Ferrari Violettaival. Valóság. 1982/7. 126–128 old.; Kéri Edit: Meghalt Ferrari Vilcsi – 84 évet élt. Kapu. 2014/6–7. 74–77. old.
29. „Sokat gondolok Piroshkára”. Film Színház Muzsika. 1970/21. 13. old.
30. „Ich denke oft an Piroshka”. Délamerikai Magyarország. 1956. február 24. 4. old.

KEREKES Sándor,
emeritus professzor
Budapesti Corvinus Egyetem

emeritus professor
Corvinus University of Budapest
email: sandor.kerekes@uni-corvinus.hu

**A KÖRNYEZETGAZDASÁGTAN ÉS A REGRESSZIÓS
DISZKONTINUITÁS.
A KLÍMAGAZDASÁGTAN SZÍNE ÉS VISSZÁJA.**

**ENVIRONMENTAL ECONOMICS AND REGRESSIVE
DISCONTINUITY
THE TWO SIDES OF CLIMATE ECONOMICS**

ABSTRACT

Climate change has become common talk, one visible sign of it is how significantly green parties gained strength across Europe. Few people deny anymore the fact of climate change, but opinions vary greatly about how to solve the problem. Economics, even practitioners discuss the problem, and provide new ideas in the growing academic literature on the subject. At long last climate change and the energy problem has reached the threshold of public awareness. Just as renewable energy, climate economics has now become a mainstream topic. While I find it important that in 2018 a climate economist, William Nordhaus, was awarded the Nobel Prize, my joy is not cloudless. The results of Nordhaus' DICE model and the 1,5 C° aim of the U.N. are completely out of touch with each another. The current paper examines this entire issue.

Kulcsszavak: William Nordhaus, klímaváltozás, fenntartható fejlődés, közgazdaságtan, DICE modell

Keynotes: William Nordhaus, climate change, sustainable development, economics, DICE model

Bevezetés

A klímaváltozás a közbeszéd részévé vált, látható jelei következtében a zöld pártok jelentősen megerősödtek Európában. A klímaváltozás tényét egyre kevesebben

tagadják, de nagyon megoszlanak a vélemények arról, hogyan kellene kezelni a problémát, sőt sokak szerint értelmetlen bármely erőfeszítés, hiszen a következő ötven évre a jelen erőfeszítéseink alig lennének hatással. A közgazdaságtudomány, sőt gyakorlati szakemberek is vissza-vissza térnek a problémához, és új fejezetekkel gazdagítják a téma szakirodalmát. Az akadémiai világban az egyik visszatérő probléma a potyautasság feloldása, a másik a kívánatos mértékű társadalmi diszkontinuitás kérdése. A gazdasági szakemberek ennél már tovább jutottak. A Bank of England kormányzója Mark Carney azzal riogatja a gazdasági befektetőket, hogy vagyonuk jelentős része elértéktelenedik, mert a fosszilis energiahordozók nagy részét nem szabad elégetni, ha teljesíteni akarjuk a klímapolitikai célokat. (2015. szeptember 19. Financial Times Pilita Clark)

Becslések szerint a légkör CO₂ elnyelő képessége (kb 230 Gt szén) körülbelül ötvenede annak a szénmennyiségnek, ami kibányászható volna (12 000 Gt szén). (Ottmar Edenhofer, 2013)

A befektetők azonnal reagáltak, Mr Carney jobb, ha megmarad a saját mandátumánál. A szénpolitika, a kormányzat és a törvényhozás dolga és nem a bank of England kormányzójáé. (2015. október 5. Financial Times Madison Marriage, Richard Slovin-Bradford)

A klímaváltozás és az energiaprobléma végre elérte a gazdasági közgondolkodás ingerküszöbét. Miként a megújuló energia, a klímagazdaságtan is mainstreammé vált. A címet magyarázva, győzelemnek tekintem, hogy 2018-ban végre egy klímaközgazdász, William Nordhaus kapott Nobel díjat, de örömünk nem lehet felhőtlen. A Nordhaus féle DICE modell eredményei és az ENSZ által kitűzött 1,5 C°-os cél köszönőviszonyban sincsenek. A „magas” tudomány birkózik a feladattal, de vannak problémák, amelyek megoldása másfajta gondolkodásmódot igényelne.

A tudományos elismerés és a társadalmi hasznosság ellentmondása

1992-ben a közgazdasági Nobel díjak körül kirobbant vitában Stiglitz egy interjújában meglepő állítással állt elő: „a 90-es évek öt chicagói Nobel-díjasának munkáiban nincs olyan megállapítás, ami áttörő jelentőségű volna bármely alapvető tekintetben.” (Joseph Stiglitz interjú International Herald Tribune Cohen, 1992). Stiglitz arra próbált rámutatni, hogy a közgazdasági Nobel díjasok nem azzal foglalkoznak, hogyan lehetne megmenteni a Földet a szegénységtől, az analfabetizmustól vagy éppen a környezetpusztítástól, hanem olyan dolgokkal, amik legfeljebb a pénzvilág számára érdekesek. A vitában pozitív példaként merült fel Ken Galbraith (J. K. Galbraith, 1958) neve, aki számos, a világ gondjaival foglalkozó művet publikált, köztük 1958-ban a „*The Affluent Society*”-t. Galbraith a könyvben arról írt, hogy a háború utáni Amerikában hogyan válik gazdaggá a magán szektor, és hogyan szegényedik el a közszféra. Galbraith magát pragmatikusnak tartotta: "Ahol a piac működik, én kiállok érte. Ahol szükség van az

állami beavatkozásra, én amellett vagyok. Kétkedem azokban, akik kijelentik, én támogatom a privatizációt, vagy akik azt mondják, hogy mélyen hisznek a társadalmi tulajdonban.” A világ közgondolkodását meghatározó, máig érvényes műveket alkotott Galbraith. Közülük néhány például az Új ipari állam, magyarul is megjelent. (John Kenneth Galbraith, 1970) Kenneth Galbraith-et sem jelölték Nobel díjra. Nem tudni, hogy Stiglitz kritikája hatott, vagy más az oka, de Amartya Sen 1998-ban, Stiglitz 2001-ben megkapta a közgazdasági Nobel díjat, és a múlt évben 2018-ban ismét annak örülhetünk, hogy megint olyan közgazdász kapott Nobel díjat, aki az emberiség égető problémáinak egyikével, a klímaváltozással foglalkozik.

A klímagazdaságtan színe és visszája

A Svéd Központi Bank Alfred Nobel Közgazdaságtudományi Emlékdíját 2018-ban két amerikai közgazdász William D. Nordhaus és Paul M. Romer kapta. Közülük William D. Nordhaus a környezetgazdaságtan egyik klasszikusának tekinthető. Kutatásai középpontjában a társadalom és a természet kölcsönhatásai állnak. A témával az 1970-es években kezdett foglalkozni, amikor a fosszilis energiahordozók felmelegedést okozó hatása először merült fel a tudományos közbeszédben. 1994-ben jelent meg Nordhaus (W. D. Nordhaus, 1994) könyve: *Managing the Global Commons: The Economics of Climate Change* címmel. Nordhaus DICE (Dinamic Integrated Climate–Economy Model) modelljének első változata az energiagazdasággal foglalkozott 1977-ben, és 1991-re készült el az a változat, aminek egyik legfrissebb változatát 2016-ban friss adatokkal is lefuttatták. A modellt napjainkban széles körben alkalmazzák klímapolitikai intézkedések, mint például a szénadó hatásainak a vizsgálatára is. Van tehát egy közgazdász, aki azért kapott Nobel díjat, mert életét a klímagazdaságtan megalapozásának szentelte. Az akadémiai világ ezzel hivatalosan elismeri, hogy a klímaváltozás létezik, és elismeri azt is, hogy a közgazdaságtannak vannak olyan új irányai, amelyek a természet–gazdaság–társadalom viszonyát vizsgálják, és ezek fontos új ismeretekkel gazdagítják a közgazdaságtudományt. Heuréka!

Felhőtlen örömünk nem tathatott sokáig. Az Egyesült Államokban a szén-adókat ellenző lobby azonnal reagált a hírré. Robert P. Murphy (Murphy, 2019) megállapítja: „Azon a napon, amikor a Nobel díjat bejelentették, az UN IPCC megjelentette speciális jelentését, amiben különféle lépéseknek a megtételét javasolja a világ kormányainak, annak érdekében, hogy az emberiség elkerülhesse, hogy a kumulált globális felmelegedés 1,5 C° fölé menjen. A média a két eseményt egymás kiegészítéseként interpretálta. Valójában, a két esemény inkompatibilis mondja Murphy. Bár Nordhaus a klímaváltozás lassítását szolgáló szénadó alkalmazásának a pártján áll, éppen az Ő modellje mutatja meg, hogy az ENSZ által kitűzött cél az emberiséget szegényebbé tenné annál, mintha semmit sem tenne a klímaváltozást illetően.”

1. Táblázat: A klímapolitika jóléti következményei W. Nordhaus szerint

Klímapolitika	A diszkontált jelenérték eltérése a nincs beavatkozás esettől	A környezeti károk diszkontált jelenértéke	A szennyezés-elhárítási költségek diszkontált jelenértéke	A károk és költségek összege
Nincs beavatkozás, bázis	0,00	22,55	0,04	22,59
Optimális adó	3,07	17,31	2,20	19,52
A CO ₂ koncentráció Nem haladja meg az 560 ppm-et	2,67	15,97	3,95	19,92
Stern jelentés diszkontálása	-14,18	9,02	27,74	36,77
A hőmérsékletemelkedés határa 1,5 Co	-14,44	9,95	27,08	37,03
A CO ₂ koncentráció Nem haladja meg az 420 ppm-et	-14,60	9,95	27,24	37,19

Forrás: A szerző szerkesztése Nordhaus (2017) alapján

Murphy szerint Nordhaus és mások modelljeit inkább annak bizonyítására használhatnánk, hogy az 1,5 C°-os cél elérése elképzelhetetlen mértékben terhelne meg az emberiséget. Ez lehet az oka annak, hogy az ENSZ dokumentum meg sem kísérli költség-haszon elemzéssel alátámasztani javaslatait. Az ENSZ dokumentum az 1,5 C°-os célt politikai kényszerként kezeli, és az ennek elérését leginkább szolgáló eszközök mellett és ellen sorol fel érveket, mellőzve a költség-haszon elemzés módszereit.

Nordhaus (W. D. Nordhaus, 2017) híres modelljét 2016-ban újra futtatta, a számok változtak, de az üzenetek nem. Nyilván nem a szénadóval van a probléma, a szénadó jó, de nem elég hatásos. A közgazdasági gondolkodás elvileg nem tud mit kezdeni a klímaváltozással. Léteznek modellek, amikkel kiszámíthatjuk, hogy mennyi a szén társadalmi költsége (Social Cost of Carbon), de a modellek eltérő számokhoz vezetnek. Mindegyik modell nagyon érzékeny arra, hogy milyen társadalmi diszkontrátát választ a „szakértő” közgazdász/diplomata? A magas diszkont lábak „felértékelik” a közeljövő történéseit. A fura ellentmondás az, hogy a klímaváltozás kedvezőtlen következményei nem a közeli jövőben lesznek elviselhetetlenek. 7% körüli vagy afeletti diszkontlábnál a „szén társadalmi költsége” „0” közeli értéknek adódna, ha ki mernénk számítani, sőt lehet, hogy negatív értéket kapnánk. Egyes 2008-ban elvégzett számítások szerint, 3%-os diszkontlábbal 2015-ben minden kibocsátott tonna szén 36 dollárba került volna. Ha a diszkontláb

2,5% akkor az SCC 56 \$/tonna kellett volna, hogy legyen, de ha 5%, akkor csak 11 \$/tonna lett volna. 2015 már elmúlt és persze egyik érték sem állt elő a gyakorlatban. Mint látjuk, a hagyományos közgazdasági gondolkodással nem jutottunk túl messzire. Írhatunk esetleg néhány bekezdést arról, hogy milyen volna a kívánatos társadalmi diszkontláb, de ennek körülbelül annyi értelme van, mint azoknak a gazdaságpolitikai vitáknak, amelyeket a kormány növekedési prognózisa visszatérően kivált. A „tudósok” tudják, amit nem tudhatnak előre, hogy legalább fél-egy százalékkal kisebb lesz a gazdasági növekedés, mint amit a kormány prognosztizál.

Bajba kerülünk, ha azt várjuk a közgazdaságtudománytól, hogy megmondja, mit tegyünk a világgal, és most a világot tágan értelmezhetjük. A természetet a természet törvényei uralják, de az élő természetet illetően alig tudjuk megmondani, hogy ez mit jelent. A társadalom a kapcsolatok hálózatát jelenti, ennek működéséről is csak sejtéseink vannak. Miért pont a közgazdaságtan lógna ki a sorból, és adna egyértelmű válaszokat a feltett kérdésekre. Baj volna, ha elhinnénk, hogy a modellek a társadalmi jólétet képesek maximálni. Ha az elosztási viszonyok egyenletesebbek, akkor talán, ha nem, akkor hiába gondoljuk, hogy tízezer dollár per fő felett már nem szabadna, hogy létezzen az analfabetizmus, és mindenkinek hozzá kellene jutni az egészséges ivóvízhez is. A modellek és az átlagok sok mindent segítenek megmutatni és megérteni, de meghagyják a felelősségünket a döntéseinkért. Nordhaus modellje is a probléma megértését segíti, de nem dönthet helyettünk. Csak a felelőtlen ostobák gondolhatják, hogy ha az jött ki a modellből, hogy „nem éri” meg az emberiségnek, az az erőfeszítés, amivel a Föld átlaghőmérsékletének emelkedését a kritikusnak tekintett 1,5 Celsius fokos határon belül tartjuk, akkor nincs gondunk a problémával. Mint láttuk a modell „eredménye” a választott diszkontlábon múlik. A diszkontlábat meg aszerint választjuk, hogy mennyire mohó az emberiségnek a leggazdagabb töredéke. Mohóság, uzsora és még sorolhatnám azokat a negatív konnotációval rendelkező kifejezéseket, amik a közgazdasági gondolkodást áthatják. Ne legyünk mohók és ne akarjunk csak a következő húsz évre gondolni. Legyünk nagylelkűek a jövő generációk iránt és hozzuk meg a szükséges áldozatot ükunokáink ükunokáinak a jövőjéért is.

Weitzman, akit szintén jelöltek a 2018. évi Nobel díjra, szintén fontosnak tartja a „potyautas” probléma megoldását, de ő a mennyiségi szabályozás helyett az „ár” szabályozásban látja a megoldást. (Weitzman, 2014) Amennyiben a résztvevők elkötelezik magukat egy megfelelő mértékű szénár mellett, amit adóztatással hoznak létre és az adót az egyes országok maguk szedik be. Az adót a kormányok használják fel a céljaik elérése érdekében, ezáltal a „potyautasság” problémája inkább megoldódik, mintha a felek a mennyiségi szabályozás melletti elkötelezettséget választják. (Weitzman, 2015a) Weitzmannt egy 1974-ben megjelent cikke (Prices vs quantities) tette világszerte ismertté a környezetgazdaságtannal foglalkozó kutatók között. (Weitzman, 1974) Weitzman a közjavak megfelelő értékelése érdekében javasolja a csökkenő diszkontláb használatát is. (Weitzman, 1998) (Weitzman, 2014)

Weitzman javaslatát természetesen az üzleti világ képviselői még jobban támadják, mint Nordhaus javaslatát. Nordhaus (W. Nordhaus, 2007) szerint a Stern jelentésben alkalmazott diszkontláb (0% körüli) irreális közgazdasági szempontból, és szerinte a Párizsi klíma egyezmény végrehajtása is túl nagy terhet róna a gazdaságra és indokolatlanul csökkentené a jólétet. A Weitzman féle javaslat viszont mindenkit érintene. Weitzman (Weitzman, 2017) a World Climate Assembly-t javasolja, míg Nordhaus a Climate Club-ot. (W. Nordhaus, 2015) A kettő közti lényegi különbség, hogy a Climate Club a nagy kibocsátó országok klubja, míg Weitzman World Climate Assembly-je egy demokratikus, többségi szavazáson alapuló közakarat megtestesítője, amelyik az „Én megteszem, ha te is megteszed!” logikáján alapul. A két megoldás rokon, de mégis nagyon különbözik. Szemben a kiotói megállapodással, ami felülről-lefelé haladva határozta meg a csökkentés mennyiségét a fejlett és a fejlődő országokra külön, a párizsi megállapodás alulról felfelé haladva, de szintén kibocsátás-csökkentési mennyiségeket határoz meg önkéntes vállalásokként. A Weitzman (Weitzman, 2015b) féle javaslat alulról felfelé, de nem mennyiségeket, hanem karbon ár minimumokat akar meghatározni, kvázi „népszavazással”. A népességszám szerinti súlyokkal, mindenkinek van egy szavazata, és a többség szavazata a meghatározó. Weitzman azt állítja, hogy miután a befolyó adó az adott országokban maradna, az államok, akik a saját országukban a közjó letéteményesei, saját érdeküknek megfelelően behajtánák az adót, és ezáltal nagyrészt internalizálnák, a széndioxid kibocsátásból származó externáliát. Mindenkinek érdeke volna a magasabb árat fizetni, mert azáltal, hogy a másik is fizet, mindenkinek a haszna nőne. Nekem ez olyannak tűnik, mint egy bomlasztó innováció. Nincs szükség a sok ENSZ bürokráciára, ellenőrökre és egyéb hivatalnokokra. Megállapodunk egy minimális szénárban és mindenki teszi a magáét. A kormányok szeretik behajtani az adót, ha maguk költhetik el. Meglepődnék, ha Weitzman is megkapná a Nobel díjat. És ez nem azt jelenti, hogy Nordhaus nem érdemelte meg a Nobel díjat, jobb, ha emlékszünk rá, hogy generációk, a kiváló Samuelson-Nordhaus (Samuelson – Nordhaus, 1987) könyvből tanulták meg a közgazdaságtant már amennyire az lehetséges!

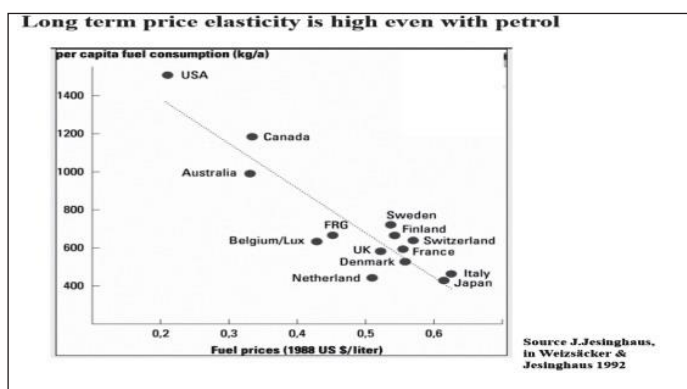
Az alábbi táblázat három kiváló közgazdász: Stern, Nordhaus és Weitzman álláspontját szemlélteti tömören. Önkényesen emelek ki egy-egy gondolatot a méltán világhírű szerzők életművéből. Nyilván egyikük sem vállalná ezt az explicit leegyszerűsítést.

A szaktekinetély	A szaktekinetély fő üzenete
William Nordhaus	Ne kapkodjunk a globális felmelegedés lelassításával, mert nem akarjuk feláldozni a növekedést
Nicholas Stern	A diszkontálás értékes a marginális projektek értékelésére, de alkalmatlan a nem marginális fejlődési utak, mint a klímaváltozás összehasonlítására. Aki csak egy kicsit is aggódik a jövő generációkért, annak egy kicsit aggódnia kell a klímaváltozásért is.
Martin Weitzman	A „világ klíma közgyűlése” egy univerzális ár-alapú nemzetközi tárgyalás vagy szavazási mechanizmus, ami elűzheti a potyautas magatartást a klímaváltozási problémából, megerősítve az „Én is teszek valamit, ha te is teszel”.

Az energiaadók és a jószándékú tévedések!

A közgazdászok Pigou híres, 1920-ban megjelent műve óta keresik a szennyezés optimális szintjét előállító adó nagyságát. Jó lenne igazolni, hogy az adó nemcsak az externáliát internalizálja, hanem hatékony is. A gazdasági eszközök alkalmazása elméleti szempontból máig viták tárgyát képezi. (Kocsis, 1998) Érthető, ha kiváló tudósok keresik a tudományos evidenciát a szénadó bevezetésére, és azon sem csodálkozhatunk, hogy éppen az 1992-es riói konferencia idején – amint az alábbi ábra állítólag mutatja – megtalálták.

1. ábra: Hosszú távra még az üzemanyagokra is magas az ár rugalmasság

Forrás: von Weizsäcker és mtsai., 1992

A szerzők (von Weizsäcker és mtsai., 1992) azt akarják bizonyítani, hogy ha magasabbak az üzemanyagárak, akkor kisebb az egy főre jutó üzemanyag fogyasztás. Az ábra jól mutatja, hogy az USA-ban olcsó az üzemanyag, és magas az egy főre jutó fogyasztás, míg Japánban drága és ott még alacsony az egy lakosra jutó fogyasztás. Minden környezetgazdász vágya, hogy ilyen látványos összefüggéseket találjon. Aki meg akarja találni, az megtalálja, csak ügyesen kell összeválogatni az országokat. A szerzők nem kevesebbet állítanak a fenti adatokra támaszkodva, mint azt, hogy hosszú távon még az üzemanyagok ár rugalmassága is magas. Ez már az eredeti gondolat kiterjesztésének számít, hiszen a táblázatban szereplő országok mindegyike a gazdag országok közé tartozik, így semmi sem utal a hosszú távra, ha csak az nem, hogy az adatokat 1988-as USD értékre standardizálták. Ezek a számok azonban a feltételezett összefüggés létezését nem bizonyítják. Vannak kissé meggyőzőbb, de távolról sem egyértelmű számítások is, amelyek az országok szélesebb körére kiterjedő vizsgálat alapján -0,2 és -0,5 közötti ár rugalmassági együtthatókról is beszélnek. (Burke – Nishitatenno, 2013) Mások módszertani ajánlásokat dolgoznak ki a klímaváltozás hatásainak hatékony

kezelésére:(Zilahy és mtsai., 2000) (Schaltegger – Csutora, 2012) Tanulmányok foglalkoznak a megújuló energia hasznosításának hatásaival.(Titov, Szabó, – Kovács, é. n.,2018) (Csuvár, 2017)

Térjünk vissza ábránkhoz és nézzük mi történik, ha viszonylag friss adatokkal töltjük fel a táblázatot? A 2. ábrához jutunk, amelynél az 1. táblázat adatai alapján a biztonság kedvéért kiszámítottuk a regressziós egyenest, és a hozzá tartozó determinációs együtthatót is.

2. táblázat: Az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás és az üzemanyagárak értékei valamint autósűrűség néhány országban 2016-ban.

Országok	Üzemanyagár/liter US dollár	Fogyasztás 1000 l/fő	Autók száma/ 1000 főre
Kanada	0,81	3,62	372
USA	0,71	4,39	451
Ausztrália	0,93	2,4	545
Japán	1,06	1,22	325
Lengyelország	1,07	0,37	382
Magyarország	1,18	0,47	300
Svájc	1,45	1,35	524
Egyesült Királyság	1,46	0,8	463
Németország	1,39	0,84	566
Olaszország	1,61	0,58	601
Hollandia	1,68	0,91	441
Lettország	1,16	0,4	398
Észtország	1,14	0,7	390
Finnország	1,45	1,07	482
Franciaország	1,39	0,44	498
Görögország	1,54	0,97	429
Csehország	1,17	0,58	414
Dánia	1,55	0,94	370
Málta	1,36	0,65	498
Norvégia	1,78	0,73	458
Románia	1,16	0,25	156
Oroszország	0,59	0,91	206
Spanyolország	1,26	0,39	485
Svédország	1,42	1,12	465

Forrás: A szerző saját szerkesztése

"Hosszú távra még az üzemanyagokra is magas az árrugalmasság"
mondhatnánk akár a 2016-os adatokkal is megismételve a "kutatást".

Ország	Üzemanyagárak USD/liter (x)	1 főre jutó üzemanyagigényzés (1000 liter) (y)
USA	0.72	4.5
Kanada	0.82	3.6
Auszália	0.92	2.5
Japán	1.08	1.4
Svájc	1.38	1.4
Magyarország	1.42	1.2
Dánia	1.48	1.1
Hollandia	1.52	1.0
Norvégia	1.78	0.8
Németország	1.38	1.0
Franciaország	1.45	0.8
Olaszország	1.55	0.7

Mi történik, ha kibővítjük a vizsgált országok körét? Ez a statisztikában általában segíteni szokott, de mi most bajba jutunk.

Az egy főre jutó üzemanyagfogyasztás és az üzemanyagárak különböző országokban

The scatter plot displays the relationship between per capita fuel consumption (Y-axis, 0 to 4.5 thousand liters/year) and average fuel price (X-axis, 0 to 1.9 USD/liter) for various countries. A negative linear regression line is fitted to the data, with the equation $y = -1,5032x + 3,0045$ and $R^2 = 0,1881$.

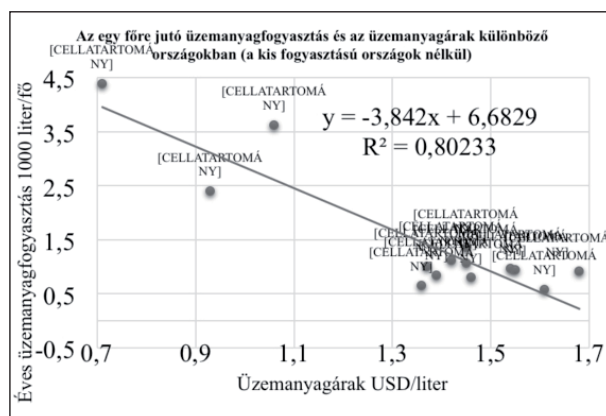
Approximate data points from the plot:

Ország	Üzemanyagár USD/liter	Eves üzemanyagfogyasztás 1000 liter/fő
USA	0.7	4.3
Kanada	1.0	3.6
Ausztrália	0.9	2.4
Japán	1.1	1.1
Svédország	1.3	1.1
Irlandia	1.3	1.0
Franciaország	1.4	1.0
Belgium	1.4	1.0
Hollandia	1.6	1.0
Norvégia	1.7	0.8
Portugália	1.4	0.8
Anglia	1.4	0.7
Malta	1.4	0.7
Észtország	1.1	0.6
Csehország	1.1	0.5
Lengyelország	1.1	0.5
Magyarország	1.1	0.5
Rumélia	1.2	0.4
Ukránia	1.3	0.4
Grécia	1.4	0.4
Olaszország	1.6	0.5
Oroszország	0.6	0.9

KEK No 48-49 509

A 3. ábrán a regressziós egyenes lefutása hasonlít az eredetihez, de csak igen gyenge negatív kapcsolat feltételezhető, ha drágább az üzemanyag, az egy főre jutó fogyasztás alacsonyabbnak látszik. A determinációs együttható nem meggyőző, értéke csak 0,18. Lehet, hogy túl sok országot vettünk be a mintába? Biztosan, mert alig férnek el az ábrán az ország-nevek. A szakmai megfontolások szerint a nagyobb elemszámú mintának növelni kellene az összefüggés megalapozottságát. Nekünk azonban a determinációs együttható értékét kellene növelnünk, de hogyan? Ez piciny statisztikai gyakorlattal könnyen elérhető. Ha kihagyjuk néhány ország adatait, például a kis egy főre jutó fogyasztású országokét, a helyzet mintha javulna. A determinációs együttható értéke már-már lenyűgöző: $R^2=0,80$ ez már egyértelműen bizonyítani látszik a keresett összefüggést, amennyiben magasak az üzemanyagárak, akkor alacsony az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás. Ez eddig rendben is volna, hiszen eredményünk ismét összhangban van a Faktor 4 kötetben is megjelent és a környezetvédő barátaink által nagyon kedvelt „tudományos evidenciával”.

4. ábra: Az egy főre jutó üzemanyagfogyasztás és az üzemanyagárak kapcsolata különböző országok 2016. évi adatai alapján (a kis fogyasztású országok nélkül)

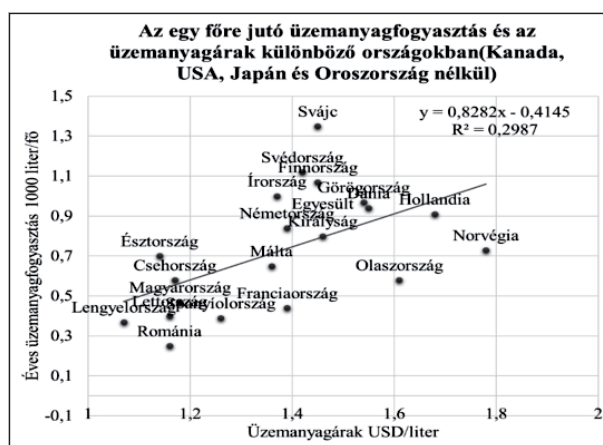
Forrás: A szerző saját szerkesztése

Felbátorodva sikerünkön, tovább folytathatjuk a próbálkozásokat. Mi történik, ha kihagyjuk a táblázatból a láthatóan igen magas egy főre jutó fogyasztással rendelkező országokat, nevezetesen Kanadát, Ausztráliát, Japánt és Oroszországot is. Maradjanak az európai országok, ami logikailag is indokolható.

Világosan látszik, hogy amennyiben az Egyesült Államokat, Kanadát és Ausztráliát, vagyis a máig ritkán lakott Újvilágot, kivesszük a táblázatból, marad nekünk Európa, és egy jelentéktelen 0,29-es determinációs együttható. Megváltozott viszont a regressziós egyenes hajlásszöge, mintha ezekben az országokban a drágább üzem-

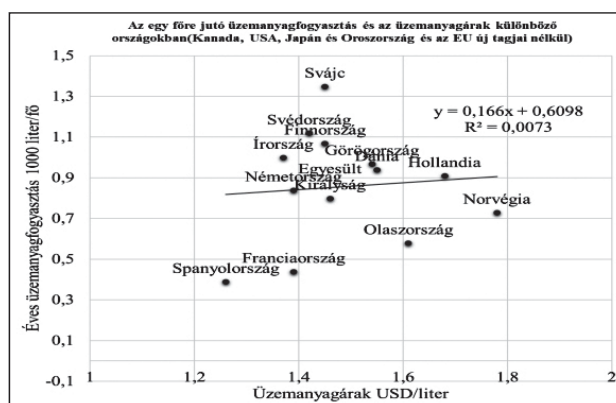
anyagból fejenként többet fogyasztanak. Az 5. ábrán pont az ellenkezője látszik annak, mint amit reméltünk. A determinációs együttható ugyan nagyon alacsony, de az „összefüggés” pont az ellenkezője annak, mint amit eddig bizonyítottunk láttunk.

5. ábra: Az egy főre jutó üzemanyagfogyasztás és az üzemanyagárak kapcsolata különböző országok 2016. évi adatai alapján (a nagy egy főre jutó fogyasztású országok nélkül)

Forrás: A szerző saját szerkesztése

6. ábra: Az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás és az üzemanyagárak kapcsolata különböző országok 2016. évi adatai alapján (a nagy egy főre jutó országok, és az EU új tagjai nélkül)

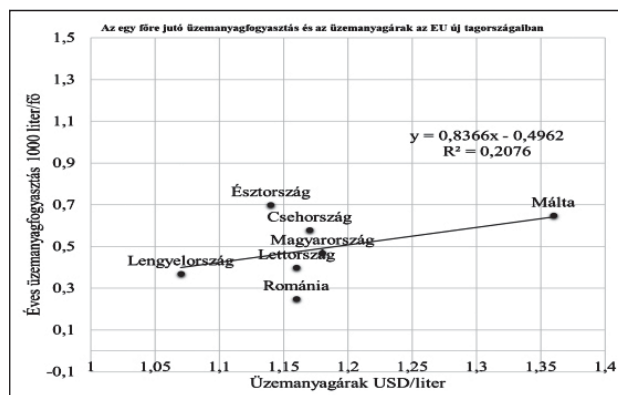
Forrás: A szerző saját szerkesztése

Ez eléggé elkészerítő, de tovább folytathatjuk a próbálkozást. Gondolhatjuk, hogy az lehet a baj, hogy az EU-hoz újonnan csatlakozott országok, elrontják a képet, és elfedik a hagyományos piacgazdasági összefüggéseket. Nézzük meg mintánkat az EU új tagjai nélkül is. (6. ábra)

A kép tisztulni látszik, de a determinációs együttható azt mutatja, hogy nincs semmilyen összefüggés az árak és az egy főre jutó fogyasztás között. Ez a közgazdasági elmélettel összhangban van, hiszen jól tudjuk, hogy az üzemanyagok ár rugalmassága, miként a kenyéré is, igen alacsony, gyakorlatilag nulla.

Az talán már mindenki számára világos, hogy amit eddig csináltunk, az minden csak nem tudomány. Ha belekezdünk, azért fejezzük be, és nézzük meg mit kapunk az EU új tagjai esetén? (7. ábra) A helyzet még rosszabb, mint az előző esetben, mert inkább az látszik, hogy ahol drágább az üzemanyag, ott többet fogyasztanak belőle. Ezekre az alacsony R^2 -ekre természetesen egy statisztikus legfeljebb vállat vonna, és semmiféle kapcsolatról sem tenne említést.

7. ábra: Az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás és az üzemanyagárak kapcsolata az EU új tagállamainak 2016. évi adatai alapján

Forrás: A szerző saját szerkesztése

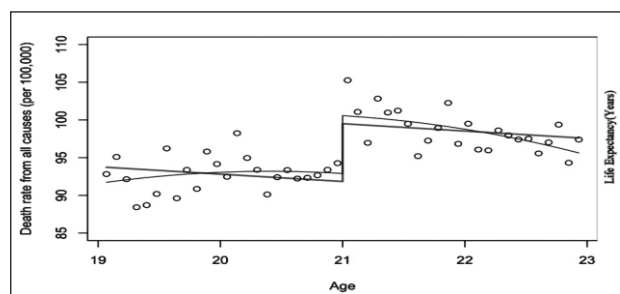
Az a fránya regressziós diszkontinuitás

Hol követték el a hibát az eredeti „összefüggés” feltalálói? Szerették volna bizonyítani, hogy Pigou nyomán érdemes volna megadóztatni a környezetre ártalmas tevékenységeket. Ebben nyilván igazuk is van. Ez a vágyuk összhangban van a Nobel díjas Nordhaus javaslatával is. Az 1. és 2. ábrával az a baj, hogy az adatok ránézésre is legalább két csoportra szakadnak. Az USA, Kanada és Ausztrália nagyon kilóg a mezőnyből. Nemcsak azért, mert mindegyikben olcsó az üzemanyag, és igen magas az 1000 lakosra jutó autósűrűség, hanem azért is, mert mindegyik igen nagy területű ország, és viszonylag alacsony a népsűrűségük, és általa-

ban gyengén fejlett a közösségi közlekedésük is. Az eredeti 1992. évi és a 2016-os adatok is alkalmatlanok annak az összefüggésnek a bizonyítására, amivel a szerzők próbálkoztak. Az adatok ránézésre is mutatják a regressziós diszkontinuitás jelenségét, de nem bizonyítanak oksági összefüggést az üzemanyagárak és az egy főre jutó fogyasztás között.

A matematikusok regressziós diszkontinuitásnak hívják az ilyen jelenséget (Angrist – Pischke, 2014)(p 150). Angrist és Pischke az amerikai fiatalok életkorát, és elhalálozásuk gyakoriságát vizsgálva azt tapasztalták, hogy 21 éves korban (a születésnapkor) többen halnak meg, mint akár a 20., akár a 22. születésnapkor. (8. ábra) Önként adódik, az egyébként nem létező összefüggés, hogy az alkohol ivási tilalom törvényi feloldásához köthető a halálozási arányszám jelentős megugrása. Miután a szerzők kiváló matematikusok, nem hagyták magukat félrevezetni az adatok által. A gyakorlatból tudták, hogy a fiatalok Amerikában sem várják ki a törvényben rögzített dátumot, isznak már korábban is, és nemcsak a születésük napján. A részletesebb elemzés kimutatta, hogy a 20-21 év közötti korosztályból kevesebb, mint 95 személy hal meg, míg a 21-22 éves korosztályból minimum 99 fő minden 100 000 fiatalból, az összes halálokot figyelembe véve. Szerencsére 22 év felett már csökkenő tendenciát mutat a halálozási arányszám.

8. ábra: A halálozási ráta (jobb oldali tengely) a legális alkoholfogyasztás életkori határának (21 év) a környezetében.

Forrás: Angrist, J. D., & Pischke, J.-S. (2014) p. 175.

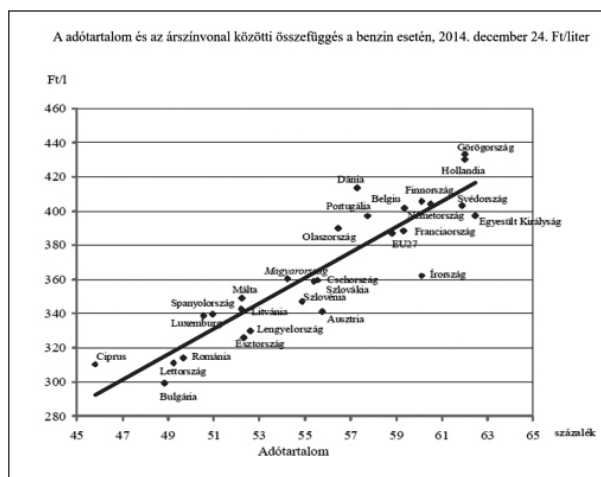
A hosszú távú árrugalmasság kérdése

Ma már tudjuk, hogy ami az üzemanyagok hosszú távú árrugalmasságát illeti, a szerzőknek valószínűleg igazuk volt. Ezt azonban nem az ábrájuk bizonyítja, hanem az a tény, hogy az első olajárrobbanás óta az autóipar szerkezete teljesen megváltozott. Az európai és a japán autógyártók kisebb fogyasztású autói kiszorították a nagyfogyasztású amerikai autókat, még az USA piacáról is. Az vitathatatlan, hogy ebben az üzemanyagárak emelkedése, és még inkább az üzemanyaghiánytól és áremelkedéstől, a klímaváltozástól való félelem, és a kormányok erő-

feszítései is szerepet játszottak. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a műszaki haladás hatását sem.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne kellene adót kivetni az üzemanyagokra, mint ahogy azt Európa legtöbb országban meg is teszik. Sugár András (Sugár, 2011) tanulmánya arra a valós összefüggésre mutat rá, hogy a magasabb adótartalom, magasabb árat eredményez, amint az alábbi ábrán láthatjuk. A Weitzman féle minimális szén ár is egy viszonylag magas energia adót feltételezne. Az üzemanyagárakat figyelembe véve a 420 Ft/literes üzemanyagár nem volna távol a kívánatos minimális „szén ártól”. A szegényebb országokban ez nyilván politikai ellenállásba ütközne, de vannak tapasztalataink, miszerint ez az ellenállás pár év alatt enyhülhetne.

9. ábra: Az adótartalom és az üzemanyagárak kapcsolata

Forrás: A szerző saját szerkesztése

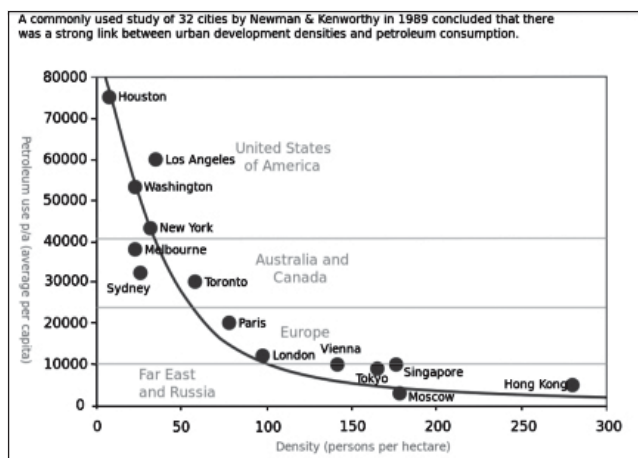
A vizsgált országok közül Hollandiában a legmagasabb az adótartalma az üzemanyagoknak, de mint a 6. ábrából látjuk, Hollandiában, miként a többi gazdag európai országban egy főre jutóan körülbelül 1000 liter üzemanyagot fogyasztottak 2016-ban. Ez azt látszik bizonyítani, hogy az üzemanyagfogyasztásra a jövedelmek jobban hatnak, mint az üzemanyagár vagy az ország mérete és népsűrűsége. Az Egyesült Államokban pedig közel 6000 liter/fő az éves üzemanyag-felhasználás, ez majdnem napi öt gallon, de nem azért, mert olcsó az üzemanyag!

A környezetgazdaságtan másik kedvenc ábrája is terhelt a regressziós diszkontinuitás jelenségével

A szakma még az 1. ábránál is jobban szereti a 10. ábrát, amin az látható, hogy az egy lakosra jutó üzemanyag-felhasználás, és a hektáronkénti lakos-sűrűség kapcsolata jól leírható egy hiperbolaszerű görbével. Ilyen ábrák már születtek 1980-

ban is és azóta is újabbak születnek. A „hitelesség” kedvéért, ezt az ábrát sem fordítottam magyarra.

10. ábra: A várossűrűség a közlekedési energiafelhasználás kapcsolata a világ nagyvárosaiban

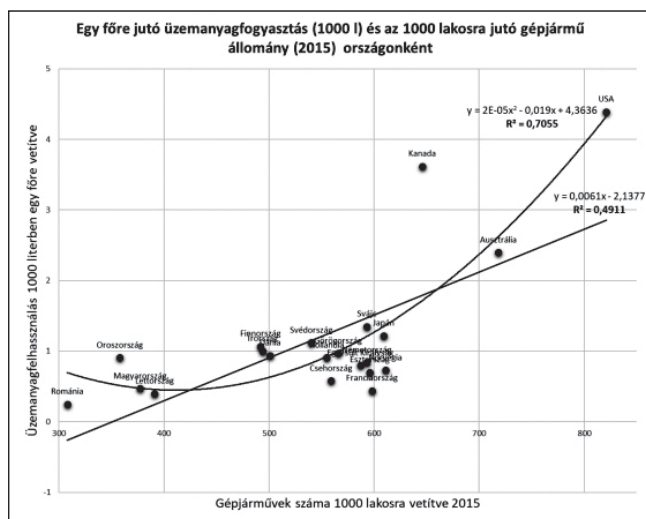
Forrás: A szerző saját szerkesztése

Az előző „tudományos” próbálkozásunk tapasztalatai alapján bizton állíthatjuk, hogy ez sem azt bizonyítja, amit a szerzők szeretnének. A 10. ábrán látszik, hogy a kisebb lakos-sűrűségű amerikai városokban magas az egy lakosra jutó fogyasztás. Azután jönnek sorban az ausztrál városok, ahol egy kicsit alacsonyabb, de még mindig igen magas az egy főre jutó fogyasztás. Ausztrália területe alig kisebb, mint Amerikáé, de népsűrűsége csak tizede (3) a különben szintén ritkán lakott Egyesült Államoknak (34). A következő klaszter Európai városokból áll. És van egy város, Hong Kong, ami ránézésre is kiugró adatnak (outliernek) tekinthető. Félek, ennek az ábrának sincs sok köze a magas tudományhoz, bár visszatérően megjelenik a szakirodalomban, és különböző előadásokban is. Inkább arról van szó, hogy örülünk, ha valami olyasmi jön ki, amit szeretnénk, ha kijönne. A különféle kontinenseken lévő városok a koordináta rendszerben elkülönült klaszterekben találhatók. Nincs közöttük keveredés, ezért nem szabadna használni az adatokat a „feltételezett” összefüggés bizonyítására. Itt is látszik a regressziós diszkontinuitás. Majdnem biztosan nem csak azért magas az amerikai városokban az egy lakosra jutó üzemanyag-fogyasztás, mert kicsi bennük a lakos-sűrűség, ez nem zárja ki, hogy a lakos-sűrűségnek is lehet hatása. Nyilván sok más tényező miatt ennyire eltérők az értékek. Az egyik, de nem egyedüli magyarázat, hogy Európában van városi tömegközlekedés, míg az Egyesült Államokban a tömegközlekedés ritka, mint a fekete hattyú.

Sokak számára, a fenti ábrák kritikája tűnhet szakmai fanyalgásnak is, de nem erről van szó. Vannak akik a fenti ábra alapján, eljutnak odáig, hogy a közlekedési, szállítási emissziók csökkentése érdekében célszerű az embereknek sűrűn lakott városokban élni, mert azok fenntarthatóbbak. (Newman – Kenworthy, 1989) Én ennek az ellenkezőjét tanácsolnám inkább az embereknek, mert a fenntartható fejlődésnek van egy társadalmi pillére is, amelyik az életminőségért felelős. A ritkábban lakott városokban általában jobb az emberek életminősége.

Az autósűrűség hatása az egy lakosra jutó üzemanyag-fogyasztásra, ha van neki. Az ember eljátszhat azzal a gondolattal is, hogy talán az 1000 lakosra jutó autósűrűség és az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás közt erős a kapcsolat. A 11. ábrán ezt ábrázoltuk. A lineáris regressziót mutató determinációs együttható „csak” 0,49, ami nem jelez túl erős kapcsolatot. Ha egy másodfokú polinomot illesztünk a pontokhoz, elérünk egy 0,7 körüli determinációs együtthatót. Elkezdhetjük „gyártani” az elméletet valamilyen paraboláról, hogy ahol kicsi az autósűrűség, ott csak a gazdagoknak van autójuk, akik sokat használják az autót és emiatt a fajlagos adat kicsit magasabb, és ahol meg nagy az autósűrűség, ott megint érthető, hogy magas lesz az egy főre jutó érték. Inkább ne gyártsunk elméletet, mert az adatokat önkényesen választottuk ki, tehát a parabola semmit sem igazol. Lehet, hogy érdemes volna utánajárni, lehet, hogy nem érné meg az erőfeszítést annak kiderítése, hogy hogyan hat az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztásra az autósűrűség.

11. ábra: Az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás és az 1000 lakosra jutó autók száma közötti kapcsolat

Forrás: A szerző saját szerkesztése

Következtetés

A matematika nagyszerű dolog, de nagyon veszélyes is lehet, ha olyanok kezébe kerül, akik a dolgot magát nem értik. A példákat még szaporíthatnánk, de ettől most megkímélem a tisztelt olvasót. Talán ennyi is elegendő volt ahhoz, hogy megértsük, nem minden az, aminek látszik, akkor sem, ha a statisztika segítségével „összefüggések” valószínűsíthetők.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Angrist, J. D., – Pischke, J. S. (2014). *Mastering’metrics: The path from cause to effect*. Princeton University Press.
- Burke, P. J., – Nishitateno, S. (2013). Gasoline prices, gasoline consumption, and new-vehicle fuel economy: Evidence for a large sample of countries. *Energy Economics*, 36, 363–370. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2012.09.008>
- Csuvár, Á. (2017). Justifiable Renewable Energy Usage from an Economic Angle. *Acta Universitatis Sapientiae, Economics and Business*, 5(1), 45–55.
- Galbraith, J. K. (1958). *The Affluent Society* London: Hamish Hamilton. Galbraith *The Affluent Society* 1958.
- Galbraith, John Kenneth, – Éva, H. (1970). Az új ipari állam. *Közgazdasági és Jogi K.*
- Kocsis, T. (1998). Szennyezésselhárítás és technológiai fejlődés a környezetgazdaság-tanban–mikroökonómiai elemzés. *Közgazdasági szemle*, 45(10), 954–970.
- Murphy, R. P. (2009). Rolling the DICE: William Nordhaus’s Dubious Case for a Carbon Tax. *The Independent Review*, 14(2), 197–217. Elérés forrás JSTOR.
- Newman, P. W. G. – Kenworthy, J. R. (1989). Gasoline Consumption and Cities. *Journal of the American Planning Association*, 55(1), 24–37. <https://doi.org/10.1080/01944368908975398>
- Nordhaus, W. (2007). Critical assumptions in the Stern Review on climate change. *Science*, 317(5835), 201–202.
- Nordhaus, W. (2015). Climate clubs: Overcoming free-riding in international climate policy. *American Economic Review*, 105(4), 1339–70.
- Nordhaus, W. D. (1994). *Managing the global commons: The economics of climate change* (Köt. 31). MIT press Cambridge, MA.
- Nordhaus, W. D. (2017). Revisiting the social cost of carbon. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114(7), 1518–1523.
- Samuelson, P. A., – Nordhaus, W. D. (1987). *Közgazdaságtan*, KJK. Budapest.
- Schaltegger, S., – Csutora, M. (2012). Carbon accounting for sustainability and management. Status quo and challenges. *Journal of Cleaner Production*, 36, 1–16.
- Sugár, A. (2011). A benzin és a gázolaj magyarországi árszintjének és árazásának empirikus elemzése. *Statisztikai Szemle*, 89(6), 624–643.

- Titov, A. – Szabó K. – Kovács B. H. (é. n.). Social and Natural Opportunities for the Renewable Energy Utilization in the Koppany Valley Development Area.
- von Weizsacker, E. V. – Jesinghaus, J. – Brzovic, P. – Guerrero, C. A. – Flórez Martínez, A. – Molano, A. – ... Chivilchez Chavez, J. (1992). Ecological Tax Reform: A policy proposal for sustainable development. CEPAL, Santiago (Chile).
- Weitzman, M. L. (1974). Prices vs. quantities. The review of economic studies, 41(4), 477–491.
- Weitzman, M. L. (1998). Why the far-distant future should be discounted at its lowest possible rate. Journal of environmental economics and management, 36(3), 201–208.
- Weitzman, M. L. (2014). Can negotiating a uniform carbon price help to internalize the global warming externality? Journal of the Association of Environmental and Resource Economists, 1(1/2), 29–49.
- Weitzman, M. L. (2015a). Internalizing the climate externality: Can a uniform price commitment help? Economics of Energy & Environmental Policy, 4(2), 37–50.
- Weitzman, M. L. (2015b). Internalizing the climate externality: Can a uniform price commitment help? Economics of Energy & Environmental Policy, 4(2), 37–50.
- Weitzman, M. L. (2017). Voting on prices vs. voting on quantities in a World Climate Assembly. Research in Economics, 71(2), 199–211.
- Zilahy, G. – Nemcsisne-Zsoka, A. – Szeszler, A. – Ürge-Vorsatz, D. – Markadya, A. – Hunt, A. (2000). The indirect costs and benefits of greenhouse gas limitations: Hungary Case Study. Economics of Greenhouse Gas Limitations.

AMBARTSUMYAN Karine
associate professor
North-Caucasus Federal University
Institute of Humanities
 email: karina-best21@mail.ru

INFLUENCE OF THE EVENTS OF FEBRUARY 1917 ON IDEAS OF LOCAL COMMUNITIES ABOUT THE STATE SYSTEM OF CAUCASUS PEOPLES

ABSTRACT

The article studies the development of ideas of Caucasus communities as regards their status and position in Russia in 1917. With the reference to memoirs of contemporaries and participants of the events it is claimed that the overthrow of Russian monarchy became, on the one hand, impetus for activity in the regions as political and intellectual elite sought to prepare and form a part of Russian federative state as autonomy. On the other hand, as the Interim government grew weak centrifugal forces intensified. The unity of Transcaucasia and the North Caucasus in their political and social development during February-October 1917 is revealed.

Keywords: Big Caucasus, the 1917 Revolution, the Interim government, Special Transcaucasia Committee, Highland Peoples Union.

By analogy with the Balkans the Caucasus is not without a reason called “the soft underbelly” of Russia or “the solar plexus of Eurasia”. The Caucasus region was always in the focus of attention on the part of Russian authorities and served as a foreign policy object for world players. It is unique not only in its geopolitical relevance but in its diversity and unity of sociocultural worlds at the same time. Today the term “the Big Caucasus” (Transcaucasia¹ and the North Caucasus) as well as the concept “the Big Middle East” is often referred to by specialists in the Humanities². The researchers identify the macroregion not purely geographically but as a unified sociocultural space in the present and the historical past. Early in the XX c. the Caucasus being a part of the Russian Empire came in for its full share of all the challenges of the country.

The 1917 Revolution starting from the February uprising and finishing with the October coup varied in its manifestation depending on the location of developments. The impulses produced in Petersburg were tuned in line with the specific character of the location as they came to the outlying districts. The revolutionary waves

reached the Caucasus as well. The Caucasus ridge was not only the natural barrier but the civilizational one as different processes of community development were in progress astride.

At the same time the interdependency was clearly evident. The Caucasus unity was reflected by regional public leaders. Thus, Gaidar Bammatov, kumyk by birth, said that the Caucasus was a unified economic area: "The variety of climatic and geographic features made it possible to produce all kinds of agriculture goods which supplemented each other and formed indissoluble connections between different parts of the region. Baku-Batumi pipeline connected one of the richest oil centers in the world located in Azerbaijan and Georgia. Batum-Tiflis-Baku is the railway that connects The Black and the Caspian Seas and crosses the territory of the North Caucasus as it passes through Petrovsk and Grozny, another oil-producing region of world importance"³

Historiography of the 1917 Revolution and the events which followed it is studied in a wide variety of works featuring the processes in particular parts of the Caucasus macroregion up to the formation of the USSR with the reference to internal and external factors⁴. We assume it is relevant to track the evolution of views in the region after 1917 at a macroregional scale. It is obvious that the mismatch between the active position of local communities and the passivity of the Interim government resulted in subsequent attempts to found independent states, failure to do it and the severity in establishing the Soviet power.

Right after the downfall of autocracy in Transcaucasia the Caucasus governor-general ruling was replaced by Special Transcaucasia Committee (Ozakom)⁵ comprising the 4th State Duma deputies. It was headquartered in governor-general's palace in Tiflis.

It consisted of five members headed by cadet V. Kharlamov. Apparently his power did not extend to the North Caucasus due to the national composition of the population. A.I. Khatisov, the then head of the city in Tiflis, said that Ozakom was welcomed by the community enthusiastically⁶ still it failed to live up to expectations of peoples in Transcaucasia.

Since the beginning the Committee provoked contradictory feelings with contemporaries. The member of the National Council in Baku B.L. Baikov was skeptical about the body as it did not enjoy authority with the public and was overloaded with applications⁷. Apparently, the activity of Oznakom was inefficient. Moreover, that authoritative body did not consolidate but estranged peoples. The Armenians submitted their applications to M.I. Papajanov, the Georgians – to K.G. Abashidze or A.I. Chkhenkeli, and the Azerbaijanians – to M.Yu. Jufarov⁸. A.I. Khatisov noted that as compared with two latest governor-generals, I.I. Vorontsov-Dashkov and the grand duke Nikolay Nikolayevich, Jr., they failed to manage the business. The Chairman V. Kharlamov could not tune the cooperation within his committee as each member backed "a special people with special demands"⁹. For that reason, another authoritative body was

established in Tiflis – the Executive committee of the working deputies Council which was headed by N. Zhordania¹⁰

The national flows gradually shaped and after October 1917 they fostered the idea of independence from Russia as it can be judged by the results of city дума elections. After 17-year service in Tiflis A.I. Khatsov left the position of the head of the city and was replaced by Eliava¹¹. But then he was elected as the head of Armenian Alexandropol in August 1917¹². The all-Russia Armenian convention was held in Tiflis in September 1917, and it gave Kerensky government a vote of confidence.

The independence was out of the question as Armenians set their hopes on Russia as regards Turkish Armenia issue and the autonomous status as well. Georgian community also shared the idea of being a part of Russia on federative basis. At the same time, it set indispensable condition of Georgian church autocephalia and establishing Zemstvo elective bodies¹³. It should be noted that the community was extremely skeptical about Zemstvo elective bodies in the North Caucasus though their necessity was admitted as a precondition for prospective autonomy.

Azerbaijan Turkic peoples expected changes in state-territory status and the position of Muslim community. The idea of independence came into being in that group in the beginning of the war. Thus, in February 1915 Aslan Khan Khoysky (the relation of a well-known politician, 2nd State Duma deputy Fatali Khan Khoysky) visited Enver-pasha in Erzurum and negotiated the idea of establishing the Azerbaijan Republic including Baku, Elizabetpolsk and Yerevan provinces, as well as Dagestan and Terek¹⁴

There were appeals for federal structure in Azerbaijan community as well. In 1917 the claims to territorial autonomy were put in by M. Rasuladze (at the I Convention of Turkic democratic federative party “Musavat” (October, 1917). He claimed that Russia had to be a federative democratic republic. A well-known statesman A.M. Topchibashev also upheld federal structure principle at the Caucasus and All-Russia Muslim convention.

Till October 1917 the reflection of Caucasus communities on their future as a part of Russia predominated and they generally shared the idea of constituent assembly. With the development of revolutionary process, the national mood was getting more evident, mutual hostility was growing and the territorial issues became more sensitive. For example, in national regions the corps of officials was intensified in a national way: in Batum the number of Georgian officials increased, in Baku the same concerned Azerbaijan ones¹⁵. It was in fall 1917 when in the Caucasus they started to speak openly about the opportunity to acquire national territories in the nearest future.

As it was mentioned above the connection between the center and the regions grew weak as the revolution began. The elimination of the Russian monarchy as an arbiter who smoothed over contradictions and discontent by a compulsory decision served as the call to self-organization. Overthrow of the monarchy was something

unexpected in the North Caucasus. Governor-generals were replaced by commissar of the Interim government: M.A. Karaulov in Tersky region, K.L. Bardige in Kuban region, D.D. Starlychanov in Stavropol province. Special commissariat was established in Dagestan. It was obvious for many contemporaries that management of “the two Caucasuses” was poorly organized, and the division soon resulted in unbalance in the region. Georgian diplomat Z. Avalov wrote in his memoirs: “The Interim government hardly took any interest in reflecting on the relations between the Caucasus and Russia”. The attempts to establish the position of superior commissar were only at the stage of discussions at informal meetings¹⁶. Thus, poorly organized structures were criticized by local communities and were not treated with due regard. The lack of regulations for their work and transparent system of governing bodies added to uncertainty as regards the fortunes of Caucasus peoples.

Highland intelligentsia raised the issue of establishing national-state communities in the North Caucasus. The first attempt was made in March 1917 in Vladikavkaz when the most active representatives of Caucasus communities arranged the establishment of United Highland Peoples Union and the convocation. I Convention of Caucasus Highland Peoples began its work on May 1, 1917. Judging by its materials one can note certain embarrassment and indetermination as regards setting guidelines for the future: “We, highland peoples of the Caucasus, should sort out what is going on and take a particular stand in contemporary historical epoch”¹⁷. Intellectual and career development of highland intelligentsia took place in tsarist Russia, so it did not separate itself mentally from the Russian state. Moreover, they gave Russian people the credit for the overthrow of tsarism. Highland delegates underlined solidarity with Russian brotherhood in every possible way. Still the following situation indicates that the center-region connection grew weak. The center was represented at the convention by two members of the State Duma: M.A. Karaulov and N.N. Nikolayev. The former was elected to the parliament in Tersky region, the latter represented non-Cossack population in Black sea province and Kuban and Tersky regions. M. Karaulov¹⁸ in his welcoming speech wished successful work on the part of the Interim government and the Cossacks at the same time. Both politicians played no role as representatives of the governing center. More exactly they were representatives of local communities. Formally they called to fruitful work and claimed the willingness of Cossacks to cooperate within the framework of Constituent assembly. So, N. Nikolayev underlined that he had a lot of work but he spared some time to congratulate highland peoples on the first convention¹⁹, thus indicating his position as an observer rather than an active participant. Being the delegates of the new rule they could not and did not try to influence the situation; they were marked as invitees in the minutes of the convention on May 1²⁰.

According to the territorial principle which is referred to in political anthropology, political activity evolves within certain borders which determine the division between “the internal” and “the external”²¹. As the revolution unfolded

the activists in the Caucasus tended to view Russia as “external” space and political process grew narrow to a macroregional scale, though the support of the Interim government was proclaimed.

Georgian and Azerbaijan representatives also took part in the convention. Georgian delegates called for support of the Interim government²² and promoted the social aspect of cooperation with emphasis on consolidation of peoples oppressed by monarchy.

One of the most powerful political factors in the Caucasus was Islam, so Stavropol Turkmens and Nogaytsy were also addressed to in order to reinforce the Union. For that very reason Baku representative H. Agayev laid special stress on Muslim identity²³. Tambiev on behalf of Baku intellectual Muslim community also claimed that Islam served the ground for consolidation and freedom of highland peoples²⁴. The tendency was getting more and more evident among highland peoples in the North Caucasus. It can be illustrated by proposal of Kumyk public leader Rashid Kaplanov who set the goal for Highland Peoples Union to become a part of All-Caucasus Muslim Union²⁵.

The Second Convention of Caucasus Highland Peoples took place on September 21, 1917. Transcaucasia representatives took part in it too. Just in the same way as they did in the first convention. By that time the Abkhaz people had joined the union and the consolidation of highland peoples was completed. Abdul Medgid (Tapa) Chermoyev, Chechen oil industry businessman, was chosen as the chairman of the Union Central Committee. The proceedings of the convention reveal the shift to radical ideas in North Caucasus communities over the past months. For example, national languages became the working languages at the meetings, and the translators were appointed at the first meeting. It is very likely that it could be caused by the presence of the Cossacks as special ethno-confessional identity was demonstrated to them. A significant factor at the convention was the presence of “Wild division” colonels Sultan Krym-Girey and Hadji-Murat which backed up the Interim government as before. Sultan Krym-Girey explicitly claimed the support of Kerensky government in his speech. In spring local elite and intelligentsia still hoped to tackle a number of challenges which had been neglected by the Russian Empire for many decades. Unfortunately, liberal-minded representatives of the Caucasus committed the same blunder as the Interim government officials did – they substituted political will for endless talks. The speeches had mostly welcoming character and the speakers did not come up with any decisions. Among the most painful issues were the territorial problem and the relations between highland peoples and Cossacks.

Gradually the religious issue became a priority as many North Caucasus and Transcaucasia representatives touched the Muslim topic. It served the basis for further consolidation of participants. The resolution which was adopted at the convention stipulated for establishment of Highland religious Board headed by Najmudin Gotsynsky, Avar and the son of one of the assistant serving imam Shamil.

Muslim clergy was a considerable political power for North Caucasus peoples. Muslim leaders announced the reconstitution of imamate in Chechnya and Dagestan. Sharia movement headed by Najmudin Gotsynsky came into being. As the central power was growing weak they focused on Ottoman Empire. It follows that the weakening of internal unity, i.e. the central power, provoked the growth of the foreign-policy influence. A number of powerful sheikhs did not back up Gotsynsky's candidacy, still in August he was elected as North Caucasus imam with direct assistance of Turkish envoys²⁶. Strengthening of religious identity smoothed over contradictions between different ethnic groups, rallied with Transcaucasia Muslims. At the same time the desire to introduce "Sharia system"²⁷ estranged the Caucasus from Russia and decreased the power of its legal framework, no matter how weak it was.

Thus, February 1917 gave hope to all Caucasus peoples that land issues, national and territorial challenges could be tackled, as well as the autonomy obtained. The Caucasus felt itself a united specific body and a part of Russia at the same time. In 1917 the activity of local political and intellectual elite aimed at organizing autonomy and the establishment of institutions within the framework of federation served the ground for independence pursuit. By 1918 both institutionally and mentally the Caucasus was ready for separation. During Batum negotiations in May 1918 Russia seemed a distant country²⁸

СНОСКИ / NOTES

1. Present-day studies often feature the geopolitical notion the South Caucasus.
2. Дегоев, В.В. (2001): Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе. М.: Русская панорама; Дудайти, А.К. (2013): Большой Кавказ в мировой геополитике (состояние и перспективы развития политических процессов в Кавказском районе) // Вестник Владикавказского научного центра. 2013. №2. 2 – 14.; Маркедонов, С.–Сучков, М. (2012): Большой Кавказ: взгляд из-за океана // Неприкосновенный запас. 2012. №84. 163 – 171.
3. Баммат, Г. (2008): Кавказ и русская революция с политической точки зрения URL: http://www.sogratl.net/publ/md/Book/Skazania_14.pdf Баммат
4. Лобанов, В.Б. (2013): История антибольшевистского движения на Северном Кавказе, 1917–1920 гг.: на материалах Терек и Дагестана. СПб.: Полтораки; Дзидзоев, В.Д. (2003): От союза объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана до Горской АССР (1917-1924 гг.) (Начальный этап национально-государственного строительства народов Северного Кавказа в XX в.). Владикавказ: СОГУ; Даудов, А.Х.–Месхидзе, Д.И. (2009): Национальная государственность горских народов Северного Кавказа. 1917-1924 гг. СПб.: СПбГУ; Музаев, Т. М. (2007): Союз горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа. М.: Патриарх; Петросян, Г. (2012): Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.). Ереван.: ЕГУ; Гасанлы, Дж.П. (2011): Русская революция и Азербайджан: Трудный путь

- к независимости (1917-1920). М.: Флинта; Мамулия, Г. (2013): Кавказ и державы Четверного союза в 1918 г. // *Nowy Prometeusz*. 2013. №5. 125-158.
5. Apart the chairman it comprised Menshevik A.I. Chkhenkeli, Dashnak M.I. Papajanov, Musavatist M.Yu. Jufarov, socialist-federalist K.G. Abashidze.
 6. Хатисов, А.И. (1924): Русская революция и образование республики Армении на Кавказе (1917 - 1918) // ГАРФ. Ф. Р5881. Оп.1. Д.524.
 7. Байков, Б.Л. (1923): Воспоминаний о революции в Закавказье (1917 – 1920 гг.) // Гессен И.В. Архив русской революции. Берлин: [б.и.]. 91 – 194.
 8. Хатисов, 1924. 27.
 9. Хатисов, 1924. 31.
 10. Жордания, Н. (1968): Моя жизнь / пер. с грузинского Инны Жордания. Stanford: Hoover Institution Press
 11. Хатисов, 1924. 32.
 12. Хатисов, 1924. 32.
 13. Авалов, З. (1924): Независимость Грузии в международной политике 1918—1921 гг.: Воспоминания. Очерки. Париж: [б.и.]. 7.
 14. Гасанлы, 2011.
 15. Хатисов, 1924. 32.
 16. Авалов, 1924. 7.
 17. Кармов, А.Х. (2014): Материалы съездов горских народов Северного Кавказа и Дагестана 1917 года / сост. и автор вступ. статьи А.Х. Кармов. Нальчик: КБИГИ. 53.
 18. By that time, he had been elected an ataman of Tersky Cossack troops and sent in his resignation from the position of Interim government commissar in Tersky region.
 19. Кармов, 2014. 57.
 20. Кармов, 2014. 50.
 21. Баландые, Ж. (2001): Политическая антропология. М.: Научный мир. 35.
 22. Там же. С.62.
 23. Кармов, 2014. 66.
 24. Кармов, 2014. 67.
 25. Кармов, 2014. 74.
 26. Лобанов, 2013.
 27. Обращение Нажмуддина Гоцинского // Булыгина, Т.А. (2016): «Свое – чужое» в социокультурном пространстве Северного Кавказа: хрестоматия / отв. ред. Т.А. Булыгина. Ставрополь: СКФУ. 235.
 28. Авалов, 1924. 52.

KRYUCHKOV, Igor Vladimirovich
professor
North-Caucasus Federal University
Institute of Humanities
 email: igory5@yandex.ru

ISSUES AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF HUNGARIAN AGRICULTURE AT THE TURN OF THE 19th – 20th CENTURIES IN DISPATCHES OF RUSSIAN DIPLOMATS

ABSTRACT

The attitude of Russian diplomats working in Hungary (Budapest, Fiume (Rijeka) towards issues and prospects for the development of agriculture of the country at the turn of the 19th and 20th centuries in conditions of the world agricultural crisis of the last third of the 19th century is considered in the article. In general, they appreciated agricultural policy of the Hungarian government directed at modernizing agriculture of the country that, however, did not stop diplomats from criticizing it for insufficient speed in taking decisions in conditions of crisis situations. Achievements of Hungary in the field of modernization of agriculture and increase of its export potential were perceived as useful experience in forming its own agricultural policy in Russia.

Ключевые слова: Венгрия, сельское хозяйство, внешняя торговля, зерновые культуры, крестьяне, дипломаты

Keywords: Hungary, agriculture, foreign trade, grain, peasants, diplomats

1. Введение

Россия и Венгрия в конце XIX – начале XX вв. в экономическом отношении сталкивались во многом со схожими проблемами развития. В России и Венгрии сельское хозяйство играло важную роль в экономики страны, основу которого составляли крестьянские хозяйства, переживавшие не самый лучший период развития. Процесс модернизации сельского хозяйства приводил к острым социальным конфликтам в российском и венгерском селе, поскольку значительная часть патриархальных крестьянских семей не могла перестроить свое хозяйство на новый лад. В России и Венгрии все больше внимания уделялось развитию пищевой промышленности и экспорту ее продукции. Оба государства во многом зависели от экспорта аграрной

продукции. Данный фактор определял не только уровень благосостояния сельского хозяйства, но влиял на общий экономический климат, в том числе на покупательную способность населения и платежный баланс страны. Мировой аграрный кризис последней четверти XIX в. сильно ударил по России и Венгрии, особенно по производителям зерновых культур. Следует отметить, что Россия и Австро-Венгрия конкурировали на европейском рынке, зачастую поставляя однородную продукцию в одну и ту же страны.

После неурожая 1891 г. Россия, контролировавшая экспорт зерновых культур в Швецию, частично теряет этот рынок в пользу Венгрии¹. Когда в начале XX в. между Россией и Германией обострился спор о таможенных тарифах, по свидетельству генерального консульства России в Будапеште (февраль 1901 г.), в Венгрии эта информация вызвала большие опасения². Венгерская сторона боялась вытеснения из Германии российского аграрного экспорта на рынки других европейских государств, что создало серьезные проблемы для экспортеров из Венгрии и обостряло их конкуренцию с российскими аграриями. Поэтому дипломаты отмечали заинтересованность Венгрии в сохранении жесткой позиции Санкт-Петербурга на переговорах с Берлином, от чего она выигрывала. Во-первых, Венгрия сохраняла дружеский характер отношений с Германией. Во-вторых, действия Берлина по ограничению экспорта сельскохозяйственной продукции из Венгрии в Германию теряли свою актуальность. В-третьих, расширяя аграрный экспорт в Германию, Венгрия, по свидетельству генерального консула, стремилась ослабить свою экономическую зависимость от австрийской половины империи Габсбургов³.

Российские дипломаты не сомневались в деструктивной позиции венгерских аграриев в вопросах улучшения взаимоотношений между Россией и Австро-Венгрией. С одной стороны, они опасались ухудшения отношений с Берлином, что могло негативно сказаться на экспорте сельскохозяйственной продукции из Венгрии в Германию. С другой стороны, привести к существенному росту российского аграрного экспорта в империю Габсбургов и прежде всего в австрийскую половину империи⁴. Это было чревато большими потерями для аграриев Венгрии.

В России очень внимательно следили за развитием сельского хозяйства в Венгрии. Во-первых, этот фактор объяснялся желанием проследить положение дел у одного из главных конкурентов на европейском аграрном рынке и оценить его экспортный потенциал. Еще в 1893 г. генеральный консул России в Будапеште А.Базили писал о необходимости изучения венгерского опыта освоения новых рынков сбыта аграрной продукции, добившейся на этот поприще больших успехов⁵. Во-вторых, в Санкт-Петербурге и Будапеште внимательно анализировали взаимный опыт в модернизации сельского хозяйства и решения крестьянского вопроса. Как и в России, крестьянский (рабочий) вопрос в Венгрии также имел под собой

национальную поддержку. В-третьих, военное ведомство России стремилось получить полную информацию об экономическом потенциале империи Габсбургов, в том числе с точки зрения обеспечения продовольствием армии и гражданского населения на случай войны.

Представители России и Венгрии стремились в случае возможности посещать крупные сельскохозяйственные выставки, проводимые на территории партнера. Так, осенью 1901 г. представители министерства сельского хозяйства Венгрии посетили крупную выставку коневодов России, где они имели возможность ознакомиться с достижениями российских конезаводов. Венгерских представителей они заинтересовали арабские скакуны⁶

2. Общее состояние сельского хозяйства Венгрии

Российские дипломаты видели в сельском хозяйстве основу всего народного хозяйства Венгрии. От положения дел в аграрном секторе зависели остальные сектора венгерской экономики, поскольку значительную часть потребительского рынка страны формировали жители сельской местности. Дипломатические миссии отмечали существенные достижения в сельском хозяйстве страны после заключения дуалистического соглашения.

В конце XIX – начале XX вв. аграрный сектор Венгрии столкнулся с рядом неурожайных лет, что негативно сказывалось на ее экономике в целом. В 1902 г. ситуация несколько улучшается, так как Венгрия собрала неплохой урожай, параллельно отмечается рост цен на зерновые культуры в Австро-Венгрии. Однако данный фактор не привел к значительному рывку в аграрном секторе венгерской половины империи Габсбургов. Генеральный консул в Будапеште А.Львов одну из причин сложившегося положения дел видел в активном проникновении дешевого зерна из США в Австро-Венгрию, через Гамбург на севере и Триест на юге, особенно в австрийскую половину империи⁷. Оно оказалось на традиционных рынках сбыта венгерской продукции в Цислайтании (Богемия, Моравия, Силезия, австро-немецкие провинции). В результате в первой половине 1902 г. на рынке Австро-Венгрии произошел обвал цен на сельскохозяйственную продукцию. Они пошли вверх только во второй половине 1902 г., когда выяснилось наличие плохого урожая в США и ограничения импорта зерновых культур в империю Габсбургов.

Казалось, что от хорошего урожая 1902 г. Венгрия должна была получить большую выгоду. Однако оптимистические прогнозы не оправдали себя в полном объеме. А.Львов одну из причин этого явления связывал с потерей Венгрией, во время неурожайных лет, ряда европейских рынков и их заняли дешевая пшеница, ячмень и другие зерновые культуры из Румынии и России⁸. Компенсировать потери Венгрия смогла, по мнению дипломата, увеличением поставок в австрийскую половину империи. Он приводил следующую

статистику: ввоз пшеницы из Венгрии в Цислайтанию в 1901 г. составил 4,5 млн. центнеров, а в 1902 г. 4,7 млн. центнеров, в то время как вывоз пшеницы за пределы империи упал с 152,2 тыс. центнеров до 118,1 тыс. центнеров. Правда Венгрии удалось нарастить экспорт ячменя, ржи и овса.

Подводя итоги следующего 1903 г. А.Львов отмечал рекордный для Венгрии урожай, приведший к увеличению вывоза зерна в Цислайтанию, за пределы Австро-Венгрии и росту внутреннего потребления. Однако хороший урожай не привел к существенному росту доходов аграриев, так как в стране отмечается падение цен на зерно и муку. Российский дипломат, одну из причин данного явления видел в децентрализации системы торговли зерном в Венгрии. Раньше основная масса торгов проходила на Будапештской бирже. На рубеже XIX-XX вв. частично торговля зерновыми переносится в провинцию, ослабляя координирующую роль Будапешта. В провинции предприниматели плохо знали мировую конъюнктуру и условия ведения торговых операций с зерном, но данные проблемы, на взгляд А.Львова, были легко устранимы. Общей бедой для Венгрии становится отсутствие запасных складов (элеваторов), где можно было хранить урожай до лучших времен. Без устранения данной проблемы невозможно говорить об успешном развитии зернового хозяйства страны в перспективе⁹. В результате многие покупатели/продавцы стремились как можно быстрее реализовать товар, прибегая к снижению цены и даже демпингу, что негативно сказывалось на зерновом рынке страны.

Ситуацию для сельского хозяйства Венгрии в 1903 г. несколько корректирует в лучшую сторону положение дел на мировом рынке. В США в ожидании дестабилизации ситуации в Азиатско-Тихоокеанском бассейне ограничивают экспорт аграрной продукции в Европу. В России наблюдается неурожай зерновых в 1901-1902 гг. К концу 1903 г. цены на венгерское зерно начали расти.

Примечательно, что из 12,5 страниц текста отчета генерального консула о положении дел в экономике Венгрии 9 посвящено сельскому хозяйству и только 3,5 страницы остальным отраслям народного хозяйства. Большая часть отчета содержит анализ состояния дел в производстве остальных сельскохозяйственных культур и их продаже в внутри империи Габсбургов и за ее пределами. Во всех отчетах идет информация, что двумя столпами сельского хозяйства Венгрии являются производство зерновых культур и животноводство, поскольку кроме экспорта зерновых, страна сильно зависела от поставок крупного рогатого скота и свиней в Цислайтанию и Германию. Однако и здесь происходили для российской публики курьезные и в тоже время поучительные процессы. В России венгерское животноводство ассоциировалось с огромными стадами крупного рогатого скота, свиней и овец. И казалось, ни что не может поколебать незыблемые позиции венгерских животноводов. В тоже время, из донесения А.Львова следовала информации о подорожании свиного сала в мае в Венгрии с

70 до 80 крон за 30 кг. Причина данного явления заключалась во многом в росте цен на зерновые культуры, которые использовались для кормления свиней. В результате на рынок Цислайтании и даже Венгрии хлынул поток дешевого сала из США. Под конец года американская продукция покинула венгерский рынок, но сохранив весомые позиции на австрийском рынке¹⁰. Тема острой конкуренции с США вновь приобретала особое звучание. Данный сюжет показывал, насколько уязвимы производители Европы перед лицом нарастания экспорта из США, даже там, где позиции европейцев еще несколько лет назад казались основательными.

В 1904 г. сельское хозяйство Венгрии столкнулось с новыми катаклизмами, сильная засуха привела к неурожаю и падению производства основных зерновых и кормовых культур. Стране пришлось импортировать ряд зерновых культур, в частности кукурузу из Аргентины. А.Львов подробно анализирует объемы производства и продаж в аграрном секторе страны. Неурожаем отрицательно сказался на пищевой промышленности Венгрии, особенно пострадали производители спирта. Сокращение сырьевой базы и ее дороговизна привели к большим потерям в отрасли, тем более на фоне увеличения экспорта дешевого спирта из России на европейский рынок.

В отчете за 1904 г. примечательны два сюжета. Во-первых, на примере экспорта ячменя, который играл важную роль во внешней торговле Венгрии, генеральный консул, ставит две важных задачи перед экономикой страны: необходимость поиска новых рынков сбыта после введения в Германии заградительных таможенных пошлин; внедрение гибкой тарифной системы на железнодорожном и водном транспорте Австро-Венгрии для поощрения экспортеров¹¹. Во-вторых, А.Львов приводит статистику численности крупного рогатого скота в Венгрии в 1895 г. (5,83 млн. голов) и в 1904 г. (5,67 млн. голов). Дипломат объясняет данную динамику качественными изменениями в венгерском животноводстве. Традиционную серую породу меняли на новые высокопродуктивные породы крупного рогатого скота, волов на быков¹². Стоит отметить, что в России эта проблема стояла не менее остро.

3. Социальные процессы в венгерском селе

В последней трети XIX в. российская деревня столкнулась с «аграрным перенаселением». В условиях демографического бума во многих районах Российской империи возникает избыток трудовых ресурсов в селе. Это приводит к серьезному социально-экономическому кризису и росту социальной напряженности, в том числе в виде «аграрных беспорядков». Генеральный консул России в Будапеште князь В.Львов аналогичный пример наблюдал в Северной Венгрии (Словакии) и Подкарпатской Руси. К положению дел в данных регионах венгерской половины империи Габсбургов его внимание привлекла нарастающая эмиграция населения в США.

В.Львов тесно увязывал данный процесс с неблагоприятным положением дел в сельском хозяйстве указанных регионов Венгрии¹³. В селах Северной Венгрии и Подкарпатской Руси отмечается рост численности населения.

Однако в их экономике положение дел выглядело неудовлетворительно. Поэтому в селах возникает излишек рабочих рук. Крестьяне вели хозяйство с помощью традиционных (архаичных) методов, имея низкий уровень производительности труда, промышленность почти не развивалась. Крестьяне страдали от ростовщиков и высоких налогов. Ситуация осложнялась низким уровнем образования населения, что еще больше отягощало ситуацию. В создавшихся условиях, население не видело перспектив на родине, предпочитая эмиграцию в США. По сведениям консула, и здесь он ссылался на венгерские источники, некоторая часть эмигрантов, заработав деньги в США, возвращалась домой, выкупало землю и вело успешное хозяйство¹⁴.

С 1902 г. по России прокатилась первая волна аграрных беспорядков в XX в., в 1905-1907 гг. они охватили большую часть империи. Данные события поставили перед правительством проблему решения социальных аспектов кризиса российской деревни. В этой связи весьма востребованным оказался венгерский опыт. Секретарь генерального консульства в Будапеште В. фон Штральборн подготовил отдельный отчет по этому поводу. По его мнению, мировой кризис, начавшийся с 70-х гг. XIX в., напрямую затронул сельское хозяйство Венгрии. Он привел к значительному падению благосостояния венгерских сельскохозяйственных рабочих, поэтому с 1899 г. правительство страны начинает регулировать рынок рабочих рук в сельской местности. Больше всего дипломата заинтересовала система социального страхования рабочих, введенная в Венгрии в 1901 г.¹⁵ В целом В. фон Штральборн высоко оценивал достижения Венгрии в этом направлении, полагая, что ее опыт может оказаться весьма поучительным для России.

Оценивая сложную ситуацию, сложившуюся в сельских районах Северной Венгрии и Подкарпатской Руси, российские дипломаты подчеркивали важную национальную подоплеку этого процесса. По их мнению, крестьяне данных регионов страдали от еврейских ростовщиков и предпринимателей, попадая в долговую кабалу. Об этом доносили в Санкт-Петербург не только дипломаты, работавшие в Венгрии, но и посол России в Вене П.А.Капнист¹⁶.

4. «Мукомольное дело» Венгрии и его перспективы

Одним из локомотивов венгерского сельского хозяйства и, пожалуй, всей экономики страны, являлась ее мукомольное производство. Венгрия в последней трети XIX в. активно развивала производство муки и ее экспорт в австрийскую половину империи Габсбургов и за ее пределы. В России по данному поводу в конце XIX в. велись жаркие дискуссии. Многие эксперты настаивали на сокращении экспорта зерна в пользу увеличения вывоза за

пределы России муки, что в их представлении являлось более прибыльным делом.

Российский консул в Фиуме (Риеке) И.Петерсон отмечал успехи развития мукомольной промышленности в Венгрии, отводя в этом плане, большую роль государства в регулировании данного сегмента пищевой промышленности¹⁷. С помощью гибкой системы тарифов государство стимулировало экспорт венгерской муки в Европу и за ее пределы. Правда, при этом оно стремилось регулировать и объемы производства. Система в целом, по мнению дипломата, работала успешно, до тех пор, пока не разразился кризис. Перепроизводство муки, наряду с неурожаем привели мукомольную промышленность страны к серьезному кризису. И.Петерсон соглашался с мнением, что правительство не оценило адекватно масштаб кризиса в отрасли, сосредоточившись на спасении производителей сахара. Но дипломат, отдавал должное властям Венгрии, они во время поняли свою ошибку и предприняли меры по поддержке мукомолов¹⁸.

Конъюнктура на мировом рынке и эффективность экономической политики Венгрии, не являлись исключительными факторами влияющими на положение дел в мукомольной промышленности страны. Консул в Фиуме полагал, что экономика Венгрии и особенно ее сельское хозяйство постоянно зависели от неопределенности экономических взаимоотношений Цислайтании и Транслайтании. По данным И.Петерсона 75% аграрного экспорта Венгрии направлялось в австрийскую половину империи. Ожесточенные конфликты во время подписания очередного десятилетнего таможенного соглашения показывали нестабильность ситуации в этом плане. Австрийские мукомолы были недовольны наплывом продукции из Венгрии. Они требовали ввести ограничительные меры против венгерского экспорта, поэтому любые осложнения во взаимоотношениях обеих половин империи могли самым негативным образом сказаться на производителях муки в Венгрии¹⁹. В свою очередь российские дипломаты отмечали на всем протяжении XX в. рост настроений в Венгрии в пользу разрыва таможенного соглашения с австрийской половиной империи Габсбургов.

В 1903 г. А.Львов возвращается к тематике развития мукомольной промышленности. По его мнению, конкуренция между мукомолами Венгрии способствовала снижению цены на зерновые культуры, вела к перепроизводству муки и спаду производства почти на 20%. Кризис перепроизводства во многом связывается дипломатом с нарастающей конкуренцией со стороны австрийских мукомолов. Производители муки в Богемии, Моравии, Силезии, Триесте, Истрии получали большие льготы и преференции и в результате они оказались в более выгодном положении, чем их венгерские конкуренты. Правительство Венгрии, по мнению А.Львова, вновь запаздывало с выработкой эффективных мер по поддержке своих производителей²⁰.

5. Выводы

Таким образом, российские дипломаты уделяли большое внимание развитию сельского хозяйства Венгрии. Мировой аграрный кризис последней трети XIX в. выдвинул на повестку дня проблему модернизации аграрного сектора страны. По мнению российских дипломатов, данный процесс шел в Венгрии с большими сложностями, во многом напоминая аналогичные явления в России. Однако, несмотря на все проблемы, при активном участии правительства, венгерское сельское хозяйство двигалось в верном направлении. Это делало востребованным опыт Венгрии в России, чем кроме всего объяснялся интерес российских дипломатов к данной тематике. Они прекрасно понимали зависимость экономического развития венгерской половины империи Габсбургов от успешной модернизации аграрного сектора страны и решения острых социальных конфликтов в селе.

ПРИМЕЧАНИЯ / NOTES

1. Донесение генерального консула в Стокгольме А.Кудрявцева от 22 июля 1893 г./ Консульские донесения по вопросам, предложенным Высочайше учрежденною, при Министерстве внутренних дел, Комиссии по поводу падения цен на сельскохозяйственные произведения. Вып.1. СПб., 1894. С. 11.
2. Архив внешней политики Российской империи (далее АВПРИ). Ф.151. Политархив. Оп. 482. Д. 576. Л. 2.
3. АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп. 482. Д. 576. Л. 45.
4. АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп. 482. Д. 577. Л. 1.
5. Донесение генерального консула в Будапеште Базили от 13 июля 1893 г./ Консульские донесения по вопросам, предложенным Высочайше учрежденною, при Министерстве внутренних дел, Комиссии по поводу падения цен на сельскохозяйственные произведения. Вып.1. СПб., 1894. С. 44.
6. АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп. 482. Д. 576. Л. 213.
7. Львов, А. (1903): Торговля и промышленность Венгрии в 1902 г. Донесение генерального консула в Будапеште/Сборник консульских донесений за 1903. Вып. III. СПб., С. 244.
8. Львов, А. (1903): Торговля и промышленность Венгрии в 1902 г. Донесение генерального консула в Будапеште/Сборник консульских донесений за 1903. Вып. III. СПб., С. 244.
9. Львов, А. (1904): Экономическое положение Венгрии в 1903 г. Донесение генерального консула в Будапеште/Сборник консульских донесений за 1904 г. Вып.V. СПб., С. 376.
10. Львов, А. (1904): Экономическое положение Венгрии в 1903 г. Донесение генерального консула в Будапеште/Сборник консульских донесений за 1904 г.

Вып.V. СПб., С. 381.

11. Львов, А. (1904): Экономическое положение Венгрии в 1903 г. Донесение генерального консула в Будапеште/Сборник консульских донесений за 1904 г. Вып.V. СПб., С. 457.
12. Львов, А. (1905): Экономическое положение Венгрии в 1904 г. Донесение генерального консула в Будапеште/Сборник консульских донесений за 1905 г. Вып.VI. СПб., С. 459.
13. Львов, В. (1899): Заметки об эмиграции из Северной Венгрии. Донесение генерального консула в Будапеште/Сборник консульских донесений за 1899 г. Вып.4. СПб., С. 289-290.
14. Львов, В. (1899): Заметки об эмиграции из Северной Венгрии. Донесение генерального консула в Будапеште/Сборник консульских донесений за 1899 г. Вып.4. СПб., С. 291.
15. Штральборн фон В. (1906): Сельскохозяйственные рабочие в Венгрии. Донесение секретаря генерального консульства в Будапеште/ Сборник консульских донесений за 1906 г. Вып.VI. СПб., С. 507-508.
16. АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп. 482. Д. 577. Л. 6.
17. Петерсон, И. (1899): Мукомольное дело в Венгрии/Сборник консульских донесений за 1899 г. Вып.1. СПб., С. 57-58.
18. Петерсон, И. (1899): Мукомольное дело в Венгрии/Сборник консульских донесений за 1899 г. Вып.1. СПб., С. 59.
19. Петерсон И. (1899): Мукомольное дело в Венгрии/Сборник консульских донесений за 1899 г. Вып.1. СПб., С. 59-60.
20. Львов, А. (1904): Экономическое положение Венгрии в 1903 г. Донесение генерального консула в Будапеште/Сборник консульских донесений за 1904 г. Вып.V. СПб., С. 376.

KRYUCHKOVA, Natalya Dmitrievna
associate professor
North-Caucasus Federal University
Institute of Mathematics and Natural Sciences
 email: intist08nk@yandex.ru

FEMALE EMIGRATION IN THE BRITISH EMPIRE IN THE LATE 19th AND EARLY 20th CENTURIES IN ASSESSMENTS OF MODERN RESEARCHERS

ABSTRACT

This paper is aimed to consider the issue of the intra-imperial emigration of single British women in the late 19th – early 20th centuries in gender and imperial studies. The views of contemporary scholars on various aspects of female emigration movement such as the ideology of female emigration, the functions of women as “builders of the Empire”, the organizations and organizers of emigration, the influence of the female emigration movement on the British society are presented in the article. The author concludes that almost all researchers recognized the importance of female emigration as the essential component of the imperial project aimed at strengthening ties with settlement colonies, and at the same time its role in widening the limits of “women’s sphere”, and in providing new opportunities for female self-realization. The article outlines the directions for future researches of the problem of female emigration in the 19th-20th centuries.

Keywords: historiography, empire, settlement colonies, emigration, single women, civilizing mission, gender roles.

В поздневикторианскую и эдвардианскую эпохи империализм доминировал в жизни Британии. Он проникал и в политическую, и в социальную, и в экономическую жизнь общества. К пропаганде идеи империи были подключены церковь, система образования, пресса, наука. Имперская идея транслировалась в общество в масштабах, не имевших прецедента в британской истории. Мало кто в этот период сомневался в необходимости и пользе империализма.

Публицистика, художественная литература прославляли «героев» и «строителей» империи, экзотические приключения этих благородных и честных людей приобретали ореол колониальной романтики. Одновременно складывалось представление об империи как о символически мужском пространстве, дискурс о котором формировали термины «героизма», «силы», «доми-

нирования» и «контроля». Женщина выступала скорее антиподом империи – слабая, зависимая, не способная на решительные действия, она символизировала другое жизненное пространство – дом, семью, тыл.

В историографии империализма такое представление об империи доминировало до 1980-х гг. До этого времени историки империи и ученые, работавшие в области женских исследований, функционировали в интеллектуальной изоляции. «Традиционные» историки империи с большим нежеланием связывались с «женской» историей, вследствие чего участие женщин в империализме недооценивалось. Феминистские исследователи практически не учитывали имперский контекст в своих работах. Они больше были сосредоточены на женской активности и женской самореализации как таковых. Ситуация изменилась после появления работы Э. Саида «Ориентализм» (1978), трансформировавшей представление об изучении империализма и колониализма. Работа Саида поддерживала маскулинный миф империи, «ориентализм» был представлен как мужская сфера. Отсутствие внимания к гендерной составляющей вызвало критику сторонниц феминистского подхода, одновременно работа привлекла их внимание к империи и колониальному дискурсу.

В последние 15-20 лет в британская феминистская критика во многом развивается в рамках имперской истории. Использование гендера как аналитической категории наряду с категориями класс и раса позволило по-новому взглянуть на историю Британской империи и самой Британии. Реконструируя опыт белых женщин в колониях, анализируя их деятельность и статус, исследователи пришли к выводу о неопределенности положения женщин на имперских территориях как «нижестоящего пола в вышестоящей расе», что определяло одновременно и их соучастие, и сопротивление колониальной идеологии¹. Другие исследователи акцентировали внимание на том, что империализм оформлял гендерную идеологию и практику как колонизируемых, так и колонизаторов. Тема взаимоотношения британских и туземных женщин – одна из наиболее популярных. Исследования данного направления часто проводятся в рамках имагологии. Изображение колониальной «Другой», беспомощной и зависимой, требующей защиты, подтверждало властные позиции британских женщин. Они приобретали полномочия говорить от имени своих колониальных сестер.

Появилось много исследований транснациональных аспектов суфражистского движения, причем до недавнего времени преобладали исследования «имперских сетей» между метрополией и колониями, главным образом Индией. Связи с доминионами в поле зрения исследователей попадали гораздо реже, хотя в последнее время обращения к этому направлению женского сотрудничества участились.

Все феминистские исследователи сходятся на том, что Британская империя обеспечивала женщинам из среднего класса шанс оформить свою политическую идентичность. Она предоставляла возможность проявлять свое влия-

ние в кампаниях за реформы в колониях, образовательных проектах и т.д. Либеральные феминистки претендовали на участие в политической жизни государства через свою роль реформаторов империи. Клэр Миджли даже выводит происхождение британского феминизма из имперского контекста: рассматривая колониальные связи англичанок в конце XVIII – начале XIX вв., она делает вывод о воздействии колониализма на теорию и практику раннего феминистского движения². Сходные мысли высказывает и Антуанетта Бёртон, говоря о том, что «организованный феминизм в Британии возник в контексте викторианского и эдвардианского империализма»³.

Логичным результатом усилившегося интереса со стороны ученых к проектам, связанным с гендером и империей, стало проведение научных исследований того, что составляло самую востребованную часть женской активности в империи – организации женской эмиграции в колонии и доминионы. В конце XIX – начале XX вв. имперская пропаганда делала упор не столько на цветные колонии и на завоевание новых территорий, сколько на самоуправляющиеся колонии белых поселенцев и на имперскую реорганизацию. Поэтому исследования по женской эмиграции, в отличие от многих других работ по проблеме гендер-империя, сконцентрированы не на Азии и Африке, а на Канаде, Австралии, Новой Зеландии, Южной Африке, составляющих основные миграционные маршруты конца XIX – начала XX вв.

Исследования эмиграции женщин в колонии и доминионы самым тесным образом связаны с разработкой проблемы идеологии женского империализма. Эта проблема рассматривается или хотя бы затрагивается абсолютно во всех исследованиях по эмиграции. Основу женской империалистической идеологии составляла концепция цивилизаторской миссии женщины. Благодаря своей способности к моральному, религиозному влиянию, к филантропии женщины должны были помочь сделать будущее мест, где «годами безраздельно властвовали полуварварство, регресс и невежество» «эрой Цивилизации, Прогресса и Света». По мере того как сама Британская империя переходила, как заявлялось, от «эпохи завоеваний и авторитарного правления к эпохе заботы и консолидации»⁴, мужчины и женщины приобретали разные обязательства перед империей. Мужчины становились защитниками империи, а женщины – хранительницами и распространительницами британских культурных ценностей.

Исследователи, занимающиеся эмиграцией, неизменно подчеркивают значение цивилизаторской риторики в эмигрантском дискурсе. Картер Хэнсон, исследующий литературу для английских эмигрантов из среднего класса в Канаде⁵, отмечает, что к концу XIX в. она становится все более гендерно обусловленной. В историях для мальчиков Канада представляла местом деятельности, которая формировала из эмигранта настоящего мужчину, активного, напористого, утверждающего свой порядок. Истории для девочек в этот период подчеркивали роль женщин-эмигранток как цивилизующую и

мужчин-эмигрантов, и туземное население. Их готовили к исполнению функции матери по отношению к колониальным народам, доброжелательно, но твердо наставляющей туземцев на путь истины.

Материнский троп был связан не только с цивилизаторской миссией, но и с идеей «имперского материнства». Анна Дэвин еще в конце 1970-х гг. опубликовала работу под названием «Империализм и материнство», где доказала усиление значения женского потенциала для британского империализма конца XIX – начала XX в. Экономическое и имперское преобладание Великобритании, писала она, все больше связывалось с количеством британских граждан, что актуализировало значение традиционных гендерных ролей женщины⁶. Увеличение, насколько это возможно, количества британцев, особенно проживающих на территории Империи, становилось для женщин исполнением национального долга, расового долга, служением империи.

Сэнди Крогалски отмечает амбивалентность положения одиноких женщин. С одной стороны, из-за того что материнство обладало таким высоким статусом, одинокие бездетные женщины лишались какой-либо социальной ценности. Но, с другой стороны, они являли собой потенциальных «жен и матерей английской расы». Их перспективы стать «агентами имперского влияния» Великобритания были намного более значительными, чем перспективы замужних женщин, которые могли только сопровождать мужей в поездках по империи⁷.

Женская эмиграция становилась не просто способом разрешения внутренних проблем (регулирования гендерного дисбаланса) в Британии или личных проблем женщин, но способом служения расе. Британские эмигрантки исполняли задачу укрепления мистического единства империи, становившейся все более обширной и гетерогенной. Они должны были усиливать интеграционные процессы в отношениях между метрополией и белыми переселенческими колониями (доминионами).

Несмотря на то что большинство эмигрировавших составляли женщины из низов общества, а леди из среднего класса находились в незначительном меньшинстве, в основном все исследователи, занимающиеся проблемой гендер-империя, пишут именно о последних. Самая первая книга Джеймса Хаммертона по истории женской эмиграции, появившаяся еще в 1979 г. и в течение десятилетия остававшаяся единственной книгой данного направления, называлась «Эмигрирующие леди: благородная бедность и женская эмиграция, 1840-1914 гг.». Опыт эмиграции одиноких женщин из среднего класса служил в работе Хаммертона иллюстрацией ограниченности стереотипа «бедствующей леди»⁸. В дальнейшем тема эмигрирующих обедневших леди практически не сходила со страниц работ об эмиграции. Это во многом объясняется тем, что британские организаторы эмиграции в XIX и XX вв. проявляли повышенный интерес к осуществлению выезда женщин из среднего класса, даже несмотря на то что их партнеры в колониях и доминио-

нах относились к этому более чем прохладно. В пропагандистских журналах этого периода содержались многочисленные слезливые истории о гувернантках, прибывших на новую родину лишь с одним платьем и одной сменой белья в саквояже. Джулия Буш объясняет эту привязанность к леди сочувствием, солидарностью с ними (поскольку те, кто организовывал выезд, сами принадлежали к среднему классу), традиционно феминистским интересом к женщинам, которым трудно найти возможность заработка, в отличие от работниц⁹

Рита Кранидис объясняет упор эмиграционной пропаганды на женщин из среднего класса тем, что эмиграция женщин из рабочего класса имела мало символической ценности, поскольку они не отождествлялись с империей¹⁰. Британские ценности должны были передавать те женщины, которые воплощали эти ценности, – женщины из среднего класса. Представительницы низших классов – таково было мнение широких кругов викторианского общества – были намного более склонны к порокам, чем их сестры из среднего класса. Перед организаторами стояла задача отбора, по выражению Дж. Буш, «правильного сорта» женщин для колоний, женщин, не только физически способных вынести тяжелую колониальную жизнь, но и обладающих высокими моральными качествами, помогающими преодолеть все искушения, подстерегающие их в мужском окружении колоний. Только они могли стать настоящими партнерами и товарищами своих мужей, только они могли нести свет нравственности туземным народам. Такие женщины соответствовали «высоким стандартам британской расы». В данной позиции явственно прослеживается влияние евгеники. И хотя сами колонии и доминионы не испытывали потребности в «леди», а нуждались в бедных трудолюбивых девушках, способных стать домашней прислугой, внимание акцентировалось не на них¹¹

Интересный подход к этому вопросу прослеживается в работе Дженет Майерс¹². Она изучает деятельность Общества эмиграции женщин из среднего класса, возглавляемого Марией Рай и Джейн Левин. Эта организация, отчетливо феминистская по своим целям и задачам, отвергала идею женской цивилизаторской миссии, заменяя ее идеей женских прав и женской самореализации в колониях. В то же самое время лидеры этой организации уделяли чрезвычайно большое внимание дистанцированию своих эмигранток, «правильной группы девушек», от эмигранток из низшего класса, дабы избежать социальной и моральной деградации и для повышения респектабельности эмиграции как таковой. Анализируя на основе писем эмигранток лидерам Общества коллективные и индивидуальные стратегии поддержания классовых отличий и морального превосходства, Дженет Майерс приходит к выводу, что эти стратегии в итоге служили укреплению Британского имперского проекта.

Контроль морали и поведения эмигранток представлялся важным фактором успеха имперского предприятия. Этот контроль включал неусыпный надзор с того момента, когда одинокая женщина обращалась за помощью в

то или иное общество, в течение всего времени переезда и до того момента, когда женщина находила работу. Джейн Готард исследует этот период жизни эмигранток, направлявшихся в Австралию¹³. Она сопоставляет усилия организаторов женской эмиграции контролировать мораль и поведение эмигранток из рабочего класса с желаниями самих девушек. Готард говорит о том, насколько проблемным было соотношение между личным выбором и подчинением в судьбах неимущих мигранток, которым оказывали помощь при переезде. В отличие от представительниц среднего класса, исследуемых Майерс, объекты исследования Готард не были ориентированы на поддержание морального превосходства и чаще прибегали к стратегиям уклонения от морального надзора. Для британской стороны столь сильное стремление контролировать девушек было частью имперского проекта, для австралийской, полагает Готард, оно было нацелено на выгоды среднего класса. Чиновники и наниматели старались охранить этих женщин от присутствия предполагаемо хищных мужчин для того, чтобы гарантировать годность к работе новых партий домашней прислуги.

Эмиграцию можно считать главной формой участия женщин в имперской политике. «Строителями империи» становились не только женщины, непосредственно выезжавшие в колонии и доминионы, но и те, кто организовывал их выезд. Достаточно много работ посвящено обществам и личностям, занимавшимся организацией эмиграции. Здесь хотелось бы выделить работы двух ученых – Джулии Буш¹⁴ и Лизы Чилтон.¹⁵ Обе исследовательницы занимаются изучением наиболее крупных эмиграционных организаций второй половины XIX в. Они не рассматривают каждую организацию в отдельности, а исследуют их деятельность комплексно, уделяя особое внимание позициям руководящей элиты. Изучение организационных практик и деятельности лидеров эмиграционных обществ в работах Чилтон и Буш проводится с целью выяснения женских имперских представлений и женского взгляда на женский вклад в империю.

Оба автора приходят к выводу о сочетаемости стремления к женской самореализации и желания внести свой вклад в консолидацию империи. Однако Лиза Чилтон делает больший акцент на феминистской составляющей деятельности эмиграционных имперских обществ. Она замечает, что принимая на себя традиционные роли мужчин как защитников женщин и экспертов в имперских вопросах, организаторы эмиграции находили способ заявить о себе в публичной сфере, расширить границы «женского пространства»; их навыки социальных контактов и управления давали им авторитет и власть, недостижимые иным образом. Джулия Буш, не отрицая данных мотивов руководства эмиграционным движением, акцентирует внимание на имперской составляющей их деятельности. В работе она уделяет значительно большее внимание именно имперским, а не феминистским организациям, таким, например, как крупнейшая Ассоциация эмиграции женщин Британии. Буш

подчеркивает стремление организаторов эмиграции внести свой вклад в строительство империи, она говорит, что первостепенной задачей для них было «распространение поселенцев британской породы» в доминионах.

Работа Лизы Чилтон – одна из немногих, в которых присутствуют элементы компаративного анализа миграционных дестинаций. Лиза Чилтон пытается рассмотреть гендерную политику имперской миграции, сравнивая взаимодействие заинтересованных групп в Британии, Австралии и Канаде. В ходе исследования она обнаружила чрезвычайно мало отличий опыта организации эмиграции в Канаде и Австралии (главное заключается в различном отношении власти, представленной мужчинами, к женским эмиграционным организациям). Схожего результата добилась и Мишель Лэнгфилд, проводившая сравнительный анализ женской миграции в Канаду и Австралию¹⁶

Несомненно, что компаративистика необходима при исследовании самых разных аспектов эмиграции одиноких женщин. Она способна дать значительно более глубокое понимание проблемы, чем исследование отдельно взятой страны. В историографии эмиграции традиционно предпочтение отдавалось определенным направлениям эмиграции. Даже те авторы, которые, как, например, Джеймс Хаммертон или Рита Кранидис, рассматривают различные направления эмиграционных потоков, представляют мало сравнительного анализа. Интересно было бы включить в сравнение южноафриканское направление. Отдельной темой исследования могло бы быть сравнение не только организации эмиграции, но и того, как складывались судьбы эмигранток после устройства в разных доминионах, какие факторы оказывались решающими при трудоустройстве, как происходила их адаптация к жизни в колониях. Здесь определенные сложности может вызвать источниковая база. Если источники, касающиеся процесса эмиграции, в виде отчетов эмиграционных обществ представлены достаточно равномерно по разным направлениям, то очень часто после прибытия и обустройства на месте назначения следы мигранток теряются. Письма на родину родным и близким, переписка с организаторами эмиграции представляют лишь фрагменты миграционного опыта и неравномерно освещают его в различных колониях и доминионах.

Исследователи эмиграции одиноких британских женщин поднимают интересные и актуальные вопросы, связанные с гендерным измерением имперской активности, однако они не очень активно применяют методологическую базу более широкого и давно развивающегося направления – истории миграции. Очень интересно было бы применить к изучению опыта колониальной жизни эмигранток теоретические разработки Кристианы Харзиг и Донны Габаччия. Исследовательницы отказываются от рассмотрения транснациональной миграции как линейного и однонаправленного процесса с началом в одной культуре и концом – в другой, сценария, в котором мигрант старался приспособиться к другой культуре, создавая собственную двойную идентичность. Они пересматривают прежнюю историю миграции в сторону исследо-

вания более сложной группы альянсов, опыта, властных структур и культурных идентичностей и их взаимоотношений и взаимодействия¹⁷

Однако заслуги исследователей женской миграции в трансформации наших представлений о Британской империи и империализме, действительно, велики. Они показывают нам разноплановость, разновекторность имперской политики, которая ранее воспринималась как принесение цивилизации на штыках. Одновременно они меняют наши представления о женской истории. Викторианские женщины уже не предстают пассивными жертвами мужского доминирования, втиснутыми в узкие рамки «милого дома». При несомненной ограниченности гендерными барьерами они находили возможности действовать как агенты, создающие собственные культурные пространства и транслирующие имперские идеи и представления.

ПРИМЕЧАНИЯ / NOTES

1. Western Women and Imperialism (199): Complicity and Resistance / ed. by N. Chaudhuri and M. Strobel. Bloomington, 276 p.
2. Midgley, C. (2007): Feminism and Empire: Women Activists in Imperial Britain, 1790-1865. L.: Routledge, 206 p.
3. Burton, A. (1994): Burdens of History: British Feminists, Indian Women, and Imperial Culture, 1865-1915. Chapel Hill-L.: Un-ty of North Carolina Press, 301 p. P.1.
4. Bush, J. (1994): "The Right Sort of Woman": Female Emigrators and Emigration to the British Empire, 1890-1910 // Women`s History Review. V.3 (3). P.405.
5. Hanson, C.F. (2009): Emigration, Nation, Vocation: The Literature of English Emigration to Canada, 1825-1900. East Lansing: Michigan State Un-ty Press, 194 p.
6. Davin, A. (1978): Imperialism and Motherhood // History Workshop Journal. V.5 (1). Pp. 9-62.
7. Krogulski, S.: Turning a Curse into a Blessing: Propaganda and the Emigration of British Single Women // CONCEPT – An interdisciplinary journal of graduate studies Villanova University. – URL: <http://concept.journals.villanova.edu/article/view/328>.
8. Hammerton, A.J. (1979): Emigrant Gentlewomen: Genteel Poverty and Female Emigration, 1830-1914. L.: Croom Helm, 220 p.
9. Bush, J. (1994) Pp. 385-409.
10. Kranidis, R.S. (1999): The Victorian Spinster and Colonial Emigration: Contested Subjects. N-Y.: St. Martin`s Press, 228 p. P. 36.
11. Bush, J. (1994) Pp. 385-409.
12. Myers, J.C. (2001): Performing the Voyage Out: Victorian Female Emigration and the Class Dynamics of Displacement // Victorian Literature and Culture. V.29 (1). Pp. 129-146.
13. Gothard, J. (2001): Blue China: Single Female Migration to Colonial Australia. Carlton

South, Vic.: Melbourne Un-ty Press, 2001. 298 p.

14. Bush, J. (2000): *Edwardian Ladies and Imperial Power*. L.: Leicester Un-ty Press, 242 p.
15. Chilton, L. (2007): *Agents of Empire: British Female Migration to Canada and Australia, 1860-1930*. Toronto: Un-ty of Toronto press, 240 p.
16. Langfield, M. (2002): "A Chance to Bloom": Female Migration and Salvationists in Australia and Canada, 1890s to 1939 // *Australian Feminist Studies*. V. 17 (39). Pp. 287-303.
17. Harzig, C. (2003): *Women Migrants as Global and Local Agents: New Research Strategies on Gender and Migration / Women, Gender and Labour Migration: Historical and Global Perspective* / ed. by R. Sharp. L.: Routledge, 2001. Pp.15-28; Gabaccia D. *Italy`s Many Diasporas*. L.: Routledge, 288 p.

PTITSIN, Andrei nikolaevich
associate professor
North-Caucasus Federal University
Institute of Humanities
 email: ptiandr@gmail.com

AUSTRO-HUNGARIAN ENTREPRENEURS IN RUSSIA IN THE CONDITIONS OF THE FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

In the presented material, a change in the situation of entrepreneurs from Austria–Hungary operating in the Russian Empire after the outbreak of the First World War is considered. They came under the influence of restrictive and liquidation measures directed against subjects of the opposing countries. As a result, part of the Austro–Hungarian enterprises in Russia was liquidated, the other reorganized with the exception of foreign owners. Only entrepreneurs of Slavic origin were able to maintain their position. They were forced to reorganize their activities to adapt to the conditions of the war. The process of liquidation of foreign entrepreneurship, which began in the war years, was subsequently brought to its logical conclusion by the Bolshevik government.

Keywords: Russia, Austria–Hungary, First World War, entrepreneurs, nationals, enterprises

К началу XX в. в Российской империи сформировалась многочисленная община переселенцев из Австро-Венгрии, насчитывавшая более 120 тыс. человек¹. В ее составе существовала немногочисленная, но достаточно заметная и влиятельная группа предпринимателей: владельцы и представители торговых фирм, владельцы заводов, фабрик и ремесленных мастерских, предприятий сферы услуг, акционеры и управляющие различных компаний, банкиры и др. Они являлись своеобразной переселенческой элитой, поскольку обладали значительными капиталами, имели хорошие связи с российскими административными и деловыми сферами, пользовались уважением со стороны соотечественников и россиян.

Точную численность этой группы иммигрантов установить не представляется возможным, вероятно, она насчитывала несколько тысяч человек. Так, только в качестве торговцев в России, по данным переписи 1897 г., действовали 759 чехов и словаков, 92 венгра, 261 человек из числа сербов, хорватов и словенцев (без членов семей)²

По общему количеству принадлежавших им предприятий габсбургские поданные занимали среди иностранных бизнесменов в России второе место, уступая только выходцам из Германии. Однако большинство их предприятий относилось к числу средних и мелких, поэтому по своему удельному весу в российской экономике австро-венгерский капитал уступал не только германскому, но и франко-бельгийскому и английскому капиталу. Но в то же время, австро-венгерские предприниматели, как и их германские коллеги, в подавляющем большинстве постоянно жили в России и лично занимались делами своих предприятий, в то время как среди французских, бельгийских и английских капиталистов значительный процент составляли зарубежные инвесторы и акционеры³

Предприниматели принадлежали к различным народам дуалистической монархии. Преобладали среди них чехи и австро-немцы, достаточно широко представлены были евреи и словаки, реже встречались венгры, поляки, сербы и представители других национальностей. Австро-венгерские бизнесмены были представлены в различных сферах российской экономики, но их основная масса концентрировалась в нескольких секторах, как правило, весьма развитых в самой дуалистической монархии. Сюда относились пивоваренная и пищевая промышленность, металлообработка и машиностроение, текстильное и швейное производство, изготовление мебели, оптовая и розничная торговля, общественное питание и некоторые другие отрасли⁴

Вплоть до начала Первой мировой войны австро-венгерское предпринимательство на российских просторах развивалось поступательно и весьма успешно. По российскому законодательству подданные Франца-Иосифа, как и другие иностранцы, были фактически уравнены в правах с местными жителями в сфере предпринимательства, они также обладали всей полнотой гражданских прав, необходимых для ведения хозяйственной деятельности⁵

После начала Первой мировой войны российское правительство приняло ряд чрезвычайных законов, направленных на ограничение прав иммигрантов, прибывших из стран – противников (Австро-Венгрии и Германии, а затем Турции и Болгарии). Мужчины-военнообязанные из числа «неприятельских подданных» подлежали интернированию и высылке в отдаленные восточные и северные губернии. Уже 22 сентября 1914 г. был издан указ о запрете поданным воюющих с Россией стран приобретать любое недвижимое имущество или предприятие в собственность, в аренду или брать в управление, а также занимать должности в российских компаниях⁶

Сразу же после начала войны военные и гражданские власти империи были наделены полномочиями арестовывать и секвестрировать любое имущество в интересах государственной обороны и безопасности. Военные в прифронтовых губерниях весьма охотно применяли эти меры по отношению к собственности германских и австро-венгерских подданных. К лицам, заподозренным в шпионаже либо «во враждебном отношении к России» (при-

чем последняя дефиниция трактовалась чрезвычайно широко) применялась такая мера, как конфискация имущества без всякой компенсации. В 1914 г. Российское правительство создало специальный Комитет по надзору и ликвидации предприятий подданных воюющих с Россией государств⁷

С 1915 г. была начата принудительная ликвидация недвижимой собственности и землевладения подданных «враждебных держав» на российской территории. При этом действие закона было распространено и на тех «австрийских, венгерских и германских выходцев», которые приняли российское подданство после 1880 г. Ограничительные и ликвидационные меры были распространены также на компании, владельцами или акционерами которых являлись неприятельские подданные. В то же время, из сферы действия ограничительных и ликвидационных законов были выведены несколько категорий подданных и уроженцев «враждебных держав»: лица, имевшие славянское, французское или румынское происхождение; принявшие правослаvie до 1914 г., членов семей участников боевых действий русской армии⁸

Мероприятия, проводимые в жизнь на основе чрезвычайного законодательства, серьезно ударили по австро-венгерским переселенцам, проживавшим на российской территории, и прежде всего – предпринимателям. Российские власти и «патриотическая общественность», обеспокоенные значительной ролью германского и австро-венгерского капитала в экономике страны, начали широкомасштабную кампанию по его вытеснению и ликвидации. Следует отметить, что политика по ограничению прав подданных «враждебных держав» в годы Первой мировой войны проводилась в той или иной мере во всех воюющих странах. Но в России эти мероприятия носили наиболее радикальный характер.

В российской прессе началась беспрецедентная по своему накалу кампания, направленная против германских и австро-венгерских предпринимателей и других иммигрантов. Призывы прессы встретили широкую общественную поддержку. Рабочие и служащие многих предприятий стали обращаться к властям с жалобами на своих владельцев и управляющих из числа германских и австро-венгерских граждан. Полиция брала последних под свой надзор.

В конце мая 1915 г. в Москве произошли массовые погромы иностранных магазинов и предприятий. Примечательно, что волнения в Москве начались с выступления женщин-швей, которые были возмущены тем, что российско-австрийская фирма по производству одежды «Мандль и Райц» получила выгодные военные заказы, на которые они рассчитывали. В ходе погромов пострадал ряд компаний, принадлежавших австро-венгерским переселенцам. В частности, были разгромлены магазины Жирардовского товарищества (крупнейшее текстильное предприятие Царства Польского, которым управляло акционерное общество во главе с австрийцем Карлом Дитрихом), контора торговой фирмы «Кос и Дюрр» (совладелец – словенец Иоганн Кос) и другие⁹

11 января 1915 г. был издан указ императора Николая II, направленный на ограничение прав германских и австро-венгерских предпринимателей и ликвидацию части принадлежавших им предприятий. В частности, подлежали ликвидации все германские и австро-венгерские акционерные общества, действовавшие в нашей стране, а также российские товарищества, торговые и страховые фирмы, полностью или частично принадлежавшие «враждебным подданным».

Под действие данного указа попали 3054 фирмы, из них 1665 впоследствии были исключены из сферы действия закона (вследствие того, что их владельцы были отнесены к благонадежным лицам с точки зрения своей национальности – славянской, французской или итальянской), 1360 фирм закрылись добровольно или перешли к другим владельцам, а 479 фирм были ликвидированы государственными органами. Подавляющее большинство данных компаний принадлежало германским иммигрантам, но и австро-венгерские предприятия были широко представлены в этих перечнях. Большинство компаний, реорганизованных и ликвидированных по данному закону, принадлежало к числу средних и мелких¹⁰

17 декабря 1915 г. появился новый царский указ, по которому ограничительные меры были распространены на крупные компании с участием германского или австро-венгерского капитала. На 460 предприятиях были созданы ликвидационные комитеты, но сама процедура ликвидации была делом очень сложным и длительным. В итоге дело их закрытия продвигалось медленно, и к 1 ноября 1917 г. 59 предприятий были полностью закрыты, а еще 75 находились в процессе ликвидации¹¹

На крупные предприятия с германским и австро-венгерским участием были назначены правительственные инспекторы, которые фактически выполняли функции внешних управляющих и ликвидаторов. Они взяли под свой контроль все стороны деятельности предприятий и организовали смену менеджмента, в ходе которой были уволены члены администрации предприятий, имевшие «враждебное подданство». Акции компаний, принадлежавшие последним, изымались и передавались государству или акционерам российского происхождения. Вся эта компания означала огромный передел собственности и являлась, по сути, скрытой национализацией. В законе оговаривалось, что за утраченную собственность их владельцы должны были получить компенсации, но на деле их выплата была отложена до конца войны и так и не произведена¹²

Согласно ликвидационным законам, в годы Первой мировой войны в России была закрыта значительная часть австро-венгерских предприятий. В то же время, решением правительства из сферы действия ликвидационных законов были исключены те из «неприятельских подданных славянского происхождения», кто был «оставлен в местах прежнего жительства в империи» (т.е. представил документы о своем славянском происхождении и прошел проверку на «благонадежность» у местных властей)¹³. Кроме того, избежали

потери собственности те иммигранты, кто давно принял российское подданство. Также ликвидационные законы не распространялись на тех переселенцев, чьи близкие родственники служили в российской армии и получили там ранения или награды.

В 1916-1917 гг. были ликвидированы действовавшие в России австро-венгерские акционерные общества «Фабрика патронов и пистонов, бывшие Селлие и Белло» (имело завод в Риге), «Сталелитейный завод Польдигютте» (торговые конторы в Москве и Варшаве), «Братья Тонет» и «Яков и Иосиф Кон» (эти компании имели мебельные фабрики в Новорадомске (Царство Польское) и Петербурге, а также магазины во многих крупных городах империи) и другие¹⁴

Совместные российско-австрийские компании, как правило, не ликвидировались, а реорганизовывались с целью устранить австрийское влияние. Такая судьба постигла, например, австро-российское «Товарищество Мандль и Райц», которому принадлежала одна из крупнейших фабрик Москвы и всей России, выпускавшая одежду и обувь. Один из владельцев компании – австриец Людвиг Мандль (жил в Москве с 1874 г.) был исключен из руководства компании и выслан из Москвы, иностранные активы товарищества были конфискованы в пользу казны, а сама компания была переименована в «Русское акционерное общество «Марс»». При этом российский совладелец товарищества Лев Райц сохранил свою собственность и пост директора-распорядителя в новой компании¹⁵

Некоторые владельцы из числа мелких и средних предпринимателей продавали свои предприятия сами, не дожидаясь официальной ликвидации. Так, например, поступил в 1914 г. австрийский подданный чех Карл Гусник, собственник чугунолитейного завода в Екатеринодаре (ныне – Краснодар)¹⁶

По мере того, как нарастали неудачи на фронте, усиливалось и негативное отношение к австро-венгерским и германским подданным. В феврале и декабре 1915 г. были изданы законы, предполагавшие их поголовное выселение из прифронтовых губерний и принудительную распродажу их имущества. Причем к прифронтовым губерниям были отнесены Прибалтика, польские, белорусские и большая часть украинских губерний, а также Причерноморье и Кавказ. Один из крупнейших предпринимателей Минской губернии, владелец спичечной фабрики «Прогресс-Вулкан», австрийский подданный еврейского происхождения Иосиф Гальперин, проживший в России почти полвека (в 1914 г. ему исполнилось 73 года), узнав о своем включении в список вражеских подданных, подлежавших депортации, в декабре 1914 г. просто исчез из города в неизвестном направлении. Само же акционерное общество «Прогресс-Вулкан» решением Особого совещания при министерстве торговли и промышленности в 1915 г. было ликвидировано¹⁷

Освобождение от ликвидационных предприятий могли получить лишь лица славянского происхождения, и то по особым ходатайствам. Так, например, в

июле 1916 г. владелец пивоваренного завода в селе Александровском Ставропольской губернии чех Карл Гавлик обнаружил свое имя в списке лиц, чье недвижимое имущество было выставлено уездными властями на торги, как принадлежащее неприятельскому подданному. Только своевременно поданная им жалоба на имя губернатора, и представленное удостоверение в славянском происхождении предпринимателя не позволили этим торгам состояться¹⁸

Следует также упомянуть о том, что некоторые австро-венгерские предприниматели стали фигурантами массовой кампании, посвященной борьбе с «австро-венгерским и германским шпионством». Волна шпиономании в стране нарастала прямо пропорционально неудачам на фронте. И хотя действительно имели место случаи, когда под личиной торговцев и фабрикантов скрывались австрийские и германские разведчики, массовый характер данной кампании вел к многочисленным злоупотреблениям и наказанию невинных.

Одним из пострадавших в ходе «борьбы со шпионством» стал владелец одного из крупнейших в России Жигулевского пивоваренного завода в Самаре Альфред фон Вакано. К началу Первой мировой войны он прожил в Самаре уже 35 лет, еще в 1899 г. он вместе с другими членами семьи принял российское подданство. Один из его сыновей стал офицером российской армии, и в 1914 г. получил тяжелое ранение и награды. Однако в глазах «борцов с немецким засильем» все это не имело значения. Сначала А. фон Вакано стал жертвой газетной кампании, затем – судебного преследования.

В апреле 1915 г. против старшего сына А. фон Вакано и совладельца его фирмы – Владимира фон Вакано – было возбуждено дело по обвинению его в шпионаже в пользу Австро-Венгрии. Основанием для этого стали зафиксированные контрразведкой в предвоенные годы факты встреч Владимира с австрийскими офицерами, посещавшими Самару. Однако обвиняемый оправдывался тем, что он занимал должность австро-венгерского почетного консула в Самаре и был, поэтому обязан встречаться со всеми приезжавшими соотечественниками. Вслед за Владимиром к расследованию был привлечен и сам Альфред фон Вакано, которого обвиняли в «попустительстве» деятельности сына. Несмотря на все усилия, следователям так и не удалось доказать факт шпионской деятельности членов семьи фон Вакано. Однако все равно в административном порядке отец и сын фон Вакано были сосланы в городок Бузулук. Характерно, что адвокату семьи фон Вакано следователи предлагали организовать полное оправдание обвиняемых за «добровольный взнос» в 300 тыс. руб., что было семьей с негодованием отвергнуто. Только в мае 1917 г., уже после падения монархии, судебное-следственная комиссия Временного правительства признала А. и В. фон Вакано полностью невинными¹⁹

Для предпринимателей славянского происхождения, сумевших сохранить свою собственность и избежать репрессий, в годы войны тоже наступили тяжелые времена. Им приходилось работать в условиях галопирующей инфляции, дефицита рабочих рук и материальных ресурсов, переводить свои

предприятия на выпуск военной продукции и т.д. Введение в июле 1914 г. в России «сухого закона» привело к остановке целой отрасли с мощным австрийским и чешским присутствием – пивоварения.

Более-менее успешно адаптироваться к изменившимся условиям удалось чешским и словацким предпринимателям, которые, как славяне, не подвергались ликвидационным мерам. Ряд их предприятий смог получить военные заказы и расширить масштабы своей деятельности. Это, в частности, касалось чешских заводов в Киеве: машиностроительный завод Гретера и Криванека освоил выпуск артиллерийских снарядов и ремонт артиллерийских орудий, чугунолитейный завод Унгерманна и Неедлы изготавливал гранаты и подковы, металлообрабатывающий завод Паула выпускал походные кухни. При этом в качестве рабочих на эти заводы стали привлекаться военнопленные австро-венгерской армии, главным образом, чехи и сербы²⁰

На годы войны пришел подъем чешского национального движения в России, в котором именно предприниматели играли ведущую роль. Во многом за их счет финансировалась деятельность многочисленных чешско-словацких организаций в нашей стране и формировалась чешская дружина (воинская часть, на основе которой в дальнейшем был создан знаменитый чехословацкий корпус). Предприниматели занимали руководящие посты в общероссийских и региональных чешско-словацких организациях. Они составляли большинство среди чешских и словацких деятелей, которые летом и осенью 1914 г. встречались с Николаем II, в результате чего российское правительство дало зеленый свет формированию чешско-словацких политических и военных организаций. Главную из них – «Союз чешских (позднее – чехословацких) обществ в России в годы войны последовательно возглавляли Отокар Червены (владелец фабрики музыкальных инструментов в Киеве), Богумил Чермак (директор бельгийской табачной фабрики «Гаванера» в Петрограде) и Вацлав Вондрак (владелец гостиницы и чешской газеты в Киеве, а также крупный волынский землевладелец)²¹

Таким образом, в годы Первой мировой войны имел место процесс постепенной ликвидации австро-венгерского предпринимательства в России. В результате применения чрезвычайного законодательства лишились своей собственности бизнесмены из числа немцев, венгров и евреев. Их предприятия были ликвидированы или переданы государству и российским капиталистам. Предприниматели из числа славян смогли сохранить свою собственность, но лишь до большевистской революции 1917 г., после которой иностранное предпринимательство в России было окончательно ликвидировано.

ПРИМЕЧАНИЯ / NOTES

1. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи, произведенной 28 января 1897 г. Ч.1. СПб., 1905. С. 228.
2. Там же. Ч. 2. СПб., 1905. С. 237, 343.
3. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки. М., 1997. С. 49-50.
4. Птицын А.Н. Предприниматели из австро-венгерских земель в России (XIX – начало XX века) // Славяноведение. 2010. № 1. С. 84-87.
5. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. С. 22.
6. Сборник узаконений, распоряжений, разъяснений и циркуляров об ограничении прав неприятельских подданных и о правительственном надзоре за торгово-промышленными предприятиями. Пг., 1915. С. 3.
7. Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. М., 2012. С. 76-77.
8. Свод постановлений о землевладении и землепользовании австрийских, венгерских, германских или турецких подданных, а также австрийских, венгерских и германских выходцев, изданных в порядке статьи 87 Основных Государственных Законов. Пг., 1915. С. 36, 40-41.
9. Гатагова Л. Хроника бесчинств. Немецкие погромы в Москве в 1915 году // Родина. 2002. № 10. С. 18-23; Лор Э. Указ. соч. С. 42-47.
10. Лор Э. Указ. соч. С. 81-82.
11. Там же. С. 85-87.
12. Там же.
13. Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 23. Оп. 28. Д. 3173. Л. 3-4.
14. РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 3107, 3173, 3174, 3201.
15. Список фабрик и заводов г. Москвы и Московской губернии. М., 1916. С. 21.
16. Пукиш В.С. Чехи Северного Кавказа. Годы и судьбы: 1868-2010. Ростов-на-Дону, 2010. С. 70.
17. История Пинска // <http://www.pinsk-history.ru/index.php>
18. Государственный архив Ставропольского края. Ф. 68. Оп. 2. Ч. 2. Д. 7997. Л. 2-7.
19. См.: Казарин В.Н. «Пивной король» и наследники. Самара, 2001.
20. Муратов А., Муратова Д. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад. Ч. 2 // Русское слово (Прага). 2011. № 2. С. 14-17.
21. Клеванский А.Х. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. М., 1965. С. 24-25, 39.

BÁCS Gábor
adjunktus
Kaposvári Egyetem, Pedagógia Kar, Kaposvár

senior lecturer
Kaposvár University, Faculty of Pedagogy
Kaposvár, Hungary
 email: bacs.gabor@ke.hu

AZ 5D NEM MENTI MEG AZ S4 LOGIKÁT

5D DOES NOT SAVE S4

ABSTRACT

S4 is a system of modal logics whose characteristic axiom states that whatever is necessary, is necessarily necessary. In standard possible world semantics the axiom is valid only if the accessibility relation between possible worlds is transitive. However, Hugh Chandler has presented a powerful argument against the axiom of S4. The argument is based on a sorites about the origin of material objects, such as, a bicycle. A bicycle could have originated from slightly different parts, but could not have originated from totally different parts. But we can construct a sequence of possible worlds in which the same bicycle has less and less original parts, until we reach a possible world where it originates from totally different parts. To block the inference Chandler rejects the transitivity of the accessibility relation, which makes the axiom of S4 invalid. In his recent paper Takashi Yagisawa offers a different solution in order to save S4. His solution is based on his five-dimensionalism (5D) which postulates that objects are modally extended. To block the inference Yagisawa uses overlapping five-dimensional objects and reference shifting names. In this paper I argue that Yagisawa fails to save S4 with 5D. My objection is that his device of reference shift allows us to generate true contradictions at possible worlds. I take this consequence to be far more negative than the theoretical advantages his theory may otherwise have. At the end I also consider a potential reply to my objection based on Yagisawa's notion of modal centeredness, which I will eventually reject.

Kulcsszavak: modalitás, S4, öt-dimenzionalizmus, referencia, igaz ellentmondás

Keywords: modality, S4, five-dimensionalism, reference, true contradiction

1. Bevezetés

Hugh Chandler egy igen hatásos érveléssel rukkolt elő a lehetséges világok közti elérhetőségi viszony tranzitivitásával szemben, és ezzel az S4 modális logikai rendszerrel szemben.¹ Érve egy szorítász paradoxonra épül, azaz olyan következtetési láncra, amely igaz eredményt adó következtetések ismételt alkalmazásával hamis eredményre vezet. Chandler szerint csak úgy tudjuk elkerülni a paradoxont, ha feladjuk az elérhetőségi reláció tranzitivitását. A legtöbb filozófus azonban nem szívesen válna meg az S4 rendszertől, ezért inkább a paradoxon alternatív megoldásának lehetőségét keresi.

Az egyik legújabb kísérlet a paradoxon alternatív megoldására, és ezzel az S4 megmentésére Takashi Yagisawa nevéhez fűződik.² Megoldási javaslatának lényege az öt-dimenzionalizmus elmélete, röviden az 5D elmélet. Az 5D elmélet szerint a tárgyak öt-dimenziósak, melyeknek nagyságuk, kiterjedésük van az ötödik dimenziónak számító lehetőségek logikai terében, azaz modális kiterjedésük van. Yagisawa szerint a modálisan kiterjedt tárgyakban megvan az, ami a paradoxon feloldásához kell. Ez pedig nem más, mint az átfedés képessége. Önmagában azonban ez még nem elég a probléma megoldásához. Yagisawa megoldásának másik kulcsa az a különös jelenség, amelyet referencia-elmozdulásnak nevez, és amely lehetővé teszi, hogy a nevek referenciája világról világra változzon. Nincs más dolgunk, mint elfogadni ezt a javaslat-csomagot, állítja Yagisawa, ha szeretnénk megmenteni az S4-et.

Ebből világosan kiderül, hogy Yagisawa két legyet akar ütni egy csapásra. Elsődleges célja a paradoxon feloldása és az S4 megmentése. Ám másodlagos célja az 5D elmélet mellett érvelni. Egyúttal minden azt támogató nézet mellett is. Az 5D elmélet számára például ideális környezetet nyújt Yagisawa másik elmélete, a modális dimenzionalizmus.³ Összehasonlításképp, a lewisi modális realizmus, amelynek vetélytársa a modális dimenzionalizmus, nem biztosít ideális környezetet az 5D-nek.⁴ Következésképp, árukapcsolással, az 5D elmélet mellett szóló érv egyben a modális dimenzionalizmus mellett szóló érv is.

Írásomban egy lehetséges ellenvetést fogok megfogalmazni Yagisawa megoldási javaslatával szemben. Azt fogom megmutatni, hogy megoldási javaslatának egyik nem kívánt következményeként lesznek igaz ellentmondások a lehetséges világokban. Ezt olyan súlyos árnak tartom, amely többet nyom a latba, mint az elmélet esetleges előnyei.

Az alábbiak szerint fogok eljárni. A második fejezetben ismertetem a paradoxont és Chandler érvét az S4 rendszerrel szemben. A harmadik fejezetben mutatom be Yagisawa öt-dimenzionalista megoldási javaslatát. A negyedik fejezetben vázolom fel ellenvetésemet.

2. A probléma

Eredetileg Chandler az érvét Alvin Plantinga tételének cáfolatára szánta, miszerint ami lehetséges, az szükségszerűen lehetséges. Chandler úgy érvelt, hogy bizonyos modális meggyőződéseink ellentmondásba kerülnek egymással, ha csak nem tételezzük fel azt, hogy vannak kontingens, azaz esetleges lehetőségek.

A lehetséges világok terminusaiban megfogalmazva, a kontingens lehetőség azt jelenti, hogy világról világra változhat az, hogy mi lehetséges és mi nem, azaz ha valami lehetséges az egyik világhoz viszonyítva, de lehetetlen egy másik világhoz viszonyítva. Valamit akkor nevezünk lehetségesnek egy világhoz viszonyítva, ha ebből a világból elérhető egy olyan világ, ahol az, aminek a lehetőségéről beszélünk, ténylegesen igaz. A kontingens lehetőség, tehát azt vonja maga után, hogy nem minden világ érhető el minden világból.

Akkor elérhető minden világ minden világból, ha az elérhetőségi viszonyok mellett tranzitív: ha v_0 világból elérhető v_1 világ, és v_1 világból elérhető v_2 világ, akkor v_0 világból is elérhető v_2 világ. Chandler megoldási javaslatának az lesz a következménye, hogy az elérhetőségi viszony nem tranzitív.

Az S4 (System 4) az a propozicionális modális logikai rendszer, amelynek karakterisztikus axiómája ($\Box p \supset \Box \Box p$) – ami szükségszerű, az szükségszerűen szükségszerű – a standard lehetséges világ szemantika szerint abban az esetben érvényes, ha a világok közti elérhetőségi viszony tranzitív. Ez könnyen belátható abból, hogy a lehetséges világok terminusaiban az axióma azt mondja ki, hogy ha p igaz minden világban, ami elérhető egy tetszőleges v világból, akkor p igaz mindazokban a világokban is, amelyek elérhetők azokból a világokból, amelyek elérhetők v -ből. Chandler érve ezért úgy is felfogható, mint az S4 rendszer cáfolata.

De lássuk Chandler érvét. Chandler szerint két modális intuíciónk van egy bicikli eredetével kapcsolatban, amely bizonyos alkatrészekből lett összerakva: (i) a biciklit összerakhatták volna némileg más alkatrészekből is, például más küllővel, mert attól még ugyanaz a bicikli lenne, de (ii) a biciklit nem rakhatták volna össze teljesen más alkatrészekből, mert az már egy másik bicikli lenne.

Az első intuíció arra a másik intuícióra épül, hogy a bicikli időben változhat. Ha a biciklinek kicserélik néhány alkatrészét, akkor a bicikli megváltozik, hiszen más alkatrészei lesznek, de attól még ugyanaz a bicikli marad. Következésképp, ha ezeket az új alkatrészeket már eredetileg beszerelték volna a biciklibe, akkor attól még ugyanaz a bicikli lenne.

A második intuíció arra az egyszerű belátásra épül, hogy az eredeti alkatrészekből és a teljesen más alkatrészekből egyszerre két numerikusan különböző biciklit lehetett volna összerakni.

Noha mindkét intuíció plauzibilis, mégis konfliktusba kerülnek egymással. Ha a biciklink létrejöhetett volna egy másik alkatrésszel (küllő), akkor az egy olyan bicikli lett volna, ami szintén létrejöhetett volna egy másik alkatrésszel (markolat), amely azután szintén olyan bicikli lett volna, amely létrejöhetett volna egy

másik alkatrésszel (pedál), és így tovább. Így haladva eljutunk egy olyan biciklihez, amely teljesen más alkatrészekből lett összerakva. Tehát a biciklink teljesen más alkatrészekből is létrejöhetett volna. Ez ellentmondás.

Ezt a szorítész következtetési láncot lehetséges világokkal is meg lehet fogalmazni. Vegyük azt a lehetséges világot, ahol a biciklink más küllővel lett felszerelve. Az a bicikli kaphatott volna más markolatot is. Tehát van egy második lehetséges világ, ahol a biciklinek más a markolata. Így haladva eljutunk egy lehetséges világhoz, ahol a bicikli teljesen más alkatrészekből lett összeszerelve. Mivel a biciklik a szomszédos világokban azonosak, hiszen csak egyetlen alkatrészükben különböznek, ebből következően minden világban azonosak, hiszen az azonosság tranzitív viszony (ha $a = b$ és $b = c$, akkor $a = c$).

Hogy a dolgot leegyszerűsítse Chandler bevezet egy fiktív tárgyat, „alfának” kereszteli el, amelynek három része van, és amely legfeljebb egyharmad részben lehetett volna más keletkezésekor. Tételezzük fel, hogy egy bizonyos alfa, legyen a neve „Alfréd”, az 1-2-3 részekből jött létre, ahol a különböző számok különböző részek nevei. Alfréd nem jöhetett volna létre a 4-5-3 részekből. De, ha történetesen a 4-2-3 részekből jött volna létre, akkor Alfréd létrejöhetett volna a 4-5-3 részekből. Ez ellenmondás.

Ugyanez lehetséges világokkal is megfogalmazható. A v_0 világban Alfréd₀ az 1-2-3 részekből keletkezett, a v_1 világban Alfréd₁ a 4-2-3 részekből keletkezett, a v_2 világban Alfréd₂ a 4-5-3 részekből keletkeztek. Alfréd₀ nem azonos Alfréd₂-vel. De Alfréd₀ azonos Alfréd₁-el, ami azonos Alfréd₂-vel. Tehát az azonosság tranzitivitása miatt, Alfréd₀ is azonos Alfréd₂-vel. Ez ellentmondás.

Chandler megjegyzi, hogy David Lewis könnyen megoldja ezt a problémát, mert Lewis szerint a biciklik vagy az alfák között csupán hasonlósági viszony áll fenn, ami nem tranzitív. De azok, akik elvetik Lewis hasonmás-elméletét, nem menekülnek meg ilyen könnyen.

Számukra Chandler a következő megoldási javaslattal áll elő a paradoxon elkerülésére. Azt, hogy Alfréd a 4-5-3 részekből keletkezhetett volna, tekintsük kontingens igazságnak. Azaz igaz v_1 világban, ahol Alfréd a 4-2-3 részekből keletkezett, de hamis v_0 aktuális világban, ahol Alfréd az 1-2-3 részekből keletkezett. A paradoxont ezzel elkerüljük.

Ez azonban a következő módon volt lehetséges. Legyen v_2 az a világ ahol Alfréd a 4-5-3 részekből keletkezett. A v_2 világ elérhető a v_1 világból, ahol Alfréd a 4-2-3 részekből keletkezett. De a v_2 világ nem érhető el a v_0 világból, amelyből a v_1 világ elérhető, mert abban Alfréd az 1-2-3 részekből keletkezett.

Tehát Chandler megoldási javaslata azt vonja maga után, hogy az elérhetőségi viszony nem tranzitív. Ami lényegében azt jelenti, hogy az S4 rendszer axiómája nem érvényes többé. Ezt a következményt pedig a legtöbb filozófus elutasítja.

3. Yagisawa megoldása

Yagisawa alternatív megoldást javasol a paradoxonra, amellyel megmenthető az S4. Megoldása az öt-dimenzionalizmus elméletére (5D elmélet) épül. Az 5D elmélet posztulátuma szerint az individuumok, tárgyak öt-dimenziósak (5D tárgyak), azaz nem csak a fizikai térben van kiterjedésük, hanem a logikai térben is. Eszerint a mondataink – melyek arról szólnak, hogy mi lehetséges és mi nem – valójában 5D tárgyakról szólnak.

Ahhoz, hogy az 5D elméletet jobban megértsük, ismernünk kell annak háttérelméletét a modális dimenzionalizmust. A modális dimenzionalizmus szerint a modalitás is egy dimenzió, mint a tér vagy az idő. Míg a tér három dimenziós, a téridő négy dimenziós, addig a modalitás öt dimenziós, amely magában foglalja az előző négyet és még egy ötödiket, amelynek tengelyén az indexszámok a lehetséges világok. Azok a tárgyak, melyeknek mind az öt dimenzióban van kiterjedésük, öt-dimenziósak, azaz 5D tárgyak. Ennyit röviden a háttérelméletről.

Az 5D elmélet nem tesz hozzá ehhez többet, mint posztulálja az 5D tárgyak létezését. Sőt, azt állítja, hogy minden, ami lehetett volna másképp, öt-dimenziós.

De hogyan képzeljük el az 5D tárgyakat? Az 5D tárgy térbeli analógiája volna az autópálya, amely egy térben kiterjedt dolog. Az autópálya térbeli kiterjedése abban áll, hogy különböző térbeli részei, útszakaszai vannak azokon a különböző helyeken, melyeken áthalad. Az M6-os autópályának, amely összeköti Budapestet Péccsel, van egy útszakasza Fejér megyében, egy másik útszakasza Tolna megyében, és egy harmadik útszakasza Baranya megyében. A modálisan kiterjedt 5D tárgyakat ehhez hasonlóan úgy kell elképzelni, mint világokon átívelő autópályákat, melyek azáltal haladnak keresztül a különböző lehetséges világokon, hogy különböző világbeli szakaszai vannak a lehetséges világok tengelyének különböző indexszámainál.

Megjegyzendő, hogy az 5D tárgyak világbeli szakaszainak nincs modális kiterjedése. Ez azonban nem jelent problémát, mert ritkán utalunk rájuk, kifejezéseink 5D tárgyakra referálnak. Az 5D elmélet szerint, amikor egy biciklire mutatok, és azt mondom „ez a bicikli némileg más alkatrészekből is létrejöhett volna”, noha akkor egy világbeli szakaszra mutatok, mégsem róla állítom azt, hogy állhatott volna más alkatrészekből is. Ehelyett, én az 5D bicikliről állítom ezt, amelynek az aktuális világbeli szakaszára mutatok, amellyel lényegében azt mondom, hogy annak az 5D tárgynak, amelynek az aktuális szakasza ez a bicikli egy másik lehetséges szakasza egy olyan bicikli, amely némileg más alkatrészekből lett összerakva, mint ez itt.

Ez a példa rávilágít az 5D tárgyak másik fontos jellemzőjére is. Nevezetesen, egy szortális fogalom (például bicikli) alá tartozó 5D tárgynak valamennyi világbeli szakasza ugyanazon szortális alá tartozik. Tehát, például egy 5D biciklinek minden világbeli szakasza bicikli.

Némelyik modálisan kiterjedt öt-dimenziós tárgynak Yagisawa szerint modális középpontja is van. Egy 5D tárgy modális középpontja az a világbeli szakasza, amely abban a lehetséges világban van, ahonnan a tárgy kiterjed a többi lehetséges világ felé. Yagisawa szerint, például az alfák modális középpontja azon világbeli szakaszuk, amelytől nem térhetnek el egyharmadnál nagyobb mértékben egyetlen lehetséges világban sem. Ez tehát Yagisawa 5D elmélete dióhéjban.

Yagisawa amellet fog érvelni, hogy ez az elmélet képes megmenteni az S4 rendszert. Ehhez azonban szerinte további két kiegészítésre van szükség.

Az egyik kiegészítés, hogy az 5D tárgyak átfedik egymást. Amikor két út keresztezi egymást, akkor a kereszteződés közös része mindkét útnak. Azt mondjuk, az utak átfedik egymást. Hasonlóképpen az 5D tárgyak is keresztezhetik egymás útját a különböző világokban. Ilyen esetben az 5D tárgyak ugyanazon a szakaszon osztoznak az adott világban. Például egy bicikli közös szakasza lehet több 5D biciklinek is.

Megjegyzendő, hogy az átfedés képessége teszi a kiterjedt tárgyakat filozófiai-lag hasznossá, ami indokolja a feltételezésüket. Yagisawa is azért alkalmaz 5D tárgyakat, mert kiterjedt mivoltuk okán átfedhetik egymást, amely megoldási javaslatának egyik kulcseleme.

A másik kiegészítés a referencia-elmozdulás. A referencia-elmozdulás az a jelenség, hogy egy név referenciája különbözhet világról világra. Például, „Alfréd” az egyik világban X-nek a neve, míg egy másik világban, ahol X is jelen van, Y-nak a neve.

Referencia-elmozdulás következőképp lehetséges. A referáló kifejezések denotátumai az 5D tárgyak. Az 5D tárgyak azonban átfedik egymást. Ezért alapesetben egy referáló kifejezésnek nincs egyedi denotációja, hiszen amire utal, az egymást átfedő 5D tárgyak sokasága, ahol minden egyes denotáció egyformán jó interpretációja a kifejezésnek. Yagisawa a jóindulat elve alapján azokat az interpretációkat részesíti előnyben, melyek esetében a mondat igaz. Másszóval, a referáló kifejezések egy egyszerű elv alapján nyerik el egyedi denotációjukat, amelyet én az „illik a kesztyűbe” elvnek nevezek. Az egymást átfedő 5D tárgyak közül az lesz a kifejezés egyedi denotátuma, amely igazzá teszi a szóban forgó mondatot. Ha például rámutatok egy biciklire és azt mondom, „ez lehetett volna elefánt”, akkor a számtalan 5D tárgy közül, melynek aktuális szakasza a bicikli, amelyre mutatok, az „ez” demonstratívum azt (vagy azokat) fogja megjelölni, amelynek egy másik lehetséges világbeli szakasza egy elefánt.

Amennyiben, tehát egy Alfrédről szóló mondatot az egyik világban X teszi igazzá, míg egy másik világban, ahol X is jelen van, Y teszi igazzá, „Alfréd” referenciája elmozdul X-ről Y-ra ahogy átlépünk az egyik világból a másikba.

A két kiegészítéssel felszerelve az 5D elmélet a következőképp mentheti meg az S4 rendszert. Amegoldás lényegét két egymást átfedő 5D alfa, és az „Alfréd” név referencia-elmozdulása képezi majd. Amire szükség van, az három lehetséges világ, melyek elérhetők egymásból és két 5D alfa. Legyen a nevük „alfa₀”

és „alfa₁”. Alfa₀ modális középpontja v_0 világban van, ahonnan kiterjed v_1 világra, de nem terjed ki v_2 világra. Alfa₁ modális középpontja v_1 világban van, ahonnan kiterjed v_0 és v_2 világokra. A v_1 világban, ahol mindkettő létezik, átfedik egymást (és a v_0 világban is). A v_1 világbeli közös szakaszuk a 4-2-3 részekből keletkezett. A v_0 világban alfa₀ szakasza az 1-2-3 részekből keletkezett, míg a v_2 világban alfa₁ szakasza a 4-5-3 részekből keletkezett.

Ezzel elő is van készítve a terep a következtetési lánc blokkolásához. Legyen az „Alfréd” név jelölete minden kontextusban az az 5D alfa, amelyik „illik a kesztyűbe”. Ekkor a következők lesznek igazak. A v_0 világban igaz, hogy Alfrédkeletkezhetett volna a 4-2-3 részekből, mert alfa₀ kiterjed v_1 világra, ahol a szakasza a 4-2-3 részekből keletkezett, és v_0 világban „Alfréd” jelölete alfa₀. A v_1 világban igaz, hogy Alfréd keletkezhetett volna a 4-5-3 részekből, mert alfa₁ kiterjed v_2 világra, ahol a szakasza a 4-5-3 részekből keletkezett, és v_1 világban „Alfréd” jelölete alfa₁. De ebből nem következik, hogy v_0 világban is igaz, hogy Alfréd keletkezhetett volna a 4-5-3 részekből, mert alfa₀ nem terjed ki v_2 világra és v_0 világban „Alfréd” jelölete alfa₀.

Tehát Yagisawa úgy blokkolja a következtetési láncot, hogy ekvivokációs olvasatot javasol az „Alfréd... részekből keletkezhetett volna” mondatnak a két világban. A mondatban „Alfréd” más alfát jelöl az egyik és a másik világban. A v_0 világban az alfa₀-t jelöli, míg v_1 világban az alfa₁-t jelöli.

Yagisawa számol azzal az ellenvetéssel, hogy lehetne a mondatnak nem-ekvivokációs olvasatot is adni, ekkor „Alfréd” ugyanarra az 5D tárgyra referálna mindkét világban. Ez esetben Alfréd olyan 5D tárgy lenne, amelynek modális középpontja v_0 világban van ahonnan kiterjed v_1 és v_2 világokra. Ám Yagisawa szerint ez az Alfréd nem volna alfa, mert más eredetfeltételei vannak, mint az alfáknak. A v_0 és v_2 világbeli szakaszainak alkotórészei között ugyanis nagyobb az eltérés egyharmadnál.

De ami a lényeg, úgy tűnik, Yagisawa képes volt megakasztani a szorítás következtetési láncot anélkül, hogy hozzányúlt volna az elérhetőségi relációhoz. Úgy tűnik tehát, hogy az 5D elmélet megmentheti az S4 rendszert.

4. Ellenvetés

Az elkövetkezőkben egy ellenvetést szeretnék tenni Yagisawa megoldásával szemben. Az ellenvetés úgy hangzik, hogy a referencia-elmozdulás igaz ellentmondások generálását teszi lehetővé. Azt nevezzük igaz ellentmondásnak, amikor egy S mondat és annak negációja, $\sim S$, egyaránt igaz. Dialeteizmusnak hívják azt a nézetet, amely szerint vannak igaz ellentmondások. A dialeteisták szerint azonban az igaz ellentmondások a lehetetlen világokra korlátozódnak. Mi azonban lehetséges világban fogunk igaz ellentmondást generálni. Következésképp, a referencia-elmozdulás a lehetséges világból lehetetlen világot csinál.

Ugyanazt a modellt fogjuk használni, mint Yagisawa. Van három lehetséges világ, amelyek elérhetők egymásból, és két 5D alfa, alfa₀ és alfa₁. Alfa₀ modá-

lis középpontja v_0 világban van, ahonnan kiterjed v_1 világra, de nem terjed ki v_2 világra. Alfa₁ modális középpontja v_1 világban van, ahonnan kiterjed v_0 és v_2 világokra. A v_1 világban átfedik egymást (és a v_0 világban is), ahol közös szakaszuk a 4-2-3 részekből keletkezett. A v_2 világban Alfa₁ szakasza a 4-5-3 részekből keletkezett. Míg alfa₀-nak nincs szakasza a v_2 világban.

Most vegyük a következő két mondatot, amelyben „Alfréd” egy bizonyos 5D alfára referál:

- A) „Alfréd keletkezhetett volna a 4-5-3 részekből”;
- B) „Alfréd nem keletkezhetett volna a 4-5-3 részekből”;

Vajon melyik mondat igaz a v_1 világban, ahol alfa₀ és alfa₁ átfedik egymást? Nem-ekvivokációs olvasatban csak az egyikük lehet igaz v_1 -ben. De ha megengedjük az ekvivokációt, akkor mindkét mondat igaz lehet v_1 -ben. Az A mondatban „Alfréd” jelölhetné alfa₁-et, mert az teszi igazzá a mondatot. A B mondatban „Alfréd” jelölhetné alfa₀-át, mert az teszi igazzá a mondatot. Ezen a módon A is igaz lenne v_1 -ben és B is igaz lenne v_1 -ben, noha B az A negációja. Tehát sikerült igaz ellentmondást generálni egy lehetséges világban a referencia-elmozdulás révén.

Van azonban egy lehetséges válasz az ellenvetésemre. Mondhatná valaki azt, hogy az is szükséges feltétele annak, hogy egy alfa megfelelő jelöllet legyen egy világban, hogy alfa modális középpontja abban a világban legyen. Bármely világban a referencia azon tárgyak felé gravitál, melyeknek a középpontja abban a világban van. Következésképp, a v_1 világban az „Alfréd” nem referálhat alfa₀-ra. Így már nem lehet igaz ellentmondást generálni a referencia-elmozdulás segítségével.

Noha elsőre talán meggyőzően hangzik a válasz, és a referenciát meghatározó „tömegvonzás” érdekes gondolatnak tűnhet, a következő gondolatmenet mégis azt igazolja, hogy a válasz nem helyes. Minden további nélkül tudunk mondani olyanokat, hogy mi vált volna lehetőséggé és mi nem, ha a dolgok másképp alakultak volna. Például v_1 -ben teljesen értelmes azt mondani: „ha Alfréd az 1-2-3 részekből keletkezett volna, akkor nem keletkezhetett volna a 4-5-3 részekből.” Mit akar ez a mondat kifejezni? Azt, hogy ha alfa modális középpontja az 1-2-3 részekből keletkezett volna, akkor alfa nem keletkezhetett volna a 4-5-3 részekből. Ez az alfa nem más mint alfa₀. Tehát a mondat csak úgy lehet igaz v_1 -ben, ha az „Alfréd” név referenciája v_1 -ben az alfa₀, noha alfa₀ modális középpontja nem v_1 világban van.

JEGYZETEK / NOTES

1. Chandler, Hugh S. (1976): Plantinga and the Contingently Possible. *Analysis*. 1976/36. kötet/2. szám. 106-109 old.
2. Yagisawa, Takashi (2017): S4 to 5D. *Argumenta*. 2017/2.2 szám. 241-261 old.
3. Yagisawa, Takashi (2002): Primitive Worlds. *Acta Analytica*. 2002/17. kötet/28. szám. 19-37 old.
4. Lewis, David (1986): *On the Plurality of Worlds*. Oxford: Blackwell. 210-220 old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Chandler, Hugh S. (1976): Plantinga and the Contingently Possible. *Analysis*. 1976/36. kötet/2. szám. 106-109 old.
- Lewis, David (1986): *On the Plurality of Worlds*. Oxford: Blackwell.
- Yagisawa, Takashi (2017): S4 to 5D. *Argumenta*. 2017/4. kötet/2.2 szám. 241-261 old.
- Yagisawa, Takashi (2002): Primitive Worlds. *Acta Analytica*. 2002/17. kötet/28. szám. 19-37 old.

MOLNÁR Gábor
egyetemi docens
Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar, Kaposvár

associate professor
Kaposvár University, Faculty of Pedagogy
Kaposvár, Hungary
email: molnar.gabor@ke.hu

**A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK RENDSZERE ÉS
A TÁRSADALOMELMÉLET**

**SOCIAL THEORY AND THE SYSTEM OF SOCIAL
SCIENCES**

ABSTRACT

The paper compares three historical reconstructions of the differentiation and institutionalization process of the main modern social science disciplines during the 19th and early 20th centuries, offered by Immanuel Wallerstein (and the Gulbenkian Commission), Eric R. Wolf, and Jürgen Habermas. All three regards it as a process based on the social construction of distinctions between respective domains, most importantly – in the case of economics, political science and sociology – a separation of the state, the market and civil society. However, Wolf and, somewhat less unambiguously, Wallerstein take a realist stance in rejecting this separation as artificial. Habermas, on the other hand, partially accepts it, based on his theory of the uncoupling of system and lifeworld. The second part of the paper considers the issue of social science systematics from the perspective of the (more or less systems theory oriented) social theories of Talcott Parsons, Niklas Luhmann and Habermas. It is argues that creating social theory as some kind of metadisciplinary social science provides these thinkers a unifying point of view, from which disciplinarized knowledge may prove to be, instead of a shortcoming to be overcome or a liability to get rid of, a promising resource. This conception of a metadisciplinary social theory legitimizes Parsons', Luhmann's and Habermas' practice of using a very ample empirical basis in their theory building. That is why, in the author's opinion, we should incorporate it into the program of „opening the social sciences” devised by the Gulbenkian Commission.

Kulcsszavak: társadalomtudományok rendszertana, tudományköziség, a Gulbenkian Bizottság jelentése, társadalomelmélet, rendszerelmélet, szociális konstruktivizmus

Keywords: systematics of the social sciences, multidisciplinary, the Gulbenkian Commission Report, social theory, systems theory, social constructionism

1. Szeparációs szorongás a társadalomtudományokban

Immár negyedszázada, hogy a portugál Calouste Gulbenkian Alapítvány megbízásából Immanuel Wallerstein kilenc neves, a társadalom-, a természet- és a bölcsészettudományok területét (és négy kontinenst) képviselő kollégájával együtt két éves bizottsági munka keretében áttekintette a társadalomtudományok kialakulását, korabeli helyzetét, majd javaslatokat fogalmazott meg „szerkezeti átalakításukra.” A bizottság munkájának eredményét a következő évben, 1996-ban könyv formájában is közzétették *Open the Social Sciences* címmel.¹ Ugyanakkor Wallerstein már 1995-ben publikálta a főbb megállapításokat a *Social Research* folyóiratban, majd 1998-ban, a Nemzetközi Szociológiai Társaság elnökeként a montreali 14. szociológiai világkongresszuson tartott elnöki beszédében is visszatért rá.² A bizottsági jelentésnek az 1945-öt megelőző időszakra vonatkozó első fejezete előbb a társadalomtudományok mint a természet- és a bölcsészettudományoktól elkülönülő harmadik tudománycsoport kialakulásának folyamatát rekonstruálja, majd a tág értelemben vett társadalomtudományokon belüli tagolódások megjelenését. Ez utóbbi elemzéseik szerint három tengely vagy választóvonal mentén ment végbe: (1) a nyugati/nem-nyugati dimenzió az európai civilizáción kívüli világot vizsgáló antropológiát és orientalisztikát választotta el a többi, alapvetően eurocentrikus társadalomtudománytól, (2) az utóbbiakon belül a múlt/jelen tengely a történettudomány és a nomotetikus társadalomtudományok elkülönülésének az alapja volt, míg (3) az európai típusú modernizáció jelenére fókuszáló három fő nomotetikus társadalomtudomány, vagyis a gazdaságtudomány, a politikatudomány és a szociológia elkülönülése az állam, a piac és a polgári/civil társadalom megkülönböztetésén alapult. Végül kitérnek arra is, hogy három másik potenciális jelölt, a földrajztudomány, a pszichológia és a jogtudomány hogyan s miért maradt ki a társadalomtudományok ekképp kanonizált rendjéből.

Ami a társadalomtudományokon belüli harmadik elkülönülést illeti, Némédi Dénes a következőképpen foglalja össze Wallerstein és munkatársai érvelését: „*az állam/piac/(civil) társadalom társadalomtörténetileg valós újkori elkülönülésének megfelel a politikatudomány, a gazdaságtudomány és a szociológia elkülönülése. A 20. század végi társadalmi világban azonban úgymond fenntarthatatlan ez a 'klasszikus' hármasság és ez kérdésessé teszi magának a tudományos rendnek elképzelt szerkezetét is.*”³

A következő bekezdésben némiképp kibontja az értelmezést Némédi:

„A társadalom–gazdaság–politika tagolódás hármas szerkezete nem tárgyasított 'létszféákat' jelöl ki. Az intézményképzés, a politikai gyakorlat és a nyilvános diskurzus során kialakított tagolódásról van szó, amelynek megvan a sajátos realitása, de semmiképpen sem társas világ 'természetes' rendje. A tudománydiszciplináris tagolódása és a társas világ intézményes tagolódása közötti viszony sem tekinthető egyszerűen leképezési viszonyoknak. Fogalmazzunk inkább úgy, hogy volt egy olyan történeti helyzet, amelyben az uralkodó diskurzus és intézményi gyakorlat ebben a hármasságban tagolta a környező világot, és éppen ezért a megfigyelő számára úgy tűnhetett, hogy a polgári rend 'természetes' módon rendeződik el ebben a struktúrában.”⁴

Úgy tűnik, hogy Némédi egy kérdésben egyértelműen túlínterpretálja Wallerstein, illetve a bizottság érvelését. Ha közelebbről szemügyre vesszük ugyanis vonatkozó elemzéseiket, azt látjuk, szinte kényszerűen ügyelnek arra, hogy az állam–piac–civil társadalom hármásáról csakis mint az érintett szereplők gondolkodását vezérlő társadalmi konstrukcióról beszéljenek, és függőben, mintegy hermeneutikai zárójelben hagyják e megkülönböztetés ontológiai státuszának kérdését: *„Honnan jött a nyomás ehhez a hármas differenciálódáshoz? Nehéz nem észrevenni, hogy e felosztás mennyire a korszak uralkodó liberális ideológiáját tükrözi, amely szerint az állam, a piac és a polgári társadalom az a három különálló oszlop, amelyre a modern társadalmi struktúrák épülnek.”⁵*

Túlóz, de nem teljesen alaptalan Michael Burawoy kritikája, hogy a Gulbenkian Bizottság autonóm története illúziójával hízeleg a tudományos megismerésnek.⁶ Valóban, legalábbis az 1945 előtti időszakra vonatkozó elemzéseik során, vagyis amíg azt vizsgálják, hogyan jött létre és szilárdult meg a társadalomtudományok diszciplináris tagolódása, Wallerstein és munkatársai döntően internalista tudománytörténeti-eszmetörténeti elemzést nyújtanak, a tudományos–egyetemi szféra belső küzdelmeivel, vagy legjobb esetben is az érintett tudósok társadalmi elkötelezettségeivel, értékválasztásaival magyarázzák az átalakulásokat. Csak elvétve vannak be olyan – nagyon általános – külső magyarázó tényezőket, mint „a modern állam egzaktabb tudás iránti szüksége,” „a francia forradalom okozta kulturális felfordulás,” vagy az európai gyarmatosítás.⁷ Érdeemes megjegyezni, hogy az 1945 utáni helyzet áttekintésénél az internalista és externalista magyarázatok aránya lényegesen kiegyenlítettebb. A felsőoktatás világméretű expanziója mellett külső, politikai, gazdasági és demográfiai tényezőket hangsúlyoznak (az USA dominanciáját, a hidegháborút, a dekolonizációs folyamatokat, a népességszaporulást és a termelékenység óriási expanzióját).⁸ A részletelemzések azonban itt is alapvetően a tudományos élet belső szempontjaira koncentrálnak.

Visszatérve a három fő nomotetikus társadalomtudomány elkülönülésének narratívájára, ebben szintén az internalista megközelítés a hangsúlyosabb. Ez jól látható a politikatudomány késői megjelenésére adott magyarázatuknál: a jogi karok ellenállása hátráltatta önállósulását, és csak az a legitimációs szükséglet tette lehetővé, amelyet a politikai gazdaságtant felváltó közgazdaságtan mint az autonóm-

nak tekintett gazdasági szférát vizsgáló tudomány támasztott vele szemben: hogy tudniillik a másik oldalról igazolja a határmegvonást.⁹ Ahol viszont a tudományos világhoz képest külső okokkal operálnak, mint Wallerstein a fenti idézetben a „korszak uralkodó liberális ideológiájával,” ott is jellemzően eszmei, mentális tényezőket neveznek meg.

Noha módszertanilag-ismeretelméletileg nem reflektálnak erre a kérdésre, Wallerstein és társai elemzései a legtöbb ponton olyan radikális konstruktivista értelmezést is megengednek, amely semmiféle realitást nem hajlandó tulajdonítani e konstrukcióknak. Némedi értelmezése ehhez képest a mérsékelt konstruktivizmus irányába mozdul el, amikor „az állam/piac/(civil) társadalom társadalomtörténetileg *valós* újkori elkülönüléséről”, e tagolódás „sajátos realitásáról” ír.¹⁰ Ugyanakkor számos olyan szövegrész is van Wallerstein és társai elemzésében, amely ellentmond a radikális konstruktivista értelmezésnek. Egyfelől, időnként mégiscsak bevonják elemzéseikbe oksági szerepben „a modern világ egyik kulcsfontosságú intézményét”,¹¹ az államot (érdekes módon a piacot nem), továbbá – mint láttuk – a társadalomtudományok helyzetének második világháború utáni átalakulásáról adott elemzéseikben fokozott hangsúllyal szerepelnek realista típusú magyarázatok, de az internalista elemzéseikben is élnek realista feltevésekkel.

Steve Woolgar és Dorothy Pawlucha politikatudományból kölcsönzött metaforával „ontological gerrymandering”-nek nevezi a mérsékelt konstruktivisták által gyakran elkövetett hibát, hogy a kutató vagy elméletalkotó saját megismerési céljai alapján önkényesen dönti el: mit problematizál konstrukcióként és mit tekint problémamentes valóságnak, amit aztán oksági tényezőként bevonhat a konstrukciók létrejöttének magyarázatába.¹² Ezt persze még mindig lehet legalább annyiban következetesen művelni, hogy egyazon művön belül ugyanazok az entitások megőrzik konstrukció-, illetve valóság-státuszukat. A Wallerstein-féle elemzések olvasása során az embernek az az érzése, hogy itt még ez sincs így.

A harmadik fejezetben egy helyütt aztán szövegszerűen is ellentmondanak a radikális konstruktivista értelmezésnek, és a tizenkilencedik században „a politikai, a gazdasági és a társadalmi (vagy kulturális, vagy szociokulturális)” autonómnak vélt területei között „mesterségesen felállított választóvonalakról” írnak.¹³ Ha pedig ezt az állásfoglalásukat a jóhiszeműség hermeneutikai elve alapján visszavetítjük a korábbi elemzéseikre, akkor Némedi értelmezését nem egyszerűen túlinterpretálásnak, hanem tévesnek kell tekintenünk. Wallerstein és társai szerint 1945 előtt sem volt valóságos e három terület elkülönülése. Ekkor viszont más helyi értéket kap az 1945 utáni fejleményekre vonatkozó elemzésük is: nem úgy kell felfognunk, hogy a változások hatására többé már nem érvényes ez a hármas tagolódás, hanem hogy az átalakulások fényt vetettek arra a korábbi helyzetben még elkendőzhető tényre, hogy soha nem is volt érvényes.

Ezen az elutasító állásponton van – még hozzá egyértelműbb realista elköteleződéssel – az a történeti elemzés, amely vélhetően egyik fő ihletője volt Wallerstein és munkatársai rekonstrukciójának. Eric R. Wolf 1982-es *Európa és a történelem*

nélküli népek című könyvének bevezető fejezetében¹⁴ hasonló feladatra vállalkozik, mint bő egy évtizeddel később a Gulbenkian Bizottság. Ám annak a folyamatnak az elemzése során, ahogyan „az emberi élet gazdasági és politikai dimenzióit” különálló tudományok, a közgazdaságtan és a politikatudomány területére utalták, a társadalmi kapcsolatokat pedig „gazdasági, politikai vagy ideológiai összefüggéseiktől” függetlenül és önmagukban is okságilag hatékony tényezőkné tekintve a szociológia sajátos tárgyává tették, Wolf mindvégig egyértelműen kifejezésre juttatja, hogy ezt a társadalmi valóság megerősökölésének tartja, amely „végzetes következményekkel járt”, „a megismerés hibás útjára” vitte a társadalomtudományokat.¹⁵

Mint láttuk, mindhárom elemzés szociális konstrukciós folyamatként írja le a modern társadalomtudományok tagolódásának alapjául szolgáló hármas elkülönítés (piac–állam–társadalom) megjelenését, ám más-más ontológiai értéket kapcsolnak hozzá. Némedi Wallerstein-értelmezése következmény-realista konstruktivizmusként feltételeesen elfogadja, míg Wolf realista módon tagadja az elkülönítés érvényességét, Wallerstein és munkatársai explicit kijelentései viszont kétértelműséggel terheltek és csak az elemzések végén foglalnak egyértelműen állást a wolfi pozíció mellett.

Wolf könyve előtt egy évvel jelent meg Habermas nagy összegző műve, *A kommunikatív cselekvés elmélete*, amely bevezetésében ugyancsak kitér a társadalomtudományok tagolódásának kérdésére. Mint Habermas megjegyzi, „a [Talcott] Parsons által javasolt funkció-sémá[ból] [...] kényszermentesen hozzárendelések adódnak a társadalomtudományos diszciplínák és a társadalmi alrendszerek közt.”¹⁶

1. ábra: A parsonsi társadalmi alrendszerek (zárójelben funkcióik) és a társadalomtudományi diszciplínák egymáshoz rendelhetősége Habermas szerint

Figure 1: The correlation between Parsons' social subsystems (their functions) and the social science disciplines according to Habermas

Gazdaságtan	(Adaptáció) Gazdaság	(Célelés) Politika	Politika-tudomány
Kulturális antropológia	Kultúra (Mintafenntartás)	Társadalmi közösség (Integráció)	Szociológia

Forrás: Habermas, Jürgen (1981/2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat Kiadó, 23. old.

Ugyanakkor Habermas maga korántsem fogadja el ezt a kényelmes munkamegosztást. Az ebbe az irányba tartó tudománytörténeti mozgást – Wallersteinhez és Wolfhoz hasonlóan – társadalmi konstrukciós folyamatként jellemzi. Olyan folyamatként azonban, amelyben kontingens tudománytörténeti okok mellett tár-

gyi okok is szerepet kaptak, amelyek végül megakadályozták kiteljesedését. Az empirikus szaktudománnyá váló politikatudomány a racionális természetjogtól elszakadva a politikára mint társadalmi részrendszerre specializálódott, ahogyan a politikai gazdaságtantól elszakadó közgazdaságtudomány a gazdaságra mint társadalmi részrendszerre. A szociológia és a kulturális antropológia esetében azonban nem ez történt. Jóllehet bizonyos értelemben a szociológia azokra a problémákra szakosodott, amelyeket a szaktudománnyá váló közgazdaságtudomány és politológia „félretoltak”, vagyis a társadalmi integrációra és változásaira, ezáltal „egyetlen alrendszerre is korlátozhatta volna magát”, mégis az történt, hogy „megőrizte az össztársadalmi problémákra való vonatkozását. Mindig megmaradt a társadalom elmélete is.”¹⁷ A szociológiához hasonlóan az antropológia is életvilágbeli összefüggésükben foglalkozik a köznapi gyakorlattal, ezért egyik sem szakosodhat a célracionális cselekvés funkcionálisan differenciált részrendszerekhez köthető, „viszonylag letisztított” típusaira, a társadalmi cselekvés jelenségvilágának „teljes spektrumával” foglalkozniuk kell. Látható, hogy Habermas itt már saját, rendszer és életvilág megkülönböztetésén alapuló társadalomelmélete alapján magyarázza a társadalomtudományi szakosodás féloldalas voltát. Erre rövidesen visszatérünk, előbb azonban érdemes megnézni, hogy maga Parsons hogyan látta a társadalomtudományi tagolódás és a társadalmi tagolódás viszonyának kérdését.

2. Tudományrendszertan és társadalomelmélet

Az 1956-os, Neil Smelserrel közösen írt *Economy and Society*-ben Parsons a gazdaságelmélet perspektívájából fogalmaz meg három tudomány-rendszertani opciót. Arra a kérdésre, mondja a szerzőpáros, „hogyan kell a gazdaságelméletnek a társadalmi élet nem gazdasági aspektusaihoz való viszonyát felfognunk”, három válasz adható: (1) a gazdaságelméletet fel kell váltani egy komplex társadalomelmélettel; (2) a gazdaságelméletet ki kell egészíteni további absztrakt elméletekkel, amelyek így együttesen lefedik a társadalmi valóságot; (3) a gazdaságelméletet a társadalmi rendszerek általános elmélete sajátos esetének kell tekintenünk.¹⁸ Az első felfogást Thorstein Veblennek és az institucionalista iskolának tulajdonítják, a másodikat Pareto nevéhez kötik, megjegyezve, hogy korábban, a *The Structure of Social Action* című 1937-es műben még Parsons maga is ezt a felfogást vallotta. Jelenlegi felfogásuk szerint viszont, írják, a harmadik álláspont a helyénvaló, megfejtelve azzal, hogy a társadalmi rendszerek általános elmélete a még általánosabb cselekvésemélet alá sorolandó be a személyiségelmélettel és a kultúraelmélet „bizonyos aspektusaival” egyetemben.¹⁹ 1978-as utolsó művében végül Parsons a cselekvéseméletet is betagozza a „*human condition* általános paradigmája” alá a fizikai-kémiai, organikus és telikus rendszerek elméletei mellé, ezen a szinten is ragaszkodva a négy funkció szerinti tagolódáshoz.²⁰

De mit mond Parsons a társadalomtudományi diszciplínák tagolódásáról? Amikor Habermas fentebb a parsonsi funkciómátrix alapján vázolja a társadalomtu-

dományi diszciplínák „kényszermentesen” adódó hozzárendelését a társadalmi alrendszerhez, nem hivatkozik parsonsi szöveghelyre. Nem véletlenül. Parsons ugyanis nem így osztja ki a diszciplínák között a tárgyterületeket. Az 1961-es *An Outline of the Social System* című tanulmányában vet talán legexplicitebben módon számot a kérdéssel. Itt először is, elutasítja azt a kínálgató lehetőséget, hogy a szociológiát a társadalmi rendszer egészének tudományává tegyék, amiből logikusan következne, hogy a közgazdaságtan és a politikatudomány csak a szociológia rész tudományai lehetnének. Ehelyett azt a megoldást javasolja, hogy e két tudomány a nekik megfelelő két alrendszerre, a gazdasági és a politikai alrendszerre specializálódik, a szociológia pedig a fennmaradó kettőre, vagyis az integratív és a mintafenntartó alrendszerekre. Az antropológia viszont nem a társadalmi rendszer valamelyik részrendszerére, hanem egy vele egy szinten levő másik cselekvésrendszer, a kulturális rendszer szaktudománya lesz.²¹ Habermas ábrájával szemben tehát a (szűkebben vett) társadalomtudományok Parsonsnál ugyanabban a klaszikus hármassémában tagolódnak, mint Wallersteinnél és Wolfnál. Ennek azonban az az „ára”, hogy két funkcionális alrendszerre is a szociológia specializálódik. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem véletlen, hogy éppen a kultúra területe az, amely gondokat okoz, ugyanis ennek pozíciója a legkevésbé egyértelmű Parsonszs rendszerében. Azok a legtagabb értelemben vett jelenségek ugyanis, amelyeket hagyományosan kulturálisnak tekintünk (vallási hiedelmek és intencionális tárgyaik, ismeretek, értékek, az intézményes vallás, a tudomány, az egyetem, a művészet – hogy csak néhány, ám szándékosan heterogén példát adjunk), az érett Parsonsnál három különböző szinten elhelyezkedő rendszer között oszlanak meg: (a) a mintafenntartó vagy bizalommegőrző társadalmi alrendszer, (b) a társadalmi rendszerrel egy szinten levő kulturális cselekvési rendszer és (c) a cselekvési rendszerekkel egy szinten levő telikus rendszer között.²² Rövidesen látni fogjuk, hogy mind Luhmann, mind Habermas radikálisan eltér Parsonstól a kultúra világának társadalomelméleti konceptualizálásában. Annak viszont, hogy az antropológia számára Parsons – a Wallerstein által elemzett meggyökeresedett tudományrendszerrel eltérően – nem a modernizáció előtti, azon belül is a legalacsonyabb differenciálódási szinten levő „primitív társadalmak” tanulmányozását utalja ki (jóllehet ez eléggé plauzibilisnek tűnne), vélhetően az az oka, hogy akkor a kulturális rendszer saját tudomány nélkül maradna, esetleg át kellene engedni a *humanities* művelőinek. Így mindenesetre, legalábbis ebben a vonatkozásban elmondhatjuk, hogy antropológia-koncepciója jobban összhangban van a tudományterület második világháború utáni fejleményeivel.

Ha Parsons és Smelser fenti tudományrendszeri alternatívái felől szemügyre vesszük a Wolf által a fennálló rossz tudománystruktúra felváltására javasolt „átfogó embertudomány” [*holistic human science*] eszményét, nyilvánvaló, hogy az az első opcióhoz sorolható.²³ Burawoy hasonló dologgal vádolja a Gulbenkian-jelentés készítőit is, hogy tudniillik egyetlen történeti jellegű tudomány „elvont és totalizáló utópiájába” szeretnék egyesíteni a társadalomtudományi disz-

ciplinákat, ez azonban szerintem félreértelmezés.²⁴ Wallersteinék valójában óvatosan a diszciplináris jelleg fenntartása, legfeljebb belső átrendezése mellett foglalnak állást és inkább egyfajta nyitott, önszerveződő multidiszciplinaritást propagálnak, a tudásterületek alternatív összerendezésével való kreatív kísérletezgetést.²⁵ Sokkal inkább vádolhatók azzal, hogy csupán azt öntötték programba, ami már amúgyis folyamatban volt, és amit ma John Ziman nyomán a tudományok posztakadémikus átalakulása néven emlegetünk. Utópikusak pedig annyiban voltak, hogy ezt a változást alapvetően a tudomány autonóm működése révén remélték megvalósulni, nem pedig a piaci logika fokozottabb érvényesülése következtében. E tekintetben Burawoy tézise a piacosítás harmadik hullámának a tudományba való begyűrűzéséről hitelesebbnek tűnik.²⁶ Mindezek alapján mindenesetre Wallerstein és a bizottság javaslata a fenti második opcióba sorolandó, annak nyitott, dinamikus variánsának tekinthető.

Ebben a jelen helyzetben Parsons saját koncepciója a társadalomtudományi diszciplinákat elrendező nagy általános társadalomelméletre még annyira sem plauzibilis, mint az ő idejében volt. Miközben a kortárs társadalomtudományok számára elérhetővé vált a *big data*, a széles körben elfogadott *grand theory*-nak kevésbé érezzük realitását, ahogyan a *big history* gondolatát is a szcientisztikus leegyszerűsítés gyanúja lengi körül. Talán mégis érdemes megnézni két olyan társadalomelméleti koncepció tudományrendszertani implikációit, amelyek a parsonsi elmélet kritikai továbbgondolására vállalkoztak.

Niklas Luhmann tudományrendszertana alapvető logikájában Parsonsét követi, persze saját elméleti újításainak figyelembevételével. *Szociális rendszerek* című első összefoglaló művében a rendszerképződés három szintjéről és az ezekkel korreláló három elemzési szintről beszél. A legfelső szinten az általános rendszerelméletet találjuk, amely alá a gépek, organizmusok, szociális és pszichikai rendszerek elméletei sorolódnak, a szociális rendszerek pedig a harmadik szinten az interakciók, szervezetek és társadalmak ontológiai kategóriái szerint tagolódnak, a nekik megfelelő elméletekkel.²⁷ Luhmann rendszerontológiáját és Parsonstól való eltéréseit itt nem elemezhetjük részletesen, ám néhány megfigyelést érdemes megtennünk. Mindenekelőtt látható, hogy míg Parsons a négyes funkcióséma szerint összefüggő alrendszereket képez az egyes rendszereken belül, addig Luhmann következetesen inkább specifikus altípusokat különít el a rendszertípusok alatti elemzési szinten. Ez összefügg a parsonsi négyes funkcióséma elutasításával. Szisztematikai helyét tekintve a parsonsi cselekvési rendszer ekvivalensének tekinthető nála, ám ontológiailag kommunikációkból áll a szociális rendszer, amelyből így kikerülnek mind a viselkedési, mind a mentális jelenségek, a kulturális rendszer kategóriája pedig egy az egyben eltűnik. (Ahogy egyébként eltűnik a telikus rendszer és a mintafenntartó/bizalommegőrző társadalmi alrendszer is – az a másik két parsonsi rendszer, amelynek a mindennapi tapasztalatban kulturálisként azonosított jelenségeket foglal magában). Az egyedül megmaradó társadalom mellé az interakció és a szervezet kategóriái emelkednek fel a szociális rendszerek alternatív, egyenrangú típusaiként.

A társadalom mint rendszer alatti szinten pedig elsősorban differenciálódási forma szerint elkülönülő típusokat (szegmentált, centrum/periféria szerint differenciált, rétegzett és funkcionálisan differenciált társadalmat) találunk.²⁸ A gazdasági, politikai stb. rendszerek akkor a funkcionális tagolódáson belül jelentkező részrendszerek. Luhmann elutasítja Parsons „analitikus realizmusát,” és e funkciórendszereket a társadalmi életben valóságosan elkülönülő, történelmileg – autopoietikusan – kialakult entitásoknak tartja, amelyek egymással szemben műveletileg zártak, monáshszerűen áthatolhatatlanok. E tekintetben tehát, ha visszakapcsolódunk az előző fejezet vitájához, Wallerstein Némedi-féle interpretációjához közeli realista pozíciót foglal el a társadalmon belül elkülönült szférák vonatkozásában, még hozzá egyértelműbben, mint Parsons. Ugyanakkor e funkcionális társadalmi részrendszerek, nevük ellenére nem egyszerű rész-egész viszonyban állnak a társadalommal, hanem „minden részrendszer a teljes rendszert rekonstruálja, amelyhez tartozik [...], saját (részrendszer-specifikus) rendszer/környezet differenciája révén,”²⁹ és a társadalmon belüli valóságos (kommunikációs) események egyszerre több funkciórendszer szempontjából is leírhatók, ebben az értelemben tehát Luhmann rendszer-realizmusa korántsem egyszerű, naív realizmus.

A funkcionális kényszerek parsonsi négyes sémájának elvetése ugyanakkor lehetővé teszi Luhmann számára, hogy a társadalmat ne négy, hanem számos részrendszerből állónak tekintse. A gazdaság, politika, jog, tudomány, vallás, művészet, tömegmédia stb.³⁰ ilyen, a társadalmi modernizáció (a rétegzetről a funkcionális differenciálódásra történő átállás evolúciós-történeti folyamata) során, sok szempontból kontingens módon, ám mindig autopoietikusan, önszerveződés révén kialakuló részrendszerek.³¹ Mint a felsorolásból látható, az eltűnt kulturális és miniatfenntartó rendszer tartalmait itt, funkcionális társadalmi részrendszerek sokságára bomolva bukkannak fel.

A tudomány a fent jellemzett funkcionális részrendszerek egyike a modern társadalmakban, diszciplináris tagolódása pedig ugyanazt az autopoietikus szerveződési logikát követi: műveletileg zárt, egymással csak strukturálisan kapcsolódó részrendszerek kialakulása, kontingens evolúciós folyamatként.³² Érdemes persze itt megfontolni Némedi némiképp rosszmájú kritikáját: „ha az egyes diszciplinákat luhmanni értelemben vett autopoietikus rendszereknek tekintjük, akkor Luhmann saját eljárása eleven cáfolata a rendszerek autopoietikus zártságára vonatkozó tételének.”³³ Én mindazonáltal látok lehetőséget a diszciplina-képződés luhmanni elméletben, ha meg akarjuk érteni a szaktudományos határok átrendeződések történeti dinamikáját. A diszciplináris határok közötti kommunikáció pedig nemcsak hogy biztosítható elmélete szerint, még hozzá szervezetek révén,³⁴ de ez a felismerés kifejezetten jól illeszkedik a mind szélesebb körű és mind több kombinációt kipróbáló multidiszciplinaritásnak a Gulbenkian Bizottság jelentésében megfogalmazott programjához.

Parson és Luhmann elméletének fényében, ám megfontolásait tudományrendszertanilag általánosítva azt mondhatjuk, hogy a magyarban meggyökeresedett

„társadalomelmélet” elnevezést nem a társadalom elméleteként (*theory of society*), hanem a társadalmi szféra elméleteként (*theory of the social*, vagy egyszerűbben: *social theory*) célszerű felfognunk, az pedig ekkor elméletfüggő kérdés lesz, hogy az így felfogott társadalomelmélet mikor jelenti egyben a társadalom elméletét.³⁵ Parsonsnál a társadalomelmélet cselekvési rendszerek elmélete, Luhmannnál pedig a szociális rendszereké mint kommunikációs rendszereké. A társadalom elmélete mindkettejüknél egy specifikációs szinttel lejjebb helyezkedik el.

A társadalomtudományok diszciplináris tagolódása tekintetében azonban még nagyobb különbség van köztük. Míg Parsonsnál, mint láttuk, a társadalmi rendszeren belüli alrendszerre szakosodik a gazdaságtudomány, a politikatudomány és a szociológia, addig Luhmannál az általános szociológiaelmélet egyet jelent a szociális rendszerek elméleteként felfogott társadalomelmélettel, a szociológia mint tapasztalati tudomány pedig ebből következően a szociális rendszerek különböző típusainak (interakció, szervezet, társadalom) empirikus megvalósulásait tanulmányozó tudomány lesz. Ami igazán érdekes (ha tetszik, botrányos): Luhmann koncepciójából az következik, hogy a gazdaságtudomány és a politikatudomány viszont – a szociológiához képest két szinttel lefokozva – egy-egy funkcionális társadalmi részrendszer szaktudományává válik. Ez még annál is egyenlőtlenebb viszony, mint amit Parsons el akart kerülni. További fontos különbség, hogy a számos részrendszer mindegyike saját, a politika- és gazdaságtudománnyal és egymással egyenrangú szaktudomány kialakítását teszi indokolttá (jogtudomány, vallástudomány, a tudomány tudománya stb.). A szociológia viszont már csak azért sem lehetne velük egy szinten elhelyezkedő szaktudomány, mert sem a mintafenntartó/bizalommegőrző alrendszernek, sem a szocietális közösség alrendszernek sincs részrendszer-megfelelője Luhmann elméletében.

Visszatérve Habermashoz, jól ismert, hogy nála a társadalom nem alrendszerekre bontható fel, mint Parsonsnál, és nem is funkcionális részrendszerek dimenzióinak összessége, mint Luhmannál, hanem mindenekelőtt két komponense van: rendszer és életvilág. E kettő nem egyszerűen két része vagy fele a társadalomnak (bár bizonyos értelemben az), de nem is egyszerűen két aspektusa vagy leírása (bár bizonyos értelemben az is). A társadalmat ugyanis csak a külső megfigyelő nézőpontjából írhatjuk le rendszerként. Ekkor azokra a mechanizmusokra figyelünk, amelyek „a nem szándékolt cselekvési összefüggéseket a cselekvések következményeivel való funkcionális összefüggésük révén stabilizálják,” és ezáltal valószínűsítik meg a társadalom anyagi újratermelését.³⁶ Életvilágként leírni viszont csak résztvevői nézőpontból lehet a társadalmat. Ekkor a benne résztvevők cselekvési orientációit összehangoló cselekvéskoordinálási mechanizmusokra fókuszálunk, amelyek a társadalom szociokulturális újratermeléséért felelősek. Ugyanakkor ez a perspektivabeli különbség egyszerre eredményez sajátos „többszínűséget” és sajátos vakságot mindkét oldalon. A résztvevői perspektívából láthatóvá válik, hogy a megfigyelői nézőpontra építő rendszerelméleti szociológia az életvilág három szerkezeti összetevőjéből (kultúra, társadalom, személyiség) csak egyiket képes

saját tárgyaként megragadni: a társadalmat, vagyis az intézményrendszert, a másik kettőt pusztán e társadalom környezetében levő rendszernek látja (ahogy ez mind Parsons, mind Luhmann elméletében megjelenik). Hasonlóképpen, a külső, megfigyelői nézőpontból látható, hogy a résztvevői perspektíván alapuló megértő szociológia csak egyik alrendszerként képes észlelni: a parsonsi értelemben vett mintafenntartót, és ezáltal „életvilággá oldja fel a társadalmat.”³⁷ Ez az ördögglakatszerűen összefonódó életvilág és rendszer alkotta társadalom tehát ontológiailag meglehetősen furcsa képzet. Ha a korábbi konstruktivizmus–realizmus viszonylatában nézzük, azt mondhatjuk, hogy a társadalom rendszer-komponensét Habermas realista módon fogja fel. Persze Luhmannhoz hasonlóan módszertanilag, ismeretelméletileg, sőt transzcendentális filozófiailag túlságosan szofisztikált gondolkodó ahhoz, hogy itt valamiféle naiv realizmusra gondoljunk, de alapjában mégis realista attitűdről van szó. Az életvilág tekintetében viszont, úgy vélem, a korábban bevezetett következményrealista konstruktivizmus meghatározás adja vissza helyesen az álláspontját: az életvilág csak a résztvevők mentális, konstrukciós folyamatai révén létezik, és csak rajtuk, vagyis a résztvevői perspektíván keresztül közelíthető meg tudományosan is, ám létezése ekként mégiscsak valóságos és nélkülözhetetlen a társadalom fennállásához. Következésképpen a rendszeren és az életvilágon belüli differenciálódási folyamatok, de rendszer és életvilág szétválása is ebben a következményrealista értelemben valóságos folyamatok. E kérdésben Luhmannhoz és Parsonshoz hasonlóan Habermas is Némedi Wallerstein-interpretációja oldalán áll, szemben magával Wallersteinnel és Wolffal.

Habermas felől nézve egyébként az is érthető, miért a gazdaság (vagy a piac) és a politika (vagy az állam) a két konstans elem a társadalmi differenciálódás akár ideológiai, akár társadalomelméleti konceptualizálásában, és miért akkora a zavar a további alkotóelem(ek) fogalmi megragadásában – (civil) társadalom, társadalmi közösség, kulturális rendszer, mintafenntartó rendszer, életvilág stb. A megfigyelői perspektívából megközelíthető két rendszerrel szemben a csak résztvevői nézőpontból látható életvilág struktúrái ugyanis lényegesen nehezebben ragadhatók meg a (valamennyire óhatatlanul objektíváló) tudományos megismerés számára.

A társadalomtudományok tagolódásával kapcsolatban egyébként Habermas kevés pozitívat mond a műben. A korábban említetteken túl elsősorban a létező társadalomtudományi megközelítések, irányzatok, programok kritikájával találkozunk („a funkcionalista ész kritikája”, „a megértő szociológia hermeneutikai idealizmusa” stb.), explicit tudományrendszertannal kevésbé. Annyit azonban még kijelent, hogy a szociológiának az össztársadalmi problémákra való elkerülhetetlen vonatkozása magyarázza „a szociológia és a társadalomelmélet makacs szövetségét.”³⁸ A szociológia e kiemelt státusza tekintetében tehát nagyon hasonló az álláspontja Luhmannéhoz. Saját elméletalkotói gyakorlata alapján azonban azt mondhatjuk, ez a társadalomelmélet vagy szociológia nagyon széles multidiszciplináris bázisra építi elméleteit.

3. Összegzés

A fenti elemzéseknek nem volt céljuk, hogy a társadalomtudományok jelen helyzetére vonatkozó diagnózist nyújtsanak, csupán néhány ma már klasszikusnak tekinthető tudománytörténeti és társadalomelméleti rekonstrukció összevetésére vállalkoztak. Mint láttuk, Wallerstein és Wolf egyaránt vitatja a társadalomtudományok huszadik század elejére megszilárduló tagolódását. A jelen írásban szem előtt tartott hármas, a gazdaságtudomány, a politikatudomány és a szociológia vonatkozásában az elutasítás alapja tárgyak, a piac, az állam és a civil társadalom valóságos elkülönülésének tagadása. Parsons, Luhmann és Habermas ezzel szemben egyaránt olyan társadalomelméletet fogalmaztak meg, amelyben kellően reális differenciálódási folyamatok zajlanak le ahhoz (bár nem feltétlenül a fenti hármas tagolódás formájában), hogy az indokoltta tegyen ilyesféle tudományos szakosodást. A társadalomelmélet mint egyfajta metadisziplináris (társadalom)tudomány ugyanakkor olyan egységesítő nézőpontot tesz lehetővé számukra, ahonnan nézve a szaktudományos tagozódás nemcsak nem leküzdendő fogyatékoságnak, de egyenesen hasznosítható erőforrásnak mutatkozik. Ebben az értelemben Parsons, Luhmann és Habermas rendkívül széles tudományos merítési bázisra alapozó elméletalkotói gyakorlata és az ezt legitimáló, szaktudományok feletti társadalomelmélet eszméje igenis hozzájárulhatna a „társadalomtudományok megnyitásának” a Gulbenkian Bizottság jelentése által vizionált programjához.

JEGYZETEK / NOTES

1. Wallerstein, Immanuel et al. (1996): Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission of the Restructuring of the Social Sciences. Stanford: Stanford University Press. Magyarul A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése címmel jelent meg 2002-ben a Napvilág Kiadónál.
2. Wallerstein, Immanuel (1995/2000): What Are We Bounding, and Whom, When We Bound Social Research? In uő: The Essential Wallerstein. New York: The New Press, 170–184. old. (eredeti megjelenés: Social Research 63(1): 839–856 old.), illetve Wallerstein, Immanuel (1999): The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science. Presidential Address, XIVth World Congress of Sociology, Montreal, 26 July 1998. Current Sociology 47(1), 1–37. old.
3. Némédi Dénes (2008): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In uő (szerk.): Modern szociológiai paradigmák. Budapest: Napvilág Kiadó. 40. old. [Kiemelés az eredetiben. – M. G.]
4. Némédi, i.m. 41. old.
5. Wallerstein (1995/2000) 179–180. ok. [Hamasként nem jelölöm, az idegen nyelvű hivatkozásokból vett szövegeket a saját fordításomban közlöm. – M. G.] – Hasonlóképpen: „A több különálló társadalomtudományi diszciplína létrehozása annak a tizenkilence-

dik századi törekvésnek volt része, hogy egyre gyarapodó »objektív« tudásra tegyenek szert a »valóságról«, empirikus kutatási eredmények alapján.” Wallerstein et al.(1996), 13. old.; „...a nomotetikus társadalomtudományok művelői – gazdaságtudósok, politikatudósok és szociológusok – alig várták, hogy kijelöljék saját, egymásétól (mind tárgyában, mind módszertanában) lényegileg különböző, elkülönült területük határait. A gazdaságtudósok ezt azáltal tették meg, hogy ragaszkodtak a ceteribusparibus feltevés érvényességéhez a piaci műveletek elemzése során. A politikatudósok azáltal, hogy korlátozták érdeklődésüket a hivatalos kormányzati struktúrákra. A szociológusok pedig azáltal, hogy ragaszkodtak a társadalmi újonnan formálódó, a gazdaságtudósok és politológusok által figyelmen kívül hagyott területéhez.” i.m., 31. old.; „...az ebben a korszakban kialakított [diszciplináris] határok [...] a kutatási tárgyak közötti három olyan választóvonalat tükröztek, amelyek a kor tudósainak szemében nyilvánvalónak tűntek...” Wallerstein (1999), 2. old.

6. Burawoy, Michael (2007): Open the social sciences: To whom and for what? Portuguese Journal of Social Sciences. 6:3, 137. old.
7. Wallerstein et al. (1996)6., 8., 20. és 28. old.
8. I.m.,32. skk. old.
9. I.m., 19–20. old.
10. Azért csak „mozdul el”, mert nyilvánvalóan különbséget kell tennünk a radikális konstruktivizmus feladásának két fajtája között:(a) amikor valaki a konstruktumoknak maguknak tulajdonít reális hatékonyságot (az úgynevezett Thomas-elv értelmében), illetve (b) amikor minden konstrukciótól független, előttes valóság létét feltételezi. Bár a radikális konstruktivizmus, ha következetes kíván maradni, egyiket sem teheti meg, gyenge konstruktivizmuson általában mégis csak az utóbbi álláspontot értik. Némedi értelmezése viszont csupán az első értelemben adja fel a radikalizmust. Ezt az álláspontot a következőkben következményrealista konstruktivizmusnak fogom nevezni. A szigorú és a kontextuáliskonstruktivizmus megkülönböztetéséről lásd Best, Joel (1993): But Seriously Folks: The Limitations of the Strict Constructionist Interpretation of Social Problems. In Gale Miller and James A. Holstein (szerk.): Constructionist Controversies: Issues in Social Problems Theory. New York: Aldine de Gruyter, 109–127. old.
11. Wallerstein et al. (1996) 84. old.
12. Woolgar, Steve és Dorothy Pawluch (1985): Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations. Social Problems, 32:3, 214–227.old.
13. Wallerstein et al (1996) 76. old.
14. Wolf, Eric R. (1982/1995): Európa és a történelem nélküli népek. Budapest: Akadémiai Kiadó–Osiris–Századvég, 19. skk. old. – Ami a két történelmi elemzés közötti hatás-összefüggést illeti: Gulbenkian-jelentés szinte egyáltalán nem hivatkozik másodlagos irodalomra, ám Wolf művének a címére utalnak a szövegben, lásd Wallerstein et al. (1996) 22. old.
15. Wolf, i.m., 20. old.
16. Habermas, Jürgen (1981/2011): A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: Gondolat Kiadó, 23. old.

17. Uo. [Kiemelés az eredetiben – M. G.]
18. Parsons, Talcott és Neil J. Smelser (1956): *Economy and Society. A Study in the Integration of Economic and Social Theory*. Routledge&Kegan Paul, 5–6. oldalak.
19. Parsons és Smelser, i.m., 6. old. 1. lj.; (itt még hiányzik a negyedik cselekvési alrendszer, a viselkedési rendszer fogalma).
20. Parsons, Talcott (1978): *A Paradigm of the Human Condition*. In uő: *Action Theory and the Human Condition*. New York: The Free Press. Parsons elméleti fejlődéséről lásd Pokol Béla (1987): *A funkcionista rendszerelmélet kibomlása*. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat Kiadó, 158–228. old.
21. Parsons, Talcott (1961): *An Outline of the Social System*. In: Talcott Parsons et al.: *Theories of Society. Foundations of Modern Sociological Theory*. Volume 1. New York: The Free Press, 34. old.
22. Lásd ehhez Pokol Béla kritikai elemzését: Pokol (1987) 208–212. old.
23. Wolf, i.m., 33–34. old.
24. Burawoy i.m. 139. old.
25. Wallerstein et al. (1996) 94–105.
26. Burawoy i.m. 144. skk. old.
27. Luhmann, Niklas (1984/2009): *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*. Budapest: AKTI – Gondolat Kiadó, 15–18. oldalak. – Későbbi elméleti fejlődése során aztán mind inkább világossá válik számára, hogy az általános rendszerelmélet fölé egy még általánosabb szintet kell helyoznunk, a differencia- vagy formaelméletet, lásd erről Brunczel Balázs (2010): *Modernitás illúziók nélkül*. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete. Budapest: L'Harmattan, 2010, 27. old.
28. Lásd Luhmann, Niklas (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 612 skk. old.
29. I.m. 598. old.
30. A funkciórendszerek kánonjára tett javaslatokhoz lásd Roth, Steffen és Anton Schütz (2015): *Ten Systems: Toward a Canon of Function Systems*. *Cybernetics and Human Knowing* 22(4), 11–31. old. és Brunczel i.m. 116. old. 308. lj.
31. Itt azért érdemes felhívni a figyelmet egy elméleti tisztázatlanságra Luhmannál: az egyes részrendszerek olyan problémákra szakosodnak, amelyeket a korábbi, még nem funkcionálisan differenciálódott társadalmakban is meg kellett oldani, ezért gazdaságról, politikáról stb. nemcsak a modern társadalom részrendszereiként, de általánosabb társadalomelméleti értelemben vett szférákként is joggal beszélhetünk, ennek pedig a társadalomtudományi diszciplínák alább tárgyalandó tagolódására is következményekkel kell, hogy járjon. Lásd a politika esetében Brunczel i.m. 146. old.
32. Luhmann, Niklas (1990): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 446. skk. old.
33. Némedi Dénes (2000): *Reflexiók a társadalomelmületről*. Balogh István–Karácsony András: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig* című

- könyve kapcsán. Szociológiai Szemle 10(4), 124. old.
34. Lásd Luhmann (1997) 834.
35. Egyetérthetünk Némedi Dénessel (id. hely), hogy a társadalomelmélet mint egyfajta transz- vagy metadisziplináris tudományos diskurzus kialakításának egyik fő hozadéka, hogy lehetővé teszi „a hagyományos disziplinaritást mint tagolási elv” negatív hatásainak leküzdését, ezért nem lenne helyénvaló szaktudományként intézményesíteni.
36. Habermas i.m. 359. old.
37. I.m. 380. old.
38. I.m. 24. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Best, Joel (1993): But Seriously Folks: The Limitations of the Strict Constructionist Interpretation of Social Problems. In Gale Miller and James A. Holstein (szerk.): Constructionist Controversies: Issues in Social Problems Theory. New York: Aldine de Gruyter, 109–127. old.
- Brunczel Balázs (2010): Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete. Budapest: L'Harmattan, 2010.
- Burawoy, Michael (2007): Open the social sciences: To whom and for what? Portuguese Journal of Social Sciences. 6:3, 137–146. old.
- Habermas, Jürgen (1981/2011): A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Luhmann, Niklas (1984/2009): Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai. Budapest: AKTI – Gondolat Kiadó.
- Luhmann, Niklas (1990): Die Wissenschaft der Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1997): Die Gesellschaft der Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Némedi Dénes (2000): Reflexiók a társadalomelmétről. Balogh István–Karácsony András: Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig című könyve kapcsán. Szociológiai Szemle 10(4): 117–124. old.
- Némedi Dénes (2008): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In uő (szerk.): Modern szociológiai paradigmák. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Parsons, Talcott (1961): An Outline of the Social System. In: Talcott Parsons et al.: Theories of Society. Foundations of Modern Sociological Theory. Volume 1. New York: The Free Press, 30–79. old.
- Parsons, Talcott (1978): A Paradigm of the Human Condition. In uő: Action Theory and the Human Condition. New York: The Free Press, 352–433. old.
- Parsons, Talcott és Neil J. Smelser (1956): Economy and Society. A Study in the Integration of Economic and Social Theory. Routledge & Kegan Paul.

- Pokol Béla (1987): A funkcionalista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas-Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: Modern polgári társadalomelméletek. Budapest: Gondolat Kiadó, 153–323. old.
- Roth, Steffen és Anton Schütz (2015): Ten Systems: Toward a Canon of Function Systems. *Cybernetics and Human Knowing* 22(4), 11–31. old.
- Wallerstein, Immanuel (1995/2000): What Are We Bounding, and Whom, When We Bound Social Research? In uő: *The Essential Wallerstein*. New York: The New Press, 170–184. old.
- Wallerstein, Immanuel (1999): The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science. Presidential Address, XIVth World Congress of Sociology, Montreal, 26 July 1998. *Current Sociology* 47(1): 1–37. old.
- Wallerstein, Immanuel et al. (1996): Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission of the Restructuring of the Social Sciences. Stanford: Stanford University Press. [Magyarul: Uők: A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.]
- Wolf, Eric R. (1982/1995): Európa és a történelem nélküli népek. Budapest: Akadémiai Kiadó–Osiris-Századvég.
- Woolgar, Steve és Dorothy Pawluch (1985): Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations. *Social Problems*, 32:3, 214–227. old.

ZACHAR Péter Krisztián

egyetemi docens

**Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Államtudományi és
Nemzetközi Kapcsolatok Kar, Budapest**

associate professor

**National University of Public Service, Faculty of Public
Governance and International Studies, Budapest, Hungary**

email: zachar.peter.krisztian@uni-nke.hu

AZ OSZTRÁK HIVATÁSRENDI ÁLLAMSZERVEZET ÉS AZ ÉRDEKKÉPVISELETEK KÉRDÉSE

THE AUSTRIAN „STÄNDESTAAT” AND THE QUESTION OF ADVOCACY ORGANISATIONS

ABSTRACT

One of the most controversial, still researched and yet undiscovered forms of state reform attempts between the two world wars was the creation of the so-called “Ständestaat” of Chancellor Engelbert Dollfuß and Chancellor Kurt Schuschnigg. The Austrian Conservative–Christian–Social political elite condensed an independent, then centuries-old process of thinking into an alternative solution, which was a specific Austrian ideological response to the political, social and economic crisis. At the same time, there was a considerable debate about the implementation of the emerging state organisation and the way in which (professional) orders (the so called vocational orders) were created, not only before but also after the new constitutional system came into force in 1933/34. The present study seeks to determine how traditional nineteenth-century civic organizations, chambers of professions and economic actors, interacted with the new state organisation and which role the constitution intended for these traditional forms of self-organisation in the new state.

The study seeks to illustrate how, in the modern state, organic cooperation between different social groups (orders) evolves over the ideology of class struggle. A forward-looking element of the Austrian experiment was the attempt to represent certain social groups based on qualitative rather than quantitative aspects. It was conceived that by working together, employees and employers could have overcome their seemingly irreconcilable conflict. And the emerging

order vocational federations were not able to dismantle traditional civil interest structures, trade unions and chambers, and, paradoxically, they emerged strengthened from the struggle. That is why, after 1945, a parity-based system of institutionalized employer and employee dialogue came from these roots, which led to social peace and economic stability, and to rapid growth in modern Austria.

Kulcsszavak: hivatásrendiség, Ausztria, gazdasági kamarák, Quadragesimo Anno, Engelbert Dollfuss, érdekképviselő, Ständestaat

Keynotes: vocational order, Austria, chambers of commerce, Quadragesimo Anno, Engelbert Dollfuss, interest representation, Ständestaat

1. Bevezetés

A két világháború közötti államreformkísérletek egyik legvitatottabb, mindmáig kutatott és teljes egészében fel nem tárt formája volt az Engelbert Dollfuß, majd Kurt Schuschnigg kancellárok vezetésével létrejött ún. rendi államkísérlet Ausztriában. Az osztrák konzervatív-keresztényszociális politikai elit sajátos ideológiai válasza volt mindez az első világháború utáni útkeresés politikai, társadalmi és gazdasági válsághelyzetére.¹ A létrejövő államszervezet megvalósításáról, a (hivatal)rendek létrehozásának módjáról ugyanakkor komoly viták zajlottak nemcsak az 1934-ben életbe léptetett új alkotmányos berendezkedés megteremtése előtt, de azt követően is. A jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy a hagyományos, 19. századi polgári szervezetek, az egyes szakmákat és gazdasági szereplőket tömörítő kamarák miként viszonyultak az új államkerethez és az alkotmány milyen szerepet szánt eme tradicionális önszerveződési formáknak az új államban. A következőkben fel kívánjuk tární, hogy milyen módon alakul ki a modern államban a baloldali(-liberális) narratíva osztályharc-ideológiája helyett a különböző társadalmi csoportok (rendek) szerves és szubszidiárius együttműködése. Arra keressük a választ, hogy a hivatásrendi állam keretei között milyen módon valósulhat meg a szervezett társadalmi érdekek politikai érdekartikulációja? Az osztrák kísérlet előremutató eleme volt, hogy az egyes társadalmi csoportokat nem kvantitatív, hanem kvalitatív szempontok alapján igyekezett képviselőhöz juttatni. Az elképzelés szerint a munkavállalók és a munkaadók egyenrangú együttműködése révén valósulhatott volna meg kibékíthetetlennek tűnő ellentétük áthidalása. Ebben a központi szerepet a létrejövő (hivatal)rendi szövetségeknek és az érdekképviselteknek szánták. Az ide vezető út pedig a parlamentáris demokrácia válságával volt kikövezve.

2. Az új alkotmány létrejöttének háttere

Az első világháború végén az új osztrák államra kényszerített feltételek nem eredményeztek stabil és komoly társadalmi támogatottságot élvező kormányzatot. Már a kezdetektől jelen volt a közéletben három „politikai tábor”, melyek egy-

mással versengve igyekeztek hatalomra kerülni: egy konzervatív, részben Habsburg-párti, erősen katolikus, továbbá egy szocialista-internacionalista, valamint egy német népnemzeti csoport.² A három szembenálló, időnként együttműködő tábor az alapvető (politikai, társadalmi) kérdésekben egymással összeegyeztethetetlen és kibékíthetetlen nézeteket vallott. Épp ezért a meghatározó politikai erők az 1920-as alkotmányt mindösszesen átmeneti megoldásnak tekintették, melynek megváltoztatását azonnal végrehajtának, ha az erőviszonyok ezt lehetővé tennék.³ Ugyan az alkotmánnyal igyekeztek felülről megteremteni az új parlamentáris demokrácia eszményét, azonban ennek hiányoztak megfelelő támogató-csoportjai. Egyik politikai erő sem érezte magáénak a kényszerű új helyzetet. A keresztényszociális táborban vezető szerepet töltöttek be továbbra is a császárság társadalmi és gazdasági elitjének képviselői, akik csak ideiglenesen és a válságok következtében adták fel a parlamentáris-demokratikus erőkkel szembeni averziójukat és passzív ellenállásukat.⁴ A szociáldemokrata tábor vezetése pedig többször nyilvánvalóvá tette: számára a köztársaság nem a végre kivívott „népszabadság” és ezáltal a munkásosztály teljes szabadságának kiteljesedése volt, hanem csak egy eszköz a további cél elérése érdekében, egy újabb állomás a szocializmushoz vezető úton, a proletariátus hatalompolitikai eszköze az internacionalista szocialista célok (a kommunizmus, a tanácsállam) megvalósításához.⁵ Ugyan a párt 1926-os linzi programja kiállt a demokratizmus mellett, azonban abban nem az állampolgárok önkormányzatiságát hangsúlyozta, hanem mindösszesen a hatalom megszerzésének és a fennálló rendszer felszámolásának eszközét.⁶ A nagynémet tábor pedig folyamatosan megkérdőjelezte az osztrák állam önállóságát és így az új helyzetet mindvégig csak átmenetinek tekintette, amit erősített a nemzetiszocialista ideológia terjedése is.

Ezért is láthatta a keresztényszociális, polgári tábor, hogy a rendszer gyengeségének és működésképtelenségének fő oka nem más, mint az állam működőképességének aláásása, a szándékosan generált társadalmi feszültség, az „osztályharc” eszmeisége és annak képviselőinek, valamint a szélsőjobb oldali nagynémet csoportok meghatározó jelenléte az osztrák belpolitikai életben. Ennek tükrében nem csodálkozhatunk azon, ha a korszakban a kormányzati felelősséget viselő és Ausztriát irányító keresztényszociális tábor számára a demokratikus és parlamenti kormányforma az állandó létbizonytalanság forrását jelentette. A széles osztrák középosztály köreiben egyre erőteljesebben jelentkezett a parlamentarizmus bevett formájával szembeni ellenérzés, mely alapvetően összekapcsolódott a munkásság és szervezett csoportjaival szembeni fellépéssel. Az átalakítás igénye nem önmagában a teljes pártok által vezérelt állam felszámolását célozta, hanem a kialakult alkotmányos berendezkedés ellen irányult, mert az a munkásmozgalomnak jelentős befolyást engedett az államélet alakításában.⁷ A keresztényszociális tábor szeme előtt egy független, modern, a gazdasági válságot és a demokrácia hiányosságait leküzdeni képes osztrák állam (adott esetben több nemzetet is ismét magában foglaló monarchia) létrehozása lebegett, mely stabil és működőképes

maradhat⁸ és szembezállhat mind a szovjet bolsevizmus, mind a német nemzetiszocializmus rémével és megszabadulhat a liberalizmus párturalmától is. Ezt – Seipel kancellár hitvallása szerint – csak keresztényszociális alapokon és erős állami vezetéssel lehetett elérni. A fentiekben elmondottak nyomán ezért a belső béke és a külső biztonság megteremtésének felülről irányított, autoriter kísérletét láthatjuk az 1934. évi rendi alkotmányban is.⁹

3. Az új osztrák államrend

1933. március 4-én – mivel egyre inkább fenyegetett a hagyományos polgári tábor felbomlása és a radikális baloldal, illetve a nemzetiszocialista mozgalom erősödése¹⁰ – Dollfuß kancellár és Schuschnigg igazságügyi miniszter államcsínyt hajtottak végre, melyet Miklas köztársasági elnök, a Keresztényszociális Párt, a radikális Heimwehr-mozgalom, a munkaadói szövetségek, valamint az egyház vezetői is egyértelműen támogattak.¹¹ A parlament „önkikapcsolását” követően polgárháborús helyzet állt be, melyet csak lassan sikerült felszámolni. Ennek nyomán az 1917. évi felhatalmazási törvény nyújtotta lehetőségeket kihasználva, a kormány 1934. április 24-én – először rendeleti úton (!) – hirdette ki az új alkotmányt¹², melyről a későbbiekben a még 1930-ban megválasztott parlament maroknyi maradéka hozott újabb döntést. A kétszeri kihirdetés okát abban láthatjuk, hogy egyfelől az új, autoriter állam-eszmét szerették volna kifejezésre juttatni a rendeleti úton történt közzététellel, másfelől viszont a külföld számára is meg kívánták őrizni a legitimitás és a jogfolytonosság látszatát a parlamentáris döntéssel.¹³ Ezt szolgálta Miklas államfő hivatalban tartása is.¹⁴ Így megszületett az első osztrák köztársaság helyett az „autoriter, rendi, föderális” Osztrák Szövetségi Állam (*Bundesstaat*).¹⁵ Már ebben a megfogalmazásban is tetten érhető az új rendszer hibrid volta, melyben elegyedtek a helyi, tartományi autonómiák, az autoriter végrehajtó-hatalom túlsúlyát biztosító elemek és a különös rendi érdekképviselési szabadságjogok. Ugyanakkor az alkotmány elkerülte az állam tipizálását, így a „köztársaság” kifejezés nem szerepel az alapokmányban, noha e téren nem következett be változtatás, de nem hangsúlyozták, hiszen a parlamentáris demokrácia vele összeforrott fogalmával nem akartak közösséget vállalni.¹⁶

Az alkotmány ennek ellenére megőrizte a hagyományos demokratikus elemeket is, hiszen tartalmazta az alapvető jogok katalógusát, igaz ezek törvényileg korlátozhatók voltak. Emellett fennmaradt a sajtószabadság is, melyet azonban gazdasági, illetve bűnügyi eszközökkel igyekeztek korlátozni (külön hivatkozással az államintegritást veszélyeztető, illegális sajtótermékek felszámolására).¹⁷ Ugyanakkor az új alkotmány az egyes tisztségek betöltésénél az államfő és a szövetségi kancellár jelölési, javaslatvételi, megerősítő és ellenőrző jogosítványait helyezte előtérbe. Ezáltal szinte zárt rendszer jött létre, melybe a fennálló rendszerrel ellentétes nézeteket vallók nem kerülhettek be.¹⁸ Az új rendi alkotmány mindösszesen a keretet adta meg a később megvalósítandó új államberendezkedéshez.

A jelen témánk, az érdekképviselések és az államrendszer szempontjából leginkább releváns, hogy a törvényhozást egy tanácskozó (*vorberatende Organe*) és egy határozathozó szervre (*beschließendes Organ*) osztotta az alkotmány. Míg az elsőbe a Tartományi Tanács (*Länderrat*), a Szövetségi Gazdasági Tanács (*Bundeswirtschaftsrat*), a Szövetségi Kulturális Tanács (*Bundeskulturrat*) és az Államtanács (*Staatsrat*) tartoztak, addig a törvények meghozatala a Szövetségi Gyűlés (*Bundestag*) feladatköre volt, míg az elnökválasztás kapcsán kapott szerepet a Szövetségi Nemzetgyűlés (*Bundesversammlung*).¹⁹ A rendszer erős jogosítványokkal ruházta fel az államelnöket: az Államtanács elnökét, aki egy személyben a Szövetségi Gyűlés elnöke is volt, a kancellár ellenjegyzésével nevezte ki. Emellett a Kulturális Tanácsot és a Gazdasági Tanácsot – melyek összetételére elvileg az előírt választások miatt nem lehetett hatással a kormányzat (!) – az államelnök feloszlathatta. A Tartományi Tanács összetételét ugyanakkor ellenőrizhette az államfő azáltal, hogy a tartományi főnököket (a helyi önkormányzatokat vezető tisztviselőket) az elnök maga választotta ki az egyes tartományi gyűlések által javasolt hármas körből. Végül magát az államelnöket azonban a teljes lakosság választhatta a Szövetségi Nemzetgyűlés által előterjesztett három jelölt közül.²⁰

Az érdekképviselések a rendi állam működésébe alapvetően a fenti „tanácskozó szervek” révén kapcsolódtak volna be. A törvényhozás munkájában elsősorban a gazdasági ügyek terén számítottak rájuk és ezért nem is csodálkozhatunk azon, hogy elsőként épp e téren kívánták a (hivatás)rendi struktúrákat megvalósítani. Hét érdekképviselő alapján képzeltek el az új rendi alkotmány megvalósítását. Az addig meghatározó pártpolitikai parlament helyett ezek képezték volna az új törvényhozó testületek alapját: földművelők és erdőgazdák, gyárilpar, kisipar (kézműipar), kereskedelem és közlekedésügy, pénz- és hitelügy, szabad szellemi foglalkozások, közalkalmazottak. A hét rend képviselői alkották az új alkotmány értelmében felállítandó Szövetségi Gazdasági Tanács tagjait.²¹ A Tanács megalakulására már 1934. november 28-án sor került, feladata a törvények és rendeletek előkészítő tárgyalása, véleményezése volt.²² A kormányzat számára a törvényhozás tanácskozó szervei, köztük a Gazdasági Tanács is választott fórumot jelentettek, melyek a kormány rendi és tartományi, demokratikus ellenőrzését tették volna lehetővé. Az egyes szervekbe történt kinevezéseket éppen ezért provizóriumnak tekintették, mivel – ahogy Schuschnigg kancellár kifejtette – „az egyes rendek (hivatás)rendi szervezete még nincs és nem is lehet olyan állapotban, hogy a rendeken belüli választással, vagyis alulról kiinduló közvetlen választással lehessen ezeket a testületeket feltölteni, ahogy azt az alkotmány is tervezte”.²³

4. Az érdekképviselések kérdése a rendi keretek között

Amennyiben az alkotmány szövegét áttekintjük, kiderül, hogy valójában csak egy kis szegmense igyekezett a tényleges rendi tagozódást megvalósítani és az egész struktúra alapvetően messze elmaradt a tisztán (hivatás)rendi képvisellettől.

Különösen annak fényében állíthatjuk ezt, hogy mindösszesen néhány helyen találunk konkrétan a rendiségre vonatkozó pontokat, mindösszesen a hivatásrendek hét főcsoportban történő összefogása került meghatározásra a Szövetségi Gazdasági Tanács szerkezetében.²⁴ Ezen túlmenően azonban központi szabályozás csak a későbbiek során kezdte megrajzolni az állam rendi struktúráit.

A hivatásrendi államszervezet tekintetében ott láthatunk az osztrák „Ständestaat” ideje alatt komoly lépéseket, ahol a korábbi időszakban is sikerült már egy stabil és határozott jegyekkel működőképes érdekképviselési rendszer kiépítése. Ez Ausztria esetében a klasszikus kamarai mozgalom révén valósult meg. Már a dualista monarchia időszakában – a nyugat-európai fejlődésmentnek megfelelően és francia, valamint német minták hatására – kiépült az osztrák kereskedelmi és iparkamarák, továbbá az egyes szakmai érdekképviselések, így az ügyvédi, közjegyzői, orvosi, mérnöki kamarák rendszere.²⁵ Az első világháború után pedig a munkaadói oldal és a szellemi szabadfoglalkozások mellett a munkavállalókat is egységes, hasonló szervezetbe tömörítették: 1920-tól működött a „munkavállalói kamara” (*Arbeiterkammer*) rendszere. Erre alapozva került sor a munkásérdekképviselések, a szakszervezeti mozgalom központosítására. 1934. március 2-án került kiadásra az osztrák szakszervezeteket új alapokra helyező kormányrendelet, mely létrehozta az Osztrák Munkások és Alkalmazottak Szakszervezeti Szövetségét (*Gewerkschaftsbund der österreichischen Arbeiter und Angestellten*).²⁶ Elnöke a keresztény szakszervezeti mozgalom egyik vezéregyénisége, Johann Staud lett.²⁷ A szövetség a rendi struktúrákra felkészítő szervezeteként megkapta a munkásság képviselési monopóliumát minden gazdasági és társadalmi kérdésben. Ugyan nem rendelkezett kötelező tagsággal, de az általa aláírt megállapodások és egyezségek (pl. kollektív szerződések) azokra is kötelező érvényűek voltak, akik nem léptek be az egység-szakszervezetbe. Az állam feladata így csak az általános szociális irányvonalak meghatározása volt, mivel a szociális problémák nagy részét az érdekképviselések maguk oldották meg.²⁸ A szakszervezeti csúcsszervezet keretében – a későbbi hivatásrendi tagozódás párhuzamos intézményeiként – öt szakmai szövetséget (*Berufsverband*) állítottak fel: ipar és bányászat, kisipar (kézműipar), kereskedelem és közlekedésügy, pénz- és hitelügy, szabadfoglalkozások. Ezzel párhuzamosan a korábban átalakított munkáskamarák sem szűntek meg, hanem betagozódtak a szakszervezetek rendszerébe és annak „helyi kirendeltségeivé” váltak, így a két struktúra párhuzamosan képviselte a munkásságot.²⁹

Az 1934. évi alkotmányban előírányzott Szövetségi Gazdasági Tanács felállításához szükség volt a munkavállalói oldallal párhuzamos (hivatás)rendi testületek kiépítésére is. Ennek megvalósítása érdekében a munkaadói oldal területén ún. szövetségek (*Bund*) létrehozására került sor. 1934. október 17-én állították fel az első ilyen jellegű szervezetet, az Iparszövetséget (*Industriellenbund / Bund der österreichischen Industriellen*). Az elméletileg önkéntes tagságú szervezet igyekezett átfogni az ipar, a bányászat és az ehhez kapcsolódó köztestületek tagságát, tartományonként és ezen belül szakáganként szerveződött.³⁰ A kisipar, kereskedelem,

közlekedés, pénzügy és dohányáru területén a következő évben kerültek meghatározásra a (kötelező tagságú) szövetségi keretek (*Gewerbebund/Bund der österreichischen Gewerbetreibenden*,³¹ *Handelsbund*, *Verkehrsbund*, *Verband der Tabakverschleißer*,³² *Finanzbund*).³³ A rendi érdekképviselői kiépítése terén az egyik legkomplexebb kérdésnek a szabadfoglalkozásúak megszervezése bizonyult. Az elsősorban értelmiségi szakmákat jelentő körben (ügyvédek, írók, jegyzők, mérnökök, orvosok, képzőművészek, színészek, újságírók) a szerteágazó érdekek és korábbi hagyományok miatt csak 1938-ra jött létre a Szabadfoglalkozásúak Szövetsége (*Bund der freien Berufe*),³⁴ amely ernyőszervet jelentett volna az egyes szabadfoglalkozású szakmák már létező érdekképviselői (kamarai) struktúrái számára és „ez a hivatásrend mindenképpen mesterséges és minden összetartozási érzéstől mentes szervezetként működött volna.”³⁵

A rendi szervezeti struktúra szempontjából legátfogóbb és legkonkrétabb formával egyfelől a mező- és erdőgazdasági hivatásrend, másfelől pedig a közszolgálati (közalkalmazotti) hivatásrend rendelkezett. Ezek ugyanakkor mintaértékűek is voltak, ugyanis ez a két hivatásrend volt az első, mely felállításra került és teljesen kiépített struktúrával rendelkezett. Ebben az esetben sikerült mellőzni a külön munkavállalói és munkaadói struktúrákat és azonnal egységes, rendi keretben sikerült szabályozni a hivatásokban érintetteket.³⁶

Ennél sokkal bonyolultabbnak bizonyult a korábbi munkaadói oldal szétaprózódott szervezeti struktúráinak egységesítése. Erre a korábbi tapasztalatok alapján a társadalomba már jól beágyazott kamarai struktúrák kínálkoztak volna, más különben félé volt, hogy a rendszer nehezen koordinálható egységekre esik szét.³⁷ Az összefogásra azért is szükség volt, mert a kereskedelemben, iparban, kézműiparban és a pénzügyekben érintettek összérdekeinek megjelenítése így lett volna lehetséges (hiszen a rendszer alap gondolata volt, hogy a közös érdek a partikuláris, regionális, szakmai érdekeknél előrébb való). Mindennek nyomán 1937-ben sikerült egy új, a rendi rendszerhez illeszkedő gazdasági kamarai törvényt elfogadtatni. Ennek értelmében az új munkaadókat széles körben tömörítő kamarai struktúra, mely tartományi és országos szervekre tagolódott, azt a feladatot kapta, hogy összehangolja a rendi szövetségek (a *Handels-*, *Gewerbe-*, *Industriellen-* és *Finanzbund*) gazdaságpolitikáját, valamint megkönnyítse a közjó követését, a konszenzusos döntéshozatal megvalósítását. Így a törvény a köztestületekként megnevezett kamarák hatáskörébe utalta mindazt, amit a munkaadói rendi szövetségek együttműködésével közösen kellett ellátni; ez együtt járt a törvényjavaslatok és rendelettervezetek véleményezésével is. Létrejött az országos ernyőszervezet, a Szövetségi Kereskedelmi Kamara (*Bundeshandelskammer*), amely közvetlen kapcsolatban állt a Szövetségi Gazdasági Tanáccsal, valamint az egyes rendi szövetségekkel is, így segíthetett a közérdek megfogalmazásában és kialakításában is.

Ezek a kérdések azonban még nem zárták le a rendi államstruktúra végleges kialakítását, mely akkor is folyamatban volt, amikor 1938. március 13-án véget vetett a különállóság, az osztrák függetlenség és a rendiség teljes kísérletének

Ausztriában. Adolf Hitler ünneplések közötti megjelenése nemcsak az állami önállóság és az osztrák küldetéstudat álmának, hanem az önálló társadalom- és gazdaságpolitikai terveknek is véget vetett. A náci „Gau” berendezkedése már nem épülhetett a rendiséget hirdető önálló osztrák gondolkodók elveire.

5. Az osztrák rendi kísérlet tanulságai

A számos kérdést felvető, megvalósítása módját tekintve autoriter indíttatású osztrák (hivatás)rendi szervezet egyértelműen a társadalom és a gazdaság új alapokra helyezését, a liberális államszervezet átalakítását célozta meg. Az 1934 utáni osztrák államberendezkedés olyan autoriter kísérlet volt Dollfuß, majd Schuschnigg kancellárok vezetésével, mely alapvetően az osztrák-jozefinista tradíció szellemében egy hivatalnok-állam képét vizionálta, mely felülről, az állam erejéből valósítja meg a (keresztény)szociális társadalmi-gazdasági reformot. Ezzel a reformmal az új állam egyszerre küzdött az önállóság megtartásáért, a nemzetiszocialista és bolsevik diktatórikus törekvések kivédéséért és a parlamentáris demokrácia hiányosságainak, hanyatlási jelenségeinek kiküszöböléséért.

A keresztényszociális mozgalom számára nem volt kérdéses, hogy a pártoktól az érdekek képviselését más fórumokra, a hivatásrendekre kell átruházni. Dollfuß kancellár saját értelmezése szerint „a radikális politikai pártok általában nem is voltak érdekelték abban, hogy a szellemi és materiális élet ellentétjeit kiegyenlítsék, mivel ezekből az ellentétekből éltek és hagyták azokat egészen az osztályharcig fajulni [...] Az egyes hivatásrendek képviselője az új alkotmánytervben kapcsolja minden pártpolitikai közbenjárás lehetőségét, mivel közvetlen kapcsolatot teremt a rendek és a kormány között. [...] Ezáltal lehetővé válik az egyes hivatásrendek érdekeinek összhangba hozatala a közjó előmozdítása érdekében...”³⁸ Maga Karl Buresch, korábbi kancellár, pénzügyminiszter is hasonlóan nyilatkozott, amikor a „pártdemokrácia” helyett a „népképviselőlet megfelelőbb formájának” nevezte a „lakosság természetes tagozódásából adódó” új rendszert, mely képes az egyes csoportok és társadalmi rétegek különböző érdekeit „élhető egészé” összehangolni.³⁹ A korszak egyik legjelentősebb (hivatás)rendi gondolkodója, az osztrák jezsuita Johannes Messner emiatt javasolta, hogy a politikai diskurzusban az állam megnevezése ne „(hivatás)rendi állam” (*Ständestaat*) legyen, hanem éppen a pártok államával szemben a „(hivatás)rendi demokrácia” (*Ständedemokratie*) kifejezés honosodjon meg. „Ebből ugyanis nyilvánvaló, hogy Ausztriában a demokrácia új formája nem a pillanatnyi politikai dinamika eredménye, hanem egy hosszan előkészített szellemi fejlődés terméke, melyet végül Dr. Dollfuß vitt döntésre.”⁴⁰ Tehát a keresztényszociális munkásmozgalom köréből kikerült vezetők a demokrácia elemeinek megőrzésére apelláltak, sőt leginkább az osztrák érdekképviselőleti hagyományokat hangsúlyozták. Leopold Kunschak, a keresztényszociális munkásság legjelentősebb vezetője, már 1933 szeptemberében kijelentette: nem képzelhető el olyan rendi állam, melyben az

egyes tagoknak ne lenne szava. A rendi állam tagozódása demokratikusan, alulról építkezve vihető végbe.⁴¹ A keresztényszociális tábor egyik komoly része ezáltal igent mondott Dollfußnak, igent az „autoriter rendszernek”, igent a rendi állam-berendezkedésnek, de egyben igent a demokratikus állameszme egyes elemeinek is, különösen az érdekek pluralizmusának.⁴²

Az osztrák rendi államkísérlet eszmei háttérét egyfelől a sajátos osztrák állam-felfogás, a monarchista tradíciók és a (katolikus) hivatásrendi eszme szolgál-tatta. Alapvetően támaszkodott – legalábbis az elméleti hivatkozások szintjén – a keresztény társadalmi tanításra, különösen a pápai szociális enciklikák szellemi-ségére, melyek az osztályharc kiküszöbölését, a liberális és szocialista eszmék túlkapásainak kiiktatását célozták. Ugyanakkor a hagyományos társadalmi elittek berendezkedésének minősíthető, hogy nem került sor olyan jellegű átrendeződésre, mint a náci diktatúra vagy az olasz fasizmus államában. A társadalmi viszonyokban is alig érzékelhető változás, a rendszer a fennálló hierarchia megerősítését hozta. Szintén fontos kihangsúlyoznunk, hogy sem az államelnök, sem a kancellár nem rendelkezett az adott politikai helyzetben olyan jellegű diktatórikus hatalommal, mint a Führer vagy a Duce. A rendszer, mint ezt a fentiekben kimutattuk, egy-mástól gyakran erőteljesen eltérő koncepciókat követő érdekcsoportok koalíci-ója volt, melynek kiegyenlítését az autoriter állami központi hatalom teremthette meg.⁴³ Mindezek alapján nem tartjuk helytállónak, hogy az 1933/34 utáni Ausztria „jegyei továbbra is megegyeztek a fasizmussal, csupán az osztrák társadalom poli-tikai erőviszonyai folytán sajátos jelleget nyertek.”⁴⁴ Ennél sokkal többről, egy önálló államelméleti kísérletről és egy, az európai hasonló jellegű rendszerekkel ugyan rokonságot mutató, de azoktól független, az osztrák fejlődésből szervesen kinövő politikai, gazdasági, társadalmi struktúráról volt szó. Ennek létrejöttében pedig egy folytonos, három irányba mutató küzdelem játszott fontos szerepet: az osztrák állam védekezési reakció volt a komplex, liberális, szekularizált és plura-lista társadalom megmutatkozó hiányosságaival szemben, továbbá védekezés volt a mindent elsöpörni törekvő nemzetiszocialista német állammal és a hasonló dik-tatúrát jelentő bolsevista államelmélettel szemben is.⁴⁵

A vizionált és csak nagyobb vonalaiban megrajzolt új államberendezkedés az osztályharc helyett a rendi együttműködést tekintette az új társadalmi–gazdasági rendszer kiindulópontjának. Az egyes társadalmi csoportokat ugyanakkor nem kvantitatív, hanem kvalitatív szempontok alapján igyekezett képviselőhöz jut-tatni.⁴⁶ Az elképzelés szerint a munkavállalók és a munkaadók egyenrangú együtt-működése révén valósulhat meg kibékíthetetlennek tűnő ellentétük áthidalása. Az osztálytársadalom helyébe, mely ellenfelekké formálja a munkapiacra megjelenő feleket, önkormányzati szervezeteknek kellene lépnie: a munkavállalók és munkaadók közös teljesítménye határozná meg a társadalom fejlődését. A korabeli eszmék nyo-mán a társadalom funkcionális megoszlását tekintették alapnak, amely szerint azok a termékek és szolgáltatások, melyek az egyén igényei számára szükségesek, csak szolidáris együttműködésben termelhetők meg. Ez a közös feladat – mely legma-

gasabb szinten a közjó megteremtésében bontakozik ki – erősíti meg a társadalom egyes részei között az egyesülési köteleket, valós társadalmi jólét alakulhat ki.⁴⁷

Az új szervezeti keretekben az ellentétek helyett a közös érdekek előtérbe kerülését szorgalmazták, az esetleges vitás kérdéseket békés úton a (hivatás)rendi szervezeten belül igyekeztek rendezni és ha ez nem valósulhatna meg, akkor választott bíróságok döntését helyezték kilátásba. Zárt, egységes, (hivatás)rendileg tagolt gazdasági érdekképviseltek létrehozását célozták, melyek részt vehetnek az állami törvényhozásban és a Szövetségi Gazdasági Tanács munkájában is. Azonban a különféle elméletek hatására az alkotmány sem tudta lényegében kifejezni a (hivatás)rendi állam teljes működését, így annak intézményrendszere is csonka maradt. A rendi szövetségek nem tudták megszüntetni a hagyományos, polgári érdekképviselési struktúrákat, a szakszervezeteket és a kamarákat, sőt – paradox módon – azok megerősödve kerültek ki a küzdelemből. Ebben az időszakban kiderült, hogy csak szervezett, kötelező tagságú, törvényes érdekképviseltekkel lehet belső érdekkiegyenlítést és külső érdekegyeztetést végrehajtani a munkavállalói és munkaadói oldal között. A köztestületi jelleggel felruházott Szakszervezeti Szövetséggel szemben szükség volt egy köztestületi, központi munkaadói szövetségre is, mely nem a hivatások széttagoztságát mutatja, hanem összefogja azokat. Ez lett a Szövetségi Kereskedelmi Kamara és ezzel sikerült feloldani az ellentéteket is.

A rendi államberendezkedés lényegét és jövőbemutató elemét éppen ebben láthatjuk. A „hivatásrendek” önkormányzatisága képes feloldani a közjóra negatív hatást gyakorló feszültségeket. A rendek feladata nem az volt, hogy egyes csoportok specifikus érdekeiket érvényre juttassák a társadalom egészével szemben, hanem hogy a belső rend és érdekazonosság megteremtésével a közjót szolgálják. Eme felismerés alapozta meg a háború után fokozatosan – számos, korábban a rendi államban is szerepet vállaló gazdasági vezető és politikus révén – kiépülő paritásos érdekképviselési rendszert. A társadalmi béke, a gazdasági stabilitás Ausztriában a második világháború után szorosan összekapcsolódott az intézményesített munkaadói és munkavállalói párbeszéddel, melyet a *Ständestaat* keretében a rendi felépítmény megvalósítandónak véltek. Ezért a második világháború utáni osztrák államban maradandónak tekinthetjük azokat az elvi alapvetéseket, melyek a pillanatnyi pártérdekektől függetlenül a konkordanciát, a partikuláris osztályérdekek helyett a közjót helyezik előtérbe. Emellett megjelenik a szubszidiaritás, melynek révén az egyes társadalmi csoportok önkormányzatiságát teremtik meg, illetve, mely a szabad versenyt egy erkölcsi normarendszer keretein belül tartja megvalósítandónak. Ezek nélkül az alapértékek nélkül elképzelhetetlen a modern Ausztria működése.

JEGYZETEK / NOTES

1. A hivatásrendi gondolat fejlődéséről magyarul legutóbb lásd: Zachar Péter Krisztián (2015): Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között. L'Harmattan, Budapest.
2. Lásd erre: Wandruszka, Adam (1954): Österreichs politische Struktur. In: Benedikt, Heinrich (Hrsg): Geschichte der Republik Österreich. Verlag für Geschichte und Politik, Wien. Magyarul lásd: Maruzsa Zoltán (2004): Az osztrák nemzeti tudat változásai Ausztria jelenkori történetében. In: Majoros István (szerk): Öt kontinens. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest. 229-240. old. A gazdasági események összefoglalását lásd: Szávai Ferenc (2017): A trianoni béke hatása az osztrák-magyar államutódlásra. Emlékeztető 2017/1-2. szám. 42-49. old.
3. A politikatörténeti események bemutatását lásd többek között: Zachar Péter Krisztián (2018): „Demokratikus köztársaságból” „keresztény, hivatásrendi szövetségi állam”. Adalékok Német-Ausztria kereszténykonzervatív politikai öndefiníciójához (1918–1938). Közép-Európai Közlemények 11/4. szám 253-276. old.
4. Kluge, Ulrich (1984): Der österreichische Ständestaat. Entstehung und Scheitern. Verlag für Geschichte und Politik, Wien. 18-19. old.
5. Lásd: Reichhold, Ludwig (1968): Schiedewege einer Republik. Österreich 1918-1968. Verlag Herder, Wien. 62. old.
6. V.ö.: Berchtold, Klaus (Hrsg.) (1967): Österreichische Parteiprogramme 1868-1966. Oldenbourg Verlag, München. 247.s.k. old. Kluge éppen ezért arról értekezik, hogy a tényleges demokraták megteremtése helyett a szociáldemokrata tábor is csak „kényszer-republikánusokat” termelt ki. Lásd: Kluge (1984) 19. old.
7. Lásd erről: Ardelt, Rudolf G. (1985): Der Ständestaat – Ein postparlamentarisches System? Zeitgeschichte. Jg. 13. Heft 3. (Oktober 1985 - September 1986.) 109-121. old.
8. A korszak gazdasági kérdéseivel összefüggésben lásd: Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei, Pro Pannonia Kiadó, Budapest.
9. Jedlicka, Ludwig (1968): Österreich von 1933 bis 1938 – Innen- und außenpolitische Probleme. In: Scheidl, Karl (Hrsg): 1918-1968. Österreich – 50 Jahre Republik. Institut für Österreichkunde – Verlag Ferdinand Hirt, Wien. 96. old. „Az autoriter tendenciák erősítésével egy sokkal nagyobb katasztrófa elhárítása volt a cél, azaz az állam (Ausztria) összeomlásának, a függetlenség elvesztésének és az idegen hatalom beavatkozásának megakadályozása, illetve az életképesség igazolása.” Szatmári Péter (2000): Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920-30-as években. Századok. 2000/6. szám 1368. old.
10. Maderthaner, Wolfgang (2004): Die Krise einer Kultur – Die große Depression. In: Scheffbeck, Günther (Hrsg): Österreich 1934. Vorgeschichte-Ereignisse-Wirkungen. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München. 60-63. old.
11. Tálos, Emmerich – Manoschek, Walter (2005): Zum Konstituierungsprozeß des Austrofaschismus. In: Tálos, Emmerich – Neugebauer, Wolfgang (Hrsg.):

- Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur. 1933-1938. LIT Verlag, Wien. 17. old. Az eseménytörténetre lásd: Zachar (2018) 253-276. old.
12. Bundesgesetzblatt Nr. 239/1934. Az alkotmány megszületéséről részletesen: Wohnout, Helmut (1993): Regierungsdiktatur oder Ständeparlament. Verlag Böhlau, Wien 1993. 57-199. old. valamint magyarul legutóbb Harkácsi Péter (2006): Az osztrák hivatásrendi alkotmány (1934). Disszertáció. Kézirat, Debrecen, 68-79. old.
 13. Orgler, Siegfried (1993): Der autoritäre Ständestaat Österreich 1934/38 und die Typologie des politischen Systems. Kézirat. Innsbruck, 168. old.
 14. Weinzierl, Erika (2004): Kirche – Gesellschaft – Politik von der Ersten zur Zweiten Republik. In: Stadler, Friedrich (Hrsg): Kontinuität und Bruch 1938-1945-1955. Beiträge zur österreichischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte. Lit Verlag, Münster. 58. old.
 15. Verfassung des Bundesstaates Österreich vom 24. April / 1. Mai 1934. Bundesgesetzblatt für den Bundesstaat Österreich, Jg. 1934. 1. Stück, 1. Mai 1934. A továbbiakban az 1934. évi alkotmány kapcsán csak annak vonatkozó paragrafusaira és pontjaira hivatkozunk.
 16. Fellner Máté (2008): Az osztrák alkotmány átalakulása 1920 és 1934 között. In: Bene Krisztián – Sarlós István – Vitári Zsolt (szerk): Kutatási Füzetek 13. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2008. 54. old.
 17. Steiner, Guenther (2004): Wahre Demokratie? Transformation und Demokratieverständnis in der Ersten Republik und im Ständestaat Österreich 1918-1938. Wien. Online: http://www.ihs.ac.at/powi04/papers/AG%20transformationsprozesse/Steiner_G%FCntner.pdf 20-21. old.
 18. Lásd erről: Lehner, Oskar (1983): Autoritäre Züge der ständestaatlichen Rechtsordnung in Österreich. Zeitgeschichte. 10. Jg. Heft 1. (Oktober 1982 – September 1983.) 11-12. old.
 19. 1934. évi alkotmány, 44-54. §§.
 20. Lásd részletesen: Lehner (1983) 12-13. old.
 21. Lásd: Bundesgesetz vom 9. Oktober 1934. Bundesgesetzblatt Nr. 284/1934. Valamint lásd: Magyarság, 1934. március 8. „Hét rend érdekképviselate alapján szervezik meg az új osztrák állami életet”. Neue Freie Presse, 1934. október 10. „Österreich – Bundeskulturrat und Bundeswirtschaftsrat”
 22. Neue Freie Presse, 1934. november 28. „Die Konstituierung des Bundeswirtschaftsrates”.
 23. Idézi: Pester Lloyd, 1934. november 3. (Morgenblatt) „Der autoritäre Ständestaat in Österreich”. Neue Freie Presse, 1938. január 11. „Selbstverwaltung der Stände und Vollendung der Verfassung”.
 24. Neue Freie Presse, 1938. február 3. „Präsident Dr. Ender über den ständischen Aufbau“ A rendiség fogalma az alkotmány 2. §-ban jelenik meg először: „Az [osztrák] szövetségi állam rendileg tagolt és a közvetlenül a szövetségi kormány alá tartozó Bécs városából, valamint a tartományokból áll...” Ezt követően annak kifejtésével nem találkozunk. A Szövetségi Gazdasági Tanácsra lásd: 1934. évi alkotmány, 48. §. 1-4. bek.
 25. A kérdés feldolgozását lásd: Strausz Péter (2008): Kamarák a két világháború közötti Magyarországon. L'Harmattan, Budapest. 34-38. old.

26. Orgler (1993) 142. old.
27. Lásd erről: Neue Freie Presse, 1934. március 6. „Die Verordnung über die Einheitsgewerkschaft”. és Pelinka, Anton (1972): Stand oder Klasse? Die Christliche Arbeiterbewegung Österreichs 1933 – 1938. Wien. 96-98. old.
28. Orgler (1993) 143. old.
29. Göhring, Walter–Pellar, Brigitte (2001): Anpassung und Widerstand. Arbeiterkammern und Gewerkschaften im Österreichischen Ständestaat. ÖGB Verlag, Wien. 59. old.
30. Lásd: Bundesgesetzblatt Nr. 290/1934. valamint Fischer, Peter G. (1978): Freie und genossenschaftliche Interessenvertretungen der gewerblichen Wirtschaft in Österreich vom Vormärz bis zum ‚Ständestaat’. In: Zur Geschichte der Handelskammerorganisation. Spitzenkörperschaften der gewerblichen Wirtschaft vor ihrer Eingliederung in die Handelskammerorganisation. (Schriftenreihe der Bundeskammer der gewerblichen Wirtschaft, Heft 37.) Wien. 28. old.
31. Lásd: Stiefel, Dieter (1978): Im Interesse des Handels – Gremien, Verbände und Vereine der österreichischen Kaufmannschaft in der Zwischenkriegszeit. In: Zur Geschichte der Handelskammerorganisation. Spitzenkörperschaften der gewerblichen Wirtschaft vor ihrer Eingliederung in die Handelskammerorganisation. (Schriftenreihe der Bundeskammer der gewerblichen Wirtschaft, Heft 37.) Wien.
32. Fischer (1978) 28-29. old. és Stiefel (1978) 57-58. old.
33. Fischer (1978) 29. old. Az itt vázolt szövetségek szervezeti struktúrájára vonatkozóan lásd részletesen magyarul: Harkácsi (2006) 155-165. old., németül pedig: Geißler, Franz (1977): Österreichs Handelskammerorganisation in der Zwischenkriegszeit. Eine Idee auf dem Prüfstand. Österreichischer Wirtschaftsverlag, Wien. II. k. 423-452. old.
34. Lásd: Neue Freie Presse, 1937. április 22. „Der ständische Aufbau der freien Berufe” és Neue Freie Presse, 1938. február 3. „Präsident Dr. Ender über den ständischen Aufbau”.
35. Harkácsi (2006) 147. old.
36. A terjedelmi korlátok okán ezek részletes ismertetésétől e helyütt el kell tekintenünk.
37. V.ö.: Geißler (1977) II. k. 534-535. old.
38. Dollfuß, Engelbert (1934): Der Sinn der neuen Verfassung. Neue Freie Presse, 1934. április 1. (Morgenblatt)
39. Buresch, Karl (1934): Die Erneuerung unseres Staates. Neue Freie Presse, 1934. április 1. (Morgenblatt)
40. Johannes Messner szavait idézi Pytlik, Alexander (1993): Berufsständische Ordnung oder „Ständestaat”? Die Idee der berufsständischen Ordnung bei Johannes Messner. Eigenverlag des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften der Kath.-Theol. Fakultät der Universität Wien (Schriftenreihe des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften), Wien. 66. old.
41. Pelinka (1972) 42-43. old.
42. Lásd részletesen: Steiner (2004) 15-18. old.
43. Lásd erről: Böck, Thomas (1992): Christlich-konservative Öffentlichkeitsarbeit als Realisationsversuch des päpstlichen Gesellschaftsmodells im Österreichischen Ständestaat. Disszertáció. Kézirat. Wien. 176-179. old.

44. Kerekes Lajos (1966): Ausztria története. 1918-1955. Akadémiai Kiadó, Budapest. 117. old.
45. Lásd erről Steiner (2004) 21. old.
46. Pelinka (1972) 274. old.
47. Gscheidlinger, Fridolin (1998): Die katholische Soziallehre und die Rezeption von ausgewählten Inhalten der ersten beiden päpstlichen Sozialzyklen 'Rerum Novarum' und 'Quadragesimo Anno' sowie des österreichischen Sozialhirtenbriefes 1925 in Österreich. Disszertáció. Kézirat. Linz. 64-65. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Ardelt, Rudolf G. (1985): Der Ständestaat – Ein postparlamentarisches System? Zeitgeschichte. Jg. 13. Heft 3. (Oktober 1985 - September 1986.) 109-121. old.
- Berchtold, Klaus (Hrsg.) (1967): Österreichische Parteiprogramme 1868-1966. Oldenbourg Verlag, München.
- Böck, Thomas (1992): Christlich-konservative Öffentlichkeitsarbeit als Realisationsversuch des päpstlichen Gesellschaftsmodells im Österreichischen Ständestaat. Disszertáció. Kézirat. Wien.
- Buresch, Karl (1934): Die Erneuerung unseres Staates. Neue Freie Presse, 1934. április 1. (Morgenblatt)
- Dollfuß, Engelbert (1934): Der Sinn der neuen Verfassung. Neue Freie Presse, 1934. április 1. (Morgenblatt)
- Fellner Máté (2008): Az osztrák alkotmány átalakulása 1920 és 1934 között. In: Bene Krisztián – Sarlós István – Vitári Zsolt (szerk): Kutatási Füzetek 13. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2008.
- Fischer, Peter G. (1978): Freie und genossenschaftliche Interessenvertretungen der gewerblichen Wirtschaft in Österreich vom Vormärz bis zum 'Ständestaat'. In: Zur Geschichte der Handelskammerorganisation. Spitzenkörperschaften der gewerblichen Wirtschaft vor ihrer Eingliederung in die Handelskammerorganisation. (Schriftenreihe der Bundeskammer der gewerblichen Wirtschaft, Heft 37.) Wien.
- Geißler, Franz (1977): Österreichs Handelskammerorganisation in der Zwischenkriegszeit. Eine Idee auf dem Prüfstand. Österreichischer Wirtschaftsverlag, Wien.
- Göhring, Walter – Pellar, Brigitte (2001): Anpassung und Widerstand. Arbeiterkammern und Gewerkschaften im Österreichischen Ständestaat. ÖGB Verlag, Wien.
- Gscheidlinger, Fridolin (1998): Die katholische Soziallehre und die Rezeption von ausgewählten Inhalten der ersten beiden päpstlichen Sozialzyklen 'Rerum Novarum' und 'Quadragesimo Anno' sowie des österreichischen Sozialhirtenbriefes 1925 in Österreich. Disszertáció. Kézirat. Linz.
- Harkácsi Péter (2006): Az osztrák hivatásrendi alkotmány (1934). Disszertáció. Kézirat, Debrecen.

- Jedlicka, Ludwig (1968): Österreich von 1933 bis 1938 – Innen- und außenpolitische Probleme. In: Scheidl, Karl (Hrsg): 1918-1968. Österreich – 50 Jahre Republik. Institut für Österreichkunde – Verlag Ferdinand Hirt, Wien.
- Kerekes Lajos (1966): Ausztria története. 1918-1955. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kluge, Ulrich (1984): Der österreichische Ständestaat. Entstehung und Scheitern. Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
- Lehner, Oskar (1983): Autoritäre Züge der ständestaatlichen Rechtsordnung in Österreich. Zeitgeschichte. 10. Jg. Heft 1. (Oktober 1982 – September 1983.)
- Maderthaner, Wolfgang (2004): Die Krise einer Kultur – Die große Depression. In: Schebeck, Günther (Hrsg): Österreich 1934. Vorgeschichte-Ereignisse-Wirkungen. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München.
- Marusza Zoltán (2004): Az osztrák nemzeti tudat változásai Ausztria jelenkori történetében. In: Majoros István (szerk): Öt kontinens. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest. 229-240. old.
- Orgler, Siegfried (1993): Der autoritäre Ständestaat Österreich 1934/38 und die Typologie des politischen Systems. Kézirat. Innsbruck.
- Pelinka, Anton (1972): Stand oder Klasse? Die Christliche Arbeiterbewegung Österreichs 1933 – 1938. Wien.
- Pytlík, Alexander (1993): Berufsständische Ordnung oder „Ständestaat“? Die Idee der berufsständischen Ordnung bei Johannes Messner. Eigenverlag des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften der Kath.-Theol. Fakultät der Universität Wien (Schriftenreihe des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften), Wien.
- Reichhold, Ludwig (1968): Schiedewege einer Republik. Österreich 1918-1968. Verlag Herder, Wien.
- Steiner, Guenther (2004): Wahre Demokratie? Transformation und Demokratieverständnis in der Ersten Republik und im Ständestaat Österreich 1918-1938. Wien. Online: http://www.ihs.ac.at/powi04/papers/AG%20transformationsprozesse/Steiner_G%FCnther.pdf
- Stiefel, Dieter (1978): Im Interesse des Handels – Gremien, Verbände und Vereine der österreichischen Kaufmannschaft in der Zwischenkriegszeit. In: Zur Geschichte der Handelskammerorganisation. Spitzenkörperschaften der gewerblichen Wirtschaft vor ihrer Eingliederung in die Handelskammerorganisation. (Schriftenreihe der Bundeskammer der gewerblichen Wirtschaft, Heft 37.) Wien.
- Strausz Péter (2008): Kamarák a két világháború közötti Magyarországon. L'Harmattan, Budapest.
- Szatmári Péter (2000): Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920-30-as években. Századok. 2000/6. szám.
- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei, Pro Pannonia Kiadó
- Szávai Ferenc (2017): A trianoni béke hatása az osztrák-magyar államutódlásra. Emlékeztető 2017/1-2. 42-49. old.

- Tálos, Emmerich – Manoschek, Walter (2005): Zum Konstituierungsprozeß des Austrofaschismus. In: Tálos, Emmerich – Neugebauer, Wolfgang (Hrsg.): Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur. 1933-1938. LIT Verlag, Wien.
- Verfassung des Bundesstaates Österreich vom 24. April / 1. Mai 1934. Bundesgesetzblatt für den Bundesstaat Österreich, Jg. 1934. 1. Stück, 1. Mai 1934.
- Wandruszka, Adam (1954): Österreichs politische Struktur. In: Benedikt, Heinrich (Hrsg.): Geschichte der Republik Österreich. Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
- Weinzierl, Erika (2004): Kirche – Gesellschaft – Politik von der Ersten zur Zweiten Republik. In: Stadler, Friedrich (Hrsg.): Kontinuität und Bruch 1938-1945-1955. Beiträge zur österreichischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte. Lit Verlag, Münster.
- Wohnout, Helmut (1993): Regierungsdiktatur oder Ständeparlament. Verlag Böhlau, Wien 1993. 57-199. old.
- Zachar Péter Krisztián (2015): Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern választkísérletek Európában a két világháború között. L'Harmattan, Budapest.
- Zachar Péter Krisztián (2018): „Demokratikus köztársaságból” „keresztény, hivatásrendi szövetségi állam”. Adalékok Német-Ausztria kereszténykonzervatív politikai öndefiníciójához (1918–1938). Közép-Európai Közlemények 11/4. szám 253-276. old.

GULYÁS László
egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem-Juhász Gyula Pedagógusképző
Kar, Szeged

professor
University of Szeged-Juhász Gyula Faculty of Education
Szeged, Hungary

A TRIANONI BÉKEDIKTÁTUM TÖRTÉNETÉNEK ÚJ
KUTATÁSI IRÁNYAI: IDEIGLENES ÁLLAMTEREK
A MAGYAR KIRÁLYSÁG TERÜLETÉN.
1. ELMÉLETI ALAPVETÉS

NEW RESEARCH DIRECTIONS IN THE HISTORY OF
THE TREATY OF TRIANON: PROVISIONAL STATE
FORMATIONS ON THE TERRITORY OF THE
KINGDOM OF HUNGARY.
1. THEORETICAL FOUNDATION

ABSTRACT

On the centenary of Trianon some historians boldly claimed that we know all about the history of the peace treaty. The author of the present paper thinks that this claim is false. Thanks to the anniversary many new research topics have emerged. One of them is the problem of provisional state formations.

During the fall of 1918 a huge wave self-determination swept through Central Europe prompted by Wilson's Fourteen Points. Almost every nation living in the vast region stretching from the Baltic Sea to the Aegean Sea has declared its sovereignty. In the Austro-Hungarian Monarchy 11 nations lived, so it was not surprising that on the territories of the Austrian Empire and the Kingdom of Hungary dozens of popular assemblies have proclaimed the self-determination of various nations, and the formation of new states. Some of the states thus formed have proven to be short-lived: some of them lasted for only a single day, but even the longest lasting one existed just for a few years. The Hungarian Historical Studies uses the technical term „provisional state formations” on these failed attempts at state

forming, while in his 2018 study on the Republic of Heinzenland Ferenc Szávai used the expression „ephemeral republic” on them.¹

The current paper seeks an answer to the following methodological question: how should the comparative history of provisional state formations be written.

Kulcsszavak: Osztrák–Magyar Monarchia, a trianoni békediktátum története, Wilson 14 pontja, ideiglenes államterek

Keynotes: Austro–Hungarian Monarchy, history of the Treaty of Trianon, Wilson’s Fourteen Points, provisional state formations

1. Az ideiglenes államterek problematikája

1.1. önrendelkezési hullám Köztes-Európában 1918-1920

Néhány kellően magabiztos történész Trianon 100 éves évfordulóján kijelentette, hogy már mindent tudunk a békediktátum történetéről. Azaz nincsenek már olyan kutatási területek, irányok, melyekkel érdemes lenne foglalkozni. Jelen tanulmány szerzője úgy gondolja, hogy ezen kijelentés hamis. Az évfordulóval kapcsolatban számos új kutatási téma merült fel. Ezek egyike az ideiglenes államterek problematikája.

1918 őszén Wilson elnök 14 pontjára hivatkozva egy óriási önrendelkezési hullám indult el Köztes-Európában.² A Balti-tengertől az Égei-tengerig terjedő hatalmas térségben élő nemzetek szinte mindegyike kinyilvánította szuverenitását.³ Az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között 11 nemzet élt, így nem meglepő, hogy mind az Osztrák Császárság, mind a Magyar Királyság területén tucatnyi „népgyűlés” (az elnevezések igen változatosak) nyilvánította ki egy-egy nemzet önrendelkezését, s ennek jegyében egy-egy új állam megalapítását.⁴ A Monarchia osztrák felében – azaz az Osztrák Császárságban – ezzel kapcsolatban az alábbi eseményeket rögzíthetjük:

- 1). **Prága:** Kikiáltják a Csehszlovák Köztársaságot, 1918. október 28.
- 2). **Krakkó:** Megalakul a Lengyel Likvidációs Bizottság (melynek célja az Osztrák–Magyar Monarchiától történő elszakadás levezénylése), 1918. október 28.
- 3). **Cernowitz:** A bukovinai Román Nemzeti Tanács kimondta a tartomány egyesülését a Román Királysággal, 1918. október 28.
- 4). A Cseh Királyság történelmi határai között elhelyezkedő német többségű területek csatlakozása az éppen formálódó Német–Ausztriához:
 - a). **Troppau (Opava):** Sudetenland, 1918. október 30.
 - b). **Reichenberg (Liberec):** Deutschböhmen, 1918. október 29.
 - c). **Krummau (Český Krumlov):** Böhmerwaldgau, október 30.
 - d). **Znaim (Znojmo):** Deutschsüdmähren, 1918. november 3.
- 5). **Bécs:** a Német–Ausztriai Köztársaság kikiáltása, 1918. november 12.

- 6). **Lemberg:** az ukrán politikusok kikiáltották a Nyugat-Ukrán Népköztársaságot, 1918. november 9.
- 7). **Szarajevó:** A Boszniai Nemzeti Tanács kimondta Bosznia–Hercegovina csatlakozását a Szerb Királysághoz, 1918. november 12.
- 8). **Florynka:** A galíciai rutének egyik népcsoportja, a lemkók kikiáltják a Lemkó Köztársaságot, 1918. december 5.
- 9). **Innsbruck:** A tiroli Landtag kikiáltotta Tirol önállóságát, 1919. május 1.
- 10). **Bregenz:** Voralberg tartománylakosságának 80%-a egy népszavazáson a Svájchoz történő csatlakozás mellett döntött, 1919. május 11.

A Monarchia Lajtán inneni területén – azaz a Magyar Királyságban – a szuverenitás kinyilvánítása az alábbi helyeken és időpontokban történt meg:

- 1). **Zágráb:** A szábor felmondta a magyar–horvát kiegyezést, és kikiáltotta a Szlovén–Horvát–Szerb Államot, 1918. október 29.
- 2). **Turócszentmárton:** a Szlovák Nemzeti Tanács kinyilvánította szlovák nemzet önrendelkezési jogát és csatlakozását a Csehszlovák Köztársasághoz, 1918. október 30.
- 3). **Temesvár:** a Róth Ottó által vezetett Bánati Néptanács kikiáltotta a Bánsági Köztársaságot, 1918. november 1.
- 4). **Budapest:** a Magyar Népköztársaság kikiáltása, 1918. november 16.
- 5). **Újvidék:** a Nagy Nemzetgyűlés kimondta Bánát, Bácska és Baranya csatlakozását a Szerb Királysághoz, 1918. november 25.
- 6). **Gyulafehérvár:** a Nagy Román Nemzetgyűlés kimondta Erdély, a Bánság, Partium és Máramaros egyesülését a Román Királysággal, 1918. december 1.
- 7). **Késmárk:** Késmárkon kikiáltották a Szepesi Német Köztársaságot, amely a várost és környékét foglalta magába, 1918. december 9.
- 8). **Nagymarton:** a nyugat-magyarországi németek kikiáltották a Hiénc Köztársaságot, 1918. december 6.
- 9). **Kassa:** Dvortsák Győző vezetésével megalakult a Keleti Szlovák Népköztársaság, 1918. december 11.
- 10). **Medgyes:** a szász nemzetgyűlés kimondta az egyesülést a Román Királysággal, 1919. január 8.
- 11). **Kőrösmező:** a huculok – ez egy rutén népcsoport – kikiáltották a Hucul Köztársaságot, 1919. január 8.
- 12). **Huszt:** A Magyarországi Ruszinok Össznépi Kongresszusának küldöttei határozatot hoztak a kárpátaljai ruszin területeknek a Nyugat-Ukrán Köztársasághoz történő csatlakozásáról, 1919. január 21.
- 13). **Ungvár:** az ún. Központi Rada kimondta Kárpátaljának a csehszlovák államhoz történő csatlakozását, 1919. május 8.
- 14). **Eperjes:** a szlovák kommunisták a magyar Vörös Hadsereg által az északi hadjárat során elfoglalt területen kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot, 1919. június 16.

- 15). **Muraszombat:** Tkálecz Vilmos – a Tanácsköztársaság egyik helyi vezetője – néhány deklarálta az önálló Véndvidéki Köztársaságot, 1919. május 29.
- 16). **Fiume:** Gabriele D’Annunzio kikiáltotta a Carnarói Olasz Köztársaságot, 1920. szeptember 8.
- 17). **Pécs:** a pécsi szocialisták (Károlyi hívei és a kommunisták) Linder Béla vezetésével kikiáltották a Baranyai–Bajai Szerb–Magyar Köztársaságot, 1921. augusztus 14.
- 18). **Felsőőr:** Prónay Pál kikiáltotta a Lajtabánságot, 1921. október 4.

A két felsorolásból látható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia területén több mint két tucat esetben történt meg a szuverenitás kinyilvánítása. Ezeket a történeteket, némi leegyszerűsítéssel két nagy csoportba sorolhatjuk:

- a). Egyrészt valamely terület népessége kinyilvánította szuverenitását, majd azonnal azt is kijelentette, hogy csatlakozik egy már létező államhoz. Erre tipikus példa a gyulafehérvári nemzetgyűlés, amelyen a románok kimondták Erdély, a Bánság, Partium és Máramaros egyesülését a Román Királysággal.
- b). Másrészt a szuverenitás kinyilvánításának eredményeként egy-egy önálló állam jött létre. Erre tipikus példa a Bánsági Köztársaság születése.

A b) kategóriába sorolt esetekben az életre hívott államok sora kétféle módon alakult: egy részük tartósan fennmaradt. Ebbe a kategóriába tartozik például az első Csehszlovák Köztársaság⁵ vagy Lengyelország. Másik részük viszont rövid életűnek bizonyult: volt olyan, amely mindössze egy napig állt fent, de a leghosszabb életűnek is mindössze néhány év adatott meg. Ezekre az elbukó államkezdeményekre a magyar történelemtudomány az „ideiglenes államterek” terminus technikust használja.

1.2. Az ideiglenes államterek kutatásának előzményei

Az ideiglenes államterek kutatásának első úttörője a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására⁶ (VIKEK) szakmai hálózatának egyik alapító tagja Kókai Sándor volt, aki 2010-ben megjelent könyvében egy önálló fejezet szentelt az egyik tipikus ideiglenes államternek a Bánsági Köztársaságnak.⁷

A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) által 2009-ben elindított „Több nemzetiségű államok keletkezése és bukása Közép-Európában” című konferencia-sorozat keretei között, továbbá a szintén 2009-ben indult „Régiótörténeti Kutatások” című konferencia-sorozat keretei között számos ideiglenes államter történetét vizsgálták a kutatók az utóbbi 11 évben.⁸ Nézzünk egy példát: 2012-ben az V. Régiótörténeti Kutatások Konferencián Fiume története került terítékre. Ennek egyik elemeként jelen tanulmány szerzője arról tartott előadást, hogy a versaillesi „béketeremtők” hogyan viszonyultak a fiumei ideiglenes államterhez.⁹

2018. november 9-én megrendezett VIII. Újragondolt negyedszázad konferenciát az Osztrák–Magyar Monarchia 100 évvel ezelőtti bukásának szentelte a VIKEK. Ezen alkalommal a délelőtti folyamán 7 plenáris előadás foglalkozott az 1918 őszi önrendelkezési hullámmal, a Monarchia államterének széthullásával és az új államterek keletkezésével.¹⁰ Az ezen a konferencián elhangzott plenáris és szekció-előadások *”Sorsdöntő napok Közép-Európában 1918 őszén”* egy tematikus folyóiratszámban publikálására kerültek.¹¹

Ezen a konferencián a Hienc Köztársaságról szóló előadásában és annak publikált verziójában Szávai Ferenc egy új fogalmat vezetett be az ideiglenes államterre, amikor a „kérészéletű köztársaság” kifejezést használta.¹²

Szávai Ferenc fogalomhasználatát – bár a rá való hivatkozás nélkül – átvették más történész csoportok is: 2020-ban feltűnt egy konferencia címében,¹³ illetve az annak anyagait közlő tematikus Rubicon szám címében,¹⁴ sőt magában az egyik tanulmány címében is.¹⁵ Azt is sajnálatosnak tartjuk, hogy a VIKEK szakmai hálózatának egyetlen egy a témakörrel régóta foglalkozó tagját sem hívták meg a rendezők ezen kérészállamok konferencia előadói közé.

1.3. A kutatási irány kiteljesítése: az ideiglenes államterek összehasonlító története

Jelen tanulmány szerzője egy több részből álló tanulmánysorozat keretében kívánja feldolgozni az ideiglenes államterek történetének elméleti és gyakorlati kérdéseit. Jelen tanulmány ezen sorozat első része, egy elméleti alapvetés, amely leltárba veszi a vizsgálandó kérdéseket. A kutatás jelen indító fázisában úgy gondoljuk, hogy az alábbi kérdések mentén lehet elindítani a kutatást:

1. Milyen előzményei vannak az ideiglenes államtér születésének?

Itt be kell vezetnünk egy új fogalmat, az államkezdeményt. Ennek definíciója: Egy egyén vagy kisebb-nagyobb csoport új állam létrehozására tesz javaslatot. Ezen javaslat központi eleme a terv, arra vonatkozóan, hogy hogyan is nézzen ki a kikiáltandó állam. Ez a terv elsősorban a területre vonatkozik, de tartalmazhat elképzelést az államformára is. Például ilyen államkezdeményezésnek tekintjük Paál Árpád – Udvarhely megye alispánja – 1919. január 13-i *„Emlékirat a semleges független székely államról”* című memorandumát, melyben egy ún. Székely Köztársaság koncepcióját fogalmazta meg.¹⁶

Ez a példa arra is kiválóan alkalmas, hogy leszögezzük, nem minden államkezdeményezésből jön létre ideiglenes államtér. A példánál maradva a Székely Köztársaság terve papíron maradt, gyakorlati lépések nem történtek megvalósítása érdekében.

2. Mikortól beszélhetünk ideiglenes államtérrel?

A kérdést másképp megfogalmazva: mi az a pont az események menetében, amelytől kezdve államkezdeményezés helyett már ideiglenes államtérrel beszél-

hetünk? Azt gondoljuk, hogy ez a pont az az államjogi aktus, amikor kikiáltják az adott államot. Például a Baranyai Szerb–Magyar Köztársaságot attól a pillanattól tekintjük ideiglenes államternek, amikor Linder Béla és elvtársai 1921. augusztus 14-én Pécset kikiáltották.¹⁷

3. Kik hozták létre az ideiglenes államteret?

Valójában ez egy olyan kérdés, melynek megválaszolásához magát a kérdést több alkérdésre kell bontanunk:

- a). Ki az államter létrehozásának vezetője, és milyen politikai súlyt képviselt?
- b). Milyen nagyságú csoport állt a vezető mögött? Szűk csoportról van szó, vagy széles támogatottságról?

4. Létezik-e valamilyen ideológiai alapja az ideiglenes államternek?

Az ideológiai háttér meglétére tipikus példa a Szlovák Tanácsköztársaság, amely számára a proletár internacionalizmus és a világforradalom eszméje képezte az ideológiai alapot.

5. Mely területekre terjed ki az ideiglenes államter?

Előzetesen leszögezhetjük, hogy a terület szempontjából az ideiglenes államterek nagyon eltérő nagyságúak lehetnek. Területük nagysága lehet:

- a). egy város és szűkebb környéke, lásd Carnarói Olasz Köztársaságot,
- b). egy nagyobb régió, lásd a három vármegyére kiterjedő Bánsági Köztársaságot,
- c). egy önálló országnyi terület, lásd a Szlovén–Horvát–Szerb Államot.

6. Milyen katonai erővel rendelkezett az ideiglenes államter?

Vizsgálandó, hogy volt-e elegendő ereje – pontosabban katonai ereje – az ideiglenes államter vezetőinek arra, hogy a külső fenyegetéssel szemben megvédjék államukat?

7. Volt-e az ideiglenes államternek külső támogatottsága?

Vizsgálandó, hogy volt-e olyan nagy- vagy középhatalom, esetleg szomszéd állam, melynek érdekében állt az ideiglenes államter tartós fennmaradása, és ennek érdekében tett-e lépéseket?

8. Miért bukott el az ideiglenes államter?

Vizsgálandó, hogy mely tényezők és okok miatt nem tudott az ideiglenes államter, tartós (értsd hosszabb időn keresztül fennmaradó) állammá válni?

4. Konklúziók helyett

Mivel jelen tanulmány egy kutatási projekt elméleti alapvetéséről szól, korai lenne konklúziók megfogalmazása. Ezért csak annyit kívánunk leszögezni, hogy úgy véljük a fenti kérdések vizsgálatával lehetséges megírni az ideiglenes államterek összehasonlító történetét. Ezzel pedig közelebb jutunk annak megértéséhez és felvázolásához, hogy konkrétan hogyan született meg a Nagy Háború után a versaillesi Közép-Európa, amely egészen napjainkig alapvetően meghatározza makrorégióink történelmét, sőt az itt élők mindennapjait is.

JEGYZETEK / NOTES

1. Részletesen lásd Gulyás László szerk. (2020/a): A versaillesi Közép-Európa születése 1918-1924. Államalmok, népgyűlések, ideiglenes államterek területi átrendeződések. Szeged. Egyesület Közép-Európa Kutatására. 85-90. old.
2. Erről bővebben lásd Gulyás László–Szávai Ferenc (2018/a): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old.
3. A részleteket lásd Gulyás László főszerk. (2019/a): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák–Magyar Monarchia bukása. Szeged. Egyesület Közép-Európa Kutatására.
4. Ezekről a népgyűlésekről széles tablót rajzol fel az alábbi tanulmánykötet Gulyás László szerk. (2020/a): A versaillesi Közép-Európa születése 1918-1924. Államalmok, népgyűlések, ideiglenes államterek területi átrendeződések. Szeged. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Lásd még Gulyás László (2019/b): Az Osztrák–Magyar Monarchia bukásának előzményei a Nagy Háború alatt. In. Gulyás László (szerk.): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 15-37. old.
5. Gulyás László (2018/b): A csehszlovák állam születése. BBC History 2018/október 52-58. old.
6. A VIKEK tevékenységéről lásd honlapjukat www.vikek.eu
7. Kókai Sándor (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza. 309-318. old.
8. Mind a „Több nemzetiségű államok keletkezése és bukása Közép-Európában” konferencia-sorozat, mind „Régiótörténeti Kutatások” konferencia-sorozat teljes programja megtalálható a www.vikek.eu honlapon a „korábbi évek konferenciái” fül alatt lásd <https://vikek.eu/konferenciak/>
9. Az előadásból az alábbi tanulmány született meg Gulyás László–Bali Lóránt (2012): Ten years from the history of Fiume, 1914-1924. The Twentieth Century. 2012/2. 41-52. old. A kérdésről lásd meg Gulyás László–Bali Lóránt (2011): The Fiume question 1918-1920. Öt Kontinens. 2011/1. szám ELTE. Budapest. 143-150. old; Gulyás László (2016/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1. Fiume-kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára.

- In. Tamás János–Popp József szerk. (2016): A kapocs. Baranyi Béla 70. Debreceni Egyetem. Debrecen. 156-163. old.
10. Lásd <https://vikek.eu/konferenciak/>
 11. Lásd az Acta Scientiarum Socialium tematikus számát: Sorsdöntő napok Közép-Európában 1918 őszén. Acta Scientiarum Socialium. No 48. letölthető <http://acta.bibl.u-szeged.hu/58162/>
 12. Lásd Szávai Ferenc (2018): Egy kérészéletű köztársaság: 1918. december 6-7. Acta Scientiarum Socialium. No 48. 85-90. old.
 13. Az NKE EJK Közép-Európa Kutatóintézet, a Trianon 100 MTA–Lendület Kutatócsoport és az NKE ÁKK Alkotmányjogi Intézetének konferenciája: Kérészállamok a történelmi Magyarország területén (1918–1921) konferencia, Budapest, 2020. február 25.
 14. Lásd Rubicon 2020/4. szám Kérészállamok.
 15. Ablonczy Balázs (2020): Kérészállam, interregnum, wilsonizmus. Az átmeneti államok kategóriái. Rubicon 2020/4. szám 4-7. old.
 16. A Székely Köztársaságról lásd Csüllög Gábor–Gulyás László–Suba János (2020/b): A trianoni békediktátum története hét kötetben II. kötet. Térképek a békediktátum történetéhez. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 104-105. old.
 17. Gulyás László (2016/b): A Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság. Zombori István szerk. A szerbek Magyarországon 1918-1921. Budapest. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 105-112. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Feldolgozások

- Ablonczy Balázs (2020): Kérészállam, interregnum, wilsonizmus. Az átmeneti államok kategóriái. Rubicon 2020/4. szám 4-7. old.
- Csüllög Gábor–Gulyás László–Suba János (2020): A trianoni békediktátum története hét kötetben II. kötet. Térképek a békediktátum történetéhez. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 104-105. old.
- Gulyás László–Bali Lóránt (2011): The Fiume question 1918-1920. Öt Kontinens. 2011/1. szám ELTE. Budapest. 143-150. old.
- Gulyás László–Bali Lóránt (2012): Ten years from the history of Fiume, 1914-1924. The Twentieth Century. 2012/2. 41-52. old.
- Gulyás László (2016/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1. Fiume-kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar békedelegáció álláspontjára. In. Tamás János–Popp József szerk. (2016): A kapocs. Baranyi Béla 70. Debreceni Egyetem. Debrecen. 156-163. old.
- Gulyás László (2016/b): A Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság. Zombori István szerk. A szerbek Magyarországon 1918-1921. Budapest. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 105-112. old.

- Gulyás László–Szávai Ferenc (2018/a): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old.
- Gulyás László (2018/b): A csehszlovák állam születése. BBC History 2018/október 52-58. old.
- Gulyás László főszerk. (2019/a): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák–Magyar Monarchia bukása. Szeged. Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- Gulyás László (2019/b): Az Osztrák–Magyar Monarchia bukásának előzményei a Nagy Háború alatt. In. Gulyás László (szerk.): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében.
- Szegedi Egyetemi Könyvkiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged.
- Gulyás László (2019/c): Az Osztrák–Magyar Monarchia bukásának előzményei a Nagy Háború alatt. In. Gulyás László 2019/b 15-37. old.
- Gulyás László szerk. (2020/a): A versaillesi Közép-Európa születése 1918-1924. Állam-álmok, népgyűlések, ideiglenes államterek területi átrendeződések. Szeged. Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- Kókai Sándor (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza. 309-318. old.
- Rubicon 2020/4. szám „Kérészállamok” tematikus szám.
- Szávai Ferenc (2018): Egy kérészéletű köztársaság: 1918. december 6-7. Acta Scientiarum Socialium. No 48. 85-90. old.

internetes források

www.vikek.eu

Sorsdöntő napok Közép-Európában 1918 őszén. Acta Scientiarum Socialium. No 48.
Letölthető <http://acta.bibl.u-szeged.hu/58162/>

